

નામાવલિમા હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોમા પણ વહનગરા પ્રેક્ષારા આદિ નાગર નામો સૌથી વધારે છે. હાનતના સાતિભાઈઓ એમના સ્મારકમા પ્રેક્ષણીય સદ્ભાવથી અને સંખ્યાબંધ શામિલ થાય એ કુદરતી પણ છે. તથાપિ આપણા સાહિત્યને અંબાલાલભાઈના બૃહત્ ભોલમાં, “પ્રજાની વાણી” એવું અર્થઘન વિશેષણ લગાડી શકિયે, અને રાચી શકિયે, એવી સ્થિતિ આવવાને માટે તો એમા આપણા પચરંગી દેશમાથી ઘણી ઘણી નાતગત કોમ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ઊર્મિ, હર્ષ અને સ્વપ્નાનો અમરકારક રીતે અને કલાલીલા વડે સંગમ થવો જોઈયે, એ નિર્વિવાદ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણું આ “પ્રાક્ષણિયું” સાહિત્ય હજી તો ઘણુંઘણું પછાત છે. એ વિનમ્રપણે સ્વીકારી લેવું જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજી રીતે જોઈયે, તો આ સંગ્રહમા જંગાર અને કુરુણતા, તેમ સુરેષ ચિત્ર આખ્યાન વા મનનનાં કેટલાંક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે. પણ આમાં વીરરસ કેટલો છે? ખુલ્લું હાસ્ય. તિરકું હાસ્ય, મર્માળ હાસ્ય કેટલું ઓછું છે? પશુપંખીવનસ્પતિનો પરિચય અને એ “કુદરતની અમર સજીવનતા” નો સપર્ક કેટલો આછો છે? ખીજી ક્ષેત્રી લઈયે: આમાની સ્વતંત્ર ટુટી વાર્તાઓમા હિંદની ખીજી ભાષા-ભાષાઓમા થોડા સમયમા જ અનુવાદ થઈ જાય એવી કેટલી હજો વાર? વળી તિર્થંધો જ જીવો: એક પણ મહાપુરુષ ઉપર કોઈએ લખ્યું નથી; વિદ્વતા, ક્લિષ્ણુરી, નર્સલીલા આદિના નમૂના ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે. વગેરે, વગેરે. આ સંગ્રહ આદરવામા અને તેને માટે કર્તા અને કૃતિઓની મોટી સંખ્યા મેળવવાને માફ આટઆટલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામા અમારો એક ઊંચામા ઊંચો આશય એવો હતો, કે આ સ્મારકગ્રંથ આટલા વિશાળ અને વવિધ અને ઉમંગી મહકારયોગે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી માનસના આ દાયકાના બલાબલના એક ગુટકા કે સુક્રમહેલી પ્રતિબિંબ જેવા બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે. પરંતુ અમને લાગે છે કે સ્મારકની આવા ઉદાર દરખા પ્રજા સમક્ષ આ પ્રથમ પહેલી વાર જ સુક્રમામાં આવેલી કાવ્યાથી લેખકલેખિકાઓની ઊર્મિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઈ શકી નહીં, અને ઘણા-ખણે પોતાની ચિત્રવૃત્તિઓમાથી જે કંઈ સાહિત્યવિષયક-સાહિત્ય શબ્દના સાદા જ અર્થમા-ગણી શકાય, તેવીતા જ નમૂના અમને મોકલવાનુ યોગ્ય ધાર્યું છે.

શુદ્ધ-ખરા અને ખોટા બંને-મંત્રવ્યો અને સ્મરણોનાં જ અવિશ્વસનીય મિશ્રણ હોવાનો સંભવ પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમાં તો વળી એ સ્વીડનબોર્ગની અનેરી * સૃષ્ટિથી મુગ્ધ થયા, એ એક એવો બનાવ બની ગયો, કે તે સમયનાં અને તે પછીના એમનાં જીવન-મંથન સંપૂર્ણ સાચા સમભાવથી યથાવત ઉકેલવાને સારૂ પ્રથમ તો એને લગતા જે કંઈ વિશ્વસનીય સાધનો રહ્યા હોય, તે બધાં જ એકઠા કરવા પડે. અને એ સર્વમાંથી જે પછી એ જીવન-મંથનને સાચેસાચું ઉકેલવાને માટે એવી તો ઉદાર તીક્ષ્ણ અને સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ જોઈએ, કે સામાન્ય માણસોનું એ ગળું જ નહીં. એ બનાવનું સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનું, કે તે ઘડી સુધીના એમના જે સૌથી વધારે સ્નેહી અને સંબંધી તે લગભગ દરેક, એ બનાવને લીધે જ, એમની ઉપરના સ્નેહમમતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, આજીવતા કાલ સુધી, એમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જાય. એઓ પોતે પણ તેમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય. અને આ પ્રમાણેનાં વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાછા ટંકાવા રૂઝાવા ખટકશન્ય બનવા પામે છે ખરા, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કાન્તના આદિ કાલથી માંડીને એમના વિશે સૌથી વધારે જાણનારા, તે એકે આવા પ્રકારના જીવનમંથનના સમય, શાંત, અને સમીચીન દૃષ્ટા વા નિરૂપક કદિયે બની શકે ખરા ? ભાવાર્થ કે એમનું એ જીવનમંથન તો ઉકેલજે જ્યારે ઉકેલાવાનું હશે ત્યારે ! એવી અશક્યવત્ વસ્તુને બાજવાને અમે ગયા જ નથી. પણ સહભાગ્યે એ બનાવ પહેલાના અને પછીના કાન્તના સેંકડો કાગળો જળવાઈ રહ્યા છે, અને એ કાગળોમાંથી સંખ્યાબંધ ઉતારાઓ કાલાનુક્રમમા જોઈવીને આ મંથનના ચોથા વિભાગમા આપવામાં આવે છે. આ પત્રોમા કાન્તનું વ્યક્તિત્વ એવું તો પ્રતિબિંબિત થયું છે કે અધિકારી વાચનારાઓને એ પત્રસંગ્રહ જ આ આખી માલામાં સૌથી કીર્મતી વસ્તુ અને કાન્તનું અદ્વિતીય સ્મારક લાગવા સંભવ છે. બે મિત્રોના કાન્ત વિશેના સ્મરણો, પોતે એમના જીવનના જે જે સમયમા એમની સાથે નિકટ સમાગમમા આવેલા, તે સમયને લગતી ઝીણીમોટી વિગતોના આજીવેરા નિરૂપણ સાથે, એ જ વિભાગમાં દાખલ કરેલા છે. ઉપરાંત એમના કેટલાક અગ્રકટ કાવ્યો, એમની જન્મકુંડળી, કવિ મુકુન્દ અને કાન્ત જેમા થઈ ગયા તે કુટુંબનો આખો, એમનો કુટુંબી ઉપગ્રો એક મુંદર પત્ર, એમનાજીવનના બનાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આખી શક્યિયે ૧૭૫૫ તે માટે વાંચનારાઓએ એમના કુટુંબીઓનો આભાર માનવો ઘટે છે. મરનારના જીવન અને માનસ, પ્રકૃતિ અને આશયો, પ્રવૃત્તિ અને આતર વ્યથા અને પરિસ્થિતિ સમજવા માટેની આવી અને આટલી સામગ્રી આટલી ઉનાવળે પ્રજા આગળ ખુલ્લી મુકાવાનો આવો દાખલો આપણા દેશમા ઘણું કરીને તો આ પહેલો જ હશે. સ્મારકમંથની આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વખા-

સ્વીડનબોર્ગે એનાં “ સ્વર્ગો ” આદિ ચર્મચક્ષુ વડે જોયા ન હતાં: શરીરની સત્તાલીન સ્થિતિમા એને “ દર્શન ” થતાં, અને એ જે જોયેલું તેનું વાનું બાઈબલ સાથે ઘટાવીને લખતાં લખતાં પણ એને “ સપ્તધિ ” થતો. આનું દર્શન સામાન્ય દર્શન નહીં આનું વાનું સામાન્ય વસ્તુનિરૂપણ નહીં આને દિવ્યદૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિ કહેવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નસૃષ્ટિ કહેવાય. પ્રથમ રાષ્ટ્રયુગલને સામાન્ય વાંચનાર ગુનિગણે, કિતીયને નિંદા ગણે એ બંનેથી દૂર રહેલું છે, રતુતિનિંદા, સંમતિ કે વિરોધ લેશ પણ આવી જાય એવા તમામ રાષ્ટ્ર વર્જવા છે, અને એટલા માટે ઉપર અને અનેરી સૃષ્ટિ કહી છે, એ રાષ્ટ્ર વસ્તુનિરૂપણને માટે નબળો છે તોપણ.

મુખ્યમા મળેલી શુભગતી સાહિત્ય પરિષદના શ્રુપમાથી-૧૯૦૭.
મુખ્ય પૃથ સામે

શુ પ્રિ. પ્રેસ.

ગુજરાતી લેખકલેખિકાઓનો સહકાર મેળવીને પ્રકટ કરનાર

રા. બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા	રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ ની
રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	રા. રા. વિશ્વનાથ ઝલુરામ વૈદ્ય
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ	રા. રા. રવિશંકર મહારાકર રાવળ
રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

મુદ્ર્ય રા. ૧૪-૦-૦

૧૬-જૂન ૧૯૨૪.

પ્રત ૧૫૦૦.

મૈત્રેય એજન્ટ

“ગુજરાતી” વર્તમાનપત્રની ઓફિસ
સામનગરિંગ, સકેટ, મુબાઈ ૧.

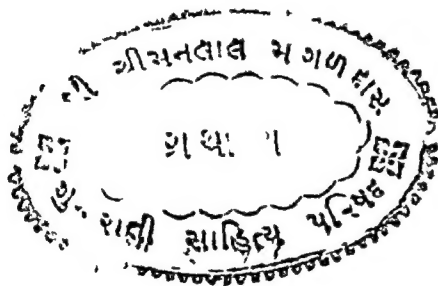

૬૧-૧૧
૩૩૮૧

૧૦, ૨૨૩

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રાલાય રાયખડોર, અમદાવાદ.
મુદ્રક પ્રાણીવન વિશ્વનાથ પાઠક. બી એ

10223

પ્રકાશક

ગ બ હરગોવિંદદાસ આદિ મુખપૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલા આઠ જણની કમિટીએ
આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી, તા. ૧૮ મી જૂન ૧૯૭૪ ને દિવસે, રાયખડોર, આદિત્યમુદ્રાલાય, અમદાવાદ.

નિવેદન

ગયા સપ્ટેમ્બર માસને અંતે જાહેર કરેલું તે પ્રમાણે આજ તા. ૧૬ મી જૂને આ સ્મારકગ્રંથ પ્રકટ કરિયે છિયે. આ રીતનું સ્મારક આપણામાં હજી રૂઠ થયું નથી; વળી લેખકોને, આપણે અહીં જે નવાળી કદમે જઇ ચાલે છે તે દિસાએ, પ્રરતો સમય અમે આપી શકેલા નહીં; તથાપિ અમને મનમાનતો સદકાર મળી ગયો, તેથી આનંદ થાય છે. આ સાદસ જેવું કાર્ય પૂરું કરી શક્યા છિયે તે એ સદકારનેજ આભારી છે. લેખકોની નામાવલિ જોતા જણાઇ ગેલેશે જે કોઇ કોઇ જાણીતા લેખકોની કૃતિઓ અમે જોળવી શક્યા નથી; પણ એ એક વિગતને જે વાચનાર અલગ રાખી શકશે અને સંગ્રહનો સામટો વિચાર લઇ શકશે, તેને આમા હાલના સાહિત્યમાં પ્રચલિત ઘણી પદ્ધતિઓ દૃષ્ટિઓ અને શૈલીઓના નમૂના મળુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનું પ્રમાણ ઓછું નથી, તેમ કેટલાક તો, અમે જૂલ ખાના ન હોઇયે તો, પોતપોતાના વર્ગમા ઉત્તમ ગણાય એવા છે, અને એટલે દરજ્જે અમારો પ્રયાસ સરલ ગણાશે એમ આશા રાખિયે છિયે.

ક્રાંતિ નવાસવા લેખકગ્રંથને ઉદારતાથી આવકાર દેતા, અને વિગેષ લાયક જણાય તેવાને આગળ પાડવાનું એમનું વલણ એમના સાદારજીવનના લગભગ આરંભથી તે એમનો દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધી એવું ને એવું જોવામા આવેલું છે. “ જટિલપ્રાણુપદ્મંધ ” ના કતા સ્વ. જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દ્વે એમના આવા ઉપકારનો પહેલો દાખલો છે, અને ઇંગ્લેન્ડ કવિ જોહ્નસ્મિથના “ ડિસેન્ટ્રિ વિલેજ ” કાવ્યનો “ ત્યન્નથેલ તિલકા ” ને નામે અનુવાદ કરનાર લેખક છેલ્લો દાખલો છે, તો તેનો સૌથી વધારે જાણીતો દાખલો, પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા એમણે વાંચેલા વ્યાખ્યાનમાં છે. આ સ્મારકને માટે અમે વિજ્ઞાપનાઓ છાપી તેમા આ વલણને માન આપીને અમે પ્રથમથી જણાવ્યું, જે “ મુકાબલે ન્હાની વચના કર્તાની* કૃતિને સંગ્રહમા સ્થાન મળવું જોઇયે એવો અમારો સંકલ્પ છે.” યોજનાની આ વિશિષ્ટતા કેટલી સાધી શક્યા છિયે તે આ માલાની અનુક્રમણી જતાવી આપે છે. કોઇ કોઇ મધ્યમ કૃતિઓને પણ અહીં સ્થાન મળ્યું છે તે તેમના કર્તાઓ ઓછા જાણીતા તથાપિ આશાજનક હોવાને લીધે જન્યું છે. એ મુકાબલે ઉછરતા લેખકોમાથી સારી સંખ્યાએ

* ન્હાની વચના (વાલના) એ સાદા બોલમા ઉમર ગમે તે હોય પણ હજી પૂરતા જાણીતા થવા ન પામેલા, કલામા અને કૃતિઓમા જેટલું પ્રકટ કરી શક્યા હોય તે કરતા વિશેષની આશા જેમને વિશે ગુણજ વાચનારાને પડે એવા, જુવના, વગેરે સર્વનો સમાવેશ કરી લેવાની આપણી ન્હાની પથા જાણીની છે.

તો વળી પોતાની ત્રણ ચાર અને વધારે કૃતિઓ અમન મોકલી આપી, અને નાંચે હિંમત કે એક પણ યોગ્ય જણાય તો જ લેવી, નહીં તો નહીં. આ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ અમારે માથે બધો ભાર મુકી દેને અમને સંપ્રાપ્ત થોતામાંથી એક એક વીળી વેવાની રમણીય મુઝવણી નાખ્યા. આવી જે પદ્યકૃતિઓ છાપી છે, તે આગળે અપ્રાપ્ય કવિતાઓ મળેલી તેમાંથી પસંદ કરેલી છે. મારા કે શુભરાત્રી સાહિત્યના પ્રદેશમાં અભાર, બદાર ઉભીને જોનારને પોતપોતાનો જ કંકડો સ્વીકારવાની ડેટલાકની છકર વધારે દોષી આવતી હશે; પરંતુ એ પ્રદેશમાં યોગ્ય પ્રયાસને માટે સદ્કાર પણ છે, અને વધુનો આપે છે, એ હકીકતનો આ સમ્રાટ વાસ્તવિક પુરાવો રજૂ કરતાં અમને થાંભા આનંદ થાય છે.

પાછી વાળેલી બધી કૃતિઓ ઉતરની હતી એમ ગણવાનું નથી. આવેલી બધી લેવાનું તો અશક્ય જ હતું, એ તો ઉપર આવી ગયું. વળી પમદગી કન્વાના કૃતિના પોતાના ગુણ-દોષથી ભિન્ન એવા નીચેના કેટલાક ધોગણોમાંથી એક યા વધારેને વળગીને અમે યથામતિ કામ લીધું છે. (૧) પદ્યકૃતિઓ, જુદી જુદી જાતની અને સારી મળી શકે તો માઠ મુઝી પણ લેવી, અને (આખા સંગ્રહનું કદ માપકસર જ રાખવાનું તેથી) કોઈ કર્તાની (૨) ટુંકી સારી કૃતિને અમારે જ લાગી લેવી, અને (૩) એક કર્તાની એક જ કૃતિ લેવી, એ ત્રણ નિયમો પાળતા સંપ્રાપ્ત સારી કૃતિઓને પાછી વાળવી પડી છે. (૪) કેટલીક ઘણી સારી કૃતિઓ અતિ મોટી આવી તે કાગ્લુથી જ લઈ શકાઈ નથી. (૫) એક વિષય ઉપર તે જ જાતની અને ગુણની એક એ કૃતિ જ લઈ શકાય, મુકાબલે ભિન્નતા પણ જણાય તથાપિ એક જ વર્ગમાં પડે એવી કૃતિઓ વધારે ના થવા દેવાય, આવા સમ્રાટની લોક-પ્રિયતા કૃતિઓમાં વિષય, શૈલી, આદિની વિવિધતા જેમ વધારે તેમ જ વધારે સભવે, એવા કારણથી પણ કેટલીક પાછી વાળવી પડી છે (૬) આ સમ્રાટને અનેક રીતે સાહિત્યો-પકારક બનાવવાની વૃત્તિથી કેટલાક પ્રાચીનાર્વાચીન વિદેહ કર્તાઓની પણ ટુંકી લાક્ષણિક અપ્રકટ કૃતિઓ મેળવીને મળલ કરી છે, અને વિદ્યમાન સાહિત્યસંવેદને માટે એટલી જગા ઓછી રહી છે એ કીમતી કૃતિઓને પ્રથમ પ્રકારમાં મુકવાનો જશ કાન્તમાલાને મળવા દેનાર (તે અમને મોકલનાર) દેકે સાહિત્યસંવેદનો અમારા ઉપર ખાસ ઉપકાર થયો છે. આવી કૃતિઓની સંખ્યા સંગ્રહનું કદ જોતા કંઈક વધારે થઈ ગઈ છે ખરી, જે જે કર્તાની વાનગી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા લગભગ તે બધી જ મળી ગઈ, એ સુભાગ્યને લીધે. * (૭) વળી અભારે ગદ્યમાં ટુંકી વાર્તાઓ અને તેમાં અનુવાદો પુકળ લખાય છે, સારા મુદાસર અને કલાયુક્ત શૈલીવાળા નિબંધો કે અંવાદો અવલોકનો, વિવરણો, વર્ણનો, અને ગોપા બહુ થોડા લખાય છે, અને અમે તો અનુવાદો ન છોકે લીધા છે,

* પોતાના પ્રથમિત્રના આ રનારના પત્રે માટે “નિવાસદ” ત્રણ (કૃતિ ૭૬ મી) આવનાર, નાગાનંદ નાટકના ગ્રંથ અને મુદત અનુવાદના વિદ્વાન કર્તા તરીકે જાણીતા, ભાઈ રામનામ રામનાર ભટ્ટ, એવ પ્રકટ થઈ ગઈ તે પહેલા જ ગત થયા છે એ એક દુર્ભાગ્ય પણ બેદ સાથે નોંધવું પડે છે.

હુંકી વાર્તાઓની સંખ્યા બની તેટલી ઓછી રાખી છે, ગદ્યપદ્ય બંને લખતા હોય તેમની પાસેથી પદ્ય જ માગ્યું તેમ હુંકી વાર્તા અને બીજું ગદ્ય બંને સાફ લખતા હોય તેમની પાસેથી બનતાં સુધી “બીજું” ગદ્ય જ મેળવ્યું છે, અને આ પ્રમાણે સારા અને મધ્યમ નિબંધો, સંવાદો, વર્ણનો, વિવેચનો, આદિને વિશેષ આવકાર આપીને પણ કેટલીક તરજીબિયા અને થોડી સ્વતંત્ર હુંકી વાર્તાઓને જતી કરી છે. (૮) લેખિકાઓ અને પારસી-મુસલમાન લેખિકાની કૃતિઓ મેળવવાને માટે બન્યા એટલા સર્વ પ્રયાસ કરેલા, તેમાંથી બીજામાં, વાચનાર જોઈ લેશે જે અમે નાસિપાસ થયા છિયે. જે થોડા પારસીમુસલમાનની કૃતિઓ આમા આપી શકિયે છિયે. તે દરેક લેખિકાઓને વાચનાર ખાસ ધન્યવાદ આપે એમ ઇચ્છિયે છિયે.

ગુજરાતી લેખિકાઓએ કાનૂન ઉપરના મદદભાવથી અને સાહિત્યશોખથી પ્રેરાઈને અને આવા ઉચ્ચાશયી સેવાકૃત્યને પોતા તરફનો પણ ટેકો દેવાની શુભ વાસનાથી, આ પ્રમાણે સહકાર કરીને અમારો-અમે ઉપાડ્યો ત્યારે કોઈ કોઈ મિત્રને અતિસાહસક જેવા લાગેલો-પ્રયત્ન સિદ્ધ કરી આપ્યો છે, તો એમાંના કેટલાક ભાઈઓએ તો વળી અમને પોતાની ઉમંગી મદદ વડે ઉપકારવશ કરી લીધા છે. સુબાષ, સુરત, વડોદરા, અને કાઠિયાવાડમાં મળીને દશબાર ભાઈઓએ આ કાર્ય બાજુ પોતીકું જ હોય એમ અમને અનેક કૃતિઓ મેળવી આપી છે, અને લેખિકાને મળવુંહળવું, કાગળો લખવા, કૃતિઓ પાછી પહોંચાડવી, ઘટના ખુલાસા કરવા, વગેરે ઘણું અમારું કામ પોતે ઉપાડ્યું છે. આમા કોઈક વાર ગેરસમજ પણ થઈ હશે; કોઈ કર્તા ગમે તેટલી અગમચેતી અને ખુલાસા છતાં કૃતિ પાછી આવે એટલે બાજુ તેના ઉપર નાપસંદગીની જ છાપ પડી અને વળી પોતાનું અપમાન થયું, એવા એવા આડા અર્થ લેનારા હશે; કોઈ તો વળી આ સંગ્રહ પ્રકટ થતાં તેને અમુક દૃષ્ટિએથી જ વીળીને એમાંની ઘણી કૃતિઓને પોતાની પાછી મળેલી કૃતિ કરતાં વિષય કે તેનાં નિરૂપણમા ઉતરતી જ ગણશે, અને માટે પોતાને અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ પણ ગાંઠ વાળશે. આવા સમારંભમા પૂરતી સાવચેતી રાખવા છતાં આવું આવું ન જ બનવા પામે એ પ્રકારે કામ લેવું લગભગ અશક્ય છે. ગેરસમજુતી ઉપરાંત ચોક્કસ ભૂલો * થઈ જાય અને થઈયે હશે; જેમાંની કેટલીક વળી બાજુ પહોંચાર જ રહેવાની. મતલબ કે સૌએ અમારા કાર્ય તરફ બનતા સમભાવ અને ઔદાર્યથી જોવા કૃપા કરવી, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે. વળી, કેટલીક કૃતિમા શબ્દોર આદિ ચત્કિચિત્ત કરવું પડ્યું છે, તે ઘણુંખડું તો તે તે કર્તાની સંમતિ મેળવીને કરેલું છે. પરંતુ જો કોઈ દાખલામા તેમ કરવાનું કે કર્તાને જણાવવાનું પણ રહી ગયેલું હોય, અથવા કોઈ ઠેકાણે સાફ નક્ક કરનારથી કે છાપખાનામા કંઈ ફેરફાર થઈ ગયો હોય, તો એવું કંઈ-કૃતિને બગાડવાના ધરાદાથી તો થયું ન જ હોય, એટલું કર્તા માની શકશે, અને અમને માફી આપી શકશે, એવી આશા રાખિયે છિયે.

* ૩ જી વિભાગમાં કૃતિ ૫૬ માં અને ૬૮ માં અમને મળેલી, તે મૂલ કાગળ ઉપર નોંધેલાં નામકામ પ્રમાણે પરવાનગી આદિ માટે અમે પત્રો લખ્યા, તે એ કર્તાઓને ન પહોંચતાં, અમને જ D. L. O. માંથી પાછા મળ્યા છે એમના નામકામની વધારે ચોક્કસ માહિતી અમને મળી શકી નથી આ પુરતક એ કર્તાઓ કે તેમના કોઈ મિત્ર જીવે ને તુરત તેમણે અમને એમનાં હાલના સરનામાં જણાવવા કૃપા કરવી. એવા કાગળ મળતાં સુધી અમે એ દરેક કર્તાને તેના હક્કની આ ગ્રંથની એક નક્ક પહોંચાડવા અસમર્થ છિયે

નાગાવલિમા હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોમા પાત્ર વડનગરા પ્રેક્ષાગ્રામ આદિ નાગ નાગો મૈત્રી વધારે છે. કાન્તના જ્ઞાતિબાધઓ એમના સ્મારકમા પ્રેક્ષાગ્રામ મદભાવથી અને મંડ્યાળવંધ શાસ્ત્રિય થાય એ કુદરતી પાત્ર છે. તથાપિ આપણા માહિત્યને અંગ્રાસાલવબાદના પૂરત બોલમા, “પ્રજાની વાણી” એવું અર્થઘન વિશેષણ લગાડી શકિં, અને રાજી શકિને. એવી સ્થિતિ આવવાને માટે તો એમા આપણા પચરંગી દેશમાંથી ઘણી ઘણી નાનનન કામ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ભૂમિ, દર્શ અને વ્યવહારો અમરકાન્દ રીતે અને કલાકીલા વડે સગમ થવો જોઈએ, એ નિર્વિવાદ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણું આ “આદ્યશિષ્ય” માહિત્ય હજી તો ઘણુંઘણું પછાત છે. એ વિનમ્રપણે સ્વાકારી લેવું જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજી રીતે જોઈએ, તો આ સંગ્રહમાં નૃગાર અને કુરણના, તેમ સુરેષ યિત્ર આખ્યાન વા મનનના કેટલાક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે. પણ આમા વીરસ કેટલો છે? ખુદ્દુ દાસ્ય, તિરછુ દાસ્ય, મર્માળ દાસ્ય કેટલું જોઈએ? પશુપંખીવનસ્પતિનો પરિચય અને એ “કુદરતની અમર સજીવનતા” તો સપર્ક કેટલો આછો છે? ખીજી કમોટી લઈએ: આમાની સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તાઓમા હિંદની ખીજી ભાષા-ભાષાઓમા થોડા સમયમા જ અનુવાદ થઈ જાય એવી કેટલી હશે વાર? વળી નિર્બંધો જ જુવો: એક પણ મદાપુરુષ ઉપર કોઈએ લખ્યું નથી, વિદ્વાતા, કિલસુરી, તર્કલીલા આદિના નમૂના ગળ્યાજાંકયા જ છે. વગેરે, વગેરે. આ સંગ્રહ આદરવામા અને તેને માટે કર્તા અને કૃતિઓની મોટી સંખ્યા મેળવવાને સાફ આટઆટલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામા અમારો એક હિચામા હિચો આશય એવો હતો, કે આ સ્મારકગ્રંથ આટલા વિશાળ અને વવિધ અને ઉમંગી મહકારયોગે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી માનસના આ દાયકાના બલાળલના એક ગુટકા કે સ્ફુર્ભદેહી પ્રતિબિંબ જેવો બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે. પરંતુ અમને લાગે છે કે સ્મારકની આવા ઉદાર કલ્પના પ્રજા સમક્ષ આ પ્રથમ પહેલી વાર જ સુકવામા આવેલી હોવાથી લેખકલેખિકાઓની ભૂમિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઈ શકી નહી, અને ઘણા-ખરાએ પોતાની ચિત્રવૃત્તિઓમાથી જે કંઈ સાહિત્યવિષયક-સાહિત્ય શબ્દના સાદકા જ અર્થમા-ગણી શકાય, તેવીના જ નમૂના અમને મોકલવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

સાહિત્યનો એ સંકુચિત અર્થ લેતા, આ સંગ્રહમા ઉછરતા અને અઘાપિ ઓછા જાણીતાં લેખકલેખિકાઓની કેટલીક કૃતિઓ (ઉપર આવી ગયું છે તેમ) રસિક, કલા-નિવત, પાણીદાર, અને સજીવન લાગે છે, અને આશા મહલાવવાને કારણ આપે છે ખરી કે છેલ્લા પંદર વર્ષને મુકાબલે આજથી આરંભાતા પંદર વર્ષ મોળા નહી પડે, ઘણું ખરું તો સવાયા નીવડશે; અગર જો કે, ખેશક, સાહિત્યક્ષેત્રમા એક જ બલ મોહું અને નિર્ણાયક છે, તે પ્રતિભા (genius) નું, અને પ્રતિભાલીલાનો લાલ સમયને કેટલો મળશે તે કળા શકાતું નથી, -આવી સરખામણીઓ ગણતરીઓ વગેરેથી તો નહીં જ.

કાન્તનું જીવનચરિત કે એમના વિશે સમગ્ર અવલોકન જેવું કંઈ આ કાન્તમાલા નિમિત્તે જાણીને લીધું, લખ્યું, કે લખાવ્યું નથી. આવી બાળ્યતમા તટલાલ જે કંઈ જેવું બની આવે તેવું રજૂ કરીને કરજ અદા થઈ ગઈ એમ ગણી લેવાનું વલણ વર્તમાનપત્રો માંમિત્રે આદિને અનિવાર્ય હશે; પણ એવા ત-કાલ ઉભરા, લેખકના જડીભૂત અને અસ-

મદ્ય-પાન અને પાટા અને-વસ્ત્રો અને અમરજાવા જે અધિશ્વનનીય મિથ્યા હોવાનો સંજ્ઞા પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમાં તો વળી એ સ્વીકૃતિઓની અનેરી જ અધિકી મુજબ રહ્યા, જે એમ એમના જતાવ જતી ગયા, કે તે મમયના અને તે પછીનાં એમના જીવન-નિર્વાસ સંજ્ઞા નાના સમયાવધી યથાવત કહેવાનો નાર પ્રથમ તો એને લગતા જે કંઈ વિશ્વલીય માધર્મો રજા હોય. તે જ્યાં જ એકાં કર્યાં પડે. અને એ સર્વમાંથી જે પછી એ જીવન-મંદનને માધર્મોનું નેપથ્યને માટે એવી તો ઉદાર તીવ્રતા અને ના-સ્વિક દૃષ્ટિ નોકળે, કે સામાન્ય માધર્મોનું એ મહત્ત્વ જ નથી. એ જતાવનું સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનું, કે તે થડી મંડીના એમના જે મોંથી વધારે એવી અને સંજ્ઞાથી તે લગ-ભગ દેક. એ જતાવને લીધે જ, એમની ઉપરના સ્નેહમમતાની દૃઢતાને લીધે જ, ઓછા-વના કાચ સૂધી, એમનાથી મોંથી વધારે વિદ્યુત જતી જાય એવો પોતે પણ તેમનાથી સોંથી વધારે વિદ્યુત જતી જ નહય. અને આ પ્રમાણેનાં વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાંચ દંડાવા રજાવા અટકત ના જતાવા પડે છે ખરા, તથાપિ આ સ્વીકૃતિઓ, જે કાન્તના આદિ કાલથી માંડીને એમના વિશે નાંચી વધારે નાજુનારા, તે એકે માવા પ્રકારના જીવનમંથનનાં સમય, જ્ઞાન, અને અમરજીન દશા યઃ નિષ્પદ કદિયે જતી રહે ખરા ? બાવાર્ય કે એમનું એ જીવ-નમંદન તે જીવને જ્યારે કહેવાયનું અને જ્યારે એવી અમરજવત્ વસ્તુને જાણવાને અગે ગયા જ નથી. પણ નમ્બાએ એ જતાવ ખેલાતા અને પછીના કાન્તના સેંકડો કાળો જાણવામાં રજા છે, અને એ કાળોમાંથી સંખ્યાબંધ ક્ષાત્રો કાવાનમ્મમાં ગોઠવીને આ મંથનના મોંથી વિભાગમાં આપવામાં આવે છે. આ પત્રોમાં કાન્તનું વ્યક્તિત્વ એવું તો પ્રતિબિંબિત થયું છે કે અધિકારી વાગનારાઓને એ પત્રસંગ્રહ જ આ આખી માલામાં સોંથી હાંમતી વસ્તુ અને કાન્તનું અદ્વિતીય સ્મારક લાગવા સંભવ છે. જે મિત્રોનાં કાન્ત વિરોધા સ્મરણો, પોતે એમના જીવનના જે જે મમયમાં એમની સાથે નિકટ સમાગમમાં આવેલા, તે મમયને લગતી ત્રીણીઓટી વિગતોના આછાવેગ નિરૂપણ સાથે, જે જ વિભા-ગમાં દાખલ કરેલા છે. ઉપરાંત એમના કેટલાક અગ્રકટ કાળો, એમની જન્મકુંડળી, કવિ મુકુન્દ અને કાન્ત જેમાં થઈ ગયા તે કુંડળોનો આંખો, એમનો કનાખી ઉપરનો એક સુંદર પત્ર, એમના જીવનના જતાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આખી મદિયે પડ્યે તે માટે વાચ-નારાઓએ એમના કુટુંબીઓને આબાજ માનવો ઘટ છે. મરનારના જીવન અને માનસ, પ્રવૃત્તિ અને આશયો, પ્રાપ્તિ અને આતર વચ્ચે અને પરિસ્થિતિ સમજવા માટેની આવી અને આટલી સામગ્રી આટલી ક્ષાત્રવળે પ્રવ્રત આગળ ખુટી મુકાવાનો આવો દાખલો આપણા દેશમાં ઘણું કરીને તો આ મોંડો જ હશે. સ્મારકયંત્રી આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વળા-

સ્વીકૃતિઓમાં એનાં “ સ્વર્ગો ” આદિ વર્ગવસ્તુ વંડે લેવા ન હતા, ગરીબની સંજ્ઞાલીન ત્રિવિનિમાં એને “ દર્શન ” થતા. અને એ જે જે વસ્તુઓ તેનું વર્ણન આપણે માગે ઘરાવીને લખતા વખતોં પણ એને “ ગુપ્તાધિ ” ગેતા આનું દર્શન સામાન્ય દર્શન નથી. આનું વર્ણન સામાન્ય વસ્તુનિરૂપણે નથી આને દિવ્યદૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિ કહેવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નસૃષ્ટિ કહેવાય. પ્રથમ ગણદ્યુગલને સામાન્ય વાગનાર સ્તુતિગણે, દ્વિતીયને નિદા ગણે એ અનેથી દૂર રહેવું છે, સ્તુતિનિદા, સંમતિ કે વિરોધ લેજ પણ આવી જાય એવા તમામ શબ્દ વર્ણવા છે, અને એટલા માટે ઉપર અને અનેરી સૃષ્ટિ દહી છે. એ શબ્દ વસ્તુનિરૂપણને માટે નબળો છે તોપણ

જ્યોત્સે, તથાપિ ખીલ્લ ક્રેટલાઃ તો તેનં, બિલ્લ બિલ્લ દર્શિવિદ્યેથી, દીક્ષાપાત્ર વાનુ મન્યા
 વગર નહીં રહે એમ ધારિયે છિયે. નવુ રૂપું, ચામું અનિવાર્ય બંધ ને રામ, તો પાનુ
 નવું હોવાના કારણથી જ પગાંય નાનુક હદયામાં ખૂંચ્યા વગર રહેતું નથી.

છેવટ, આ નંદાદને માટે પોતાની અને ખીલ્લઓની કૃતિ માફકી આપનાર ન્દાના
 મોટા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચ્ચતા સર્વ સાહિત્યસંવદનો અને પુનરપિ ઉપદાર માનિયે છિયે. આ
 સગ્રહ આતે પ્રસિદ્ધ થતા પ્રાન્તના આરતની યાજના મિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી સાહિ-
 ત્યની કંઈ જે સેવા બની આવે છે, તે સર્વ લેખકલેખિકાઓના મદદારોએજ ન આપાવી છે.

* * ચિત્રો, અલ્પગણા વગેરે નવ ઉમેદ પ્રમાણ આપી મરતા નથી, અને પુસ્તકની નિમ્ન
 ધાયુ હવુ તેથી વિશેષ રાખવી પડી છે, તે સર્વ માટેના કાળે દનખાનું ચિત્રોના મળા વાનુ પ્રવાસ
 છતાં અને પરતો મેળવી નથી મન્યા, તેને લીધે ન હરકે બન્યુ છે શુદ્ધ સાહિત્યના પ્રગર્ભને
 માટે પૂરવુ નાનુ મળવુ રાય એવું હજી આખનુ માનસ બધાયુ નથી, એ નિર્વિવાદ છે. કાળા, દિશાળ,
 આદિની હમીન્ત તુની છાપીને કાળામાં રહેનો ભગનાર દન્દને ખેલવારવા ધામ્યિ છિયે, એટલે અનામ
 મર્યાની આ બાનુ વિશે આવી જગા નો પાનુ પ્રયોગન નથી

આ અગ્રહમાની દ-- કૃતિનુ કાયદેસર રવામિત્વ તે તે કૃતિના કાળાં છે નહ કૃતિને કદી છા-
 પાની પરવાનગી પણ કૃતી (કે તેના વારસ) પામેથી જ મેળવવી

લેખકલેખિકાઓ, કાળામા રહેનો ભરનાગ, આદિ મળીને આ પ્રથની આગરે હમો નહોલે બંધ્યાક
 જવાના છે આગરે નવમો નહોલો વધશે, તે દંડક મરિતું મૃત્યુ કા ૧-૦-૦ હરોવિયે છિયે ટપાલ
 આદિ અર્થ તુલુ. નહોલતા વેચાણને માટે ગુજરાતી પ્રેસને રોાય એજટ નીનિયે છિયે તુલાક
 માસની તા ૧૫ મી સુધીમાં જે લેખક લેખિકા વા કાળામા ભરનારને પોતાની નકલ મળી ન વ્ય
 તેમજે ઉવગાળી કચ્ચા કૃપા મરવી, નીચેને દેવાજે—

इतिमहा

୧୩୯	୧୩	ପାତ୍ରମାତ୍ର	୩୫	୧୩	“ ୧୩୩୩ ”
୩୭୫	୧୩	“ ୧୩୩୩ ”	୭୫	୫୧	୧୩୩୩ ୧୩୩୩୩
୩୭୯	୧୩	୧୩୩୩୩	୭୫	୧୭	୧୩୩୩୩
୫୩୩	୧୩	୧୩୩୩୩ ୧୩୩୩୩	୧୫	୧୭	୧୩୩୩୩ ୧୩୩୩୩
୩୭୯	—	୧୩ ୧୩୩୩୩ ୧୩୩୩୩	୩୫	୧୭	୧୩୩୩୩
୩୭୯	୭୭	(୧୩୩୩୩) ୧୩୩୩୩	୩୫	୩୧	୧୩ ୧୩୩୩୩
୩୭୯	୩୭	(୧୩୩୩) ୧୩୩	୩୭୯	୩୭	୧୩୩୩୩
୩୭	୫୩	୧୩୩୩୩୩୩	୧୫	୧୩	୧୩୩୩୩୩
୭୫୯	୭୭	୧୩୩୩୩	୫୩୯	୩୭	୧୩୩୩୩
୧୩୯	୧୭	୧୩୩୩ ୧୩୩	୩୫	୧୧	୧୩୩୩୩
୧୩୯	୧୭	୧୩୩୩୩	୫୩୩	୭୩	୧୩୩୩୩୩
୩୫୯	୭୭	“ ୧୩୩୩୩ ”	୩୫୯	୭୩	୧୩୩୩୩
୫୭୫	୧୩	(୧୩୩୩) ୧୩୩୩୩	୩୫୯	୭୩	୧୩୩୩୩
୩୭୫	୩୭	୧୩୩୩୩୩	୭୫୯	—	୧୩୩୩୩
୫୭୫	୭୧	“ ୧୩୩୩୩ ”	୭୫୯	୧୧	୧୩୩୩୩
୩୭୫	୭୧	୧୩୩୩୩	୫୭୫	୩୭	୧୩୩୩୩
୧୩୫	୩୧	୧୩୩୩୩୩	୭୫୯	୩୭	୧୩୩୩୩
୩୫୯	୩୭	୧୩୩୩୩	୩୫୯	୩୭	୧୩୩୩୩
୩୫୯	୫୭	୧୩୩୩୩	୫୭୫	୩୭	୧୩୩୩୩
୧୫୯	୩୭	“ ୧୩୩୩ ”	୩୫୯	୩୭	୧୩୩୩୩
୫୫୯	୭୭	୧୩୩୩୩	୩୫୯	୩୭	୧୩୩୩୩
୭୫	୩୫	୧୩୩୩୩	୭୫୯	୩୭	୧୩୩୩୩
୩୫୯	୫୭	୧୩୩୩୩	୭୫୯	୩୭	୧୩୩୩୩

૨ : કક્કાવારી લેખકલેખિકાઓની

નામ	લેખાક	પૃષ્ઠ	છોટાલાલ	પૃષ્ઠ	૨૦૮
અખો	૧૦૪	૪૨૦	જગજીવન	૧૦૧	૪૧૦
અતિસુખશંકર	૧૭	૮૩	જન્મશંકર (લલિત)	૫૮	૨૦૯
અખાલાલ	૨	૫	જયકૃષ્ણ	૯	૩૯
“ અભય ”	૧	૩	જયંતીલાલ	૫૫	૨૧૦
અરદેરા	૪૩	૧૬૫	જયશંકર	૫૬	૨૧૨
“ ઉત્સર્ગી ”	૧૮	૮૭	જરખાઇ કોઠાવાળા	૨૪	૧૧૧
“ ઓશંગિણ ”	૧૦૫	૪૨૩	જોડાલાલ	૨૫	૧૧૫
કનુખડેન દલે	૧૯	૮૯	ખડેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૫૭	૨૧૩
કનૈયાલાલ	૨૦	૯૪	ડાહ્યાભાઈ	૫૮	૨૧૪
કમલાશંકર	૨૧	૯૮	નિભુવન	૫૯	૨૧૫
કરીમ મહંમદ	૯૯	૩૯૭	અંબિકાલાલ	૬૦	૨૧૭
“ કળા ”	૩	૧૪	અંબારામ	૬૧	૨૧૮
કાવસજી	૧૦૬	૪૨૪	દામોદર	૬૨	૨૧૯
ખડેન કીર્તિદાસ્તિવાનજી	૪૪	૧૯૭	દીપકળા દેસાઈ	૬૩	૨૨૧
“ કુલલજ્ઞી ”	૮	૧૫	દુર્ગાશંકર	૨૬	૧૨૦
“ કુસીન ”	૫	૧૯	દેવશંકર	૬૪	૨૨૪
કૃષ્ણપ્રસાદ	૮૫	૧૯૮	દેરાજીજી	૬૫	૨૨૫
કૃષ્ણરાય	૨૨	૧૦૭	નર્મદ	૧૦૨	૪૧૫
કેશવપ્રસાદ	૯	૨૩	નર્મદાશંકર પ્રભુરામ	૬૬	૨૨૬
કેશવલાલ ડામરાર	૧૦૦	૮૦૫	નવલરામ	૧૦	૫૩
કેશવ	૮૬	૧૬૯	નાગરદાસ	૬૭	૨૨૯
કૌશિકદાસ	૧૭	૨૦૨	“ પથિક ”	૬૮	૨૩૨
ગિરિજાનંદર	૧૮	૧૦૬	પરમાન	૬૯	૨૩૬
ગોકુલદાસ	૮૮	૧૦૩	પુરુષોત્તમ	૨૭	૧૨૫
ગોવર્દનદાસ	૪૯	૨૦૧	પ્રતાપીયાઈ કાજરાજી	૨૮	૧૨૯
ગોરીશંકર (ચમકેતુ)	૧૧	૩૦	પ્રાણજીવન	૨૯	૧૩૫
અંબાલાલ	૮	૩૬	પ્રાણશંકર	૭૦	૨૩૯
અંબાલાલ	૫૦	૨૦૫	અવધનરાય	૭૧	૨૪૦
અંબાશંકર	૧૦૧	૪૨૫	બાનુ	૬૭	૨૮૬
અમનદાસ	૫૨	૨૦૮	બાનુમતી ત્રિવેદી	૧૧	૫૫
અનીયાસ	૫૭	૨૦૧	મોતેન	૧૨	૨૪૧

વિભાગ ૩ ને: પદ ૧૯૩-૨૭૬

૪૩	કાન્તવુ સ્વર્ગપ્રયાણુ	૧૯૫	૬૯	વસતની કોયલડીને	૨૩૬
૪૪	સ્મરણો+	૧૯૭	૧૦૦	ચિત્તસ્વભાવ	૨૩૯
૪૫	કવિતું સમાણું	૧૯૮	૭૧	વિરહનુ આગુ	૨૪૦
૪૬	મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ	૧૯૯	૭૨	કાદ બરીમા પ્રકાશતો	
				અનુભવણનો ઉત્સાહ	૨૪૧
૪૭	મવૈયા	૨૦૨	૭૩	છેલ્લો ચુકાદો	૨૪૪
૪૮	સોરઠ	૨૦૩	૭૪	રમણીય અયપણુ	૨૪૫
૪૯	સ્નેહમુદ્રાનુ અર્પણ	૨૦૪	૭૫	યમકશોભાં	૨૪૮
૫૦	રસમાળી કવિઓને	૨૦૫	૭૬	શારદાભુવન	૨૪૯
૫૧	ચંદાને	૨૦૬	૭૭	પ્રેમસમર્પણુ સ્મરણો	૨૫૨
૫૨	આમ ત્રણુ	૨૦૭	૭૮	પધારો	૨૫૪
૫૩	શરદ્ભૂત	૨૦૮	૭૯	નિવાપોદક	૨૫૫
૫૪	રમર્પિ કાન્તના સદર્શન	૨૦૯	૮૦	નરેન્દ્ર	૨૫૬
૫૫	રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ	૨૧૦	૮૧	રસિયાજીને આમ ત્રણુ	૨૫૭
૫૬	ભાવોની ભરતી	૨૧૨	૮૨	અમારી લગ્નતિથિ+	૨૫૮
૫૭	મીઠીયાદ	૨૧૩	૮૩	અગતિગમન	૨૫૯
૫૮	ના શક્યો	૨૧૪	૮૪	તે કહેશે	૨૬૧
૫૯	સોરઠ	૨૧૫	૮૫	દર્શન	૨૬૨
૬૦	છાપા	૨૧૭	૮૬	પિદા	૨૬૪
૬૧	શામળી સખી	૨૧૮	૮૭	સ્થિતિમાન	૨૬૫
૬૨	દ્વિતિય	૨૧૯	૮૮	અણુદીક બદ્ધગર	૨૬૧૭
૬૩	રાગત નશરથની અંતઃકલી+	૨૨૧	૮૯	વલી ગા	૨૬૮
૬૪	અણુ આરતી	૨૨૮	૯૦	એક હા	૨૬૯
૬૫	વિપાદ ડાયા	૨૨૫	૯૧	શકુંતલાનાટક, અંક ૨ નો	
				આરંભ	૨૭૦
૬૬	નાયમ પ્રમ	૨૨૬	૯૨	પ્રભુને પોઠાર	૨૭૧
૬૭	કુન્તી અને દિવાકર	૨૨૯	૯૩	પ્રણયીને+	૨૭૨
૬૮	સોનયા	૨૩૨	૯૪	યુક્ત ઝૂલેખા	૨૭૩

કાન્તમાલા

વિષયાનુક્રમણી

૧. વિષયાનુક્રમ   ૨. કર્તાઓની ડાહ્યાવારી

કાન્તમાલા

ગદ્ય

ટુંકી વાર્તાઓ

નિ. “અભય”.

માધવી

ઉજ્જાસનગરના વૃદ્ધ રાજાને કાર્મ સન્તાન નહોતું. રાજરાણીએ ઘણા દેવોની આરાધના કરી, પણ માત્ર વસન્તદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તેમના વરદાનથી એક રાજકુમારીનો જન્મ થયો. વસન્તદેવના નામ-મધુ-ઉપરથી રાજકુમારીનું નામ માધવી પાડયું. રાજકુમારીને બાલપણથી જ માધવીલતાનાં ફુલ ખુબ ગમતાં હતા. રાજમહેલની પાસેજ તેણે એક વાડી કરાવી હતી. અને તેમાં માત્ર માધવીના વેલા વાવ્યા હતા. તે વાડીના ફુલ વસન્ત ઋતુમાં તો પુષ્કળ ઉગતા હતા. પણ નવાઈની વાત એ હતી કે શરદપુનેમની રાત્રે પણ દર વરસે ત્યાં ફુલ ઉગતાં હતા. અને તે ફુલ સાધારણ માધવીનાં ફુલની માફક એક જ દિવસમાં કરમાઈ જતાં નહોતાં. પણ દસ દિવસ સુધી તાજાં રહેતા હતા.

શરદપુનેમની રાત હતી. રાજકુમારી વાડીમાં ફરતી હતી, એટલામાં તેને ફુલના વસ્ત્રો પહેરવાનું મન થઈ ગયું. તેની સખીઓએ તેને માટે માધવીનાં ફુલનાં બધાંજ વસ્ત્રો ગુથી આપ્યા, ને ગળામાં માળા પહેરાવી ને પગે ફુલના ઝાંઝર પહેરાવ્યાં. જમણે હાથે કંકણ પણ પહેરાવ્યું, પણ બીજું કંકણ કરવાનું બાકી હતું ને સખીઓ જ્યેય તો વાડીમાં બીજું એક

પણ ફુલ નહિ! હવે શું કરે! રાજકુમારી તો ખુબ દિલગીર થઈ ગઈ. રાજમહેલમાં જઈને એતો સુઈ ગઈ. જમવાની વખતે રાજકુમારી ના આવી એટલે રાજાએ કારણ પૂછ્યું. સખીઓએ બધી વાત કહી. પછી રાજા રાજકુમારી પાસે ગયો. તે તો ખુબ રડતી હતી. એટલે રાજા પણ ખુબ દુઃખી થયો. તેણે દૂતોને મોકલીને માધવીનાં ફુલ મંગાવ્યાં, પણ આ દિવસમાં એ ફુલ કેવી રીતે મળે! ખુબ શોધ કરી પણ ફુલ મળ્યાં નહિ. એટલે રાજાએ દાંડી પીટાવી કે ‘દસ દિવસની અંદર જો માધવીના ફુલનું એક કંકણ બનાવી લાવશે તેનું રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવામાં આવશે! આ દિવસમાં કુદરતી ફુલ તો ના મળે એટલે જોમને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન હતું તેમણે કારીગરો પાસે કૃત્રિમ ફુલો બનાવવા આપ્યા. રાજ્યના એક સરદારનો એક પુત્ર હતો તે હીરાનાં ફુલનું કંકણ લાવ્યો. કંકણ તો સાંઝે હતું પણ હીરાનાં ફુલ કુદરતી ફુલ જેવાં કેમ દેખાય! સેનાપતિનો પુત્ર કાગળના ફુલનું કંકણ લાવ્યો. હીરાના ફુલ કરતાં તો આ સારા હતા. રાજાએ કહ્યું કે ‘કોઈ વધારે સાંઝે કંકણ નહિ લાવે તો સેનાપતિના પુત્ર સાથે રાજકુમારીનું લગ્ન કરીશું.’ થોડે દિવસે પ્રધાનનો

પુત્ર કપડાંનાં ફુલનું કંઠણ લાવ્યો. તે તો કાગળના ફુલ કરતાં પાંચ સાર હતું. પાંચમે દિવસે નગરશેઠેના પુત્ર બનનું કંઠણ લાવ્યો. તે પ્રધાનના પુત્રના કંઠણ કરતાં પાંચ ચડી આતું હતું.

છઠે દિવસે પાસેના એક ખંડીઆ રાજાનો રાજપુત્ર ઇન્દુશેખર મોતીનું કંઠણ લાવ્યો. આ કંઠણના ફુલ તો ખરેખર કુદરતી ફુલ જેવા જ હતાં. ને રાજા તો ખુબ જ ખુબ થઇ ગયો ને રાજકુમારીનું લગ્ન નક્કી થયું.

દસમે દિવસે રાત્રે તો આખા ગામમાં ધામધુમ હતી, કેમકે ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાં રાજકુમારીનું લગ્ન ઇન્દુશેખર સાથે થવાનું હતું. રાત્રે રાજકુમારી પોતાની વાડીમાં તારાઓના અજવાળામાં કરતી હતી. એટલામાં એક યુવાન ત્યાં આવ્યો તે બહુજ ખુબસુરત હતો. તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું કે તે ખાનદાન પણ ગરીબ હતો. તેણે પાસે આવીને કહ્યું કે, 'રાજકુમારી, માફ નામ મુપ્રકાશ છે. ને હું એક ગરીબ સૈનિકનો પુત્ર છું. અને તમે નાના હતા ત્યારે હું તમારી સાથે રમતો હતો.' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા, મને યાદ છે. પછી તો તું કાંઈ જતો રહ્યો.' મુપ્રકાશે કહ્યું કે, 'હા, પછી હું મારે દેશ ગયો,

ને હવે લશ્કરમાં સૈનિક છું. ખાલખાલથી જ મને તમારી ઉપર પ્રેમ છે. કાંઈ તમારું વચન છે. એટલે મારી જીંદગીમાં તો દુખીમાં દુખી દિવસ છે. હું હવે કોઈવાડા મને મળી જ નહિ. ખાલખાલના મિત્રની એક છેલ્લી માગણી મુઠી પાડ્યો ?' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા.' મુપ્રકાશે કહ્યું કે, 'ઈન્દુશેખરના માતાના કંઠણ જેવું કંઠણ તો હું આપી શકું એમ નથી. હું ગરીબ છું, પાંચ છેલ્લાવાડા મને તમારા હાથ ઉપર ચુંબન કરવા દો.' રાજકુમારીએ કહ્યો હાથ ધર્યો. તેના ઉપર એક પચુ કંઠણ નંદાતું. મુપ્રકાશે નીચા વળીને કંઠણની જગ્યાએ ચુંબનો કર્યા, ને જતો રહ્યો. રાજકુમારીની આખા આશુ લના. તેણે ચોટીવારે આંસુ લુછ્યા ને ઘણાજ પ્રેમથી હાથ તરફ લેધું. મુપ્રકાશે ચુંબનો કરેલા તે જગ્યાએ ખરેખર માધવીનાં ફુલોનું એક કંઠણ બની ગયું હતું! તેમણી એવી સરસ સુવાસ આવતી હતી કે રાજકુમારીની વાડીના ફુલની પણ એવી તો નહોતી આવતી સખીઓ પણ અજબ થઈ. રાજકુમારીએ અધીરાધથી કહ્યું કે, 'એને પાછો બોલાવો.' સખીઓ આખી વાડીમાં શોધી વળી પણ પેલો યુવાન ના જડ્યો પછી રાજાને રાજકુમારીએ બધી વાત કહી. તેણે બધે હતો મોકલ્યા પણ મુપ્રકાશ ફરીથી દેખાયો નહિ.

૨૧. ૨૧. અ'બાલાલ ઠાકર:

આદર્શ પ્રણયી

મોહન બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ માતા-પેતાનું મૃત્યુ મુમાયી બેટા. તે ખીચારે સ્વભાવે જ ૧૩ દનો અને આ આપત્તિથી વધુ ગરીબ અને નમ્ર થઈ ગયો. બારે અંતકાળે પોતાની પિત્તિ તેમ આ એકના એક વારસની મુપરત મેક ફરના સગાને કરી.

મોહનનો આ પાત્રક સમરસિંહ એક બહેન ખનીરી સ્વભાવનો સરદાર હતો. તે વનમાં ખાલ થવાની નૈયારીમાં હતો પણ તેને વારસ મંનાનમાં દામિની નામે એક પુત્રી માત્ર હતી, તે મોહનથી ચાર વર્ષ ન્હાની હતી.

મોહન અને દામિની સાથે જ ખેલતા હતા. કોઈ કોઈ વખત બે વચ્ચે લગાઇ થઈ હતી અને મોહન કંઈ વાગી બેસવાથી રેવા ટેવે થતો, ત્યારે તેની દિતેશ્વ દામિની તેને ડાકા દેતી નહીં. પોતે જ બેરથી બેંકડો નાચુતી. તે સાબળતા તેની મા ઉતાવળી બહાર આવતી, મોહન ઉપર કોપ કરતી, અને દામિનીને છાતી સાથે લગાવી ચામડતી ઘરમાં રાખતી.

આવે પ્રસંગે મોહનને પોતાનાં માખાપ સાબરી આવનાં પણ તે ધુટ્ટા ગળી જઈ એકાદ મા છાતીમાં લપાઈ રહેતો. ત્યાં મુપમુપ દામિની આવી ચડતી અને તેની આખો પાછળથી એકદમ દાખી લેતી. મોહન ખંગડીવાળો કાથ પકડી બોલતો, 'કાણુ દમ્મુ કે?' એટલે તે હસી પડતી ને બોલતી, 'મેં શા માટે કેલ ચું બાપુ કે? હું તેમ ન કરત તો બા મને કાકત!' મોહન કંઈ જ જવાબ દેતો નહીં મેટલે તે કરી બોલવા લાગતી: 'વારુ, જોઉ

બાહુ વાગ્યું તો નથી ને? હું બાહુ જ ખરાબ છું, વાનવાતમા લ્હમને મારી બેસુ છું.' આ પ્રમાણે વખતોવખત મલાદર્શિ થતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની. પરંતુ તે રાજનીતિજોનાં નહનામા ને વચનો કરતા વધારે ટકાઉ ન હતા.

૨

એવામા સમરસિંહના એક મિત્રનો પુત્ર મુંદરસિંહ તેને ત્યાં આવ્યો. તે મોહન નેટલો જ હતો અને થોડા જ વખતમા જાને એકબી-બના મિત્ર બની ગયા. મુંદર સ્વભાવે મોહનથી જુદો જ વતનો હતો. મોહન ગંભીર હતો તો મુંદર મજકરો હતો. તેની ધડપૂંછડા વગરની વાતો સાબળી સાબળીને દામિની હસી હસી લેાથપોથ થઈ જતી. મોહન પોતાને સૌથી વધારે પસંદ મીઠાઇ પણ એકલો ખાઇ શકતો નહીં; પોતાના ભાગમાથી થોડી દામિનીને આપે ત્યારે જ તેને હીક લાગતું, બદ્ધે દામિનીની મગ્ગલ તેને પોતાની મગ્ગલના કરતા પણ ઘણું વધારે મુખ આપતી. મુંદર આવી બાખનોમા પેટભરે અને દોગો જ હતો. તે મોહનનું તો શુ પણ દામિનીનું ખાવું પણ હુંટવી ચોરી પડાવી ખાઇ બચ એવો હતો. તે કહેતો, અરરર, અધધધ, આ પેટનો ખાંડો તે આડો ચાંડો ઉડો કેટલોક હશે' દમ્મુ, ત્હારા જેવી નાજુક નાજની, મોહન, ત્હારા જેવા પરગજુ દિલસુર, એવી એવી કેટલીય મીઠાઇઓ એમા પડતાની સાથે સાફ, હજમ, ભસમ થઇ બચ જો.

એક દિવસ મુંદર અને દામિનીએ સંત-લશ કરીને મોહનને ખૂબ ચીડવ્યો. મુંદર એક ઉપર એક વધારે વધારે અસંભવિત ગમ્યા

મારેતો જયો અને દામિની ખાખખ ખાખખ
હસતી જ ગઇ. મોહનનો મિત્રજી ગયો. તે
મુંદરસિંહને કહે, 'આ શું માંદગુ છે-
એકલો જ લાય આલ્યો છું' જરા તો અમ્મ
રાખ!' મુદર નજરાઈથી જોઈયો, 'હા બાઈદા'
જરા વધારે હમે તે વનવગ, અને સો હમે
ત્યાય ન હમે તે કાણુ-જનાવગ?' દામિનીને
મુંદર આ જોલ્યો તે સાથેના એના મંદરા-
મ્હારાથી એટલું તો હનવું આવ્યું કે તે
ગોટો થઈને પડી અને મોહન વધારે ખીજ-
ધને જોલ્યો, 'ચૂપ, ચૂપ કર' ગમે તેમ શુ ચાળા-
એટા કરી ગ્લો છે!' મુદર કહે, 'ચૂપ રહેવામા
તો, મોટાભાઈ, જીભ પૂરેપૂરી બાંધી દેના આવ
હયું જોઈયે, તે મ્હારા જેવાનું ગળું નહીં. પણ
મોટાભાઈ, હું જરા પૂછું કે હમે આવતે આવા
હાસ્યશત્રુ કયા સુધી રહેશે બસ?' દામિનીએ
ખેલુ હમણે પૂરું થતા ખેલા જ ખીજી શરુ
કર્યું અને ઉંઘી બેવડ વળેલી હતી તે ઉજીને
ચત્તીપાટ પડી ગઈ, અને મોહનસિંહ ખીચારો
એ બેયને તથા ચાલ્યો જ ગયો. પોતાની ઓર-
ડીમા જઈ પુત્રતક લઈને બેઠો. પરંતુ તેણે એક
પાનુભાએ વાચ્યુ હશે ત્યા તો દામિનીપણ ત્યા જ
આવી. મોહન ચાલ્યો જતા જ મુંદરની બંધી
કળા તેને શીકીકચ્ચ લાગી અને તેથી કટા-
ળીને એ મોહન પાસે આવી અને તેની ચોપડી
ઉપર હાથ મુક્યા મોહન કહે, 'હમ્મુ મ્હને
ન પજવ, વાચવા દે.' હમ્મુ કહે, 'જેયા જેયા
હવે, હમે મોટા પડિત. આખો દિવસ વાચ
વાચ તે શું કરવું?' પકડીને તેણે ચોપડી
ઝૂટી પણ લીધી. મોહન કહે, 'મ્હારી ચોપડી
આપ પાછી' હમ્મુ કહે, 'આ ચોપડી કંઈ
ત્હારી નથી,' મોહન કહે 'ત્યારે કોની છે જે?'
હમ્મુ કહે 'કાળજીની અને શાહીની, અને વળી
જેના હાથમાં હોય તેની. ઘડી પછી પાછી
આપીશ સારે ત્હમારી, હાલ તો એ મ્હારા

હાથમાં છે તે ન્હારી. મોહન કહે, 'મધી
નીધી આવી કે નર્મિની ઝૂંટવી લેવી પડે?'
દામિની કહે, 'અરે વાલ, વંદે ના બંદી સી
ગેને ઝૂંટવી મોકો છે.' આ પ્રનાળે ચોપડીની
ખેચાળેથી થઈ. હમ્મુ ચોપડીને એકનાથી
ખીજી હાથમા કેમ્પી દે, અને મોહન તે કાંટે
નાર્દી એમ નેતે લઈ લેવા નવં. એમ દરતા
દામિનીએ ચોપડી પાસવ નવં છાની સમ્પી
લીધી અને તે વડવા જતા મોહનના હાથ
ચોપડીને બદલે દામિનીના ઉપડના વડચલને
આપી ગયા.

જીવ દામિની લગ્નજીવ, સંકુચિત, કુચિત,
કાચિત થઈ ગઈ. ચોપડી પડી જ ગઈ અને તે
ગ્હાર જતી રહી. ચોપડી પડી ત્યા તે ત્યા મ્હી
અને મોહન પણ ગન્યવત્ બારીએ જઈને ઉંઘા.

આ શુ થઈ ગયું! બાલિકા કિશોરી થતી
હતી, કિશોર યુવા બનતો હતો, ત્યા આ અચા-
નક નહીં જેવા બનાવે ઉડી ઉડી શી શી તાત-
ણીએને છેડી સચેત બનાવી દીધી. જનદુર્બચી
બગીચાની નજીક અને તે બગીચાની મોહક-
તાના કેવલ અનભિજ્ઞ ખેલનારના આગળા આગે
એકાએક તે બગીચાના ઝાપાની કળ ઉપર પડ્યા
અને ઝાપો સહમા ખુચી ગયો.

સાથે સાથે મોહનને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ પણ
થવા લાગ્યો ચોપડી પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન જ
તેણે શા માટે કર્યો? આ તો બહુ જ માફું થયું.
પાલક પિતામાતા શુ ધારશે? હમ્મુ જતે પોતાને
કેવાય ગણશે! આવા અચિતા બનાવમા આખ-
રદાર માણમે હવે કરવું પણ શું?

ઘણી ઘણી ઘડભાગે આ તે એક જ નિશ્ચય
તેને સ્પષ્ટ દેખાયો. આ ઘરમા, આ સ્નેહ વચ્ચે,
આ જગ તળે હવે તેણે ન રહેવું, અહીંથી કયાક
જી ચાલ્યા જવું.

ખીજે દિવમે તે પોતાના પાલક માતા-
પિતાની આજ્ઞા ક્યારે અને શી રીતે માગવી તે

વેચારતો હતો, ત્યાં સમરસિંહ જાને એની માસે આવ્યો. તે કહે, 'મોહનસિંહ. શું કરે કો?' મોહન પરાણે સ્વસ્થ થઈને જોયો, આપ મારા પિતા છો, આપથી વધારે મને યજ્ઞનમા કોઈ જ નથી. તો આપને આ પેલી તકે જ જણાવું છું કે ગદ્ય કાવ્યે અજ્ઞાણતા જ મારાથી એક મોટો અપરાધ થઈ ગયો છે.' સમરસિંહ કહે, 'દમ્ભુની માતાએ મને બધું કહ્યું છે. પણ અમને બેયને લાગે છે કે તારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ નથી.'

મોહન: 'હ. હું આપ રજા આપો તે જ પરીએ અહીંથી આવ્યો જવા તૈયાર છું.'

સમરસિંહ: 'ના, ના, એમ કરવાની તક નથી. વળી અહીંથી આવ્યા જવું એ કંઈ વધારાગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી.'

મોહન: 'તો આપ કરમાવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું રાહ છું'

સમરસિંહ: 'દામિની સાથે લગ્ન કરવાં એ જ તારું પ્રાયશ્ચિત્ત.'

પેલા બગીચાના તટ્પદાર અને એક પૂરા માયેક બનવું! આ સાબળું તે જનશૂન કે સ્થાન? વળી મોહનને લગ્ન પણ બેસમાર કુછળી. નાનુક વેલીના જેવો તે આખો કંપી કહેવો અને એક શબ્દ પણ બોલી ન શક્યો.

સમરસિંહ: 'બેસાં, ભાઈ, શું કહે છે? દામિની જેવી છીછરી છોકરીને છેક અપાત્ર નો ગણના નથી?'

મોહન: 'અપાત્ર? આનું નામ જો સજા તો આપની કૃપા આથી તે કેવી હેય તે જ હું કંપી શકતો નથી. વારુ, પ્રાયશ્ચિત્ત શરમાવતા હો કે કૃપા કરતા હો, આપની જે આજ્ઞા તેને હું સર્વથા તાબે છું.'

સુંદરસિંહે આ જાણ્યું ત્યારે તેણે દામિનીને કહ્યું, 'બહુ જોઈું થયું.' દામિની છોકાઈ પડી: 'તો શું કોઈ પરણે તે જ તમને પસંદ

નથી કે શું?' સુંદર કહે, 'ના, ના, પણ હું ખીજે પરણે તે મોહન ખીજે પરણે તો મને મનમાનતાં મેવા મીઠાઈ બેવડા મળે. આ તો એક જ વાર મળશે.' દામિની, 'અગર પિતાજી મને તમને પરણાવે તો.' સુંદર, 'છિ. છિ. એ તો સૌથી ખરાબ?' દામિની, 'કેવી રીતે?' સુંદર, 'સારે તો મારે વરરાજા થઈને આખો દિવસ જોધાઈ રહેવું પડે તે વળી લાલણ તાણગી પડે.' દામિની, 'અગર પિતાજી તમને ટોપસે-ટોપસા ભરીને મેવામીઠાઈ માલમલીદા આપે તો!' સુંદર, 'તો કની કન્યાની વળી જરૂર જ શી? એ ટોપસેટોપસા મીઠાઈ સાથે જ પરણી ન જઈ!'

૩

દામિનીની માતા એકાએક મૃત્યુ પામતા અને સમરસિંહનાં વર્ષવટાળ તે પછી અત્યંત ગમગીનીમા પસાર થતાં મોહન અને દામિનીનાં લગ્ન ખાજરે પડ્યા. વળી એ અહીં ત્રણ વર્ષમા બન્યું એમ કે સુંદરસિંહના પિતાએ સમરસિંહ સાથેની પોતાની જુની દોસ્તી અત્યંત વધારી દીધી અને જઈક થયેલ સમરસિંહ દરેક વસ્તુ એ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે જ કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું ચલણ પૂરેપૂરું જામેલું જોઈને આશ્ચર્ય કર્યો અને સમરસિંહે જુનો થયેલો વિવાહ પડતો મુકીને દામિનીના લગ્ન સુંદરસિંહ સાથે જ કર્યા. મોહનસિંહ આ અરસા દરમિયાન દામિનીને પોતાની જ ગણી મુક્યો હતો તેના હૃદય ઉપર આ વજ્રપ્રહાર એકાએક પડ્યો અને તે ચૂરેચૂર થઈ ગયું. છીછરી દામિનીને પોતાનો હાથ સુંદરસિંહના હાથમા મુકતા પ્રથમ તો કંઈક ન સમજાય એવી મુઝવણ થઈ, પરંતુ તે થોડા દિવસમાં જ હતી ન હતી થઈ ગઈ. સમરસિંહ પણ મોહનસિંહને પોતે કેવો કારી ધા કર્યો તે સમજવા પામે તે પહેલાં સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. એમની હેલ્લી

છે એ મ્હારી બ્રદા પ્રભુ ત્હમને પણ આપો. બાપ, ત્હમે દુખી થશે તો મ્હને પણ અસહ્ય દુઃખ થવાનું જ. મોટાબાપ, મનને કાળમા રાખવું એ અમે પામર અયળાઓ પણ કરી શકીએ છીએ, તો ત્હમે તો મર્દ છો વળી શિલ-સુક પણ છો. મોટાબાપ, કોઈ ગુણવતી સુદરીને શોધો અને તેની સાથે લગ્ન કરો. પિનાછએ વિવાહ કર્યો તે વળતે પણ મ્હને ત્હમારા લાયકની ગણી જ નહોતી. આજે જ મ્હારા સામ્રાજ્યને ક્ષીને ત્હમારે માટે લાયકની જોડ શોધાવિયે. ત્હમને શેરો બાધતે વરરાજ્યને ઘેરે ચ્હડાવું ત્યારે જ હું પૂરેપૂરી સુખી.' એમણે એક ઉડો નિસાસો મુક્યો અને કહે, 'અરેરે. દામિની, ત્હારા જેવા બાલક મન ઉપર જ સુખ મોટી પડે છે. ઇશ્વર ત્હને સદા સુખી રાખો. વા, લે આ કાગળ લેતી જ. મ્હારી મિલકત ત્હને આપી દઉં છું તેનું આ લેખપત્ર છે.' પછી એ ચાલ્યા ગયા.

સુન્દરસિંહ કહે, 'ક્યાં છે એ લેખપત્ર ?'

દામિની કહે, 'એ તો મેં ત્યાં જ ફાડી નાખ્યું અને એઓ જતા હતા ત્યાં જ કંકડા ઉડાવી દઇ કહ્યું, 'કેમ મોટાબાપ નહીં રહો, જશે જ ! ઇશ્વર ત્હમારી જ્યા હો ત્યા રક્ષા કરે !' અને હું ચાલી આવી.

સુન્દરસિંહ કંઈક વિશેષ બોલવા જતો હતો પણ ત્યાં દામિનીની આખમા આસુ જેવું કંઈક જણાતા મૂગો જ રહ્યા.

૫

આજ કાલ દિલ્હીના વડા ન્યાયાધીશની જ્યાં ને ત્યા બોલબાલા ગવાઇ રહી છે. એના અદલ ન્યાપને માટે અમીરથી કપરી તમામની ખાતરી તો ક્યારનીયે થઇ ચુકેલી હતી પણ કાલે એણે જે મુકદ્દમો ચુકવ્યો તેની કેટલીક વિગત ચમત્કારિક હતી.

ફરિયાદી એક જતે ખેડ કરતો પઠાણ હતો

અને આરોપી કોઇ મોટા અમીર જેવો દેખાતો હતો. પઠાણ ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં આરોપી દોડતે ઘેરે આવી ચ્હડ્યો અને તેણે વટેમા-ગુનિ એકદમ હુકમ કર્યો, લે હું જરા જમ આવું તેટલી વાર આ ઘોડાને સમાલ. પઠાણે નમી પડીને પણ દઢતાથી કહ્યું, માફ કરો સાહેબ મ્હને બહુ ઉતાવળ છે આપને બીજો કોઈ ને કોઈ પાળો જરા વારમા મળી જશે. એટલામાજ ફરિયાદીનો મિત્રજ ગયો અને તેણે પઠાણને ચાખ્ખું ચાખ્ખું સખત માર માર્યો એટલામા પાચપંદર જણ ભેગા થઇ ગયા તેમણે બંનેને કચેરીમાં ધસકયા અને પઠાણ પાસે ફરિયાદ દાખલ કરાવી પોતે સાક્ષીઓ આપી ન્યાયાધીશે અમીરને એવું તે શુ કામ હતું અને આ પ્રમાણે આવા બીયારા નરમ માણ-સને આટઆટકો શા માટે માર્યો તેનો ખુલાસો પૂછ્યો, પણ તેણે કશો જ જવાબ દીધો નહીં. એટલે ન્યાયાધીશે એક હજાર મહોર આરોપીએ પઠાણને વળતર તરીકે આપવી બીજી એક હજાર સજા તરીકે દંડ ભરવો અને કચેરી સાંજે બંધ થતાં સુધી કચેરીમા નજરકેદ રહેવું એ પ્રમાણે પોતાનો ફેસલો આપ્યો, અને ઉમેર્યું કે આપ કોઈ મોટા અમીર જણાઓ છો તેથી જ આટલી ઓછી સજા કરવામા આવે છે, લેકિન માથ પાદશાહના સમય કરતા હાલમા જોતજોતામા અમીરો બહુ બહેકી ગયેલા જણાય છે, એટલે આવી બીજી ફરિયાદો આવશે તો રૈયતના રક્ષણને માટે વધારે સખા સજા ફરમાવવાની મ્હને ફરજ પડશે

નજરકેદની સજા પૂરી ભોગવીને સાંજે કચેરીમાથી જતા આ આરોપીએ પોતાના મૂઠ દાઢી આદિ બનાવટી હતા તે દૂર કર્યા, તો સૌકોઇએ અજબ થતા થતા જોઇ લીધું કે આ અમીર બીજું કોઇ નહીં પણ ખુદ સુલતાના રજિયા બેગમ પોતે હતા, દિલ્હીની આખી પાદશાહતના માલીક !

મુનસર એકાદમીનું સુવર્ણાનના કાનમાં પડતું,
પરંતુ તે ન્યાયી તરફ અને વિનયી રૂપમાં
નાઓ તેને બાંહેધર અને દયાળુ દેવતા
બદલે તેના અદ્ય કનસાદની તારીફ કરીને ત્યા
ને ત્યા સહીસિધા ત્યાં તેને બાંધવાન ગતી
રમો આપ્યાં. ફરમાનમાં એક કલમ બાંધીને
કે આ મુનસરના વાલીવારને દિ. ૧૪ મેં તેના
પગ આ ઝાગીર તેમના જ વંશમાં દાયમ રહે.

૬

આ બનાવને ઘોણ મહિના થયા હશે
એટલામાં રૂઝિયા બેગમની સતતનત કાનમાં
થવા લાગી. પરંતુ વડો મુનસર પોતાનું કામકામ
અસલ પ્રમાણે જ એક નિશાથી અને અદ્ય
કનસાદ સુકવીને જ કર્યા કરતો હતો. બચાવના
વાતાવરણના કાંઈ પણ કેન્દ્રાર તેની કચેરીની
હવાને બગાડવાને અસમર્થ હતા. તેના ન્યાયા-
સતના પાયા સુલતાન સુલતાનાની તાકાતના
કરતા આમરગની શ્રદ્ધા ઉપર આગ હતી.
વડા મુનસરને બરતરફ કરી ગઈ એની સના
સલતનતમાં કોઈની હતી નહીં. મુનસર પોતે
પોતાની આવી પ્રતિષ્ઠા છે કે કેમ તે બાબતો
જ ન હતો. તે કાયદા અને કનસાદની રાદને
વળગી રહેવામાં જ મગ્ન હતો. અને તોપણ
આજનો મુકદ્દમો એના જેવાને માટે પણ
કપરો હતો.

તેણે આરોપીને સવાલ કર્યો, ‘રૂના વચ્ચે
કસાઈએને શું આપે રોક્યા હતા?’

આરોપી. ‘મેં એમને પૂરા દામ આપી
ગાયો ખરીદી લેવા જણાવ્યું, બમણા આપવા
માડ્યા, છેવટ, એઓ માગે તે મોમાગી કીમત
આપવા તૈયાર થયો, પણ એમણે માન્યું જ
નહીં. આવા ધર્મસંકટમાં વૈશ્ય હોય તે
ખીચારો લાચાર થઈને ખસી જાય. પણ હું તો
રાજપૂત-ક્ષત્રિય, તેથી મ્હારે માટે ધર્મનો જે
એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો તે મેં ગ્રહણ કર્યો.’

આખી તલતબત જળતી હતી. રાજા તલતબત
તેને જે નામે ઓળખતો હતો તે તેનું અન્ય
નામ નહોતું. અને એ નામવાળો આ મુનસર
કોણ તે આરોપી બનાવતો ન હતો. કનસાદને
પણ આ મુદ્દા અન્યત્ર આવ્યા, અને તેને
લાગ્યું કે પોતે આરોપીને આટલાટલા વર્ષ
સુધી ઘેર અન્યાય જ કર્યા કર્યા હતા. તેણે
પોતાના મવાલો આગળ ચલાવ્યા ‘કમીશનર
જુદી, કેમરિયા જુદા, અને બીજા પાંચ જુદાં.
આપ ગાયો છોડાવવાને કમાલો દિપર ધન્ય,
તેઓ સામે થયા ઝપાઝપી ચાલી, અને આપની
તલવારથી કેટલાક ધવાવા એટલું જ નહીં પણ
એક કમાઈ ખીચારો જનથી ગયો એ
સાચી વાત?’

આરોપી: ‘પહેલો ધા ક્ષત્રિય કરે નહીં.
એક કસાઈની તલવાર મ્હારી ગરદનને બદલે
આ ટાલ પર પડી છટી ગઈ તેનો ટાલમાં આ
કાપો છે, તે જ પહેલો ધા મેં મ્હારી તલવાર
તે પછી જ કંડાડી.’

મુનસર ‘અને આ રથળ રાજપુતાના
નથી, અજમેર પણ નથી આ તો દિલ્લી છે,
મુસલમાની સલતનતનું પાટનગર, તે જ આપ
ભૂલી ગયા.’

આરોપી: 'ક્ષત્રિય જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં તેની વટ અને તેની તલવાર સાથે ને સાથે ગોવધનું મહાપાતક તે રાજપુતાનામાં તેમ દિલ્લીમાં પણ પ્રાણુન્તે ય અટકાવવાનો.'

મુનસદ્: 'ખૂનરેશ ચલાવીને પણ ? એટલે કે આ બાપડો કસાઈ આપના ધાથી જ મુવો ?'

આરોપ: 'બેશક. તલવાર ઉપર જતે ધસી આવે તેને કેમ કરીને બચાવાય ?'

મુનસદ્: 'આપના ઉપરનો આરોપ આપ જતે જ કબૂલ કરો છો.'

આરોપી: 'કયો આરોપ ?'

મુનસદ્: 'આ કસાઈના ખૂનનો.'

આરોપી: 'ખૂન ? શું હું ચોર લૂટારો કે બહારવટીયો છું કે ખૂન કરું ? હું ગોમાતાના રક્ષણને માટે ધસ્યો, પછી તલવાર ભાલા નીકળતા અને ઝપાઝપી થતાં જતનું રક્ષણ પણ કરવું પડ્યું, અને તેમાં એ આગળ ધપી સપાટામાં આવી ગયો અને કપાયો તેમાં હું શું કરું ? મેં મહારું પવિત્ર કર્તવ્ય જ કર્યું છે.'

મુનસદ્: 'માણસ જેવા માણસને કાપી નાખવો નેને પુણ્ય કર્તવ્ય કહેવું એ પણ પાપ છે.'

આરોપી: 'હું ધારું છું કે આપ પણ હિંદુ છો અને બ્રાહ્મણ હશે તોપણ ક્ષત્રિયના ધર્મથી વાકેફ હશે, અને ગોં માત્ર હિંદુને મન શી ચીજ છે તે જાણતા જ હશે.'

મુનસદ્: 'અગર ગાય હિંદુઓને વ્હાલી હોય તો મનુષ્યની જિંદગી પણ ઠીકરને વ્હાલી છે; બલકે ઇશ્વરે મનુષ્યને પ્રાણી માત્રમાં કેષ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર અમલ ચલાવવાને સરજેલ છે. તો પ્રાણી અજબ રચનાની પરાકાષ્ટા જે મનુષ્ય તેને કાપી નાખવામાં પાપ છે, અધોર અત્યાચાર છે. કોઈ પણ સલતનત એવા અત્યાચારને બેનકરીર ગણી જ શકે નહીં.'

આરોપી: 'ત્યારે શું અમારે ગૌરક્ષા ન કરવી ?'

મુનસદ્: 'જરૂર કરવી. હરએક મૂળા પ્રાણી ઉપર રહમ કરવાની હર એક મનસાનની ફરજ છે. તથાપિ એ ફરજ પોતાના ભાઈઓનું જ ખૂન કરીને અદા કરાય નહીં.'

આરોપી: 'આપ હિંદુ અને મુસલમાન બંને કાયદાકાવૃત્તથી પૂરા માહિતગાર છો, તો આપને જ પૂછીશ કે મુસલમાની સલતનતમાં અમારે ક્ષત્રિયોએ અમારો ગૌરક્ષાનો મહાધર્મ કેવી રીતે પાળવો ?'

મુનસદ્: 'આપણા ભૂલા પડેલા ભાઈઓ સમજીવ્યા ન સમજે, તો ગાયની કતલને માટે તેઓ પોતાનો હાથ ઉગામે તે જ ક્ષણે આપણે ગાયની ગરદન પાસે જ આપણી ગરદન પણ ધરી દેવી. ગાયની સાથે માણસનાં ડોકાં પણ ધડથી જુદા થતા કોઈ પણ માનુષી પ્રજા દ્વાળા વખત સુધી જોઈ શકશે નહીં. આપણી આવી આવી કુરખાની અને હમદર્દી જોવામાં આવે તો પથર પણ પીગળે, તો મુસલમાન ગિરાદરો તો માણસો છે, અને તેમના જ દિલમાંથી પરવરદેગારનો જ અવાજ નીકળશે, અને જે પ્રદેશમાં ગૌરક્ષાને માટે માણસો જતે આટલે મુઠ્ઠી મરી મથવાને તૈયાર છે, ત્યાં વસતા મુસલમાનોને માટે ઇસલામી કાનૂન પણ ઘટતો કેરશર અને મુઘારો સ્વીકારશે.'

આરોપી (ડોકું ધુણાવતો). 'આપની શિલમુગ્ધી મજેહદાર છે. ન્હાનપણમાં મહારો એક મિત્ર હતો તે આવા આવા જ આસમાની તારા જોયા કરતો, અને હું તેને ખૂબ હસતો.'

મુનસદ્ (ગંભીર બનીને). 'આપ કદાચ નહીં જાણતા હો કે આવા આરોપને માટે મુસલમાની કાયદો સખત છે.'

આરોપી: 'નહીં સરકાર !'

મુમત્તમાની મલતનનના વડા મુનમત્ત તરીકે આ સહા જ પ્રભાવવાની નહીં કરેલ મોઝાની છે. પરંતુ દરેકામી સંદેહ મુનમત્ત દરેક કાવે અને દરેક હુકમ મુનમત્ત સત્તાનત બુદ્ધ પોતે પોતાને મોઝા લાગે ત્યારે અને પટ્ટી મીતે દેરવી નાખવાની કુલ સત્તા ધરાવે જ છે મારે મહારા ઉપલા કેસકાતો અમલ એકસ્વિમ સુધી મોકલે રાખવાનું વિશેષ દરમાવુ છુ, અને આરોપીના મિત્રો આજના દિવસ દનમિયાન મુકદ્દમાની બધી હકીકત આપણા અદલ અને ઉમદા ખવાસના મુનમત્તના બેગમ સાહેબાને જણાવીને ઘટતી મારી મેળવી શકશે.

૭

બુદ્ધ મુનમત્તનાં છેવટનાં હુકમ સાહે આવે તે પહેલાં મુનમત્ત પોતાની કચેરીમા અને આસ-

પાને વજરપટ્ટા દેખના હાથ મેન મેન ૫૩૨ 'મુદ્, મુનમત્ત' તેની મત, એ જ જવ, દિવા- 'મે મનનિદ'.

મુનમત્તને એમ જ લગ્ય કે મુનમત્ત વડેની મુદ્દામત્તી એક મુદ્દામત્તી અવાજ પોતાને જ મોકલી નેલા છે. તેમજ એ સ્ત્રી તરફ પહેલી વાર જ ગેયુ. તેના જ બધું પહેલું રમતિમા બાનમા આવી ગયુ, અને આલકને ધામેથી મુકી દેને આલ્યા ગયા.

૮

મોઢી રાતે મુદ્દસિંદ કેદખાનાની જે કેટલીમા ઉઘતો હતો તેના બારણા આગળ પહેલો બગના પહેરેગીર પાસે એક માણસ આવીને ઉભો, અને બારણુ ખોલવા તેને કહ્યું. પહેરેગીરે જવાબ દીધો, 'અરે બસા આદમી, સત્ત-

તાના સલામત જાતે શરમાવે તોપણ આ બાણું મહારાથી ન ઉઘડે. મુનસફ સાહેબનો હુકમ લાવ્યો હો તો દેખાડ.' તે માણસે તુરત કાગળ ઉપર હુકમ લખી આપ્યો. પહેરેગીર હસ્યો. 'એમ તો કોઈ પણ લખે, તેથી તે શુ મુનસફ સાહેબનો હુકમ થઈ ગયો?' આવેલા માણસે મો ઉપરનો ટોપ ઉઘો કર્યો અને પહેરેગીર બીચારે અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો તેના પગમા પડ્યો. મુનસફે તેને કહ્યું, 'ઉઠાડ. મહારી સાથે મહારા બે અંગરક્ષક પણ અંદર લેતો જઈ હું પછી ત્હને શી ચિંતા છે? આ હુકમ બોધ નાખીશ તો-પણ એ બંને સાક્ષી પૂરશે.'

ત્રણે બાણા વાસીને અંદર ગયા. મુંદરસિંહ ઉઘતો જ હતો. મુનસફ એટલે આપણા નાયક મોહનસિંહે તેને દવા સુંઘાડી અને તેનાં વસ્ત્ર પોતે પહેરી લઈ પોતાની દાઢી મૂઢી નાખી રાજપુત બની ગયો અને ટોપ વગેરે પોતાના તમામ વસ્ત્ર તથા એક બનાવટી દાઢી મુંદરને પહેરાવીને એક ખૂણે જઈને બેઠો. સાથેના અંગરક્ષકો બેભાન મુંદરને મુનસફના વેશમા ઉપાડીને બહાર લાવ્યા. પહેરેગીર પાછો અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો શુ થયું તે પૂછવા લાગ્યો. રક્ષકો કહે, 'કંઈ નહીં. વાત કરતા કરતા જ આ કોટડીની બંધ હવામા સાહેબને મૂર્છા આવી ગઈ છે તે બહારની ખુલ્લી હવામાં ટોપ વગેરે કહાડીને જરા પાણી છાંટીશું ત્યાં શુદ્ધિમા આવી જશે.' મોટા દરવાજા બહાર પાલખી પાસે એક છડીદાર અને ચાર કહારહાજર હતા. બેશુદ્ધ માણસને રક્ષકોએ પાલખીમા સુવાડવા ને તુરત કહાર અને રક્ષકો પાલખીને ઉપાડીને દોડવા અને છડીદાર સુલતાનાના મહેલ તરફ શવાના થઈ ગયો.

પોતાના મકાન પર પાલખી આવતા દામિની પ્રથમ તો ચોકી, પણ રક્ષકોએ પ્રથમ મુંદરસિંહને શુદ્ધિમાં આપ્યો અને પછી સૌને

તેજ કાણે દિલ્લીમાથી નહાસી છૂટવાની સલાહ આપી. દામિની પૂછે, 'અને મોહનસિંહજીનું શું થશે?' રક્ષકો કહે અમારી સાથે છડીદારનો વેશધારી હતો તે એમના હાથ નીચે જે એક જ હિંદુ મુનસફ છે તેઓ સુલતાના રજિયા બેગમ પાસે પહોંચી ગયા હશે અને એ ઉમદા ખવાસના સુલતાના મુનસફ સાહેબને જરા ધન આવવા નહીં દે. છડીદાર મુનસફ સાહેબનો રાજનામાનો કાગળ પણ જોડે લેતા ગયા છે અને તે મંજૂર થશે ને તુરત એઓ રાજપુતાનાની પોતાની ઝાગરોમા આવીને બાકીનું આયુષ્ય સ્વદેશમા જ ગાળવાના છે. મુંદરસિંહને પૂરો ભરોસો તો ન પડ્યો, પરંતુ પોતે નહાસી છૂટવામા જેમ વિલગ કરે તેમ વધારે જેખમ હોવાથી, ભાગ્યમા જે હોય તે ખરું એમ મન વાળીને ચાલી નીકળ્યો.

સલતનતની સરહદ ઓળંગતાં પહેલા જ તેને ખખર પડી કે ચોતરફ બંડખોરાનું જોર અને તેમના ધસારા વધતા હતા, અને સરહદ ઉપર થોભી જઈને મોહનસિંહ આવે એટલે તેની સાથે જ સ્વદેશ પહોંચવાનો મૂલ વિચાર રાખ્યો હતો તે તેને ફેરવવો પડ્યો. સ્વદેશ પહોંચના પહેલા તેણે સાબળયું કે દિલ્લીમા મોટી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ છે, રજિયા જાતે નહાસી છુટી છે અને તખ્ત ઉપર કોણ બેસશે તે કંઈ કળાય એમ નથી. મોહનસિંહ વિશેની તેની ચિંતા વધતી ગઈ, પણ કરે શુ?

મહિનાઓ વીત્યા. આખરે એક દિવસ પેલો છડીદાર અથવા તો નાયબ મુનસફ આવ્યો. તેણે મુંદરસિંહના હાથમા એક હુંકો કાગળ મુક્યો:—

જ્હાલા ભાઈ મુંદરસિંહજી અને પૂતળ દામિનીદેવી,

મહારો શોક કરશો નહી. આ બખતી લોકોની વચ્ચે આવીને વસ્યો ચારથી જ નાણુતો

હતો કે જંદુલું કે મોડું પાનુ આનું કાદકે માન
જ કપાળે લખેલું છે. વંદુલુ આવા કે ક્યારે
આવો તેની પાનુ અને પત્તા હતી નહીં એ
પાનુ જાણો છો. જીવ્યાં તે દરમિયાન તમારી
આ સેવાનું મદદનાય આ નોકરીને લીધે જ
મહેને પ્રાપ્ત થયું, તેથી આખો જન્મકાંડ મક્કળ
થયો ગાળું છું અને કૃષ્ણના ઉપકાર માનના
માનતો જ તેની ઘટનાને અર્ધીન થાઉં છું.
મહારા વારસ મહારા નામેરી ન્યાના મોલનને
નીતું છું.

વિ. મોતમા પણ તમારા મોલનમિલ

દામિની પરપુરૂષની દાઝરી અવગણીને પણ
જેકકમા આવી અને આ કાગળ વાચના વાચના
ધાર્તીકાટ રેખા લાગી. આખરે તે આખો લૂંટીને
કંકક સ્વસ્થ થઈ એટલે જની હતી તે દકીકન
છડીદારે ધીમે ધીમે અને હુંકામા જાણાવી.
પોને મહેલને દરવાજે પહોંચે તે પહેલાંના બા-
ખોરેએ મહેલને ઘેરી લીધો હતો. મહેવારે કાસીની
જગાએ ગયો, તો તો ત્યાં ચોતરફ કસાઈઓ જ
હાલગધને શોરબકાર ગળવી રહ્યા હતા કહે કે
ચુનેકાગને ભગાડવાને માટે જ એ કાજરે એ

માનના ગાળો નાખ્યો, માટે ખરો મહાવાર એ જ
હમણી છે ' ત્યાં પાંડેવાંડોના મન્દાર આવ્યાં
હવે, 'ખેડો રૂની, વંચા રૂ કમે છો? તિદુ-
મુનલમાનના ન્યાયતિદુ કમે એવો તિદુ જવના
જોઈએ જ નહીં. અંતે એવી જુદ કુમને ઘરી-
જમા છે જ નહીં, તે આજ રૂંધી આવવા દેનાર
આપણા પાક દાનનાં કાંઈ પીનાર મુલનાનાં
પણ જીવની મુકસાના નથી, તો આ નાપાક
કુનો શી વિમાનના છે કે વાર લગાડો છો'
ખેડો રૂની અને પછી હું જ આ મમકાંડે એનું
ટાકું કિડારીને ઉપાડી જતક, અને નાનું મહે-
લમા ભરાઈ એકેલી પેલી રજિયાની ખારીમા,
જોને એણે એના શયનાની કામચૂદ્રમણ કરીને
ભરમાવી મુકી હતી!...' હું મહામુશીબને એમની
પામે પ્લેચ્યો અને કેદખાનાનો 'હેરેગીર પામે
જ ઉભો હતો તેણે મહેને આ ચિટ્ટી આપી દીધી,
તે જોઈને મુનસજ સાહેબે મહેને નમન કરીને
કહ્યું, 'હા, બહુ, એ ચિટ્ટી જગત્તર પ્લેચ્યારજે,
અને મહારી લાશને આસસરકાર કરજે. ઐ
નમ મિવાય! પ્લેરેગીર કરો તારીક જસકાદને.
ઐ નમ.

૩

ચિ “કળી”:

મૃગજળ

એક ઘાડુ જગલ હતું તેમા પુષ્કળ દરજો
વસતા હતા લીલું ઘાસ ચરવું અને પર્વતમાથી
નીકળતા ઝરણાનું નિર્ભળ પાણી પીવું એમા જ
એમનું સવળ જીવન પુરૂ થતું. આવા અનંત
સુખમા કુજેવા દરજ્યા અર્ચારી બનતા ગયા.

પોતાનું ઘાસ કે પાણી જગલના ખીન્ન કોઈ
જતાવરો વાપરે તે એમને ખીલકુલ પસંદ નહોતું.
કેટલીએ વાર પાણીની શોધમા રજગતા પાણી-
એને “અહિંયા કોઈપણ દેકણે પાણી નથી.”
એમ કહીને તેઓએ નરકયા કાઢી મૂક્યા હતા.

ધીમે ધીમે હરણો વધારે કર અને સ્વાર્થો યા. સૌથી વૃદ્ધ હરણુ હતું તે બધાનો રાગ તો. તેણે એવો દુઃખ કાઢ્યો કે જંગલના ભાગમાં હરણો રહેતા હતા ત્યાં કોઈ બીજાં જાણીઓએ પેસવું જ નહિં. એણે કહ્યું કે હરણો જાણીઓમાં રેડ હતાં તે કોઈનું પાંચેલુ પાણી પીએ નહિ. આવા હુકમથી બીજાં જાણીઓને પણ પડવા માંડ્યો. તેમણે રાજને રાજ પ્રભુને માર્શના કરી કે અમને કોઈ રીતે આ દુખથી બચાવો.

પ્રભુએ એક દેવીને હરણોની ચાલચલન પામી તે માટે શિક્ષા કરવા જુદી ઉપર મોકલી. એ દેવીનું નામ માયા. એ એક બિલ્લુના વેશમાં હરણોના જંગલમાં આવી. હરણોના રાગ પાસે ગઈ અને તેને પ્રભુમ કરી કહ્યું, “હું અપવારની છું, મને ચોકચું પાણી આપવાની કૃપા કરો.”

અત્યંત ઉન્માદથી હરણે કહ્યું, ‘તને અહિંના કાયદાની ખબર જણાતી નથી. જા, પાણી નહિં મળે. અહિંયા પાણી છે જ કયા ?’ પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું, “પાણી તો મેં આવના જોયું.” પેલાએ કહ્યું, “બ્રમણા! અહિંયા પાસે પાણી છે જ નહિં.” આ સાંભળી પેલી સ્ત્રી અદરય થઈ ગઈ અને તેને બદલે માયાદેવી હરણુની સામે હભી. તેણે કહ્યું “આ તમારું લીલું જંગલ રણુ થઈ જાયો અને તેથી પાણી વિહોણું થાય મેં જે પાણી જોયું તેને તમે ‘બ્રમણા’ કહી, તો એ તમારું પાણી બ્રમણા થઈ જાયો! તમે તરસે તરડોશો. સર્વત્ર તમને માયા નડશે.” આટલું બોલતા તે અલોપ થઈ ગઈ. એ પહેલાનું લીલું જંગલ તે મારવાડનું રણુ અને હરણોને જે બ્રમણાથી પાણી દેખાય છે, તેને આપણે મૃગજળ કહીએ છીએ.

૪

અ સૌ “કુલલકુળા” :

પ્રભુ, મેહમાનોથી રક્ષણ કર !^x

મહાર્ રક્ષણ કરવા સાર આટલી જ આજીજીથી મહેં આ પહેલા એકવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી. એ વખત તે મહારી સહયોગીની જન્મની ગાઠ જોડાઈ તે વખત. “શુભ લગ્ન સાવધાન” એવી સૂચના ગોર મહારાજે પહેલેથી આપી હોવાથી હું સાવધ રહ્યો નહીં તો કેવુંયે “શુભ” થયું હોત. હશે. મુખાધની આલીની જગા, કુટુંબના આઠ દશ માણસ, અને તેમાંથી પાંચ છ માણસ બીમારીથી પથારીવશ, આ પરિસ્થિતિમાં મહાર ગામના મગા-

હાલા સૌ એક સંપ કરી મહારે ત્યાં પરોણાગત આવવા આવે તો, વાર્યક મહારી શી સ્થિતિ થાય ? અરે, પણ એવી કંપના શા સાર કરવી ? વેરી પર પણ એ પ્રસંગ ના આવે એી દુખદ સ્થિતિમાં હું કેવી રીતે આવી પડ્યો તે મહેં શી રીતે નિભાવ્યું તે હું તમને કહું.

✠પરમેશ્વરા ! વાહુણ્યાપાસન રદાળ કર !

એ મરાડી વાર્તા ઉપરથી (જુલો માસિક મનોરંજન.)

છરૂરની રત્ન આવતી કાલથી સાર થતી હતી, ને ટપાલીએ આજે બપોરે મ્હારા નામના પાંચ છ કાગળ મ્હારા હાથમાં આપ્યા. મ્હારે પ્રથમથી કહેવું જોઈએ કે ટપાલી સાર મ્હારા મનમાં જરાયે મદ્દભાવ ન હતો. મહામહેનને લેખ તયાર કરી મ્હારા હાથથી ૬૦ કડં, પાણુ તેનો તે જ લેખ મ્હારા હાથમાં પાછો સોપી જવાનું જણે. ‘ત્રન લીધું’ હોય એવા ટપાલી તરફ મને ક્યાથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય? આજે કોણ જાણે શું, ટપાલમાં પાછો આવેલો લેખ તો ન હતો; પણ આજે મ્હારા પર પાંચ છ પત્ર એકસામટા આવ્યા એ જોઈ મને નવાઈ ઉપજી. સગાસગાઈઓનો પ્રેમપ્રવાહ મ્હારા તરફ આડસો બધો શાથી તેનો મ્હને ખ્યાલ ના આવ્યો. પરેલો કાગળ ફેડવો, ને વાચવાની શરૂઆત કરી. વાચતા વાચતા દરેક શબ્દે મ્હારી છાતી ધડકતી હતી. પત્ર મ્હારા સાળાનો હતો. સાર નીચે મુજબ “સૌભાગ્યવતીની મુળાઈ જોવાની ધણી જ ઈચ્છા છે. વળી તમારા ઘણા દિવસનો આગ્રહ એટલે આ રજામાં અમે સૌ જરૂર આવીશું.” મ્હોવાની મીઠાશ સાર કરેલા-ઉપલકીઆ આગ્રહને ખરા દીકરો આગ્રહ માની લેનારા ગાડા માણસો આ જગતમાં હશે એવું હું જાણતો હોત તો આ ગૃહસ્થને મ્હે ભૂલેચૂકે પણ આગ્રહ કર્યો ના હોત. ભૂલ થઈ ગઈ તેનું પરિણામ-પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાનો વખત આવ્યો. બીજો પત્ર તે પહેલા પત્રની સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ લેખક તે પિતરાઈ મ્હેનના પતિગજ. આ કાગળમાં પહેલા પ્રમાણે જ હતું, વિશેષ એટલું કે “અમારા પડોશી વિદુલગયના ધન્માં કોઈનું આખનું આપગેશન કંવાનું છે. મુંબાઈમાં તેમની કોઈ ટેકાણે જોળખ નથી. હું તમારે ત્યાં આવવાનો છું એ જાણવાથી એમણે પોતે મહકુંડળ આવવા ઈચ્છા બતાવી.

તમારા પ્રેમાળ સ્વભાવની મને ખાતરી હોવાથી મુંબાઈ પાણુ તેમને ખાસ આગ્રહ કર્યો અમે સૌ કાલે જરૂર આવીશું તેથી મંદેસનપર આવડે.” મ્હારા પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે આવા બળતો જ પ્રમંગ મ્હારાપર આવી પડ્યો તેની મ્હને કશ્વન હોત તો એ પ્રેમાળ સ્વભાવનું ‘મુંબાઈ’ કદિ પ્રસ્થાન કર્યું હોત? મ્હારો પ્રેમાળ સ્વભાવ તેના અંગે વિદુલગયને તેમજ કુંડળ, તે કુંડળમ આખનું આ રંગન ને તે મારી વિદુલગય ને તેમ આખું કુંડળ મ્હારે આગળ મહેમાન આવે એ તે કેવી નવાઈની વાત? પ્રેમાળ સ્વભાવ આવું કળ મળતું હશે?

ત્રીજો પત્ર આદ્યેના મામતો હતો. છોકરું ઉંમર લાયક થઈ હતી. તેથી વર જોવા સા છોકરીની મા બાહુઓ સાથે આવશે એવું તેમ હતું. પરજુવાની તો છોકરી હતી; છોકરીન મા નહીં. ત્યારે આ બાહસાહેબ છોકરીન માતે શા સાર લાવે છે? તે ઉપગત છોકરીન બાહુઓની સખ્યા પણ કેટલી? ‘મનમાં મનમાં હું ચ્હીડવાઈને બોલ્યો. એથી પત્ર મૌ ભાગ્યવતીના પિતરાઈ કાકાનો હતો. તેમણે લખ્યું હતું કે ઘણા વર્ષ થયાં સૌભાગ્યવતીન મળાયું નથી (મ્હારા સૌભાગ્યવતી, એમત નહીં, હો.) તેથી તમારે ત્યાં આવવા વિચાર છે. ને તે પછી ત્યાંથી કાશી યાત્રા કરવા જ છે એટલે કુંડળ પણ સાથે છે. આ પહેલ મુળાઈ આવ્યો નથી, મારે બદરે જરૂર આવવ તરફી લેશો.” હજી એક કાગળ બાકી હતો અત્યાર સુધી વાચેલા પત્રોથી મ્હારા તો કે પ્રાણ આવ્યા હતા. એ અવસ્થામાં આવા ને આવ બીજા સમાચાર-કારણ એ પત્ર પણ ઉપલા કાગળોનો નમુનો જ હશે એવી મ્હારી પૂરી ખાતરી હતી તેથી-આખો ખેચી વાચું તો જરૂર મ્હાર પ્રાણ નીકળી જાય એટલે તે પત્ર વાચવો ન નહીં એમ નક્કી કર્યું.

તે રાત્રે મને નીરાતે ઉંઘ ના આવી. ઉંઘમાં સ્વપ્ના અને સ્વપ્નામાં મહેમાન. જરા આંખ મીચાય તો સામું મહેમાનની પક્ષટણ ખડી જ છે. તે રાત્રે એક રમુજ બનાવ બન્યો. પરોણાની દહેશત મહેને એટલી બધી લાગી હતી કે ઉંઘમાં “આવ્યા, આવ્યા,” એવું મહોરથી ખોલી ઉઠ્યો. ઘરના માણસો બગી ઉઠ્યા ને “કાણુ, ચોર આવ્યો?” એવું ગભરાઈને પુછ્યું. ઉંઘમાં મહે તો “હું” એમ કહ્યું. તે સાંભળતાં જ “ચોર, ચોર” ની સૌએ ખૂમાખૂમ કરી દીધી. પડોશીએ તે ખૂમ ઉપાડી લીધી ને આખી ચાલી ખળભળી ઉઠી. ખોલીના બારણા બંદોબસ ઉઘડ્યા. લોકો એકદમ બહાર ઘસ્યા અને ચોતરફથી “ચોર, ચોર”નો એક-સરખો અવાજ નીકળ્યો. આ સર્વ ગરબડનું મૂળ મહારી ખોલીમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી બધા મહારી ખોલીમાં પેકા, ને ખુણે ખુણે ચોરની તપાસ શરૂ થઈ. ખરી બાબત તો આ એક જીવને માહિત હતી. અને તે આ વેળા બહાર કડું તો મહેને આ લોકો જીવતો રહેવા દે કે કેમ તેનો મને સંશય હતો. એટલે મહે પાણુ ગંભીર મો રાખી ચોર શોધવામાં મદદ કરી. છેવટે સૌ ઠંટાળીને પોતપોતાની ખોલીમાં ગયા.

ખીજે દિવસે અજવાળું થતા જ એક દૈનિક પત્ર વેચાતું લઈ તે માહેની તારની ખખર વાચવા માંડી. પણ કોઈ ઠેકાણે આગગાડીનો પૂલ તુટ્યાની કે બે ગાડીઓ અથડાવાની ખખર ન હતી. મહારી અને પરોણાની અથડામણ નશી-ખમાં લખેલી હોવાથી ગાડીઓની અથડામણ થાય એવી બુદ્ધિ દેવને ક્યાંથી સૂજે? નિરાશાનો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ કાઢી ને વર્તમાનપત્ર ફેંકી દીધું. એટલામાં એક ગાડી મહારી ચોર-ડી સામે આવી ઉભી. ગાડી બેતા જ મહારી છાતી ધડકી. આખરે પરોણા આવ્યા ખરા. પરોણાની પહેલી હારની બેઠકની તબવીજ કરી

ન કરી એટલામાં તો ખીજ ટોળી આવી પહોંચી. તે લોકો કપડાં કાઢી રહ્યા ન હતા ત્યાં તો પરોણાનું ત્રીજું પાર્શ્વ લાખલ થયું. છેવટે, આવવાના હતા તેટલા સધળા પરોણા આવી ચૂક્યા. તે દિવસે તો મહારું આખું ઘર-એટલે મહારી ખોલી-પરોણાથી ભરચક. જ્યાં જુઓ ત્યાં પરોણા. બહારની એસરીમાં કે, ઘરના ખુણામાં, ખુરશીપર, ટેબલપર કે બિછાનાપર, જ્યાં નજર ફેરવો ત્યાં મહેમાન. મહેમાન હશે.

જમવાની વખત થઈ. પણ આટલા બધાને પહેલે એટલી થાળીઓ મહારા ઘરમાં ન હતી. એટલે મહે તોડ કાઢ્યો કે એકેક બેડાએ એકેક થાળીમાં સાથે જમવું. પણ મહારી સૂચના સર્વાનુમતે ઉઠી ગઈ આખરે આ ભોજન સમારંભ જેમ તેમ આટોપી જરા ખેસવાનું, અરે, બાજુએ ઉભા રહેવાનું કરતો હતો (કારણ મહારે સાડ તો ખેસવાની જગ્યાએ ન હતી) એવામાં મહારે એક સ્નેહી ઝડપથી આવ્યો ને રસ્તાપર ઉભો ઉભો જ નાટકમાં સાથે આવવા મહેને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. મહે કહ્યું, “ભાઈ, મહારે ત્યાં મહેમાનો છે.” “તો તેમને લઈને ચાલ” મહારે મિત્ર શું સાહસ ખેડતો હતો તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. જીભ તો હલાવી, પાણુ એ અવિચારી પગલાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ભોગવવું પડ્યું. અને ઉતાવળ કરાવવા સાડ તે ખોલીમાં આવ્યો, ત્યાં તો પરોણાની ફેજ બેઠ. બિચારો ત્યાનો ત્યા જ સડક થઈ ગયો. આ બધા મંડળને મહે આમંત્રણ આપ્યું એવી કલ્પના તેના મગજમાં આવતા તેનું ભાન જતું રહ્યું. એ સ્થિતિમાં તે બે દિવસ રહ્યો, ને તે વેળા “મહે પરોણાઓને ખીલકુલ આમંત્રણ દીધું નથી,” એવું બડબડતો હતો. મહારા ખીજ એક સ્નેહીને પણ આવો અનુભવ થયો. એ ભાઈ જમવાનું નોતડું દેવા આવ્યો હતો. જમવાનું નોતડું મહોટે ભાગે પરોણા સાથે

દેવાનો રીવાજ છે. તે પ્રમાણે તે આમંત્રણ કરવા લાગ્યો. “ કાલે જન્મવા માટે.....” એટલા શબ્દો બોલી આજીવ્યાજીવ મદન નગર નાખીને પરોણાઓનું અવલોકન થતાં જ તે ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. તેના મોઢાથી ખીજત શબ્દ નીકળ્યા નહીં ને મોઢા ઉધાડેલુ તે બંધ થાય નહીં છેવટે, “ કેમ બંધ રહ્યા ? આ બધાને લાકડે નમારે ઘેર જન્મવા આવું કે ? ” એવું કહ્યું ત્યારે તેના મનનો ખટકો દૂર થયો ને શુદ્ધિ આવી.

રાત પડી તે ઉધવાની વખત થઈ આટલા માણસોની ઉધવાની વ્યવસ્થા કરવા સારું મારે મારી કંપના કેટલી દોડાવવી પડી હશે તે મારું જ મન જાણે. ટેબલ, ખુરશી, ડામચીઓ, ખોખા, ટ્રંક એ બધા ગોલી આગલી ચોરડીમાં કામચલાઉ મેડી જેવું કંઈ. ખાંડની ખોલીમાં પુરુષ મડળને ગોધુ ને અદરની ખોલીમાં ઐરાઓ અને ન્હાના કચ્ચાપચ્ચા. જરા દાસ લઈ કોમે એટલામાં કોઈએ જોઈથી પ્યારણું ઠોક્યું. “ ખીજાં પરોણા આવ્યા કે શું ? ના રે. અત્યારે આ વખતે તો કોણ આવે ? ” મહારા મનને એ પ્રમાણે હું ધારજ આપવા લાગ્યો. આવનારે પ્યારણું ફરીથી ઠોક્યું. મહારી છાતી ધડકવા લાગી. ખહીતા ખહીતા મહેં પ્યારણું ઉધાડ્યું. બાપરે ! માલકુંડું, મહાપરીવાર પરોણા ! ! પણ મોઢા ચોલખીતા નહીં જણાવાથી, આ લોટો સરતચૂકથી મારે ઘેર આવ્યા કે શું, એવી મને શકા થઈ તેથી ભારે ઉત્ક્રાંતથી પુછ્યું, “ તમે ઘર જૂથ્યા કે શું ? ” પણ તે ગ્રહ્યે જવાબમાં મહારી આશાને સ્થાન આપ્યું જ નહીં. તેમણે ધામે રહી પુછ્યું, ‘ આપનું નામ રામજી ને ? ’ એક ગુન્હેગારની જેમ મહેં દા કહી. આ મહેમાનોનો ખર્ચ જોતા મહારી માથે કંઈ સંસ્કાર ન હતો. એ મહા થાણામાં રહેના મહારા એક મિત્રને

ત્યાં પરોણા નરીકે કિરેલું. ખીજે રિવે મવારે તો ગોવા જોટમાં લઈ લઈ. પણ થાણાથી નીકળે તો પરોટીએ બેઠેલા નીકળવ પડે, માટે વચ્ચે મુકામ મારે ત્યાં દર્યા ? થાણા અને બંદરના દક્ષિણ વચ્ચે પચ્ચે મુકામ શા માટે રાખ્યું ? જોટનો કોકો મુકામથી થાણા સુધી લાગ્યો શા માટે નહીં બાધ્યો હોય ? અને ગોવા જોટમાં લાવ લઈ જવાની માધાદટ કંવાનું એ કંપનીને કોણે કહ્યું હતું ? પણ હવે ગુન્હેગારનો શા કામનો ? થયું ના જોઈએ તે થઈ ગયું, ને નહીં આવનારા મહેમાનો પણ આવી ગયા જેમ તેમ ફરી આ મંડળીતો સમાવેશ કર્યો, અને અત્યારામ (પોતે) ક્યા સુધે તેનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં આ નવી મંડળી સાથે આણેલા એક કરંડીઆમાંથી દોઢ પ્રાણીનો અવાજ નીકળવા માડ્યો. આશ્ચર્યથી એ કરંડીઆ તરફ હું જોવા લાગ્યો. આ મહેમાન મંડળમાં એક બુઢા મા હતા તે ઝટ બોલી ઉઠ્યા, “ અરે, રામજીભાઈ હું તો જૂલી જ ગઈ. ” એમ કહી તમણે કરંડીએ સરપટ ઉધાડ્યા. ઉધાડતા જ બિલાડીનું બચ્ચું બહાર ફૂટી પડ્યું. આ અજબ જાતનું મહેમાન જોઈ હું તો હચમચી ગયો. મહાર વર આટલું સરખું, તે કેટલી જાતના મહેમાનાથી ભરાવાનું હશે તે મને સુઝે નહીં.

આ તરફ તે બિલાડીના બચ્ચાએ તો જખરો ઘોટાળો કર્યો. એ પૂરાએલા છવે બહાર પડતા જ અહીં તલી દોડવા માડ્યું સહામે બધા છોકરા ઉધતા હતા આ તોશાની બચ્ચું એક છોકરાપરથી ખીજ છોકરાપર એ રીતે ફેલા માડ્યું તેની સાથે જ સઘળા છોકરા ગભરાઈને જગ્યા ને રસોણ કરી મુકી આ બિલાડીની લીલા એટલેથી અટકી નહીં. અદર આટલી ધાધલ કરીને આ ચારપગનું મહેમાન બહારની ખોલીમાં આવ્યું. આ ખોલીમાં મહેં

મદારી બુદ્ધિથી ઉભી દરેલી મેડીપર વિદુલરાય ઉધના હતા. આ મેડી એટલે એક બાબુ ટેબલ ને બીજી બાબુ ખુરશી તથા ટ્રંક અને તેની ઉપર મેડેલું એક પાટીડું. ખિલાડીના બચ્ચાએ તો વિદુલરાયની પટ્ટાણી છાતી જોઈ, એટલે જટ દફને લાંબા બેઠક કરી. તે માથે જ વિદુલરાય ચમકીને જાગ્યા ને જલદી ઉઠ્યા જતાં ઘડાકે દઈ બોલ બેગા થયા. પડતાં ને વાર તેમણે તો મોટાથી “દોડો, દોડો,” “ભૂત, ભૂત.” એવી ખૂબો મારવા માડી. ઘરમાંનું સમગ્રું મંડળ ગભરાઈ ઉઠ્યું. જુવે છે તો વિદુલરાયની દશા ઘણી દયાજનક થઈ હતી, બોલપર વિદુલરાય; તેમની છાતીપર પાટીડું, પાટીઆપર ખુરશી, ખુરશીપર ટ્રંક, ને ટ્રંકપર દબાયેલી ખિલાડી. આવા ને આવા ધાંધલમાં મારી રાત ગઈ. જે થયું તે થયું, પણ બીજે દિવસે પેલા કાટનાં જ સર્વ મહેમાન પોત-પોતાનો સામાન બાંધવા લાગ્યા, ને બાર વાગતાં તો સમ ખાવાને પણ એક પેરોણા ના રોડો.

સૌના ગાળા પછી હું સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો, અને અમગતા જ ટેબલનું ખાનુ ખોલ્યું. અંદર જોઈં છું તો આગલે દિવસે મિજબાન કરી નહીં વાચેલો પત્ર હતો. હવે તો મદારો ગુસ્સો મહે માનેલી માથે ગયો હતો, એટલે મહે તે પત્ર ઉઘાડીને વાંચ્યો. અરે પ્રભુ 'આ કાગળ મહે' તે જ દિવસે વાંચ્યો હોત તો ! એ તો મદારો ખલાગામ રહેતા એક મિત્રનો હતો, જેમાં તેમણે રજામા પોતાને લા આપવા મદને ખામ આગ્રહ કર્યો હતો. પણ શુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી. પેરોણાઓના સદ્ગતિમા હું સપડાઈં એવો જ દેવી સંકેત હતો એટલે એ કાગળ વાંચવાની મદને પ્રેરણા ક્યાંથી થાય ? વાર.

પણ અરાજમાથી ચે કંઈ સાઈં થાય છે. મદાર કુટુંબને પેરોણાની એટલી દહેશત લાગી છે કે તે કોઈ દિવસ ગુસ્સો કરે યા તક પકડે તો “મહેમાનેને બોલાવું છું.” એટલા શબ્દો મદારો મહેમાની નીકળવાની જ વાર. ગુસ્સો ને તક ક્યાંયે જતા રહે છે ને તે ગરીબ ગાય જેવી બની જાય છે.

૫

૨૧ ૨૧. “કુલીન” :

મરીચિકા

ખાનાં પ્રારબ્ધનાં કેરું,
મદારો આવે વિયોગની વાતે,
સ્નેહધામ રના રૂના છે.

લલિતાના ઘરની પાસે એક મંદર આખા-વાડિયું હતું, જેમા અનેક જાતનાં વૃક્ષો હતા. ત્યાં અનેક જાતના પક્ષીઓ વાસ કરતા હતાં.

અને અમે ઘણીએ વખત મેનાનો મધુર સ્વર, ખુલ્લુલનું મીઠું ગાયન અને કવિત્વનું પર્ણ-યું પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુજર કવિઓના લાડિલા કેકિ-લનો ટહુકાર સાંભળેલાં. જુવાનીમા કેટલાક લોકો એકાએક કવિ થઈ પડે છે, અને મેં પણ સોળ વરસની ઉંમરે ‘કેકિલા’ નામનું એક

૫

કાવ્ય ચિતરી કાઢ્યું હતું—અપવાગધના અતિ સરલ કુલંદમાંના તેના અનિયમિત આરોહાવ-રોહ મહારા મિત્રો મળે કરી કરીને સંભળાવીને રહીયતા.

લલિતાના પિતા દિલારામને અને મારા પિતા સુન્દરરામને બાળપણથી જ ગાદો રંગમ્થ હતો. નિશાળમા સાથે બણતા, અને રમતા, અને કાલેજમા પણ સાથે રહેતા એટલે બેઠેને એક બીજાનો બહુ જ સારો પરિચય થયેલો. દિલારામ ઘણા જ છદ્દી હતા અને દુનિઆમા મારા પિતા સિવાય બીજા કોઈ એમના ખૂબ પ્રભાવ પાડી શકતું નહિ. અને એક વખત ન્યારે મારા પિતા નહિ પરણવાની છદ્દ લઈને બેઠેલા ત્યારે દિલારામે જ આવીને એમને પરણવાને મનાવેલા. દસ વરસના લાગટ સદવામ પછી એ બંને વચ્ચે એક જાતનો અવિનાભાવ પેદા થયેલો. મોટા થઈને ન્યારે મારા પિતાએ અમદાવાદમા વેપાર કરવો શરૂ કર્યો, ત્યારે દિલારામે પણ અમદાવાદમા સરકારી ખાતામા નોકરી લીધી.

દિલારામ સ્વભાવે ઉદાર અને દયાળુ હતા, છતાં હમેશા પોતાનું ધારેલું કરતા. એક વિદ્યાર્થી તરીકે ધીરજ અને ખંતથી એમણે પરીક્ષાઓમા સારો વિજય મેળવ્યો હતો. શિક્ષાચારની અત્યંત વિરુદ્ધ હતા, પણ દેશાચારની વિરુદ્ધ પગલું લેવાની છદ્દ એમણે કરેલી જ નહીં પરંતુ બીજા કોઈ સહમા અડગ શ્રદ્ધા રાખીને શિક્ષાચારને નામે ચાલના દેશાચારને કોઈ તિલાંજલિ આપતા, તો તેઓ અત્યંત રાંછ થતા અને તેની ખુલ્લે દિલે પ્રશંસા પણ કરતા.

દિલારામ સાળરમતીને કિનારે કોચરખપા-લડીના એક ન્હાના બગલામા રહેતા હતા. એમને લલિતા ઉપરાંત ત્રણ છોકરા હતા. ચન્દા, શ્રીકાન્ત અને વીણા. મહારે એક ભાઈ અને

એક બહેન જ હતા—દિલગુપ્ત અને મુશીબા. ન્હાનપણથી આમરે બધાને ખૂબ દોષતા વતેમંદી, તેમા મહારે અને લલિતાને તો ખામ બનતું હતું. મહારે તો એમ માનવું હતું કે પ્રજાને ત્યાથી જ સંપ કરીને અમે પામ પામે જન્મ લીધો હતો. યુગ્ગમમા આટલી બધી જાનિઓ દશે અને તેમની વચ્ચેનું અંતર આટલું બહુ દુર્બલ દશે એમ અમને વ્યતે પણ બ્યાલ નહીં, નહિ તો વળી બેંગાબેશું પ્રજા પામ એટલું પણ માગી લેતે કે ‘જ્ઞાતા પિતા અમને એક જ જાતિમા જન્મ આપે.’ તો શું પ્રજા અમે નિર્દોષની એટલી અરજ નહિ સ્વીકારતે?

બાળપણના અનેક સ્મરણવિશેષો મારા સ્મરણમુકુરમા સ્પષ્ટ અપા જોઈ શકું છું. અમે બધા લગભગ રોજ સાંજે મળતા અને માન-તાળી, સતાકુદ્દી, બોલિયું છતાંદિ અનેક રમતો રમતા. કોઈ કોઈ વખત તો બધા બેંગા મળીને બોલબેટ પણ રમતાં. એક વખત બોલબેટ રમતા મારો એક બોલ લલિતાને સખત વાગી જવાથી એ સાત દહાડા સુધી મારી જોડે બોલી નહોતી. અમે સાથે રમતા, એક બીજાની હઠામસ્કરી કરતા પણ તે હઠામસ્કરીમા ઝેર નહોતું. અંદર મીઠાશજ હતી—બાળપણના સરલતા અને આનંદ જ હતા. ન્હાના કુરકુરિયા કે બિલાડાની માફક અમે પણ આનંદમા અને ઉલ્લાસમા દિવસો પસાર કરતા હતા. મહારા ભાગ્યમાં શું લખાયેલું છે એનો જરાપણ ખ્યાલ હોત, તો વીણાનો તાર તુટવાથી જેમ મીઠો સ્વર ઉડી જાય છે તેમ મારા બાલ્યજીવનની બધી મીઠાશ ઉડી જત. ખરેખર, વર્તમાન અને ભાવિ વચ્ચેનો પડો મનુષ્યોના તત્કાલ પુરતા સુખ સંતોષ માટે જ છે.

૨

હવે લલિતાનું બાળપણ ગયું, અને કિશો-રાવરથા પણ ગયું, અને યૌવનની કાંતિ દીપવા

લાગી. છળીમાથી જેમ યુવ ખીસે છે તેમ લલિ-
તાનું સૌન્દર્ય પણ ખીસી નિકળ્યું. તે સ્વભાવે
બલી અને નિખાલસ હતી; અને સત્ય બોલના
કોઈ દિવસ ગભરાતી નહિ, પણ મત્ત્ય ને અ-
પ્રિય હોય તો એવી રીતે કેસીને બોલતી કે તે
કહ્યુંને ધણું પ્રિય લાગતું. તેનું સ્વચ્છ, નિષ્ક-
પરી અંતર તેના જ્ઞાન અને ચળકતાં નયનોમા
પ્રતિબિંબિત થતું હતું. પાશ્વર્ય કવિઓ કહે છે
કે પ્રેમ આધરો છે, પણ પ્રેમાસક્ત માણસ તો
પોતાના પ્રિયજનના ગુણ ખીન્ન કરતાં વિશેષ
લેઈ શકે છે. અને એક માણસ કોઈના ગુણ
વિશેષ લેઈ શકે તેથી શું તે આધરો? લલિ-
તાનું કષાળ નિર્મળ અર્ધચન્દ્રાકાર હતું, બગેરો
કાળી હતી અને એના મુખનો વર્ણ સવારના
મન્દ સોનેરી મર્મરિજો જેવો હતો. વખત
જતો ગયો તેમ તેનું અંગેઅંગ લાવણ્યથી દીપ-
તું જ રહ્યું. ખીન્નને મન ગમે તેમ હો પણ મારે
મન તો લલિતાનું રૂપ અનુપમ નિરુપમ અવ-
ર્ણનીય હતું. પરી કે આમરા પણ એનાથી
શું વધારે રૂપવતી હોઈ શકે એમ જ મને
લાગ્યા હતાં.

ધીમે ધીમે અમે નિશાળમા ઉપરને ઉપર
ચઢતા ગયાં અને મ્હારામા ખાસ ષુદ્ધિ તો કોઈ
દરોડો હતી જ નહિ, તો પણ લલિતાના ઉત્ત-
જનભર્યા શબ્દોથી હું દરેક વખત પરીક્ષામા
પહેલીજ વખત પામ થતો, અને ત્યારે મોટી
મેટીકતી પરીક્ષા પહેલે જ વરસે પામ કરી ત્યારે
માન દીવમ સુધી અમે જધા દર્પથી ગાંઠા થઈ
ગયેલાં અને ત્યારથી દિલારામને ત્યાં માંડ માન
વધ્યું હતું. હું ગુજરાત કૅલેજમા નોંડાયો અને
જે વરસમા તો દિલખુશ અને લલિતા પણ
આવી પહોચ્યા. અમે ત્રણ જણા દરરોજ કૅલે-
જમા મળતા, જાપોરે સાથે જાતા. વચ્ચે એક
છ મહીના દિલારામને મુઆઈ આવવાનું થયું
અને ત્યારે હું પણ તેમના ફરજની સાથે મું-

જાઈ આવ્યો અને અમે એ છ મહીના વિદ્યન
કૅલેજમા કાઢી ચોપાટીના તરિયાની સ્થવાર
સાંજ જાપોર રાત મધરાતની અનેકનેક છળીઓ
મમરણમુકરમા નાખ્યેઅનાખ્યે બરી.

એક તો, હું સ્વભાવે સરમાળ અને દંભેશ
પોતાની વાન છુપી રાખવાની અને ટેવ હતી,
તેથી અમાસી વચ્ચે આગલી ગાઠ મિત્રાચારી
છતાં કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે પ્રેમની વાતો
થઈ ન્હોતી. અને જેમ જેમ અમે વધતા ગયા
તેમ તેમ ખુલ્લા દિલથી વાત કરવામા કેટલોક
મંદ્રેય વધતો ગયો. તથાપિ એક વખત તો મેં
પુછવાની લિમત કરી:

“લતા “હેન નમે પરમુશો ત્યારે અમને
બોલાવરો કે નહિ?”

“પણ વિનુબાઈ હું તો પરણવાની જ
નથી ને.”

“પણ ધારો કે પરણ્યા તો?”

“એવું કાંઈ હું ધારૂ જાણ નહિ!”

“પણ ધારો કે—”

“ઉઠુ, ઉઠુ” કરતી, જામે નચાવતી એ
ચાલી ગઈ.

૩

કાન્તિલાલ દિલારામના એક ખીન્ન જાળ
રોડીના પુત્ર હતા અને તેમની ન્યાતનાજ હતા.
કાન્તિલાલના પિતા મુળાઈવાસી હોવાથી તેઓ
એલિન્સ્ટન કૅલેજમા ભણતા હતા અને રજના
દિવસમા ઘણી વખત અમદાવાદ આવતા.
લલિતાને ત્યાં એ ઘણી વખત મને મળતા
અને મ્હારે એમની જોડે થોડો થોડો પારચય
થયેલો. કાન્તિલાલ ભણવામા હોશિઆર હતા,
અને ઘણું ખર્ચ સહેલાઈથી પાસ થતા એટલે
સ્વાભાવિક રીતે મારા કરતા દિલારામને ત્યાં
એમનું માન વધારે હતું

ઘણી વખત અમે જધા સાથે સાહે કરવા
જતા અને ત્યાં જધા ભેગા મળીને એક ખીજતી

મચ્છરી કરતા નહિ તો કોઇ સામાજિક કે રાજ-
કીય પ્રશ્નો ચર્ચાના. કાન્તિલાલ આત્મા ત્યારે
લલિતા માગ તરફ જાણુ ધ્યાન આપતી નહિ
અને લગભગ આખો વખત એમની જ જોડે
વાતો કર્યા કરતી. કાન્તિલાલે જાણુ ચોપડીઓ
વાચેલી હશે એટલે એક પછી એક ચોપડી-
ઓના નામ દેતા અને લલિતા આંતરબીની
આખેથી એ મના સામે જોઈ નહેતી કોઇ વખત
તો મને પૂછતી કે “ વિનુભાઈ તમે એ
ચોપડી નથી વાચી ? ” એ ચાર વખત ‘ ના ’
કહી હોવાથી મારે અનેક વાર જૂઠું બોલવું
પડતું કે વાન કેરવની પડતી, ત્યારે મને લાગતું
કે મેં થોડું ઘણું વાચ્યું હોત તો કેવું સારૂ
થાત’ જાણીતા કતાઓના નામ વાનચિત્રમાં
ફેકવાનો જાદુ પ્રાપ્ત કર્યો હોત તોપણ એક
બોલુ નહોતું એમ પણ કોઇ વાર લગ્યા વગર
ન મેલતું. ડહોના શરમ તો લગે છે પણ મ્હાગ
દિવસની વાન કહી જ દઉં. ધીમે ધીમે લલિતાના
ભાવ કાન્તિલાલ તરફ વધારેને વધારે ઢળવા
માડયા, અને મ્હારા માનુષી હૃદયમાં ધખ્યા
લજ્જતવા લાગી. બિચારી ચન્દા! તે હ મેશા
મ્હાગ તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડતી અને બધા
ન્યારે મ્હારી મચ્છરી કરતા ત્યારે મ્હારો પક્ષ
છેડાડતી નહીં. પણ ચન્દાનું અસ્તિત્વ તો કોઇ
દરોડો મેં અનુભવેલું જ નહિ અને હુ એને
જાણુ ગણતો પણ નહિ.

૪

સપાટીપરની વિવિધતાઓની તળે મૂળમાં
આંતરિક માન્યમાથી હૃદયવલો પ્રેમ દ્રેષ્ટ છે,
અને ખરે પ્રેમ તો એનેજ કહેવાય. આણસના
નુર જોડેને હૃદયવલો પ્રેમ સાધારણ સ્તેલ છે.
પણ કેવળ સ્વાર્થી હૃદયવલો પ્રેમ-પ્રેમ નહી
પણ મોડ છે એક દરોડા લલિતાની વર્તણુક
પર નિચિત્ત કરતો હતો. પહેલા તો પોતાના
બાળસ્નેહીના પ્રેમના અરસીકાર કરવાને માટે

તેના પર મને ખૂબ ગુસ્સો ચઢ્યો. પણ પછી
ધીમે ધીમે મને વાગવા માગ્યું કે મ્હાગે પ્રેમ
ખરે પ્રેમ નહોતો હવે તો નહીં જ. મેં લલિતાનો
તો કોઇ દરોડો વિચાર જ નહોતો કર્યો ‘ મ્હારો
પ્રેમ સ્વાર્થી હતો ત્યારે શું હું રૂપમા મુગ્ધ
હતો ’-હજે, સભવિત છે રૂપમા કોણ મુગ્ધ
નથી હોતું ? આવું સરલ, હિદાર, ક્રોમલ, મ્દેલ-
મય જેવું મુખ છે તેના રૂપમા કોણ મુગ્ધ ન
થાય ? કમ્બલ કરવું ખડે છે કે ખૂમ વિચાર કરતા
એક કામુ સત્ય મને પ્રાપ્ત થયું:-મ્હારી પ્રેમની
ભાવનામાં નહોતી હિંચતા કે નહોતી આતરિકતા.
લલિતાના પ્રેમની ખાતર મ્હારા મુખનો ભોગ
આપવાનો મને વિચાર જ સ્ફુરેલો નહી:
જીવનમાં પહેલી વખત મેં અત્યંત મર્મભેદક
અસ્પર્શ અનુભવી. મ્હારું હૃદય તો જાણે શરમાઈ
લજવાઈને કોણ જાણે કંઈ ગુણમાં સંતાઈ જ
ગયું’ મારા અર્દને ધાનક પ્રહાર થયો. ન્યારે
મેં જાણુ કે મ્હારો તરસ્યો આત્મા મરીચિકાની
પાછળ ફેડતા દગ્ધ થયો ત્યારે મેં અમદાવાદ
છેડયું. ત્યાર પછી હું લલિતાને મળ્યો નથી.

૫

કાન્તિલાલ બી. એ. થઈને જર્મનિ ગયા
અને સાથી પી એચ. ટીની પદવી પ્રાપ્ત કરીને
હિન્દુસ્તાન પાછા ફર્યા. ઘણી આનાકાની કરીને
લલિતાએ આખરે એમને પરણવાને હા કહી.
લલિતાએ મને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કાગળ
લખ્યો અને મ્હારા વિનુભાઈ વગર તો મને
નહિ ચાલે એમ પણ લખ્યું. કાન્તિલાલ લલિ-
તાને સારૂ લાયક છે કે નહિ તે તો હું કહી
શકતો નથી. મ્હારા જેવું સ્વાર્થી મગનદ્ એમાં
નિષ્પક્ષપાત સુદ્ધિથી શું વિચારી શકે ! હું તો
લાયક નથી એટલે જામ.

લલિતાના લગ્નપ્રસંગે અમારે અમદાવાદ
તો જવું પડ્યું પણ લગ્નદિવસે મેં તાવ
આણ્યો અને ગયો નહિ અને ખુદા જઈને

ગળી શકાય, અને વળી અર્ધશિક્ષિત શેઠા-
ણીને માથેથી કામનો ભાર ઝોલો કરી, તેમને
નિંદાવિલાસી પણ બનાવી શકે.

મુખાઇ વિદ્યાપીઠમાં ગૃહવ્યવસ્થાનો વિષય
નહોતો, અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં તે હતો,
તે વાત ઉપર ખામ ભાર દેને, આ બાઇ
પ્રચારકાર્ય બહુ ઉત્તમ રીતે કરતા હતા, અને
તેમણે ધીમે ધીમે પોતાની આસપાસના માણ-
સોના મનમાં ઠસાવી દીધું હતું કે અમારી
પાઠશાળાની પદ્ધતિ ઠસાવો તો જરૂર સુઝ
ધનાઢ્ય કુટુંબોમાં નોકરી મેળવી શકશે અને
આબરૂદાર સુખી તથા ઉપયોગી જીવન ગળી શકશે.

પદ્ધતિ લેનાર કન્યાઓનું પ્રથમ જૂથ
નિકળ્યું. પડ્વીદાનનો મેળાવડો બહુ જ ધામ-
ધુમથી થયો. આ જૂથમાં સરલા સર્વનું ધ્યાન
ખેંચતી હતી. ઉઘડતી ચામડી, ઘાટદાર મો,
ભરાડ શરીર, અને નિખાલસ આખો, દરેક
રીતે ધરખુ ગૃહિણીનો ખ્યાલ આપે તેવી
આમન્યાવાળી રીતભાત. છતાંયે દળાયલો,
હિમાયલો ચહેરો નહિ લોકો કહેતા હતા કે
સરલાને કુવારા રહેવાના અભિલાશ હતા.
તેમજ સ્વાવલંબી થવાની પણ હોશ હતી

પદ્વીદાનને બીજે દિવસે મુખ્ય અધ્યાપિ-
કાએ સરલાને બોલાવી અને પૂછ્યું.

સરલા ' તારા અભિલાષ હું જાણું છું. તે
ભવિષ્યનો કાંઈ વિચાર કર્યો છે ?

"હા, વિચાર તો બહુએ કર્યો છે. પણ બધું
કાંઈ માગ્યું મળે ? મારે પરાવલંબી નથી થવું.
સ્વાશ્રયી થવું છે. પણ શું કરી શકું તે પ્રશ્ન
થાય છે. કોઈ વેપારી ઔદ્યોગિક સંસ્થાની થવાનું
તો મને ના ગમે. જાતજાતના માણસો ત્યાં
આવે. અને નિશાળની મહેતીજ પણ મારાથી
ના થઈ શકાય. બધી કન્યાઓ સાથે શાંતિથી
કામ લેવું બહુ જ દુષ્કર્ય પડે મને તો તે ના
આવડે. વળી તેઓ જાતજાતના સવાલ પૂછે

અને તેના જવાબ મારે ત્યાં ત્યાં જવાબ
પાડવો પડે "

સરલા ! એવો તું નકામી ગમરાય છે. તને
શિક્ષકનું કામ ગમતું ના હોય, તે જુદી વાત
છે. પણ તું તે કરી તો શકે જ, અને ઔદ્યો-
ગિકામાં નોકરી કરતા હિંદુ સ્ત્રીઓને ગભરામણ
થાય, તે તો નમજી શકાય તેવું છે. પણ તને
મૂળ મવાલ પ્રજામાં મારો એક મુદ્દા હતો.
મારે એક નાની બેન છે. તેના લગ્ન થયેલાં
છે. તેને ઉપરાડિપરી ત્રણ છોકરા છે. અને
દુઝણા બેજવાળી છે. તેની તરિયત બહુ સારી
નથી એવો વર કમાય છે બહુ સાફ.
ઘેર ભટ, ચાકર, ઘાટણ છે. પણ ચાકર માણ-
સોની દેખરેખ નીચે છોકરા જીરે તે તેને
કે મને પસંદ નથી. ઘરમાં કોઈ સાફ,
ઘરના જેવું માણસ હોય, તો ઘરની વ્યવસ્થા
જાળવે તથા છોકરા ઉપર દેખરેખ પણ રાખે.
મારો વિચાર એમ છે કે આપણી વિદ્યાપીઠમાં
"ગૃહવ્યવસ્થા"ની પદ્ધતિ લીધેલી સ્ત્રીઓએ આવું
કાર્ય શા માટે ના કરવું ' મારી બેનની ઉંમર
તારાથી ચાર પાંચ વર્ષે મોટી હશે. એટલે તમને
બે જણાને જલદી બેનપણું થઈ જશે.
વળી એવો સ્વભાવ એવો મીઠો છે કે
કોઈ સાથે તેને તકરાર થાય જ નહિ. અને
એના વરને તો બહાર ગામ બહુ કરવું પડે છે.
આઠ દસ દિવસે એક બે દિવસજ ઘેર હોય છે.
એવો બિચારો ઘરમાં પૈસા આપી જાણે છે.
આપણા જુના રિવાજ પ્રમાણે તો આવે વખતે
મારે જ ત્યાં જઈને રહેવું જોઈએ પરંતુ આ
પાઠશાળા છોડીને કાંઈ જવાય ? વળી પહેલા
તો જરા આછી સ્થિતિવાળા સગાં આવે વખતે
આવીને રહેતા હતા પણ આ કાળમાં કોઈને
તે ગમે નહિ. તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ
ધીમે ધીમે એક આવા ધ ધાની પ્રથા પડશે. જો
તને પોતાને આ સૂચના પસંદ પડતી હોય
તો હું તારા બાને પણ વાત કરીશ.

x x x x x x

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઈ છે સો. વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણુ થઈ ગયાં. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ઘણા જ નરમ હતા. બોલતા બોલતા મો ઉપર શેરડા પડી જતા હતા. જન્મારામા ક્રોધને એમણે ધમકાવ્યું નહિ હોય. અને છોકરા ! એ તો બાળે બાવલાંજ હતા. બધાં જ તનદુસ્ત અને રૂપાળાં. સરલાને તરત જ બધાં જોડે બની ગયું અને સરલામારી બધાના લાડકા બની ગયા.

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમા લઈ લીધી. ઘરમા નોકર-ચાકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સંબંધમાં કાર્મ અચ્ચણ નહોતી. ત્રણ દિવસમા તો બાળે આખું ઘર જ ફેરવાઈ ગયું. પૈસાની ખોટ નહોતી તરત જ સુતારને બોલાવીને કોઠારમા ફેરફાર કરાવ્યા. દરેક અનાજના ડબા ઉપર અને મશાલાની બાટલીઓ ઉપર ચીટીઓ લગાડી દીધી. બધું સાફસુક કરી દીધું. છોકરાઓ માટે એક એરડો તૈયાર થઈ ગયો. આખા ઘરમાં ખૂણે ખોચરે પડેલા બધાં રમકડા છોકરાના એરડામા આવી ગયા. થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઈ ગઈ, અને બધા બાળકો તો સરલામારી પાછળ ગાડા ગાડા થઈ ગયા. નાનો તોડાની બચુ પણ સરલામારીની મરજી વિરુદ્ધ કામ પણ કરતો નહોતો. આ બધું જોઈને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનંદ પામ્યા. દરેક વાતમા તેઓ સરલાને મદદ કરતા હતા.

જમવાના એરડામાં પણ બધું સાફસુક થઈ ગયું. ફરેકતો પાટલો અને બાજઠ નક્કી થયા. દરેકના થાળી વાડકા પણ જુદા થયા. અને વધારામા દરેક થાળીના માપનુ, ઝીણી બળાનું ઢાંચું આવ્યું. રસોડામા તેમણે હાથે ચીનરેલા બે કાંડેબોડના પાટીયા માર્યા. “ખાવાની ચીજ ઉપર માખી બેસવા દેતા નહિ.” નળ પાસે પાટીયું હતું કે “બેજથી મચ્છર વધે છે.

માટે પાણી ઢાળતા નહિ.” બાગમાં ખુલ ધણાથે થતા હતા, પણ કોઈ દિવસ રસોડામા ગોટા મુકાતો નહોતો. હવેથી બે બીંતોએ બે ખુલદાનીઓ જડાઈ ગઈ. તેમા રોજ નવા ગોટા આવતા હતા. નાની નિમુએ કહ્યું કે હવે તો બાળે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યા રોજ ઉબાણી જ થાય છે.

વિમળાગૌરીએ કહ્યું, “મને કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે પાકડાળામાં તરતની બાણી ઉતરેલી એક કુંવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે, તો હું તેને લશી જ કાઢત. સરલાબેન, તમારા બનેલી ન્યારે ગામથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલો આનંદ થશે ! આ વખતે એમને મારે માટે બહુ જ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. હવે એમના જીવને કેટલી નિરાત થશે ! અને આ છોકરાની બાળનમા પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે. તમને તો પરમેશ્વરે જ મારે ઘેર મોકલ્યા છે.”

સરલા ત્યા એક અઠવાડીયું રહી, તેવામા તો બાળે હંમેશની તે ત્યા જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા મારયું. નોકર ચાકરો પણ તેને વરતી ગયા, અને તેનું કહ્યું કરવા લાગ્યા. અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અમુક કરતા વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસજોતી. દરેક નોકરના ઘરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમાશથી મીઠાશથી પુછી લીધી હતી નોકર તે લાગણીવાળું પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ. અને ઘરની ગોઠવણ કરવામા નોકરની અનુકૂલતા પણ તેણે વિચારી હતી અબાણ નોકરો પણ આ જોઈ શક્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ક્યાં હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવી ત્યારથી બાળે જીવનમા જ કામ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો. અત્યાર મુઠી જીવન એટલે રગશીયું

ગાહુ, એમ એમને લાગતું હતું. એમની વાતોમાંથી પણ તે દેખાઈ આવતું હતું. પણ હવે જીવનમાં કાંઈ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સરલાએ થોડા પુસ્તકો પણ આપ્યા હતા. આજે “રાધાની પર્વત” તેમને આપ્યો. પોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો. પુસ્તકની ખાસ ખુબીયો કઈ છે તે કહી અને કહ્યું કે ‘તમે હવે આ વાચજો થોડા કાવ્યો હું બપોરે નવરાશે તમારી સાથે વાંચીશ.’ વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ રમ પડ્યો. બપોર સુધીમાં તો ચોપડી પુરી વાંચી. સરલાએ તેમના કાવ્યો મધુરા રાગથી ગાયા. આખા કુટુંબને રસ પડવા માડ્યો. સરલાએ જણાવ્યું કે ‘શાળામાં અમે દિલરૂપા પણ શીખ્યા છીએ. મારી દીલરૂપા હું ઘેરથી મંગાવી લઈશ.’

સરલાએ એક વાત જોઈ. સાધારણ રીતે વિમળાગૌરી કોઈ પણ બાબતમાં બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા નહિ, પણ એમના પતિ સંબંધી વાત આવે કે તેઓ બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા હતા. તે સમયે તેમની આખા અજબ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી. બાળકોના તે વ્હાલસોયાં માતા હતા પણ પતિની વાતોના જાણે તેમના ઉપર કાંઈ જુદો જ હતો. આ જોઈને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો. એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બંધાયો. અને મનના ઉડાણમાં—અતિ ઉડાણમાં—એક નાની બીતિ હતી તે ફર થઈ. એક શંકા હતી તેનું સમાધાન થતું લાગ્યું. પરપુરુષ કેવા હશે ? એમની તરફથી કાંઈ ભય ખરો કે નહિ ? એવા એવા સવાલો હવે મનમાં ઉડતા નહોતા—આવતી દાલે મુકુંદરાયન આવવાના છે ના ? આવી ગયો. આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો

હતો. આજે એમનો આનંદ છલકાઈ જતો હતો. હજી તો એક અઢવાડીયા ઉપર એ ગયા છે, અને એટલામાંયે આટલો ઉત્સાહ ! એવો વિચાર સદેજ સરલાના મનમાં આવ્યો, અને આ દંપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો.

x

x

x

ખીજે દિવસે સવારે મુકુંદરાય આવ્યા. તેઓ દલાવર બાધાના અને દેખાવના હતા. છોકરા બધા તેમને વિંટાઈ વળ્યા. દરેકની જોડે તેમણે કાઈ ને કાંઈ રમત કરી. તેમને પડાવ્યા, અને દસાવ્યા. પછી વિમળાગૌરી પાસે બેઠા. તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી. વિમળાગૌરીએ સરલાની બધી વાતો તેમને કહી. અને એણે ઘરમાં કરેલા બધા ફેરફારો કહી બતાવ્યા. મુકુંદરાયને આ વાતમાં રસ પડ્યો. એટલામાં ચ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પણ ત્યાં આવી. વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યું કે આ અમારા સરલાબેન. મુકુંદરાયે ડોકું નમાવીને વંદન કર્યું, અને કહ્યું : “સરલાબેન ! અમારા ઘરમાં તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાય છે, અને તે બધા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. વિમળા તો તમારા વખાણ જ કર્યા કરે છે.”

સરલાના મો ઉપર તો શરમના શેરડા પડી ગયા. આ સમ્યતા ભરેલા કથનનો ઉત્તર તે આખી શક્ટી નહિ. અને જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ નાના બચ્ચને રમાડવા મંડી ગઈ. આ વખતે તે બહુ જ મોહક અને આકર્ષક દેખાતી હતી. બધાએ આજે ચ્હા પીધી. તે વખતે તેણે મુકુંદરાય સાથે સહેજ વાત કરી. તે ક્યે ગામ ગયા હતા તે સંબંધી પૂછ્યું. અને ચ્હા પૂરી થતા પોતાને કામે ચાલી ગઈ. મુકુંદરાયનો સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો. તેઓ તેની સાથે બહુ જ સમ્યતાથી બોલ્યા હતા અને

● આ વાત એક ધ્રેવે નવલકથામાંના એવા વાત કવચી મૂલિન છે — કે છો દે

સમ્યક્તાથી જ વર્ત્યા હતા. હવે સરલાને મન આ ધરમા કાંઈ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયું. બદાર ગામથી આવ્યા પછી પણ મુકુંદરાય તો બહુ જ કામમા રહેતા હતા. ત્રણેક દિવસ આમ ચાલ્યું. ત્રીજે દિવસે રાત્રે વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બદાર ગામ જવાના છે, અને સાથે કહ્યું કે એટલા વહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી આ પીધા વગર જ જાય છે. એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાઠજ કરાવવાની જરૂર નથી.

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધા. મુકુંદરાય મોટે સુની ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે બટ તથા ચાકરને ચોખ્ખા હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઈ. અને એ જાણીએ ઘણી વાતો કરી. આ વાતોમા પણ સરલા વિમળાગૌરીનો મુકુંદરાય પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ શકતી હતી. આ પ્રેમ અન્યોન્ય હતો, અને સરલાને પણ તે જોઈ ઘણો આનંદ થતો હતો. અને મુકુંદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

સરલાનો ઓરડો બંગલાને એક છેડે હતો. તે તરફ ત્રણ ઓરડા હતા, એકમા વિમળાગૌરીનો સુવતો ખંડ હતો. તેની સાથે છોકરાઓનો ઓરડો હતો. અને છેલ્લો સરલાનો હતો. સરલાના ઓરડાનું એક બારણું બાગમા પડતું હતું. તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીઆની નાની નિસરણી જ મુકેલી હતી. સરલા ઘણી વાર તે રસ્તેથી બારોબાર બાગમા જઈને સવારની સહેલ બોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી હકતી હતી અને બાગમા ફરતી ફરતી નોકરોની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી હતી. બાગનો મુગધીદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનું બારણું ઉઘાડ્યું. હજી પૂરું અજવાળું થયું નહોતું. પોતે દાંતણ કપું અને વાળ છોડ્યા, ચોટ્કો

વાળવાના વિચારમા તે ચાટલા આગળ ઉભી હતી. પોતાના કપડાનું પણ પૂરું ઠેકાણું નહોતું. બાગના બારણા તરફ તેની પીંક હતી. તરત જ કાઠજ અવાજ તેને કાને પડ્યો. પાછું વળીને જોયું તો પહેલાં જય લાગ્યો. પછી અચ્ચો લાગ્યો. વળી પાછો જય લાગ્યો બારણામા તેણે મુકુંદરાય જોયા. તેમણે કપડા પહેરેલા હતા. કાચમા ગામ લઈ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અંદર આવી તેમણે પેટી મૂકી, અને પાછાં વળી બારણે સાકળ વાંટી. સરલા તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ. પ્રથમ એકદમ ચીસ પાડવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો. હું ચીસ પાડું અને તે પ્રેમાળ પત્ની સાબળે-અને અંધી વાત જાણે તો તેને કેવો આવાન લાગે! મુકુંદરાયની દાનત તો ચોખ્ખી જ દેખાતી હતી. તેના મનમા તો કાંઈ સરમ જેવું હતું જ નહિ. જાણે કોઈ ચોક્કસ ગોઠવણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા.

“સરલા, હું તારું હું જતા પહેલાં તને મળું...એમ મારા મનમાં આવ્યું. તને જોઈ તે મમયથી જ હું તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છું. હું તને સતોાપીશ. તારે કોઈ વાતની ખામી નહિ રહે.” આમ બોલી તે સરલાની નજદીક આવ્યો...હવે શું કરવું? આ તો મોહાધ થયા હતા વિમળાગૌરી આ વાત જાણે તો તો તેમની અત્યારની શારીરિક સ્થિતિમા કાંઈ નવું જુનું જ થઈ જાય! સરલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હતી. અને ગુસ્સાથી બોલી “મુકુંદરાય, બપોરનાર જો આગળ વધ્યા છો તો! હમણા આખું ઘર બેસું કરીશ.”

“વિમળા માટેની તારી લાગણી હું જાણું છું. એની ખાતર તું ખૂસ ના પાડીશ.” તે તરફ બોલ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડ્યો.

“ ચોર, ચોર, કોઇ આવો. ” મોટી ખૂમ સરલાએ પાડી.

સરલાની આ નવી યુક્તિથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો અને ખાગના ખારણાની સાકળ ઉધાડી દીધી. તરત ખાગમા ઉતર્યો પણ ખીજી તરફથી માળી તે તરફ આવતો દેખાયો એટલે એ પોતે પાછો ખારણામા પેઠો. અને મોટેથી “ શું છે ? શું છે ? કોણ છે ? ” એમ પૂછવા લાગ્યો.

ખીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ધરના નોકરો દોડતા આવ્યા. સરલાએ તે ખારણું ઉધાડી નાખ્યું. સરલા આખે શરીરે ટુજતી હતી. અને વિમળાગૌરી આવ્યા કે તરત જ તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂર્છા આવી. વિમળાગૌરીએ તેનું માથું પોતાના જોળામાં લીધું અને તેની સારવાર કરવા લાગી ગઇ.

મુકુદરાયે કહ્યું કે ‘ સાઈં થયું કે હું તે જ વખતે રોશન જવા નિકળ્યો સરલા બેનની ખૂમ મેં જ પહેલી સાબળી ને હું સુભાગ્યે તેમના ખારણા, આગળથી જ જતો હતો. કોઇ હરામ-ખોર આ ખાગને ખારણે જ અફર પેઠો હશે અને તે જ રસ્તે નોકો. પરંતુ એ કોઈ મારાથી દેખાયો નહિ મેં માળીને બહાર રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો છે. હવે ટ્રેનને વખત નથી એટલે હું જાઉં છું. તમે જલ્દી દાકતરને બોલાવો. ’

આમ કહી તે ચાલી ગયા સરલાને ત્યાર પછી સખ્ત તાવ આવ્યો તે છેક ખીજે દિવસે સવારે ઉતર્યો. એના મનમા તો હવે એક જ વાન હતી. “ આ ધરમા મહેવાય શી રીતે ? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છાંડાય પણ શી રીતે ? ”

તે બદારથી સગ્ગ દેખાતી હતી પણ અંદરથી બહુ જ મલ્ટાકાક્ષી હતી. આ ખનાવ તેના મનમા બહુ જ માલતો હતો. ‘ વિમળાગૌરીની સાગણી ખાતર એક વાર તો યુક્તિથી ભય ટાળ્યો. ’

પણ હવે તો આ દુષ્ટ ક્ષત્રિય તે વાતનો લાભ લેશે. ત્યારે શું હું જાઉં ? આ કામ મૂકી દઉં ? મેં આ કામ કાઇ નોકરી તરીકે લીધું નથી મારા મનમા તો આ અનુભવ મેળવ્યા પછી કાઇ કાઇ કરવાનું છે. વિધવાઓ માટે એક ધધો ઉભો કરવાનો મને અભિલાષ છે. ગૃહ-વ્યવસ્થાનો આર્થ પ્રગ્ન સમક્ષ રજુ કરવાનું મન છે. રસોઇયા, નોકરો, અને ઘાટણોને કેળવવાની-તેમના કાર્યમા કુશળ બનાવવાની-યોજના મારે તૈયાર કરવી છે, પણ જો અરમાન જ આવી થશે તો શું કરી શકાશે ? શું પુરૂષો બધા આવા જ હશે ?

તે આમ ને આમ નિમામા મુકતી હતી. અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જાણતા હતા કે હજી ચોરનો ભય તેના મનમાથી ગયો નથી. એ તેને બહુ આશ્વાસન દેતા હતા અને જાણે પોતાની નાનીબહેન હોય તેમ તેની આજખ પણ કરતા હતા.

* * * *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમા જ બપોરે વિમળાગૌરીના નામનો તાર આવ્યો. તેમા ધણા જ ગભીર સમાચાર હતા. મુકુદરાય તે દિવસે એક ટ્રેનમા જતા હતા તે ટ્રેનને ગંભીર અકસ્માત નડ્યો હતો, અને ધણા જીવની ખુવારી થઇ હતી. મરણ પામેલાઓમા મુકુદરાય હતા, અને તેમના સામાનમાથી નિકળેલા શિર-નામા મુજબ તાર કરવામા આવ્યો હતો આ બપોર સાબળી સરલા સફાળી ઉભી જ થઇ. તેના ભયચિંતા મુઝવાણુ જતા જ રહ્યા. તેના વિચારો બધ પડ્યા. તેણે વધુ તપાસ માટે સામા તાર કર્યા. વિમળાગૌરીની બેનને પણ બપોર આપી અને બલા ભાયડાને ભૂલાવે તેવી ચપળતાથી કામ લીધું.

બધી વિગતો જાણીને પણ કોઇને લાભ થયો નહિ. ગિચારા વિમળાગૌરી વિધવા થયા.

આશ્વાસન માત્ર એટલું જ રહ્યું કે મુકંદરાયનો વીમો પ્રમાણમાં બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાર ઘણી જવાબદારી સંભાળી કરવાની ફરજ પડી. વખત આવ્યો નહિ અને બાળકોનાં શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

થોડા સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરંતુ પિતાના મૃત્યુ પછી જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાંથી જ હોય! પરંતુ માતા પુત્રના શરીર સારા હતા બધો ધરતો માર સરલાને માથે હતો. આમને આમ વરસ દિવસ જોતજોતામાં વધી ગયો.

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પાસેથી જવાની રજા માગી. તેણે કહ્યું હવે મારી જરૂર અત્રે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાબળાને આધાર લાગ્યો. તે સરલાને વળગી પડ્યા, અને કહ્યું, “બેન, તમે કાંઈ મારા ગુલામ નથી. સદાયે અહિં રહેવા બધાયલા નથી પણ હું તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે સહવાગે નહિ તમે અહિંથી જા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશો ને ?”

“વિમળાબેન, મને પણ આ ઘરમાં બહુ જ કાળી ગયું છે. વળી મારા જાનની અજમાયશ હું આ પ્રમાણે બીજે કોઈ દેશમાં કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે. અને આ છેકારાને તો મુકી જવા માંડે જગતે દિલ ચાલતું નથી. પણ હવે અત્રે મારી જરૂર નથી. તમે હવે સાબળ થઈ ગયા છો. અને બધું ઘર સંભાળી શકો તેમ છે. હવે મારો વિચાર મુલ-

વ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમાં વિશેષ પ્રસારે તેવા ઉપાય કરવાનો છે. વળી મારા મનમાં એમ પણ છે કે આપણા ઘરમાં જે નોકરો, સેવકો, તથા ધાટણો રાખવામાં આવે છે, તેમને જે જરા શિક્ષણ આપ્યું હોય, આરોગ્યતાના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યું હોય, તો આપણા ઘરો વધારે નિરોગી બને. આ બધાં માટે હું હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આદરીશ.”

“સરલાબેન, હું તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના ભવિષ્ય માટે, માસારિક કારણોસર, અહિંથી જતા હશો. પણ જો તમે આ સમાજસેવા માટે જ અત્રેથી જવા માગતા હો, તો તો હું તમને નહિ જવા દઉં તમારા ભાઈના મૃત્યુ પછી માંડે જીવન શુદ્ધ થઈ ગયું છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાવું મને દુઃખ નથી ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આ કાર્યમાં કેમ ના ભળું? તમારું જ્ઞાન, અને માંડે ધન. આ બધી બાબતમાં તમારા આદર્શો મને ઘણા જ પસંદ છે. અને પૈસાકે સુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવા જોઈએ. તમારું જેવા હજી કિંમત જ, સંસારગુણનો વિચાર કર્યા વગર આ માર્ગે વળે, તે જોઈને તો અમારે શરમાવું જોઈએ.”

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યા છે. તેમની મદદમાં વિમળાગૌરીના બહેન તો છે જ. આ બધાના ભેગા પરિશ્રમનું શુ પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષણ લાભ, અને તે મૈત્રી આજે એક ખીજના જીવનસાથી બનવાના કાલમા પૂરી થઈ તે કાલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હવે ઉપા-નંદનપ્રસાદની માવજત રાખે છે વારંવાર તેને મળે છે ને કિલ્લુકને ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શમા રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે.

સારપછી યોગ્ય સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના હિદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયો હવે ઉપા એકલી-જે નદીના કિનારા પરથી પહેલા પ્રભાતના રંગ પૂરતી નેમ પૂરે છે પણ તેને ટર્નરની કિપમા આપી પ્રૌત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરલાજર છે. એને હવે આજેજ પોતે કરેલા કાર્યનું મલત્વ અમન્ય છે પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી કપાઈ ગયેલી એકલતા કેવી સાહે છે? આવી જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન યોગ્ય સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. ઉપાએ પોતાના બગલામા પ્રેક્ટિસર ગયા પછી, પેટા ભાડૂત તરીકે એક માણસને રાખ્યો હતો ને બિચારો સાધારણ કારકુન હતો સાહે ને સીધો હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે. તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, માથો હતો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું, -શાંતિલાલ સવાળમા શાંતિલાલ મૂંગટો એવી પોતાના શળીમા ચટાક ચટાક ચાખડી પર કરતા કરતા 'હરિઃ ઓ' કરતા હોય. ને જૂની ઢળના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો હોય. હાથમા ક્યારેક માળા પણ ગખતા. ને ઉપાની કામ કરવાવાળી સાથે નળ પામે કબા રહી, 'હાલે તો સાળુ, કુતરા બમતા હતા, મીઠીબાઈ!'-એટલું એણી 'હરિઃ ઓ' એ લાખા સ્વર માથે પાછી ચાખડી ઉપાડે.

શાંતિલાલ જેવો માદો હતો તેવો જ દુખી પણ હતો. બિચારાની સ્ત્રી ત્રણ વર્ષનો એક છોકરો મૂકી મગન પામી હતી. આજે ચાર વર્ષથી શાંતિલાલ તેને જીવતી પેટે બળવી રહ્યો હતો છોકરો બહુ મધુર હતો. શાંતિલાલે પોતાની સીધી વાટ બળવી એનું નામ માધવ લાલ પાડ્યું હતું. પણ બધા એને માધુ કહેતા. માધુ પણ ખરો ગમતી હતો નળમા આડે હાથ ગખી પાળીના કુવારા છોડી મકતો ને ઉપાની કામ કરવાવાળી તો થાકી જતી. એક વખત માધુએ શું ક્યું કે બમ કોઈને પ્રજ્યા વિના ઉપાનો મોટો અરીમો ઉપાડી લાવ્યો. મીઠીબાઈ અજીઠા વામણનો ખડકો લઈ નીકળ્યાઃ એટલામા તો માધુએ બરાબર સૂર્યનાં કિરણ, અરીનામા ઝીલીને એના મો પડેક્યા. હામ પડ્યા નીચે, ને ઉપર મીઠીબાઈ 'ઓય વૉય મારો પીટ્યો રે.' એમ કરતા પડ્યા; એક મોટા કામને જગ દડવાનું મન થયું ને સાથે સાથે મીઠીબાઈને પણ નોતરું દેતું ગયું! ફાળથી ખરડાયલા હાથ ને ભાતથી ખરડાયલા મો સાથે મીઠીબાઈ, કડછી હાથમા લઈને તો દોડ્યા. પણ માધુ તો ફર ફર દોડી ગયાં હતો એટલે ફાયદો એટલો જ થયો કે પોતે એક દોરડામા-એ પણ માધુએ ગઈ સાજની રમતનું બાધી રાખેલું-આવી જતા, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયું. ને તે જ વખતે માધુએ પણ ખૂસ પાડી 'એ મીઠીમા સૂતા' આ. હાહા' તાલ ભાઈ તાલ' "...એટલામા દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ સુદ્ધમા કોલક-ગર તો થઈ ગયા પણ તેનો ભગ તો સાજ પહેલા જ, માધુએ મીઠીમાના નવેણુ માટે સૂકવેલા કપડામાંથી એક કપડું ઉપાડી લઈને ક્યો હતો, પોતાનું એક ઘોતીયુ ગારાવાળું થતા તે ઘોઈને સૂકાવી નાખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલા ઉજળા બની જવા માટે,

બાઈને આ ભંગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડ્યો હતો. ગજ દુરંધરોની શી વાન કરવી, છોકરાઓ પણ ક્યારે કાલકગર પાળે છે ?

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુલા દિલનો: જેવો ખુલા દિલનો તેવો નિર્મલ ચહેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનંદી હતો. માધુ ઉપા પામે વારંવાર જતો ત્યા ને ડાંલા ઉમરો થઇ બેસી રહેતો જો કે પછી છેવટે કુટનાં ઉઠના, બધામાં રાખેલી તોફાની શક્તિ 'કા મીઠીમા કેમ છો?' એટલું કહીને પણ સંતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉપાને મા જેવો પ્યાર હતો: ને માધુને પણ જાણે ઉપા તો પીજી સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ આશીસમાં જન્મ્ય, ત્યારે માધુ ઉપાને પામે રમતો હોય, બચતો હોય ને ક્યારેક વાનો સાબતો હોય ! એ જળા માધુથી માણસવાળું લાગતું.

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી. અને કુતરાના બચ્ચાં શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભા હતા. એ ઓરડીમાંથી હમ્મેશા એક તોરાની છોકરો આવતી, વિદ્વાનોનું પેલું મશહુર વર્ગીકરણ—“નખવાળા પ્રાણી”-એ બૂલી જઈ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કુતરા પણ—ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવર્નર કે એન્ટ બોલાવે ને દોડે તેમ-દોડતા. પણ આજે એ ઓરડીમાંથી દુખી શાંતિલાલનું મો પહેલાં દેખાયું.

‘મીઠીબઈ ! .....હરિ: ઓ.’

અત્યારે પણ સહજ બનેલું હરિ ઓ શાંતિલાલના મોમાં આવ્યું.

‘અરે ! મીઠીબઈ ! ઉપાજીને છે કે ?

‘હા કેમ ?

‘આ જૂઓને આજ અમાગ માધુને તાવ આવ્યો છે: કાલે રાત્રિનો’

‘આય વૈય-એ વળી ક્યાથી. છોકરું રખડે બહુ તો-પાણીમાં લાગટ રખડે છે. માડી ! કાલ કાલનું માને છે ?....’ એટલામાં ઉપા પણ અગાશીમાં આંટા મારતી દેખાણી શાંતિલાલની વાત સાંભળતા ને નાચે આવી. ડોક્ટરને બોલાવ્યો ને શાંતિલાલ આદિસમાંથી પાછો આવ્યો ત્યા સુધી પોતે તેની પામે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે જળામાં જ્વાનિમય શાંતિ જ હોય છે !

૫

કેટલાક છોકરા એવા આનંદી ને રમતી-આળ હોય છે, કે બપોરે મરવાનું હોય તોપણ સવારે રમી વેનાના ! માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનંદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની નખત ગિમારી છતાં તે ઉપા જીંદ પાસે કાલ ને કાલ આનંદની વાતો કરી લેતો ! છેવટ પેલા મીઠીમા ફડી ગયા હતા એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને હસાવતો ! શાંતિલાલ ગિયારો માધુને હસતો જોઈ એછો એછો થઈ જતો, ને ઉપા તો મૂર્તિમાન માનવહૃદય : છોકરાના દરેક શબ્દમાં વ્યાકરણની બૂલ ન જોતા હૃદયની અગાધતા જ દેખતી.... પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માના દેખાયા. એટલા ઘાટા કે નિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ ટટાકટીતો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રોડે પાડે, ને શીતળા પણ કચકચી ગયા. માધુનું જીવન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સોના હૃદય ધબકી ગયા.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસ્માની આકાશમાં એકલા તારા હતા ઉપાના કળીમાં ભયંકર શાંતિ હતી. જે વખતે જીવ જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ધડીમાં હજાર વર્ષનું ગાભીય આવે છે. રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પયારી પાસે માત્ર બે જણ જાગતા બેઠા હતા. ઉપા અને

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષણ હતા, અને તે મેટ્રી આનંદે એક જીવનના જીવનનાથી જનવાના મેલમાં પૂરી થઈ તે કાલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હવે ઉપા-નંદનપ્રનાનની માવજત રાખે છે વારંવાર તેને મળે છે ને કિંતુકેન ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શના રહેલું નોનર્વ્ય દર્શાવે છે.

સારપછી યોગ્ય સમયમાં નંદનપ્રનાન આગળ અજવાન કરવાના હિંદેશથી ઈચ્છા ગયો હવે ઉપા એકથી-જે નરીના કિનારા પચ્છી પહેલા પ્રભાતનો રંગ પૂરતી તેમ પડે છે પણ તેને ઈર્ષ્યની દિપ્તિ આપી શ્રેણીસાદન આપના નંદનપ્રનાન ગેરલાજર છે. એને હવે આનંદ જ પોતે કરેલા કાર્યનું મદરત નમનય છે. પોતાને આનંદ દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી કપાત ગયેલી એકલતા કેવી સાથે છે? આવી જ વિધિ નંદનપ્રનાન જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન યોગ્ય માથી નથી, તોપણ વિદ્વાન મિત્ર જનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મદત્તા સમગ્ર આનંદ લે છે. ઉપાએ પોતાના જગલામાં ગ્રેડેમર ગયા પછી, પેટા ભાડૂત તરીકે એક માણસને રાખ્યો હતો ને બિચારો સાધારણ કારકુન હતો. સામે ને મીઠી હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે. તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, માથો હતો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું, -શાંતિલાલ. સવારમાં શાંતિલાલ મૂંગો એટલી પોતાના જણીમાં ચટાક ચટાક ચાખડી પર કરતા કરતા 'હરિઃ ઓ' કરતા હોય. ને જૂતી ઢબના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો હોય. હાથમાં ક્યારેક માળા પણ ગણતા: ને ઉપાની કામ કરવાવાળી સાથે નળ પાસે ઉભા રહી, 'કાલે તો સાળુ, કુનરા બસના હતા, મીઠીબધ!'-એટલું મોલી 'હરિ ઓ' એ લાખા સ્વર સાથે પાછી ચાખડી ઉપાડે!

શાંતિલાલ જેવા નાનો દેનો નેનો જ દુખી પણ દેનો જિવાનની જીવન વધુ વધુ એક છેલ્લે મૂળી મળી પડી હતી, આનંદ આર વર્ષથી શાંતિલાલ નેનું જીવનું નેનું નજરે રહેલું દેનો. છેલ્લે બધું મળું દેનો. શાંતિલાલે પોતાની મીઠી વાટ દેવાની એનું નામ માધવ-લાલ પાડ્યું હતું. પણ જ્યાં એને માધુ કહેતા, માધુ પણ જોયે મળતી દેનો નામમાં જોયે હાથ મળી પાળીના દેવાનું છેલ્લી મળેતા ને ઉપાની કામ કરવાવાળી તો થાળી હતી. એક વખત માધુએ શુ ક્યું કે ખન દોષને જુદા વિના ઉપાનો મોટો અરીસો ઉપાડી લાવ્યો. મીઠીલાલ અચ્છા વાનાનું ખરકેલું લઈ નીકળ્યા: એટલામાં તો માધુએ જગજગ સૂઈનાં કિરણ, અરીસામાં ઝીલીને એના મો પર ફેંક્યા. કામ પડ્યા નીચે, ને ઉપા મીઠીલાલ 'આય વાંચ મારો પીટ્યો રે!' એમ કરતા પડ્યા; એક મોટા કામને જરા દરવાનું મન થયું ને સાથે સાથે મીઠીલાલને પણ નાનું દેતું ગયું! દાળથી ખરડાયલા હાથ ને બાનથી ખરડાયલા મો સાથે મીઠીલાલ, કાઢી હાથમાં લઈને તો દોડ્યા. પણ માધુ તો ફર ફર દોડી ગયા હતા એટલે કાલે એટલું જ થયો કે પોતે એક દોડમાં-એ પણ માધુએ ગઈ સાજની રમતનું પાંચી રાખેલું-આવી જતા, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયું. ને તે જ વખતે માધુએ પણ ખૂબ પારી 'એ મીઠીમા સુતા' આ-લાલ! તાલ ભાઈ તાલ' "... એટલામાં દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ યુદ્ધમાં કોલક-ગર તો થઈ ગયા પણ તેનો ભંગ તો સાજ પહેલા જ, માધુએ મીઠીમાના નવેણ માટે સૂકવેલા કપડામાંથી એક કપડું ઉપાડી લઈને ક્યો હતો; પોતાનું એક ધોતીયુ ગારાવાળું થતા તે ધોઈને સૂકાવી નાખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલા ઉજળા બની જવા માટે,

ભાઈને આ ભંગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડ્યો હતો. રાજ ધુરંધરેની શી વાત કરવી, છોકરાઓ પણ ક્યારે કોલકગર પાળે છે ?

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુલા દિલનો : જેવો ખુલા દિલનો તેવો નિર્મલ ચહેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનદી હતો. માધુ ઉપા પાસે વારંવાર જતો ત્યા તે ડાહ્યો હમરો થઈ બેસી રહેતો જો કે પછી છેવટે ઉઠતા ઉઠતાં, બધા રાખેલી તોફાની વૃત્તિ 'કા મીઠીમા કેમ છો ?' એટલું કહીને પણ સંતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉપાને મા જેવો પ્યાર હતો : ને માધુને પણ જાણે ઉપા તો બીજા સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ આપ્રીસમા જાય, ત્યારે માધુ ઉપાને પાસે રમતો હોય, બસતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાબતો હોય ! એ જણા માધુથી માણસવાળું લાગતું

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી. અને કુતરાના બચ્ચા શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભાં હતા એ ઓરડીમાંથી હમ્મેશા એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્વાનોનું પેલું મશહૂર વર્ગીકરણ—“નખવાળા પ્રાણી”—એ ભૂલી જઈ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કુતરા પણ—ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવર્નર કે એજન્ટ બોલાવે ને દોડે તેમ—દોડતા. પણ આજે એ ઓરડીમાંથી દુબી શાંતિલાલનું મો પહેલા દેખાયું

‘મીઠીબધ ! .....હરિ. ઓ.’

અત્યારે પણ સહજ બનેલું હરિ ઓ શાંતિલાલના મોમાં આવ્યું.

‘અરે ! મીઠીબધ ! ઉપાબહેન છે કે ?

‘હા કેમ ?

‘આ જૂઓને આજ અમારા માધુને તાવ આવ્યો છે. કાલે રાત્રિના’

‘આય વૈય—એ વળી ક્યાંથી. છોકરું રખડું બહુ તો—પાણીમા લાગટ રખડે છે. માડી ! કાલ કોઈનું માને છે ?....’ એટલામાં ઉપા પગ અગાશીમા આટા ભારતી દેખાણી શાંતિલાલની વાત સાબળતા તે નીચે આવી ડાકટને બોલાવ્યો ને શાંતિલાલ આદિસમાંથી પાછો આવ્યો ત્યા મુઠી પોને તેની પાસે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ બખર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે જણામા ગ્લાનિમય શાંતિ જ હોય છે !

૫

કેટલાક છોકરા એવા આનદી ને રમતી-આળ હોય છે, કે બપોરે મરવાનું હોય તોપણ સવારે રમી લેવાના ! માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની સખત બિમારી છતાં તે ઉપા બહેન પાસે કાલ ને કાલ આનદની વાતો કરી લેતો ! છેવટ પેલા મીઠીમા દડી ગયા હતા એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને હસાવતો ! શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો જોઈ ઓછો ઓછો થઈ જતો, ને ઉપા તો મૂર્તિમાન માતૃહૃદય : છોકરાના દરેક શબ્દમા વ્યાકરણની ભૂલ ન જોતા ! હૃદયની અગાધતા જ દેખતી.... પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયા. એટલા ઘાટા કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટાકટીતો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રાડો પાડે, ને શીતળા પણ કચકચી ગયા. માધુનું શુવ્ન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સંતા હૃદય ધબકી ગયા.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસ્માની આકાશમા એકલા તારા હતા ઉપાના ફળીમા ભય કર શાંતિ હતી. જે વખતે શુવ્ન જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ઘડીમા હજાર વર્ષનું ગાભીય આવે છે. રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર બે જણ જગતા બેઠા હતા. ઉપા અને

શાંતિલાલ. દર્દને ગરબી એવી થતી હતી કે ન પૂછો વાત.

એ વખતે એવો પ્રશ્ન બન્યો કે ઉપાનું જીવન ફરી ગયું.

અચાનક માધુએ અસલ્ય દુઃખથી રોડો પાડી. 'મા ! મા !' અને 'હાં જેટા ! હાં જેટા !' એ બે જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. શાંતિલાલ દિઃમુદ બની ગયો. મોઢત કેમ સાતવન જેવું તે મુઝે તેવું હતું નહિ. પણ હવે માધુને સાતવનની જરૂર ન હતી; તે રહ્યા રહ્યા છેલ્લા બળથી પથારીમાંથી બેઠો થયો, અને ઉપા તરફ દોડ્યો: એના આત્મામાંથી હવેર શબ્દ-નો એક શબ્દ આવ્યો: 'મા !...'

આ ગંભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અટકાવ્યો: 'જેટા ! જેટા ! માને અડકાય નહિ હો !' લથડતે પગે માધુ પાછો રથોં 'અરે ! બાપુ ! મ્હારે એક વખત ઉપાબેનને-માને...માને બેઠવું છે !...મને તો ટાઢ થાશે !

'જો બાપુ !...!' શાંતિલાલ કાઠ બેલી શક્યો નહિ.

પણ માધુની બધ આંખોના બધાં વાક્યો એકર પર પથરાતાં હતાં. 'મા !...'

અને તે અચાનક દોડીને ઉપાને બેઠી પડ્યો. શાંતિલાલ લયથી શોકથી શૂન્ય બની જોઈ રહ્યો. પણ ઉપાના કુમળા હાથોએ માધુને ઉપાડી લીધો હતો. ને જ્યાં સગી મા દરથી બેઠા કહીને દોડી જાય, ત્યાં ઉપાએ તેના માથા પર, અને વાસાપર વારંવાર હાથ ફેરવ્યો. આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ માધુને કાઠક ઠંડી થઈ 'મા !' તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો.

'જેટા ! માધુ ! હું ઉપા-ત્વારી છું હો ! બાપુ...'

ઉપાના આશુમા ખીન્ન સખ્દો ફૂળી ગયા.

પણ શાંતિલાલ ઉપાના વિચારથી ધ્રુજી ઉઠ્યો

ઉપાએ ફરી ફરી માધુને બોલાવ્યા: તેને લાગ્યું રાખી રમાડ્યો: ને પછી પ્રીયેથી પથારીમાં સુવારી દીધો.

એ ઉંઘમાંથી માધુ ઉઠ્યો નહિ ને ખીન્ન દિવસના પ્રબાનમા પેલાં કુકડીયાં નાદ જોતાં ઉભા જ રહ્યાં. પાનાના એકના એક આકાશના થંબને ગંધો જોઈને શાંતિલાલ દિવસના બની ગયા, ને એની મગજની નળખાણના ઉપાય માટે ગાડાની ટાંકીપીટકામાં ગયા.

માધુના સ્પર્શના પશિણાએ ખીન્ને કે ત્રીન્ને દિવસે ઉપાપર ગ્રીનગામાનાં દરેકો થયો હતો. મીટીયાહની બહુ મહેનતથી તે ગર્વી અરી, પણ એક આખ ગુનાવી. ને મોપર પરોપકાશના ન જૂંમાય તેવા કથ્યાલુભય આદલા પડ્યા. શરીર બેઠેલ બની ગયું. ને આત્મા વધારે મુંઝ-મધુરતાની મર્તિ જ બન્યો.

૬

દરમ્યાન પ્રોફેસર ઇંગ્લાઈડી પાછા આવ્યા હતા.

રાતની મેઘલી મળી હતી, ને વરસાદના ટમટમ છાટા શરૂ થયા હતા. એક જીવાનગાદ તે વખતે નંદનપ્રસાદના ઘર પાસે આવીને થંબી થોડીવાર શાત ઉભી: પછી વિચાર કર્યો. ને છેવટે ઘરની સાકળ ખબડાવી.

'કોણ ?' જાંદરથી અવાજ આવ્યો.

વરસાદ એકદમ ટૂટી પડ્યો, ને નિઠામાંથી મધૂરી ટહુકાના હર્ષથી જાગી ઉઠી

'હું ઉપા !'

'હા જોહું છું હો !' અવાજ મોટો પણ કંડો હતો. અને પ્રોફેસર તરત જ દ્વાર ખોલ્યું: દ્વાર ખોલનાં જ તે આંખો બની ગયો. એને સગેમગમની મર્તિમાન કલાને બદલે શીળીના ડાઘવાળી એક આખનો ડોળો બહાર નીકળેલ કંડંગી સ્ત્રી જોઈ.

'આ કોણ ઉપા-તું ?'

‘હા. ત્હમને ખબર નથી? હું હજી આંહી / હું. એમ એ. માટે વાચવા રહી ગઈ.’

‘એમ કે? બહુ ઠીક કર્યું. શું શિશુમુરી લીધી કે કે?’ પ્રેક્ષકરના માયાળુ ઠંડા શબ્દો આવ્યા: કેવાના ચહેરા પરથી જ અનુમાન કરવા જેટલું ડાકટરું’ એ પણ શીખ્યા હતા. ને વળી કોઈની મોડ વિધે ઉલ્લેખ કરવો એ હતાપણુ પણ નથી.

પણ ઉપા દિડમૂઠ બની ગઈ. જેની રાહ જોઈ રાતે અભ્યાસ કરવા રોકાઈ ગઈ હતી, ને જે ઇતિભાશાળી પુરુષે તેને મિત્ર તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામાં અસાધારણ ઠંડી કેમ હતી: આખમા, આવકારમા કે શબ્દમા ક્યાય ક્યાં કેમ ન મળે? .. નેહોંધ મૂર્તિ!...તે મોહું મોહું સમજી ને મનમા ગળાડી; ‘હા ઠીક, મ્હારું સ્વરૂપ જરી ગયું છે!’

‘કેમ ત્હમે બોલતા નથી?’

‘શું બોલું, ઉપા? ત્હારી ગંધી મુરકેલીઓ ના કોલેજમાં solve-સમજવાશે જ.’

‘બરાબર’ પણ...ઉપા ધ્રુજ.

‘આજે વરસાદ પડશે તેમ લાગે છે ઉપા! હને બહુ મોહું તો નથી થતું કે?’

ઉપા આંને નિશ્ચિત સ્વરમા જ બોલી: ક્યારેક શંકા અસહ્ય જ હોય છે.

‘આપણી કલ્પના-જીવનમૈત્રી ત્હમે ખૂલી ગયા કે શું? મ્હું મ્હારું જીવન આજ સુધી મ્હમારે માટે સાચવ્યું છે.’

પ્રેક્ષકરનું ‘હંચું’ શરીર વધારે ટટાર થયું. ગ્રાથની આગળી નાક પર આવી, તે પણ એટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી બોલ્યો.

‘આપણી મૈત્રીને તે’ એટલી ગંભીર માની છે?’

‘સીનું’ જીવન મૈત્રી છે. એટલે એને મન એ પહેલેથી ગંભીર જ નહિ પણ પવિત્ર બાબત છે’

‘હં...’ પ્રેક્ષકર નંદનપ્રસાદ હસ્યા ‘હા’ હા! હા...ઉપા! છોકરવાદ’

‘એમ નહિ...! નંદનપ્રસાદ? હું મૂર્ખ બનવા નથી માગતી. કહો કે આપણે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે ત્હમે વચન આપ્યું નથી? સ્નેહલગ્નનું’ ... ‘અને હવે’

‘હવે?...ઉપા!’—નંદનપ્રસાદની મદદે એની શિશુમુરી આવી:

‘જીવન એ વિકાસ છે. એ વખતથી આજે જૂની દૃષ્ટિ છે.’

‘બરાબર—’ એકલી શ્રદ્ધાનું તેજ આવ્યું ‘પણ ત્હમે એમ ચોખ્ખું કહેશો કે હવે મ્હારા સ્વરૂપમા ત્હમને કંટાળો છૂટે છે?’

‘ના,’

‘આ કેમ થયું તે તમે સાંભળ્યું છે?’

‘હા.’

‘તમને લાગે છે કે આ વાન મ્હારા સ્વરૂપની આપણી આડે આવે છે;

‘હા અને ના.’

‘શિશુમુરી ચોખ્ખું બોલી શકે જ નહિ: વ્યા-કરણમા વિકલ્પ જ હોય: ચોખ્ખું બોલે સ્નેહ ને શ્રદ્ધા: જાઓ! નંદનપ્રસાદ! સ્પાઈનોઝા વાચો: બસ વાચો: વાચવાનો પણ રોગ છે’ અને બીજા રોગમા જ્યારે આંખ કાન નાક હાથ પગ પેટ બોવાય છે, ત્યારે વાચવાના રોગી આત્મા ખૂએ છે’ અભણ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે: ભજોલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે એકલો ભ્રમ!’

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો! વેદાન્તી હતો! વૈયાકરણી હતો: આવા ઉજળતા શબ્દોથી તે હશે તેવો નહિ હતો: નિસ્ત્રૈગુણ્યે પથિ વિ-ચરતાં કો વિધિ: કો નિષેધ:...નંદન-પ્રસાદે ધીમેથી બારણું અટકાવ્યું; ‘ઉપા!’ તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ: ‘It was lovely to be myself: but not to be myself—was death in life: Do not be tempted to accomodate

yourself to the world by moral suicide.' ૧

ઉપાએ જવાબ ન દીધો; એક વાર મકાન તરફ જોયું; નંદનપ્રસાદના ઓળા તરફ એક દૃષ્ટિ ફેરવી; ને પછી ઘેર અંધારી રાત્રિના ગાઢા અંધકાર વચ્ચે થઈ ચાલી ગઈ. એ નંદન-કુમારને મળી ગઈ એ વાત પણ ઘેર અંધારા જેટલી જ હતી રહી.

૧. સ્વ-સ્થ ઇવનમા એક્સવાયાપણાનો દોષ નથી એમ નહીં, પરંતુ સ્વ-સ્થ ન ગ્રહેલું અર્થાત્ સ્વસ્થતાનિરહિત ઇવન નો મોતનો જ પર્યાય છે. દુનિયાની નીતિરીતિને ન યું આ વાની કાલસા સ્વસ્થતાની પરમ નીતિની વિવાદક પણ નીવડી શકે !

ગામનાથી નમાયા છોડનાં ઉપાના ધન તરફ હમેશા દોડી જાય છે. એ ધરમા હવે એ જ દેશોલ મન્યા છે દિલ્હીનાં પુત્રકો હશે મૃતી, છોડનાઓ સાથે ઉપા માદી બટુટીઆની વાત કરે છે: મેં તેને લાગે છે કે દેટલીક પ્રિન્સ-ગ્રીની ગંદા હવે આપોઆપ ખરી જાય છે.

બટુટીઆની વાતના તત્કીન નમાયા છોડના ઉદાસ થઈ જાય છે. ઉપા, વળી ખીછ સારી વાત કરે છે. તે પ્રતિભાશાળી પુરુષની મિત્ર થવાને બદલે, આ સાદા છોડનાંની મૈત્રીમાં ઉપા વધારે અગમ્યવાદ જુએ છે.

૨૧ ૨૧ અંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ:

ઈ. સ. ૨૯૨૪*

આ વૈજ્ઞાનિક જમાનો જગતને કયા ધમડી જશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મેં અનેક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો, ઘણા વિદ્વાનોને પૂછી જોયું ઘણા જ્યોતિષીઓ પાસે જગતની કુંડલી તપાસાવી પરંતુ સતોષ ન થયો. કોઈની પણ કલ્પના અંજીને મળતી ન જ આચતી. આખરે એક સાધુએ મને માર્ગ બતાવ્યો. તેની પાસે એક જડીભૂટ્ટી, હતી તે મને આપી અને કહ્યું કે તે ખાવાથી એક હજાર વર્ષની નિદ્રા પ્રાપ્ત થશે અને જ્યારે જાગ્યન થશે ત્યારે પોતે જ જે જાણવા માગો છો તે નજરોનજર જોઈ શકશો.

ન કોઈને જાણ્યું, ન કોઈની સલાહ લીધી, ન વધારે વખત ધૈર્ય રાખી - શક્યો. ઘેર આવીને તરત જ જડીભૂટ્ટી પાણી સાથે પેટમાં ઉતારી દીધી. અને જલદી નિદ્રાવશ થાઉં મારે બંધા માસિકો અને ત્રિમાસિકોની દાઢલોનાં પાના ફેરવી નાખ્યા. પછી સચિત્ર માસિકો લઈ તેનાં ચિત્રો જોવા મંડ્યા તાજાં ત્રિમાસિકના 'આકર્ષક' ચિત્રો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં બગાસાંની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે આજુ-બાજુનો ઘોઘાટ શાન્ત પડતો જતો હોય એમ લાગ્યું. રસ્તે ચાલતા મનુષ્યોનો પગરવ,

આકાશમાં ઉડના પક્ષીઓનો કલરવ, ટ્રામની કર્કશ ઘંટડીનો અવાજ કે પાડાના રણકારનું સ્મરણ કરાવનાર મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ દર દર જતો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ક્યારે ત્રિમાસિક હાથમાથી સરી પડ્યું અને ક્યારે હું નિદ્રાદેવીને વશ થયો એ સ્મરણમાં નથી.

સને ૨૯૨૪ માં હું જાગ્યો. હું એક સંગ્રહાલયમાં કાચના કળાટમાં સૂતેલો હતો અને મારી સામે માથા ઉપર ટાલવાળો અને સફેદ પ્લોટીંગ પેપર જેવી વસ્તુનો ખનાવેલો ઝબ્બો પહેરેલો એક માણસ મેં જોયો. મારી સામે તે તાકી તાકાને જેતો હતો જાણે હું જ તુતાળ-અમીનું ન હોઉં ? હું ગભરાઈને એકદમ બેઠો થયો. પણ તેને ગભરાટ કે આશ્ચર્ય કે એવી કોઈ પણ લાગણી ન થઈ. ધીમેથી તેણે કળાટનું ખારણું ઉઘાડ્યું અને એકદમ બહાર આવી મેં તેની ગરદન પકડી ગુસ્સાથી ધ્રુજતે અવાજે પૂછવા માંડ્યું. “તું કોણ છે ? મને આંહિ શા માટે પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે ? માફ કર ક્યા ! મહારા...”

તેણે શાન્તિથી હાથ ઉઠાવી કરી દહ્યું “ભાઈ, જરા પણ ગભરાયા વિના, જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના, જરા પણ આશ્ચર્ય વિના બહાર આવો અને તમારે જે પૂછવું હોય તે બધું શાન્તિથી પૂછો.”

હું તેની સાથે બહાર રસ્તા ઉપર ગયો. બધું જ ઉજડ વેરાન, ખંડિયેર જેવા મકાનો ઉપર શેવાળ ઉગી ગયેલું. સીમેન્ટ અને ડામરથી ખનાવેલા ગામડાની ઓશરીથી પણ વધારે સ્વચ્છ રસ્તાને બદલે ઘાસ ઉગી ગયેલ રસ્તાઓ ઉપર તેના જેવા થોડા ટાલીઆ આમથી તેમ ફરતા હતા ટ્રામના પાટા કે ટેલીફોનના તાર-કથું જણાતું ન હતું. અમે બંને એક શિલા ઉપર બેઠા પછી પેલા માણસે કહ્યું, “અમને લાખા બાપણોનો કંટાળો છે. તેથી હું લાખુ વણ્ણન નહિ કરી શકું, નેમ જ તમારા એક

સામટા પ્રશ્નોનો જવાબ પણ નહિ આપી શકું. માટે તમે એક એક સવાલ પૂછતા જશો તેનો જવાબ મળ્યા કરશે. પણ એટલી શરતે કે તમારે કોઈ પણ જાનની લાગણીને વશ ન થવું કારણ અમે લાગણીઓનો નાશ કર્યો છે.”

રસ્તા ઉપર ટ્રામ કે મોટર કે ગાડી કથું ન જોવાથી મેં તેને તે ત્રિપે જ પહેલો સવાલ પૂછ્યો. “તમારા વાહનો કેમ જણાતા નથી ?” ટાલીઓ-અમે ટ્રામને, ટ્રેકનને, મોટરને નિરુપયોગી ગણી બંધ કર્યા. તમારા ઝમાનામાં તેનો અત્યંત ઉપયોગ થતો. હજારો માણસો એક સ્થળેથી બીજો સ્થળે જતા અને આવતા. શા માટે ? કોણુ તેઓને બોલાવતું ? તેઓનું શું કામ પડતું ? એવી ઉપાધિથી અમે ઘણા વર્ષોથી મુક્ત થયા છઈએ.

હું-ત્યારે તમે ખેતી કેવી રીતે કરો છો, વેપાર કેમ કરો છો, માણસ જાતની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડો છો ?

ટાલીઓ-માણસ જાતને જરૂરીઆતો છે જ નહિ. તમે નકામી હજારો જરૂરીઆતો વધારી નાખેલી. આજે અમે તે બધી વિના ચલાવીએ છઈએ. અમે ખેતીને નામે ગરીબો પાસે દિવસ રાત મજૂરી કરાવી પૈસાદારોના પેટ ભરતા નથી, વેપારને નામે હુટશાટનો ધ ધો કરતા નથી અને ઉદ્યોગને નામે લોકોના ખોટા શોખને પોપણુ આપતા નથી.

હું-ત્યારે તમે શરીરનું પોપણુ શી રીતે કરો છો, કપડા ક્યાથી લાવો છો, રહેવાના ઘર કેવી રીતે બાંધો છો ?

ટાલીઓ-અમારે તમારી મારફત દિવસના બે ત્રણ કલાક ખાવા માટે રોકવા પડતા નથી; તે અમૂલ્ય વખતનો અમે બીજી રીતે સહુપયોગ કરીએ છઈએ. અમે એવી

ગોળી ખતાવી છે કે જે ખાવાથી સાત વર્ષ સાત માસ અને સાત સાડાસાત પક્ષ સુધી ઠંઠ ખાવું ન પડે. મારા ઝબ્બા સામે જુઓ. તે આગ ન લાગે, પાણીથી ન ભીંજાય, હવાની અસર પણ ન થાય એવી વસ્તુનો ખતાવેલો છે. ત્રણ વર્ષ ટકે છે અને ખીંચનની જરૂર પડે નો સામાજિક સમસ્યાથી લઇ આવીએ. ત્યાં આવા અમંય્ય ઝબ્બાઓ તથા ખીંચ વસ્તુઓ છે. જેને જોઈએ તે લઇ આવે આંદિ બધી વસ્તુઓની માલીક મમાજ છે. વ્યક્તિની માલીકોનું કંઈ છે જ નહિ. ભૂખ લાગે તો ગોળી પણ ત્યાંથી જ મળે.

હું-તમારી કેલવણીની સંસ્થાઓ કયા પ્રકારની છે ?

ટાલીઓ-એવી સંસ્થાઓ છે જ નહિ. અમારે કોઇ નિશાળમા જઈને કલાકો સુધી બેસી રહેવું પડતું નથી. હવે વિદ્યાર્થીઓ કોથળા હોય તેમ શિક્ષકો તેમા લણન ભરતા નથી. અમારે જે વિષયનું જ્ઞાન જોઈએ તે વિષયની પીચકારી (Injection) અમારા માથામા લઇ લઈએ જુઓ મારા માથા ઉપર ડાખી બાજુએ ફેલા જોવું દેખાય છે ત્યાં મેં યોડા જ વખત પહેલા “ઇનિજેક્શન”ની પીચકારી લીધેલી. અને હમણા તમારી પાસે ઉભો હતો તે પણ જુનો સમય કેવો હતો તેના અભ્યાસ માટે જ. તમારી ફેટલીક બાજુતો મને સમજતી નથી તે સમજવશો ? દાખલા તરીકે ‘પોલીસ’ રૂપી સંસ્થા કેવી હતી તેનો ખુલાસો કરશો ?

હું-ઘણી જ ખુશીથી. તેઓ રસ્તામાં બિબા રહી વાહનના વ્યવહારને સભાળે, તોફાન કરનારને અટકાવે અને ચોરી કુટકાટ કરનારને યોગ્ય શિક્ષા અપાવે.

ટાલીઓ-બરાબર. હવે સમજાયું. રસ્તે ચાલના લોકોને પકડીને માર મારનારી તે મંરથા હતી એટલું તો હું સમજી ગયો હતો.

હું-મને આશ્ચર્ય તો એ જ થાય છે કે આપણી પાસેથી આટલાં માણસો પસાર થયા તેમા એક પણ સ્ત્રીનું દર્શન કેમ ન થયું ? શું એ સૌન્દર્યની દેવીઓને તમે ધરમાં પૂરી રાખો છો ?

ટાલીઓ-નહિ. જગ પણ નહિ. તમારા જમાનામા કોઇ કોઇ જનતાઓ એવો સ્થાન હતો એમ મને જણાયું છે. અત્યારે તમે જે લોકો જતા જુઓ છો તેમા સ્ત્રીઓ પણ છે. પરંતુ તેઓનાં દેખાવ પુરુષોના જેવો જ છે. તેઓએ તમારા ઝમાનાથીજ પુરુષોની સાથે સમાનતા લાવવાની શરૂઆત કરેલી. ધીમે ધીમે તેઓએ પોતાના પ્રયાસમાં મક્કળતા મેળવી અને હવે તો સર્વાંશે પુરુષોના જેવી જ થઇ ગઇ છે; દેખાવમા પણ પુરુષોના જેવી થઇ ગઇ છે. જે કે તેમ કરવામા ઘણી લાખી લડત ચાલેલી, પણ આખરે કંટાળીને પુરુષોએ થોડું સ્ત્રીત્વ ગૃહણ કર્યું અને સ્ત્રીઓએ પુરુષત્વ ગૃહણ કર્યું એટલે સૌ સમાનતા ઉપર આવી ગયા.

હું-પણ બાળકો તો ખતાવશો ના ? કયા છે એ પ્રભુના પેગમ્બરો ?

ટાલીઓ-અરે એ ગંદી ચીજનો ઉછેર જ અમે બંધ કર્યો. જ્યાં ત્યાં કુદરતી હાજતો કરી નાખે અને ખીલાડીના ટોપની જેમ વધ્યા કરે તેના ખપ ગો ? તમારા વખતમાં શરીરનો સંચો અસુક વખત પછી બંધ પડી જતો. અમે એ બંધ પડી જવાના કારણો શોધી સદાને માટે ચાલતો રહે એવો બદોબસ્ત કર્યો છે. તમે જેને મૃત્યુ

કહેતા તે આવતું જ નથી પછી વધારે વસ્તીની જરૂર શી ?

(હવે મારા ધૈર્યનો અંત આવ્યો. મારું અંગેઅંગ ક્રેલથી કંપવા લાગ્યું. હું આ ઝમાનાના બધા મનુષ્યોનું સત્યાનાશ વાળી નાણું એમ મને થયું. એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો નહિ-પતથરો હોય એમ મને લાગ્યું. અન્તે નિરાશાથી હું મોઢપો.)

હું—હે પ્રભો, જ્યાં સ્ત્રીઓમા સૌન્દર્ય નથી. જ્યાં નિર્દોષ કુલ જેવું મધુર હાસ્ય કરતા

બાળકો નથી, જ્યાં છવનનો કાર્યક્રમ વિવિધતા વિના એક જ નીરસ રીતે ચાલ્યા કરે છે ત્યાં મને સ્મશાન લાગે છે. ભલે હમેશા મિલના ભૂંગળાથી સત્તર શેર ધુમાડો નાકમા ભરાય, ભલે ટ્રામના કર્કશ ચવાજથી કાન ઝુટ્ટી જાય, ભલે મોટરના શોર-બકોરથી ભડકી જવાય, પણ મારો ઝમાનો મને પાછો આપ. ધાધલ હતી પણ સાથે સૌન્દર્ય, સ્નેહ, મજાલ અને પ્રગતિને માટે વિગ્રહ પણ હતા.

૬

૩૧ રા. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા:

ઉપા અને કમલિની

૧

“ ઉપા! સાજો “મંડળ”ની સભામા આવશે કે ? ” સવારમા ચ્હા પીતી વખત અરવિ દે સવાલ કર્યો. એની એક આખ હજી “મુંદરી”ના તુરતમા જ આવેલા અંક પર ફરી રહી હતી. “ કમલિની આજે ‘ સ્ત્રી પ્રતિ પુરુષની વર્તણૂક ’ વિષે ભાષણ આપવાની છે. ખરેખર, બહુ આનંદ આવશે. એ વિષે એના વિચારો બહુ કડક છે બોલવા એણે છે ત્યારે લીધું મુકું કાઢ જેતી નથી.”

“ હું નથી ધારતી મારાથી આવી શકાય, ચ્હાલા. ” ઉપાની અણીઆળી અને મોહક છના મૂઠુ આળોમા ક્રમા યાચનાતો આજો ભાવ હતો. ઘાટે નાની છતા કુટકા અવયવવાળી એ લલના મુંદરતાના નમુના રૂપ હતી. એની અંકવર્ણી દેહલતાએ ભલભલી મુંદરીઓનાં માન મોડ્યા હતાં. જેવું એનું શરીર મુંદર હતું તેવો જ એનો સ્વભાવ મીઠો હતો. સ્નેહીયર્ગમાં એને સૌ ‘ મધુરી ઉપા ’ ને નામે ઓળખાતાં.

અરવિંદ એક વિખ્યાત નવલકથાકાર હતો. એના પુસ્તકોએ સાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. લોકોને અન્યથા લાગતી કે આવા વિદ્વાન માણસનો ગૃહસંસાર ઉપા જેવી સાધારણ ભણેલી પત્ની સાથે કેમ મુજે નભતો હશે. ઉપા માઠ ચાર ચોપડી અંગ્રેજી ભણી હશે. સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો. પણ ગૃહ-કાર્યમા તે અત્યંત કુશલ હતી. એની બનાવેલી રસોઈમા અમૃત જેવો સ્વાદ આવતો. શીવણ, શુંથણ અને ભરતકામમાં એની ખરો-ખરી કોઈ ફરી શકે એમ ન હતું. ઘરને પ્રત્યેક બારીબારણે શોભી રહેલા તોરણો અને પદ્મજો, દિવાનખાનાના ટેબલ અને ડીપાઈ પર પાથરેલા મુંદર રમાલો એની કલાની સાક્ષી પ્રરતાં. ગ્રંથી-તમાં ય તે પ્રવીણ હતી. તે દિલ્લૂખા કે હાર-મોનીઅમ વગાડતી ત્યારે સાભળનારા મુગ્ધ થઈ જતા. પતિને તો દેવ ગણી તે પૂજતી. તેની એવા-શુદ્ધપા કરવી, તેને આરામ આપવા અને રીઝવવાના સફળ પ્રયાસો કરવા, એ એના

છવતો મલામત હતો. અરવિંદ પત્નીના આ શુભિની દરે કરતો; એને અનન્ય પ્રેમથી આ હતો. પત્નીની વિદ્વાની ખામી તેને કોઈ વાર સાલતી, પણ એક દરે તેને સંતોષ હતો. લોકો કહેતા કે એ તો માત્ર ઉપાના ગૌરવથી દિવાનો થયો છે!

ઉપાના પ્રત્યુત્તરથી તે કંઈક નિરાશ થયો હોય એમ લાગ્યું. તેણે કહ્યું “જંવી તારી મરશ!”

“મંડળમા આવનારા લોકો એટલા બધા વિદ્વાન અને હુશિયાર હોય છે કે મને ખીક લાગે છે. તેમની સાથે બેળાના મને ગમરામણ થાય છે. તમને જોઈું તો નહિ લાગેને?”

“તું આવે તો વધારે સાફ. ગાડી! તને કોઈ ખાઈ નહિ ગયું.”

“મને તો ત્યા બહુ અતકું લાગે છે. એ લોકો એવી બાબતોની ચર્ચા કરે છે કે જેની મને ખબર ન હોય. ગઈ વખત હું ‘મંડળ’માં આવી ત્યારે મને એક બહુ પ્રછલું: ‘તમે શેકપ્-પીઅર વાઓ છે?’ મારી બહુ બહુ શેકપ્-પીઅર કોણ દશે શુભરાની વાચવાની જ પૂરી કુશલ નથી ત્યા અંગ્રેજીનું લખે કયા વળગાડું. તેમા આ નોકર રજા પર ગયો છે ત્યારથી તો એક ઘડી યે નવરાશ નથી મળતી. વળી વાચું તો ય હું તો બૂલી જાઉં છું ભરત શું થયુંની ગોઠવણી જેટલી યાદ રહે છે તેટલું એ બધું નથી રહેતું. થોડુંક વધારે ભણી હોત તો મેં સાફ થાત! શ્વેઆ પાન સોપારી ખીજ આપું.”

વધારે સોપારી માટે અરવિંદે ડોડ નમાવ્યું. “તું વિદ્વાન નહિ થાય તો ચાલશે,” રંગબેરંગી મોતથી ભરેલા કલા કરતા મનોર મોરવાળા મુદર પડકાર પર નમ્ર દેવતા અરવિંદે કહ્યું. “પણ માગ કામમા અને માગ સ્નેહીવર્ગમા તું હુદિપૂર્વક રસ લેતી કામ એટલું જ મને તો લેઈએ છે. ‘મંડળમા’ જતાં

ખીક શાની લાગે? નાઈ મીઠું દારૂ બધાને મલાન દરવા પૂરું છે” એણે ખોટી ખુશામદ નહોતી કરી. ઉપાના દારૂમા ખરેખર એવી વનદુધ નહાઈ બરી હતી.

હુખિત હૃદયને અનંદ આવે, કંટાળેલા મગજનો બધો ય થાક પગવારમાં ઉતારી દે, દૈયાની કુર્માઓ ઉછળાવે, એવું મીઠું ઉપાનું દારૂ હતું. અરવિંદને એ દારૂની, સાથે માથે ઉપાના મુદ્ર સ્પર્શની, તેના કામગીરી કંઈમાથી બેઠા મીઠા, સુરીલા મંગીતની વારંવાર જરૂર પડતી. આખો દિવસ નવલકથાના પાત્રોની કલ્પના કરતા પોતાની પ્રાણસંચારક કલમથી એ કલ્પનાની મૂર્તિઓને સજીવન કરતાં એનું શરીર અને મગજ બન્ને થાકી જતા. એક સાથે અર્ધો હજન દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વર્તમાનપત્રોમાં ચાંચુ વાર્તાઓ લખવી એ કંઈ રમત વાત છે? એવે સમયે ઉપાનું દારૂ. એતો સ્પર્શ, એનું સંગીત અમૃતમંજીવનીની ગરજ સારતા. અરવિંદના તેજસ્વી લલાટપર એ થાકની રેખાઓ પડી રહેતી; એની પાણીનાર આખો એવે સમયે નિગતેજ સરખી લાગતી. ઉપાને એ ચિન્હો પ્રિય થઈ પડ્યાં હતા; તે એની જરૂરીયાત સૂચવતાં. અરવિંદ બંધે આખો દિવસ વિદ્વા અને હુદિના પ્રદેશમા થોડા દોડાન્યા કરે, પણ થાકે એટલે ઉપાની જરૂર એને જણાતી. એવે સમયે, બહારથી રમી કુદીને માતાના જોળામા મીઠી નીંદ લેવા આવેલા બાળક જેવો એ લાગતો, ઉપાના જોળામા માથું મુકી એ વડીબર પડી રહેતો એ બહાલ-સોયા, ચન્દ્ર જેવા શાન્ત તેજથી ભર્યા મુખમા માધી કરતા અમૃતરસનું પાન કરતો અને કોટિક કંઈમાંથી નીકળતા મધુર સંગીતથી શરીર અને મગજનો થાક ઉતારતો આ સ્થિતિમા હોય ત્યારે ઉપાની વિદ્વાની ખામી એ બૂલી જતો. પત્ની બંધે વાર્તાનું વગ્ન વિચારવામાં મદદ ન

કરી શકે કે પાત્રોની કલ્પના કરવામાં યુદ્ધિને જોગ ન આપી શકે, પણ એ બધું કરતાં લાગેલો થાક ઉતારી દે તો એ કંઈ ઓછી સાહાય્ય નથી. યુદ્ધિપ્રદેશમાં વિદ્વાન મિત્રોની સહાય લઈ રાકાય, પણ બહાનસોઈ પત્ની વિના થાક કોણ ઉતારી શકે ? એ અનુપમ અધિકાર તો પત્નીનો !

અરવિંદના શબ્દો સાંભળી ઉપાએ વાંધો લીધો: “તમારી કમળાવાળી આજે તો બધું પીળું જ દેખાય !” મને મારા હાસ્ય પર એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, અને હોય તો એ કંઈ બીજાનો માટે નથી. એ તો.... ” આગલ બોલતા એ અટકી. એની આંખો નાચી રહી; એના અવાજમાં પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટકાર હતો. ભલભલા તપસ્વીનું હૃદય એને જોઈને ડામાડોળ થાય તો રસિક અરવિંદનું શું ગળું ?

અધુરા રહેલા વાક્યનો મર્મ એ સમજ્યો. “એમ કે ?” કહેતો, તીરછી નજર નાખતો એ ઉઠ્યો. ઉપાને બાથમાં ઉચકી લીધી, એના આર્થિક અધર ચુમવાની લાલચ એ બાળી ન શક્યો.

“લે, ચાલ ! હવે મને જવા દે. આજે ઘણું કામ છે.” કેમ જાણે ઉપાએ તેને રોટી રાખ્યો હોય !

૨

કમલિની એક અજાણ મૂર્તિ હતી. શ્રીમંત સુધારક પિતાની લાડમાં ઉછરેલી, કંઈક અંશે મોઢે ચઢાવેલી એ પુત્રી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના અસાધારણ વિચારો ધરાવતી હતી. પિતાએ કેળવણી આપવામાં કયાશ નહોતી રાખી. એ કહેવાતી ઉંચી કેળવણીએ તેના સ્ત્રીસુલભ લજ્જા અને સંકોચ દૂર કર્યા હતા. પુરુષો સાથે તે છૂટથી ભળતી; તેમની સભાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેતી. વિદ્વાનો સાથે યુદ્ધિવાદમાં ઉતરી વિદ્વાનમાં ખપવા મથતી. યૂરોપીઅન

અને અમેરિકન સ્ત્રીઓના સહવાસે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સળંગી બધા પાશ્ચાત્ય વિચારો એના મગજમાં ધુસ્યા હતા. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ જે અધિકારો ભોગવી રહી છે એ મેળવવા મથે છે, તે બધા હિન્દની સ્ત્રીઓને અપાવવા તેણે કમર કરી હતી.

સુધારક પિતાના પુણ્યપ્રભાવે તેને વીશ વર્ષ સુધી કૌમારવ્રત પાળવું પડ્યું હતું. બાળ-લગ્નના એ કટ્ટા વિરોધી અને સ્ત્રીશિક્ષણના હિમાયતી પિતાએ કમુને મોટી થવા દીધી હતી અને કૉલેજનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. જ્યારે તેને પારકી કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે નાનકડી જાતિમાં તેને યોગ્ય કેંઈ પર નહોતો. સુભાગ્યે ગોકુલદાસ શેઠ ખીસ્તાલીસ વર્ષની ઉંમરે ખાલી પડ્યા, એમની પહેલી વારની પત્ની મરી ગઈ. કમલિનીના પિતાએ તેની આનાકાની છતાં ચોકડું ગોઠવી દીધું અને ત્વરાથી લગ્ન કરી નાખ્યા. આની ભણેલી ગણેલી અને રૂપસુંદર મોટી ઉંમરની પત્ની મળતા ગોકુલદાસ શેઠને તો સ્વર્ગ એ વેંત જ દૂર રહ્યું હોય એમ લાગ્યું, પરંતુ કમલિનીને અસંતોષ રહી ગયો. ધૈવનના પૂર જ્વારમાં મ્હાલતી એ નાજુક, વિલાસી યુવતીના મનના કોડ મનમાં જ રહી ગયા. ગોકુલદાસ બિચારા નામનું જ અગ્રેજ ભણ્યા હતા. બાપે મૂકેલી અટળક મંપત્તિ હતી; ધીકતો ધધો હતો પણ એમનામાં વિદ્વાનો જેવું યુદ્ધિ-આપદ્ય નહોતું, રસિકતા નહોતી પત્નીના ગારી-વારીના શોખ એ પૂરી શકે એમ હતું, પણ એના હૃદયના તાર ઝણઝણાવી એનો આદર મેળવી શકે એવી શક્તિ તેમનામાં નહોતી. એક ગ્રામ્ય દહેવતના શબ્દોમાં કહીએ તો “કાગડો દહીંથડે લઈ ગયો હતો.”

શ્રીમંત પતિની પત્નીને સમય ગાળવાનાં સાધનો બોળવાની ખાસ જરૂર પડે છે. કમલિની સ્ત્રીવર્ગમાં શીખવવા જતી, સભાઓમાં

ભાષણો આપતી, વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખતી. હમણાં થોડાક સમયથી એ કલાભક્ત મંડળમાં જોડાઈ હતી. સાહિત્ય, સંગીત, ગિત, આદિ ક્ષેત્રોના અનેક નાના મોટા થોડાઓ-લેખકો અને લેખિકાઓ ચિત્રો અને ચિત્રપટ્ટનિઓ બનાવનારા સ્ત્રીપુરુષો એ મંડળના સભાસદ હતા. મંડળ સભાસદોને એક કલ્પના ગરજ મારતું. વિધવિધ ત્રિપોપર વિદ્વાતભરી ચર્ચા ઉપરાંત રમનગમનો, ખાનપાન અને જ્ઞાનતાનનો લાભ પણ મંડળના સભાસદોને મળતો.

અરવિંદ આ મંડળનો એક ઉત્પાદક અને આજેવાન સભાસદ હતો. ઉત્તમ નવસકથાકાર તરીકેની એની ખ્યાતિથી અંગ્રામળીજી સભાસદો એના તરફ માનની લાગણીથી જોતા. મંડળના આકર્ષકો એ ચન્દ્ર સમો ગિરાજતો; ખીજા સભ્ય-મધ્યાઓ તેજ તારણીઆની જેમ એની કીર્તિજ્યોતિ આગળ જાણ પડી જતાં.

કમલિનીએ એની ખ્યાતિ સાબળી હતી; એનાં પુસ્તકો વ્યયી મુઝ થઈ હતી. કોઈ પણ રીતે એ શુદ્ધિમાન નર પોતાના ન થાય ? એને મળવાને એ અધીરી થઈ હતી. એના ભાષણની ચર્ચામાં અરવિંદે ભાગ લીધો નહોતો એટલે એ કલ્પના વધી હતી.

ચર્ચાને અતે સભાસદો પોતપોતાને ગમનો આનંદ મેળવવામાં શુ થાયા. ચ્હા-કોણી કે સોડા લેમેનેડને ઈન્સાફ આપતા તેઓ નાની નાની ટોળાઓમાં વહેંચાઈ ગયા. અરવિંદ એક ખુણામાં ઉભો ઉભો જે મિત્રો સાથે ગપ્પા મારતો હતો. કમલિની ત્યા આવતા એ વાતોમાં ભંગાણ પડ્યું.

“અરવિંદરાય” તમારું છેલ્લું પુસ્તક ‘સો-નેરી જાજ’ વાચ્યુ સારથી તમને મળવાની છગ્છા થઈ છે.” પોતાની સાહિત્યરસિકતા બતાવતાં એ બોલી.

અરવિંદ આજે રિમત કરી ઈન્ડિયન નમ્યા સ્ક્રીઓ માથે છુટથી વાન કરતાં તે ગરમાતો. “નહાબગ્ય એ પુત્રકના કે તમારો આદર પામી શક્યું !”

“એમાં દર્શાવેલા વિચારો તિમ્મતભર્યા અને કડક છે. મને એ વધારે ગમે !” માથાપરથી વારંવાર ખસી જતી માટી છટાથી ઠીક કરતા કમલિની પામે પંડેલી એક ખુરશીમાં બેસી. “જેસાને ! આપણે વાતો કરીએ. કોણી આલિંજ મંગાવી લઈશું.”

મનુ મદાગજના નાગીપત્નના દિવ્યો છક વડી ન.ય, તે પહેલા તો પાશ્ચાત્ય ખંડની રીતભાતોનું ઉપરજીવ અનુકરણ આવાં મંડળોમાં અવતાર ધરી ચુક્યું હતું. કલ્પના ‘બોય’ને રાકાયલા જોઈ, કોણી આવતાં વાર લાગશે એમ ધારી, “હું જ લઈ આવું” કહી અરવિંદે જે પાસા લઈ આવ્યો. પીતાં પીતા તે કમલિની તરફ ધરીભર જોઈ રહ્યો. એ ઉપા જોડલી બાહુ મુંદર નહોતી, પણ શુદ્ધિમતી હતી એ ચોક્કસ. એના શણગારની ટાપટીપ પ્રભુએ આપેલી થોડી ઘણી મુંદરતામાં વધારો કરી એને આકર્ષક બનાવતી. વાકો સેથો પાટી હાંજેલા વાળ એની મુંદરતામાં વધારો કરતા. હાથ મુંદરાજી હતા આખો બાહુ કાળી અને વિગળ નહિ છતાં પાણીદાર હતી. એની વાન કરવાની છટા સામાને પગવાઈમાં આંછ દેતી પોતાના ભાષણમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો વિષે અરવિંદ શુ ધારે છે તે જાણી લેવાનો એણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો. પહેલા તો અરવિંદે રોજ બેઠરાઈ બતાવી, પણ ધીમે ધીમે ઉભાડમાં આવતો ગયો.

“પુરો માત્ર સૌંદર્યથી જ આકર્ષાય છે.” કમલિનીએ કહ્યું. “પત્ની શુદ્ધિમતી હોય એમ તેઓ નથી ઈચ્છતા. શુદ્ધિમતી પત્ની તેમના કામકાજમાં કેટલી બધી મદાયક બની શકે તેનું

જ તેમને જ્ઞાન નથી થયું ! સાધારણ પુરુષને ॥ વર્ષો સુધી શુદ્ધિપૂર્વક સાધાપ્ય કરતી પત્ની રતાં નરે દશ મીનીટ પણ દાખતી પત્ની વધારે ! મંદ આવે છે ! પુરુષને શુદ્ધિની કદર જ ક્યા કે ? કેટલા વિદ્વાનોએ વિદુષી પત્ની મેળવવાની ઈતેન્નરી યત્નારી છે ? ભાગ્યે જ કોઈએ ! કારણ જે જ કે પત્નીની શુદ્ધિ આગળ પોતાની શુદ્ધિનું નેજ કદાચ જાણું પડી જાય એવો તેમને ભય લાગે છે ! તેમને દેવ મરી મનુષ્ય નથી થવું ! તેમને પત્નીની પૂજન જોઈએ છે. સહચાર નથી જોઈતો ! ”

“ તમારો અભિપ્રાય તફન જોટો છે. ’ સ્ત્રી તરફની સ્વાભાવિક માનની લાગણી યનાન્યા વિના અપરવિદે રોકકું પરખાવી દીધું. “ એમાં નથી પત્નીની શુદ્ધિ માટે હર્ષ્યા, કે નથી એમાં પૂંજવાની વાતસા. એમાં માત્ર આત્મરક્ષણની ભાવના રહેલી છે. પોતાની શુદ્ધિના યજે જીવન-નિર્વાહ કરતા પુરુષને, એ શુદ્ધિપર, એ મગજપર વધારે ભાર ન ભરે, એમાંથી કાઢક કાઢી લેવાની કચ્છ ન કરે એવી પત્નીની જરૂર હોય છે. આખો દિવસ મગજકેદારી કર્યા પછી તેને શુદ્ધિવાદની જરૂર નથી હોતી, જરૂર હોય છે માત્ર.... ”

“ મીઠાં હાસ્યની, કોકિલ કંઠના સંગીતની ? ” કમલિનીએ તેને વચમાં જ અટકાવી કટાક્ષ કર્યો.

“ બરેબર છે ! એને ઉજેજવાને-ઉજકેરવાને બદલે એનો થાક ઉતારવાની જરૂર છે. ” અત્યારે તે ઉપાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. બાળ્યે-અબાળ્યે પોતાનો મીઠો અનુભવ કહી રહ્યા હતા.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પ્રજ્વરણના ઝોડ નિરંકુશ-રમા મરડાયા “ હું નથી ધારતી તમે ઝોમ ખરેખર માનતા હો ! તમે કબુલ કરો કે નહિ, પણ તમે જાણો તો છે જ કે શુદ્ધિમતી પત્ની હોય તો પતિને માટે કેટલું બધું કરી શકે. હું પતિ હોઉ તો મારી પત્નીને શુદ્ધિમતી યનાવ-

વાનો જરૂર પ્રયાસ કરું. ” છેલ્લું વાક્ય બોલતાં એણે એક અર્થસૂચક કટાક્ષ દેંક્યો. આ સ્ત્રી પતિને શુદ્ધિમાન યનાવવાનો પ્રયાસ કરશે કે કેમ ? એ સવાલ વિચારવા જેવો હતો.

પોતાની જ પરિસ્થિતિ વિષે વાતો કરવી, તેના પર થતી કડક ટીકા સાંભળવી ક્યા પુરુષને રુચે ? અપરવિદે આલાપીથી ચર્ચાનો વિષય બદલ્યો. સાહિત્યના જુદા જુદા અંગોની ચર્ચા કરતાં કરતા હાલતી રંગભૂમિનાં ચીંથરા ફાડવા માંડ્યા. સમાજના રીતરિવાજોની સખત ઝાટ-કણી કાઢતો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મજબૂત હિમાયત કરતો “ શક્તિ ” નામે નવો નાટક કમલિનીએ જોયો હતો કે નહિ તે તેણે જાણવા ઇચ્છ્યું.

“ હજી નથી જોયો. જોવાનો વિચાર છે. શરીરના સ્વાસ્થ ઉભા કરી દે એવું કંઈક હોય તો મને બહુ ગમે ! ” જવાબ મળ્યો.

એણે ધાર્યું હતું કે આ જવાબ સાંભળી અપરવિદે તેને પોતાની સાથે નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ કરશે. પણ એ તો નીચી નમ્ર કરીને ખેસીજ રહ્યો. આવતા શનીવાર માટે એણે જે ટીકાટો મગાવી રાખી હતી. ઉપાને સાથે લઈ જવાનું વચન ન આપ્યું હોત તો....

તે ઉવમાંથી જાગ્યો હોય એમ ઝમક્યો. ઘડીઆળ તરફ નમ્ર કરી. વાતોમાં વખત બહુ રીતી ગયો. ઉપા ઘેર વાટ જોતી હશે; જમવાનું ટાડું થઈ જતું હશે. તેણે જવાની રગ મારી. કમલિનીની આખોમાં તિરકકાગની છાયા હોય એવો એને ભાસ થયો !

૩

“ આપા શુદ્ધિમાન પતિને વગ રાખતાં તમને બહુ મહેનત પડતી હશે, નહિ વાર, ઉપા જાહેન ? ”

મહેમાનના આ સવાલથી પ્યાલામાં ચહા રેડતી ઉપાના મુખપર આશું સ્મિત ફરક્યું, અપરવિદે સાથે મંદળમાં વાતચીત થઈ ત્યારથી એ નિષ્ક્રિય

લેખકને પોતાનો કરવા કમલિની અધીરી
ળતી હતી; અને પોતાને કેવા દરીજ સામે ટક્ક
ઝીવવાની છે, તે જાણવા તે પ્રયત્નો કરી રહી
હતી. અરવિંદ સાથેના પ્રસંગ પછી થોડેક
દિવસે “મહિલા સમાજ”ની એક સભામાં
ઉપા સાથે જોળખાણ કરી થોડાક સમયમાં
પરિચય ખુબ વધારી દીધો હતો. આજે કંઈક
ખડાનું ઠાઠી ઉપાને તેને ઘેર મળવા આવી
હતી. અરવિંદ પણ ઘેર જ હતો. ઉપા આ-
નાસ્તાથી આ નવી સળીની સરમરા કરવામાં
શું થાઈ હતી તેને ખિચારીને શું ખખર કે આ
સળી તેની શોધ્ય થવા ઈનેજર થઈ છે.

તેણે ફરી સવાલ પૂછ્યો. “હું જાણવા માગું
છું તે એ જ કે તમે એમની બુદ્ધિની સપાટી પર
કેવી રીતે પહોંચી શકો છો? મારાથી તો એ
ન બને.” નખગાળા કમલિનીના શબ્દે શબ્દે
કટાક્ષ ભર્યો હતો. ઉપાની બુદ્ધિની ખામી અ-
રવિંદને ઈ શકે એટલા માટે જ એ સવાલ
પૂછ્યો હતો.

“એ માટે હું પ્રયત્ન જ નથી કરતી,” ઉપા
સવાલનો મર્મ હજી નહોતી સમજી. “એમને
માત્ર આરામ આપવાની ત્રેવડમાં જ હું રહું છું.”

“ગૃહસ્થવનની એ અનેરી મોજ છે. પણ
સાથે, તમે તો ગૃહમાં જ સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય છે
એમ માનો છો.” શબ્દો સાદા હતા પણ
એના વિચારો જાણનાર અરવિંદથી એમાં
રહેલો કટાક્ષ છુપો ન રહ્યો. “તમે રમેષ
બહુ સુદર બનાવો છો, ઉપા ખૂબ.” આ મીઠી
કચોરીનો સ્વાદ તો મોઢામાં રહી જાય એવો
છે. એ કેવી રીતે બનાવો છો? મને તો એવું
કાંઈ ન આવડે.” માત્ર રમેષમાં જ રચીપચી
રહેતી ગૃહસ્થી તરતનો એનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ
હતો.

ઉપા હજી ન સમજી શકી મીઠી કચોરી
બનાવવાની રીત એણે વિગતવાર કહી બતાવી.

અરવિંદ મુઠે મોઢે માંબળી રહ્યો. ઉપાને દેશણે
કોઈ બુદ્ધિમતી આ હોત તો કાંઈક જવાબ આપી
શકત. અત્યાર સુદર ઉપા કમ્તા બુદ્ધિમતી કમ-
લિની એને વધારે આકર્ષક લાગી.

પાક્યાસ્તમાં કમલિનીને રમ ન પડ્યો.
આકાંક્ષાથી વાત કેરવી એણે સાહિત્યચર્ચા ઉપાટી.
ઉપાના સાહિત્યના અભ્યાસનું માપ એણે પળ-
વારમાં કાઢી લીધું. “તમે ‘રણજીતગમના નિર્ણ-
ધો’ વાંચ્યા, ઉપા ખૂબ?” એણે સવાલ પૂછ્યો.

“એને વાર્તાઓ વધારે પસંદ પડે છે.”
ઉપા જવાબ આપે તે પહેલાં અરવિંદ એવી
હસ્યો. તેના અવાજમાં આજો તિરસ્કાર હતો.
પ્રિયજનનો આ કટાક્ષ ઉપા સમજી. એનું હૃદય
હુખી થયું. પણ અતિવિધર્મ સુધી નહિ.

“હું વિદ્વાન નથી. સાચી વાત છે, મને
વાર્તાઓ વધારે ગમે છે.” ઉપાએ કંઈક ગારવ-
થી ઉત્તર આપ્યો.

“ખરેખર?” કમલિનીના આ દ્વિગાંધમાં
છુપી છરી હતી. “તમે મંડળમાં આવનાં હો
તો કેટલું બધું નવું જાણવાનું મળે, કેટલા
બધા વિદ્વાનોના સમાગમમાં અવાય? આવતે
અંકવાડીએ સલા છે તેમાં જરૂર આવતે
“સાહિત્ય સમ્રાટ” મામિકેના વિદ્વાન અને
વ્યોમકદ તંત્રી મી. પુષ્કરરાય “આધુનિક નવલ-
કથાઓ” વિષે વિવેચન કરવાના છે. તમારું
નવું પુસ્તક “સ્નેહની સાંકળો” એ જ પ્રકટ
કરવાના છે નહિ વાર?” હેટલું વાક્ય તેણે
અરવિંદને પ્રેમોદીને કહ્યું.

“હું જરૂર આવીશ,” ઉપાએ શાન્ત ગૌર-
વથી કહ્યું. અરવિંદની નજરમાં તેને હલકી
પાડવાની કમલિનીની મકસદ તે કળી ગઈ હતી
કે કેમ તે એના વર્તન પરથી સમજી શકાય એમ
ન હતું. મહેમાનને વિદાયગીરી આપના તેના
મહેરાપરની હંમેશની આનંદની છાયા જરાય
બદલાઈ ન હતી. અંતરની લાગણી જણાઈ

આવે એવી એક પણ રેખા તેમાં ન હતી.

૪

આજે મંડળનું દિવાનખાનું ગાછ રહ્યું હતું. “સાહિત્ય સત્રાર્”ના તંત્રીની ચર્ચાએ લગભગ બધા સભાસદોને આકર્ષ્યા હતા. એ ચર્ચા માટેની સભા પરી થઈ હતી, છતાં સભાસદોની જુદી જુદી ટોળીઓ એ જ બાબતની ચર્ચા કરી રહી હતી. બિચારી ઉપાને એ ચર્ચામાં સ્થાન ન હતું. ને એકલી પડી એક ખૂણામાં બેસી હતી અને થોડેક દૂર એના પતિ અને કમલિનીની આસપાસ વીટાયલા સભાસદોની ટોળી તરફ શાન્ત, આતુર નજરે જોઈ રહી હતી.

“તમારો આદર્શ નવલકથા સંબંધી ગમે ને હોય, છતાં લેખકે જે ભૂખે ન મરવું હોય તો વાચકવર્ગની રચના પોણે એવી સામગ્રી તેણે આપે જ છુટકો.” અરવિંદે પોતાની બેરહાર સૈદ્ધીમાં સો વાતની એક વાત કહી નાખી. એ કહેના કહેતાં તેની નજર લીલા રંગની સાડી અને બહુમૂલ્ય અલંકારોમાં સજ્જ થયેલી વસન્તની દેવી સમ લાગતી કમલિની ઉપર ફરી રહી. “નવલકથાના આદર્શ”ની હિમાયત કરી કમલિની પોતાની વિદ્વતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અરવિંદના શબ્દો તેને યોગ્ય જવાબ આપવા માટે બોલાયા હતા.

“પણ લેખકવર્ગે વાચકવર્ગની રચી કેળવવી જોઈએ” તેણીએ પોતાના મનનું સમર્થન કર્યું.

“બરોબર છે. પણ એ રચી કેળવાય ત્યાં સુધી ગરીબ બિચારા લેખકોનું શું? તેમના છોકરાને ક્યે મોસાળ મોકલવા?” અરવિંદના અવાજમાં કઠોરતા હતી; પણ કમલિની ને તેથી માહું ન લાગ્યું. એ પુરબોચિત કઠોરતા જ તેના સ્ત્રીહૃદયને આકર્ષી રહી હતી.

જવાબ આપીને અરવિંદ એ ટોળામાથી ખસ્યો ઉપા એકલી બેસી હતી એનું એને ભાન

આવ્યું. કમલિની એની પાછળ વર્ણનોત્તરે આવી અને ઉપાની બાજુની ખુશીમાં બેસી. અરવિંદ રહેને માટે કોશી લઇ આવ્યો. દુઃખ તો કપ ખાલી કરી રહ્યો ન હતો ત્યાં એક મિત્રે તેને બોલાવ્યો. થોડીવારે કમલિની પણ તેની પાછળ ગઇ.

ઉપા આ બેદરકારીથી જોઈ રહી. થોડીવારે એક ઉગતા ધ્રુવ સાથે ઓળખાણ પાડી વાનો ફરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે બિચારો પોતાની કથની કહેતો હતો. બેદર પ્રકાશક અને વાચકવર્ગ વિષે તેણે એક નાનું સરખું ભાષણ આપ્યું. ઉપા વચ્ચે વચ્ચે એને આશ્વાસન આપતી પણ એની નજર એના પતિની દિશામાં હતી.

કમલિની એની શાન્ત નજરથી ચુંચવાડામાં પડી. એ નજરમાં ખીજવાટ હોત તો તે સમજી શકત; એમાં ધાર્યા ભરી હોત તો તે આવકારદાયક ગણત, પણ તેમાં જણાતી બેદરકારીથી તે ઉત્તેજિત થઈ, અધીંગ બની. એ અધીરાઈને લીધે, પોતાની વિદ્વતાના ફાકાને લીધે એ આખોમાં રહેલું શાન્ત હલાપણુ તે જોઈ ન શકી.

અરવિંદ આજે રંગમાં હતો. એની છુદ્ધિ ઉજ્જવળ થઈ હતી. કમલિની અનેક શુક્તિ કરી, વારંવાર સવાલો પૂછી, ટીકાઓ કરી એની વિદ્વતા અને છુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવતી હતી.

ઉપા આ બહુ શાન્તિથી જોઈ રહી. અરવિંદના લલાટપર થાકની રેખાઓ જણાવા લાગી હતી; તેની આખોમાથી તેજ કમી થતું જતું હતું. આ ચિન્તોથી ઉપાને આશા આવી. કમલિની એને કંટાળો આપતી હતી, થકવતી હતી. એકાએક તે એ ટોળામાથી છુટો પડ્યો, ઉપા પાસે આવ્યો, અને અત્યંત થાક્યો હોય તેમ પાસેની ખુશીમાં બેસી ગયો.

“એકલી પડી ગઇ કે, ઉપા? કંટાળો તો નથી આવ્યો ને?”

“ના, રે ના!” ઉપાના મુદ્દ અવાજે થાકેલા મગજ પર અમૃત સીંચ્યું. તેના અવાજમાં વિનયનો ધ્વનિ હતો, પણ સાચે જોએની ય હતી. પતિ આજે થાકે ઉતારવા એની પામે પાછો આવ્યો હતો, પણ હ મેશાં એમ આવજો ખરે ?

“આ જગ્યાએ જરાય શાન્તિ નથી. બધા કુરનીયાનેની જેમ એકબીજાને વળગે છે અને દાવપેચ ખેડે છે. ચાલ, આપણે આસ્તે રહીને ચાલ્યા જઈએ. પણ જરા થોભ મારે પુષ્કર-રાય સાચે ચોટીક વાત કરી લેવી છે.”

પુષ્કરરાયને શોધવા તેની આંખ ઓરડામાં ફરી રહી. પામે જ એક ટોળું એમની આસપાસ વીંટાઈ ખુશામત કરી રહ્યું હતું. “સાહિત્ય સત્રાટ” પ્રેસે પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપડ્યું ત્યારથી એમની ડી મન વધી ગઈ હતી !

અરવિંદે એમને બોલાવ્યા. ઉપકાર કરતા હોય એવી હમે તે આવ્યા. “રનેહની સાંકળો” પ્રકટ કરવા સંગંધી વાનગીન થઇ પુષ્કરરાયે મોટી રકમ આપવાનું નક્કી કરી પહેલાં આટલિતો હક ખરીદી લીધો. અત્યારે અરવિંદને ખીન્ને કેંઈ પ્રકાશક એટલી રકમ આપે એમ ન હતું. આખરે તેમણે કમલિનીને મગવાની ધ્વજા દર્શાવી. અરવિંદ તેને ગોંધી લાવવા ઉઠ્યો. ફર એક ગુણુમાં નાનું સરખું ટોળું જમાવી ઉપા માથે હમણાં જ વાનગીન કરી ગયેલા પેલા ઉંમના કવિની એ રેવડી કળી હતી.

દરમિયાન પુષ્કરરાય ઉપા માથે વાતે વળગ્યા “તમને તો અહિં બધું નવું નવું લાગતુ હશે ! એના કળા થેર જોસીને કંઈ વાંચ્યું કે નાટક જેવા જવું વધારે સાફ નહિ વાર ?”

“મને તો થેર બેસ વાચ્યું કે શું થવું વધારે ગમે !” ઉપાએ કહ્યું. “તમારા માસિકમાં પ્રકટ થયેલી ‘બાળલગ્નની વેદી પર બલિદાન’ નામની વાર્તા મને ખુબ અગી હતી.” પુષ્કર-

રાયને માફ લગાડવા ઉપા મથતી હતી. એમનાથી અરવિંદને કેટલા ખંધા લાભ થવાનો હતો ? પણ એમના માસિકનું નામ એ જુની ગઈ હતી. અધીરાઈમાં એણે “ગુર્જર રત્ન” ના વાંચેલી વાર્તાનું નામ દઈ દીધું !

આ વાન ચાલતી હતી ત્યાં અરવિંદ ને કમલિની આવી પહોંચ્યાં. ઉપાનું છેલ્લું વાક્ય તેમણે સાંભળ્યું હતું. અરવિંદના લગાટ પર એ સમજી શુભાની રેખા પડી, કમલિનીનું મુખ તિરંગદારમાં મરડાયું. વાન દરનારમાંથી એકેની નજર તેમના નરક ન હતી.

શુભરાતના અગિવાન લેખક-લેખિકાઓના વિચારશીલ અને વ્યક્તિત્વનાં લેખો પ્રકટ કરવાનું અભિમાન ધરાવતું “સાહિત્ય સત્રાટ” “ગુર્જર રત્ન”ની હરોડમાં મુકાય, એ એના વિકાસ નર્ત્રીને અસહ્ય લાગ્યું. ક્યાં રાજા ભોજ ને ક્યા ગાંજો તેલી ? ક્યા “ગુર્જર રત્ન” ની કથરા જેવી વાર્તા અને ક્યાં “સાહિત્ય સત્રાટ” ના પ્રતિ-લાશાલી લેખો ? પુષ્કરરાયનું અભિમાન ધવાયું : “માફ માસિક એવી વાર્તા તરફ નજર ન નાખે. બાળલગ્ન જેવા જરી પૂરાણા વિષય પર વળી વાર્તા શી લખવી ?” તેમણે પોતાનો તિરંગદાર દર્શાવ્યો.

પોતે ભૂલ કરી હતી એમ ઉપાને સમજ્યું. પણ એ ભૂલ કેટલી ગંભીર હતી તેનું એને ખાન ન હતું અને તો એ ભૂલ સુધારી લેવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. ‘સાચી વાન છે ! બાળલગ્ન વિષે ખુબ લખાયું છે. છતાં બાળલગ્ન ઓછાં નથી થયા. પરંતુ હ તો માનું છું કે વૃક્ષલગ્ન કરતા બાળલગ્ન વધારે સામ. પૈસા લઈને માન બાપ દીકરીને કોઈ મુશ્કેલી વાકે હવતા શુદ્ધિને વેચે અને તેનું હવનર હુળધાણી કરે તે કરતા બચપણથી જ લાકડે માકલ વળગાડવા હોય તે હજાર દરજ્જે ખલતર છે. પોતે બુદ્ધિપૂર્વક વાન કરી રાકે છે એમ ખ્યાલવવા ઉપા કિસ્ક

ખની હતી. તેને ખચર ન હતી કે ભૂલ મુદારવા જતા બુદ્ધિમાન તરીકે ખપવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તેણે ખીજી એથી વધારે ગંભીર ભૂલ કરી હતી.

મંડળના સર્વ સભાસદો જાણતા કે પુષ્કરરાય પંચાવન વર્ષની વયે હમણા જ ત્રીજવારનું લગ્ન કર્યું હતું. કન્યાની ઉંમર માત્ર તેર વર્ષની હતી. લોકો કહેતા કે એ કન્યા માટે તેમને રૂખીઆ પાત્ર હજારે આપવા પડ્યા હતા.

ઉપાએ જોયું કે એના શબ્દોએ પુષ્કરરાય પર ભયંકર અસર કરી હતી. તેમના વૃદ્ધ મુખની કરચલીઓમાં ગુસ્સાની રેખાઓ ઉમેરાઈ. ઉપા આમ થવાનું કારણ ન સમજી શકી. અરવિંદ શું કરવું, શું બોલવું તેની મુશ્કેલીમાં પડ્યો. રૂખીએ પુષ્કરરાય પોતાનું વચન પાછું ખેંચી લે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. તુરંત જ કમલિની મદદે આવી.

“અલખત, ઉપા જાહેનનો અભિપ્રાય બધાને લાગુ નથી પડતો. કેટલાક અંજોગોમાં એવા લક્ષ કરવાની અને નાણા આપવાની ફરજ પડે છે. પિતૃકણ ચુકવવાનું બાકી હોય અને જ્ઞાતિમાં કન્યાની અછત હોય તો એમ કયાં પિતા છુટકો જ નહિ. વળી ઉંમર મોટી હતા શરીરનો બાધો જીવાન જેવો સુદઢ હોય તો એવા લક્ષ અલખત સુખી નીવડે છે!” કમલિનીએ પુષ્કરરાયના ઘાપર મલમપટ્ટો લગાવ્યો. વૃદ્ધ પ્રકાશકનો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો. અરવિંદ અત્યારે કમલિનીની ઋણી હતો.

“તમે મને મળવા માગતા હતા? તમારી એ ઈચ્છા મારે માટે મગફરી લેવા લાયક ગણાય “સાહિત્ય સમ્રાટ” જેવા સાહિત્ય પ્રદેશના ખરેખરા સમ્રાટ રૂપ માસિકના વિદ્વાન તંત્રીને મળતા કોને આનંદ ન થાય?” કમલિનીની આ બુશામતે એમનો બધો ગુસ્સો ઉતારી નાંખ્યો. અરવિંદ પર ઋણ વધતું જતું હતું.

ઉપા-ગભરાયલી ઉપાએ બાલી કરેલી ખુરશીમાં પુષ્કરરાયની બાજુમાં એ બેઠી. એણે એક મુચક દષ્ટિ અરવિંદ તરફ નાખી. જાણે એમ મુચવતી હોય: “હું એમને સાચવી લઈશ!”

“ચાલ, આપણે હવે જઈએ.” અરવિંદે ઉપા તરફ ફરીને કહ્યું. તેને ગિયારાને એટલું જ નેહતું હતું. આ કંટાળા ભરેલા વાતાવરણમાંથી છટકવા તે અધીરી થઈ હતી.

ધેર જતાં રસ્તામાં અરવિંદે એની ભૂલ સમજાવી. પતિના અવાજમાં રહેલો ગુસ્સો એને ખુંચતો હતો!

“રસોડામાં જ આખો દિવસ ગરમથલ કરવાને બદલે યા ભરવા શુ થવાને બદલે સાહિત્યની બાજુમાં તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી હોત તો આવી ભૂલ કદી ન કરત. “સાહિત્ય સમ્રાટ” તરફ તે કોઈ દિવસ જોવાની વ દરકાર કરી છે? એ તો કીક થયું, સારા નરીએ કમલિની ત્યાં હતી. નહિ તો વાટનું વટેસર થઈ જાત! એણે એમનો ગુસ્સો શમાવી ન દીધો હોત તો મને કેટલું બધું ખમવું પડત?”

ઉપાને લાગ્યું કે જો પુષ્કરરાય ખીજી કોઈ કારણે “રનેહની સાંકળો” પ્રકટ કરવાનું પોતાનું વચન પાછું ખેંચી લે, તો વાક તેનો પોતાનો જ ગણાશે. પણ વાર માટે તેને કમલિનીની ઈર્ષ્યા થઈ. તેના જેવી ચાલાક અને વિદ્વાન હોત તો આવી ભૂલ કદી વ ન કરત! એ ચાલાકી અને વિદ્વતાથી તે અરવિંદનું હૃદય આકર્ષી લેશે તો? એ ખામીને લીધે પોતે એ હૃદય ખોઈ ખેસશે તો? આ ખીકે તેની કુદરતી શક્તિ એને ઉત્તેજ, ઉશ્કેરી સુકી. “એ હૃદય પર માલિકી મારી છે; ખીજને નહિ લેવા દઉ” માલિકીપણનો ભોગવટો ટકાવી રાખવાના ઉપાયો શોધી શકવાના વિચાર તે કરવા લાગી.

૫

“લલિતા ખેન અને તેમના પતિ આજ સાંજની ગાડીમાં આવે છે.” ટપાલવાળો તુરન-માં જ આવી ગયેલો પણ વાંચનાં હિપાએ ખજર આપી. “સાંજે તમે વેળામર પાછા આવી જશોને?”

“વળી એ લપ આવી! આડ પંદર દિવસ નકામા ખરાળ કરશે” બાઈએ ખેન અનેવી નરફતી મમના પ્રકટ કરી. “તાજે કદાચ મને મોડું થશે. મારે જે ત્રણ જાણને મળવા જવું છે.”

“આ વખત તો એ ગાડ જે દિવસ રોકાવાના છે. તમે ન આવ્યા હો તો કંચનલાલ એકલા ફોની સાથે જમવા બેસશે?”

“બેસશે બેસવું હશે તો, નહિ તો રાહ બેશે?”

“એમ કેમ બોલો છો નાથ? તમે જમવામા સાથે ન હો તો કેટલું ખરાળ લાગે?”

“હીક, બહુ સાઈ. બનના સુધી તો હું આવી જઈશ. પછી રોકાણ થાય તો કહેવાય નહિ,”

અરવિંદના સ્વમાવમા થોડો સમય થયા કંઈક ફેર પડતો હોય એમ હિપાને લાગ્યું હતું. પહેલા વાળુના વખત આગમ્ય એ ઘેર પાછો આવી જતો, પણ લગભગ એકાદ માસથી એ ઘણું ખર્ચ મેડિજ આવી શકતો. આ અનિયમિતતા માટે તે અનેક ખર્ચનાં બતાવતો, પણ તેમા રહેલું જુઠાણું જમ્યાઈ આવતું તે કંઈક છુપાવવા મથતો હતો, પણ હિપાનું હૃદય ખરી ખીના ઝાણી ગયું હતું. મંડળમાં પુષ્કરરાય સાથે હિપર જણાવેલો પ્રસંગ બન્યો ત્યારથી અરવિંદના પર્ત્વમાં ફેર પડ્યો હતો. કમલિનીએ વેળામર કરેલી મદદનું એ પરિણામ હતું, પુષ્કરરાયે ઠરાવેલાં નાણાંનો ચેક મોકલી આપ્યો હતો. અરવિંદનું હૃદય કમલિની નરજ આખા-રથી નમે એ કંદરતી હતું. એ ઝાણથી વશ

થયેલો અરવિંદ કમલિનીનો ઘણું કથાથી મરતો નહિ. આજે પણ કમલિની જ દારૂનું રૂપ હતી.

કંચનલાલે નવ વાગ્યા સુધી રાહ નહિ પણ અરવિંદ આજે નહિ. તેણે અને લલિતાએ ફોનગીને જની લીધું. હિપા પતિની રાહ બેઠા બેઠી રહી. આખરે અગીઆર વાગે એનાં દર્શન થયાં. એ કાઢ્યો હોય એમ લાગતું હતું. જમવાનું પડ્યું ‘જુખ નથી’ એવો જવાબ મળ્યો અને વધાગમાં વાળુ કયાં વિના બેગી રહી તે માટે દપકો પાડ્યું મળ્યો.

લાભો વળત જવાથી હિપાની બુધ્ધ મરી ગઈ હતી. છતાં પતિની આજાને અનુસરી ન છુટકે જે ચાર ફોનગીઆ પાછા લીધું અને પતિ પામે આવી.

અરવિંદ પલંગમાં પડ્યો પડ્યો પામાં બદલતો હતો. હિપાએ આવી તેનું માથું વ્હા-લથી ખોળામાં લઈ દબાવવા માડ્યું: “ખૂં થાઈ ગયા લાગો છો, નાથ! આજ કેમ આટલી બધી વાર લાગી?”

સાચા સ્નેહ તરફ બેઢિલી કેટલો સમય ટપી શકે? તેણે સાચી વાત કહી નાંખી: “આજે કમલિનીનો જન્મદિવસ હતો. તેણે જે ચાર જાણને જમવા નોનર્યા હતા. મને પાળુ કથું એટલે મારાથી ના કહી શકાયું નહિ.”

“એમ? કોણ કોણ આવ્યું હતું?”

“તું નહિ બોળખે? જે ત્રણ મોટા લેખકો હતા. કમલિનીની એ સખીઓ આવી હતી. પુષ્કરરાય પણ આવ્યા હતા.”

“ત્યારે તો ખુબ ચર્ચા થઈ હશે?”

“જલ્દમમાં જય એ ચર્ચા! માઈ તો માથું પાછી આવ્યું ચાર વિદ્વાન બેળા મજે એટલે ચર્ચા વિના ચાલેજ નહિ. તેમાય કમલિનીથી તો તોળા છે. સવાલો પૂછી પૂછીને થકવીજ નાખે?”

“એટલો બધો અમ ન લેતા હો તો કેવું સાઈ? જુઓને, હમણાં હમણાં તમારી તબિયત

કેવી રહે છે! થોડો વખત હવાફેર કરે તો ?”

“મારે ય એવો જ વિચાર છે. કયા જમ શું? માથેરાન ફીક પડ્યો, નહિ? તું પણ આવશે ને?”

“શા માટે નહિ? હું તો ના કહેશો તો આવીશ.” ઉપાના આ શબ્દોમા રહેલી લાગણીએ અરવિંદનો થાક જૂલાની દીધો. બન્ને હાથ ઉંચા કરી તેણે ઉપાનું માથું નીચું કર્યું....

થોડી વારે અરવિંદ ઉંઘી ગયો, પણ ઉપાને નિદ્રા નહોતી આવતી. તે વિચારે ચઢી હતી કમલિની તરફ પતિ આકર્ષાય એ તેને રુચતું ન હતું. પોતાની મિસ્ત્રી પર ખીજ તરાપ મારે એ કેને રહે? આખરે તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે અરવિંદની અનન્યખી વચ્ચે કમલિનીને પણ માથેરાન સાથે લઈ જવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. બપોરે જમને તે કમલિનીને પણ મળી આવી. ગોઠુલદાસ શેઠનો એક બંગલો માથેરાનમા હતો ત્યાં જમને રહેવાનું નક્કી થયું.

૬

“કેમ આજ કંઈ તદ્દન શાન્ત લાગે છે?” માથેરાનના બંગલાના વરડામા સવારે આઠ વાગ્યે ચઢા પીતા પીતા કમલિનીએ પૂછ્યું. અરવિંદ અને ઉપા અઠવાડીકે યથા માથેરાન આવી ગયાં હતા. કમલિની પાછળથી આવી હતી. એને આવ્યાને પણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા હતા.

ઉપા મહેમાનગીરીમા રોકાઈ હતી. અરવિંદ પાસેની એક આરામપુરશીમાં પડ્યો હતો. ત્રણે જણા સવારમા ઘૂંટેલા ફરવા નીકળેલા તે હમણા જ પાછા આવ્યા હતા. થાકેલા અરવિંદે કમલિનીના સવાલનો જવાબ આપતાં કહ્યું: “રંગનાં તો ચરકાં હોય, કંઈ કુંડાં ભરાય? આખો વખત બુદ્ધિવાદ કર્યે કંટાળો

આવે છે. હું તો અહિં આરામ લેવા આવ્યો છું.”

છેલ્લા ત્રણ દિવસમા કમલિનીએ એને ઘડીબર જ પવા દીધો ન હતો. એ આવી તે પહેલાના દિવસો કેટલી બધી શાન્તિ અને આનંદથી ગાળ્યા હતા.

અરવિંદનો જવાબ સાંભળી ઉપાની આખોમા નવું તેજ આવ્યું. કમલિનીનો બુદ્ધિવાદ તેના પર કેવી અસર કરે છે તે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકી હતી. પોતાની યોજના સફળ થતી લાગી. એના નયનોનું તેજ એ વિજય સૂચવી રહ્યું હતું.

કમલિની એમ જ માનતી કે બુદ્ધિમાન પુરુષોને રીકવવા. જીતવા માટે બુદ્ધિવાદ જ જોઈએ. બુદ્ધિમાન પુરુષો મતુષ્ય છે, યંત્ર નથી એ તે જૂલી ગઈ. તેમને ય શાન્તિની, આરામની જરૂર હોય છે, એ ખ્યાલ તેને ન આવ્યો.

થોડી વારે અરવિંદ અંદર જવા ઉઠ્યો. કમલિનીએ સવાલ કર્યો: “કેમ? અંદર જાઓ છો શું?”

“હા, “સાહિત્ય સમ્રાટ”ના આવતા અંક માટે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખી નાખવા છે. પુષ્કરરાય ઉતાવળ કરે છે.” “સાહિત્ય સમ્રાટ”મા એણે નવી ચાલુ વાર્તા લખવા માડી હતી. પુષ્કરરાયનો પત્ર ગઈ કાલે જ આવ્યો હતો. થોડાંક પ્રકરણો લખી મોકલ્યા વિના છુટકો ન હતો.

એના ગયા પછી થોડી વાર તો કમલિની બેસી રહી, પણ એને ચેન ન પડ્યું. ઉપા શાક સમારતી એની બેચેની જોઈ રહી હતી. એના વદન પર આછું સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું.

આખરે કમલિની ઉઠી. “વાર્તામાં એમને ઉપયોગી થાય એવો એક વિચાર મને સૂઝ્યો છે. એમને જમને કહું.” એમ કહી તે અંદર

ગમ્. ઉપા શાન્ત ચિત્તે એમણી વ્યવસ્થા કરવા રસાડા તરફ વળી. અરવિંદ લખવા બેઠો હોય ત્યારે એ કદિ પણ તેની પાંચ જતી નહિ. તેને એકસો જ રહેવા દેતી.

અરવિંદના આવદારની આશા રાખતી કમલિની તેના ઝોરડામા પેહી. બારણાના ખખ-ડાટે એનું ધ્યાન ખેંચાયું. તુરત જ એણે કહ્યું “હમણું હું બહુ દામમાં છું.”

આ શબ્દો સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ એ ચાલી આવી, અને એક ખુરશી પર પગ ટેકવી ટેબલ પાસે અડોઅડ ઉભી રહી. “તમારી વાર્તાના નાયક નાયિકાના પ્રથમ મીલન માટે મને એક વધારે મુદ્દર પ્રસંગ સુઝ્યો છે,” એમ કહી એણે લંબાણથી એ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું.

એ પીંજણ પૂરું થતાં સુધી વિવેકને ખાતર અરવિંદ સાંભળી રહ્યો. પછી એણે કહ્યું: “છતાં મને લાગે છે કે મેં યોગ્યેસો પ્રસંગ વધારે સારો છે.” વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રો વિષે એણે કમલિની સાથે ખેલવા ચર્ચા કરી હતી એ ચર્ચા ન કરી હોત તો હીક થાત, એમ એને અત્યારે લાગ્યું. એ બધા ક્યારે ખસશે એ જ તે વિચારી રહ્યો હતો.

પણ એની મુઝવણ એવાની કમલિનીને આંખ જ ન હતી. વાર્તાનાં પાત્રોનો વિષય બંધ થયો એટલે “સાને ક્યાં કરવા જઈશું? રીક્ષા લઈશું કે પગે ચાલીને જઈશું?” વગેરે સવાલો તેણે પૂછવા માંડ્યા.

“એ વિષે જમતી વખત વિચાર કરીશું. હમણાં મને કુરસદ નથી.” અરવિંદના અવાજમાં કટોરતા હતી આખરે કમલિની સમજી પોતાની હાજરી રુચીકર નથી, એ તે નેંધ શકી.

“હીક ત્યારે, તમે લખી લ્યો, પછી

વાન.” ટાપલામા ઝોનું ખાનું, એક ક્યાક જમાવેલો હતો.

૭

“આજે તો આપણે ‘પેતોરામા પોઠન્ટ’ મૂવી જઈએ. ત્યાંથી સૂર્યાસ્ત જોવામા આનંદ આવશે.”

આજે અરવિંદ અને કમલિની બે જ જાણી પ્રવા નીકળ્યા હતા. ઉપાનું માર્ગ દુબલું હોવાથી તેણે છેલી ઘડીએ ના પાડી. બંધવેથી થોડે દૂર આવતા કમલિનીએ ઉપલા શબ્દો ક્યા.

અરવિંદ એ શબ્દો સાંભળી ચમક્યો. કમલિનીના નયનોમા ગેલેસો બાવ જોઈ એની શંકા દટ થઈ સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા. અત્યારે ‘પેતોરામા પોઠન્ટ’ પગે ચાલીને જવું અશક્ય હતું. આવનાં ગત પડી જાય અને અંધારે દોકરો ખાવી પડે આ સ્ત્રી સાથે અંધારું થતાં સુધી નિર્જન માર્ગમાં તે એકસો રહેવા ઇચ્છતો ન હતો. પોતાના હૃદયનો એને કદાચ વિશ્વાસ નહિ હોય!

જવાબમાં એણે ચોખ્ખી ના પાડી. પણ કમલિનીએ આજે સૂર્યાસ્ત જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આખરે બીજા પોઠન્ટ પર જઈ સૂર્યાસ્ત જોઈ પાછા પ્રવું એમ નક્કી થયું.

રસ્તામાં કમલિનીએ ચર્ચા કરવા માટે અનેક સવાલો પૂછ્યા, પણ “હા” કે “ના” સિવાય બીજા ઉત્તરો અરવિંદ પાસે ન મેળવી શકી.

પોઠન્ટ પર પહોંચ્યા ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. કમલિની પોઠન્ટના એક છેડા પર બેસી ગઈ. થોડેક દૂર પડેલી એક શીક્ષા પર અરવિંદ પણ બેઠો.

આજુબાજુ કુદરત પોતાનો વિલાસ પૂરે બદારમાં બતાવી રહી હતી. ઋતુરાજ વમનને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું હતું. ફળકુલના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષોની ઘટામાંથી મંદ મંદ

વાતા દક્ષિણ પવનની લહરીઓ આડકાદક ગુ-
ગંધ અને શીતળતા આણતી. પશ્ચિમ આકાશ
અવનવા રંગોથી રંગાઈ રહ્યું હતું. કોઈ કવિ-
જનના હૃદયને ડોલાવે એવું એ દશ્ય-આણું
વાતાવરણ હતું. કમલિનીની છબ એ સર્વની
પ્રશંસા કરતી કાતર જેવી ચાલી રહી હતી.
પણ અરવિંદે નિરુત્તર રહી સાંભળ્યા ક્યું.

આખરે કમલિનીથી ન ખમાયું, “કેમ આજે
આમ ગુપ્ત થઇ ગયા છો? આ બધું જોવા
છતા તમારું કવિહૃદય કેમ શાન્ત છે?”

“હું ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કંઈ છું.
ઉપાની તબિયત સારી નથી. બિચારી એકલી
મુઝાતી હશે!” ઉપાની તબિયત તો દીક,
પણ કદાચ થોડા વખતમા પોતાની તબિયત
ખરાકી આવશે એવો એને બચ લાગતો હતો!
ઉપા એકલતાથી મુઝાય તે કરતા વધારે એ
અત્યારે કમલિનીની સોજતથી મુઝાતો હતો!

સૂર્યાસ્ત જોઇ આખરે બંને ઉઠ્યા.
અરવિંદે હતાવળે ચાલવા માણ્યું. કમલિની
પાછળ પડી જતી હતી. બે ત્રણ વાર તો તેણે
ટોકરો ખાધી અને પડતા પડતા બચી. ટોકરો
કુદરતી હતી કે જનાવડી તે તો પ્રભુ જાણે,
પણ અરવિંદે એને હાથ આપી ઉઠાડવાનો
વિવેક એકે વાર ન બતાવ્યો. એને હતાવળ
કરવાનું કહેતો એ ફરતો ફર જ રહ્યો.

રાતે અરવિંદે ઉપાને બહુ ઠપકો આપ્યો.
કારણ કે કમલિનીને નોતરનાર તે જ હતી.
“હવે મહેરબાની કરીને કોઈ દહાડો તારું
માથું એકાએક દુખી ન આવે અને મારે તેની
સાથે એકલા ફરવા ન જવું પડે એવી વ્યવસ્થા
કરજે! પ્રભુ જાણે એ લપ ક્યા ચુધી રહેશે?
નહિ તો મુખાઇ જલ્દી પાછા ફરવું પડશે.”

ઉપા આ દિવસની રાહ આતુરતાથી જોઇ
રહી હતી. પોતાનો આનંદ છુપાવી તેણે કહ્યું.
“મારી ભૂલ થઇ નાથ! મેં તો ધાર્યું હતું કે

એમના આવવાથી તમને વધારે આનંદ આવશે.
હવે કંઈ મોઢે ચઢીને પાછા જવાનું કહેવાય?
પણ કાલે એ એમ કહેતાં હતા કે આ ઇશ્વરના
તહેવારો પૂરા થયા પછી એ જવાના છે. એટલો
વખત રોકાશે તો મને ય કામ લાગશે. પરમ
દિવસે મેં કેટલાક મિત્રોને ચા-પાણી માટે નોતર્યા
છે. તેમા એમની મદદની ખાસ જરૂર પડશે.”

૮

ઇશ્વરના તહેવારોમા માથેરાન શોખીનોથી
ઉભરાઇ જાય છે. એ ચાર દિવસની રજાનો
લાભ લઇ મુખાઇના ઘણા સ્નેહાણીઓ ટેકરીની
શીતલ હવાનો આસ્વાદ લેવા નીકળી પડે છે.
આ પ્રસંગે અરવિંદના બે ત્રણ લેખક મિત્રો
આવ્યા હતા. પુષ્કરરાય પણ નવી જુવાની
મેળવવા બે દિવસથી પધાર્યા હતા ઉપાએ એ
સર્વને ચા-પાણી માટે નોતર્યા હતા. ઉપરાત
એની બે ત્રણ સખીઓને પણ તેમના પતિ
સાથે બોલાવી હતી.

આજે ખંગલાના કમ્પાઉન્ડનો નાનો બાગ
મહેમાનોથી ઉભરાઇ ગયો હતો. ઉપાએ બધી
વ્યવસ્થા બાગમાં જ રાખી હતી. એ ચાલાક
ગૃહદેવી મહેમાનોની મહેમાનગીરી કરતી રાણી
રહી હતી. કમલિનીને માટે અહિં સ્થાન ન
હતું. અહિં શુદ્ધિવાદ કરવાનો ન હતો.

પુષ્કરરાય તો ઉપાની વ્યવસ્થાભરી, આલ્હા-
દક મહેમાનગીરીથી શીદા ફીદા થઇ ગયા હતા.
ઉપાએ નાસ્તા માટે બનાવેલી સુંદર વાનીઓને
પૂરતો ઇન્સાફ આપી, જોઈએ તે કરતા વધારે
તૃપ્ત થયા હતા. આગલો પ્રસંગ તે ભૂલી ગયા
હતા. “આખા વર્ષમા જેટલી તૃપ્તિથી અને
આનંદથી મેં નહિ ખાધું હોય, તેટલું આ
એક ક્લાકમાં ખાધું છે. ખરેખર, આ વાનીઓ-
મા અમૃતનો સ્વાદ ભર્યો છે. તમે બહુ ભાગ્ય-
શાળી છો અરવિંદરાય!” તેમણે અભિનંદન
આપ્યું.

અરવિંદ ઉપાની આજની પ્રવૃત્તિ જોઈ અજબ થતો હતો. એમા એને ઉપાનું નવું જ સ્વરૂપ દેખાતું હતું. આજની ઉપા એને વધારે મુંઝ, વધારે મનોહર લાગી; એની વિદ્વત્તાની ખામી ભૂલી ગયો. એક ખુલ્લામા જેટલી શુદ્ધિમતી કમલિની તરફ એની નજર એક વાર પાવુ ન ટળી.

છેવટે બ્યારે ઉપાએ દિલ્લખા અને હાર-મોનીઅમ પર પોતાનો હાથ ખતાવ્યો ત્યારે તો મહેમાનો સર્વથા મુગ્ધ થઈ ગયા. જે કંઈ ઉણપ મહેમાનગીરીમાં રહી હશે તે એના દોષિલ કંઠના સંગીતે પૂરી કરી. મહેમાનોમાથી પણ એ ત્રણ જણે કંઈકે ગાયું, કમલિની તો એક ખુલ્લામા જ લપાઈ રહી. સંગીતને અને એને આદરેર હતું.

અંધાઈ થવા માડ્યું એટલે મહેમાનો ઉઠ્યા. એક પછી એક રગ લઈ ચાલવા માંડ્યા. આ ગરમડમા ઉપા રોકાઈ તેનો લાખ લઈ કમલિની અરવિંદ પાસે આવી: “આજે આપણે આખો દિવસ મળી શક્યાં નથી. હું પેલા જાંબુડાના ઝાડ નીચે તમારી વાટ જોઈ જોઈ છું” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

પણ તે વાટ જોઈ જોઈને થાડી મહેમાનોને ગયાને પાંચ સાત મીનીટ થઈ ગઈ હતી, છતાં અરવિંદ આંખો નહિ, આખરે કંટાળીને તે ખંજલામાં પાછી જવા ઉઠી પાવુ એટલામાં સામેથી ટાઈ આચ્યું. આવનારને ઓળખી, એ ચમકી. એ ઉપા હતી.

“એ બહુ થાડી ગયા છે, એટલે આવી શક્યા નહિ. તમે રાહ જોઈ નિરાશ ન થાઓ તેટલા માટે હું કહેવા આવી છું.” ઉપાએ કહ્યું. એના અવાજમા કટાક્ષ હતો, એ કટાક્ષે કમલિનીને નકકરૂ ખતાવી.

“મારૂં કર્મો, ઉપા ખેંદન” હું આજે દુષ્ટ વાત કહી દઉં છું. હું તમારા પતિના

વિશાળ હૃદયમાં મને ખાવું કંઈક પવિત્ર મ્યાન મળે એમ આશની હતી. પણ હું દારી.”

આવા એકરાયથી ઉપા આખી જ ખતી ગઈ. એમાંનો “પવિત્ર” શબ્દ એને ખામ ખુચ્યો. ગુસ્સો ખુચ્યો તેટલો દાખમા રાખીને એણે મીઠ માગીને કહ્યું, “તમે ધારી લીધું હતું કે હું મૂર્ખ છું તમારી મક્કસ કળી નથી શકતી. પણ એક મુદ્દાની વાત તમારી કલ્પનામા પણ ન આવી. એમને જેટલા હું ઓળખું છું તેટલા તમે નથી ઓળખતાં. ઉત્સાહમાં હોય ત્યારે એમને શુદ્ધિવાદ ગમે ખરો, પણ ચોક્કસ વખત માટે જ. એ બહુ જલ્દી કંટાળી, થાડી જાય છે. મને ખાતરી જ હતી કે તમે એમને તમારા શુદ્ધિવાદથી થકવી નાખશો. થયું પણ એમ જ.”

ખોલતા ખોલતાં ઉપાના એક પર વિજયનું સ્મિત ઝરકી રહ્યું. કમલિની સંધ્યાનાં આછા અજવાળામા પણ એ જોઈ શકી. પોતાની રમત દરમિયાન આંખો વખત આ શાન્ત, શુદ્ધિલીન જગ્યાની સ્ત્રીના અદ્ભુતશક યત્ર હેડળ પોને હતી એ વિચારે એને કમકમમાં આવ્યાં. પોતાની સામે ઉભેલી આ સીધી સાદી સ્ત્રી આટલી ઉંઠી સમજ ધરાવે છે, એ બદાશી એનો મઠ ઉતરી ગયો.

“હીક. હું કાલે સવારની ગારીએ જવાની છું. એમને કહેવાની કંઈ જરૂર નથી,” કમલિનીએ કહ્યું અને જવાબની રાહ જોયા વિના ચાલી ગઈ.

રાતે જ એણે પોતાનો મામાન બાધી લીધો. સવારમાં ઉપા એને ટ્રેન પર મુકી આવી. અરવિંદ બહુ થાક્યો હોવાથી હજી મુઠ રહ્યો હતો.

x

x

x

તે સાજે જ ગણના વરડામા વાળુ કરી પરવારી બે જગ્યા ધીમે અવાજે વાતો કરતાં બેઠાં હતા. આસપાસ સર્વત્ર શાન્તિ હતી. મુગ્ધ અને શીતલતા આણુતા પવનના મુસવાટા

સિવાય આખું જગત શાન્તિને ખોળે સુતું હતું.
“આજ દેટલું બધું શાન્ત લાગે છે,
નાથ !” અવાજ ‘મધુરી’ ઉપાનો હતો.

“હા. કમલિની ગધ એટલે ! પ્રભુ બચાવે એ
વિદ્વાન સ્ત્રીઓથી ‘જરાય જ’ પવા દેતી ન હતી.”
હું તો એવો કંટાળો નથી આપતી ને,

નાથ ?” એ જ જાદુભર્યું હાસ્ય અત્યારે ઉપાના
મુખપર રમી રહ્યું હતું.

“તું ?” અરવિંદના હાથે જાણ્યે અજાણ્યે
એનો હાથ ઝાલ્યો. અદ્વય રહી પુષ્પધન્વા પોતાની
હાથચાલાકી બતાવતો હશે ! “તું તો
શાન્તિની ભૂતિ છે. મારી આરામગાહ છે !”

૬૦

રા. રા. નવલરામ-જગન્નાથ ત્રિવેદી :

એક જૂનો પુરાણો ને ઘણી ચ વાર બનેલો કિસ્સો

અભેસંગના બાપદાદા કાઠયાવાડના ઇતિ-
હાસમાં નામના કરી ગયા હતા. તે “પાચસેં
પાદરના ઘણી” કહેવાતા. પણ અભેસંગને તો
તેના બાપ તરફથી દશ સાતી જમીન જ મળી
હતી. આ જમીન પણ તેણે અરીણના વ્યસનમાં
અને તેથી આવેલ આગસમાં ગુમાવી અભેસં-
ગની વહુ માનબા મોટા ગરાસીઆની દીકરી
હતી. તેની જીભ તલવારની ધાર જેવી હતી.
અરીણી અભેસંગને મેણાં મારવાના કામમાં
સતત વપરાવાથી તેનું પાણી ઝેર વધતું જ
ગયું હતું. કાયમના ઉપયોગ માટે સૂત્ર રૂપે-

“આવોરે માગ નિરધન ઘણી,
તમે બેઠાં હુંને ચિતા ઘણી !

એ વેણ તેણે અભેસંગને માટે જોડ્યું હતું.
અભેસંગને કાંઈ જ કામ ન હતું, અને
ઘેર આવો સત્કાર થતો તેથી તે આખો
દિવસ ગામઘણી ગુમાનસંગના હાથરામાં જ
બેસી રહેતો.

એક દિવસ સવારમાં ગામમાં સર્વ સ્થળે
એક જ વાત થતી-“ગામ-ઘણી ગુમાનસંગે
નાની પાટીના નાશ્લાનું ખૂન કર્યું છે.” ગુમા-
નસંગનું સલાહનું ઠેકાણું તેની સ્ત્રી ગુમાનબા
હતી. હવે શું કરવું તેની મસલત અત્યારે તે

તેની સાથે ચલાવતો હતો. નાની પાટીના કેસ-
રીસંગ ક્યારના પાસેના ચાણુમાં ફરીયાદ
નોંધાવવા પહોંચી ગયા હતા. થોડા સમયમાં જ
તેનાપર સરકારનું વારંટ આવી પહોંચશે. હવે
કરવું શું ?

ગુમાનબા ‘એક ઉપાય મને સૂઝે છે.
અભેસંગના ઘરવાળા મારી પાસે રોજ આવેને
રોજી રહે છે. તેની દશ સાતીની જમીન
આપણે ત્યાં મૂકેલી છે તે પાછી આપી દઈએ,
ને સાથે જોઈએ તો બીજી દશ સાતીની ઉમે-
રીએ; અને આ એક વાત એ માથે બોલી લે.
હું માનબાને બોલાવવા મોકલું છું.”

“ગુમાનબાની વાત માનબાને ગળે ઉતરી
ગઈ. ‘હાથરાના દોસ્ત’ માટે વાધુના બાપ
એટલું કેમ ન કરે ! અમે બેઠા ગામ-ઘણી ગુમા-
નસંગ બાપુનો વાકો વાળ કેમ થવા દઈએ ?
એ તો માથું આપે તેજ મિત્ર.”

માનબા ઝપાટામાં ઘેર આવ્યા. “હાકોર !
ગુમાનબા બાપુની વાત સામળીને ?” માનબાના
આ શબ્દો સામળી અભેસંગ વિચારમાં પડ્યા.
“કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વળી હું ‘હાકોર’
કયાથી થયો ?” તોપણ તેણે જવાબ આપ્યો,
“હા, આખું ગામ એ જ વાત કરે છે.”

“પણ એ તો તમારા ડાપરાના દોસ્ત. તમે બધા લેખક કસુંબા લેનારા તેમને માટે કાંઈ જ નહિ કરો ?”

“આ સરકારના રાજમાં ખીલુ ત્રીલું તો કાંઈ ન જ થઈ શકે’ નિકર આગયો પોરો હોત તો વળી નાની પાટીવાળાની શી. મગફળ કે ગુમાનસંગ બાપુને કાંઈ ચાય.” અભેસંગે પણ આજે ઠકરાળા સાથે વાતોતો હાલો લેતા કહ્યું.

“અરે પણ તો ય શું’ હજી એ તમે ધારો તો કાંઈક કરી શકો. એ તો ‘માથુ આપે તે માલ કાટે,’ એવાને મદદ કરવાથી આપણો પણ દી વળે.”

અભેસંગને વહેમ પડ્યો. તેને લાગ્યું કે તેની સ્ત્રી કાંઈક ખેતમાં ખેલે છે. ‘વળી માલ કાઢવાનું ને દી વાળવાનું શું છે ?’ તેણે પૂછ્યું.

“આગલ્યા વારામા રજપૂતના દીકરા ધણીને માટે માથું આપતા જ ને ! પણ જુઓ, એક વાર આ કસુંબો નૈયાર કર્યો છે તે પી લ્યો ને સાથે આ હુંગો લાવી હું તે કરી લ્યો, પછી ખીલ વાત” માન્યાએ મીઠા મધ જેવા શબ્દોમા કહ્યું.

અભેસંગના અશ્ર્ચર્યનો પાર જ રહ્યો નહિ. શેઠકો ને કદી આપતા પણ મેણા મારતી માન્યા આજે પોતાની મેળે કસુંબો ને હુંગો આપે તે જોઈ તે તો વિચારમાં જ પડી ગયો. પણ તેનો સ્વીકાર કરી કાંઈક સૂઝી આવતા તેણે પૂછ્યું “પણ અત્યારમા તમે બહાર ક્યા ગયા હતા”

“જુઓ, તમે ઉતાવળા થઈ જશો નહિ, મારી વાત ધીરે રહીને સાંભળો” એમ કહી માન્યાએ પોતાને ગુમાન્યા સાથે થયેલ સર્વ વાતચિત કદી સંભળાવી ને છેવટે ઉમેર્યું “ભગવાનના આપેલા પાંચ પાંચ દીકરા છે પણ તેમને ખવરાવવા શેઠકા પણ નથી, તો ખીલ

તો વાન જ શી કરવી ? ગગરીઆના દીકરા માથુ આપીને બાપનો ગરાસ આગલ્યા કાળમા પાછો લેતા. આપણે અત્યારે એવો અવનર આવ્યો છે. માથું આપી જો બાપનો ગરેલો ગરાસ પાછો લેવાનો હોય તો શા માટે પાછા હલવું ? અને વળી આમા તો સાથે સાથે મહાબળ પણ સચવાય છે, અને ગરાસ પણ ખેવડાય છે.”

અભેસંગ તો આ દલિદપૂર્ણ વાતો ના-ભળી ઉઘાઈ જ ગયો. “કેટલી નીચતા” તે મનમા જ બળડ્યો. તેનું મન ઘણું ઉશ્કેરાઈ ગયું હતું તોપણ તેણે પા ધરીમા નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પછી અરીણીના મુસ્ત અવાજે તેણે જવાબ આપ્યો “બહુ સારું, હું જરા તળાવે નાહી આવું. તમે રસોઈ કરવા બેસો એટલે વારંદ આવે તે પહેલાં હું જમીને ગુમાનસંગને ઉતારે પહોંચી જઈ.”

માન્યાએ રસોઈ શરૂ કરી. કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા, ગુમાનસંગને ઉતારેથી એક પછી એક એમ ઘણાય માણસો અભેસંગને તેડવા આવી ગયા, પણ અભેસંગનો પતો જ નહિ. સીમમા તપાસ કરતા ખેડૂતોએ બળર આપી કે તેમણે દરબારને “હગમણા મારગે જતા જોયા હતા.” એ મારગે બે ગાઉ પર માન્યાના બાપનું ગામ હતું. માન્યા સમજી શકી નહિ કે અભેસંગ અત્યારે ત્યાં ગા માટે ગયો હશે.

બપોરે બે માણસોએ હાકતા હાકતા આંવી માન્યાને એક પછી એક પોતાના સમાચાર કહ્યા. “ગુમાનસંગ બાપુને એજન્સી પોલીસ પકડી ગઈ છે. એમણે કહાવ્યું છે કે અભેસંગ દરબાર આવે ત્યારે એમને થાણામા મોકલજો,” ગુમાનસંગના નોકરે કહ્યું ખીલે માણસ તેના પીયરનો હતો. તેણે ગુંગળાતા સ્વરે ‘બળર

આપી “અભેસંગ ઠાકેરે કાંઈ પણ બોલ્યા
ચાલ્યા વિના આપણા આગણામા બાપુના મો
આગળ પેટમા તરવાર ખોસી ત્રાણું ક્યું અને
અર્ધા કલાકમાં તો તેમનો છવ ઉડી ગયો.”
માન્યા મનમાં બળી, “છવના તો ન આવડ્યું

પણ મરતાં ચે ન આવડ્યું” ગુમાનખાંએ તેમ
આખા ગામે પણ એમ જ ગણ્યું. પરંતુ, વાં-
ચનાર, મને તો લાગે છે કે ‘અભેસંગને મરતા
ચે ન આવડ્યું’ એવો નિકાલ સુદ્ધ ન્યાયનો
નિર્ણય ન ગણાય: તું શું ધારે છે ?

૧૧

અ. સૌ. લાલુમતી ત્રિવેદી:

આત્મપથે

આઠ વર્ષની બાલા સરયૂ ઘણી ચપલ હતી.
નાટક કંપનીના વૃદ્ધ માલિક સાથે તેણે દોસ્તી
બાંધેલી તેથી અનેક વખત તેની સાથે તેને
નાટયગૃહમા જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. ત્યા
તે વિવિધ પડદાઓનું અવલોકન એકાગ્રચિત્તે
કરતી. કરુણ દશ્યો નિહાળતા હિંગાભરી રોતી.
તેને બેઠને વૃદ્ધ બહુ કૌતુકપૂર્વક નિરખી રહેતો.
રડવાનું કારણ પૂછતા વિગતનો સ્પષ્ટપણે કિતર
આપી શક્તી નહોતી.

ઘેર આવી અવલોકેલા દશ્યોનું ભાંગ્યુતૂટ્યું
વર્ણન કહેતી. મન ઉપર અમર કરેલા પાત્રોના
વિવિધ અભિનયો કરી બતાવતી. ગીત ગાતી,
અને ઘરના માણસોને રાજ કરતી સૌ તેને
વખાણતા. તે કૃદ્ધાતી. પોતાના એ અભિમાનને
બળે ઘરના સૌ છોકરાઓમાં તે ઉચ્ચપદે વિરાજતી.

એક વખતે તેને ત્યાં એક રાજકુમાર અ-
તિથિ થયા. તે અરસામા એક રાત્રે સરયૂએ
યોગીનો વેશ લીધો. પોતાની આંતરણીને ફેટા
બાંધ્યો. દાદાજીનાં લાખા પહેરણુની કરની
બનાવી, અને માળા ડોકમા નાખી ખભે ઝોળી
સટકાવી. મુસાફરીના લોટાનું હાથનું કમડલ
બનાવ્યું અને ‘અહાલેક’ પૂકારી રાજકુમારની
પાસે ભિક્ષા માગતી સામે આવી ઉભી.

ફકીરી દીલના રાજકુમારે આ કુમારીને
હસીને વધાવી લીધી. પણ પછી તરત જ તેનું
મુખ ગંભીર થઇ ગયું. તેના કપાળમાં બે ત્રણ
કરચળી પડી, તેની આંખમા દીનતા છવાઈ. આ
રંગભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવતી બાલિકાને
આત્મા તેણે નિર્મલ ભાવથી સજેલાં વસ્ત્રોમાં
પ્રતિબિંબિત થતો જણાયો. વદન અને વસ્ત્રોને
જોતો રાજકુમાર અવાક બની ગયો.

જાણે રંગભૂમિ ઉપર જ હોય તેમ શાન્ત
સૌમ્ય મૂર્તિ બની દઢ અવાજે સરય બોલી,
“રાજકુમાર, રાજ છો છતા મહારી ઝોળી અ-
ધૂરી રહેશે કે? પણ જો જો હો. પૈસાથી ન
ભરી દેતા. યોગીની ઝોળીમાં પૈસા ન હોય,
તેમા તો જડીયુટ્ટી હોય, જે લોઢાને ય પારસ-
મણી બનાવે. ભગવા રંગ અને ઝોળીને શોભે
એવું અંદર મક્કજો.”

સરયૂની માગણીએ રાજકુમારને ગૂંચવ્યો જે
પોતાપાસે નહોતું તે ક્યાથી કાઢવું? નિશ્વાસ
નાખી દીનસ્વરે તે બોલ્યો; “તું શું માગે
છે તેની તને ખબર છે? ઉગતી કલિ! યોગી
કોને કહેવાય તે જાણે છે?”

“હા, હા” સરયૂએ ઉલટભર જવાબ
આપ્યો; અને રંગભૂમિ ઉપર જોએલા એક

યોગીનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરી બેઠાવા લાગી. “માથે સૂર્યના તાપ, આગળ પાછળ અગ્નિના ધુમાડા, માથે જટા, ઓઢવા પાયરવાનું રામ રામ, વગડામાં ઝાડ, પર્વત, ખીણ, પાણી એ બધાની વચ્ચે બેસવાનું, વાઘ ખાઈ નાચ તોય ત્યાં ને ત્યાં જ, અને વિમાનમાં બેસી અપ્સરાઓ આવે તોય ત્યાં જ! અહા!”

“હીક ત્યારે. સુંદર ખાવાપીવાનું, ઓઢવા પહેરવાનું, ત્હારા મા બાપ બાઈ બહેન, એ બધા-માથી તને એકને જ છીનવી લઈ યોગી કરી દેઈ એવી જગામાં તને બેસાડી દે તો તને ગમેને?”

સરયૂ જરા વિચારમાં પડી. આ બાલાના સરલ હૃદય ઉપર ચિન્તાના ભારને-તેની રમણીય મુઝવણને કુટૂંહલથી રાજકુમાર લેઈ રહ્યો. થોડી વારે સરયૂ બોલી, “તમારે ભિક્ષા નથી આપવી એટલે મને મુંઝવે છે. પણ જો જો. યોગીઓએ જગત છોડ્યું છે એમ બા દહેતાં હતાં. હું પણ મન છોડીશ, જગત છોડીશ અને એ બધાંને છોડીશ.”

કંઈક કોલ આપતો હોય તેમ રાજકુમાર બોલ્યો, “બાલે! ત્યારે જરૂર ત્હારા પાત્રમાં હું કંઈક નાખીશ. પણ તે વખતે જો ત્હારામાં તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નહિ હોય તો જીવન જેવવું અદાઈ થઈ પડશે હોં!”

સરયૂએ સમજ્યા વિના જ ઉત્તર વાળ્યો, “અમારે યોગીઓને મરંજની શી ચિન્તા? સાંભળ્યું છે કે ઋષિઓથી સિંદૂ પંચ બીહે છે. હું ત્હારા આશ્રમમાં બે સિંદૂ પાળીશ.”

“પણ બાપું, જેનો આત્મા બહુ જ બળ વાળો હોય તેનાથી જ તે થાય.”

સરયૂ રાજકુમાર સામે ટકર ટકર લેઈ રહી. એ સુક્રમારીના વદન ઉપર સોનેરી પ્રભા પથરાઈ રહી. તેની નિર્મલ આંખોમાં આત્માનું

તેજ ઝળકારા મારવા લાગ્યું. કોઈ દર દરના ભવિષ્યની ઝાંખી કરીને બેઠાલી હોય તેમ તેણે કહ્યું, “તમારી વાત સાવ સાચી છે, હું બળવાળી બનીશ.” આટલું બોલી તે કંઈક વિચારમાં પડી. તેનું સુંદર મુખ સદૃશ મ્હાન થયું, તેની આંખો ઝીણી થઈ, અને હોઠ સદૃશ ઉઘડેલા રહ્યા. ખિન્ન સ્વરે તેણે કહ્યું, “ના, ના, એમ ન પણ થાય. એક વખત સ્વમામાં દીકેલા સિંદૂથી હું બ્હીની હતી. બળ વિનાના માણસથી તે ન બને.” આટલું કહી મંદે પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. રાજકુમારની નજર તેની પાછળ ગઈ. તે અદૃશ્ય થતાં બાલાએ મૂંઝેલા છાંદગીમાંના ગદન પ્રશ્નના વિચાર તરંગે તે ચડ્યો.

ત્યાર પછી, શરદ, વસંત અને વર્ષા હ: નિયાં ઉપર અનેક વખત આવ્યાં અને ગયાં સરયૂ સાસરે ગઈ. સંગીત સાંઈ જાણતી. પતિ પૈસાદાર અને શોખીન હતો. સ્થૂલ પૃથ્વીધનના ઉપાસકોને સૂક્ષ્મ આત્મધનની પિછાન ઓછી હોય છે. તેમના આદારવિહાર ચૈતન્યની ભાવનાઓ કરતાં જરૂરતાને વધારે અનુસરે છે.

સરયૂનો પતિ અને તેનું મિત્રમંડળ કેવળ બાહ્યાંબરથી જ ઘેરાયું હતું. નિષ્કાલસ અંતઃકરણની સરયૂનો સૌ કોઈ ઉપયોગ કરી નહોતું. સૌ કોઈ સંખીત સાંભળી, સુંદર ભોજન જમી, બે ઘડી સરકારી સુંદરી સાથે વાતો કરી પોતાનો આનંદ મેળવી જતા. તેનું જીવનઝરણું તૃપ્તાણેને માટે ન વહેતાં વિલાસીઓની શોભા રૂપ બન્યું હતું. તેના ઘરનો રીટકો ભૂખ્યાંને માટે ન હતો, પણ રસેચ્છની જીભના રસને પોષવા માટે હતો. તેનું સંગીત કોઈ શાન્તિ ઇચ્છનારને માટે ન હતું, પણ ઘોષાટી ટોળાંને વધારે મસ્તીએ ચડાવવામાં વપરાતું. એ પર સ્પર્શના માયાવી અવલંબનોમાં ક્યાંય સ્થિરતા શાન્તિ કે તૃપ્તિ નહોતાં, માત્ર ઇન્દ્રિયનુષ્ઠાન રંગ

જેવો તેમાંથી મળતો તેમનો આનંદ હતો. સૌ પોતપોતાના મનમા પોતાને સુખી ગણના.

આ રંગ સરયૂ ઉપર ચઢ્યા હતા. તે પણ કોઈકોઈ વખત તેના ગત સરકારે સતેજ થઈ જતા, ઘણા આનંદની ઘડી પડી ને ઉદાસ બની જતી. જગન ઉપરથી તેનું મન હટી જતું. જીવનમા કંઈક અપૂર્ણતા લાગતી. જાણે ભૂલી પડી હોય, કંઈક ખોવાયુ હોય તેમ બેચેન બની જતી. ધરમા આમતેમ આંટા મારતી. તેનો આત્મા કોઈ ચીજ માટે તરડતો, પણ તે ચીજ કંઈ એ તે સમજી શકતી નહોતી. થાકી જતી, તેની આસપાસનું વાતાવરણ તેને ઘસડતું, તેમાં તણાઈ ને પણ સૌ બેચેન મુખ માણતી.

જ્યા જડતાને નકલી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પહે-રાવવાનું કામ શુદ્ધિપૂર્વક ચાલી રતું છે; જેની મોહનીથી અંગત ગામડાના બાળા ખેડતો આધ્યાત્મિક જીવનધન તેને ખોજે ધરી દઈ તન-મનનાં પરંપરાના કાંટા ઝેરી લે છે; જ્યા પ્રકાશમાં આવે તેજ પાપ ગણાય છે, સાળિત થાય તેજ ગુન્દો ગણાય છે, કુટિલતા એ જ નીતિનો સિદ્ધાંત જ્યાં પ્રવર્તે છે, એવા સર્વાંગ શોભના સાહિત્યોથી ભરપૂર શહેરોગાના એક શહેરમાં સરયૂનો વસવાટ હતો.

એક સંધ્યાકાળે ગંગાના શાન્ત વહેતા પ્રવાહમા સરયૂ અને તેના મિત્રમણથી ભરેલી હોડી ચાલી જતી હતી જલ સ્થિર હતું. હોડીએ પણ એટલી જ સ્થિરતા ધારણ કરેલી. વહાણના શકેને દિશાનુકૂલ પવન હતો. પવનની લહરીઓ સાથે જલ લહેરાતું હતું સગીતનો મધુર અવાજ હોડીમા બેઠેલામાના કોઈકનાં મુખમાથી નીકળતો હતો. સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી ભરપૂર હતી. આકાશમા ચિત્ર વિચિત્ર રંગીન પડદાઓ પથરાયલા પડ્યા હતા. તેનો આભાસ જલમા પડતો હતો. કિનારા ઉપરની વનરાજિ

પ્રશાન્ત, આનંદથી ધીમું ધીમું ડોલતી જલ ઉપર ઝુંકી રહી હતી. પૃથ્વી, જલ, પવન, આકાશ, તેજ સૌ પરસ્પરાલંબન સ્વીકારી જાણે પોતાપણું છોડી દઈ સમસ્વરૂપમા પ્રકટયા હતાં. માનવજાત તેની મોજ ચાખના હતા. સૃષ્ટિ-સ્થાનના માલિકે સૌંદર્યનો અખૂટ ખખનો ખુલ્લો હાથે વેર્યો હતો. સૌંદર્ય આજ ભોગવે તેનું બન્યું હતું.

સસારસમુદ્રમા આમ જ સરયૂનું નાવ અનુકૂલ માર્ગે આનંદથી ચાલ્યું જતું હતું.

એટલામા સુકાન અને શઠ વગરની એક ન્હાની તરી ગંગાના પ્રયટ પ્રવાહને ચીરતી, પવનની સામે પૂર બેસમા ચાલી જતી હતી. તેમા એક જ મુસાફર હતો, ભવ્ય અને કદાવર, ગેર રંગધારી તેમાં કોઈ મહાત્મા વિરાજેલો. હાથગાના હલેમાથી પાણીમા જાણે છળછમીયા રમતો હોય. વિરાટવિશ્વના જાણે એક અનોખા પ્રવાહમા એકલો અડુલો તે ચાલ્યો જતો હોય તેની તરી હોડીની લગોલગથી પસાર થઈ. અવિનાશી આત્માનું અમરત્વ તેના મુખમાથી ટપકતું હતું. મહાત્માના મુખમાના શબ્દો સરયૂને કાતે અથડાયા, “નાયમાત્મા વલ્લહીનેન લભ્ય.” જલના પ્રવાહમાથી આખા હોડીની સરયૂએ તે તરફ જોયું. તેની આખો ભાવભીની થઈ, અને અજાણતા આત્મા જ એ પડને ય ચીરી તેને ચરણે જઈ નમ્યો. તેના મુખમાથી અચાનક નીકળી ગયું. “એ કાણુ ?”

હોડીમાથી એક જાણ જવાબ આપ્યો, “એ તો ખાળીવનમા બાવાઓની જમાત પડી છે તેનો મહંત.”

“શું તેજ ! શી પ્રભા ! શી કાન્તિ !” સરયૂથી તેની તારીફ થઈ ગઈ.

એક મિત્રે જવાબ આપ્યો, “સરયૂબ્દેન આખા શહેરમા એની વાન પ્રસરી ગઈ છે,

આપણા લોકો ગાડરિયાપ્રવાહે વહેનારા છે. હવે તો એમના દર્શને જનારાઓનો રાકડો ફાટ્યો છે. એ ટોળા ભેગો હું પણ ગયો હતો. ઉંમર નહાની લાગે છે. શરીરે હાલુપુટ છે. જાન ફેટલું છે તેની ખબર નથી. પણ તેનો ચાંદરો જ એવો છે કે સામાના મન ઉપર બહુ જબરી અસર કરે છે. બીજાઓથી આપોઆપ જ નમી પડાય છે. જોલે છે ત્યારે વાણીમાંથી જાણે અમૃત ઝરું, પણ જોલે છે જવલે જ.

સરયૂએ ફરી વાર એ આખ આગળથી ફર જતી તરી તરફ દૃષ્ટિ નાખી સંધ્યાની મુરખી ભેળા-ભળા જતા તેના રંગથી જાણે બ્રહ્માડના તરવોનું એક ચિન્હ હોય તેવો ને લાગતો હતો. સરયૂએ ફરીવાર તેને સત્કાર્યો અને જોડાઈ છવનના ઉભરે ચડી

બહારથી તેને શાન્ત થયેલી જોઈ તેના પતિએ તેને કહ્યું “ સરયૂ. મને તો તે બિચારાની દયા આવે છે. આવી સુંદર મુષ્ટિમાં પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ જનાવી. તે જવાને ઉપયોગમાં નહિ લેતા તેની અવગણના કરી, સુખ નાખી છંદ કેવળ દુખ જ વહેરી લેવું એ કેવી મર્મી ?

સરયૂના દિલમાં આવત થયો તે જોલે ને પહેલાં જ એક મિત્રે જવાગ વાળ્યો. નમારી વાત સાચી છે. આવા સુંદર સમયમાં એકાદ મિત્ર સાથે રાખી, સદ ચલાવી, પવનને અનુક્રમ માર્ગે હોડી લઈ જઈ જઈ આરામથી સફર કરવા નીકળ્યા હોય તો કેવી મન આવન ! આ તો પવનની સામે જ નાનકડી તરી લઈ લડવા ધમે છે. શકનું ખાઈ ખાઈ આવડામાં નેર બધું હાથ ને દેખાડવું જોઈએ ને ? ”

સરયૂને આ મીઠું ન લાગ્યું. તે જોલી આપણે મંડરી, આપણે રાગ અને ભાગની

દૃષ્ટિએ જ બધું જોયા કરીએ. પણ મંસારથી ઉઘટો માર્ગ તે જ ચોગીનો. ”

“ પણ આ તો કુદરતથી મ ઉઘટો ! ”

“ કુદરતથી ઉઘટો માર્ગ તે જ મંસારીનો. ”

“ તમને કંઈક પક્ષપાત લાગે છે. તેમ શી રીતે બને ? ”

સરયૂએ કહ્યું, “ કુદરત તે પરમાત્માનું પ્રકૃતિસ્વરૂપ. આત્માની પ્રેરણાઓ પામવાનું સ્થાન. ગૂઢ, ભય, ભયાનક છતાં જે આદર્શક હોતી મહાન વિભૂતિઓમાં રમતા આપણે આજે પ્રભુના સંસ્પૃગવર્તી છતાં એવું કોને લાગ્યું ? આપણે આપણી ઇન્દ્રિયોનં પોથી, પણ સસ, રાયંભના સ્વરૂપમાંથી કોણે આત્મામાં નવો પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને બુદ્ધિમાં. તેના પોપણની ચીજનો દેહને માટે ઉપયોગ કરના શીખ્યા. સાચું તત્ત્વ જોયું છવનમાં કૃત્રિમતાઓ ભરી દીધી. અને અસારે એ મૃતપ્રાપ ચેતનાઓ ઉપર આપણે તાડવ કરી રહ્યા છીએ; તેથી જ છવનમાં જે અસ્વાભાવિક લાગવું જોઈએ તે સ્વાભાવિક લાગવા માડવું છે. ”

તે જોલી રહી. સૌ વિચારમાં પડ્યા. એ શાન્તિ અખંડ રહી. ધીમે ધીમે સૌદર્શનોગ્રાસ કરતાર અંધકાર ઉતરતો હતો. નિર્સીમ વહેતા વહેનમાં ચાલના નાવથી પાણીમાં થતા ખજાણાટ સાથે ગનિતી ઝડપને ઇચ્છતા હતાં તે સૌ કિનારે ઉતર્યા અને વિખેર્યા.

આકાશમાં તારા વેરાએલા પડ્યા હતા. એ અધાર પ્રદેશમાં સરયૂ અગાસીએ ચડી. ખાખીવનની દિશામાં કંઈક નિહાળી રહી હતી. આથે આથે કંઈક ઝગકનું હતું. તે જ જોગીની ધ્રુવી હતો.

ખીજે નીવસે સાધુના દર્શને ગઈ. ભૂતકાલના અતિથિ ગજકુમારને આછી સ્મૃતિએ ઝોળાળ્યો. નમન કર્યું અને શાશ્વત મુખ માટેના ઉપદેશ વાળ્યો.

યોગી બોલ્યા, “ બેટા ! શાશ્વત સુખ દેવ અને મન બનેથી પર છે. અસારે એ વિશેની હકીકત તારી કલ્પનાને આત્મ આપનારી અને મોહ ઉપજાવનારી થશે. પણ બાલે ! કલ્પનાની સૃષ્ટિ જેટલી સુંદર છે તેટલી જ આચારની ભયંકર છે. આચારમા આકર્ષક લાગતી બધી મોહકતા ઉડી જઈ કઠોરતા જ રહે છે. એ દુર્બોધ પ્રદેશમા કનરવાનું સાહસ ન કર. તું જગતપ્રવાસી, હાલ તો તારે માટે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે જગતનો પ્રત્યેક વ્યવહાર કરતી વખતે તારા મનમા નિરંતર એ સૂત્ર યાદ રાખજે કે જન્મ અને જીવન આત્માના વિકાસ માટે, તેનું પૃથ્વી પામવા માટે, મોક્ષ મેળવવા માટેના સાધનરૂપ છે. ”

“ જીવન એ આત્માની જ્યોત છે. તેને વે-
ટરી ન દેતાં તેના વેડે જ્ઞાન પામી, સારાસારને
ઓળખી, વધારે પ્રકાશિત કરી સંત્રાસાર્થે પ્રચાર
કર. તે માર્ગે અનંત લાગતાં પાછી ન વળીશ.
અનંતમાથી જ અનંત મળશે. ”

“ આત્મશ્રદ્ધાળુ થજે. સુખકર્મમા આસ-
ક્તિરહિત થજે. જ્ઞાન મેળવી મનસંન્યાસે લેજે.
શાશ્વત સુખ તને તેમાથી જડશે. ”

જીવનનું સૂત્ર પામી સરયૂ ઘેર આવી.
પરિચિત તે જ સ્થાન અને તે જ સન્નજનો, પણ
બધું જ બદલાઈ ગયું. બાલે પોતે જ પલટાઈ ગઈ.

તેનો જીવનપ્રવાહ ઉડો અને ગંભીર રીતે
વહેવા લાગ્યો. તેનું સંગીત મર્મગામી બન્યું.
તેનો ખોરાક બલશુદ્ધિનો પોષક થયો. પણ તેનો
આત્મદેહ, આત્મદેહ જોવાયો, આત્મદે ? કે જોને
ઇન્દ્રિયરાગ જ કહીશું ?

આજે એ દિવસ આવ્યો. દૂર દૂર સંધ્યાના
આકાશમા ધીમે ધીમે સૂર્યને અંવસ ન પામતો
જોતી સરયૂ ઉભી હતી. વૃક્ષોના પાદડા ખરી
પડી વંટોળમા ધુમડી ખાતા હતાં. વરતુઓનું
ઝાંખું દર્શન થતું. વનમધી ઘંટાનો અને સા-
ધુની જમાનનો ગગનભેદી નોદ ગર્જનોને અનંત
કંપિત થતો પૃથ્વી ઉપર પ્રમરી જતો હતો.

‘ અહાલોક ’ ના એકે સામટા અવાજ
સાથે જમાન ઉપડી. મોખરે તે જ ગેરગધારી
મહાત્મા. તપનો તેજ પ્રભાવ સુખ ઉપર વિસ્તરી
રહ્યો હતો. નયનોમાં શ્રદ્ધા હતી. ઇન્દ્રિયનિ-
ગ્રહી અગ્નિ વૃત્તવાળા તેના પગસમા બાણે
દટતા જ ભરી હોય !

સરયૂનો કંઈ કંઈ થયો. મહાત્માને નમન કર-
વાનું મન થયું. પણ તેના બ્રહ્મતેજને જોઈ
પોતે અતિતુચ્છ જગત ઉપરના માયામોહમાં
જે અનાર પ્રાણી તેને પણ પડ્યા બાણે નાલાયક
હોય તેમ સંકેત્યાતી એક તરફ ઉભી.

અનંત સમૃદ્ધિવાન તે મહાત્મા બાલ્યો.
દૂર સરયૂને જોઈ બાણે કહેતો હોય કે વંતવિ-
જન એ અમાગ મહેલ, ગિરિશિખર એ અંમોહ
આસન, મૃત્યુ અમારો મિત્ર, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અ-
મારા સહોદર, ચિરશાન્તિ એ અમારી સ્ત્રી.
અમારા અવધૂતના અખાડા જગતથી અનોખા
તત્ત્વ ઉપર ઉભા છે, બાલે ? હ. જ દીધું હોય
તો ક્ષમા કરજે.

જમાનમાથી પૃથ્વીભરી આકાશને વીધતો
ધોળ નીકળ્યો. “ નાયમાત્મા વલ્લહીનેન
લભ્યઃ ” સરયૂએ તે કીધો, ને જ્ઞાન અને
બલ વચ્ચેના ફરકને સમજી.

આપણા લોકો ગાડરિયાપ્રવાહું નહિતારા છે. હવે તો એમના દર્શન જતાગએતો સારો કારણ છે. એ રોળા ભેંજા હું પાનું નથી લેતો. ઉમર ન્હાની લાગે છે. સરીરે હાડપણ છે. જાન કેટલું છે તેની ખબર નથી. પણ તેના ગળેંગ જ એવો છે કે મામાના મન દિવર બહુ જળરી અસર કરે છે. બીજાઓથી આપોઆપ જ નાગી પડાય છે. બોલે છે ત્યારે વાણીમાંથી જાણે અચૂત ઝલું, પણ બોલે છે જવચ્ચે જ "

સરચૂએ જરી વાર એ આખ આગળથી ફર જતી તરી તમ્મ દટિ નાખી. સંધ્યાની મુખી બેળા બળી જતા તેના રંગથી જાણે અઘ્ઘાલના તરવેલું એક ગિન્દ હોય તેવો ને લાગતો હોય સરચૂએ જરીવાર તેને સહાર્યો અને એકાકી છવનના હિભરે ચઢી.

બહારથી તેને શાન્ત થયેલી બોધ તેના પતિએ તેને કહ્યું " સરચૂ, મને તો તે બિચા રાની દયા આવે છે. આવી મુદર મુષ્ટિમા પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ જતાવી. તે બધાને ઉપયોગમાં નહિ લેતા તેની અવગણના કરી, મુખ નાખી દંધ કેવળ દુખ જ વહેરી લેવું એ કેવી મૂર્ખાઈ ? "

સરચૂના દિલમા આશ્વિત થયો. તે બોલે તે પહેલા જ એક મિત્રે જવાબ વાળ્યો. " તમારી વાત સાચી છે. આવા મુદર સમયમાં એકાક મિત્ર સાથે રાખી, સદ ચલાવી, પવનને અનુકૂળ માર્ગે હોડી લઈ જઈ જરા-આરામથી સફર કરવા નીકળ્યો હોત તો કેવી મન આવત ! આ તો પવનની સામે જ નાનકડી તરી લઈ લડવા ધમે છે. મદતનું ખાટું ખાટું આવડામા જોર ભરે હોય ને દેખાડવું બોધેને ને ? "

સરચૂને આ કીક ન લાગ્યું. ને બોલી, " આપણે નસારી, આપણે ટાગ અંત ભોગની

દિટ્ટો જ જલુ વેદેયા ફરિંગે. પણ મનસૂઝા ફરિંગે માર્ગ ને જ વેદેંગિના. "

" પણ આ તો ફરિંગથી ને ફરિંગ ? "

" ફરિંગથી ફરિંગે માર્ગ ને જ સંભારિના. "

" તમને કંઈક ખસાવ લાગે છે. તેમ કી કીને બને ? "

મરણ્યો કહ્યું, " ફરિંગ ને ખસાવનું પ્રકૃતિનિવચ્ચ. આત્માની પ્રેમગૂંઝો પામવાનું સ્થાન. ગૃહ, ભવ્ય, ભવાનક જતા ને આશ્ચર્ય તેની મદાન વિચિત્રિઓમાં મના આપણે આને પ્રભુના સંમુખવર્તી હતા એવું કેને લાગ્યું ? આપણે આપણી દરિયેને પોથી, પણ સ્વચ્ચ, રાખંજના સ્વચ્ચમાંથી કોણે આત્મામાં નવે પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને જુલ્યા. તેના પોપણની સીજનો દેલને માટે ઉપયોગ કરના કીખ્યા. સાચું તત્ત્વ બોલું છવનમા ફરિમના

લુહાર તો સાબળી રહો ને બોલ્યો.
“વાહ, આટલી મહેનત કરી એમા હું શુ
આપું? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય
છે તેને ફક્ત ચાર આના મળે છે, તો તને
શુ આપે?”

“ભાઈ, એ વાત ખરી પણ મારે તો
ને આપશે તે સોનામહેર જેવું છે. મને તો
ને ખરા પરમેવાનું મળશે તે જ મારે
લેવાનું છે.”

લુહારને પહેલા તો અજબ્યા બીખારી
નરક જેવાનું કંઈ દારણું નહોતું. પણ આ
વખતે જરા સામે જોયું તો એને બીખારીને
ખદ્દે કોઈ ગર્ભશ્રીમન્ત જેવું જણાયું તાપ
તથા થાકથી રાગનું મોટું લાલચોળ થઈ
ગયું હતું.

ગત્તએ છતાં થઈ જવાવાની ઘડીકથી
આહું જોયું. લુહારે એક તાળાનો પૈસો બીખારી
નરક કેળ્યો. હરખાતો હરખાતો રાગ તે
ઉપાડી લઈ, ઘેર આવી નીરાતે ધસધસાટ સ્તો.

સવાર પડતા જ પેલા પંડિતને રાગએ
તેડું મોડલ્યું રાગએ સનમાન કર્યા પછી પેલી
તામ્રમુદ્રા પંડિતને દાનમા આપી “હિન્દરાજ
આ મહારા ખરા પરમેવાની ‘કુલતી પાખડી’ છે
તે સ્વીકારે.”

પંડિતે શુભં ભવતુ કહી દક્ષિણા લીધી,
ને ઘેર ગયા. પંડિતાણીના મનમાં આજે મોટી
મોટી આશાઓ હતી. રાગ સોનું આપશે એમ
એના મનમા હતું. એ હરખબેર સામે આવી
અને પૂછ્યું, “ખતાવો, જોકે રાગજીએ શુ
આપ્યું?”

તાળાનો પૈસો જોઈ એ ગહુ નિરાશ થઈ
ને એને ખૂબ રીસ ચઢી. રીસમા ને રીસમા પેલો
પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે જહાર તુલશીક્યારા-
મા જઈને પડ્યો.

સવારે પંડિતાણી તુલશીમાની પૂજા કરવા
આગણામા આવ્યા ત્યારે એક અચરજ જોયું.
છોડ સાથે એક બીજો. મોટો છોડ કુચો હતો.
પાદરે પાદરે સોનામહેર વળગી હતી. એનો
હરખ તો માય નહી.

પંડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે, તે સં-
સાર નભાવે છે. બીજા બ્રાહ્મણો દેવધી બળવા
મંડચા. વગર દાન લઈ થયેલી નિર્માળપ રિતની
ગૃહસ્થાઈ એમને પૂંચવા લાગી.

પંડોશણેને અદેખાઈ થઈ. પંડિતાણીને
ધરણા દેખી એમના મનમાં ઓછું આવ્યું.

થોડીક સોનામહેર ચોરી લેવા એમણે ખેત
સ્ત્રી. “એટલી બધીમાથી બે ચાર તોડી લ-
ઈશુ તો શી ખબર પડવાની છે?” એમ
એમણે ધાર્યું

મળરકે વહેલી હઠી, કેટલીક પંડોશણો
પંડિતાણીના તુલશીક્યારા આગળ છાનીમાની
આવી પહોંચી. ચોતરફ આખ ફેરવી, કોઈ જોતું
નથી એમ ખાતરી થઈ એટલે બળેલાથે સોના-
મહેર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ લાગ્યા કર્યા.

ખરા પરમેવાનું ધન ઝાળવાય નો તે
લેનારને પચતું નથી. લોકો કહે છે તે ‘કુટી
નીકળે’ છે અહીં તો એવું કશું થયું નહી;
પણ એક નવાઈ થઈ.

પંડોશણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાંથી
ખશેડ્યા ખશે નહી એક બીજાના સામે જોઈ
બધી ઓશીયાળી થઈ ગઈ. “નકી, હવે તો ચોર
તરીકે સવારમા ખપવાના” એવો વિચાર આવ્યો
એટલે એમની ગમરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી ખસો પોતાના ઘરના માણ-
સોને એમણે પાડી. પણ આ એક-સરખી ખ-
મોથી પહિત અને પંડિતાણી જંગી ઉઠ્યા.
સૌ ભેગા થઈ ગયા. વાત શેરીમાથી ચોરે, અને
ચોરેથી દરબાર સુધી પહોંચી ગઈ.

અ સૌ. મનોરમા મજસુદાર :

પૈસાનું ઝાંડ

એક હતો ગજ, તેનું નામ દાનનેન, તે બહુ ધર્મિષ્ઠ અને દાનધરી હતો, અને બ્રાહ્મણોને વાસ વાસ મોનું એ રાજ આપતો.

સવારમા બ્રાહ્મણના ટાંગેટાળા રાગને દરબાર જતા અને વાસ વાસ મોનું લઈ આવતાં. બ્રાહ્મણોને તો લીલા-લહેર થઈ ચડેલી; અને મોનું વધતું તેમાંથી પેનાની ઓઝો માટે ધરેણા ધરાવતા.

એ ગામમા નિર્મળ પડિત કરીને એક ટેકાસો બ્રાહ્મણ મહેતો હતો. તે કોઈ દિવસ આ ગમને ત્યાં દાન લેવા ગય નહીં, તેથી એની વહુ અઠગાતી અને ધમ્મા કંકાસ માણી.

એને મન અસ તોપ થતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સાતવન કરી કહેતો “મારે એવું દાન લેવું નથી. જનમહેનતના રજનરમાંથી મને કોઈ આપે તો જ મારે લેવું એવો મારા મનમા ટેક છે. રાજા પણ ખરા પરસેવાની એક પાછ મને આપે તો મારે મન સોના-મહેર જેવી છે.”

એના આ ટેક સૌ જાણતા. ખીજ બ્રાહ્મણો એતો ટેક ચુકાવવા તૈયાર થયા. એક દિવસ બધા બ્રાહ્મણોએ રાગને આ વાન કરી દીધી. ‘બિશુદને વળી અભિમાન શું અને ટેક શો?’-એમ વધારીને બ્રાહ્મણોએ વાન કહી.

ગજએ વાત સાંભળી લીધી; અને મનમા ગાઠ વાળી. ખીજે દિવસે રાજાએ નિર્મળપડિતને દરબારનું તેડું મોકલ્યું.

બિચારો પડિત તો જેવો દરબારમા ખડો થયો તેવો જ રાજાએ સવાલ કર્યો, “પડિત-

રાજા! હું છે તમે દાન લેતા નથી? હું તમે માફ? મન કેમ નથી લેતા?”

“રાજધિરાજ! માફ કરવું. મારે તો ખરા પરસેવાનું મને તો જ લેવું એવો હું નિયમ લઈ ગેરો છું. આ મજાપાટ તો આપના વડીલના છે, એ કંઈ આપનું પોતાનું ન હોવામા. તેથી-”

સૂત ગમનેન પડિતનું હૃદય સાચું વાચું પડિતને ખીજે દિવસે કહ્યું આપનાતું કહી વદાય કર્યા વિચારમા રાગને રાત પડી. નગર-ચર્ચા જેવા નાક બીખારીના ઘરડા વૃક્ષા કપડા પહેરી લીધા અને એ બહાર નીકળ્યા.

ગતે બધે અંધારું થોર અને શાન્ત મંદિ-માકાર! રાગ કરતો કરતો એક લુદાગી દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યા.

ત્યાં બહી સળગતી હતી, અને એક છાંકરો ધમણ ધમતો હતો. બહીમાંથી લાવ્રચોળ લોખંડ હતો શળીઓ કાટી બુદારે એણે પર ધર્યા. રાજા પાસે આવ્યો. આ બીખારીને લુદાર જોઈ રહ્યો.

રાજાએ લુદારને વિનવ્યો. “ભાઈ મને હવેયો મોગવાનું કામ આપશે? મારાથી ખનશે તેટલું કામ હું આપીશ.” લુદારે હવેયો કાથમા આપ્યો.

રાજાએ થોડાક ધા કર્યા, તે થોડીવારમા પરસેવાના ઝેણેઝેમ વળ્યા; રેલાથી એ જાણે ન્દાઈ ગયા. થાકી જવાથી રાજાએ લુદારને કહ્યું-“ભાઈ, હવે બસ; મારાથી આટલું જ કામ થશે; હવે હું થાકી ગયો છું તો મારી મજૂરી આપ.”

લુહાર તો સાબળી રહ્યો ને જોડ્યો.
“વાહ, આટલી મહેનત કરી એમા હું શું
આપું ? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય
છે તેને ફક્ત ચાર આના મળે છે, તો તને
શું આપે ?”

“ભાઈ, એ વાત ખરી પણ મારે તો
ને આપણો ને સોનામહેર નેવું છે. મને તો
ને ખરા પરસેવાનું મળશે તે જ મારે
લેવાનું છે.”

લુહારને પહેલા તો અજાણ્યા બીખારી
નરક નેવાનું કંઈ દારણું નહોતું પણ આ
વખતે જરા સામે જોયું તો એને બીખારીને
બદલે કોઈ ગર્ભશ્રીમન્ત જોવું જણાયું તાપ
તથા થાકથી રાગનું મોહો લાલચોળ થઈ
ગયું હતું.

ગત્તએ છતાં થઈ જવાવાની બહીકથી
આહું નેયું. લુહારે એક તાળાનો પૈસો બીખારી
નરક દેડ્યો. હરખાતો હરખાતો રાગ તો
ઉપાડી લઈ, ઘેર આવી નીરાતે ધમધસાટ સૂતો.

સવાર પડતા જ પેલા પડિને રાગએ
તેડું મોકલ્યું રાગએ સનમાન કર્યા પછી પેલી
તાંત્રમુદ્રા પડિને દાનમા આપી “હિજરાજ
આ મહારા ખરા પરસેવાની ‘ફુલની પાગડી’ છે
તે ચીકારો.”

પડિને શુભં ભવતુ કહી દક્ષિણા લીધી,
તે ઘેર ગયા. પડિતાણીના મનમા આજે મોટી
મોટી આશાઓ હતી. રાગ સોનું આપશે એમ
એના મનમા હતું. એ હરખબેર સામે આવી
અને પૂછ્યું, “જનાવો, નેકે રાગજીએ શું
આપ્યું ?”

તાળાનો પૈસો જોઈ એ બહુ નિરાશ થઈ
ને એને ખૂબ રીસ ચઢી. રીસમા ને રીસમા પેલો
પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બહાર તુલશીમાની
મા જર્જર પડ્યો.

સવારે પડિતાણી તુલશીમાની પૂજા કરવા
આગણામા આવ્યા ત્યારે એક અચરજ નેયું.
છોડ સાથે એક બીજો મોટો છોડ ઉગ્યો હતો.
પાદડે પાદડે સોનામહેર વળગી હતી. એના
હરખ તો માય નહી.

પડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે, ને સં-
સાર નભાવે છે. બીજા બ્રાહ્મણો દેવથી બળવા
મંડચા. વગર દાન-લાઘે થયેલી નિર્ભજપ ડિનની
ગુરુત્થાઈ એમને ખૂંચવા લાગી.

પડોશણોને અદેખાઈ થઈ. પડિતાણીને
ઘરેણા દેખી એમના મનમા ઝોહું આવ્યું.

ચોડીક સોનામહેર ચોરી લેવા એમણે બેન
રૂંડે. “એટલી બધીમાથી બે ચાર તોડી લ-
ઈશું તો શી બગર પડવાની છે ?” એમ
એમણે ધાર્યું

મગરકે વહેલી હતી, કેટલીક પડોશણો
પડિતાણીના તુલશીકયારા આગળ છાતીમાની
આવી પહોચી. ચોતરફ આખ ફેરવી, કોઈ જોતું
નથી એમ ખાતરી થઈ એટલે બળેલાથે સોના-
મહેર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ લાગ્યા કર્યા.

ખરા પરસેવાનું ધન ઝોળવાય તો તે
લેનારને પચતું નથી. લોકો કહે છે તે ‘કુટી
નીકળે’ છે. અહીં તો એવું કશું થયું નહી;
પણ એક નવાઈ થઈ.

પડોશણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાંથી
ખસેડ્યા ખસે નહી. એક બીજના સામે જોઈ
બધી ઝોશીયાળી થઈ ગઈ. “નકી, હવે તો ચોર
તરીકે સવારમા ખપવાના’ એવો વિચાર આવ્યો
એટલે એમની ગમરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી ખમો પોતાના ઘરના માણ-
સોને એમણે પાડી. પણ આ એક-સરખી બૂ-
મોથી પડિત અને પડિતાણી જગી ઉઠ્યા.
સૌ ભેગા થઈ ગયા. વાત શેરીમાથી ચોટે, અને
ચોટેથી દરબાર સુધી પહોચી ગઈ.

હુંલગીકાગર આગળ તો બેસ્યા બેસું થઈ રહ્યું. પંડિત પર બહાર આગળમાં આવ્યા. રાંતના લાથન એ ધીમેથી આડગા એટલે જતાં કશું નથી એમ લાથ છડા શ્રી ગયા.

આથ ધી દાનિ સુધી આ બધી વાત મનને દાનિ પડી. રાત્રીએ નિર્ભય પડિતન જોવાવ્યા, ખુવામો માગ્યો.

પડિતે કહ્યું, " મનધિરજી ! એમા કી તક બેસું કશું નથી મને આપે જે બન પર- સેવાની તાલ મુદ્રા આપી હતી. તે કંઈક આક-

જ્ઞાન કામનું ત્રીય તુલ્યીઆનના પડી આ એનું મુદ્રા જાણે. આપણે જાણે પડે પાડે માનામુદ્રા થાય છે "

" મનજી ! હું નોંધેના કાંતો-આપનું પાતે કમાવિતન કશું કવ્ય પીતન કવ્યથી લાખ- જાણે અતીયાન છે. બન પરમવાના વાંચનમથી ન પૂવ્ય હોય ને કાંતે છે, "

મન કહે " મનુ; પડિતરાજ ! ખબર મે તો નોંધેના જાણે કે બન પડેવાનું જાણે "

૧૩

શ્રી રા. લલિતમોહન સુનાલાલ ગાંધી :-

સરસુ

૧

દરખાને કોણ વારી શકે ?

સુરેન્દ્ર તો દરખાના થોડા એવા તો દોડા-વતો કે લોકો તેને ધુની દહેના.

એને વારંવાર એમ થતું કે જાગતો જાગ-તો જાણે સ્વપ્નામાં ટુપી જતો, પોતે જાણે ખીન્ને જ કોઈ હોય એમ એવા સ્વપ્નામાં પોતાને જોઈ રહેતો, કોઈ શાત નદીદિનારા ઉપર કોઈ નહાનીગી એકલ મટલીમા, મુદરતાની લાડીલી પુત્રી ફલવાડી વડે-શોભી રહેલી મટલીમા, એ સ્થાન ફલવાડી અને મટલી સમસ્તમા પ્રાણ સિંચનાર પોતાની સંલધર્મચારિણી મુઝા સાથે જાણે પોતે બેઠો બેઠો, કુદરતના સંગીત મહી બળી જતો જતો કંઈ કવિતા ગાતો હોય કે કોઈ પુસ્તક રચતો હોય, અને સ્થાન, સમય,

માથી અને વૃત્તિના અનેક સંવાદ રૂપ જીવન-મરિતા કુદરતની સંવિનામાં ખળખળ પડી રહી હોય..

સંલધર્મચારિણી મુઝાની મુકેમજ દેહલતા, તેનું મંદ મંદ સ્મિત, તેની મદિરાલીનું વૃલ, તેના વચ્ચેનું કોમુદીઝરણ, તેની અનુરાગરંગિત લજ્જન, તેના લજ્જનમુકલિત હાવભાવ, એવું એવું કંઈ તે જોયા કરતો....

આતું આતું મેળવવાના અભિલાષ તેના ઉપકાના હૃદયના મધુરમા મધુર ગુંગરવ હતા.

પરંતુ આશા ! તે કેટલાને મૃતસંજીવની દહ જીવાડ્યા અને પોછા નવજીવાન બનાવ્યા છે, તો કેટલાંયનું જીવન ખાદે ઝેર પણ કરી દીધું છે ! કેટલાને તે દોડશે ખવડાવી ગય્યાવ્યા છે, તો કેટલાયને જીવનભર નલમતા ને નલસતાં

જ રાખ્યાં છે ! તું સુરંગના હો કે પાનાકન્યા, મનુષ્ય તને ત્યજતો નથી, તું એને છોડતી નથી !

૨

બાવીશ વર્ષે સુરેન્દ્ર વિશ્વવિદ્યાલયની - દિલ્હી સુરીઓમા પારંગત થઈને પરણ્યો અને સંસારમા પડ્યો. એ પરણ્યો કે એને પરણવું પડ્યું. સંસારસાગર એ પોને તરવા પડ્યો કે સાગરે જ નેને આકર્ષી લીધો અને ન હુણવાને માટે હાથ મારવાની ફરજ પાડી. આઠવિકાતો અટપટો ક્રેયડો તેને પણ ઉકેલવાનો વારો આવી લાગ્યો. જીવનનો મહાપ્રશ્ન તેની સામે પ્રવૃત્તિ જન્મના હેતુહાર સમે ખડો થઈ ગયો. મુખી જીવનનો માર્ગ કયો ? શાત જીવન ગાળાનો શો ઉપાય ? જનસેવા કરતે કરતે આત્મકલ્યાણ સાધવાનો ઉત્તમ માર્ગ કેમ ઓળખવો ?

સ્વપ્ન અને વાચન, વાસન અને સ્વપ્નના જ રાતદિવમમા વર્ગો ગાળ્યા હોય એવા જીવનને પ્રવૃત્તિમય જીવન તરફ મુક્તિ શેની હોય ? વ્યાપારને માટે તો એ લાયક જ નહોતો. બાપદાદાની જમીન વારને મળી નહોતી કે નવી ખરીદવાને પુછ પણ હતી નહીં કે ખેતીમાં પડી શકે. નોકરી કરવા જતા નેને પોતાની શિક્ષતા ઉપર કાંઈ મુકાતો હોય અને હૃદયની શસ્ત્રક્રિયા થતી હોય એમ લાગતું

એની બાવનાઓ તો એને લેખક થવાને જ પ્રેરતી હતી એક માસિકના તંત્રી થવાનું જ તેણે પ્રસન્ન કયું. એક સ્તંભી તરફથી ન્હાનામરજા હાપખાનાની જોગવાઈ થઈ શકી.

૩

જતે દલાટે સરસુ સાસરે આવી.

સુરેન્દ્રને પરણ્યા ને લગભગ બે વર્ષ વીતી ગયાં દશે પણ તેને લગ્નપ્રસંગ પછી સરસુને જોવાનો આ પરેસો જ પ્રસંગ હતો.

અનેક રમણીય સંસ્મરણોના વિષયો રંગે

રંગાયેલું સરસુનું કલ્પના ચિત્ર તેને ધીણીએ વાર આનંદ પમાડતું. તે ચિત્રમાની સાક્ષાત સરસુ હવે તેની પાસે આવી હતી. કંઈ કંઈ મનોરથો ઘડ્યા હતા તે સૌ રૂપીમૂત થવાને આ પરેસો જ અવસર હતો.

સરસુના માળાપે સરૂં ઘર, ભણેલો અનંદ લાયક યુવાન પતિ જોઈ સુરેન્દ્રને સરસુ પરણાવી હતી. ચારવ્યક્ષમા મનુષ્યના હૃદય લેખ વાચવાની દિવ્ય શક્તિ હોતો તો કદાચ આણું ન બનતે !

સંસ્કારી માળાપનું સન્તાન એટલે સરસુ પર હૃદય સંસ્કારની છાપ તો પડી હતી. જીવનની વૈભવતા જ-પ્રારભ કાલમા હૃદયકમળની પાખડીઓ ખીલી. હૃદય સંસ્કૃતિને સદૃશ સંસ્કારની અસર ઉંડી પડી દિવે સ્વતંત્ર થયા દાવો કર્યો. હિંદુ સમાજમા અત્યારે તેને કચ્છી નાગ્યુ. પોતાની કચ્છા ચિના સંસારની દૃષ્ટિએ તે પારકી થઈ ચૂકી.

હૃદય જેને કમ્પ્યુટર નહી તેને પાને એ પડી. ન જોલાયું, ન ચલાયું. હિન્દુબાળા ગર-મોઢું, લલ્લંતયે ન છોડાઈ. એના દિલમા અર્ધનિરાશા છવાઈ રહ્યા. માનસસાક્ષીઓ આંખે બેઠાકણી ને બેઠાવરી બોલી આજોની ગંભીર કદાચ સમજી શકતે પરંતુ સમાજજનન, લોકોમા અપકીર્તિ થવાનો ભય અને હિંદુ આચાર એ ત્રણેએ સરસુને હવતી મારી.

પરણ્યા પછી પિયરમા જેમ તેમ કરી બે વર્ષ ચિતાડ્યા. ઘણી કેરી તો માસરની કલ્પના માત્ર તેને કંપાવતી. સરસુ મોટી થઈ ને મા-મરેથી આણું આપ્યું એટલે માળાપે એને વળાવી. માળાપે લગ્ન પછીના દિવાલોકથી કેવાયવી જાળા હવે સામરે જઈ મુખી થશે એમ ધાયું તેઓ વિચાર કદાચી નહોતે કે સરસુના હૃદયમાં ટાપાનળ પ્રગળ્યો નહોતો.

૪

સરસુ સાસરે આવી. મુરેન્દ્રની ગંદા કાન્તા ધરમા હતી. તેણે બાબીને આવકાર દીધો. ‘તદમે હવે આજથી આ ધરના રાણી,’ કહી ગૃહસ્થાન્ય શોધ્યું. મુરેન્દ્ર હજી ગાંધી પાછો ફર્યો ન હતો.

સરસુ કરતી ડરતી મુરેન્દ્રના અડગા જઈ ગઈ. પુસ્તકો સામે જોવા માડ્યું. એક બે ઉવાડાં ને પાછા મૂક્યા; મનને થયું કે લકડ ? અડકાય ? એમના જ હશે ? વાચી શકું ? જો હક ‘આવી તેની મનાદશા લાગુભર થઈ.

કેટલીક પળ વીત્યા બાદ કોઈના પગલાનો અવાજ સભળાયો. સરસુ પાછી ડરી ને ચમકી. જોયું તો મુરેન્દ્ર મ્હો મલકાવતો તેની નામે ઉભો હતો.

જોતા જ સરસુ ડરી ચમકી. ‘હીસી પડી, ક પી. કપાળે પરએવો વળ્યો. ધરતી ભણી જોઈ ગઈ.

મુરેન્દ્ર કંઈક અમલ્યો ને જોયો

‘શું સરસુ તું બીધી. મ્હારો ધાક લાગ્યો ? હું તો બાળક જેવો છું મ્હારાથી બહીશ નહીં, હો !’

રમણીય મુઝવણ અનુભવતો મુરેન્દ્ર સરસુને જોઈ રહ્યો. સૌંદર્યની મૂર્તિ સમી નિહાળીને પોતાની કલ્પનાનું એક અંગ એને સિદ્ધ થયું લાગ્યું. અને ભાવનાનો બાલક ભાવનાને માર્ગે પળ્યો. લેખક થયો, કલ્પનામૃદિની સોજેક વર્ણની મુગા મળી, આશા ણી; એમ પોતાને ધન્યભાગી સમજવા લાગ્યો. પરંતુ ઉત્કલેષ ન વાચી શક્યો.

સરસુ શાન જ ઉભી રહી. ‘શું મ્હારી સાથે નહીં જોડે ?’ વળી મુરેન્દ્ર ગળુગળ્યો

સરસુ નિરુત્તર જ રહી. ચાલી ગઈ. મુરેન્દ્ર સમજ્યો કે શરમ આવતી હશે.

૫

ઉપરાઉપરી દિવસા વીતી ગયા. સરસુ મુરેન્દ્રની મદદમંથારિણી તરીકે આજ પાચેક

મળિના રહી ગઈ. ગરીબ પરણાવેલું નું નર્તી કે દિલ. એટલે સમાજ દૃષ્ટિએ ગરીબ ગરીબ નાર્યને માંપાછ ગયું, પરંતુ હૃદયકલેષ નો દણ આલુ જ હતો.

મુરેન્દ્રને ત્યાં સરસુ યંત્રવત્ રહી. ભાવલીન છવન અને માનસિક આધાત, એ બંને માટે અમલ થયા.

મુરેન્દ્રના સંવાસ તેને ગમતા જ્યારે નર્તી. તેના લાડ એને ગમતાં નર્તી તેના મીઠા બાવબર્ષો જોત એને કલ્પ મુઝવણ.

મુરેન્દ્ર કાંઈ અમલ વાન કરતો હોય તો પાનુ તેનાથી ન જ હમાતું. ધણી કેરી હૃદય-ગન્થનના વેગને રોકવાની સળંગ કોશીષ કરતી મંગી જ જોડી રહેતી. મુરેન્દ્ર જોડાડી જોડાડી થાકતો ત્યારે એ નિરસ જોત જોડતી. તેની દયામળી દૃષ્ટિ, વિચારશીલ મુખામુતિ, બદીવાન જેવા હાવભાવ, એ સર્વ જોઈ મુરેન્દ્રને અનેક તકવિતક થતા પરંતુ તેને સરસુના હૃદયમાં શું ભર્યું છે તે ક્યાંથી સમજાય !

મુરેન્દ્રને બ્હાલ કરતો જોઈ પોતાથી સામું બ્હાલ જતાવતું નથી, હૃદયણિ હું વિપરીત જ ઉજો છે, એમ સમજી સરસુ હંમેશ તેના આગળ પોતાના હૃદયભાવ દાખી રાખવા મથતી. તેની જો-હાજરીમાં લાગણીઓનો ઉભરો કાકતી, રડતી, રડી શાન થતી વળી રડતી, વળી માવધાન થતી.

હૃદયનું દુઃખ કોને કહે ! સખીઓને કહે તો કદાચ વાન બ્હાર જતાં પતિ શંકાશીલ થાય. પતિને પોતાથી આવી વાન કહેવાય પણ શી રીતે. હૃદયનું દુઃખ હૃદયથી ખમાતું ન હતું. હૃદય ઉવાડાતું ન હતું.

૬

મુરેન્દ્રને સરસુની માનસિક રિથિતિનું ધીમે ધીમે ભાન થવા માડ્યું બીજું તો કશું ય ન સમજાય, પરંતુ એટલું તો પામી શક્યો કે સરસુ સખી તથી ઘણું વળું મમકારે અને

કહે કે 'તને શું થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'મને તો કંઈ નથી. હું તો સારી છું. તમે શું કામ ખાલી જોટા ઉચાટ કર્યા કરો છો?'

મુરેન્દ્રનું મન પણ વ્યથ રહેવા લાગ્યું. માસિકની ખપત વધવા પામી જ નહીં બાળે મો નક્કજ ખપતી. છાપવાતું ખર્ચ વિશેષ આવતું. ગમે તેવા સારા લેખો લેખા કરતો પણ બધી મહેનત નકામી જતી. માસિકને અંગે થોડું ઘણું દેવું પણ વધ્યું.

જિયારા મુરેન્દ્રને ખજાર ન હતી કે જનસમાજને બાવનાઓનું કામ નથી. જનસમાજ બાવનાબુજો નથી તે કલ્પનામૃષ્ટિની વિદારવાટિકામા વિચરવાને રચાયો જ નથી. પેટપૂજનથી પરવારી જ ન શકે તેનં એવું એવું રા ખપતુ ! બાવનાધેલાઓ બહેને પોતાના આદર્શો બક્યા કરે અને તંનેની પાછળ મરી શીટ. જનસમાજ નથી જ માની શકતો કે તેનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કૃતિ કિતમ બાવનાઓમાં રહેલા છે ને બાવના ખીલવનારોઓ વંદ્ય છે. જનમમાજ આપણને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોળા !

મુરેન્દ્રની બાવનાઓ જનસમાજના ખડક માથે અથડાઈ મતપ્રાય થઈ ગઈ તેના આદર્શો, મનોરથો મવેના અરેચુરા થઈ ગયા. વિધિએ અધુરામા પુરૂ કર્યું સરસુ માટી પડી અને છાપખાતુ ખળી ગયું. લેણુદારે શરિયાદ નોધાવી.

વિશ્વવિદ્યાલયના દિલ્લુશી શીખી પાસ થયેલા એમ. એ. ની વિદ્યતા જીવનકલકમા નકામી નીવડી. કોણ તેનં અંચરે પેસા ક્યાથી જો લાવે ? દેવુ ક્યાથી પતાવે ? નોકરી-નોધારાનો આધાર જે અશિક્ષિત હિંદુનું એકલવાઈ લથિયાર. તે એકલી જિયારા મુરેન્દ્રને માટ રહી.

મત્તર ડેકાણે અરજી કરી પરતુ લાગ્ય ફૂટયા હોય એટલે બધેથી પરવાર્યા. ગમે ડેકાણે અરજી માત્ર નોધાઈ.

ઘરમાં સ્ત્રી માંદી, નોકરી મજે નહીં, પાસે પેસા નહીં, બધી આપદાથી મુરેન્દ્ર ઘેરાઈ ગયો. રનેહી પાસે હાથ ધરાય પણ શી રીતે ? આટલું બાળ્યો તે શું બીજા માગવા એમ મોઝે નહીં તો પાછળ તો કહે જ અને કેળવણીથી થયેલું મતેજ આત્મમાન એવી કલ્પના પણ શી રીતે સાળે !

લેણુદારની જમ્મી આવી. સરસામાન બધું ધમડાઈ ગયું. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યું. પ્રણુતો પાડ માનવો જ ખાટી રહેા કે સરસુ જેમાન હતી.

કલ્પનાપ્રધાન માણસ પત્થરનું હૃદય કરીને જોડો. જોળામા સરસુનું માથું લઈ તેના કરમાળેલા વદન પર હાથ ફેરવતો હતો. થોડી થોડી વારે ઘોતીયાના છેડા વતી પવન નાખતો હતો. સરસુ જેમાન જ હતી. તે લવ્યો.

'સરસુ ગાજ કરજે, તને દુખી કરવાને જ પગણ્યો. હું દતભાગી તને ન જ મુખી કરી શક્યો.'

જેમાન સરસુને આ રાજો સલાળામા હોય એમ તેના હોઃ કલકયા. આખા દારી અને તે અચેતન જોલવા લાગી.

"અરેરે, આ હું શુ જ્નેક હું ! આ હું, પેલી મ્હારી બહેનપણી નિર્મળા, અને પેલા કોણ ? હા એ મ્હારા હૃદયનાથ. અરેરે હજુય એની એજ ઝંખના ! એજ પ્રથમ પ્રેમનું પાત્ર ! મ્હારે નથી જ્નેવું ! પણ એ શુ જો-લ્યાંતા ? 'ખીલ્યા પુખ્તો, ખીલ્યુ ઉપવન, ખીલી રહી શી આ.' અરેરે હવે એ સ્મૃતિ ને જો બધું શા માટે ! આ મગણ પથારીએ પડ્યા પડ્યા પણ મ્હારે જો જ્નેવું ના, ના, મ્હારે નથી જ્નેવું."

સરસુતી મુખમુદ્રા ઉપર અંક લાગ આલેખાયા અને ખીજ પળે બદલાયા. મુરેન્દ્ર એના અહીંનહીં ઉડના વાળવાળું લેવાયલું પણ

મુરેન્દ્રે મો જોઈ રો. તે ગળગળ્યા. ‘શું તને હૃદયનાથ હતો ? શું તું બ્રાહ્મ. નિર્ભય મૃગવી જેવી દાસની હતી તે આવી !’ આવેનમા મુરેન્દ્ર સંસ્મરું માથું નીચે શુક્ર્યા ગયો.

ત્યા વળી સરસુ લવી

“અરેરે મ્હારે એ જાંબનાનું શું કામ ! મ્હારે તો યસ મ્હારા મુરેન્દ્ર મ્હારા સાચા વ્યાળી. મ્હારે હવે ખીજનું શું કામ ! દૂર હૃદય, શા માટે થયેલો પ્રેમ બૂલી નથી જતું ! દિંદુ બાળાને છાજતો, પતિ સાથે પ્રેમ ક્યમ નથી કરતું !”

સરસુએ જોરમા મુક્રી વાળી, જોગમા તેના હાથ ઉછગતાને છાતીને મારવા પડ્યા. મુરેન્દ્રે હાથ પકડી લીધા. મુરેન્દ્રને સમજશું પડી કે સરસુ છ મહિનાથી સંકોચ પામતી હતી તે સૌ શા માટે હતું. સરસુની વિશુદ્ધિને આવ્ય આવી નથી એ પણ તે સમજી શક્યો.

પાછી સરસુ લવી.

“અરેરે મ્હું એમનું જીવન ધૂળમા મેળવ્યું અરેરે એમને શું વાંક ! મ્હને પગ્ન્યા એમા એમણે શી શુભેગારી કરી કે એમને હુ દુખી કરું છું ! મ્હને ખીજ સાથે પ્રેમ થયો અને મ્હારો હાથ તો એમને અપાયો, તેથી શું મ્હારે એમને દુખી કરવા ! ના-ના, મ્હારા મુરેન્દ્ર !...”

“મ્હને શૂન્ય હૃદયની જોઈને એમના અંતરમા કેવું થે થઈ જાય છે ! એ બધું મ્હારે પાપે. હાય હાય હુ પરણી જ શું કરવા ! મૃત્યુ જ મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત !” સરસુએ કપાળ ફટકું. મુરેન્દ્ર તે અટકાવી ન જ શક્યો.

બંધ આપે આંમુધારા ચાલી. મુરેન્દ્રનો ખોળો—...

વળી સરસુ લવી.

“એમને કહું ? મ્હને માર કરશે ? મ્હારી

કથા માંભળ્યા પછી મ્હને આવી શકશે ? મ્હારે માટે શું થારશે ?”

મુરેન્દ્ર નાથ કેમ્પવા લાગ્યા. વાંકા વળીને તેના હોઠ પોનાના હોઠ સાથે વાળ્યા.

મગ્નુ માત થઈ ગઈ. ચોરી વાર ક્યકાડી આવી. મુરેન્દ્રની સરસુ મુરેન્દ્રની ન રહી જોના ખોળામા દેવવતિકા જ રહી. તે ‘સરસુ સરસુ’ કરતો હાથ ધમનનો ચડી ગયો. મોટાથી મોટી પડ્યો.

આવા પછ ન રતી. યમમાં મો મરી ગઈ હતી. તેના છેડા મંદાર દરવાનું સાધન ન હતું તેની મારી દના કરનાર કોણ ? દુષ્ટ વન-મમાજ કે જે કલ્પનાત્મક વૃત્તિને પોષતું શિક્ષણ આપે છે અને કલ્પના વિવશ વ્યક્તિઓને ઉગ્ર છે અને તેના આદર્શો માટે મ્થાન આપી જ શકતો નથી તે વૃક્ષન વનમમાજ જેને મન પેટની પીડા જ સાચી ખીજું બધું વ્યર્થ છે તે.

અને ખીજને શુનેલગાર દિંદુસંસાર કે જેમા પ્રેમને સ્થાન નથી સ્નેહલક્ષ્મીના નામનિશાન નથી. ફલિજનના જ ટોલતાસા વાળી રહે છે.

૭

સરસુના હાથ પર મુભાળે રહેલી એ માનાની બગડી વેચી મુરેન્દ્રે તેના છેડા સંસ્કાર કર્યા. માડી હાલતના વિચારે તેને દિવાનો બનાવ્યો. દુખે રીળાયો અને હૃદય શરી ગયું.

પ્રિય પાકક, તું ભાગ્યવાન હો તો આ કથા વાચતો જ ના. પણ સંસારના છાંટા તને હિંચા હોય, મ્હને સમાજનો અનુભવ થયો હોય, ત્હારા આદર્શોનો મહેલ તૂટી પડ્યો હોય, જીવનમા નિરાશા છવાઈ રહી હોય તો આ વાચજો. વાચીને વિચારજો. તારી ભાવનાઓ તારી કંઠે રહેવા દેજો. પોથાનું જ્ઞાન પોથામા રહેવા દેજો. પેટની પૂજને દુનિયા જેટલું ગૌરવ આપે છે તેટલું આપતાં તું પણ બને તો શીખજો.

શ્રિ. “વિલાસ”:

ચમ્પક

એક વખતે અયોધ્યામાં બચ્કર દુકાળ પડવાના ચિન્ન જણાયાં. ચોમાસું પૂરું થવા આનંદ પણ એક પણ ટીપું વરસાદ ના પડ્યો. અત્યારથી જ પીવાના પાણીના માંસા પડ્યા. શું થશે તેનો ખ્યાલ સરખો પણ થઈ રહતો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં મંદિરોમાં પુષ્કળ લોકો જવા માડ્યા. દેવોને વિનંતિ કરવાની કોઈપણ રીત બાકી ન રાખી. અન્તે દેવોના મન પણ પીગળ્યાં. શહેરીઓને એક ગંભીર આકાશ-વાણીએ કહ્યું કે ‘વરુણદેવને પ્રસન્ન કરવા એક મોટો હવન કરો. અને તેમાં એક નાના બાળકનો ભોગ આપો.’ આ સાંભળીને બધા ખુશ જ ખુશી થઈ ગયા. એક બાળકને ભોગે આપું શહેર બધે અને તે કાંઈ કરવું અઘરું નહોતું. આખા શહેરમાં હવનને માટે ભારે તૈયારી થવા લાગી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે જે દિવસ હવન કરવો. અને ત્રીજે દિવસે બાર વાગે ભોગ આપવો અને પછી બે દિવસ પછી સમાપ્તિ કરવી. આ પ્રમાણે હવનને શરૂ કરવાને દિવસ પાસે આવતા રાજગોરે યાદ દેવડાન્યુ કે ભોગ આપવા માટે બાલક તૈયાર કરવો પડશે. અનેક બ્રાહ્મણો શેરીએ શેરીએ બાલકની માગણી કરવા નિકળ્યા. પણ દરેક ઘરમાંથી કોઈ બીજું બાળક આપશે એવો જ જવાબ મળ્યો. એક પણ ઘર-માંથી પોતાનું બાળક આપવા કોઈપણ તૈયાર નહોતું. આ વળી નવી પચાત હમી થઈ જે માણસ બાળક આપવા કચ્છ હોય તેને હમરો સોનૈયાના ઇનામો આપવાનું જાહેર થયું. બધાએ ધાર્યું કે વખત આવ્યો જોઈ લેવાશે. હવનના બે દિવસ પૂરા થયા. પણ હજી સુધી કોઈ બાળક

મળ્યું નહોતું. બધા તો વિમાસણમાં પડ્યા. જો હવે ભોગ ના આપે તો જરૂર વરુણદેવનો કોપ પણ અસીમ થઈ જાય.

ત્રીજે દિવસ શરૂ થયો. આખી રાત ગામમાં માણસો એક બાળકની શોધમાં નિષ્ફળ ભટક્યા હતા. બાર વાગે ભોગ આપવો જોઈએ. રાજગોર ચિન્તામાં હવન પાસે ઉભા હતા. હમરો લોકોની મેદની બરાઈ હતી. એટલામાં રાજગોરનું હાથ પકડીને કોઈએ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેણે પાછળ જોયું તો રાજાનો એકનો એક પુત્ર ઉમેલો જોયો. તેણે નારંગી રંગના લુગડા પહેર્યા હતાં. તેની કાળી આંખો ચમકતી હતી ને તેના લાંબા કાળા વાળ કપાળ ઉપર શુભળા વળીને પડેલા હતા. તેને જોઈને ગોરને નવાઈ લાગી. તેણે પુછ્યું. “રાજકુમાર તમે એકલા ક્યાથી?” “હવન જોવા” જવાબ મળ્યો “ભોગ ક્યા છે? હવે મધ્યાહને થોડી જ વાર છે” કુમારે કહ્યું. આ ઉપરથી ગોરે પોતાની મુશ્કેલી જણાવી. પછી કોઈ બોલ્યું નહિ. એટલામાં રાજગઢમાં મધ્યાહનના ચોઘડીઆ શરૂ થયા. તેને અવાજ કાને પડતા જ કુમારે ભડભડ બળતા હવનમાં એકાએક ઝુકાન્યુ બધા લોકો તો આશ્ચર્ય બની ગયા કુમાર તો આવડા મોટા હવનમાં અદશ્ય જ થઈ ગયો. પણ એ ન્યા પડ્યો હતો ત્યાંથી ધુમાડાના ગોટગોટ નીકળવા મડ્યા. તેમાં એટલી તો સુગંધ હતી કે બધા ચકિત થઈ ગયા.

પાંચ દિવસમાં હવન પૂરો થઈ ગયો. છઠ્ઠે દિવસે ધોધમાર વરસાદ પડ્યો. તે સામટો સાત દિવસ પડ્યાં જ કર્યો. પછી બાકીનું ચોમાસું

પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો ને શહેર દુકાળમાથી ગરમ.

x x x x x

હવે હવનની કાઠ નિશાની રહી નહોતી. પણ ત્યાં ગજકુમાર પડ્યો હતો તે જ જગ્યા ઉપર જાદુઈ રીતે એક માદું ઝાટ ફગી નીકળ્યું. તેના ઉપર ટુકડા પડી ગયા. તેનો રંગ નારંગી હતો. અને તેની મુલામ-ગજકુમારે અલ્પિમાન આપ્યું ને હુમાનમાથી ત્યારે જ સુગંધ નીકળેલી- નક્કન તેના જેવી જ હતી. ગજકુમારના નામ ઉપરથી આ ટુકડા નામ 'અમ્બક' પાડ્યું ને

મનમયી માટીને અમ્બકમા આ ઝાટ અને ખાન કરીને તેના આ નવી તરેના દુધ પવિત્ર ગણાતા થયા અને અમ્બકમાની ગજગાદી ઉપર ત્યાં જગી આ વંચના માનગોળું મનમયાદ્ય ત્યાં મુકી એક એવી પ્રથા પડી, કે મનને અભિષેક કરના પહેલાં જમી ક્રિયા અમ્બક પાત્રને ગજગાદી ઉપર મુકીને કરવામા આવે તે જ ને પછીના અભિષેક વિધિ પ્રમાણેના રૂબાથ. કારણકે પ્રવ્રત અને ગજકુમારને પોતાને લોગે દુકાળના ગદા સંકટમાથી નાનના હુમાન અમ્બક પાટવી કુવર જ દેનો.

૧૫

શા. રા. વૈકુંઠરાય શ્રીપતરાય ઠાકોર :

ઈશ્વર દયાળુ છે*

૧

દિલ્હી દરવાજા પાસે આવેલા એક નાના મકાનમા ગોવિન્દરામ શાસ્ત્રી મરન શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આજે નીતિનું શિક્ષણ આપતા હતા “ઈશ્વર દયાળુ છે” એ સૂત્ર પર તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો ને પાંચ દશ દૃષ્ટાંત આપ્યા. પછી પોતાના વિવેચનની શી અસર થઈ છે, કોઈએ કંઈ બોધ લીધો છે કે કેમ તે જાણવા તેમણે શાન્તિદાસને ઉભો કર્યો.

“શાન્તિ, ઈશ્વર દયાળુ છે, એની દયાનો પાર નથી, એની આપણે રાજ પ્રેમથી ભક્તિ કરવી જોઈએ, ખરૂં ને ?”

“ઈશ્વરને હું માનતો નથી; અને ઈશ્વર જેવો કોઈ હોય તો હું તેને ધિક્કારું છું” અદ્ય વાળી શાન્તિદાસે હુંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

છ માસ થયા શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીઓની સુધારણા સારૂ પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ન આરંભ્યા હતા. થોડે અંજે તેઓ સફળ થયા હતા, અને તેમણે આવા જવાબ મળશે એમ ધાર્યું જ ન હતું. તો યે મન કાણુમાં રાખી તે બોલ્યા, “શાન્તિ, તું શું કહે છે ? તારૂં માથું આજે ઠેકાણે લાગતું નથી ઈશ્વર પર પ્રેમ રાખવો એ તારી ફરજ છે. ગમે તેવો બચવાદ

* મેરી કોરેલી (Marie Corli) કૃત એન્જલ્સ વિકેડનેસ (Angel's Wickedness) એ હુંડી વાર્તાની અનુકૃતિ.

શું કરે છે ? ફરીથી એવું મા બોલીશ. તું આજ સુધીમા શું શીખ્યો ?”

“ ગુરુજી, મેં કંઈ જોઈ કહ્યું નથી. હું ઈશ્વરને ધિક્કારું છું. ”

આ શાળામાં મોટે ભાગે મિલોના ગરીબ કામદાર વર્ગ તથા કારકુનોના છોકરાઓ આવતા. તેમના ડાહ્યા તૂટેલા કપડા, માદલા શરીર, ઢિંકા મોઢો, તેમના માબાપની ગરીબાઈનું પૂરું ભાન કરાવતા હતા. દૂધ ને ધી જેવી શરીરને પુષ્ટિ આપતી ચીજો દુર્લભ હોય, કોઈ કોઈ વાર ખાવાના સાસા પડે, અને પેટ ભરીને હાશ કરી ખાવાનું મળે એ તો ભાગ્યે જ બને. આવા અર્ધા ભૂખે મરતા માબાપની પ્રજા ઈશ્વર દયાળુ છે ને ન્યાયી છે ને પ્રેમાળ છે વગેરે વગેરે સૂત્રો ક્યાથી ગ્રહણ કરી શકે ? તેમની પોતાની તેમ જ આગળ પાછળ રહેતા તેમના જેવા મોટા-ભાગની દુઃખ અવસ્થા રોજ અનુભવવા મળે, અને તે સાથે તે સામે ધનિક વર્ગના મોજશોખ તથા તેમના તરફથી થતા ગેરદસ્તાવજી કાણે કાણે ગમે તેવા રૂપમા દેખાતા સંભળાતા ગહે-એવા વાતાવરણમા ઉછરતા, મગજના ને શરીરના વિકારી વિકાસવાળા બાળકોને ઈશ્વરની અગાધ માયા સમજવવી સહેલી નથી. ઈશ્વર જેવું કોઈક છે એવી તેમને અધશ્રદ્ધા ખરી. તેને ધિક્કારવો એ જોઈએ, એમા પાપ છે એવું કંઈ કંઈ તેમના મનમા વસેલું, અને તેથી શાન્તિના શબ્દો તેમને અવિચારી, ભૂલભરેલા અથવા તો માત્ર ખંડખોર લાગે. પરતાવો કરવાને બદલે તેણે જીદી વલણ પકડ્યું એ જોઈ શાસ્ત્રીજીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

“ છોકરા, આજે તને ભૂત વળગ્યું લાગે છે. મારા શિક્ષણ પર તું ધૂળ ફેરવે છે. તું શું કહેવા માગે છે ? ઈશ્વરને ધિક્કારવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ કારણ એ જ કે હું તેમને ધિક્કારું છું. ”

“ એ કંઈ જવાબ ના કહેવાય. તારા તરફથી મેં સારી આશા રાખી હતી. તારા જેવા બીજા છોકરા ન નીવડે તે સારું. તારી સોજતથી તેમને છૂટા રાખવા પડશે. હાલ તુરત તો તું સાત દિવસ થેર ખેસ અને તે પછી તારું વર્તન બદલાયલું જોઈએ તો ફરીથી તને દાખલ કરીશ. ”

“ આવા નીતિ અનીનિતા ટાણલા મને પણ રચતા નથી. મારે મારી હાલત સુધારવાને સારું જ્ઞાન મેળવવું છે તે તો અહીં થોડું જ મળે એમ છે. ”

“ છોકરા તારો બાપ તો મરવા પડ્યો છે ”

“ હા, અને તેથી જ હું ઈશ્વરને ધિક્કારું છું. ” શાન્તિ જોસભેર બોલી ઉઠ્યો. “ તમે કહેા છો કે ઈશ્વર સધળું કરે છે, ખરું ? તો એ જ ઈશ્વર મારા બાપને મારી નાખે છે. મારા બાપે કોઈનું ભૂંડું કર્યું નથી, અને તેમ છતાં તેઓ કેટલા દિવસ થયા પથારીવશ થયા છે. જીવવાની આશા દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે. એમના શેઠે રજા આપી. આવા વખતમાં તુરત બીજો નોકરી ક્યાથી મળે ? અમારી પાસે શું હોય ? જે હતું તે માદગીમા પૂરું થયું અને હવે તો ઘરમા પુરતું અનાજે ય નથી. આથી વત્તી કગાલ દશા તે કેવી હોય ? મારી મા પણ મરી ગઈ. ગરીબ ભલા પડોશીઓની હુકથી અમે ટકી રહ્યા છીએ. અને તમે કહેા છો કે ઈશ્વર ભલો છે અને સૌ તરફ અમી-દષ્ટિ રાખે છે. તદ્દન જોઈએ. જો ઈશ્વરને મારા બાપની દરકાર નથી તો તેમની મને દરકાર નથી. ”

બાળકવક્તાના મોમાથી શબ્દોનો પ્રવાહ વેગભર વહ્યો. તેની બોલવાની ઢબ, તેની દલીલ, તથા તેના પિતાની સ્થિતિનું આપેલું આબાદ ઉદાહરણ અસરકારક હતા, જવાબ મુશ્કેલ પણ

હતો. શાન્તીજન હવે બોલ્યા મિત્રાપ છુટકો ન હતો, આજ કાઠી તેમણે ક્યુ, “કંધી પૂત-
ળીના મૂર્ખ નાશન છોડરા, તારા બાપન બીજો
નોકરી નહીં મળી તો તેમા તેની કમર લગે,
કમર કામ આવડતું નહીં હોય. ને માદા
પડ્યા અને કુથરે તેના મામે નથી જોયું એવું
તું કહે છે ને ખરૂં હોય તો તેના કર્મો એવા
હશે-તે પાપી લગે.”

શાન્તિની આખોમા જાણા પ્રકટી, હાં
કદી ઉઠ્યા, શરીર કાંધથી કુળવા લાગ્યું.
“તમે જૂઠું બોલો છો. મારો બાપ તમારા
જેવા કરતા હજાર દરજ્જે સારો છે” મોટે સાદે
આટલા શબ્દો બોલી તે વર્ગની બહાર નીકળી
જ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ અપચાપ થઇ ગયા, પણ તેમ-
ના મનમા આ વેળા શા ખળભળાટ મચી
રહ્યા હશે તે તો તેમની સ્થિતિમા જોડેલા જ
સમજી શકે. શાન્તીજી કુવાપુવા થઇ રહ્યા હતા,
કારણ આજ અપમાન તેમણે કદી અનુભવ્યું
ન હતું. ગંભીર વદને તે બોલ્યા. “છોડરાઓ
‘જેવું કરે તેવું પામે,’ ‘વાવે તેવું લણે’ એ
મૂત્ર પર મેં તમને અગાઉ ઘણી વાર ઉપદેશ
આપેલો છે. શાન્તિના દિલમા દુષ્ટ બુદ્ધિને
વાસ થયો લાગે છે, નહીં તો એના મગજમાં
આવા ખોટા સેતાની વિચારો ક્યાથી? એવા
છોડરાથી તમે સૌ દૂર રહો તેમા તમારું બહુ
છે. તમે સૌ મારી આજ્ઞા પાળજો જ ”

૨

શાન્તિદાસના પિતા કુબેરદાસ અમદા-
વાદની એક પુરાણી મિલમા નોકર હતા. મિલ
પુરાણી તેમ જાણીતી હતી. એજન્ટ મહેનતુ,
પ્રમાણિક ને દયાભાવવાળા હતા. કામદાર
વર્ગને રાહત આપવા સાફ તેમણે મદત દવા-
ખાતું, બાળગૃહ, પ્રસૂતિગૃહ અને પડતર ભાવે
અનાજ આપવાની ફકત બોલ્યા હતા, વળી

તેમને કેળવણી આપવા શનિયાળાની ગરબાન
કરાવી હતી. આ મિલની નોકરી એટલે સરકારી
નોકરી. મજૂર વર્ગ વખતોવખત બદલાતો ખરો,
કારણ એ વર્ગ એક જગોએ રચાયા રહતો નથી.
દર મહિને દસ રૂકા, પંદર રૂકા અને કોઇ કોઇ
વાર તો વીસ રૂકા જેટલા મજૂરો મિલમાંથી
હેરફેર થતા નહોતે. કારકુન વર્ગથી તેમ થઇ
શકતું નથી, એટલે તેઓ કોઇ પ્રતિષ્ઠિત મિલની
નોકરી ગોઠે, અને નોકરીની થોડી ઘણી થે દર
વતી હોય તો તેવે મધ્યે જીવન ભર રહેવા
કચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. કુપર દોલેલી મિલમાં
દાખલ થયા પછી કદી ગંભીર મુન્દો ના થયો
હોય તો શરીર ટકે ત્યાં સુધી, લાથ પગ ને
શક્તિઓ ચાલે ત્યાં સુધી, શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર
કાન્કુન વર્ગને મુખે રોટલો મળતો. પાંચ વર્ષ
પર એ મિલની આવી સારી નામના હતી તેથી
કુબેરદાસ તે વેળા રૂ. ૨૫) ના પગારે દાખલ
થયા. નોકરી છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે
તેમને રૂ. ૩૦) મળતા. ઉમ્મર લગભગ ચાલીસ
વર્ષની હશે.

ચુરોપના મલાભારત સુદ દરમિયાન અને
તે પછી-લગભગ સાત વર્ષની મુદત સુધી-
હિન્દની મિલોની સ્થિતિ ઘણી સંતોષકારક નહી.
સને ૧૯૧૫-૧૬ થી તો એક પછી એક વર્ષ
વધારે ને વધારે આબાદીના આવતા ગયા.
જેરોના ભાવ ફેડકે ને લુસકે વધ્યા. વ્યાજ પણ
તેમા અપાયા. મજૂર વર્ગના દરમાયા તેમણે
હડતાલ પાડી પછી હીક વધ્યા; તેમની સાથે
કારકુનોને પણ થોડી રાહત મળી. પણ તે પ્ર-
માણમા ઓછી હતી. મખત મોઘવારી તથા
વધતા જતા ધરભારમાં આખો પગાર ખ-
વાઈ જતો, દેવું થતું ને માંદગી કે એવા પ્રસંગ
તો ત્રાસરૂપ નીવડતા. મજૂરવર્ગની જેમ ઘણી
ઘણીઆણી તથા છોડગં સૌ કામે જાય એવું

આ વર્ગમાં નથી હોતું એટલે તેમનો ને મધ્યમ વર્ગનો પૂરો મરો હતો.

આખાદી ચિરકાળ ટકતી નથી. વિલાયતમાં વધી ગયલા ખર્ચો ને લાખો રૂપીઆની નિરર્થક ખર્ચાદીપર ગેઝિસ કમિશને કાપ મુક્યા. હિન્દમાં ઇન્ડિયન કમિશને તથા બીજી કમિટીઓએ તેની સૂચનાઓ કરી. મિલોના નફા વર્ષ સવા વર્ષથી ઓછા થવા લાગ્યા, કેમ કે કાંઈકે નુકસાન ખતાવવા માણ્યું, એટલે તેમણે પણ ખર્ચ ઓછા કરવાના માર્ગ શોધ્યા. “ આખે આવે તે પહેલો દંડાય ” એ ન્યાયે કામદાર વર્ગ તથા કારકુનો પર, તેમના એલાવન્સ (મોઘવારી ભથ્થું) તથા બોનસપર પહેલી કાતર મુકાઈ. કેટલાયે મજૂરો ને કારકુનોને રજા અપાઈ કુબેરદાસ આમાનો એક હતો.

એની સાથે બીજા દશ કારકુનોને રજા મળી હતી. સૌએ મળી મેનેજર તથા એજન્ટને રૂબરૂ મળવું ને બે પાચ રૂપીઆ ઓછા પગારથી પણ આ વખતમાં નોકરી ચાલુ રાખવા વિનંતિ કરવા નક્કી કર્યું. તેમને આશા હતી કે નાના શેઠ તેમના પિતાનું નામ રાખશે. તેમને પગલે ચાલશે ને ગરીબ કારકુન વર્ગનો રોટલો આ બારીક સમયમાં નહીં લઈ લે. મોટા શેઠનો દેહ પડ્યાને દોઢેક વર્ષ થયું હતું.

કારકુનોએ પોતાની હકીકત જાહેર કરી. મેનેજર તથા એજન્ટે ખામોશ રાખી સાંભળી, પણ નાના શેઠે પોતાનો નિર્ણય શરૂ તેવો નથી એમ કહ્યું.

“ શેઠ સાહેબ, સારા વખતની જેમ અમને નભાવી લો. મિલોની ખરાબ સ્થિતિ કંઈ લાખો વખત નહીં રહે. ” કુબેરદાસ ગળગળો થઈ બોલ્યો.

“ સ્થિતિ ક્યારે સુધરશે એ ચોક્કસ ના કહેવાય. એટલે અમારે ત્યાં કંઈ ધર્મશાળા કે ખાંજરાપોળ નથી કે જેને તેને નકામા રાખીએ.”

જવાબ સાંભળનારા આભા ખતી ગયા. આ વખતે તો તેમણે નીચી ઠાક રાખી ગમ ખાઈ જવાનું હતું. થોડી હાંમત આણી કુબેરદાસ બોલ્યો આપનું કહેવું વ્યાજબી હશે, અમે આપને તરફી ના આપત, પણ રેલ્વે, તાર ઓફિસ, મ્યુનિસિપાલિટી, સરકારી ખાતાઓ ને ખાનગી પેઢીઓ, કેઈ હમણા અમને સંઘરનાર નથી. અમારા એવા મંડળો નથી કે જેના કંઈ માથી થોડોયે શણે અમારે ઘર બેસવા વખત આવે ત્યારે મળે. સરકાર તરફથી પણ તેવી કંઈ યોજના નથી. અમારે કેનો આશરો લેવો ? અઢી ત્રણ હજાર માણસોમાંથી અમારા જેવા પચાશ પોણાસો ઓછા થાય તેમાં કંપનીને કેટલી ખચત થવાની ? ખચત કરવાના બીજા ધણા રસ્તા છે. આપ વિચાર કરી જુઓ. ”

“ એ જોવાનું કામ તમારું નથી. ”

વધુ બોલવું અર્થ હતું.

“ વાર સાહેબ. આપના હૃદયમાં રામ વસે ને વિચાર બદલાય તો અમને પાછા લેવા કૃપા કરશો. ”

૩

કુબેરદાસનો મંદવાડ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો, ને આજે સવારે ભલા દાક્ટરે “ વધુ દિવસ નહીં કાઢે ” એવા નિરાશાજનક ઉત્તર કાઢ્યા હતા. સવારથી શ્વાસ રૂંધાતો હતો, અને ક્વચિત ક્વચિત ભાન જતું રહેતું. દોઢ માસના મદવાડમાં અશક્તિ ધણી વધી ગઈ હતી; અવાજ એવો મંદ થયો હતો કે પથારી પાસે બેસનાર જ બરેબર સાંભળી શકે. આખો પણ ઉઠી ઉતરી ગઈ હતી. બિજાના પાસે શાન્તિદાસ નિશાળેથી આવીને બેઠો. બાપની આ અવસ્થા જોઈ એની આખમાંથી આતુ ખાળ્યા રહેતાં ન હતા. શાળામાંથી ગુરુજીએ કાઢ્યો, સમેવડીઆની સોળત ઓછી થઈ, મા ગઈ ને બાપ પણ ઉઠશે કે કેમ એ અનિશ્ચ

સંશય પડતું, એવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા આ નિરાધાર કિશોરવયના મનમા શા આ વિચારો-એ ગરમથલ મગાવી દશે તે અમે વર્ણવી શકતા નથી

કુબેરદાસે આખ ઉધારી.

“શાન્તિ, આજે નિશાળે નથી ગયા?”

“ગયો”તો પણ...સાત દિવસ સુધી શાળામા નહીં આવવા ગુરુજીએ ક્રુદ્ધ કર્યો છે. અને તે પછી પણ...કદાચ દાખલ ના કરે.”

“કેમ એમ?” આતુર ચિત્તે કુબેરદાસે પુછ્યું. “તારાથી ગુનહો થયો છે?”

“બાપા તમે ક્રિકેટ ના કરો દોષ મારો છે, ખીજ કોઇતો નથી. મેં કહ્યું કે ઈશ્વરને હું ધિક્કારું છું, અને તેથી ગુરુજી ગુસ્સે થયા ને મને દુષ્ટ યુદ્ધિનો ને એવો ને તેવો કહ્યો. ભલે હું એવો હોઇશ. પણ હું તો એમની શિષ્યામણીના ધાતોથી ધરાઇ ગયો છું. તેથી તમે કે હું તલભાર સુખી થવાના નથી કે આપણી સ્થિતિમા કેં પડવાનો નથી. આપણી દુર્દશાનો અંત નથી, અને તેનું કારણ જો ઈશ્વર હોય તો એવા ઈશ્વર માફ મને આહ કયાથી હોય?”

“મેટા, એવા વિચાર મા આણુ ઈશ્વરને ધિક્કારીશ નહીં. એવું કદી કરીશ નહીં. એ ભોળોનાથ છે, દયાસાગર છે. ભાઈ, એની ભૂલ કદી થતી નથી. આપણે સૌ એને ભૂલી ગયા છીએ-ભૂલ આપણી છે, અને તેનું પરિણામ મૌ ભોગવે છે. ઈશ્વર જે કરે છે તે સારા માફ જ હોય છે. અનુભવ મળેથી તને શ્રદ્ધા આવશે. તારી મા જેવી સુશીલ સ્ત્રી એણે મને આખી અમારો સસાર સુખી હતો..હવે તો પ્રભુ મને પણ ઉપાડી લે તો કીક.”

“બાપા, માફ નામ શાન્તિ કોણે પાડ્યું? મારા જન્મ પછી તમને શું સુખ મળ્યું?”

“ભાઈ તારી ભૂલ છે. નામ પાડનારે તો તારું નામ કયરો પાડેલું, પણ તું તારી

માના અને મારો આનંદ હતો અમારું જીવન શું દુઃખી હતું? પૈસા રોકે જે વીરંગના પાત્રી તથા ખીજ જે કદા જીવન લાગતી ને તારી દાઢરીમા તને જેઈ વિસરી જવાની સુખ ને દુઃખ એ મનના કારણ છે. મેટરો ને ગારીઓ-મા દોડનારા, વાડીવહા ને યંગત્રાના રંડનારા મોંને સુખ છે સંતોષ છે, આનંદ છે એવું માનવું એ જમાણા છે. પૈસા વધુ મળવો ન મળવો એ નસીબાધીન છે, પણ જીવિએ ત્યા સુધી શ્રદ્ધ પાસે રહે નીચુ ધાત્રી લાય ધરવો ના પડે તથા ખોટું રૂને લાભ મેળવવા મન ના થાય એ જ ખસ છે. એ માફ માગણું હતું, અને પ્રભુએ આજ સુધી મારી લાજ રાખી છે. મેટા, એને વિનારીશ નહીં. એનું ખરા દિલથી પ્રેમખર્ચ અંશરુ કર અને તું દુઃખી નહીં થાય તુ ઘણો મમતુ છે, કંમરના પ્રમાણમાં તારી શક્તિઓ સારી ખીવી છે. કોઈનું મન દુભવીશ નહીં અને થાય તેટલું મોંનું કામ કરી જુદા. તારા નામ મુજબ જેમ મેં તારી માને ને મને શાન્તિ ને આનંદ આપ્યાં છે તેમ આગળ પાછળનાને આપનો રહેજે, અને ઈશ્વર તને નહીં ભૂલે.”

આટલું બોલતા બોલતા કુબેરદાસ થાઈ ગયા. આ શ્રમ તેમની શક્તિ ખહાર હતો, પણ તેમના મનને બહુ આનંદ થયો. શાન્તિ તરફનો બાણ છેવટનો ધર્મ તેમણે ગમવી લીધો હોય એવો સંતોષ તેમને થયો. તેમના મુખપર શાત છાયા છવાઈ રહી

“બાપા, તમે બહુ ત્રાસ ના લો મારી ભૂલ થઈ કે તમને આટલું બધું બોલાવ્યા. જુઓ, તમે કેટલા હાસી ગયા? તમે નીરાતે સુઈ રહો. કાકરને બોલાવું?”

“ના, ભાઈ. હવે બહુ થયું. તું મારી પાસે એમ. આજની રાત હું નહીં કાઢું. એમ માફ મન કરો છે.”

શાન્તિએ મો ફેરવી આંખ લૂછી ને ઉઠા નીસાસો નાંખ્યો. અર્ધો કલાક ગયો નહીં હશે એટલામાં કુબેરદાસ પથારીમાંથી એકદમ ખેડા થયા. “શાન્તિ, જો, જો, તારી મા.....મને આતરી હતી કે એ મને નહીં ભૂલે ને આવશે.” ભીંત તરફ કુબેરદાસ એકી ટશે આખો ફાડી જોઈ રહ્યા. શાન્તિદાસ ખુલ્લાકળો થઈ ગયો ને દુસ્કે દુસ્કે રોધ પડ્યો.

“બાપા, બાપા, શું છે ?”

કુબેરદાસનો ચહેરો અજબ તેજથી ઝળકી ઉઠ્યો. ફૂંખ ને ગભરાટમાં પડેલા શાન્તિદાસને કંઈ સમજ પડી નહીં.

“જેટા, તારી મા મને બોલાવે છે..... જો.....આ.....આવી.....હું જઈશ હો... શાન્તિ !” શાન્તિના માથા પર તેમનો દુનતો હાથ પડ્યો. “ભાઈ,.....ઈશ્વરને.....કદી.....ધિક્કારીશ.....નહીં.....તેના પર..... પ્રેમ.....રાખજો..... અને..... અને..... તેજ.....તાઈ.....રક્ષણ... કરશે.” આખો મીચાવા માડી. શ્વાસ બંધ થવા લાગ્યો. “બહાલી, આ આવ્યો,” એટલા શબ્દો એકદમ મોટે સદે બોલી કુબેરદાસે માથું નીચે નાખ્યું.

૪

રાતના દશ ગણ્યા, અગીઆર ગણ્યા, બારના ટકોરા સંભળાયા તોયે શાન્તિદાસને ઉંઘ આવી નહીં. ઘોડી વારમાં આગની ખૂંમ પડી ને એ પથારીમાંથી સરાળો ઉઠ્યો. લોકો દોડાદોડ કરતા હતા તેમના ભેગો ભલ્યો ને ચાલ્યો. આગ દૂર નહીં હતી. ભડકા પાસેથી દેખાતા હતા. નિશાળની પડોશમાં આવેલું ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીનું ઘર સળગી ઉઠ્યું હતું. પવનનું જોર હતું, જે માળનું જૂનું ઘર ને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અધેર કારભારમાં પાણીનું જોર કમી, એટલે આગ કાચુમાં ના રહી. તેના કૂર પાંખમાં કેટલાં ઘરો સળગશે એ કહેવાનું ન હતું. શાસ્ત્રી-

જીએ ઉપરથી પહોંતું મેલ્યું, નશીબના બળીઆ તે બચી ગયા. તેમના ઘણીઆણી શિવગૌરીને મહામહેનતે અધબેભાન દશામાં અંદરથી ધસડી આવ્યા. બહાર આવતા જ તેમને જાન આવ્યું, અને “અરેરે પ્રભુ, મારા છોકરાં,” બોલી લાશનાદાશના ઘર તરફ દોડ્યા.

ઘરમાં પેસવું અશક્ય જેવું હતું. તાપ-અસહ હતો અગ્નિ દેવતાએ તેમનો વિસ્તાર ચોમેર ફેલાયેલો અને આખું ઘર સપાટમાં લીધું હતું લકડકામ બળતા વાર શી ? બંબાવાળાએ શિવગૌરીને અટકાવી. “ખૂદ, અંદર જવું એ હવે કેવળ ગાડપણુ છે.”

“ભાઈ, મને જવા દો...મારા બાળકો સાથે ભલે હું બળી મરું...પ્રભુ, પ્રભુ...તેમને બચાવ.”

બંબાવાળાએ કાઢુ રહેજ નેરથી પકડ્યું ને ગદગદ કંઠે કહ્યું, “ખૂદ, તમારો વલોપાત ને કલ્પાત મિથ્યા છે. ઘરમાં દોડવાના ફાંદાં છોડી દો ને તમારા બાળકોને ઈશ્વરને સોંપો. હવે તો દૈવી મદદ જ તેમને બચાવી શકે.”

ખરી વાત. દૈવી મદદ સિવાય નેમો બચે તેમ નહીં હતા. અને જુઓ. જોતજોતામાં લોકોના ટોળામાંથી માર્ગ કરતો એક કિશોર ધસી આવ્યો, ને કોઈ અટકાવે તે પહેલા શરત ચુકાવી સળગતા દાદર પર કુદકા મારતો ચઢી ગયો. લોકો દંગ થઈ ગયા. ગોવિંદરામની નજર પડી ને ભયભીત ચહેરે તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “અરેરે, આ તો શાન્તિ !”

લોકોના ટોળાએ નામ ઉપાડી લીધું. “શાખાસ, શાન્તિ શાખાસ, ધન્ય તારા માખાપને, ધન્ય તારી હિંમતને.” બધી આખો સળગતી બારીઓ તરફ દરી રહી.

“જુઓ, જુઓ. આ એક બાળક તો બચ્યું.” પોતાના હાથમાં ત્રણ ચાર મહિનાના ધાવણા બાળકને લઈ, ધુમાડા ને અગ્નિની

જવાબમાં બેઠાવી, બળી ગયેલી બારી આગળ શાન્તિ આવી પહોંચે તો નીચે સહીસલામત જવાનો માર્ગ ચિંતાવતી ચહેરે જોઈ રહી. આ દશ જણા પીછોડી લઈ બળતા પર તરફ ધસ્યા. "શાન્તિ ગળારાઈશ નહીં. બચ્ચાને નીચે કેંદ્ર."

બાળકને આસ્તેથી નીચે કેંદ્રી શાન્તિ એકદમ અંદર દોડ્યો ને ત્રણ તથા પાગ વર્ષના બીજાં બે નાના બાળકો સામે બારી આગળ ફરી દેખાયો.

લોકોના હિંસાસાત્ન, અધીરાઈનો, આનંદનો પાર ના રહ્યો. આ બધું પાનાવરણ તાલવાદથી ગાળી રહ્યું.

"હવે કાઈ ખબર આદર રહ્યું છે?" શાન્તિએ મોટા અવાજે પુછ્યું.

ધાવણ બાળકને છાતીસરની આપની શિવગૌરી આગળ આવી. "નહીં, બાપુ ને સૌને આણીશુદ્ધ બચાવ્યાં છે. ઈશ્વર તારા નજી અમી નજર રાખે."

જરાયે ઉતાવળ કે ગભરાયા સિવાય તેમ પોતાની જાતની પરવા રાખ્યા વગર એક પછી એક છોકરાને નીચે ધસેલી આદરોમા નાખ્યા. સૌ દોડીને હવે શાન્તિની સલામતી સારૂ ચિંતા પેઠી. કારણ પાસેની દિવાલ હાલવા લાગી હતી ને છાપડ પડું પડું થઈ રહ્યું હતું.

"ઉતાવળ કર. શાન્તિ! આલ, આ તરફ જોઈને એકદમ ભુસ્કો માર."

શાન્તિના ક્રિકા મ્હો પર લાલુભર સ્મિત ફરક્યું. આગળ પાછળ નજર કરી જેવો ભુસ્કો મારવા વળે છે તે જ વખતે તેના કુમળા શરીર પર દિવાલ તથા છાપડ તૂટી પડ્યા. શાન્તિ ભોય પર પછડાયો ને તેના પર બળતો કાટ કરી વળ્યો. લોકો હિંમત ધરી ધસ્યા ને મહા-મહેનતે ઝડપથી કાટ ફર કરી, સખત દાઢિલા, છંદાઈ ગયેલા, મંડે મંડે થઈ રહેલા શાન્તિને

કાઠંબા; તેને દલક દાંધે દાઘ પર લઈ કુમળા ને તાપથી ફર ચલાવ્યાં. શિવગૌરી ત્યાં દોડી પહોંચી અને ફેલી પ્રેમગુના સાધન પાંચા આ નાના છવને પગે બાળી, આશીર્વાદ આપતી, માથે મોંઘે નાઈ પડી. તેનું પોતાનું બાળક આ પગે જતું રહેતું ત્યાં જોઈથી લાગતી તેને થઈ. શાન્તિને જાન હતું તેની મુખમુદા શાન્તિ હતી.

"માલ, શા સારૂ રહ્યો છો?, બાપા ગઈ કાલે જ ગયા...માટે જ જતું જ છે."

"શાન્તિ, જોવા વિચાર ના કર. તને માટે ત્યાં માત્ર પોતાના બાળક માટે રાખીશ. ઈશ્વર તને ઝટ આગમ કરે"

"ગુરુજી, જો આદા હવે નકારી છે... મારી પામે આવો...મને માગી આપો."

"ભાઈ, કોણ કોને માગી આપે? અમે તો છંદગી ભર તારા જોશીગણ થયાં છીએ. હિંમત પ્રેમ ને આંતર્યનો પાક તોં મને શીખવ્યો છે. હું તને જોગણી ના શક્યો."

"ગુરુજી!...વર્ગમાં જોડ્યો...ને જોડું હતું...મારી બૂલ સમજાઈ છે...ઈશ્વર જે કરે છે...ને સારા સારૂ..મા ગઈ...બાપા ગયા...હું આ આશ્યો...કેવો ભાગ્યમાળી?...માલ!...આશિષ આપો."

આ કુશળાનનક દેખાવ જોનારા, આગળ પાછળ ઉભેલાની આંખોમા આંસુ છલકાઈ રહ્યાં.

"જેટા!" શિવગૌરી તેના માથા પર હાથ ફેરવતી બેઠી. "મારા જેવીનું વચન ફળતું હોય તો મારી આશીષ છે કે તે પરમ-કૃપાળુ તને તેની ગોદમા લે ને અનન્ત શાન્તિ આપે."

"હા...શ. હવે...હું...નીરાતે...સુખશ...ખરે...ઈશ્વર...દયાળુ...છે."

૨૧. બ. હરગોવિંદદાસ કંઠાવાળા:

ઓઢો જામ ને હોથલ

કચ્છના મુલકમા કોટકલી નામે ગામ હતું. ત્યાંના જામના નાના ભાઈનું નામ ઓઢો હતું. ઓઢોની ઉંમર પચીસેક વર્ષની હતી. તે વાંકડી મૂંઝવાળો કાંકડો માદે જવાન હતો. તેનું વિશાળ કપાળ ગૌર વર્ણને લીધે ચમકારા મારતું હતું. તેની મોટી ને અણીઆળી આંખો જેમ ડરા-મણી હતી તેમ તે પ્રેમાળ એટલે મીઠી નજર-વાળી હતી. તેની શિકલ શોભીતી, તેનો ગાંધો કદાવર છતાં ઉચો ને પાતળો હતો. તે સ્વભાવે હસમુખો ને ટાળી હતો, તેથી તેને સૌ સારી પેઢે ચહાતાં હતા. તે સ્વચ્છ ને તંગ કપડા પહેરતો, અને હથિઆર સજીને બ્યારે તે ઘોડે-સ્વાર થતો, ત્યારે તો સ્ત્રી પુરુષો તેને જોઈને છક થઈ જતા. તે જેવો શસ્ત્રીર હતો તેવો જ સલવક્તા હતો. સર્વ ક્ષત્રિય સદ્ગુણો તેનામા હતા. તે અક્ષયર્થ વ્રત પાળીને લગોટખંધ રહેતો.

બંને ભાઈ વચ્ચે ઘાડો પ્રેમ હતો. તેઓ સાથે ખાચ પીએ, શિકારે જાય ને ગામેતર પથ કરે. નજીકના કુગર પર જોસીને તે ધણી વાર આનંદ કરતા, કેમકે તે ઉપર પુષ્કળ મોર વસતા હતા. તેઓ કળા કરે ને નાચે, દેહો તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળે અને મોરોના ટોચ વડે કુંગર પરનું જંગલ ગાથ રહેતું. કુગર પર શિકાર કરવાની મનાઈ હોવાથી હરણાદિ પશુઓ નિર્ભયપણે ફેફફે કરતા હતા. તમારી જામની પહેલી પત્ની ગુજરી જવાથી તેણે ખીજ વારસુ લગ્યું હતું. હંકરાળાં ૨૧ વર્ષના ને ખૂબસુરત હતાં. તે પોતાના દિયર પ્રત્યે ધણો વહાલ બતાવતા. હુંકે ઓઢાનું સુદર શરીર ને તરુણ-વસ્થાથી તેમનું મન વિદ્વળ થયું.

એક વાર હંકરાળાંએ ઓઢાને પોતાની મેડીએ બોલાવ્યો. તેને લલચાવા માટે જે જે સામગ્રી જોઈએ તે સર્વ તૈયાર રાખી હતી. ઓઢાને ગાદી પર બેસાડીને તેની છેક નજીક હંકરાળાં બેઠાં, અને અનેક તરેહની રસીકી વાતો કરવા, હાવભાવ બતાવવા ને નખરાં કરવા લાગ્યા. શ્રંગી ઋષિ જેવા ઓઢાનું મન તેથી ચળ્યું નહિ, કેમકે ભાભી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ હતો. આખરે હંકરાળાંએ પનંગ પર જઈને ઓઢાને તેમા આવવા આગ્રહ કર્યો. ઓઢાને હવે ભાભીની વૃત્તિ વિષેની સમજ પડી ગઈ. તે ગાદીએથી ઉઠ્યો નહિ, ત્યારે ગાંધીએ આવીને તેનું કાંડું પકડ્યું. તે ખિન્ન થઈને બોલ્યો, તમે મારા મોટા ભોળાઈ એટલે માતા તુલ્ય છો. અને હું તમને હંમેશા તે જ પ્રમાણે લેખું છું છતાં તમે આ રીતે કરવા ઇચ્છો છો? હું અક્ષયર્થ વ્રત પાળનાર લગોટખંધ છું. માટે મારાથી તમારો સ્પર્શ સરળો થઈ શકશે નહિ. તેણે કાંડું તરછોડીને જવા માડ્યું ત્યારે ભાભી ધુરંડીને બોલ્યા દિયરજી તમે માનતા નથી તો તમારી વિરુદ્ધ મારે સખત ઠલાજ લેવા પડશે. તમારા ભાઈને ઉધુ અવળી સમજાવીને હું તમને દેરાવટો લેવડાવીશ. ઓઢો કંઈ પણ ન બોલતા ઉતાવળે ઉતાવળે દાદર ઉતરીને ચાલતો થયો.

રાતે હંકાર મેડીએ પંધાર્યા ત્યારે હંકરાળાંને ટુટપુટ ખાટકી લઈને સ્નેહાં દાહા. હંકારે પાંચે આવીને કારણ પૂછ્યું, ત્યારે ગાંધીએ રોવા માડ્યું, અને ધણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહ્યું કે ‘આજ તો તમારા ભાઈ મારી લાજ વાંટવા માટે મેડી પર એકદમ ચઢી આવ્યા હતા. મને ઘણી

રીતે લલચાવા માડી, પણ હું જ્યારે એકની એ ન થઈ સારે તે ધમકી આપીને ચાલ્યા ગયા. હવે પછી તે શું કરશે તે કહેવાય નહિ. માટે તમે તેને દેશવટો દો તો જ મારાથી નિરાતે રહેવાય. 'ભાઈની શુદ્ધ વર્તણૂક વિષેની ઠાકારને ખાતરી હતી, તેથી તેમણે આનાકાની કરવા માડી એટલે બાઈએ સ્ત્રીચરિત્રનો આરંભ કર્યો; તેથી અંતરમાં તેમણે આવતી કાલે જ ભાઈને દેશવટો દેવાનું વચન આપ્યું.

ખીજે દહાડે સવારે ભાઈને દેશપાર કરવાનો હુકમ થયો. એમોદો શું પરિણામ આવશે તે જાણતો જ હતો. તેથી તે એટલા ચાલ્યા વગર સત્વર તૈયાર થયો. અને કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના ઘોડા લઈ તે પોતાના વહાલા હુંગરને જુહાર કરી પરદેશ જવા નોકળી પડ્યો, અને ગુર્જર નરેશ વિસળદેવને જઈ મળ્યો. વિસળદેવે તેને ભારે માન આપી પોતાની પાસે રાખી લીધો. થોડા જ દિવસમાં બંને વચ્ચે ઘાડી મિત્રતા બધાઈ. એક વાર બંને સાથે જમરા એકા હતા તે વખતે વિસલે પોતાના બાણમાં ચપટી ધૂળ નાખી, તેથી આશ્ચર્ય પામીને એમોદો જામે તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. સારે વિસલે કહ્યું કે 'જ્યા સુંવી અશુદ્ધિપાટણ નજીક ધોળાગઢમાં બાદ-શાહની સાટો છે તે લેવાણી નહિ ત્યાં સુંવી હું અન્ન નહિ પણ ધૂળ જ ખાઉં છું' એક વાર મેં ચઢાઈ કરી તેમાં નિષ્ણ જવાથી મેં આવું આકર્ષે પણ લીધું છે.'

આ સાંભળી એમોદો જામને પગથી માંથા સુંવી લાગી ગઈ. તેણે કહ્યું, "મહારાજ, હું બાદ-શાહની સાટો લઈ આવું તો જ તમારું અન્ન ખાઉં." તેણે મહારાજ પાસેથી આઠ દશ હજાર સવાર તથા કેટલુંક પાયદળ લઈને ચઢાઈ કરી. રસ્તે ચાલતો ચાલતો જય છે એટલામાં તેને એક ઘોડેચાર મળ્યો. તેની ઘોડી પાણીપથી હતી. તેણે આજે અગે હથિયાર સંગ્રહા હતા

પાંડે નાનકડી જોડાની ઢાલ તથા તારિનો બાથો આવી રહ્યા હતા. તેણે એક હાથમાં પોલાનું ભારે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. તેનું સ્વરૂપ પણ મોહક હતું. તેણે એમોદોને રામરામ કરીને પૂછ્યું કે તમે લશ્કર સાથે ક્યા સીધાવો છો? એમોદોએ સમજાવી વાન અથ દનિ માંડીને કહી, એટલે સવાર બોલ્યો, ચાલો. હું પણ તમારી સાથે આવું છું. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં બંને પોતા-પોતાની બાદશહીની વાતો કરતા હતા. વચમાં એમોદોએ સવારને પૂછ્યું કે તમારું નામ શું ને તમે ક્યાં રહો છો? તે બોલ્યો મારું નામ હોથલ, અને હું તમે આવ્યા તેથી થોડેક છોટું સંખાસર તલાવ નજીકના નેસડા (ગામડા-મુઆડા) માં રહું છું ગપાટા મારતા મારતા તેઓ ધોળાગઢ આવી પહોંચ્યા.

ધોળાગઢ પાટણથી આઠ ગાક હતું. ત્યાં બાદશાહના સાંદીઆ (જીંટો) બંધાતા હતા. તેને શરતો જખરો કોટ હતો. રાતની વખતે જ્યારે એમોદો જામ સાદીઆ ઉપર હુમલો કરવાને ધસ્યો સારે તેને માલમ પડ્યું કે આપો મજબૂત અને અંદરથી જખરા તાળા સાકળોથી વાસેલો હતો. લશ્કરના માણસોને લાગ્યું કે આપો ઉઘડી શકે એમ નથી તેથી તેમણે નિરાશ થઈને એમોદોને વાત કહી. એમોદોએ જાતે ત્યાં ઘણી મહેનત કરી પરંતુ આપો ઉઘડી ન શક્યો. પછી બધાએ હોથલ પાસે જઈને કહ્યું કે. અમારાથી આપો ઉઘડી શકતો નથી. માટે તમે તમારું બળ અજમાવો. હોથલે જામને આપને થાલલા સાથે સમૂળગો ઉખેડી આવો ફેંકી દીધો. આપો ખુલ્લો થતા જ એમોદોના માણસો અંદર ધુસી ગયા. સાદીઆની ચોડી કરનારા જે માણસો સૂતા હતા તેમાંના ઘણાકને લશ્કરે હાર કર્યા. આ ધમાલ ચાલી રહી હતી, એવામાં બાકીના ચોડીદારો તેમના જમાદાર સાથે જાગી ઉઠી હથિયારબંધ થયા.

એટલામાં હોથલે થોડાંક માણસોને બધા સાઢીઆ સોપીને કહ્યું કે તમે એ સાઢીઆ હાંકી ચાલ્યા જાઓ. અમે જમાદાર વગેરેને મારીને તેમના ગાડા સાંઢીઆને લઈને પાછળથી આવી મળીશું.

જેવા સાઢીઆ બહાર કાઢ્યા, તેવા જ તેઓ ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા, અને ઓઢાના માણસોને કમળે રહી શક્યા નહિ, સારે તેમણે હોથલને એ વાત કહી. હોથલે જઈને એક મોટા સાઢીઆને આગળ કર્યો એટલે બાકીના સાઢીઆ હરબધ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેમને લઈ ઓઢાનાં માણસો ચાલતાં થયાં. આવી ગરબડ ચાલી રહી હતી, તેનો લાભ લઈને જમાદાર ગાડીઆ સાઢ પર સવાર થઈ ચાલી નીકળ્યો, તેણે અણુહિલપુર જઈ બાદશાહને ખબર કરી કે વિસલદેવનાં લશ્કરે ગઢનો દરવાજો તોડી, ચાકરોને મારી સર્વ સાંઢીઆ બહાર કાઢ્યા, ને તે લઈને ચાલતા થયા. બાદશાહને આ ખબરથી હાડોહાડ વ્યાપી ગઈ. તે મોઢું લશ્કર તૈયાર કરી જતે મેદાન પડ્યો. અને તડામાર કરતો ધોળાગઢ આવ્યો.

સાંઢીઆ રસ્તે પાડીને હોથલ ગઢમા આવ્યો. તો ગાંઢીઓ સાઢને તેનો જમાદાર તેની નજરે ન પડ્યા. તેણે ઓઢાને કહ્યું કે તે નિશ્ચય પાટણુ ગયો. એટલે હવે બાદશાહનું લશ્કર જાલદી આવી પહોંચશે. માટે આપણામાથી એક જણે તેની સામે ટક્કર લેવા રહેવું ને બીજાએ સાંઢીઆ સત્વર હાકી જવા. આ બેમાથી તમે કયું કામ માથે લો છો? ઓઢાએ કહ્યું, હું સાંઢીઆ લઈ જઈ છું. એટલે બાદશાહને બાળવાનું કામ હોથલને માથે આવી પડ્યું.

હોથલ પોતાના માણસો સાથે બાદશાહના લશ્કર સામે થયો. પરંતુ પોતાનું બળ ઓઢાને બતાવવા સારૂ તે ધીમે ધીમે પાછળ હટતો ગયો, અને ઓઢો સાંઢીઆ લઈને જતો હતો તેની નજરે આવી પહોંચ્યો. ઓઢાને લાગ્યું કે હોથલ

પાછો હટતો જાય છે માટે સાંઢીઆને એક ટેકરી પર ઉભા રાખી તે હોથલની મદદે આવવા લાગ્યો, સારે હોથલે ના પાડી. તેથી તે બીટોની પાસે ટેકરી પર ગયો ને થું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. હોથલે હવે પોતાનું બળ ખરેખર અજમાવ્યું અને તેણે બાદશાહના દળને પામું હાવી દીધું. બાદશાહે વિદ્યોતો ધલાજ અજમાવ્યો પણ હોથલે ચોખી ના પાડવાથી બાદશાહ ચાકીને લશ્કરની સાથે પાછો પાટણુ ગયો.

ઓઢો જન્મ ટેકરી પરથી નીચે આવીને હોથલને મળ્યો અને બંને સાંઢીઆ લઈ આગળ ચાલ્યા. જ્યારે બંનેને જુદા પડવાનો રસ્તો નજીક આવ્યો ત્યારે હોથલે કહ્યું, હવે આપણે જુદા પડવાના. માટે મારા ભાગના સાંઢીઆ મને આપો ને બાકીના તમે લઈ જાઓ. ઓઢાના માણસો બોલ્યા કે સાંઢીઆ અમે હાકી લાવ્યા છીએ માટે તેમાથી તમને ભાગ નહિ મળે. આથી હોથલને ઘણી રીસ ચઢી. ઓઢાના લશ્કરમાંથી તેણે એક ઘોડાને એક હાથે ઉપાડી આથે ફેંકી દીધો ને બોલ્યો કે જો હું ચલાઉં તો તમને સંઘળાને કેંકી દઉં! સાંઢીઆ હાકી આપવામાં ને બાદશાહના લશ્કરની વહાર ગ્રીલવામા તો હું એકલો હતો. હવે ભાગ વહેંચતી વખતે તમે બહાદુરી બતાવવા નીકળો છો તેથી મને તાજુબી લાગે છે.

ઓઢાએ પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું, ભાઈઓ, એ હોથલ ન હોત તો આપણે સાંઢીઓ હાકી લાવવામાં ફતેહ પામ્યા જ ન હોત. હોથલ કેવો પરાક્રમી છે તે જુઓ:—

ગ્રાજ તોલ્યો તાકડે, જન્મ બન્ને બકાલ,
તે સુ વઢો ના મુસો બેલીઓ, કડાં વેચી દા માલ.

ખરું જોતા તો બધી સાંઢીઓ તેમની છે માટે તેમને આપી દો. ઓઢાની નેક વૃત્તિ જોઈને

ગ્રાજ-ઘોડો મુસો-મારો બેલીઓ-રાથી
કડા-સાંઢીઆ વેચી-વહેંચી

હોયલ'રાજ થયો ને જોલ્યો કે મારે એકે સાંઠ જોઈતો નથી. માટે ઓઠા જામ, તમે સંધ-
ળી સાંઠયો લઈ જઈને તમારા માલિક વિસલ-
દેવને સુપરત કરો. કેમકે તે લઈ આવવાનું તમે
તેમને વચન આપ્યું હતું. જામસાહેબ, લો હવે
તમને રામરામ છે. આપણે વિષ્ણુ પડવાનો
વખત આવ્યો. તેથી મને દિલગીરી થાય છે.
ખંને મિત્રો ઉદાસ ચહેરે અને પાણી ભરી આજે
જીવડા પડ્યા. હોયલ જ્યાં સુધી નગરે દેખાયો
ત્યાંસુધી તેની તરફ ઓઠો જોઈ રહ્યો. તેને
લાગ્યું કે હોયલનું શરીર એક સ્ત્રીના જેવું
રૂપાળું ને નાજુક છે, તેને હજી મજા પણ ફરી
નથી. તેથી તે કિશોર વયનો લાગે છે. વળી તે
કોઈ ગામનો ઠાકોર ન હોઈ એક નેસડામા
પડી રહ્યું છે. એમ છતાં તેનામા આટલું બધું
બળ ક્યાંથી ? ખરેખર તે કોઈ દેવી હોય
હોવો જોઈએ. અથવા તેને શંકર સરખા કોઈ
બળવાન દેવનો હાથ હોવો જોઈએ.

ઓઠો જામ સાંઠીઆ લઈને વિસલદેવ પાસે
ગયો. પોતે લીંબુલું પણ પાળવાને ઓઠો શક્તિ-
માન થયો તે જોઈને મહારાજને ઘણો આનંદ
થયો. મહારાજ પાસે કેટલાક માસ રહ્યા પછી
તેણે પોતાને વતન જવાની રજા માગી, ત્યારે
વિસલદેવે કહ્યું કે ઠાકોર, તમે અહીં મજેદુથી
રહો. તમને હું સારો દરમાયો આપીશ, અને
ગામગરાસ પણ બક્ષિસ કરીશ. માટે તમે મારી
પાસે રહો. તમને કોઈ જાનની અત્રે હરકત
આવવાથી નથી ઓઠાએ ઉત્તર આપ્યો કે
આપની મહેરબાનીથી હું સર્વ પ્રકારે સુખી છું.
તેમ આપ મને સારી રીતે રાખશો તેની પણ
મને ખાતરી છે છતાં બહુ દિન વીતી ગયા માટે
મારે પાછા ઘેર જવું જ જોઈએ. તેનો અતિ
આશ્રય જોઈને વિસલદેવે ન ફટકે તેને રજા
આપી પુષ્કળ ઝવેરાન, દ્રવ્ય અને ઘોડેચાર

આપ્યા. મહારાજને ગદગદ કંઈ રામરામ કરીને
તે વતન જવા નીકળ્યો.

થોડુંક ગયા પછી તેને પોતાનો મિત્ર અને
સંગ્રામનો સાથી હોયલ યાદ આવ્યો. તેથી તેને
છેલ્લી વારના મળી લેવાનું તેને દરસ્ત લાગ્યું. તે
હોયલના નેસડા તરફ વળ્યો. રસ્તામાં સંજાનર
તળાવને આરે એક સ્ત્રી નગ્ન થઈને નહાતી
તેના જોવામા આવી. તેના માથાના વાળ એ-
ટલા લાંબા હતા કે તે વડે તેનું આખું શરીર
ડંકાઈ ગયું હતું. પરંતુ તેથી તેનું રૂપ કંઈ
ઘટ્યું નહોતું. ઓઠો અત્યંત પાળનારો
હોવાથી નગ્ન સ્ત્રીને જોતાં જ તેણે પૂંદ વાળી
સ્રીએ ઝટ કપડું બદલ્યું ને ઓઠાને ઉભેલા
જોઈ તેણે પૂછ્યું તમે કાણ છો અને કેણી
તરફ જવા નીકળ્યા છો ? જામે પોતાનું નામ
આપીને કહ્યું કે નજીકના નેસડામાં મારો મિત્ર
હોયલ કરીને રહે છે તેને હું મળવા જઈ છું.
સ્રીએ કહ્યું હું તેને જોળણું છું. તે એક ભાંચરામાં
રહે છે. ચાલો, હું તમને તેની પાસે લઈ જઈ.
ઓઠો જાણતી પાછળ આવ્યો. બાઈએ કહ્યું
ચાલો, આ ઘરમાં થોડી વાર આરામ લ્યો તમે
થાકેલા જણાઓ છો. ઓઠે કહ્યું, પણ આ
ઘરમા કોઈ મરદ નથી. તેથી હું એકલી જાગી
સાથે જોસી શકું તેમ નથી

એ સામળાને જોઈએ પડેલો ફોડી દીધો.
તે જોલી. તમે મને સ્ત્રીના રૂપમા હોવાથી
પિંજાની ન શક્યા પણ મેં તો તમને તુરત જ
જોળણી લીધા હતા. તમારી સાથે સંગ્રામમા
જનાર હોયલ તે હું જ ! તમે મને નસાવસ્યામા
જોઈ, માટે તમે મારા સ્વામી થઈ ચૂક્યા. મેં
નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું પુરુષના લેખાસમા રહું
છું છતાં જો પુરુષ મારું આપ જોઈ શકશે તેને હું
પરણીશ. મારા પિતાજીની હકરાન આંચકી
લેવાવાથી અમે વખાના માર્યા આ નેસડામા

રહ્યાં. ઘોડાં વર્ષ વીત્યા પછી મારા પિતાજી પણ દેલાસવાસી થયા, તેથી મારે વેપ બદલીને પુરુષ તરીકે ભોંયરામા રહેવું પડ્યું. ખીજે કંઈ ઇલાજ ન રહેવાથી અને હોથલના આગ્રહથી તે હોથલને પરણ્યો.

લગ્ન કર્યા પછી બંને સુખચેનમા રહેવા લાગ્યાં. કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. હોથલે જે દીકરાને જન્મ આપ્યો. મોટાનું નામ જેસલ અને નાનાનું નામ જખનૌદ પાડ્યું હતું. એક દિવસે બંને છોકરાને લઈ ઓઢો નજીકના ડુંગરમાં ફરવા ગયો. સાંજનો વખત હતો, વાદળા ચઢી આવ્યા, ગંદમંદ સુગંધમય પવન વાવા લાગ્યો, ક્ષિતિજમા આછી વીજળી થતી હતી, તેથી ડુંગર ઉપરના મોર ટૌકા ફરી રહ્યા મોરના ટૌકા સાંભળીને ઓઢાને પોતાનું વનન સાંભરી આવ્યું, તેથી તેણે નિસાણો નાંખ્યો. મોટો દીકરો ચાલાક હતો તેણે પૂછ્યું ત્યારે ઓઢે પાંસરો ઉત્તર ન આપ્યો. ઘેર ગયા પછી જેસલે પોતાની માતાને વાત કરી. તેણીએ પોતાના સ્વામીને ઉદાસ થવાનું કારણ ધણા આગ્રહ સાથે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનું વતન સાબરી આવ્યાની વાત કહી. બાઈએ ખુશીની સાથે વતન જવાની મંજૂરી આપી, અને ઉતાવળથી સર્વ તૈયારી તેણે કરી દીધી. વતન જવા નીકળ્યા પછી રસ્તામા પોતાના માલિક વિસલદેવને તે મળવા ગયો. વિસલદેવે તેને બહુ સન્માન

આપી ઘણી ખાતર કરી અને જતી વખતે વળી વધારે ધન આપ્યું.

દરમિયાન અહીં એના મૂળ વતનમા બે ચાર વરસમાં જ એની ભાબીના પાપનો ધડો ભરાયાથી તેણીના કુકર્મ તેના પતિ તમાસી જન્મથી પણ અજાણ્યાં ન રહ્યાં અને તેણે એ નશ્ટ નારીને ગદેડે બેસાડીને તગડી સુદી. તે જ પળથી પોતાના ભાઈની નિર્દોષતાની તેને ખાતરી થઈ ગઈ. એને શોધી કાઢવાને તથા પાછો સ્પેદેશ બોલાવવાને તજવીજ કરવા લાગ્યો હતો. તેમા વળી વરસ વીતતા ગયાં તેમ પોતાનું શરીર ઘરકું થતું જતાં એને ઓઢો ક્યારે આવે એમ થવા લાગ્યું. ઓઢો જન્મ સતી હોથલ અને એક મહારાજના રસાલા અને પરિવાર સાથે બંદરે ઉતર્યો તે સાથે જોતજોતામા એના આવ્યાની વધાઈ એના મોટા ભાઈ સુધી પહોંચી ગઈ અને તે ઓઢાને મળવા ધાર્ધ આવ્યો. ઓઢાના છોકરા મોટા ભાઈના પગમાં પડ્યા. અને ઓઢો પણ તે જ પ્રમાણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા જતો હતો પણ તમાસી જાગે તેને વચ્ચેથી જ અટકાવીને બાથમાં લઈ લીધો. બંને ભાઈ આશ્ચર્યનો બાકીનો કાળ સુખ-શાંતિમાં અને પ્રગલ્ભિતના નહાનામોટાં નિત્ય-કર્મમા નિર્ગમતા હતા. સતી હોથલની શક્તિ અને પવિત્રતાની નામના પણ ચાતરક મહેત્રી રહી.

કાન્તમાલા

બીજી કૃતિઓ

ગદ્ય

શા. શા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી :

કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ

જ્ઞાનેશ્વર:-ઓહો, કલાકુંજ, આ બધાં ક્યા પુસ્તકો છે ?

કલાકુંજ:-શુન્નરાત્રી સાહિત્યના સારામાં સારા બાર પુસ્તકો છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-જોઈ તો ખરો, તમે ક્યાં પુસ્તકોને સારામાં સારાંની સ્પર્ધનીય કક્ષામાં મૂક્યાં છે ?

કલાકુંજ:-એ જોવા દેવાની વાત નહિ. માફ જે ઉત્તમ તે તમારું ઉત્તમ નવું હોય. સુંદરતાની માફક ઉત્તમતા વૈયક્તિક દૃષ્ટિએ વિવિધતા ગ્રહણ કરે છે, ને તેટલા માટે ચર્ચાનાં ચુંથણાને પ્રસંગ આપવા હું રાજી નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-મતભેદ અનેક બાબતોમાં હોય છે જ; માટે તે મતભેદ જાણવા દેવો નહિ એ તે કેવો ન્યાય ?

કલાકુંજ:-એ કવિઓનો ન્યાય. કવિ એટલે લાગણીઓનો ઝરો, કવિ એટલે ભાવનાઓનો કુંજ, કવિ એટલે આદર્શોનો કુવારો. એને શુષ્ક દલીલોનો કંટાળો હોય છે, ને મતભેદને વિષે એને અસહિષ્ણુતા હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-એટલે ?

કલાકુંજ:-એટલે એમ કે મારા પ્રિય કવિઓ કોણ તે હું કહેવા માગતો નથી. હું ત્યારે

તમે ચુંથણા કરોને કે નર્મદ કરતાં દયા-રામ ચઢે, કે નાનાલાલ કરતા નરસિંહરાવ ચઢે કે લલિત કરતાં બખ્શિદાર ચઢે ?

જ્ઞાનેશ્વર:-વાર, ત્યારે એટલું આ પરથી સમજાય છે કે તમારા હાથમાંનાં બધાં પુસ્તકો કાવ્યપુસ્તકો છે, ને તમે હવે કવિતામાં અનહદ રસ ભેતા જણાઓ છો.

કલાકુંજ:-એમ જ. પરંતુ પુસ્તકો ક્યાં છે તે હું કહેવા માગતો નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-આ “પૂર્વાલાપ” તો દેખાઈ જ આવે છે.

કલાકુંજ:-ભલે દેખાય, પરંતુ મારા મનનાં ઉત્તમ માનેલાં બાર કાવ્ય-પુસ્તક ક્યાં છે, તે મારે જણાવા દેવું નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-ભલે, પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે સાહિત્યવાદિકામાં તમને માત્ર કાવ્ય-કુસુમો જ સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યાં.

કલાકુંજ:-તેને વિષે દલીલને સ્થાન નથી. કાવ્યાનંદ તે દિવ્ય આનંદ છે. શાંતિના સમયમાં થઓલા રસિક અંતઃક્ષોભને પરિણામે જ કાવ્યકુસુમો હૃદયોદાનમાં ખરે છે. કોઈ ભાગ્યશાળીને જ એ ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેનાં કુસુમોનો સુવાસ લેતો રા પથુ ખરેખર ભાગ્યશાળી જ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-જો કૃત્રિમતામાં દિવ્યતા હોય, તો

કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય; જો ભાવનાઓ ને લાગણીઓમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય; જો પદ્ય, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક શૈલીમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય. બાકી તો કાવ્યમાં આનંદ ક્ષેત્રો એ મારે મન કલ્પનાઓ ઉભા કરેલા ખોટા ચિત્રોમાં ક્ષુલ્લક વા ખાલિશ આનંદ છે, કાવ્યમાં આનંદ ક્ષેત્રો એ મારે મન ભાવનાની ભલક કે લાગણીના ગરાડાઓમાં ઐગ્ગ્યોર્ન આનંદ મળે છે તેવો, જો કાવ્ય આનંદ છે; અને કાવ્યમાં આનંદ ક્ષેત્રો એ મારે મન ગર્વેયોઓને જે સંગીતમાં આનંદ મળે છે એવો નાદજનિત ને નાદ-ગ્રન્થ આનંદ છે. કાવ્યનું ગર્ભ કૃત્રિમતા છે; રે, કાવ્ય એ મૂર્તિમતી કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજ:-ઓ હોહોહો! ખૂબ કરી તમે તો, ખરેખર આખર કરી નાખી. કાવ્યમાં તમે કૃત્રિમતા જુઓ છો, કાવ્યમાં તમે લાગણીઓની જોડણી જુઓ છો, કાવ્યમાં તમે ગર્વેયોઓની ધૂન જુઓ છો.

જ્ઞાનેશ્વર:-હા, એમજ.

કલાકુંજ:-હીક ત્યારે. એક પછી એક-કાવ્યમાં કૃત્રિમતા ક્યા આવી ?

જ્ઞાનેશ્વર:-જે વ્યવહારમાં ન હોય તે કાવ્યમાં દરખાસ હોય છે. આદર્શ પ્રેમ; ક્યાં છે ? દિવિની દરખાસમાં આદર્શ મૈત્રી; ક્યાં છે ? દિવિની દરખાસમાં આદર્શ ભક્તિ, ક્યાં છે ? દિવિની દરખાસમાં કાવ્ય એટલે દરખાસના થોડા દુનિયા પાર, તે, માણસને ક્યાં જોઈ જાય છે તેનું તેને બાન રહેતું નથી, ને જે દુનિયામાં માણસને એ કેરવે છે તેમાંથી જો તે વ્યવહારમં જતાં સરખા-નળી કરવા માંડશે તો તે દુઃખી થશે. કાવ્યનાં ચિત્રોથી કેટલાને લાભ થયો ?

કલાકુંજ:-લાભ કરવો, એ કાવ્યનો ઉદ્દેશ નથી. કાવ્ય, એ સૌંદર્યનો એક આવિર્ભાવ છે, ને સૌંદર્યનું દર્શન સતત આપવાદ આપવાનું છે, નહિ કે કોઈ પ્રકારનો લાભ. લાભાલાભની ગણનાએ સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરનાર માણસ પ્રાપ્તિદાયક થઈને પૂજનાર માણસ પશ્ચિમમાં પડે લાગે તેના જેવો છે. વસ્તુનું એને ખાતું બાન છે, અજ્ઞાન નહિ, પણ વિપરીત જ્ઞાન.

જ્ઞાનેશ્વર:-હજે, પણ કાવ્ય માત્રમાં કૃત્રિમતા તો ખરી જ.

કલાકુંજ:-નહિ જ. જો કલામાં કૃત્રિમતા હોય તો કાવ્યમાં તેમ હોય. કલાકાર શું કરે છે ? નૈસર્ગિક સત્યો, જે ધણુંખડું નરી આજે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી તેને પોતાની કલાને બળે આવિર્ભાવ આપે છે. વ્યવહારના વમળમાં મંડોવાયેલો ગરીબ બિચારો માનવી નિર્સર્ગના નિરીક્ષણ માટે અસમર્થ હોય છે; તે જે જે અનુભવે છે તે સાસારિક ઉપાધિઓના મોટક ઓપવાળું હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-કેવી રીતે ? એક ચિત્રકાર લો. એ જે સુંદર ચિત્ર દોરે છે તેવું સુંદર રૂપ જોવામાં આવે છે ખરું કે ? નહિ જ, ને તેથી જ એની ગીંછીમાં કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજ:-નકલ કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય, તો ખરેજ ચિત્રકાર કૃત્રિમ નકલકાર છે તેમજ નકલ કરવી એ જ જો કલાનો આદર્શ હોય તો દિવિમાં કૃત્રિમતા છે જ. પણ નિર્સર્ગને અનુકૂળ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી. એ જો કલાનો આદર્શ હોય તો નથી ચિત્રકારમાં કૃત્રિમતા કે નથી દિવિમાં કૃત્રિમતા કે નથી કોઈ જ કલાકારમાં કૃત્રિમતા-કલાકાર, એ નકલ કરનાર નહિ પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એની ઉત્સર્ગ-

શક્તિને બળે એ મૌલિક ચિત્રો, મૌલિક વિચારો, મૌલિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને એની ખૂબી એ છે કે જે મૂળ વસ્તુઓ એ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વાભાવિક હોય છે. નિર્સર્ગમાં રહેલી શુદ્ધ વસ્તુઓને આકેષણી એ એનું એ કામ સમજે છે. વ્યવહારમાં એવી વસ્તુઓ જોવામાં ન આવે તે પરથી એના ચિત્રો કૃત્રિમ છે એમ સમજવાનું નથી, પણ વ્યવહાર નિર્સર્ગથી અંતઃકૂટી કરે છે, વ્યવહાર નૈર્સર્ગિક સત્યોને એક કે બીજા કારણથી તણ દે છે, એ છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-ત્યારે શું વ્યવહારના અનુભવો અસત્ય છે ?

કલાકુંજ:-એલાશક. દિલસુદો પણ શું કહે છે ? વ્યવહાર અસત્યથી ભરપૂર હોય છે. નિર્સર્ગમાં રહેલી સત્ય વસ્તુ વ્યવહારથી પર છે, એ વાત શિલસુદ ન્યારે બુદ્ધિને માર્ગે સ્થાપે છે, ત્યારે કવિ દ્રષ્ટે, કલ્પન ને માર્ગે દર્શાવે છે. નૈર્સર્ગિક સત્યોનું આકેષણ કરવું, નિર્સર્ગની વસ્તુઓનું રસિક રીતે ચિત્રરૂપે દર્શાવવું, એ જ કલાકારનું તેમ જ કવિનું કર્તવ્ય છે; અથવા એ જ કવિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે-કવિને કર્તવ્ય હોતા જ નથી, એ તો સ્મરણીઓનો ગુલામ હોય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિનો કદાપિ નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર:-ચલો, હીક-કૃત્રિમતાના સંબંધમાં તમારું મનવ્ય જણ્યું. હવે, કવિ એ સૈણ આનંદ આપે છે, તેને વિષે શું કહો છો ?

કલાકુંજ:-મનુષ્યસ્વભાવ કંઈ માત્ર શુદ્ધ બુદ્ધિથી જ દોરવાતો નથી. મનુષ્ય, એ બુદ્ધિ તેમજ લાગણી, બંનેથી દોરવાય છે, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રને તો બુદ્ધિ કરતા લાગણીની સાથે વધારે સંબંધ હોય છે. બુદ્ધિ તો માત્ર

માનવજીવનની નૌકાનું સુકાન છે; પણ તે નૌકાને હાકનાર બળ તો લાગણી જ છે જ્ઞાનેશ્વર:-કવિઓ શુ ભાવનાઓ પર વિશેષ ભાર નથી મૂકતા ? જે જૂદા જૂદા રસ કાવ્યોમાં જામે છે તે શુ જૂદા જૂદા સ્થાપી ભાવોને જ બળે નથી જામતા ? એટલું જ નહિ, પણ કવિઓ શુ લાગણી એને લગાવતા જ નથી માલમ પડતા ?

કલાકુંજ:-ખરૂં છે, પણ તેમાં ખોટું શું છે ? તમે તેને સૈણ વૃત્તિ કહી નિન્દવા લાગો છો ? પ્રથમ તો “સૈણ વૃત્તિ,” એ શબ્દોને જ માટે મારે વાધો છે. સ્ત્રીઓએ એવું શુ બગાડ્યું છે કે ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિને વખોડવાના હેતુથી સૈણ એવું વિશેષણ વાપરવું પડે છે. સ્ત્રીઓને હલકી પાડવાના જમાના ગયા. આ જમાનો તમારું એ વિશેષણ નિન્દ્ય ગણશે.

જ્ઞાનેશ્વર:-અરણ ! હું સૈણ, એ વિશેષણ પાછું ખેંચું છું. સ્ત્રીસ-માનની વાત આવે ત્યાં જમાનો ઘેલો થાય છે. ભલે ઘેલો થાય; તે તેને લાગે વળગે. પરંતુ, લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવી, એ શું કવિઓનું જાણું મુખ્ય કામ નથી થઈ પડ્યું જણાતું ? સારા કવિઓના કાવ્યો જોશો તો પણ તમને તેમાં લાગણીઓને ઉશ્કેરનારું શું ઘણું માલમ નહિ પડે ?

કલાકુંજ:-ઉત્તેજન આપવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે એક નથી; ઉદીપ્ત કરવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે પણ એક નથી. તેમ જ આપણામાં જે જે સારી લાગણીઓ દબાઈ રહેલી હોય તેને તદનુકૂળ ભાવના ચિત્રોથી ઉદીપ્ત કરવી એ કવિનો મુખ્ય વ્યાપાર છે, તે કાણ કહેશે કે એ ખરાબ છે ?

જ્ઞાનેશ્વર:-ચલો, લાગણીઓ અને કાવ્ય, એ

એના સંબંધ વિશે પણ તમારું મનતવ્ય જાણ્યું. પરંતુ એટલું તો ખરું જ કેની કે કાવ્યની શૈલી, પદ્યબંધ, એ ખરેખર કૃતિમતા જ છે. શું આપણે પદ્યમાં ખોલીએ છીએ? શું આપણે પદ્યમાં વાતચીત કરીએ છીએ? શું આપણે પદ્યમાં વિચાર કરીએ છીએ? નહિ જ. તો પછી પદ્યબંધની શૈલી તે કૃત્રિમ નહિ તો ખીન્નું શું?

કલાકુન્ડ—આ પ્રશ્નના બે ઉત્તર છે; એક એ કે પદ્યબંધમાં કૃત્રિમતા નથી, ને ખીન્ને એ કે કાવ્ય પદ્યમાં જ હોય એવું કંઈ નથી. જ્ઞાનેશ્વર—શું પદ્યબંધ કૃત્રિમ નહિ? ત્યારે તો તમે પદ્યબંધમાં વિચારતા હોવા જોઈએ ને વાત કરતા હોવા જોઈએ. પણ અત્યારે જ તમે ક્યા તેમ કરો છો? આવો આખા વલ્લભાચાર્ય મેં જોયો નથી.

કલાકુન્ડ—પદ્યરચના ત્રેક થઈ, માટે હમેશા તે જ વાપરવા એમ કેમ કહેવાય? પદ્યવાચક સારા માટે હમેશા ખાવા? વિષય, સમય પ્રસંગ વગેરે બધું જો લોકોત્તર હોય તો જ પદ્યબંધ લોકોત્તર આનંદ આપી શકે, બાકી તો તે ઉપક્રાંતિ પાત્ર જ થાય. પદ્યબંધ એટલા માટે જરૂરનો છે કે તેથી રમણીયતા આવે છે; વળી તેથી સચોટ સંક્ષિપ્તતા-જેમાં વ્યંજ્યતાનું ગર્ભ હોઈ શકે છે, ને વ્યંજ્યતા વિના કલા જામી જ શકતી નથી-તે આવે છે. પદ્યબંધમાં આવેલા વિચાર હૃદયગમ થઈ શકે છે, હૃદયમાંથી જોવા નીકળેલા તેવા હૃદયને તે સ્પર્શ કરી શકે છે, આમાં કૃત્રિમતા ક્યા આવી? બીજી હું તો સરળ સ્વાભાવિકતા વંતડ છું.

જ્ઞાનેશ્વર—હા, ચાલ્યા રો; પરંતુ પદ્યબંધ

વિના કાવ્ય શક્ય છે એમ કેમ ખતે?

કલાકુન્ડ—એ તો દેખીતું જ છે. પદ્યબંધ એ કંઈ કાવ્યનો આત્મા નથી. કાવ્યનો આત્મા રસિક વિચાર છે. તે ગમે તેમ પણ રસિક રીતે દર્શાવાય તો કાવ્યત્વ હૃદયમાં છે જ; પરંતુ જો તે ન હોય તો માત્ર પદ્યબંધથી કાવ્યનું સ્વરૂપ જળવાતું નથી-કાવ્યત્વ, એ ગદ્યત્વની વિરુદ્ધ નથી, પણ અરસિક ગદ્યત્વની અથવા વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધત્વની વિરુદ્ધ છે..

જ્ઞાનેશ્વર—આ બધું ખરું, પણ શું તમને એમ નથી લાગતું કે કાવ્યનો મોહ, એક જાતનો વ્યામોહ છે, માત્ર ખોટો મોહ છે? એક જાતનો ટ્રેડ છે? એક જાતનો ચોપી રોગ છે? ધણાખરા યુવકો કાવ્યના આકર્ષણથી શું પોતાના વ્યવહારનું ત્રેય ખગાડતા નથી?

કલાકુન્ડ—ચંદ્રિકા શીતલ છે ને રમ્ય છે. તેટલા માટે જ્યારે જ્યારે ચંદ્રિકા અસ્તિત્વમાં હોય ત્યારે ત્યારે તેમાં જ દુર્ધા કરવું, એ કેવો ન્યાય? અલખત ખોટો. પણ તેમાં વાદ શું ચંદ્રનો છે?

જ્ઞાનેશ્વર—નથી. પણ છતાં હું જોઉં છું કે કાવ્યના વ્યાસંગથી જેટલા યુવકોના મન ખોટી પ્રવૃત્તિમાં પડે છે, તેટલા ખીન્ન કશાથી નથી પડતા. સમાજ શું માગે છે? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન રાષ્ટ્ર શું માગે છે? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન. કાવ્યના વ્યામોહમાં જેટલા યુવકો ઓછા મસ્ત થાય એટલા સારા. કાવ્યની પ્રવૃત્તિને એક ક્ષણિક ગાડપણ કહેવામાં આવે છે એ સુકત જ છે. મારું તો દૈનિક જીવન છે કે ગાડા નહિ તે કવિ નહિ, નહલખાજ નહિ તે કવિ નહિ, કૃત્રિમ નહિ તે કવિ નહિ. રાષ્ટ્રદિન વિચારનારે તો, અદા! હું એક

ગેબી અવાજ સાંભળું છું, “ કવિઓનો
બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. ”
કલાકુન્જ:-કરો તેનોજ બહિષ્કાર. હર કરો

એ અવાજને, ઉચ્છેદો એ વિચારને, સલામ
કરો એ મન્તવ્યને, ને મને લાગે છે
પ્રણામ કરો આપણે એ અરસપરમને.

૧૮

ચિ. “ ઉત્સર્ગી ” :

અંજની અને પુષ્કર

અંજની: આજે રોજ કરતાં કંઈ વધારે પવન
વાય છે નહિ વારુ ?

પુષ્કર: મળે નથી લાગતો.

અંજની: પુષ્કર ! આજ આટઆટલા સહવાસ
પછી યે તું હજી આવોજ અતડો રહ્યો.

પુષ્કર: પણ, લે ! મળે જેવું લાગે તેવું કહું,
તેમાં અતડાશ ?

અંજની: ના, ના, અતડાશ તો નહિ જાણે,
પણ....

પુષ્કર: પણ શું બોલને ? એમ કે હું એમ કહું
કે આજે પવન વધારે વાય છે. બસ.
ખરૂં ને ?

અંજની ! હજી તો આપણે પરણ્યું છે. સંસાર
માડવો છે.

અંજની: હશે, તેવું શું છે ?

પુષ્કર: અંજની ! જે દિવસથી મહારા નય-
નમાં પ્રણયરસના પુસ્તકો તેં વાચવા માડ્યા,
અરે તે પહેલા યે હું તારા મૂળા હૃદયના
છાનામાના સંદેશ જાણતો હતો, ત્યારથી
તે....

અંજની: અને મહેં પણ રનેહ તારી આખોમાં
અમકતો ફીટો, ને તારા હૈયાના ભીતરાડ

ડોલન સાંભળ્યાં,—મળે યે એમ તો થોડું
થોડું કવિ થતાં આવડે છે, હં.

પુષ્કર: પણ મળે સાંભળ તો ખરી ? પ્રેમના
માપનમાં જ ભાષાના બંડારો ભર્યા હોય
છે, અને જીવનજોખન કલાવાટિકામાં
વહરનારા કે પોતામાં જ મમે શબ્દશૂન્ય
સંગીત સાંભળે, તેમ એ ભાષા યે સાંભળી
શકે છે. પણ બધું તો ખરૂં, પણ એ
મંગલ દિવસથી એટલું તો કળી શક્યો છું
કે તારામાં અગાધ દયા છે, અસંદૃષ્ટ પ્રણ-
યાને તું સાંભળી શકે છે, હુંકમાં તું જેટલી
સુંદર છે તેટલી જ મધુર અને કામલ પણ
છે, પણ....

અંજની: રણક્ષેત્રમાં ભલાભલાને નમાવી
શકે, પણ સ્ત્રીની આગળ ધૂજા હો એવો
તું નથી તે હું જાણું છું, પણ હાં, તું
ચલાવને આગળ-પણ શું ?

પુષ્કર: પણ શું, મનુષ્યનું હૃદય મળતા સ્ત્રીઓ
મગ્નોન્મત્ત થઈ જાય છે. પુરુષને ધવાયસો
જોઈ તોરી માનિની થઈ જાય છે....

અંજની: એવું તહેં મહારામાં યે જોયું, એમ ને ?
પુષ્કર: અંજની ! શાંતિથી સાંભળ, હૈંયે પ્રવર્તી

પવિત્રતા આમ જોણવા પ્રેરે છે; સાબરે છે ? તે દિવસે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ, એ ત્રણની વ્યાખ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરતાં આપણે ચાલતાં હતા, ત્યારે તેં જ કહ્યું હતું તે કે યુવક એટલે તો સૌન્દર્યનો યાત્રક, રૂપનો ભગેરો, ઉપાસક પાત્ર નહિ.

અંજની: હા, હા, અને હજીયે હું માત્ર હું કે પુરુષ જાનતે એમ કહેવામા અન્યાય નથી કરતી સૌન્દર્યની પાછળ જ પુરુષે વચખાં માર્યા છે. લૂટારો છતાં અમીરીનો દાવો કરે, સૌન્દર્યનો પૂરો ગુલામ છતાં મન થઈ શોધાઈ કરે, સૌન્દર્યની પુરો ભમતા ભૂત જેવો રવડો, માર્ગ ભૂલે, નિશાન ચુકે, જીવન નાચતે બહેતું ચુકે, ...કહેતે, પુરુષે શું સાચવ્યું છે ?

પુષ્કર: કંઈ નહિ !

અંજની: નહિ જ. ટટાર ચાલવાની યે શક્તિ ક્યા છે ? ઉચે જોવા જોટલું યે સ્વમાન ક્યાં છે ? આખોમાયે કપટ ભર્યું છે, એટલે જ તો રંગમેરંગી દાવો વડે ટાકના કરો છો. આજનો પુરુષ એટલો કંઈ પાત્ર કરતા અસમર્થ છે, એને પ્રેરણા જોઈએ છે, સહચાર જોઈએ છે, કોમળ હાથનું સ્પર્શસુખ જોઈએ છે, એને એનામા ચેતન રૂંદનાર જોઈએ છે. પુરુષની શક્તિઓ વિદાર પામતી જાય છે કે ખૂટતી જાય છે ? પુરુષમાં ક્ષણનાત્વના ટકા વધે છે તે એની ક્ષમિ ગણવી કે અવનતિ ?

પુષ્કર: પુરુષે તો જાણે ગુમાવ્યું, પણ ત્હમે શું સાચવ્યું ?

અંજની: હમે સાચવ્યું હમારું સૌન્દર્ય. તેની પુરો જ તો ત્હમે મધમાખ જોવા ખમણતા આવો છો. આજે હમારી એટલી યે સીલક ન હોત તો ત્હમે હમારા પર કંઈ કંઈ ગુન્હન. એ વડે તો હમારી છન છે.

પુષ્કર: ને નહિ શુદ્ધિથી.

અંજની: હમારી શુદ્ધિની કદર કરવા જેટલી યે ત્હમારામાં શક્તિ ક્યા છે ?

પુષ્કર: અને હમારે ત્હમને દેવીઓ કહેવી ?

અંજની: બસે ન કહો ને, ત્હમને નમે નેજા ત્હમારી તો દેવીઓ, ખરૂં ને ?

પુષ્કર: ને આ બધો અહંકાર આટલા સૌન્દર્ય ઉપર ? પ્રભુએ સૌન્દર્યની બક્ષીસ અહંકાર પોષવા નથી કરી.

અંજની એ અહંકાર જ આજનું હમારું ગસ્તાવ્ર છે. સ્ત્રીઓના અભિમાન કરતા પુરુષોના અભિમાન કંઈ ઓછા નથી. મહા પ્રવૃત્તિની પાળણીમાથી પુરુષ જગતો છે, છતાં માને છે કે પોતે એટલો જ પ્રગતિનો પોષક અને પ્રેરક છે.

પુષ્કર: એમ, સારે આજનો યુવક શું સૌન્દર્ય જ પુકારી-રહો છે ?

અંજની: હાજી ! અને કાલનો યુવક વળી કંઈ જુદું જ માગશે.

પુષ્કર: નો, અંજની ! સૌન્દર્યના મદમાં જ ત્હમે કહો છો ને કે ત્હમે કંઈ સાચવી રાખ્યું છે, તે ગુમાવશે. ત્હમારા તોર ને ગુમાન, દોર ને દમામ એ સૌ અહંકારનાં બિન્ન સ્વરૂપ છે, એ તે ક્યાં સુધી ટકશે ? સૌન્દર્ય બહારના કે અંતરનાં ? ઉજળા આત્મા વડે જ બાહ્યાંગ તેજસ્વી બનાવાય હો. શકુન્તલા વડકેલોમા જ શોભતી.

અંજની: અંતર ઉજળા બનાવવાની તો વાતો છે. આજનો પુરુષ વાંચી બહુ વિચારી નહિ જાણે. શકુન્તલા વડકેલોમાં બસે શોભતી, પણ કલ્પી છે કદી શકુન્તલાને આજના ઝગઝગતા આભૂષણોમા શણગારેલી ? શીદને આતરસૌન્દર્યની દાંભિક જીદ કરો છો ? હૈયે હાથ મૂકી બોલો ! પોતાનું અંતર પણ તલના ઉડાણો સુધી

ઉકેલવાની શક્તિ ક્યા પુરુષમાં છે ?
 પુષ્કર. ત્યારે તો તેં પણ શોધી શોધીને જાણે
 સૌન્દર્યતરસ્યો માનવી જ શોધ્યો ને ?
 અંજની: ના, ના, પુષ્કર, તારામા તો મહે
 ચારિત્ર્ય ને વ્યક્તિત્વના કિરણો જોયા—
 પુષ્કર: અને હૃદય નહિ, અંજની ? સંપૂર્ણ
 વિજયી થવાનું મહારું સદ્ભાગ્ય નથી.
 અંજનીમા પોતે શોધક હોવાનું, પોતાને
 પોતાનો આદર્શ માનવાનું અભિમાન છે,
 એટલી મહારી જીતમાં મોટી અપૂર્ણતા રહે
 છે. અંજની ! પડખે રહી મહેને વિજયી
 નિરખવા તારો પ્રેમાળ આત્મા ઉત્સુક
 નથી ? શ્રદ્ધાળુ નથી ? અંજની, મહારા
 આત્માની અમૂલ્ય જ્યોત પ્રગટાવવાની
 શક્તિ હજી તારામા કુટી નથી લાગતી.
 હશે, ત્હને દિલ્લેખાન દર્શન્યુક્યો છું.
 અંજની: ત્હને ખોટું લાગ્યું ?
 પુષ્કર. સ્ત્રીઓ માનિતી થઇ બેસે તો પુરુષ
 સાલસ ન થાય તો શું કરે ! હમારાથી
 કંઈ છોકરવાદી થઈ શકવાની હતી ? ત્હમારા

અભિપ્રાય અને મત ફેરવવા એટલે પવનને
 પાળવા બરાબર, ત્હમારું અંતરગુમાન પોત્યું
 પાડ્યું તે પત્થરને પ્રવાહી કરવા બરાબર.

અંજની: ના, ના. પુષ્કર, હવે એકે ય બોલ
 બોલીશ મા, ત્હારું અંતર પ્રીત્તવા જતાં,
 મહારા અંતરને ઠેકાણે તેં મનની મંક-
 ડાશ જ જોઈ. હશે 'એ તેં જોયું' તે મહારું
 સ્વરૂપ કે ત્હારું જ પ્રતિબિંબ તે ત્હને ધીરે
 ધીરે જ ગમ પડી શકે. આજથી મહારો
 ક્રોધ ત્હારામા શમાવીશ, ત્હારા હૃદયના
 મ્યાનમા મહારો રોષ ભરી મુકીશ.

પુષ્કર: ખરેખર ! જ્યારે ડાખા જમણી અંગ
 સલાહ દેશે અને જમણું ડાખું અંગ તે
 આચરણમા ઉતારશે, ત્યારે સ્નેહ સનેત્ર
 થઈ રહેશે. ચારે, તેને ત્રીજું જ પ્રેરણા-
 નેત્ર પણ આવશે ? અંજની ! ખરૂં છે
 માન અને ગૌરવ સંકુચિત હૃદયોને
 અર્ધસંયુક્ત જ રાખે છે, જ્યારે સ્નેહ
 વિશાળ આત્માઓને બિલાવે છે.

૧૯

૨૫. કનુખહેન :

કવિ

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર રા. રા. મ. જીવાલ દ્વે)

તે એક કવિ હતો. તેના નમનમા જ
 કવિતાનો નિવાસ દીસતો-દીપતો. સત્ય ને સૌન્દર્ય
 સારખ ને શાન્તિ, આનંદ ને અગમ્યતાના રસનિધાન
 તે જ્યાં સા અહ્યાંકભરમાં ઉઠેરી નિજ આતર-

દષ્ટિથી પારખતો ને તદ્વત્ શબ્દચિત્ર આકતો
 ગીત શક્તિ ય તેની અદ્ભુત હતી. સૃષ્ટિના
 સર્જનકાલથી માડીને તે અસાર સુધીની ગૃધ્રી
 તથા અન્ય ગ્રહગણની ઇતિહાસગાથામાની

પરાક્રમપરંપરા તે નિજ સંગીત દ્વારા કથી
રહેનો-કવી રહેનો જનગનમાનવનો તે કથરી
પ્રનાદ પામેલો ભાવપ્રધાન કવિ હતા.

વિન્ધ્યાની ખાણોમાંથી આવે તે અર્ધ-
જાતના-અર્ધગવ્યનરથી એમ પસાર થતો હતો,
તેવે નિકળતા કો નિવારણ સન્તોના મહાધી
સાવંદાગની આરતીના આ અનેક સ્વર તેને
શ્રવણપથ પડી રતા. —

“ હરિ ઝંઝ હરિ ઝંઝ :

તુજ મગણું એ અમ પરમ જોમ :

હરિ ઝંઝ : હરિ ઝંઝ :

કંઈ વિવિધ શાસ્ત્ર અગવાળા :

સાધુ સન્તની ઉરવાળા :

નભમંડળની દીપમાળા :

૪૨ પ્રદક્ષિણા તુજ મૂર્તિ સોમ.

હરિ ઝંઝ : હરિ ઝંઝ :

વનવનની વિપુલ સમૃદ્ધિ :

મહાજનની અટળક શુદ્ધિ

બહાંડ ગાળતું નિરવધિ :

તમી ચરણ દશે તુજ સંકળ જોમ :

હરિ ઝંઝ : હરિ ઝંઝ :

પંચેન્દ્રિય પચ શિખાઓ,

મન વાણી કર્મ છપ કાપે,

અમ છવનની કલાકલાઓ,

તુજ કરી આરતી રોમ રોમ :

હરિ ઝંઝ : હરિ ઝંઝ :

તુજ શરણું એ અમ પરમ જોમ :

હરિ ઝંઝ હરિ ઝંઝ

આરતી પૂરી થયે તેણે જોયું કે તેના
ગાનારા મહન્તો કોઈ સામાન્ય વાવાઓ સાધુઓ
જેવા ન હતા. સાચા ક્ષત્રિય ગજનઓ જેમ
વિજયવંત થઈ નિજ નગરમાં પધારે તેવી રીતે
આ સન્ત જનનું ટોળું અંતરતમ શ્રદ્ધાભક્તિના
વિજય નિજ મુખપટ પર પ્રકાશવતું પુરુષને
પ્રકૃતિની અનિર્વચનીય આ આરાધના પછી મહ

પ્રતિ વળતું જળ્યાયુ. તેમના દેહાત્મના સ્વાસ્થ્ય
કોઈ વિરલા જળ્યાયુ. અવાંકિત તેમના પ્રભાવ-
પ્રતાપ પ્રત્યેક, તેમને એમ રોમ કથી આવન દને
ગદનતમ શાન્તિના કિરન-વિકિરણ સ્વેદ સ્વે-
વતો જળ્યાયો. મનુષ્ય-જનના કો દિનકા ખાલી-
ના પાંચાક નમા કોઈ ગંધાઓ, રાત્રેકો,
રાજકુમારો, વીરો ને અંજનપત્ર વિદ્યાર્થીઓ
સમા કવિને મન ચડુ તેઓ વિગણ રહ્યા.

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને થયું કે આમની
સાચે હું કંઈક વાર્તાત્રાપ કરું. અને વધુમાં એ
પણ કાળુ હતું કે આખા દિવસનો પાયાણ
હોઈ વિશ્રાન્તિને તે શોધતો હતો અને અચા-
નક જ આ આશ્રમવાસીઓ મળવાથી ત્યા જ
તેમના મંગમા-સર્વમંગમા શાન્તિ ને વિશ્રાન્તિ
ઉભય એને પ્રાપ્ત થઈ એમ તે માની રહ્યા એવે
એક પ્ધાનરથી કો કાન્તકણ સમે યુવાન સન્ત
તેની પોતાની જ નજદીક આવતો જળ્યાયો.
પૂર્વજન્મના કો ખળે કે આ જન્મની કો આત-
રૂશિક્ષાએ કવિએ તેને ઓળખ્યો, એક જ જમા-
તના ઉભય હતા એવી પ્રતીતિ તે દાખી રહ્યો.
અને એકદમ આગળ આવી કવિ તેને પૂછી
રહ્યા. “ કા આપનું નામ, હું જુલતો ન હઉં
તો, યોગેશ્વર ધર્મપાલ, નહિ ? ” —

“ હા, તેજ. વારાણસીમાં આપણે મળ્યા
મળ્યા હતા અને અન્યોન્ય પરિચયને પામ્યા
હતા—યાદ તો હશે જ ને. ” યોગેશ્વરે ક્ષેપ્યું.

“ ચોક્કસ. અનેકશઃ યોગની સમૃદ્ધિભરી
આપની કલાલીલાઓ મને ત્યારથી જ પરિચિત
છે. આપનો અહલુત ને અગોચર આસ્થાભાવ
પણુ ”—કવિએ જણાવ્યું, પણ અધવચ જ કાઢી
ખીળું સ્મરણ હર તરવાથી તે અટક્યો.

“ હા, મને લાગે છે, ”—યોગેશ્વર તગ્ત જ
બોલી ઉઠ્યા, “ મને લાગે છે કે તમે તે
આસ્થાભાવ કંઈક અંશે ત્યજ્યો જણાય છે.

ઉંડેરી જે આસ્તિકતા અંતરને અજવાળતી, અને પ્રત્યેક દેહને ગાત્ર આનંદ ને શાન્તિના અનન્ય દુવારા ફેરી રહેતી તે આસ્તિકતા આજ ત્યાં ઓછી જણાય છે બદકે સમૂળી નષ્ટ જણાય છે. આશાના, ઉત્સાહનાં, માનવક્રિતિ ને ઉદ્ધારનાં પરમ ભાવપ્રધાન 'કાવ્યોના લલકારનારમાં આ અજબ ફેરફાર શો ?"—

યોગેશ્વરની ભેદી દૃષ્ટિ કવિના અંગાંગ ને ઉંડેરી આત્મા સર્વત્ર પરીક્ષતી દેખાઈ.

“કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ને કીર્તિ મહારા વણમ્હેયો જ રહ્યાં-અકાળે જ તે આથમ્યાં: પ્રીતિભક્તિના રસદ્વાવ અંતરના અંતરજ ઓસરી ગયા અને શાન્તિસ્થાને અશાન્તિ, અસ્થાને સ્થાને અનાસ્થા, અને આનંદને સ્થાને તીવ્ર શોક અને નિરાશા આજ દેહાત્મને છાંછ ખડા થયાં. ભૂલ્યો-કાઈકે લક્ષ્ય ને જીવનહેતુ ભૂલ્યો-હું આમ તેમ ભમી-ભટકી રહેલ હું. આરામવિહોણી આ જીવનતરણી વટાવી રહ્યો છું. અશ્રુના છાના પૂરે કદીક કદીક આત્માની પ્રત્યેક પાંદડી ભીંજવી રહ્યો છું.”—કવિ થડકતે-ધ્રુજતે અવાજે પોતાની કરુણ સ્થિતિ કથી રહ્યો.

—“અને તેથીજ આમ અહીં જૂના મિત્રને ખોળતો, જુની સ્મરણગાથા ઉકેલતો, આપ યોગેશ્વરની સન્મુખ આવી ઉભેલ છું-એવી આશામા કે હું ઉગરું-હું ઉદ્ધરું.” કવિએ ઉમેર્યું.

તેના નેત્રોમાનો અત્યુપવાહ યોગેશ્વર નીરખી રહ્યા. શાન્ત નિર્વિકાર ભાવે તેઓ બોલ્યા: “કવિ ! હનાશ મા થા. ખોયું સર્વ મળી રહે છે-મળશે, જે ધીરજ ને સમતા હશે તો. ખોયું વસ્તુતઃ ખોવાયું જ નથી. સાચાં ત્હારા ખ્યાતિ ને કીર્તિ ય કાંઈ ખોવાયાં નથી. ને તે ખ્યાતિકીર્તિની ગ્રેરક-ચાલક ને શાસક પ્રતિમા ય અમુલ્ય વિશ્વકુંજમાથી કાંઈ લુપ્ત થઈ ગઈ નથી. શોધ ને તે જડશે-જરૂર જડશે.” કોક

આર્શિવાદાત્મક વાણી હોય એવી ગંભીર વચન-પરંપરા યોગેશ્વર વદી રહ્યા. કવિ સ્પષ્ટી રહ્યો-તેનાં અમૃત ઝીંટી રહ્યો. છતાં ય અશાન્ત ચિત્તે બોલ્યો.

—“પણ, મને એ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા નથી: મહારી દૃષ્ટિએ તો આજ એક વર્તમાન જીવન જ સાચું જીવન લાગે છે. અને તે પછી ધાર્મિક પુસ્તકોના સારાં યે સ્થન ને આપ જેવાઓની આત્માના અમરત્વ વિષેની સર્વ કાંઈ કથાવાર્તા મહારે મન માત્ર શંકાજ ભરપુર ભરી રહે છે પરંતુ એક બાળતની મને ખાત્રી છે કે આપ આપના યોગબલે કરીને મને તે ખોયેલ મુજ મધુર રસ પ્રાપ્ત કરાવી શકશો-નિરાશાને એને એક કિનારે હું મુજ જીવનનોકા લાંગરી રહ્યો છું કે આપને મુખ ‘ના’નો અવાજ માત્ર સૂણનાં કદાચ હું મરણશરણ થઈ જઈશ-અને હોય કાંઈ ખોડું નથી. મૃત્યુથી હું બહીતો નથી. ઇશ્વર કે કુદરત-જે હો તે-તેની સર્વ કાંઈ કૃતિ ને ગતિ મૃત્યુથી જ ભરીપૂરી દીસે છે. “લોકક્ષયકૃત પ્રવ્રતઃ” એ કાલસ્વરૂપ જ મહારી દૃષ્ટિએ જ્યાં ને ત્યા પડી રહે છે.”—

“કવિ ! ધીરો થા: લાગણીના સર્વ કાંઈ જ્વેશ ને આવેશ વડે ઉરકેરાઈ મા જા: તું ધારે છે તેવું ઇશ્વર કે કુદરતનું કર્તવ્ય નથી એ તું અતુભવથી થોડી જ ક્ષણમા જાણી શકીશ. અને નાસ્તિકતા તથા અમાનીનતાને છેક છેલ્લે પગથીએ ખેરી તું આ જે વિચિત્ર વાણ ભાખી રહ્યો છે, તે ક્ષણમા જ તું વીસરી જઈશ: (કારણ તે અસ્વાભાવિક છે, ત્હારી નિસર્ગ-તાથી વિરુદ્ધ છે) ક્ષણમા જ તને નવીન ને દિવ્યદૃષ્ટિ લાધશે, ત્હારા મનોરથ સફળ થશે, ને પૃથ્વી ને વર્તમાનની પાર્યં કંઈક અજબ ને જાણવા-અનુભવવા યોગ્ય સર્વ કાંઈ નભર-ભર્યું છે તેની તને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થશે.”....

આજ ક્ષણે કવિના નેત્રો મીંચાતાં

જાણ્યાં. તેના મુખ પર શાન્તિનાં સૂક્ષ્મ કિરણ રમતા જાણ્યાં તેના સારા ય ચહેરા પર અજળ તેજસ્વિતા પસરતી હોય-પમરતી હોય એવું મુખગ દર્શન થઈ ગયું. કાષ્ઠક વર્ણો થઈ ગયા-વેલ આરામનો પુન તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તો કવિ બાનસાન વિનાની કે મૂર્છિત સ્થિતિને જ વશ થયેલ છે એવું જાણાઈ રહ્યું. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નીહાળતા તે તેમ ન હતું. તે તો આજ પોતાના માયા ધામમાં-પોતાના જ ગૃહગણમાં પ્રવેશી રહેલ, મંથંધીઓના સ્વાગતગીત ઝીલેલ, સર્વત્ર દિવ્યતાના જ દર્શન ઝીલતો માલમ પડતો.

લગભગ ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે તેણે એક “તારા-ગીત” આલેખ્યું હતું. પૃથ્વીથી પર જ એક ભવ્ય દિવ્ય તારા પર પોતાનું સ્વગૃહ છે, ને પોતા સમા અનેક દેવ-દેવીઓના નિવાસ ત્યા છે એવી રસભરી કલ્પના તેણે ગુથેલ. સુકોમળ કુમાર ને કુમારિકાની પુષ્પોદાનમાંની સુરસિક રમણા તેણે સુમધુર રીતે ચીતરેલ. પ્રીતમપ્રિયાના આત્મિક ઉર-ઉચ્છ્વાસનું તેણે મનોહર કલા વડે પ્રકાશન કરાવેલ. કોઈ તાપસ-તપસ્વિનીના અમાનુષી પ્રણય-ગપની જવાલા તેણે પ્રકટાવેલ. અને સાધાર નિરાધાર સર્વ-શ્રવની સર્વ શક્તિમતી, સર્વ જ્ઞાનમતી, સર્વત્ર પેખની મૂર્તિના તેણે આદોલન દ્વારા દર્શન ઝીલેલ-દર્શન દાખવેલ...આજ એ સર્વ તેને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યું. આજ તે પોતાના “તારા-સદન”માં ઉભો ને આનંદન હાસ્ય હસતો જાણ્યો. આજ તેની સર્વ કાષ્ઠ અપિરિમિત ભાવના ભરી કવિનાના સર્વત્ર સ્વાગત થતા તેની દૃષ્ટિએ પડી રહ્યાં. પૃથ્વી પર નહોતી મળી તે ખ્યાતિ ને કીર્તિ તેને ત્યા પ્રાપ્ત થયેલ જાણાઈ...અને આ સર્વ યોગેશ્વરના પુણ્ય-મંજાવ વડે થવા પામ્યું. તેમણે જ તેના આત્માને

દેહથી વિખૂટો પાડી દૂર નિજ નિત્ય-વાસસ્થાન પ્રત્યે પ્રેર્યો. તેમણે જ તેને સર્વ પોતાનાના દર્શન કરાવ્યા... ..

x

y

z

આજ કવિ પોતાના “અમર ભુવન”માં એકાન્ત એક કાવ્યની પ્રત સુધારી રહ્યો છે. ચોપાન ક્લેરન આદલાદક દર્શન દબ રહી છે. પ્રેમમાંથી નાજીજ આવેલી તે એક અદ્ભુત ને રમરમ્યા કાવ્યની પ્રત છે. સ્વર્ગનું તે અનુ-ત્તમ ગીત છે. દેવદેવીના રાસનું તેમાં અપ્રતિમ વર્ણન છે. અખંડ નેજ અને અખંડ સ્વાસ્થ્ય, અખંડ શ્રદ્ધા ને અખંડ પુણ્યનું તેમાં વિલક્ષણ ગુંથણ છે. અપરિમિત સ્નેહ, સૌન્દર્ય ને સત્ય દર્શિનું તેમાં સમર્થન છે. કોઈ ધન્ય પક્ષે તેણે તે આલેખ્યું હતું-દેવદત્ત કે પળે તેનાથી તે આલેખાયું હતું. આલનત તે પ્રત ઉકેલી ગયો ને અન્તે કર્તા તરિકે કોનું નામ આપવું તેની વિભાસણા કરવા લાગ્યો. આ સુરસિક કાવ્ય તેનું જ-પોતાનું જ હતું કે કોઈ પારકાનું ?

આ પરમ ભવ્ય ને દિવ્ય આદોલનવતું કાવ્ય આત્માને કિયે અણુજાણે પ્રદેશ ઉગ્યું હતું, કોણે તેને ઉગવ્યું હતું તે તે કળી શકતો ન હતો-અથવા કળતો તો તે જાણું કળતો. તેને એટલી તો ખાત્રી હતી કે તે કાવ્ય પોતાનું ન હતું. પેલી તારાપરના નિલ સ્થાનની નિવાસિની તેની કલા ભાવની કોડીલી નરી કવિતમૂર્તિનું જ તે કાવ્ય કેમ ન કહી શકાય ? કારણ અર્ધજગત ને અર્ધનિષ્ઠિત એવી સ્થિતિમાં તે કાવ્યનો ઉદભવ થયો હતો તે તેને વિહિત હતું. કોઈ ઉંડરી સમાધિભરી સ્થિતિમાં તે રસગાળક જન્મ્યું હતું તેની તેને ચોક્કસ પ્રતીતિ હતી.

કાવ્યને અન્તે કર્તાનું નામ આલેખવાની આ સુરમિક કૃતિ સાથે તેને પૂર્વની સહુ રસ-રમૂનિતો પુન. સાક્ષાત્કાર થઈ રહ્યો.

પૃથ્વીનો તે કવિ અને પૃથ્વી પાર્શ્વના

પ્રભુપ્રદેશની તે દિવ્ય નિવાસિની દેવબાલા એક ભવ્ય દેવમંદિરમા પ્રભુપ્રાર્થન કરતાં-નમ્રનત ઉભેલ તે અનુભવી રહ્યો. દેવે તેને દીધેલ એ રમણીરતનનું કેવી રીતે જતન કરવું, જગતની નાનીસૂતીય ઉની જવાલ તેને ન લાગે તેવી કંઈ રીતની શુશ્રૂષા તેની આદરવી, અને તેમા જે વિશેષ કરીને પોનામાં કોઈ ભૂડો ભાવ ન જાણે, પોતે કાંઈ નિર્ચયક ભુલ્ય ન કરી ખેસે, પોતે આ ઈશ્વરપ્રદત્ત પ્રેમક્ષતા કરી ન શુભાવી રહે, અને અવિચિત્ર સ્નેહનિમગ્ન, ભક્તિનિમગ્ન, આનંદ ને શાન્તિનિમગ્ન તે અને તેની દેવ-સહચરી રહી શકે, ભવપંથ કાપી શકે, તે સંખ-ધી અનેક વિચારશૃંખલા તે ઘડવા મંડોયો, અને જાણે જાણે એ રસસ્મૃતિ સ્મૃતિ માત્ર નથી, પણ શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્ત્વિક દર્શન માત્ર છે-એ અને એની પ્રિયતમા, ઉપર્યુક્ત કાવ્યની કર્ત્રી-કવિત્રી-એક જ સ્થાનમાં આ જ ઉભેલ છે, આત્માના પરમ આદ્લાદક રસસ્વાદ-ઝીલી રહેલ છે, ને “જનપશુજગ કલ્યાણ-ચત્ર પર હોમું અંગ સાહુ મહારા” એ બ્રહ્મદેવના રસવાહી સન્દેશસ્વર સૂણી રહેલ છે. એમ તે સહજ અનુભવી રહ્યો.

કવિને હવા લાગે છે કે જીવ્યું તેનું નિર્ચયક નથી ગયું. જીવ્યું તેનું આજ જીવ્યું લાગે છે. દામ્પત્ય પ્રેમમાથી ઈશ્વરપ્રેમનું પ્રાકટ્ય અને અજખ આ વત્સલ અદ્વૈત-ઝગ્યો આનંદ-સાક્ષાત્કાર તે અનુભવી રહ્યો છે. સર્વના સમર્પણમાં જ તે હવે પોતાનું સાચું બિરદ પ્રમાણી રહ્યો છે.

કોટીલ ને ચડોળ, ઘુલઘુલ ને રાજહંસ આજ તેને પોતા સમાજ વહાલા લાગે છે. વૃક્ષ ને પર્ણ, પુષ્પ ને ફળ, સર ને સરિત, ગિરિ ને ગન્ધર, ચન્દ્ર ને સૂર્ય, દિવસ ને રાત્રિ એક જ ભવ્ય દિવ્ય ગાનગાથા સૂણવતા-એક જ અગોચર અનાદિત નાદનાં વાદક તત્ત્વો સમા

આજ તેને અનુભવાય છે. દેવબાલાની સંગે તે દેવભાવ માણે છે-લણે છે નૌતમ દષ્ટિ પાળી રહે છે. સ્વપ્ને ભૂતી સર્વમા તે ભણે છે સર્વને સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્ને સર્વમા તે ભેળવી મેળવી ખલવી રહે છે.

કવિ હવે પયગંબર બને છે: વિશ્વનાં ભાવિ તે કથી રહે છે. સત્યયુગની મહાવાણી તે ભાખી રહે છે: આવતા ભાવિની ભક્તના તે પુકારી રહે છે: દ્વિપાદોના પૃથ્વીતટ અવતરણની અનેરી આશ ભણી રહે છે. નિરસ્યયુગની શાન્તિવર્ષા વર્ષા રહે છે: જગતને જડપાટલે પ્રભુમયતાના પુણ્યપ્રવેશ લલકારી રહે છે: અંધારધેરી શંકા ને મૃત્યુના વાધા સજી ઉભેલ અનાસ્થાના વાદળદલ સમૂળાં વીખરાવી રહે છે. પૃથ્વી પર હવા અસુખ કે અનિશ્ચિતા નથી: જરા, માદગી કે મનુ નથી: અન્યગ્રહો જેવી પૃથ્વી પણ હવાં દેવો ને દેવીઓની સુખકુંજ બનેલ છે, તેમની જેમ જ પરમાત્મભક્તિના પવિત્ર ઉચ્છવાસના વાતાવરણને ઝીલી રહેલા છે...

કવિ એ પૃથ્વીનો રાજા બને છે. ને અદ્ભુત શાસનનિયંત્રણ સ્થાપી રહે છે. સૌ કોઈ તેના રાજ્યમા આસ્તિક છે: સૌ કોઈ તેના શાસનમા અન્યોન્યના પોષક ને ઉદ્ધારક છે. હિંસાભાવ સર્વત્ર શમ્યો છે. જડતાનો યુગ આથમ્યો છે સત્યતા, નીતિતા, ધર્મતા, આરાધ્યતા, વૃદ્ધિવિકાસ ને સ્વાસ્થ્યતા, સામર્થ્યતા, કીર્તિતા, પ્રભાવપ્રતાપતા, આત્મા હૃદય મન ને શરીરસમૃદ્ધિના શાશ્વત રાજ્યને સમેા તે-જ્યારે નિજ પ્રેરક, આલાક ને શાસક શક્તિ સગે સ્વારીમાં નીસરે છે ત્યારે દેવતાઓ આકાશચક્રી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહે છે. પૃથ્વીના તે કાળના સર્જન સર્જનીઓ નિજ રાજરાણીને અનન્ય વધામણે વધાવી રહે છે. દેવને અનુપમ રાજ

માર્ગ ચાલતાં તે પ્રભુપ્રેમીલાને રાજવી પદે નિજ મસ્તક નમાવી રહે છે....

—આમ છતાય કવિ કવિ છે, તેની દેવલાહિલી કવિયિત્રી છે. પ્રીતિભક્તિના અનુત્તમ તાલલય હજીય તેઓ સારી રહેલ છે. તાસ્વિક કે મત્રણા નિજ ગન્યમાં ફૂંટી રહેલ છે.

કવિના કીર્તિપ્રાસાદનું તે ઉચ્ચોચ શિખર

છે જ્યાંથી તે દેવ આન્દોલનના પ્રસાદ ઝીલી રહે છે—તે જગતને તેના આસ્વાદ ચખાડી ગેરુ છે.

“ઉભય અમર રહે, કવિ ને કવિયિત્રી!”
—એવા દેવાધિદેવના પરમ આશીર્વાદ છે.

“ઉભય અમર ગેરુ, અમ રાગ ને રાણીથી” —એવા સૌ પૃથ્વીવાસીઓના ઉજ્જવલ આરાધનમંત્ર છે.

૨૦

રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી:

આર્યજીવનની ઉષા

(કેટલાક વિદ્વાનોની શોધને આધારે)

૧

પૃથ્વીની ચારે તરફ આર્યજાતિ પ્રસરી તે પહેલાં તે એક પ્રદેશમાં રહેતી હતી. ત્યાં તે નીચે વસી રહી, વ્યક્તિત્વ પામી, લાક્ષણિક સંસ્કારો ખીલવવા શકિનમાન થઈ; અને તેણે પૃથ્વીની ભાવિ પ્રગતિના પાયો નાખ્યો. આ પ્રદેશ આ અસલ આર્યનિવાસને ઝાંઢ-એવે-રના એકરીઆના વએજીઓને નામે ઓળખે છે. આ પ્રદેશ ક્યાં હતો એ સવાલ શાસ્ત્રી વિદ્વાનોની કંપનાશકિતને દાયકાઓથી ટસી રહ્યો છે.

આ સમય દરા હજારથી વધારે વર્ષપર થઈ ગયો. હિમકાલના સપાટા ત્યાં હજી આવ્યા ન હતા. ત્યાં નહેનો સમુદ્ર; ત્યાં નહેનો ઠીક કે ગરમીનો અરુણ જીલમ; ત્યાં નહેનો દુનિયાની ખીજ પ્રજાને મળવા જવાનો માર્ગ. માત્ર આત્મસંતોષી અને ઉચ્ચાભિલાષી લોકની ઉત્થાનિ સંભવે એવું ત્યાં સ્વાસ્થ્ય હતું.

આ પ્રદેશ ઓક્સસને કીનારે નહેનો-કારણ કે ત્યાં તે વખતે દરીઓ હતો. સમસિંધુ કે કિતર યુગેપમાં નહેનો કારણ કે હિમકાળ પછી જ એ બંને જગાએ આર્થો મળી આવે છે. તે પહેલાં નહિ. પણ તે એવા એક પ્રદેશમાં હતા કે જ્યાંથી નીકળી ચેરા ઉત્તર યુગેપ અને થોડા મધ્ય એશિયામાં જઈ શકે; કે જ્યાંથી નીકળી પૂર્વજમાં આવનાં ખીજ જનસમૂહો વચ્ચે આડા નહિ આવે હિમકાલ પહેલાના કિતર ધ્રુવની આસપાસ આવેલા ખંડમાં આ પ્રદેશ હતો એ માન્યતા મને ખરી લાગે છે.

ત્યાં વર્ષમાં એક વખત પશ્ચિમમાંથી સૂર્ય ઉગી છ મહિના સુધી અસ્ત થયા વિના પોતાના અખંડ તેજે ભૂમિને તપાવતો એ મહિના ‘કિતર અમણ’ની ‘સુન્દ’, તેજરી ને દિવ્યગંગી’ ઉપાતો અનેરો ઉગ્ગશ મોહક વાતાવરણ પ્રમારતો, અને બાકીના ચાર મહિના અંધકાન્મય બોમ ને માથે સમર્પિતું તેજસ્વી મંડલ નિશ્ચલ

કૃષ્ણના નાગની પ્રદક્ષિણા કરતું. બારે મામ ત્યાં વસંતની બહાર રહેતી; અને પરિસ્થિતિની મહેરથી માનવવિદ્યાસને બુદ્ધિપ્રધાન થવાનો પંથ સહેલો થઈ પડ્યો.

આ અદ્ભુત પ્રદેશ પૃથ્વીના બીજા પ્રદેશોથી નીરાળો હતો; અને ચારે તરફથી એવી રીતે ઘેરાયેલો હતો કે બીજા પ્રદેશોમાં વસતા માણસો જોડે જરા પણ સંસર્ગ સંભવે જ નહિ. રૈબીરીઆમાં આવેલા પર્વતો ને ગોબીનું રણ મોંગોલ જાતિથી તે પ્રદેશને અસંબદ્ધ રાખતો. જ્યાં આ પર્વતો પૂરા થતા ત્યાંથી તે હાલ 'ડેનમાર્ક' છે ત્યાં સુધી એક અનંત કચ્છનો વિસ્તાર હતો, તેની દક્ષિણે બાલકંઠ સરોવરથી કાળા સમુદ્ર સુધી એક દુસ્તર સમુદ્ર આવી રહ્યો હતો; અને ઉત્તર આફ્રીકા અને અરબસ્તાનની સેમીટીક વસ્તીથી શરૂ થતા, અને દક્ષિણ હિંદથી આસ્ટ્રેલીઆ સુધી પહોંચતા, દ્રવિડ મહાખંડની વસ્તી જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ અશક્ય હતો.

આ ભૌગોલિક ને આર્થિક સ્વાસ્થ્યથી લાંબા વસતા જનસમૂહને વ્યક્તિત્વ ધણી જ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયું લાગે છે. અને વ્યક્તિત્વની છાપ એવી ઉંડી અને પાકા રંગની પડી કે યુગોની પરંપરા વહી ગઈ છતાં, બીજા જનસમૂહો જોડે અનેક સૈકાના મિશ્રણ છતાં, આર્યોનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું, ને સર્વોપરિ જ્યાં જોઈએ ત્યાં દેખાય છે. આ પ્રદેશ ફલદ્રુપ તેમજ વિશાળ હતો, અને જંગલ પર્વતો ને ખીણોથી ભરપૂર હતો. ત્યાં પાસે સમુદ્ર હોય એમ લાગતું નથી.

૨

આ સુંદર ને સુરક્ષિત પ્રદેશમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષો ઉચ્ચ ને અશક્ત હતાં, સુચિત, સ્વેત ને સુકેશી હતાં. તેમના અણીઆળા નાકમાં છટા હતી, તેમની આંખોમાં કાળી ને ભરી ભભક ઓપતી; મરહોમાં શકિત ને તેજસ્વિતા

હતાં; સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્યને છટા હતાં. આ આર્યોના ઐક્ય વંશજોએ દળરો વર્ષો પછી પથ્થરમાથી સરળવેલી મનુષ્યની શરીરરેખામાં આ અપૂર્વતા હજી નજરે ચડે છે.

તેઓ યુદ્ધમાં, ઝાડના પાનની ઝુપડીમાં, બારણાંવાળા લાકડાના નાના ઘરોમાં રહેતા. ઘણાખંડ બુદ્ધિમાં જ રહેતા. ગાયો, ઘેટા, ને કુતરાના ટોળા તેઓ પાળતા, અને જંગલી ઘોડા ગધેડાને કામમાં લેતા શીખ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં એમના ઘેરોને ચારો મળતો ત્યાં ત્યાં કુટુંબકળીલા સાથે તે વિદ્યરતા.

એક ભૂગુ નામના અર્ચ્યે અગ્નિ ઉપજાવ્યો તેના સંરક્ષણ અર્થે રહેલા પુરુષો અથર્વાણ નામથી ઓળખાયા.

આ આર્યોનું જીવન સાદું ને સરલ હતું. તે ઘેરનું માસ, અને વધુ ભાગે ફલ જવ અને દૂધ ખાવામાં લેતા. મીઠાથી તે તદ્દન અણખાણ હતા. તે ઘણેભાગે નમ્ર ફરતા; પણ સમૃદ્ધિવાન હિંના કપડા કે જનવરના ચામડા પહેરતા.

અગ્નિને પ્રતાપે એ સોનું, ચાંદી, તાંબુ ને કાસાનો ઉપયોગ કરતા. અને યુદ્ધમાં ધરસી, ધનુષ્ય ને બાણ, ભાલા ને ઢાલ વાપરતા.

હોડીઓમાં ખેસી તે નદી ઓળંગતા; અને ઝાડના થડમાંથી સળંગ કોરી કાઢેલી ધરી ને પૈડાપર કોઈ એક પ્રકારની ખેસણી બાધી ગાંડું બનાવતા.

આટલી બધી સામગ્રી છતાં, અને બુદ્ધિનો અસાધારણ વિકાસ છતાં, તેમણે પરિસ્થિતિ સુધારવાને ઝાઝા પ્રયત્નો કર્યા લાગતા નથી. આ સમયે ઉત્તર આફ્રીકામાં વસતો હેમેટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં લગભગ અંધ-કારની દશામાંથી તરત જ નીકળ્યો હતો. તે પૂરું બોલી શકતા નહિ. સમાજ કે દેવ જેવી ચીજ સમજી શકતા નહિ; જાતિના સમૂહમાં એકલા ભળી સરકાર ઉપજાવી શકતા નહિ.

છતા તેઓએ ગામો સ્થાપવા માંડ્યાં હશે. ઈંટ પકવી, કે પથર ફેડી ઘર બાંધવા માંડ્યા હશે એમ તેમની થોડા હજાર વર્ષ પછીની જાહેરાતોથી પરથી લાગે છે. અને તે વખતે શુદ્ધ માળા આર્યોએ ઇંટ પાટવાની કે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી નહોતી, ગામ જેવી સરથા હોવી કરી નહોતી. બહારની પરિસ્થિતિ તરફ આ બેપરવાહનું મૂલ્ય કારણ આર્યોવર્તના મુખમય હવાપાણી લાગે છે. પણ આ બેપરવાહને આર્યોમાં એક જનના શાશ્વત મસ્કારનું સ્વરૂપ પકડયું. તેને પરિણામે ભાવિ જીવનપર શી અસર થઈ એ પછીના સમય પરથી વર્તશે.

૩

પણ આ સમયના આર્યો પરિસ્થિતિ સુધારવામાં જેટલા બેપરવા હતા, તેટલા જ માનસિક વિકાસ સાધવાને તત્પર હતા. બાપાની ખીલવણી એ એમના અદ્ભુત માનસિક વિકાસનું પહેલું પરિણામ હતું.

બોલવું એ આજે એટલું તો સરલ લાગે છે કે ચીંશોથી જ પોતાના ભાવ દર્શાવતા માનવ પ્રાણીને શબ્દોમાં મનોદશા વ્યક્ત કરતાં કેટલી મહેનત પડી હશે, કેટલા યુગો નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં ગાળવા પડ્યા હશે તેનો ખ્યાલ આણવો મુશ્કેલીનું કામ છે.

ભાવ અને વિષય દર્શાવવાની ચીજ, તેને તે ભાવ અને વિષય માટે એક જ પ્રકારની ચીજ; આવી ચીજોનો એક જ ભાવ કે વિષય જોડેનો સંબંધ, શબ્દનું ઉચ્ચારણ તે સ્પષ્ટીકરણ, શબ્દરચના માર્ગનું શુદ્ધિનો આવિર્ભાવ, અને શબ્દરચનાનું યંત્રણું અને વ્યાકરણના નિયમોની શરૂઆત-આ દરેક ભૂમિકા વચ્ચેના અંતરનું માપ યુગોની ગણતરીથી જ કાઢી શકાય એમ છે.

છતાં જ્યારે હિમીટીક અને દ્રવિડ જન-સમૂહ માત્ર ચીંશોથી મનોદશા દેખાડવાની

પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હતા ત્યારે આર્યોવર્તમાં આર્યો, એ વગર અને ઊંચાની પ્રગતિ કરતાં, પ્રતાપી ભાષા અને સાહિત્યના પાયા નાખ્યો. તેમણે એ જ પાયો નાખ્યો તે એવો સંગીત હતો કે હજારો વર્ષો પછી પણ, જ્યાં આર્ય ગયાં ત્યાં, જુદી દાનયામાં, અત્યંત સ્કારી જનસમૂહોના સંસર્ગમાં, સદીઓની પરાધીનતામાં પણ તે એ આ ભાષાની રચના અને સમૃદ્ધિ જળવી શક્યો. જ્યાં પણ આર્ય ગયાં ત્યાં આ વાક્યપદ્ધતિને માથે લાઈ ગયાં. પોતે તે ખીલવતો ગયો, ને ખીલને રસ લગાડતો ગયો. એ જનવરને જંગલી, જંગલીને મુંઘરેલા, મુંઘરેલા ને ગિટ વચ્ચેનો ભેદ વાક્યપદ્ધતિ પરજ આર્યે રચ્યો. એને પ્રતાપે શબ્દશ્રવણની પૂજા એ સર્વ યેષ્ઠ ધર્મ થઈ ગયો; એ પૂજાથી જ સમાજ, રાજ્યતંત્ર, જ્ઞાન આજે શક્ય થયા છે. દરેક દેશમાં દરેક યુગમાં આર્યોની વાક્યપદ્ધતિના પરિપાક રૂપ-વિશ્વામિત્રો, પાણિનિઓ, કાલિદાસો, હોમરો, સોફોક્લીસો, શેક્સપીયરો અને ગીટીઓએ દુનિયામાં એ ‘શબ્દશ્રવણ’ની સિદ્ધિ કરી આર્યોવર્તનું અપૂર્વ વાતાવરણ અમર કર્યું.

૪

આર્યોએ આ સમયમાં સામાજિક સિદ્ધાંતો પણ ખીલવ્યા હોય એમ લાગે છે. એમાંનો મુખ્ય તો એ હતો કે બાહ્યતર તમામ વ્યવહારમાં સોહી સંબંધે સાથે વળગી રહેલા બાળક-સ્ત્રી-પુરુષના દરેક ટોળામાં નાયક અને કેન્દ્ર અને એકલો કર્તાહર્તા તે ટોળાનો વહીવટ પુરુષ, તે કુલનો કુલપિતા.

સંસારની ઘટના પિતૃમૂલ છે એ આર્ય-સંસ્કૃતિએ ઘણી જ સ્વાભાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે, પણ એમીટીક ને દ્રવિડ જનસમૂહોનો સંસાર માતૃમૂલ હતો. આજે એવા સંસાર આફ્રીકાની અને હિન્દમાં મદાસ ઈલાકાની કેટ-

લીક જનોમાં હજી જોવામાં આવે છે. જનોતાનો સંબંધ તે જ સગપણનો આધાર ગણાય છે. માતા કુટુંબની કર્તા હોય છે; અને માગો પાસેમાં પાસેનો પુરુષ સંબંધી મનાય છે. જનવરની દૃષ્ટિએ તો આ જ ધોરણ સ્વાભાવિક છે, અને પાશવ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમૂલ રચનાનો ધૃત્રમ ખ્યાલ અશક્ય લાગે જ.

પણ આર્યવર્તમાં હિમચાલની પૂર્વે આ ખ્યાલ આખા આર્યસમૂહના મનમાં મગ્ન્યુત ચોટ્યો હતો. તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાના સગપણ સ્વીકાર્યા હતા; અને સમાજ-જનલુત કેન્દ્રસ્થાન પિતાને જ આપવામાં આવ્યું હતું.

તે વખતે આ. માન્યતાથી અનેક વિચારો, ખાવનાઓ, સંસ્કારો અને સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી હતી, અને સાર પંક્તી જ્યાં જ્યાં આર્યો ગયા ત્યાં ત્યાં એને આધારે જ સમાજની રચના રચી.

પિતાને કેન્દ્રસ્થાન આપવાથી એક પિતાના સંતાનોમાં ઝંઝવણું ભાન પ્રગટ્યું, અને જાતિ-જીવન (tribal life) ની શરૂઆત થઈ. જાતિ, એટલે, એક પિતાના મનાતા પુત્રોના સમૂહમાં વ્યક્તિત્વ અને અસ્મિતા આવ્યા; અને આવા દરેક પુત્રને જાતિની સમૃદ્ધિ જોગવવાના અધિકારના સ્પષ્ટ ખીજ નળાયાં. પિતાનું મત્ત અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાધી રાખવાની જરૂર જણાઈ, અને લગ્નની સંસ્થા પેદા થઈ. લગ્નની સંસ્થા તે સંસ્કારમય સંસારનો પાયો લેખાવા લાગ્યો, અને દાપલવત ઉપજાવી શકાય એવી સામગ્રીઓ ભેગી મળી.

આ માન્યતાના પરિણામે આર્યવર્ષના આર્યોમાં પિતૃપૂજા પણ દાખલ થઈ હોય એમ લાગે છે. અને પૂર્વજોની પૂજા, ભૂતપૂર્વ પૂર્વજોથી માંડી ભાવિ અનુજો સુધી કુલતંતુ એક

અને તુટિરહિત છે એવો જ ખ્યાલ આપે છે. આજે પણ આપણી ઉત્તરક્રિયાના, મૃત્યુ પછી તુરત અને વર્ષે વર્ષે કર્યા જ કરવાના પિંડદાન આદિમાં આ કુલતંતુની સતતતા અને અનશ્વરતાની ભાવના સ્પષ્ટ છે. પૂર્વજોની પૂજા જ સામાજિક ને સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટાવનારું પહેલું ઐતિહાસિક યાત્ર છે આસ્મિતાના વિકાસથી જ જાતિ, રાષ્ટ્ર, દેશ અને ધર્મનું બંધારણ બંધાય છે.

આર્યવર્ષના બધા રહેવાશીઓમાં એક જાતિ તરીકેની સાંસ્કારિક અસ્મિતાનાં કાષ્ઠક ખીજ રોપાયાં હોવા જોઈએ. તેઓએ પોતાની જાતને આર્ય માનવાની અને પોતાના શક્તિસંસ્કાર આદિમાં ગર્વ ધારવાની શરૂઆત કરી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

૫

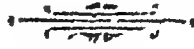
જાલક અને જંગલી માણસના અવિકસિત મગજમાં વહેમનું સ્થાન મોટું હોય છે. અને આ વહેમનું રક્ષણ શ્રદ્ધાથી કરવાનાં સાધનો પણ સાથે સાથે પાકે છે.

આર્યોનું આવું એક સાધન અર્થવર્ણો હતા. જે અગ્નિ તેમની અસ્તિત્વો આધાર હતો તે તેમના પૂર્વજો પૃથ્વી પર આવ્યાં હતા એવી માન્યતા ચાલતી હતી. તેઓ અગ્નિ ॥ સંસ્કાર હતા અને તેને ચેતાવવાનું રહસ્ય જાણતા. તેમની પછીની કારકીર્દિ પરથી લાગે છે કે પહેલેથી મંત્ર, જાંત્ર, ને વૈદ્ય એ ત્રણેનો વપરાશ તેમણે આરંભ્યો હશે. તેમનું સ્થાન આર્યવર્ષમાં ધણું મોટું હોયું જોઈએ આશપૂજનની શરૂઆત થઈ હતી કે કેમ એ ચોક્કસ થઈ શકતું નથી.

આર્યવર્ષના આર્યોની કદમનાશક્તિ વિશાળ વ્યોમને જોઈ ઉત્તેજિત થતી અને તેનો પ્રતાપ, તેની તેજસ્વિતા, તેના રહેલી મોહિનીથી તેમના આર્યવિકસિત અન-

ગ્રંથો ભક્તિભાવનાં આજી દિરખો મુરખા મા-
હતા. આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાથી “વરુણ” અને
ચળકનું હોવાથી “ધી”ને નામે જોળખાતું.

અને આ પ્રમાણે આર્યવર્ષના આ-
ર્યોના પ્રવર્તેજો સાદા અને સંસ્કારમય હવતની
શરૂઆત કરતાં અંતક સદીઓ વીનાયી.

૨૧

શ. બ. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી:

કાવ્યાલાપ વિનોદ

એક કવિએ શુદ્ધિમાન અને મૂર્ખ પુરખો
વચ્ચે વિવેક દર્શાવ્યો છે કે શુદ્ધિમાન પોતાનો
સમય કાવ્યના ને શાસ્ત્રની ચર્ચાના વિનોદમા
વ્યતીત કરે છે ત્યારે મૂર્ખ વ્યસનમાં, નિદ્રામાં,
અને કલ્પમાં પોતાનો સમય ગાળે છે.

શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જેટલી વ્યુત્પત્તિ માટે
ઊંઠા અભ્યાસ અને સતત શાસ્ત્રીય ગ્રંથના
પરિશીલનની આવશ્યકતા છે. આ કામ પ્રાકૃત
પુરુષનું નથી. પરંતુ કાવ્યથી વિનોદ તો સાધારણ
શુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ મેળવી શકે છે. ખરેખર,
જે કાવ્ય પ્રસાદગુણયુક્ત હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી-
પુરુષો પણ સમજી શકે છે અને જેને વારંવાર
વાંચવાથી રસજી પુરખોને તેમાં નવો નવો ચમ-
ત્કાર ભાસે છે તથા નવો નવો વ્યંગ્યાર્થ
નેમાંથી સ્ફુરતો જણાય છે તે જ ઉત્તમ કાવ્ય
છે. આ જ દારણથી ભામહુ જેવા ચિરંતન
આલંકારિકે જે કાવ્ય વિદ્વાનથી માલીને સ્ત્રીઓ
અને બાળક પણ ધ્રુવજી કરી શકે તેને પ્રમાદ-
ગુણયુક્ત કહ્યું છે:

આવિદ્વદ્ભૂગ્નાવાલ્લપ્રતીજ્ઞાર્થ પ્રસા-
દવત્

કવિની વાણીમાં ને અર્થમાં, જંનેમાં ચમ-
ત્કાર હોવો જેટલો સાધારણ માણસના મનમાં

જે વિચાર આવે છે તેને કવિની દૃષ્ટનાશક્તિ
અલૌકિક સ્વરૂપ આપે છે અને એવી મધુર
વાણીમાં વર્ણવે છે કે તે સર્વને હૃદયંગમ થાય
છે. પ્રૌઢ દૃષ્ટનાશક્તિ અને અર્થગાભીર્યની
સાથે શબ્દચમત્કૃતિ પણ કાવ્યનું એટલું જ
આવશ્યક અંગ છે. પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિક
રચના વાચના વારને આકર્ષક થાય છે; અર્થનો
વિચાર ત્યાર પછી આવે છે. આથી જ રસ-
ગંગાધરકાન્ત પંડિત જગન્નાથે કાવ્યના લક્ષણમાં
અર્થ કરતા શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપી
કહ્યું છે કે રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર
શબ્દ તે કાવ્ય. પરંતુ શબ્દચમત્કૃતિ આપા-
તનઃ રમણીય છે તોપણ અર્થચમત્કૃતિ કંઈ
ઓછી આવશ્યક નથી જંને સરખા જ આવ-
શ્યક છે. એમાં પ્રધાનભાવ કે શુભભાવ એકનો
કે અન્યનો દૃષ્ટવો જો રુક્ત નથી. આથી જ
શ્રીમદ્ ભમ્મટભટ્ટે પોતાના આકરગ્રંથ ‘કાવ્ય
પ્રકાશ’માં સમગ્ર અને સાલંકાર શબ્દ ને અર્થ,
જંનેને કાવ્ય કહ્યા છે; તેમજ માધના એક
રુત્નિકારે કહ્યું છે કે ઉપમા તો કલિદાસની,
અર્થગૌરવ ભારવિ કવિનું, પદલાલિત્ય દંડીનું;
પણ માધકાવ્યમાં જો ત્રણે ગુણ-અલંકાર
(‘ઉપમા’ એ અલંકારનું ઉપલક્ષણ છે,)

અર્થગૌરવ, અને પદલાલિત્ય છે.

કવિને વાણી વશ હાવી નેહએ. તાણી-
તોસીને ખેએલા પદથી બેચાર કાવ્યો થઇ શકે
ને તે પણ પરાકાષ્ટાએ; પરંતુ જેને સ્વાધીન
પત્નીની પેઠે વાણી વશ છે, અને જેના મુખ-
માથી કાવ્યની પંક્તિઓનો પ્રવાહ અનવચ્છિન્ન
વહ્યા જાય છે, તેમ જ જેનામાં રસજમાવવાની
અલૌકિક શક્તિ છે તે જ ઉત્તમ કવિ છે. જે
કાવ્ય વાંચના મન આનન્દમા એવું લીન થાય
કે તે સમયે અન્ય કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે
એવો વિચાર જ વાચકના મનમાંથી જતો રહે
તેમાં રસની જમાવટ લોકોત્તર છે એમ સમજવું.
આલંકારિકોએ બરાબર કહ્યું છે કે રસાસ્વાદ
એ બ્રહ્માસ્વાદના જેવો છે. જેમ નિર્વિકલ્પ
સમાધિમા આત્મા બ્રહ્મચિંતનમાં લીન થાય છે
ને તેને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એ ત્રણ
ચૈતન્યમય એક જ સ્વરૂપ લાગે છે, તેમ રસની
ચર્ચણામા મન તેમા જ લીન થાય છે અને
તેમાથી વેદાન્તર વિગલિત થાય છે.

કવિ બહુદુત હોવો નેહએ. તેણે સૃષ્ટિનું
ને લોકવ્યવહારનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરેલું હોવું
નેહએ. એવું કોઇ શાસ્ત્ર નથી કે એવી કોઇ
કળા નથી કે જેની અપેક્ષા કવિને કાવ્યમા
રહેતી ન હોય. પ્રાચીન આલંકારિક ભામહે
ખરૂં કહ્યું છે કે એવો કોઇ શબ્દ નથી કે એવો
કોઇ અર્થ નથી, એવો કોઇ ન્યાય નથી કે
એવી કોઇ કલા નથી કે જે કાવ્યનું અંગ થવું
નથી. અહો! કવિનો ભાર બહુ મોટો છે!

આ પ્રમાણે કવિ અને કાવ્યનું અતિ સ્વરૂપ
પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું. હવે પ્રાચીન અને
અર્વાચીન, તેમ જ આધુનિક કાવ્યોમાંથી કંઈક
વાનગીરૂપે વાચકને પીરસવામા આવે છે અને
મને તેમાથી કેવો આનન્દ થાય છે તેનું દિગ્દર્શન
કરાવવા ઇચ્છું છું. આ લઘુ લેખમા બધા ઉત્તમ
કાવ્યોનો સંગ્રહ કરી શકાય જ નહિ, 'તેથી

થોડાં જ વાનગીરૂપ આપ્યાં છે. જુદા જુદા
રસજોને એમા જુદો જુદો આસ્વાદ થશે. જેવો
જે સહૃદય તેવો તેનો આનન્દ. મારા જેવા
સામાન્ય વાચકને જે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે
તે દર્શાવવો એ જ આ લઘુ લેખનો આશય
છે. તેમ જ આ લેખ 'કાન્તમાલા'મા આપેલો
હોવાથી એમા 'કાન્ત'નાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોનું
પણ નિદર્શન કર્યું છે.

કવિ પ્રેમાનંદના કાવ્યોમાંથી બધા રસોના
દાખલા પુષ્કળ આપી શકાય એમ છે; પરંતુ
તેમ આ લેખમા બની શકે નહિ, તેથી બે ત્રણ
દાખલા જ આપ્યા છે.

(૧.) પ્રેમાનંદ

દશમસ્કંધ

નહીં જવા દીજો રે, જીવન! નહીં જવા દીજો-
નહીં દીજો જવા નાથજી રે, તમને નંદરાયની છેઆણુ;
પાછા વળજો હાર માની રે, તમને જોડી કહું છૌ પાણુ-
નહીં૦

x x x

લજ્જા મૂકી ગોપીયે રે, બાઇ પ્રગટ કહો ભરતાર
સ્ત્રી થઇને પાલવ ગ્રાહો રે, શુ કરશે સસાર—
નહીં૦

અકૂર શ્રીકૃષ્ણને મથુરા તેડવા આવ્યા છે.
શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડવાનું વિરહદુઃખ ગોપીથી
ખમાનું નથી. તે વિરહદુઃખ જે આવવાનું છે
તેનું આમા ઉત્તમ ચિત્ર પ્રેમાનંદે આપ્યું છે.
દરેક કઠીમાં શબ્દોના પુનરુક્તિ છે તે પુનરુક્તિ
દોષ નથી; પ્રત્યુત્ત ગુણ છે. એથી દર્શાવેલા
વિચારની દૃઢતા સમજવી છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપી-
ઓએ 'જીવન'—પ્રાણ કહ્યા છે. કાર્યકારણની
એકતા વ્યંગ્ય કરનારી આ લક્ષણ છે. તમારા
વિના અમારાથી જીવી શકાશે નહિ, તમે અ-
મારા જીવનના સાધન છો, તમે અમારૂં જીવન
જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જમ શકે નહિ માટે તેમને
નંદરાયની આણુ દીધી છે. એ આણુ માનવી જ

પડશે, માટે તમારી દાર થઇ એમ માનીને
પાછા ફરજો. છતાં તમારા નિશ્ચયમાંથી ન યત્ના
હો તો તમને હાથ જોડીને કહુ મુ કે પાછા
ફરજો. પછી કહે છે કે હું કદાન! આ અમારા નિ-
યોગ અમને સ્વસ્થ દાખતા નથી; અમને તમેજ-
નો વિયોગ થશે એમ લાગે છે અફરના આ
તમને તેડવા આવવામા અમને કપટ ભામે છે.
કેમ કે અમારી દુષ્ટ હાર્તામા દાખ પડી છે. જે
માટે જનાય જનવાતા હોય છે તેના અનિષ્ટ
ચિન્ત અગાડીથી જ જણાય છે. અમને અપ-
શકુનો થાય છે, ‘મારેગ’-ધણા માડા શકુનો
થાય છે. અપશકુનો ગણાવે છે કે સર-સૂર
ગગનમા ઝાળો દેખાય છે ટંદાવનમા દવ મળ
જ્યો છે ને યસુનામા લોહીની રેસ આવી છે
પ્રેમની દશ અવસ્થા કહી છે—૧. ચક્ષુ—
પ્રીતિ, ૨. મનઃસંગ, ૩. સકલ્પોત્પત્તિ
૪. નિદ્રામંગ, ૫. શરીરની ગ્લાનિ, ૬. વિપ-
યાન્તરથી ચિત્તની વ્યાવૃત્તિ, ૭ લલ્લનપ્રણાસ,
૮. ઉન્માદ, ૯. મૂર્છા, ને ૧૦. મરણ. આમ
ગોપીઓએ અપશકુન વર્ણવ્યા તેમા સંકલ્પો-
ત્પત્તિની અવસ્થા કવિએ વર્ણવી છે. આગળ
કહે છે કે ગોકુળ સુતું લાગે છે, તમારી ગાય
પણ સૂતી-ધણી વગરની લાગે છે. પ્રેમીને પ્રિયને
અભાવે જગત્ જીર્ણાશ્રમમાન લાસે છે. શ્રી
રામ સીતાવિયોગે કહે છે કે શૂન્ય મન્યે
જંગદવિરતજ્વાલમન્તર્જ્વલામિ । અમે
આહીરડા-નિન્દા આહીરો નિભાંગી છીએ.
અફર અમારું સર્વસ્વ-ને તમે તેને લટી
જાય છે. હે શામળા, અમારે કુટુંબનું પ્રયોજન
નથી. સર્વ કુટુંબમાં તમે જ છો. તમે નહિ
માનો તો અમે તમારી સાથે સ્વામીશું. એમ
કહી ગોપીઓ આહી થઇને માર્ગમાં સૂતી ને
કહ્યું કે અમારી છાતી પર રથ હાડીને જાઓ.
તમારો આગલો એટ સંભારો, શરદ સમયની
પ્રગમ ચંદ્રિકાની રાત્રીમા જે ઉપભોગ સેવ્યો

છે તેનું સ્મરણ કરો. એ સ્મરણ કરીને પાછા
ફરો, નહિ તો લલ્લનનો ભાગ ફરી વંદા ન-
માય ચરિત્રો આમળે એમ અમે કહી કહ્યું.
અમારો આ અપરાધ થયો છે કે અમને તર-
હોરો છો ! એક પ્રેમી પણ એમજ કહે છે કે

કિમપરાધઢયં મયિ પદ્યમ્મિ

ત્યજસિ માનિનિ દાસજન યતઃ ॥

કેરા છટા કરે છે, વસ્ત્ર જમીન પર રેખાય
છે, મોમાં દસે આગળી મુકે છે, એમ ઉન્માદ-
વસ્થા દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ણનમાં
દૈન્ય, સ્મૃતિ, લલ્લન ઉન્માદ, એ વ્યભિચારિ-
ભાવેનું નિરૂપણ કર્યું છે.

દશમસ્કન્ધ

પ્રમુચ્ચ બોલ્યા હો, નયણે જળા ભરી.

કહું મહારા અન્તઃગનનું, દુખ હો વીરાઇ.

કંઈ ન ફરી દેખું હો આણી આણી આંખડિયે.

રાકડી જસોદાનું મૂખ, હો વીરાઇ.

x x x x

ગોપીને શુભ સંદેશો;

ઉદ્ધવ સાથે કહાવે ગોકુળનાથ, હો વીરાઇ.”

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવ સાથે ગોપીને સંદેશો કહાવે
છે. કહે છે કે મને મથુરામા દેવકીનું સ્વામિયું
(છઠ્ઠો સ્તવાળું) બોજન ભાવતું નથી આખ
આમુથી ભરાઈ જાય છે ને શ્રીકૃષ્ણને જસોદા
માતાનું હૈન ને ટંદાવનમાં ફરેલી જાળસીલા યાદ
આવે છે. મથુરાના વૈભવનો રાજસુખનો ને
ગોકુળના ગ્રામ્યસુખનો વિરોધ દર્શાવી, ગોકુળ-
માં સુખ ઘણું વિશેષ હતું એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે
છે, કેમકે બાલ્યાવસ્થામા અનુભવેલું સુખ કહી
વીસરાતું નથી. એની મીઠી લહેરો જીવનપર્યન્ત
હૃદયમા આનદ રેસે છે. બાલ્યાવસ્થાના મિત્ર
ભાઈભાણુથી પણ વિશેષ છે. કેમકે કેટલીક શુભ
વાતો ભાઈભાણુઓને ન કહેવાય તે મિત્રને કહી
શકાય છે.

‘ રણુયત ’

“ શું થયું એમ કહે રણુનાથ,

દીઠા પ્રાણુવોણા લક્ષમણુ બ્રાત;
હાહાકાર કરે વાનરા,
પડયા રામ મુચ્છા ખાઇ ધરા.

x x x

હજી મૈથિલી નથી મુકાવી,
તો છુને નિદ્રા કેમ આવી,
હોં ઉઘમી કરે સંગ્રામ,
એમ કહી કહી રહે રામ."

રાવણની સાથેના યુદ્ધમાં લક્ષમણુ મૂર્છાગત થયા; તેથી રામે કરેલા શોકનું આમાં વર્ણન છે. એમાં કરણુ રમની સારી બ્રમાવદ છે. ગગનો શોક સ્થાયી ભાવ છે. પ્રાણુવિહીન લક્ષમણુનું દર્શન એ આલંબન વિભાવ છે, વાનરેનો હાહાકાર એ બિહીપન વિભાવ છે, વિકાપ એ અનુભાવ છે, પૂર્વાવસ્થાનું સ્મરણુ-કૃતિ, મોહ, વિપાદ, આવેગ, ઔત્સુક્ય એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એમ સ્થાયી ભાવ પુષ્ટ થઇ, આસ્વાદ્ય થઇ, કરણુ રમ બને છે. કાષ્ઠથી પાપાણુ કહણુ છે, પાપાણુથી લોહ કહણુ છે, લોહથી વજ્ર કહણુ છે, પણ વજ્રથી પણ માંદું હૃદય કહણુ છે એમ ઉત્તરોત્તર કાલ્પિયતુ આધિક્ય કહે છે નિર્ગુણી શરીરમાં એક મોટા ગુણુ છે કે જે જે દુષ્પ પડે છે તે તે સહન કરે છે. રામોડસ્મિ સર્વ સંહે-હું રામ છું, સર્વ સહન કરીશ. એના જેવો અર્થ છે. લક્ષમણુને કહે છે કે તું બંધી વાતમાં મને આગળ કરતો ને તું મારી પાછળ થતો; પરંતુ તું મને મૂંઝોને સ્વર્ગ જવામાં કેમ આગળ થયો! હજી તે તારું કાર્ય પરિસમાપ્ત કર્યું નથી-હજી સીતાને છોડાવી નથી, માટે જીઠ ને તારું અધુરું જીવન કાર્ય સમાપ્ત કર, પછી જ.

પ્રેમાનંદના આટલા દાખલા બસ છે. હવે આપણી નજીકના સમયના કવિઓના કાવ્યો-માંથી યોગ્ય દાખલા આપું છું.

(૨) દયારામ

હરિ જેવો તેવો હું દામ તમારો,
કરણુસિંધુ પ્રહો કર મારો. હરિ૦ ૮૬.
સાકડાના સાથી સામળિયા, હો બગડયાના બેલી,
શરણુ પડ્યો ખલ અમિત કુદરમી,
તદપિ ન મૂકો ઠેલી. હરિ૦ ૧

x x x x

સર્વેશ્વર સર્વોત્તમ સ્વતંત્ર, દયાપ્રીતમ ગિરિધારી;
શરણુગતવત્સલ શ્રીજી મારે, મોટી છે ઓથ તમારી.
હરિ૦ ૬

આ એક હૃદયભક્તિનું પદ છે. દયારામની ગરબીઓ લલિતપદને ભાવથી રેલાતી હોવાથી ઘણી હૃદયંગમ ને લોકપ્રિય થઇ છે એ બહુ જાણીતી વાત છે, 'જેવો તેવો' શબ્દમાં પાપથી ભરેલો, દોષોથી યુક્ત, ક્ષમા કરવા અયોગ્ય, એવા અર્થનો ધ્વનિ છે. હું તો એવો પાપી છું, છતા હે કરણુસિંધુ પ્રભો! તમે કરણુના સાગર છે એટલે તમે મારા પાપ તરફ નજર ન કરી દયા જ કરશો, એવી મને ખાતરી છે. 'કરણુસિંધુ' એ વિશેષણ સાન્નિધાય છે. એથી અર્થની પુષ્ટિ થાય છે. 'સાકડાના સાથી' ને 'બગડયાના બેલી' એમાં કવિએ વૃત્પ-નુપ્રાસ આણ્યો છે. હે પ્રભો! તમારા પોતાના માણસ, તમારા ભક્તનાં જીહાણાં ને પાપ તમે જોતા નથી, અભાગીઆને ભાગ્યશાળી બનાવો છો. તો હે વરદ! મારા કોડ પૂરો. તમે વિનંતિ વગર પણ ભક્તનું રક્ષણ કરો છો ને તેના દોષ સાથે જોતા નથી, તમે આર્તના બધું છે, હે પ્રભો! તમે શરણુગત પર પ્રેમાળ છો, મારે તમારી જ ઓથ છે. શુદ્ધ ને સરળ હૃદયની પ્રભુની પ્રાર્થના છે. કાવ્ય પ્રાસાદિક છે.

પ્રેમનું સ્વરૂપ

ઓધવજી છે અળગીરે, વાન એક પ્રેમતણી;
કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો નાવે બણી,

અભિમાન મુશીને રે ગોધવ ગોપી પાય પડયા,
કહું દયાનો પ્રીતમછ રે, નિત્રે એક તમને જડયા.

આ ઉત્તમ કાવ્યમાં ગોપીએ ગોધવજીને પ્રેમનું સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું છે. પ્રેમની ગતિ ન્મારી છે. જે અનુભવે છે તે જ તે જાણે છે. પ્રેમ કામ નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી. હયતિષજ્ઞતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોઽપિ હેતુ નેશ્ચલુ વહિરુપાધીન્ પ્રીતયઃ સશ્રયન્તે। જેમ બવણુનિએ કહ્યું છે તેમ રત્નને તે વળી કંઈની અપેક્ષા રાખનાર-એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે પ્રેમ કંઈ આપતો નથી. એ એની મેળે જ આવે છે. હે ગોધવજી જ્યાં લગી રત્નનો અગમ્ય માર્ગ દોઠો નથી, ત્યાંલગી જ યોગ અને જ્ઞાન જોડે છે. યોગની તેને જ જરૂર છે કે જેનું મન જગત્તી માયામાં ભમે છે. ગોપી કહે છે કે અમારૂં તો ચિત્ત રસિક શ્રીકૃષ્ણમા જ રમે છે. જેને જેમ જેમનો હોય તે ભલે તે લે, અમે તો પ્રીતમ કૃષ્ણમા જ અમારી પ્રીતિ રહેા એવું માગીએ છીએ. આવા ગોપીના વચન સાબળાને ગોધવજીનું મન જગત્તી માયામાથી છૂટ્યું, જ્ઞાનનું અભિ-મન જતું રહ્યું અને તેમનું મન શ્રી કૃષ્ણમા જોડેલું થયું જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક છે, પ્રેમભક્તિ સર્વોત્તમ છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો આરામ છે.

(૩) મીરાંઆઈ

સંભારમુખ ત્યાગ કરનારી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમ-ભક્તિમા એકનાન થયલી-

“ મુખડાની માયા લાગી રે,

મોહન ખારા,

મુખડાની માયા લાગી રે. ટેક.

મુખડું મેં જોયું તારું,

આ જગતકું થયું ખાઈ;

મન માઈ રહ્યું ન્યાઈ રે.

મોહન ખારા

મીરાંઆઈ બલિદારી તારી,

આશા એક મને કરધારી.

તવે હું તો જાણારી રે,

મોહન ખારા

સંભારમુખથી વિચ્છેન થઈ પ્રભુની પ્રેમ-ભક્તિમાં જ લીન થઈ મીરા કહે છે કે હે પ્યાગ મોહન ! અહિં 'મોહન' પદ માર્થિક છે. મોહ પમાડનાર અન્ય વસ્તુથી મન વ્યાવૃત્ત કરી તારે વિષે જ લીન થાય એવો મોહ પમા-ડનાર, તારા સુન્દર, નાજુક, સ્વલ્પા મુખની મને માયા લાગી છે. જેનું એ નાજુકકું મુખ તારૂં મેં જોયું કે તેવું નિઃજગત્ દુષ્ટ જગત્ મને તદન ખાઈ-અકાઈ થયું છે. 'જગતકું'મા લલુતાવાચક પ્રલય 'હું' નિન્દાવાચક છે ને 'મુખકું'મા કેમલતા વાચક છે. 'ખાઈ' એ લલ્યાર્થમા છે. ઘણું જ અકાઈ એવો અર્થ છે. અત્યન્ત અસ્વાસ્થતા વ્યંગ્ય છે. માઈ મન જગત્થી ન્યાઈ રહ્યું, તદન વ્યાવૃત્ત થયું. સસારમુખ પ્રતિ અત્યન્ત વિરાગ સૂચવે છે. સસારનું મુખ ઝાઝવાના જળની પેઠે ખોરું, માત્ર ફાંચી લક્ષ આવનારું, અસત્સ્વરૂપ છે. મેં તે તુચ્છકારી દાકયું છે. સસારમા પરણુનિ વૈધવ્ય દશામાં આવવું તેના કરતા તારા મુખ સાથે પ્રેમ કરી તારી સાથે લક્ષ થયું ઘણું સુંદર છે કે એમા વૈધવ્યનો લેશ પણ સંભવ નથી. ભગવદ્ભગ્ન સંસારી લગ્ન કરતા ઘણું જ ચડિયાતું છે, એમ બિનરેક અલકાર વ્યંગ્ય છે ભક્તિ-પ્રેમભક્તિનું આ એક ઉત્તમ ગીત છે.

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,

રાધાકૃષ્ણ વિના ખીન્નું બોલમા. ટેક

સામર શેરડીનો સ્વાદ તજીને,

કડવો તે લીમડો ઘેળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ

ચાલ સુરજનું તેજ તજીને,

ચાગીઆ સંગીતે પ્રીત જોડ મા રે. રાધા

હીરા રે માણેક જવેર તજીને,
કથિર સગાને મણિ તોળમારે. રાધા૦
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
શરીર આપ્યું સમતોલમા રે. રાધા૦
એકે એક સ્ત્રીને મુખે ગવાતું આ સુંદર
નાનકડું કાવ્ય ભક્તિરમથી રેવાઈ જાય છે.
પ્રભુભક્તિ સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે. એ-
મજ તરખોળ રહેલું એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે
રાધાકૃષ્ણના નામ સિવાય ખીલું બોલનાર પુરુષ
કેવો છે તે પછીની પકિતમા દર્શાવે છે. સાકર
ને શેરડીનો મધુર સ્વાદ તજીને લીમડાનો કડવો
સ્વાદ પીનાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે, તેમ જ
આત્મા ને મૂજવે તજીને આગીઆ સાથે પ્રીતિ
આધનાર બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવો છે. વળી કહે
છે કે હીરા ને માણેકને તજી દબ કથિરને પમંદ
કરનાર, કથિર જેવી તુચ્છ વસ્તુની માણેક જેવી
અમૂલ્ય વસ્તુ સાથે તુલના કરનાર મૂર્ખ જેવો
છે. પ્રભુએ શરીર આપ્યું છે તે તેનો યોગ્ય
ઉપોગ કરવાને માટે છે ગંગાકૃષ્ણનું નામ મૂખી
અન્ય નામ ભજનાર માહે આપેલા દાખલામાં
અમૂલ્ય વસ્તુને તુચ્છ ગણી નકામી વસ્તુને
કીમતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે. આ મ્થળે
નિદર્શના અલકારનો ધ્વનિ છે. રાધાકૃષ્ણ વિના
ખીલું બોલે છે તે શર્કરાન શેરડી । સ્વાદ તજી
કડવો લીમડો થોળે છે. એમ હોય તો નિદ-
ર્શના અલકાર થાય. એવો અર્થ ગમ્ય થાય
છે, માટે એ અલકાર વ્યંગ્ય છે. એ અલકાર
રનો ધ્વનિ છે.

(૪) નર્મદ

વીરસ તો નર્મદનો જ. તેનાં એવાં વીર-
રમમય કાવ્ય અનેક છે તેમાથી એકે અત્ર આ-
પ્યું નથી. અર્ધિ કુન્દરના વર્ણનનું એક ઉત્તમ
કાવ્ય આપ્યું છે.

જેના નિચે હુંગરની અલીથી,
ઝાઝો થયો હું મનમાહિ રંગી;

આહા ! શું શોભા વરણી શકું રે,
જેતા થયો સ્તબ્ધ જ છેક હું રે.

x x x

એ સર્વ જેતા ચિત્ત તો સમાય,
વિશ્વેશમાને ખિલું કે ન ભાવ્ય;
આનદમા નર્મદ છેક હૂંચ્યો,
એવો દિરો બ્રહ્મગિરી જ બોલો.”

આ બ્રહ્મગિરીનું ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ
કહે છે કે જેતાં વારને એની રમણીયતા નિરખી
હું સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. એની શોભા વર્ણવ-
વાની મારામા શક્તિ જ ન રહી. પછી કેવા
પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે. જેમ
જેમ જોઉં છું તેમ તેમ નવું નવું વિરમય ઉત્પન્ન
થાય છે. માત્ર દ્રવિએ ખરું કહ્યું છે કે ક્ષણે
ક્ષણે યન્નવનામુપતિ તદેવ રૂપં રમણીય-
તાયા — પ્રતિ ક્ષણે જે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેજ
રમણીય કહેવાય. ગંભીરતાથી મનમા ભય ઉત્પન્ન
થાય છે તોપણ ભયની સાથે ચિત્તમા સર્વત્ર
આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. એવો અમત્કારિક
બ્રહ્મગિરિ છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી
છે-ગિરિમાં તપસ્વી પુરોહિતો વાસ છે તેથી
ગિરિને જ તપસ્વી કહેવા છં-કે એને જેતા વાગ્ને
મન પાપથી મુક્ત થઇ નિર્મળ થઇ જાય છે,
સંમારના સર્વ વિચારો મનમાથી જતા રહો
મન એવી લીલા પીવામા જ રોડાય છે. લીલા
પી પી કરે છે, પશુ ધરાતું નથી. એને જોઇ ધ્વનિ-
રની એ લીલા કેવી અદ્ભુત છે એવો વિચાર
આવી માફ ચિત્ત પ્રભુમા જ લીન થાય છે ને
આનંદપરાયણ થઇ વિવશ થાય છે, એવો
અલૌકિક આ બ્રહ્મગિરિ છે.

(૫) દસપતરામ

પ્રભાતનું વર્ણન

“ધંટ. તણા ચાર ટકાર વાગ્યા,
ઉલોગિ લોકો જન સર્વ જાગ્યા;
જાણે દુતી ચાર તણા ઉચારે,

હુંહું અજ્ઞાનપણું ઉતારે.

× × ×

વિદ્યારથી પાઠ ઉઠી કરે છે,
બાણે રવીના જશ બચરે છે;
પ્રભાતિયાં ગાય સુમક્ત પ્રીતે,
બાણે રવીના ગુણ ગાય ગીતે.”

મંરૂતમાં પ્રભાતનાં અતિ મુંદર વર્ણન છે, તે કાવ્યો માથે તો આ કાવ્યની તુલના થઈ શકે જ નહિ. છતાં આ પદોમાં મુંદર ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકારને ઉત્પ્રેક્ષા માથે અંગાગિભાવ થવાથી મુંદર થયો છે. ‘બાણે’ ગજ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે.

(૬) કેશવલાલ હરિશંભ ભટ્ટ

એના ધૃશ્વર-તુતિનાં ને નીતિનાં કાવ્યો મુંદર છે એક નીચે આપ્યું છે -

“ રે ચિત્તચક્રોર,

નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચંદ્રને,
શીતળ, સાચા, આભાવિક,
સર્વોત્તમ સુખના કંદને. ૨૬
નથી કાલનાથા કરમાં જાતો,
નથી કલકિત તે થાતો,
ઉપાસ્તરાર્હિત અંતે આ તો,-

ચિત્તચક્રોર

× × ×

તનનાથ બધા તત્કાલ જશે,
નિરવધિ અદ્ભુત સુખ સાંપડશે;
કેશવ કુલ-જન્મ કૃતાથ થશે:-

હે ચિત્તચક્રોર”

ચક્રોર પહોંતે ચક્રિયા ધણી પ્રિય છે. એ ચંદ્રકાનું પાન કરે છે એમ કવિઓ વર્ણવે છે. આથી કવિએ ચિત્તને ચક્રોરનું રૂપ આપ્યું છે ને પૂર્ણાનંદ આત્માને ચંદ્રનું રૂપ આપ્યું છે. ‘સુખના કંદને’-સુખના મૂળને. પડીની પડિન મા આત્મરૂપ વર્ણવ્યું છે. ઉપાધીરૂપી વાદળ વચ્ચે આવવાથી તને હૃશ્વરનું દર્શન થતું નથી.

મંજ કાળુખંડુર છે, તેના ત્યાગ કર, ફર જરાની જરૂર નથી, અંતર્દષ્ટિ કર એટલે તને નિશ્ચયિ આનંદ થશે અને જન્મ નષ્ટ થશે.

(૭) કલાપી

કલાપીના ‘કેશવ’ ધારૂં જ પ્રાસાદિક અને ભાવનાથી છલકાતું કાવ્ય છે. એનાં ઉત્તમ શ્રુતિ ધણે સ્થળે ભાવનાને અતુલ્ય હોય તેને સારી રીતે પોષે છે. એમાંથી માત્ર એક જ દાખલો નીચે આપ્યો છે -

ગીતા રીતે ધ્વનીવતી વન બધું, ત્યારે ભરે કાલિકા

× × ×

જન્મ નહિ રજાશે, પ્રેમના કા દિં લાગ્યો.

આ મુંદર કાવ્યમાં કવિએ શૃંગાર ને કરચું રસ બંને અતિ મુંદર રીતે જમાવ્યા છે. શિકારીએ સારસનો શિકાર કર્યો છે. સારસની પાસે સારસનું શય પડ્યું છે. બચ્ચા મોતમા નમ જતાં નથી તે પાસે ટળવળે છે. સર્વત્ર રમણીયતા પ્રસરી રહી છે તેથી પરિસ્થિતિમાં આ ગિચાઈ દુ.ખી કાણુ હશે? ખરેખર, એ પ્રેમને લીધે શોકથી બળી રહેલું છે. બાપડી સારસી શિર નમાવીને રડે છે કવિ કહે છે કે આવા મુંદર પત્રીને આવી પીયા હોય ખરી? બધ-બૂનિએ પણ કહ્યું છે કે નિર્માણમેવ દિ તદ્વાદરલાલનીયમ્-કુદરતનું આ મુંદર પ્રાણી-આદ્યની લાલનીય છે, તેને આવું દુ.ખ થઈ નહિ. તેના શોકનું કારણ કહે છે કે તેના પ્રિયતમ, પારધિથી લણાયલો, ઉદયચૂનો મૂતો છે. ખરેખર, કુદરતમાં એમ જાણાય છે કે પ્રાણિમાત્ર લાથમા જીવન લઈને જીવે છે. જીવન ધણું અસાધ્ય છે. કવિ મુંદર વિચાર દર્શાવે છે કે કોઈને દુ.ખ દેવાથી ખીજનું ઉદય કેમ તૃપ્ત થતું હશે? વજ્રમય ઉદય હોય જ શકે? વળી વિચાર આવે છે કે શિકારીએ શિકાર કર્યો તે તે મૃત્યુને કેમ ગણે? તેનું કારણ આપે છે કે પ્રેમના અશ્રુ વજ્રમય

હૃદયને પણ કોઇ વાર દ્રવિત કરે છે; આવો દેખાવ જોઇને હૃદયમાં કંઈ કંઈ થઇ જાય છે. બચ્ચાં ટળવળે છે ને માતાના સામુ જીએ છે. એ જોળા નિરપરાધી બાળક મોતમાં શું સમજે? એમનું તો હૃદય કાળે કરીને જતું રહેશે, પરંતુ એમની માતાને થયેલો પ્રેમનો જળમ રૂઝાવાનો નથી. પ્રેમથી થયેલું શોકહૃદય અસહ્ય છે.

(૮) કાલતરામ કૃપારામ પદ્યા

એમનું ઇન્દ્રિય-વધ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત શૈલીએ રચાયેલું છે, ને સુંદર છે. એક દાખલો નીચે આપ્યો છે.—

ભરી તમે અંતક સાથ બાથ,
જાણી ધર્યાં પાવક મધ્ય હાથ.
પડે તમારા મહુ વક પાસા,
તો'યે ધરેં આ ક્ષમ જીત આશ ।

x x x

રૂવે રૂવે રુદ રડો નિહાળી,
વમો લલાટે પણ ભદ્રકાળી;
રખે ખુવો લંકનું, પુત્ર પાણી,
એવા વદી આશિષ વેણુ ગાણી.

ઇન્દ્રિયતે એની માતા મદોદરી લડાઇ છોડી સીતાને પાછી અપાવી રામને શરણે જવા બહુ સમજાવે છે, પણ તે માનતો નથી. પ્રથમ તો કહે છે કે તમે લોકોએ રામચંદ્રની સાથે લડાઇ આદરી છે તે યમની સાથે બાથ બીડ્યા જેવું છે, અગ્નિમાં હાથ મૂક્યા જેવું છે. આમાં નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે તમારા પાસા વાકા પડે છે, તોપણ તમે ચેતતા નથી. તમને સતી સીતાના શાપ નડશે જ ને તમે આ યુદ્ધમાં નહિ જ ફાવો. સીતાનું હરણ કર્યું છે તે ઝેરનું ખી વાળ્યું છે—વાળ્યા જેવું છે; ઝેરી અભિમાનરૂપી વાયુ વવરાવ્યો છે, એમાંથી મીઠા ફળની વાત જ કેરી ! રામચંદ્ર જેવા જે અહ્યાં પડેને સ્થાપે છે ને ઉઠાપે છે એવા સમર્થ દેવની રામા-પત્ની હરી છે તો હવે જીતવાના

સંકલ્પ નકામાં શા કરવા ? આમ પુત્રનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરી, બાહ્ય કે એ યુદ્ધ કરશે જ ત્યારે તેનામાં વીરરસ પ્રેરે છે. રજપુત સ્ત્રીની પેઠે મગ્નને કે મારગે એવો ઉપદેશ કરે છે. હારીને પાછું ફરવું એ અપયશરૂપી મરણ છે માટે રણમાંથી પાછી પાની ન કરતો એમ કહી છેવટે માતા પુત્રને આશીર્વાદ દે છે.

કાવ્ય સરળ ને પ્રાસાદિક તેમ જ ઉત્તમ ભાવનાથી ભરપૂર છે.

(૯) કાન્ત

રાજહંસને

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તેં પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સરસરિત કેં જોતા જોતા અનેક જગે જ્યો,
હજિ પણ સળે । પાસે આવ્યું ન માનસ તો દિસે,
વિરનિ કિં લે માટે આજે હવે સ્થલ આ વિધે ।

x x x x

ક્ષણ સુખ તાણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિસરી એકવે થા તુ સાગ્રનની મહીં.

સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઉત્તમ અન્યોક્તિના અનેક કાવ્યો છે. આ પણ એક અન્યોક્તિનું કાવ્ય છે. કવિરાજ હંસને સગોધી કહે છે કે તું અનેક દિવસ થયા માનસ સરોવરને પ્રવાસે નીકળ્યો છે, તું ઘણે ઘણે સ્થળે જ્યો, પણ હજી માનસ સરોવર આવ્યું નહિ, માટે હવે શ્રાન્ત થયો છે તો આ સ્થળે જ વિરામ લે. આ સ્થળ ધણું રમ્ય છે, પવનની લહેરો શરીરનો થાક હરી લે છે. ઝરણા ધામે ધામે વહી મધુર સ્વરથી કણ્ઠને આનંદ પમાડે છે બધી રચના મનને ઠારે એવી છે. આગળના માર્ગનો તને અનુભવ નથી. આગળ જતા કદાચ આથી પણ વધારે પરિશ્રમ પડશે, માટે અહિં થોડી વાર વિરામ લે. પાસે કીડા કરવા માટે રમણીય કમલવન છે. લતાઓ પુષ્પિત છે, તેમાં પ્રવેશ કર ને તેની મધુર ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાવ. ક્ષણ પણ સુખ મેળવવાનું આવું સ્થળ બીજું આગળ કદાચ

નહિ મળે; માટે સાંપ્રત કાળ ને દેશમાં જે સુખ મળે છે તે સેવી લઇ આનંદ પામ.

ખાલુ ઉચ્ચતમ સુખની આશા રાખી તે માટે તગ્દરીઆં મારવા કરતા જે વોડું ધણું નિશ્ચિત સુખ માત્ર થયું હોય તેના ઉપભોગ કરી આનંદમા નેહવું એવો આ અન્યોક્તિનો ઉપદેશ છે.

મત્તમૂર

નાચે રસભીતો અલગેસો આવી રંગમા રે!

સ્થામા સગમા રે!

વીજળી વ્યામ છટાથી તરે છે,

ઘોર ઘટા ધન શોર કરે છે,

જેનજન જોર ભરે છે એના અંગમાં રે!

x

x

x

પિચ્છ પ્રદેશ જશે છવરાયો;

ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો;

આલી હવે પ્રિય પાસ ભરાયો સંગમાં રે!

તૂંગાર રસનું આ મુંદર વર્ણન છે. મયૂર મત્ત બન્યો છે. એની રતિ એ સ્થાયી બાવ છે. પ્રિયાનું દર્શન એ આલંબનવિભાવ છે. આકાશમા વીજળીના ચમકાર, મેઘની ઘોર ઘટા, તે દેહડીતો મધુર, માદક, ને ચિત્તહારક રાગ એ બધા હૃદીપન વિસ્માય છે. પ્રિયાની પામે જવાને મોગના ચરણ જાતે હિડતા જ ન હોય એવા ઉતાવળા ચાસે છે. આ ત્વરિત ગતિ, ને એના સુખ પાનું મધુર હસવું ને રંગથી પારપૂર્ણ થઇ નૂતન કરવું એ અનુભાવ છે. હર્ષ, જડતા, ઔત્સુક્ય, આદિ ચંચારી બાવ છે. આ પ્રમાણે રતિરૂપી સ્થાયી બાવ પરિપુષ્ટ થઇ સ્વાહુવ પ્રાપ્ત કરી તૂંગાર રસ બને છે.

વીજળી વ્યોમમા તરે છે. વ્યોમનું સમુદ્ર તરીકે ઉપક્ર ગમ્ય છે. મૂર હર્ષ પામે છે ત્યારે પદપર લેચરો મળી જાય છે એ અત્યંત દર્શિત અનુભાવ છે દેહતો મનોહર રાગ શ્રવણ કરી મોર છેક વિવશ થઇ જાય છે ને મળ-

વાને આતુર બને છે એ ઔત્સુક્ય રૂપી વ્યભિચારી બાવ છે.

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ!

આપ જ આવા તો જોયા!

મેં તો માનેલું કે જોયા, પિતા પ્રભુ!

આપ જ આવા તો જોયા!

x

x

x

પ્રભુની આ ઘણી મુંદર શુનિ છે. હે પ્રભુ, આપને જ આવા તો જોયા. 'આવા' આ નાનો શબ્દ ઘણો વ્યંજક છે. મારા પાપ માનું ન જોતા અત્યંત દયાળુ એવા એવા અર્થનો ધ્વનિ છે. હું અત્યંત પાપી હોવાથી મેં તો નક્કી માનેલું કે મેં પ્રભુની કૃપા ખોઇ છે, છતાં આપે મારાં પાપ દરશુજર કરી તમે જાતે મને દરથી આવતો દેખી રહ્યાં છ્યું, અને મારા પાપરૂપી કાલવમાં ખરડાયલા પગ પોતે ધોયા, મારા પાપની ક્ષમા કરી. પાપરૂપી સર્વ ચિર કાલના ઘણા પોતે સ્વચ્છ કરાને તેના પર લખાનો લેપ લગાડ્યો. આવા દીનદયાળ તો આપ જ છો.

સંસ્કૃતમા આવા બાવનું એક બક્તનું મુંદર કાવ્ય છે:—

વાચા નિર્મલયા સુધામધુરયા

યાં નાથ શિક્ષા મદા—

સ્તાં સ્વપ્નેઽપિ ન સંસ્પૃશામ્યદમદ—

માવાવૃત્તો નિશ્ચય ।

હન્યાગઃ શતશાલિનં પુનરપિ

સ્વીયેષુ માં દિવ્રત—

રવસો નાસ્તિ દયાનિધિર્યદુપતે

મત્તો ન મત્તઃ પરઃ—

હે મહાપતિ, તમારા જેવો કોઇ દયાનિધિ નથી ને મારાથી વધારે કોઈ મત્ત નથી. કેમકે તમે મને મધુર, અનૃતમય વાણીથી જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું હું સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ કરતો નથી. શું કારણ? મારામાં અદ્ભાવ છે ને હું

નક્કટ હું તેથી. આવા, હજારો અપરાધથી
બરેલા મને તમે પોતાનો માતી સ્વીયવર્ગમાં
દાખલ કર્યો, એ બધું આપની અપરિમિત દયા
ને માફ નિર્ભય અભિમાન ને નિર્વિઘ્નતા જ
દર્શાવે છે. એવો આ સુંદર દાખલો ભાવ છે.
છેવટે, નીચેનું સુંદર દાખલો આપી વિરમું છું!—

મેદમાનો ! એ વ્હાલાં પુત્ર પધારજો !
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ શુભાયજો !

૫

૫

૫

આ દાખલો એવું સરળ છે ને એનો ભાવ
એવો વિશદ ને હૃદયગમ્ય છે કે એના પર કંઈ
ટીકા કે નોંધની જરૂર નથી.

૨૨

૨૫. કૃષ્ણરાય લોળાનાથ દિવેદિયા કૃત :

સાક્ષર વિ. નિરક્ષર

(હાન્તમાળા માટે શાક્ષનાર રા. રા. વિણિનગિહારી કૃ. દિવેદિયા)

પ્રેમસાગર—આજથી માફ નવું જીવન આરંભ્યું
છે. પરંતુ ખેદદારક વાર્તા એ છે કે મારી
જીવનસખી નિરક્ષર છે અને હું સર્વથા
સાક્ષર છું. મારી જીવનસખી ઉર્ફે પત્ની
ને કેવી રીતે સાક્ષર બનાવવી એ વિચારમાં
આજ માફ આખો દિવસ ગયો, પરંતુ
કોઈ માર્ગ શુદ્ધ નથી. કોઈ મિત્રની
સલાહ લેવા જઈ તો મારી સ્ત્રીની નિર-
ક્ષરતા પ્રગટ થઈ જાય, માટે એકલાએ જ
પ્રયત્ન કરવો. હાલમાં લોક જ્યારે સ્વરા-
જ્ય માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે, તો મારે એક આટલું કાર્ય તો કરવું,
કાર્ત્ત શિકર નથી !

નર્મદા—(પ્રવેશ કરીને) કેમ, હવે ક્યાં મુઠ્ઠી
મેસી રહેશે ! આ બધું સમજું ટાલું થઈ
જાય છે, ચાલો જમવા.

પ્રેમસાગર—જો. મારી જીવનસખી ! તારે આવી
સામ્ય ભાષા ન વાપરવી. હું સાક્ષર છું માટે

તારે પણ સાક્ષરને યોગ્ય ભાષા વાપરી
સાક્ષરની ગણનામાં આવવું.

નર્મદા—જુલો માફ નામ તો નરખદા છે ને તમે
વળી જીવણુવળી શું કામ કહો છો ? અને
વળી નામ ને દેવાય કે ? કહેવું હોય તો
નરખદા કહેજો ને—કોઈ કોઈ વાર—ને ખીજું
કોઈ ન હોય ત્યારે !

પ્રેમસાગર—નરખદા નહિ પણ નર્મદા એ શુદ્ધ
છે માટે નર્મદા ઉચ્ચાર કરજો.

નર્મદા—તમે હવે જમવા ચાલો,

પ્રેમસાગર—હું ભોજન કરીશ નહિ પણ માત્ર
હુઘપાન કરીશ.

નર્મદા—તમે જમી લ્યો પછી હું પાન કરી આપીશ.

પ્રેમસાગર—અરે, હું તો હુઘપાન કરું છું.

નર્મદા—એ વળી કયા પાન છે; જે ધ મા છે
તે કરી આપીશ. કપૂરી પાન, મલગારી
પાન, ચેવલી પાન, તો સાંભળ્યાં, પણ તમે

આ કહેતા છે એ જનના પાન તો સાબળવા-
એ નથી અને દીપ્ત એ નથી.

પ્રેમસાગર-અરે દેવી નર્મદા-હું દુધનું પાન
કરીશ.

નર્મદા-દુધના તે વળી પાન કેમ કરી શાય ?

પ્રેમસાગર-અરે હું દુધ પીશ એમ કહું છું.

કાલ સવારથી તું પાણિનીના સૂત્ર શીખવા
માઠ્ય એટલે બધું મમનએ

નર્મદા-મવારના પાત્ર વાગેથી કહી ને ગાજ પાણી
ભરું છું અને હવે શું બાકી છે ?

પ્રેમસાગર-અરે, પાણી ભરવાનું નથી કહેતા,
પરંતુ પાણિની નામના ધુરધર પૈયાકરણ
થઈ ગયા છે તેના મૂલ નૈયાર કરવા એમ
કહું છું.

નર્મદા-એ ચતર ખતર તો ધંધા આપણી નાનમા
કોઈ કરતું નથી અને મને વળી તમે
ધરમા ને રીયા કાતવાનું કયા કહેવા
આવ્યા છે ?

પ્રેમસાગર-અરે, રેંડીયા શેનો ? પાણિનીના
અંથ છે તે વાચ-

નર્મદા-અરે આ તે ત્હમે ગાથા કે ગાઝા ?-પાણીનો
વળી અંથ કેવો શાય ! દુધના પાન, તે
પાણીના અંથ ! તમે પાણુ કોઈ નવું નવું
ધર્મી લઈ જોડો દે.

પ્રેમસાગર-અરે, વ્યાકરણ શીખવાનું હું તો
કહું છું.

નર્મદા-ત્યારે પાશરૂં જોડોન

પ્રેમસાગર-જે નર્મદા પાશરૂં ચગ્દ ઘણો જ
ગ્રામ્ય છે મારે તેવું ગ્રામ્ય જોલવું નહિ.
હું તો માક્ષર છું અને તું આવું ગ્રામ્ય
એણે તો મારાથી તને કોઈ સમાચાર લઈ
જવાય નહિ.

નર્મદા-પાણુ જેમ મારે તો કોઈ સમાચાર
આવવું નથી અને વ્યાકરણ પાણુ શીખવું નથી.

પ્રેમસાગર-વ્યાકરણ બહે ન શીખતી, પાણુ રાજા-
કાં જેણેકાં તો શીખીશ.

નર્મદા-એ વળી શું જોડવા ?

પ્રેમસાગર-અવગ્યંદરનું જ્ઞાન મેળવીશ ?

નર્મદા-મારાથી મમનન એવું જોડવા તો મિઠ.

પ્રેમસાગર-હું સાદર છું. તે સાદી બાબત કેમ
વાપર ?

નર્મદા-લખતા વાચતા તો મન આવડે છે.

પ્રેમસાગર-તને આવડે છે તેટલું બન નથી.

ગોખ નથી, પર્યામ નથી. માક્ષર પત્નીએ

વધારે જ્ઞાન મેળવવું જ નેત્રએ કાને

કારમી. શુભગતી, નરેન્દ્ર, દિન્દી, અંબ્રુ

એ પાત્ર બાપાનું જ્ઞાન દરેક આદર પુરુષ

અને સ્ત્રીએ મેળવવું નેત્રએ.

નર્મદા-પણુ, આ તમે નાખ્યર નાખ્યર કરો
છો તે શું ?

પ્રેમસાગર-સાદર એટલે જે માણુમને ઉપર કહેવી
પાત્ર બાપાનું કાઈક જ્ઞાન, વાચવા લખ-
વાનો જોખ, સબાઓમાં જવાનો અ-
વ્યામ અને ત્યા જઈ બાપણો કદવાનો
હિસાદ અને વર્તમાનપત્રો અને મામિ-
કોમા લેખથી રીકા વડે અને ચર્ચાપત્રો
કારા માન મેળવવાની ઉત્કંઠા.

નર્મદા-હું તો માસિકમા કાઈ સમજતી નથી.

હું તો માત્ર તમારું મન રાખી ઘર સંભા-

ળતા શીખી છું તે કરીશ. બાકી મારે

તમારા જેવી કોઈ કંઠાકહી નથી.

પ્રેમસાગર-ત્યારે શું મારે શુદ્ધવનની તું અને
માક્ષરવનની ખીછ કોઈ સખી જોળી દેવી
એમ ?

નર્મદા-તમારે કાવે તેમ કરો મારા જેવી ખીછ
દામી કરજો ને તે મદાયરણી ને મીઠી હશે
તો તેની સાથે હું સહીપણા ખુશીથી
બાંધીશ.

પ્રેમસાગર-મહે તો તારી અંમનિ હશે તો તેમ
કરીશ.

નર્મદા-એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે
તો મહારી રસોઈ ત્યાડી પડે છે. ચાલોની
જમવા!

પ્રેમસાગર-ચાલ હું ને તું સાથે એક બાણે,

સામસામા કોળિયા ભરાવીએ, છે, 'કમ્બૂલ
મંજૂર !

નર્મદા-(મનમાં) આ તે આવા કેવા હશે !

-(મોટેથી) વારુ, એમ તો એમ, પણ ચાલોની !

૨૩

૨૧ ૨૧ ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા :

પ્રગતિ

કેટલાએક વિદ્વાનો મનુષ્યની વૃત્તિઓના ત્રણ
વિભાગ પાડે છે. ક્રિયાત્મક વૃત્તિ, જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ,
આવેશાત્મક વૃત્તિ કે લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ.
(Doing-Hand, Knowing-Head & Feeling-Heart !)

આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણા જીવનની પ્રાથ-
મિક જરૂરીઆતોમાથી ઉત્પન્ન થએલી છે. પૃથ્વી
ઉપર આવી પડેલા માણસની પહેલી વૃત્તિ પોતાનું
પેટ ભરવું, તાટવડકાથી પોતાનું શરીર કેમ
બચાવવું અને બીજા ભયોથી કેમ બચવું એ
જાણવા છે. આ હજારતને લીધે માણસ જમીન
ખેડે છે, વસ્ત્રો બનાવે છે, અને બીજી અનેક
રીતે શરીરના રક્ષણ માટે કુદરતના બળો ઉપર
કાબુ મેળવે છે. આ હજારત માણસની શારીરિક
હજારત છે. શારીરિક હજારતને પૂરી પાડવા
માણસ શરીરની શક્તિઓને કેળવે છે અને વાપરે
છે. આ હજારતમાથી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો
છે. આ હજારતને લીધે જમીન ઉપર રહેવે અને
જળ ઉપર આગખેટા દિવસ રાત દોડ્યા કરે
છે. આ હજારતે આપણને આકાશની સાથે
વાતો કરતા અને માણસોના શ્વાસને કંધી

નાળે એવો ધમાડો કાઢતા મોટી મોટી મીલોનાં
મોટા મોટા ભુગંગાની બક્ષિસ કરી છે. આ
હજારત અંગ્રેજોને હિંદમા મોકલે છે અને હિં-
દીને આફ્રીકા મોકલે છે. પણ આ હજારત બુ-
દ્ધિના પ્રયોગથી વિરક્ત નથી. આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ
સાથે થોડે ઘણે અંશે પણ માણસની જ્ઞાનાત્મક
વૃત્તિ અને લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ રહેલી છે. ક્રિયાત્મક
વૃત્તિ અને જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિના સહકારથી અતુલ
બળવાળા અને અદ્ભુત યાત્રિક બળવાળા મનુ-
ષ્યશક્તિના પ્રદર્શનો જનમ્યા છે. એ જ સહ-
કારમાથી ઘરો, ગામડાઓ, શહેરો અને દેશો
વસ્યા છે ને કુટુંબ, સાતિઓ અને સમાજ
અસ્તિત્વમા આવ્યા છે. પણ માણસમા રહેલી
અતુલ શક્તિ આ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને વર્તવામાં
છેક ખચાઈ નથી ગઈ. માણસમા શરીર ઉપરાંત
મન છે. અત્યાર સુધી જીવવાને માટે માણસ
જ્ઞાન મેળવતો હતો અને જીવન માટે લાગણી
રાખતો હતો, પણ હવે જ્યારે જીવનનો પથ
આટલે સુધી ઉઠેલાયો છે, માણસ આટલો
'સુધર્યો' છે, સારે તે ઉંચે આકાશ તરફ જોવા લાગે
છે અને આટલો મોટો બળતો અગ્નિનો ગોળો

ક્યાંથી, આ શીતળના રેડનાર, રેડ રેડ રેડ નવા નવા રૂપ ધરનાર અંદર ક્યાથી ને આ અગણિત તારાઓનો સમૂહ એટલે શું અને એ ક્યાથી એના વિચારમાં મુગ્ધ બને છે. આવા આવા વિચાર તેને પ્રથમથી સ્ફુરતા ખરા, પણ હવે એ તે તરફ વધુ શક્તિ પ્રવર્તાવી શકે એવી સ્થિતિમાં આવ્યો છે. પોતાના પગ નીચે રહેલ ભૂતળના વિવિધ પડોમાં ન્યારે તે પેસવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક અનેક અગ્નયળીઓના ભંડારો અકલિન જ્ઞાનરત્નોથી ભરપૂર ભાસે છે. પોતાના જ પેટ માટે વપરાતા પશુઓ અને વનસ્પતિની દુનીઆ તરફ તે નવીન જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગે છે, અને મનને પૂછવા લાગે છે-આ તે બધું શું છે અને ક્યાથી છે? પણ ત્યાં તો ધડીકમાં મનની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વિશાળ બનતી ચાલે છે. આ દુનીઆમાં બનના રચૂલ બનાવોના કાર્યકારણોના સમંધ શોધવા મન ઉત્સુક બને છે. આપણા પૂર્વજો કોણ અને તે ક્યારે થઇ ગયા તેની શોધ કરવા તે ઉદ્બુક્ત બને છે. આપણા શરીરનો સંચો કેવો છે અને તેમાં શી કરામત છે તે જાણવા ઉનાવળું થાય છે. મનની જ્ઞાનપિપાસા વૃત્તિ અહીં જ અટકતી નથી : મન પોતાના જ ધર્મોને શોધવા નીકળી પડે છે, માણસ પોતે ક્યાથી આવેલ છે અને હવે પછી ક્યા જશે તેની ખોજ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે. અને છેડે છેડે તો આ બધું કોણે કર્યું કેમ ઉત્પન્ન થયું તે અનુસાર પ્રશ્નો ઉત્તર લેવા પણ તકસે છે. માણસમાં રહેલી આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાંથી અનેક વિનાનો પ્રગટ થયાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ વૃત્તિએ જ આપણને આપ્યું. ક્રિયાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને પોતાના ઉપયોગ માટે વીંખતો હતો, કુદરતના ઉપર કાણુ મેળવવામાં આનંદ લેતો હતો ત્યારે આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને જાણવાને મથે છે; અને વળી આ જ્ઞાનને લીધે પણ કુદરત

ઉપરનો એનો કાણુ વધે જ છે. પણ હજી મનુષ્યની ઔત્સાહિકતા અંત આવતો નથી. પોતે પોતાના માટે મુખ્યત્વે મેળવે છે, પોતાની આસપાસની દુનિયામાં સર્વત્ર કાર્યકારણોના સમંધ શોધી શકે છે અને છતાં આ ઉચ્ચ અનંત જીવ આકાશ, પેલો પુણ્યપુરાણ ચોગી જેવો વનસ્પતિની જગ્યાથી ઘેરાયેલો પર્વત, પાણી દ્વંદ્વર રૂપાની ચાદર ઓઢીને મૂતેલો વિસ્તીર્ણ માગર, એની લાગણીને હલાવ્યા વિના નથી જ રહેતાં. ખગોળ વિજ્ઞાન જેના હાથમાં રમી રહ્યું છે, તેવા મનુષ્યને ય હજી સૂર્યોદય, પૂર્ણિમાની ચાદની, અને અંધારી રાતના તાગ-એનો સમુદાય કંઈ કંઈ તાજ તાજ અંત નવી નવી વાતો રોજ ને રોજ કહી જાય છે. પેટને માટે ભરડ ભરડ વનસ્પતિને દાતરડાંથી કચ્ચ-તોથી કાપી નાખનાર એટલું કે સુનાઃ અને ઔષધને માટે વનસ્પતિના અંગ ઉપાગોની વાટી વાટી વાટીને ભસ્મ કરનાર વૈદને પણ એ જ વનસ્પતિ કોઇ કોઇ વાર સાદ્યનો અપૂર્વ મંદેશ આપી શકે છે. નાઇલની ખુશાનુમા દવામાં ઉડી રહેલા પતંગીઆઓને પોતાના આધારને માટે કરડી રહેલા આફ્રિકાના જંગલીથી માંડીને સૂપ (soup) ઓસામણીને માટે નિતરને કે કોયલમેનાને ઉઠાળનાર રાજા મહારાજાઓને કે જંગલવનની રચના જાણવાને પોતાના પ્રયોગના ટેબલ ઉપર જાતુંને થરથરો વિના કાપનાર કે ઉના પાણીમાં ઉઠાળનાર જંગલશ્રીને, પતંગીઆની સુંદર પાખ કે કોયલને મીઠો દવ કે જાંતુની અપૂર્વ કુદરતી કૃતિ કોઇ નવીન વિચાર-સરણી ઉપર ચઢાવે છે. ક્ષુધાતૃપ્ત અને જ્ઞાનતૃપ્ત મનુષ્ય ન્યારે ઉચે આકાશમાં અને નીચે પાતાળમાં જુએ છે ત્યારે લાગણી ભર્યું નેતું અંતર પોતારી ઉઠે છે કે અહો!-આ સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અદ્ભુત છે. તે પ્રહ્લાડનું દર્શન કરે છે. ન્યારે આ દર્શન વખતે પોતાનો રચૂલ અને મનિ

લગ્ન સ્વાર્થ ગળી જાય છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં ગૂઢ એવાં નૈતિક અને આત્મિક તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે.

જેમ ક્રિયાત્મક વ્રાત આપણે અનેક રૂપે જોઈએ છીએ, તેમ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમા અનેક રૂપો છે; ને એવી જ રીતે આ લાગણીપ્રધાન વૃત્તિનાં પણ અનેક સ્વરૂપો છે. માણસની ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનો, અને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ ઉત્ત નાણે વૃત્તિઓના ફળો છે. માણસે પોતાની જ્ઞાન-વૃત્તિ જેમ જુદા જુદા વિજ્ઞાનો ન્ચી પ્રગટ કરી છે તેમ જ તેણે કલાવૃત્તિને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓને જન્મ આપી પ્રગટ કરી છે. કલાના

આત્માને રૂપવિપયક લાગણી છે, ધ્વનિવિપયક લાગણી છે, ને 'સામા માણસ પર અસર થાવ' એ પ્રકારની બંધુતાજનિત લાગણી છે. ત્રણે લાગણી દરેક કલામા વત્તીઓછી એતપ્રોત જોવામા આવે છે. ઉપયોગી ક્રિયા, જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાન, કલાયે કલા-એ ત્રણેનો સમતોલ વિકાસ તે જ મનુષ્યની માણસાઈનો ખરો વિકાસ, એ પ્રમાણે "પ્રગતિ (progress)" ની વ્યાખ્યા આપણી આ હુંકી વિચારધારામધી નીતરે છે. એ વ્યાખ્યા હજી સ્થૂલ સમુચ્ચય રૂપી જ છે પરંતુ તેને વિશે વધારે સંશોધન કરવા જતાં ફિલસૂફીમાં ઉતરવું કે સ્ફુટવું-પડે, જે આ લઘુ લેખને માટે તો બહુ બારે થઈ પડે.

૨૪

અ. સૌ. જરખાણુ મેહરવાનજી કોઠાપાલા :

જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો

કાવ્ય એટલે શું ? કાવ્યને સુસ્વરમા ગોઠવવા કવિનામય વિચાર જણાવવા, દૃષ્યનામય માધુર્ય રેલાવવું એ કાવ્ય કહેવાય. કાવ્યશક્તિ ધૃશ્વરહત હોય છે. એવા પ્રકાશમાન અને સુશોભિત અને સાચા શબ્દ બોલવા કે દુનિયા જે કદિ જુલી શકે નહિ, અને એવા ધણાએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ બાનુઓ અને ગૃહસ્થોની કલમે લખાયા છે જે સદા અમર રહેશે.

આવા ધણા નામાકિત પુસ્તકો છે કે જે આપણે વાચવા જોઈએ જેઓ કાવ્ય વાંચતા નથી, તેઓ માનવીની હંદગીમાની કેરી મોટી ખુશાલીનો અનુભવ લેતા નથી, એનો તેઓને ખ્યાલ નથી. સાચી કવિતા એ સોના કરતાં

પણુ અધિક મૂલ્યવાન છે. તેનાથી આપણે ભટ્ટા થવા શીખીએ છીએ, આનંદ અને આશાવંત બનીએ છીએ અને તે વાચન એટલું ખુશકારક અને વિનોદી લાગે છે કે તેનો ધ્વનિ, તેનો ગુંજન કરતો નાદ, તેનો મીઠો લેટરી રણકો આપણા દિલને ખુશ ખુશ ચમકથી ભરી મુકે છે.

ઇતિહાસમા જે વિશાળ પ્રીત બનાવે સમાએલા છે, પૃથ્વી પર જે ચમત્કારિક રણી-આમણા દેખાવે છે, મહાન પુરુષોના મગજમાં જે ઉમદા ખ્યાલો છે એ બધાનું વર્ણન કવિતામાં વાચવું અતિ આનંદ ઉપજવનારું છે.

સુખી અને પ્રજ્ઞા વખતમાં આપણને

કુદરતી ગાયન ગાવા જેવી ઉલટ થાય છે અને ઘણાએક અમાના પહેલાં જ્યારે આપણા વડવાઓ વાગી લખી નહોતા જાગતા, ત્યારે લગાઇમાં કવિત ગાનારા બાટચારણો તેઓ સાથે જતા અને યુદ્ધમાં કુતેલ મળતાં આ કવિજન સા ને ત્યા કાવ્ય રચી ગાઇ સંભળાવતા અને તે મનોહર નાદ સંભળવાથી મનને ઘણી નિગન અને ખુશાલી મળતી.

આવી રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિ થએલી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ યુરપમાં કવિતાની શરૂઆત એકસરખી રીતે થઇ છે. યુરપમાં હાર્પ (harp) નામના વાદ્ય ઉપર બારોટ (Bart) લોકો લશ્કરને કિતેજન આપવા પદ ગાતા અને યજ્ઞવના અને આપણાં મુલકમાં બારોટ લોક પુગી અને ધુવરી સાથે ગાતા.

યુરપમાં પુરાતન કાળમાં હોમર (Homer) નામનો એક આદ્યજો ગ્રીક હતો, જે ક્રાઇસ્ટની આઠસો વર્ષ પહેલાં થઇ ગયો હતો. તેનું મહાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજનનો વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધની આખ્યાયિકાઓ-માથી શુંથાએલું છે અને યુગ્મનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ મહાકાવ્ય ગણાય છે.

કાવ્ય ત્રણ જનનાં હોય છે. નાટ્યરૂપક, વીરસ કાવ્ય અને કવિતા ઉદ્દગાર બધા પાડે તે.

નાટ્યરૂપક એટલે Dramatic Poetry ને નમૂનો શેકસ્પીઅરના નાટકો છે.

વીરસ કાવ્ય યાને Epic Poetry કોઇ-પણ પ્રૌઢ બતાવ કે કોઈ વીર પુરુષની નામના કે જગનનંદર ઐતિહાસિક ખીનાની સીકન અને તારીકમાં પદ રચ્યાં તેને કહે છે.

ત્રીજું ઉદ્દગારગાન ને Lyric Poetry કહેવાય છે. એ શબ્દ લાયર (lyre) નામના વાદ્ય ઉપરથી આવ્યો છે. આ ઘણું અમલ અમાનાનું વાદ્ય છે. જે હાર્પને મલતું આવે છે.

આપણી મારંગી પાગુ લાયર અને હાર્પના જેવું, તાર, લાકડું અને ચામડું એ ત્રણનું બનેલું વાદ્ય છે; જે કે ત્રણેમાં તાર આદિની ગોઠવણ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમાં અનુપ્રાન મલતાં આવવાં જ જોઈએ એમ નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિતા કહે છે તેની મનોહરતા કાંઈ ઓછ છે.

ઇંગ્લાંડમાં મૌથી પુગણો નામાકિત કવિ ચૌસર (Chaucer) કરીને થઇ ગયા, જેનું કેન્ટરબરી ટેલ્સ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએલું તે સમયના જેવું જ તાજું ને તાજું લાગે છે.

શેકસ્પીઅર રાણી એલીઝાબેથના સમયમાં થઇ ગયો. તે વખતે ઇંગ્લેન્ડ ભાષા ગૌરવ અને નાજુકાઇમાં લગભગ ટોચે પહોંચેલી હતી શેકસ્પીઅરના નાટકોમાં પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપરના ઘણા નાટકો છે. તેમ જ ઇટાલી, હૅલાડ, સ્કોટલેન્ડ, આદિની કલ્પિત વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એણે ઘણાં કરણુરસિક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યા છે.

હવે કેટલીક ટુંપી પણ સુદર કવિતાઓના દાખલા લઈએ. રોયર્ડ લુઇ સ્ટીવનસનની આર્મીઝ ઇન ધિ ફાયર (Armies in the fire) નામે કવિતા જુવો કંડા દેખોમાં જ્યાં ધરનાં બધાં બેગા મળી બેસે તે ઝોરડામાં સગી રાખવામાં આવે છે. તેવી બળતી સગીના દેલસા તડતડ અવાજ કરી તનાશીને તણુખા હરાડી જે વિલક્ષણ ચિત્રો નજર સામે ઉભા કરે છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્ટીવનસને આ વિચિત્ર કાવ્ય જોડ્યું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બળતી મગીમાં લશ્કરને ફેંચ કરતાં જોયું છે? સ્ટીવનસને એક વાર આવી ભ્રમણા થઇ હતી જે તેણે શબ્દોમાં ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિશાળે બાળનાં ન્હાનાં મોઢાં બાળકોમાં અતિ પ્રિય છે.

ટેનિમનની ધિ બ્રૂક (The Brook) એ જુની જાતનો નમૂનો છે. આપણે તે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળું રમણીય ક્લિક્કલ્લાટ સાથે વણું જતું હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જો એક વ્યંજિયા પાસે ખેડાંને આ The Brook યાને “નાળું” કાવ્ય વાંચીએ તો જાણે તે વ્યંજિય જ આપણી જોડે કુદરતની ભાષામાં વાતો કરી રહ્યું છે, એવી મહાકવિની આ રચના લાગે છે કુદરતની સુન્દરતાના રસનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરો ઉપભોગ આપણને મહાકવિની કવિતા જ આપી શકે છે.

ત્રીજા નમૂના કંપે અમેરિકન કવિ અને રાજ્યદારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચેન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) યાને “વશીકરણ પહેરણ” એ નામીયી કવિતા જુવો. આ “વશીકરણ પહેરણ” માં એક અસંતુષ્ટ રાજની કલાણી છે જે ઘણા ખરાબ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને સર્વેથી સુખી થએલા જોવાને માગતો હતો. તેના એક ચતુર પેદે સૂચના કરી કે જો તે એક રાત એક ઘણા સુખી આદમીનું પહેરણ પહેરી મુવે તો તે ખરો સુખી થવા પામે. તરત જ હલકાગએ અને ખેપીઆએ શહેરને ખુણે ખુણે તેવા એક આદમીની શોધ માટે મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ જો એક જ સુખી આદમી તેઓને મલી આવ્યો તેના આગ ઉપર કથુ પહેરણ જ ન હતું આ રીતે તે અસંતુષ્ટ રાજની ખાતરી થપ કે મોટી માલમીડકન હોવાથી કાંઈ સુખી થવાતું નથી પણ સતોષ અને શાન્તિ એ જ સુખ આપે છે.

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યું છે જેને માટે વિચિત્ર દંતકથા કહેવાય છે: જર્મનિમાં હેમલ નામનું એક

ગામ છે ત્યાં જુના કાળમાં ૧૨૮૪ ની સાલમાં એક પુરુષ પોતાના હાથમાં એક અજબ કરામતની પુગી લઇને ગયો અને તેના ઉપર વગાડવા માડ્યું તે ગામના કોટવાલને આ શખસે કહ્યું કે તે એવો એક રાહ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉદરો ખેચાઈ આવે. ગામના લોકો ઉદરના ભારે ત્રામથી કંટાળી રહ્યા હતા એટલે જો બધા ઉદરોનો નાશ કરવામાં આવે તો કોટવાલે પોતે અને બીજા શહેરીઓ પસેથી લઇને એક હજાર સોનાના સિક્કા આપવા કમુલ કર્યા. તે વિલક્ષણ મહેં એક અદ્ભુત રાગ વગાડતા ખુણે ખુણામાંથી આ ચોપગા કાળા ન્હાના દેવો દોડ્યા આવ્યા. તે માણસે વગાડતા વગાડતા નદીને નીરે ચલાવ્યું એટલે તે પુછડિયું ટાળું તેની પુકે ગયું અંતે બધા ઉદર, ઉદરની આખી મૃષ્ટિ, પાણીમાં ડુબી મુક. લોકો ચક્રિત થઇ આ તમાસો જોઇ રહ્યા, પરંતુ જ્યારે તે આદમીએ પોતાના હજાર સિક્કા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઇ. તે અપ્રમાણિક અમલદારે પોતાનું વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુકર ગયો.

આ દંતકથાના પાછલા કરુણરસિક ભાગમાં એવું કહેવાયું છે કે પેલા વાદીએ તેનું ઘણું જ ખુરું જીવલેણ વેર લીધું અને એક એવો રાહ વગાડવો શરૂ કર્યો કે જેનાથી ગામનું દરેક ન્હાતું દોડતું ને ફટતું બાળક તેની પુકે ખેંચાઈ આવ્યું મુદર સોનેરી ઝુલસાવાળા, આસ્માની આખોના, ગુલાબી સુરખના ચહેરાવાળા બાળકો, બસ, આ પુરુષના અજબ રાહને વશ થઇ તેની પાછળ દોડ્યા તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઈ ગયો, જે કાટયો, અને આ જાદુગર તથા તેની પાછળની બાળક-બાલિકાની સેના તેની અંદર પેહી એટલે પાછો અસલની પ્રમાણે બંધ થઈ ગયો !

જ્યાં જ્યાં ફરેછ બાપા જોડાતી પંચાતી હશે ત્યાં જે એક ગાયન વિખ્યાત અને સર્વેનું માનીતું થવા પામ્યું છે તે “ Home sweet Home ” છે. કોઇ વાર નસીબ અજબ રીતે દેજો દે છે જે આ કમનસીબ કવિની બાળપણના બાળવા પામ્યું હતું. આજ જોશી વરસ થયાં આ ગાયન રચાયું છે અને ત્યારથી હુરો-પીઅન મંડળોમા અને ઘરમા તે ગવાય છે. કુલ પૃથ્વીમા ઘરને માટે નેટકો પ્રેમ હોય છે તેવો બીજો દેશ માટે હોતો નથી. છતાં તે એક જોન હાવડ પેન નામના અમેરિકને રચ્યું હતું, કે જે આપડો ઘર શું તે જાણતો ન હતો. એની કાર-કિર્દી વિચિત્ર હતી. થોડોડ વખત સુધી તે લડનમા એક નાટકકાર દાખલ વખણાયો હતો. અને એના રચેલાં નાટક—The Maid of Milam મા આ મધુર ગીત પહેલવહેલું ગવાયું હતું. પણ આ કવિ તેના કિસમતની લીટીઓને લીધે પછી થોડાજ વખતમા રસ્તે ભટકનાર બની ગયો. એક હંડી કાળી ઘોર અંધારી રાત્રીએ જ્યારે તે પોતાના સ્વદેશમા ભટકતો હતો, ત્યારે તેણે રસ્તેથી જતા એક ન્હાના સુખદાયક મકાનમા આ તેનું ગાયન ગવાતું, વજરાતું સાબજ્યું સારે તેને કેવી કેવી લાગણી-ઓ થઇ હશે ! એનું બીચારાનું નસીબ મુશ્કેલ જ નહિ અને તે આફ્રિકાના મુલકમા પોતાના સ્વદેશથી વિખુટો ઘરખાર વગરનો મરણ પામ્યો એના પોતાના જ શબ્દો એને લગાડી-એ તો an exile from home !

થીઓડોર ડીલટન નામના એક કવિએ તન-પુરા જમાનાના ઇરાનના એક કવિશમંદ ધરાની શાહ ઉપર એક કવિતા રચી છે તેનું નામ “ આ પણ વહી જશે ” છે. આ શાહનો તે મુઠાકેષ્ઠ હતો અને એક વીંટી ઉપર તે કોન-સાવીને દરમેશ પોતાની આગળીએ તે વીંટી પહેરી રાખતો હતો. જ્યારે તે મજલક બઝાના

ધરાવનાર શાહને ત્યાં દિનમ મિત્રબાતીઓ થતી, દેશદેશથી ખાલી દાખલ કોઠાની અલગાર ઉપર અમુલ્ય હીંગમોની લદાકને આવતાં, બાતબાતની મોટાકની લીલા, રમતની મજા, ખેલખમનવન ચાલતા, ત્યારે તે જ્યાં દોરમાન વખતે આ શુદ્ધિમાન રાજ્યકર્તા એટલુંજ બોલતો—“ આ પણ વહી જશે ” તેના માનાવે એક મોટું કિંમતી પુતળું રાજધાની તેહરાનમાં તેના વખાણનાગઓએ બુલ્લું મૂક્યું ત્યારે વેશ બદલીને આ શાહ તે જોવા ગયો. એક દૃષ્ટીએ આ પુતળા તરફ જોઈ ગઈ તે રાજધાની માલેક જોલ્યો—કીર્તિ, વિખ્યાતિ એ સર્વે વૃથા છે. આ બાદશાહી પુતળા ઉપરનું કલાકૌશલ એ દીવસ નીરર્થક જશે. ચરની પછી પડતી આવશે જ. “ આ પણ વહી જશે ”—જ્યારે લકવાની બીમારીથી આ ભક્ષો નામવર શાહ મોતની પથારીએ પડ્યો ત્યારે તે હેલ્લા દમે જોલ્યો, “ છંદગી પુરી થઈ છે અને મોત “તે શું હશે ? ” તે જ ઘડીએ આકાશમાંથી એક સુંદર ઝળકતું કિરણ તેની મુઠાકેષ્ઠવાળી વીંટી પર પડ્યું અને આકાશવાણી લેતું આવ્યું કે “ તે મોત પણ વહી જશે. ”

ઘણાને કવિતા વાચવી ગમતી નથી. તેઓ છંદગીની કેવી મોટી મોજથી બકાન રહે છે તેનો તેમને ખ્યાલ થતો નથી. પહોડોની શિખરે સૂર્યાસ્ત જોઈ તમે કહ થઈ જાઓ છો, પણ તેનું દિલખુશ વણન એક પ્રતાપી લેખકના પદ લખાણમા વાંચવાથી કેટલો વધારે આનંદ ઉપજે છે ! તે ઉમદા શબ્દો મદા કાળ યાદ રાખી રાત્રીએ અને જ્યારે મન ચાહે ત્યારે સુદર દેખાવો મોટક વાણીમા ખ્યાલી આખ આગળ ઉભા કરી રાત્રીએ. એ આપણી હુંક શક્તિ માણસ જાતને માટે શું જોઈ છે ! વળી મદા કવિઓ આપણી વિઠરમા વિઠર શુંચો પણ કહેલી આપે છે અને આપણા હૃદયમાની

ઉંડામાં ઉંડી લાગણીઓને વહેતી કરે છે, કેળવે છે, અને સુધારે છે.

આ ચાલુ જમાનામાં હિંદુસ્થાન તો શું પણ આખી દુનિયાનો એક સર્વોપરિ કવી આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે. આ અર્ધ રાજ-વંશી-અર્ધ ઋષિવંશના બંગાળીની નામના દુનિયામાં એટલી ઉચ્ચ શીખરે ચઢી છે કે ન્હાના મોટા, જાત બેજાત, દેશ પરદેશ બધે ભણેલા વર્ગમાં એમનું નામ ધરગથુ થઈ પડ્યું છે. યુરપની લડાઈ આગમજ કવિ દાખલ એ પંકાય! અને લડાઈ પછી યુરપની હાલત “માઈ માઈ અને તાઈ તાઈ” કરતા જે ભયંકર થઈ પડી હતી તે વખતે આ મહાન નરે પોકાર ઉઠાવી ગુમરાહ બનેલા અશાત આદમીઓને ઈશ્વર પસંદ માર્ગ

ખતાવ્યો, ત્યારે ત્યાના આદમીઓએ એને Heavenly Messenger યાને ‘આકાશી પય-ગબર’ની ઉપમા આપી.

ઇંગ્રેજ કવિ વડઝવર્થ અને મિલ્ટન, ઇટાલિયન કવિ દાન્ટી અને જર્મન કવિ ગ-અ-થ પણ, કવિને મળતી ઈશ્વરી પ્રેરણા બદલ કવિએ માણસ જાતને ઉચામાં ઉચો બોધ સુંદરમાં સુંદર રૂપે કરવાનો છે, એ પોતાની પદવીનું અતિ ઉચું કર્તવ્ય સ્વીકારેલું છે.

દાદાર અહુરમઝ્દે પેદા કરેલી આ અવનિમા કુદરતનો શી શી તરેહનો ખજનો ભરાયો છે તે આપણી નજર સામે ખતાવી આપવાનું ઉમદા કાર્ય એક સાચા કવિની કલમ જાકરી શકે છે.

૨૫

૨૧ રા. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ:

દયારામભાઈ અને “રસિકવલ્લભ”

મધ્યકાલીન ગુર્જરાસાહિત્યમાં દયારામભાઈનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. દયારામભાઈનું કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. તેમાંથી પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય ઉપર દ્રષ્ટિ નાખતાં આપણને જણાય છે કે એ ભક્ત-કવિએ જેટલી સાહિત્યની સેવા કરી છે તેટલી સેવા બીજા કોઈ ગુજરાતી કવિએ ભાગ્યે જ

✓ નુવો (૧) નર્મદ સંગ્રહીત દયારામ કાવ્યસંગ્રહ; (૨) પ્રાચીન કાવ્યમાસા પુરતક ૧૨ અને ૧૩; (૩) નારણદાસ પરમાનંદદાસ પ્રકાશિત કાવ્યમણિમાસા, અને (૪) બૃહતકાવ્યદોહન

કરી હશે. તેમના ગ્રંથોમાં અનેક કૃતિઓ

“રસિકવલ્લભ,” “રસિકરંજન,” “અન્ન-મિશ્રાખ્યાન” “નાનજીતિ વિવાહ,” “રૂઢિમાણી-વિવાહ,” “સત્યભામા વિવાહ” “ભગવદ્ગીતા આહાર્ય,” “પ્રેમરસ ગીતા,” “વસ્તુવૃન્દ દીપિકા,” “અનુભવ મંજરી,” “મીરાચરિત્ર,” “સત્યસંયા” “બ્રાહ્મણ ભક્તસંવાદ,” “ભક્તિ-ગોણ્ણ,” “હરિભક્તિચંદ્રિકા,” “મનમતિસંવાદ” “પ્રજોધ જાવની,” “પુષ્ટિપથ રહસ્ય,” “સાગ-વલી,” “રૂપલીલા” “મુરલીલીલા” “કૂટ-વલોકા” “કૃત્યાદિ.

વિધમાન છે. એ સર્વ અવલોકનારને તેમાં સુખયત્વે બે પ્રદાગની અમરો જણાય છે.

(૧) શુદ્ધતા સારિત્યની (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય સારિત્યની.

શુદ્ધતા સારિત્યની અમરમા ખાસ કરીને ભક્તકવિઓ ન-સિંહ મહેતા, મીંગ, ભાલજ, તેમજ વિપ્લુદાસ, નાદર તથા પ્રેમાનંદની અમરો સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમની ગજીઓમા નમિંદ, મીંગ અને ભાલજની પ્રેમવક્ત્રાના ભક્તિ ઝગાટી રહે છે આખ્યાનોમા વિપ્લુદાસ, નાદર તથા પ્રેમાનંદની રોડીનું અનુકરણ છે. પણ “રસિકવક્ત્રબ” ગ્રંથમા બંને અખાની અખેગીતાનું અનુકરણ હોય તેમ જણાય આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સારિત્યમા શ્રીવક્ત્રભાર્યજના ગ્રંથો, સુરદાસ, ગોવિંદદાસ, પ્રેમાનંદદાસ હત્યાદિ અષ્ટમખાની વાણી, તથા આણુભાઈ ઉપરની “પ્રદીપ” ટીકાના લેખક બદ્ધ ઇન્દ્રાગમની પ્રખળ અસર થયેલી છે. તેમની કાવ્યનાના વિષયો ખાસ કરીને શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રનગો પર છે. તેમણે સ્થળે સ્થળે ભાગવ-ની વસ્તુને જ પોતાના કાવ્યોમા કિતારી છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો મર્મ શ્રી વક્ત્રભાર્યજનું સુખોદિગીજી ટીકાને આધારે પ્રકટ કર્યો છે, આ ખરેખર તેમની કાવ્યશક્તિનો અદ્ભૂત વિજય સૂચવે છે.

પ્રસ્તુત લેખનો હેતુ દયારામની કવિના વિષે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ તેમના “રસિકવક્ત્રબ” નામના ગ્રંથમા જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર એમણે કર્યો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે.

કવિ પુષ્ટિસપ્રદાયના હતા. એ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી વક્ત્રભાર્યજ છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માર્ગનું નામ શુદ્ધદૈત માર્ગ કહેવાય છે. ભારતવર્ષમા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યા છે. વેદવ્યાખ્યાન અગર બાદગાયણ વ્યાસજીનાં પ્રહસુત્રો ઉપરનું બાધ્ય

જે વેદાનું તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે તે દેવ્યાદૈત નામે ઓળખાય છે. શ્રી રામાનુજાચેનું વિશિષ્ટાદૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્ક અને ભાસ્કરચાર્યનું દૈતાદૈતવાદ, આનંદનાર્થ અગર શ્રી હજી અર્ચનું દૈતવાદ, અને શ્રી વક્ત્રભાર્યજનું શુદ્ધદૈતવાદના નામથી ઓળખાય છે. દયારામનાં ગ્રંથો એમના “રસિકવક્ત્રબ”મા જે તત્ત્વજ્ઞાન લાંબી વિચારે દર્શાવ્યા છે તે શુદ્ધદૈતની સંખિતે અનુમાર છે, માટે આ પ્રદાગના અદૈત મતના સુખ્ય મિદ્ધાનો કયા છે તે આખણે પ્રથમ જોઈએ કાગળ ક ત્યા સુધી આ સિદ્ધાંતો વાચકના મનમા બગાડર દલીલૂન થયા નથી ત્યાંસુધી “રસિકવક્ત્રબ” ગ્રંથમા પ્રવેશ થયો એ ઘણું કડિન, લગભગ અશક્ય છે. મિદ્ધાનો મક્ષેપમા તે એ પ્રમાણે છે.

(૧) હવ, જગત્, આદિ જે નાનાવ પ્રતિનિ જણાય છે તે વસ્તુત અક્ષર્ય છે અને સત્ય છે ઘટ, પટાદિ બેદો માયાથી અગર અવિદ્યાથી ક્લેષન થયા નથી, પણ ઇક્કોડહં વદુસ્યામ્” હત્યાદિ શ્રુતિવચન અનુમાર પ્રહ્મની ઇન્દ્રાથી થયેલા છે માટે બેદપ્રતિનિ તે આભાસ માત્ર નથી, મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે-અક્ષર્ય છે.

(૨) શ્રુતિઓમા પ્રહ્મનું વર્ણન સાકાર તરીકે કરેલું છે તેમ નિરાકાર તરીકે પણ કરેલું છે, તેથી કેટલાક તત્ત્વચિતકો એ દુનિઓમા પરસ્પર વિરોધ જુએ છે, અને તેનું સમાધાન કરવાને માટે “માયા” તત્ત્વને આગળ ધરે છે પણ શ્રુતિવચનોમાં આ રીતે વિરોધ જોવો તે શુકન નથી કારણ કે પ્રહ્મ સાકાર પણ છે અને નિગકાર પણ છે પ્રહ્મનો આકાર ‘આનંદ’ છે-રસ છે આનંદ વ્યક્ષે તે સાકાર છે. તૈત્તિરિયોપનિષદની પ્રહ્માનંદ-વક્ત્રીના આરૂમા અનુવાકમા આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે. ત્યા પ્રથમ અન્નગય, પ્રાણમય, મનોમય

અને વિજ્ઞાનમય એમ બ્રહ્મની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે. (કોષ તરીકે નહિ.) તે વિભૂતિના વર્ણનયાદ એવું કહેવામા આવ્યું છે કે આનંદમય બ્રહ્મ એ સર્વેના આત્મારૂપ છે. માટે બ્રહ્મ એ આનંદસ્વરૂપે માકાર છે, અને વળી તેમા પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે નિરાકાર પણ છે શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે તેનું કારણ કે તે શબ્દનો અર્થ સદાનંદ થાય છે. +

(૩) બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયિ કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાથી જ જગત્તી ઉત્પત્તિ છે તેમ બ્રહ્મ જ જગત્તો કર્તા છે. જેમ મૃત્તિકા એ ધનુ સમવાયિ કારણ છે, અને કુંભકાર એનું નિમિત્તકારણ છે, એવી રીતે અહિં આ જગતનું સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ ભિન્ન નથી એક જ છે. જગત્ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. ભેદ પ્રતીતિ માત્ર વાણીનો વિલાસ છે, વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ છે. “મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે. ઘટાદિ માત્ર વાણીના વિકાર છે-વિલાસ છે.” આ ઉપરથી એવો અર્થ સમજવામા આવે છે કે જગત્ ઇત્યાદિ ભેદો તે તે રૂપે સત્ય છે. બ્રહ્મમાથી જગત્તી ઉત્પત્તિ તે વૈવર્ન (બ્રમમૂલક) નથી, પણ પરિણામ રૂપ છે. પણ આ પરિણામ સાખ્યોતો વિકૃત પરિણામ નથી, પણ અવિકૃત પરિણામ છે. દ્વંધમાથી દહિં, ઘી, ઇત્યાદિ પરિણામ વિકાર-

* જુઓ તસ્માદ્વિજ્ઞાનં ત્યાંથી રસો વે સઃ ।
યં લઘ્વવા આનંદી ભવતિ સુધી

+ કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દ. ણો નિવૃત્તિ-વાચક. । તયોરૈવયં પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણાદિત્ય-ભિધીયતે ॥ કૃષ્ણ એ સત્તાવાચક શબ્દ છે અને ણ નિવૃત્તિસુખ-આનંદ વાચક છે. તે બંને શબ્દોનો સમન્વય સદાનંદનો વાચક છે. માટે કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે વેદાન્તના બ્રહ્મ શબ્દનો સંપ્રદાયમા કૃષ્ણ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે.

વાળા પરિણામ છે. કારણ કે પછીથી દ્વંધના રૂપમા તે દેરવાઈ શકતાં નથી પણ સુચલ્માથી અનેક પ્રકારના અલકારો કરવામાં આવે છે, છતાં તેને શુદ્ધ રૂપમા દેરવી શકાય છે, માટે તે પરિણામ વિકાર વગરનું છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાથી જીવ તથા જગત્ વગેરે થયેલા પરિણામો અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે, તે દરેક પાછું શુદ્ધરૂપ બ્રહ્મમા દેરવી શકાય છે.

(૪) જગત્ અને સંસારમા ઘણો ભેદ છે. જગત્ સત્ય છે, પણ સંસાર મિથ્યા છે. જગત્તી ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાથી છે. બ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિથી જગત્નું અસ્તિત્વ જાણાય છે. સંસાર જીવને તેની અવિધાથી થાય છે. જગત્તો કય બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મમા થાય છે. જેમ કરોળાઓ પોતાની જાળને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સંકેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગતને પોતાનામા સંકેલી લે છે; પણ સંસારનો નાશ વિધાથી થાય છે.

(૫) જીવને બ્રહ્મનો સંબંધ અંશાશિભાવનો છે બ્રહ્મના સત, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ ધર્મોમાથી ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત રૂપે-જગત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. ફક્ત આનંદનું તિરોધાન થવાથી ચિત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. બ્રહ્મનું કેવલ ચિદ્રૂપ તે જીવ કહેવાય છે તે જીવ આજી છે. તે હૃદયપ્રદેશમા સ્થિત છે. તેનું ચૈતન્ય ચદનની માફક સર્વાત્ર પ્રમરી રહે છે. અગ્નિ-વિસ્ફુલિંગન્યાયે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.

(૬) જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમા, ભક્તિ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે સાધન તિરોધાન બનાવ છે. ભક્તિમા નવધાભક્તિના નવે રૂપ નહીં, પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ એક જ શુદ્ધ સાધન છે

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધાદૈત મનના મુખ્ય મિદ્ધાનો છે, અને આ મિદ્ધાનોનો શાકર વેદા તમાથે ફેટકેક અંશે વિરોધ છે. દયાગમે પોતાના “ રસિકવલ્લભ ” ગ્રંથમાં આ મિદ્ધાનોનો

ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. “રસિકવક્ત્રભ” તત્ત્વજ્ઞાનનો અથ હોવા છતાં પણ કવિએ તેને કવિત્વ રીતિથી રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન ઘણો સામે કરેલો છે. આ અથનું નામ રસિકવક્ત્રભ ગણવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે અથનો અભ્યાસ કરનાર રસિક કહેતા શ્રીકૃષ્ણને વક્ત્રભ (પ્રિય) બને છે. અગર તે અથ રસિક પુરુષો-ભક્તિરતને ચલાનારાને ઘણો જ પ્રિય છે, અથવા તો તે અથ રસિક છે તેમ જ વક્ત્રભ (પ્રિય) છે. માટે આ અથનું નામ “રસિકવક્ત્રભ” ગણ્યું છે આખા અથમા એકદરે ૧૦૯ પદ છે. દરેક પદનો આરભ સામેરી રાગના એ શ્લોકોથી કર્યો છે અને પછીથી આઠ શ્લોકોનો એક એવા ટાળ યોજ્યા છે. અથનો વિષય જિજ્ઞાસુને સરલ બને તેટલા માટે કવિએ આખું કાવ્ય ગુરુશિષ્યના સંવાદમા મૂક્યું છે. પ્રારંભમા મંગલાચરણ કરીને તથા અથવિષયનો નિર્દેશ કરીને, કવિએ શુદ્ધાદૈત્યનું સંક્ષેપમા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, અને પછી કવિએ ભારતવર્ષની જે યાત્રાઓ કરેલી તેનું પણ દિગ્દર્શન આપણને કરાવ્યું છે. કવિએ પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાને કાણુ અધિકારી છે, તે સંબંધી કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે -

પરિપૂર્ણ જ્ઞાતી ભક્ષો કે સમન્વયવો ભક્ષો મુગ્ધ,
અધ્યયન્યો મુગ્ધરે નહિ જેમ મુગ્ધરે ન વચ્ચું મુગ્ધ

પછીથી છવનું આલેખનિક કલ્યાણ સાથી થાય તેના ઉત્તરમા કવિ “પ્રભુનું ભજન કરવાથી” એવો આશય બજાવે છે. ત્યારપછી ભગવન્માતામ્યનું વર્ણન કયું છે વર્ણન પછી પ્રભુની સેવા શા માટે મુખ્ય છે તે બજાવે છે. સેવાભાવની ભાવિ થયા માટે વિશ્વમાત્રમા ભગવદ્ભાવ રાખવો જોઈએ-સવાત્મભાવની ચતુરતા કરવી જોઈએ. આ પછીથી મામાન્ય ધર્મ ઉપર કવિએ દૃઢ વિવેચન કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ્વ સદગ છે હરિનું રૂપછ,
એકાશે વ્યાપક મન બ્રુપછ,
કરતા કરતા પોપક સ્વામીછ,
સાડુ ઘટવારી અંતરયામીછ.

દરેક પદાર્થોમાં-વ્યક્તિઓમા પ્રભુનો વાંસ છે, માટે છવે સંસારમાં દેવી રીતે વર્તવું તો કહે છે—

માટે કોઈનો દાંડ ન કરવોછ,
હરિ હુ ખાગે એ ભય ધરવોછ;
જે તે રીતે કોઈ નતુધારીછ,
સુખી કરના ખુશી કુંજવિહારીછ.

દાળ

કુંજવિહારી રાછ રહેજો દયા સાડુ પર દોષ;
આત્મા ન કોઈનો દુખવે નવ દોષ કોઈનો જોય.

આ દરેક વ્યક્તિનો સામાન્ય ધર્મ છે. તે પછી કવિ અવ્યભિચારિણી અગર અનન્યા-ભક્તિના વિષય ઉપર આવે છે. આ ભક્તિનો વ્યવહાર કવિ “ટેકની ભક્તિ” એ સખદથી કરે છે. શા માટે કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી જોઈએ અને અન્ય દેવોની નહિ, તે માટે કવિ નીચેનું લૌકિક કારણ આપે છે.

પ્રતિ પશુ પશુએ ચિસાડો

પ્રતિ પોળાએ શું મોણ,

મમળુ ન દેવા વિસરે,

વડિ વડિ પ્રત્યે લોણ.

ગોવાળીઓ ન્યારે પોતાના પશુઓને બોલાવવા માગે છે ત્યારે દરેકને જુદી જુદી બ્રહ્મ પાડીને બોલાવતો નથી, તેમ જ દરેક પોળીએ-રાટલીમા મોણ નાખવામા આવતું નથી તેમજ મમળુ માણસ વડીઓ થઇ રહ્યા પછી દરેક વડી ઉપર જુદું જુદું મીઠું ભભરાવતો નથી, તે જ રીતે સર્વ જ્ઞાતિયદં વ્રજ એ ન્યાયે જે બ્રહ્મનું ભજન થતું હોય તો તેમા ખીજ બધાઓનું પણ આવી જ ન્યાય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનું ખરું માધન અન્ય-

ભિચારિણી ભક્તિ છે. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિને પ્રેમ સંપાદન કરી શકત નથી, તેમ દરેક સ્થળે ચિત્તને ભટકતું રાખનાર ભક્ત પ્રભુ પ્રેમને પણ મેળવી શકતો નથી.

સઘળે સરખી પ્રીત ન સારીછ,
ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીછ;
અળગા અન્યાશ્રિત ભગવંતછ,
વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાનછ.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેનામા સિદ્ધ થઇ છે તે જ ભક્તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેઓ જ પ્રભુની લીલાદર્શનના ઉત્તમ અધિકારી છે. બાકીનાઓના પ્રયત્ન મૂળજળવત્ વ્યર્થ છે. આ સંબંધી કવિ અનેક દૃષ્ટાંતો નીચે પ્રમાણે યોજે છે.

શ્રી ગિરિધરના ભક્ત મુદાગીછ,
પ્રેમરસ ભક્તિતાણા વિભાગીછ;
એ સરછ છે હરિરસ પીવાછ,
અણુ અધિકારી ન ઉનરે ગ્રીવાછ.

x x x

ભગવદી જન ભગવંત ભજવા, નિત્ય નવલા કોડ,
જનદયા પ્રીતમ પ્રભાકર દેખે ન આશુરી ઘોડ.+

ત્યારપછી શુદ્ધાદૈતના અવિકૃત પરિણામ-વાદથી પ્રતિબિંબવાદ, વિવર્તવાદ, આભાસવાદનું ખંડન કરીને માયાવાદીની વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભામિક સત્તાઓનું યુક્તિપ્રયુક્તિથી ખંડન કરીને ત્રીજી પારમાર્થિક સત્તાનો મર્મ પ્રકટ કરે છે.

જેનુ રૂપ જ નહીં તેનું પ્રતિબિંબ ક્યાંથી હોય ! ઉલટ પક્ષે પ્રતિબિંબ છે તો જે મૂલ્ય બિંબનું તે પ્રતિબિંબ, તે પણ છે જ. વળી ચારે યુગમા સર્પ સાચો છે, માટે સર્પમા દોરડાની બ્રાન્તિ થાય છે. જે રત્નનું નકલ

+ ઘોડ=ધુવડ

અસત્ય હોય. આકાશના પુષ્પની માફક તો તે કેમ જોઈ શકાય ? તે જ પ્રમાણે જો છીય સાચી ન હોય, અને તેને જોનાર મનુષ્ય સત્ય ન હોય તો પછી બ્રાન્તિ શી રીતે સંભવે ? વળી મૃગતુખિલકા જલના દૃષ્ટાંતમા પણ સૂર્યના કિરણ સત્ય ન હોય તો ધરતીમા ચમકે શાથી થાય ? સૂર્યના કિરણમા જલ છે માટે જ પૃથ્વીમા તાર રૂપે દેખાય છે. આ રીતે પ્રતિ-પક્ષીઓના ખંડનપૂર્વક જગત્ સત્ય છે એમ સિદ્ધાંત સાબિત કરે છે.

ત્યારપછી કર્મની અસાધકતા, ભક્તિ-પ્રાધાન્ય, તથા મુક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કવિ કરે છે. કર્મનું રૂળ માત્ર “ સત્ત્વની શુદ્ધિ છે.” પણ કર્મ કેવી રીતે કરવા તો કહે છે કે “ વીરતાગી થઇને.” ખરૂં કર્મ કયું ? તો કવિ જણાવે છે કે,

“ સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરવી તે જ વર એક કર્મ.”

પછીથી બ્રાહ્મણ અને ભક્તમા તારતમ્ય શું તેનો નિર્ણય કવિ આપે છે. બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા માત્ર એટલી જ કરવામા આવી છે કે “ જે બ્રહ્મ જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ જન્મ સાચો શુદ્ધ.” જ્ઞાન અને ભક્તિ તથા ઉત્તમ કર્મોથી જ બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ પૂર્ણ થાય છે.

જે લોકો અહં બ્રહ્માસ્મિ માને છે તેને જ્ઞેશીને કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

હુ સાગર છુ એણે લવણછ,
સત્ય કહે તે વાણી કવણછ,
જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયછ,
નદી ઉલટી વહી મૂળ ન સમાયછ.

વળી કહે છે, હરિ એ અક્ષર રૂપે છે અને જીવ એ ર વર્ણ છે. આ વર્ણ અક્ષરોમા આવે છે માટે તે અક્ષરથી ભિન્ન નથી, તેમ જ બ્રહ્મથી જીવ ભિન્ન નથી.

હરિના જનને તો મુક્તિ પણ આનંદ આપી શકતી નથી, તે માટે કહે છે—

દોડળા સરખી મુકિતથી જન ગ્રેન થાય પ્રસન્ન;
જે ભક્તિ વેળે ભાંગ્યા તેનું ન માને મન.
જ્ઞાન અને ભક્તિનું તારતમ્ય આ
પ્રમાણ છે—

ભક્તિમણિ ને દીપક જ્ઞાનજી,
અભય સભયાદિ કરે જ્ઞાનજી.

વળી બીજું દર્શાવે આપે છે—

ભવનારણુ નૌકાભક્તિ દારણ્યિ જ્ઞાનાદિક.

અંતમા કવિ બોધ કરે છે, જે જીવે પ્રભુની
પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ માધન જ સેવવું જોઈએ.
ત્રવણુ, કાર્તન, અર્ચન, સ્મરણુ, વંદન, દારણ્ય,
સખ્ય અને આત્માનિવેદનની ભક્તિ સિદ્ધ થયા
પછી પ્રેમલક્ષણા મેળવવી જોઈએ. આ પ્રેમ-

લક્ષણાની મુખ્ય ચાર સ્થિતિઓ છે. સ્નેહ,
આસક્તિ, વ્યમન અને તન્મયતા; તેમા સ્નેહની
દૃઢચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા અને હિંસા એ
ચાર અવસ્થાઓ છે, આમદિનની વ્યાધિ,
પ્રલાપ અને કન્ધાદ એ ત્રણ છે, અને વ્યસનની
જલતા અને મૂર્છના એ બે હોય છે, અને
છેલ્લી તન્મયતાની સ્થિતિ એમ એકંદરે દશ
અવસ્થાઓ છે. જ્યારે ભક્તને પ્રેમ તન્મયતાને
પ્રાપ્ત થાય છે—પ્રભુના વિરહથી એને મરણનોલ
દશા જ આવી જાય—તો જ પ્રભુ તેને અનુનવ
કરાવે છે. આવો પરમ પ્રેમમાર્ગના ઉપદેશ કવિ
પોતાના કાવ્યના અંતમા કરે છે: ધર્મ જાય
શ્રી કૃષ્ણ.

૨૬

૨૧. ૨૧. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી:

ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ

ઇ. સ. ૧૯૦૬માં સફન મુ. મણિભાઈને
હું ભાવનગરમા પહેલવહેલો મળ્યો. પહેલેજ
દિવસે મુ. મણિભાઈએ મને ઝડપસ લિતામાથી
થોડું વાચવા કહ્યું પછી તો અમે હમેશા સવારે
અર્ધોએક કલાક ઝડપસ લિતાનો સ્વાધ્યાય કરતા.
જે કે મને ઝગમગતો જર્ણ વિચારવામા, એનું
માયાજાબાપ્ય જ્ઞેવામા તથા મત્રોનું દાર્દ યથા-
શક્તિ હૃદયમા દિગ્દર્શવામા બહુ આનંદ આવતો
અને મુ. મણિભાઈને પણ આનંદ આવતો
હોય એમ દેખાતું હતું, પણ અમારો
આ સ્વાધ્યાય લાભો ન ચાહ્યો મારે
પણ જે ત્રણ મહિનામા ભાવનગર છોડવું પડ્યું
પરંતુ એઓના પરિચયે માગ ચિત્તમા દેહલાક

નવા વિચારો જગાડ્યા. જે કે તેઓએ ક્રિશ્ચી-
એનીટી વિષે કોઈ દિવસ ચર્ચા કરી ન હતી
પણ એમના પરિચયથી ક્રિશ્ચીએનીટીની વિશિષ્ટતા
વિષે માગ મનમા વારંવાર વિચારો આવ્યા
કરતા મુ. મણિભાઈએ મને સ્વીડનબર્ગના
એક બે પુસ્તકો પણ વાચવા આપ્યા હતા.
ક્રીશ્ચીઅન સાલિય સાથે લિન્ડુ ધર્મના સારિત્તની
સગ્ગામાણીમાં એ વખતે મને એક બે વાન બહુ
પૂરતી હતી. એકે તો ઝગવેદના દશ દબર મત્રો
ઓછામા ઓછા ત્રણ ચાર દબર વર્ષથી
આપણી પાસે છે. પણ એ બધા મત્રોનું સળગ
વ્યાખ્યાન તો છઠ્ઠો વર્ષ કેપર સાચણાચાર્યે
કર્યું છે એ એક જ છે. સાચણાચાર્યે પણ

મુખ્યત્રોતો કેવળ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદોનો જીવંત રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો. પણ એમનો શુષ્ક ઇશ્વરવાદ હૃદયને કે બુદ્ધિને રુચે એવો નથી. દુઃકામાં સ્વીકૃતિને જે રીતે બાળબાલનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે રીતે, હિન્દુ ધર્મના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, વેદોનું વ્યાખ્યાન કેટલું આવશ્યક છે એ મને ભાવનાગરના એ દિવસોમાં વારંવાર લાગ્યા કરતું,

ખીજી વાત. કેમળ અને સ્નેહાળુ જીવાત્માઓને આકર્ષે એવું હિન્દુ ધર્મમાં શું છે એ પ્રશ્ન પણ મારા મનને એ વખતે વારંવાર મુઝવતો હતો. પાછળથી ભક્તિમાર્ગના વિવિધ સંપ્રદાયોના વિશાળ સાહિત્યને જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને મનની કેટલીક શુચિ ઉકડી ગઈ. ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ વચ્ચે ઘણું સામ્ય દેખાયું. માનવ આત્માની અલૌકિક સ્નેહની ભૂખને સંતોષવાની વાસનામાંથી ભક્તિમાર્ગનો તથા ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે, એમ લાગ્યું.

જે કે દેશકાળના ભેદને લીધે તથા સામાજિક તેમ જ સાસ્કારિક પરિસ્થિતિને અંગે આપણા ભક્તિમાર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતા ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નથી અને એથી ઉલટું ખ્રીસ્તી ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણા ભક્તિમાર્ગમાં નથી એ વાત ખરી છે, છતાં આ બેય બિન્ન બિન્ન દેશકાળમાં આલેલા ધર્મપ્રવાહોમાં સામ્ય પણ ઘણું ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

ઈશતત્ત્વની સ્નેહસ્વરૂપતા:—ખ્રીસ્તી ધર્મે ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માન્ય છે. Love is God and God is love એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ખ્રીસ્તી ધર્મની આકર્ષકતાનું આ માન્યતા મોટું કારણ છે આ મુખ્ય માન્યતાની આસપાસ ખીજી અનેક કેમળ ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. અને ખ્રીસ્તીઓના ધાર્મિક માહિત્ય

ઉપર જ નહિ પણ લૌકિક સાહિત્ય ઉપર પણ આ માન્યતાએ તથા એને વીંટાએલી ભાવનાઓએ ઘણી બળવાન અસર કરી છે.

આપણો ભક્તિમાર્ગ પણ ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માને છે રસો વૈ સ એ હુતિ વચનને પ્રમાણુ રૂપ માની ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ઈશતત્ત્વને રસરૂપ-સ્નેહરૂપ માન્ય છે. અને આ એક માન્યતાની આમવાસ ખ્રીસ્તીધર્મથી કાંઈક જુદી જાતની પણ અનેક સુંદર ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. આ માન્યતાની છાપમાં ભક્તિમાર્ગનું ઘણું વિશાળ સાહિત્ય, સંસ્કૃતમાં જ નહિ પણ તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં પણ આજ સુધી વિકસ્યે ગયું છે. પણ ભક્તિમાર્ગની ખૂબ આપણા લૌકિક સાહિત્ય ઉપર આ માન્યતાએ ઝાઝી અસર કરી જણાતી નથી.

પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન-ભક્તિ:—આ દેશના ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો ભક્તિને જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન માને છે. ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતા પણ એવી જ છે. આપણે જોને ભક્તિ કહીએ છીએ તેને ખ્રીસ્તી સાહિત્ય પ્રભુ તરફનો પ્રેમ કહે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ પણ ભક્તિ શબ્દનો અર્થ સમજાવતા કહ્યું છે કે—

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ
સુદૃઢ સર્વતોડધિકઃ ।
સ્નેહો ભક્તિરિતિપ્રોક્ત
સ્તયા મુક્તિર્નિવાનયથા ॥

ભક્તિના વિવિધ અંગોની બાળતમાં બહુ મળતાપણું દેખાતું નથી, પણ પ્રાર્થનાનું તત્ત્વ બન્નેને માન્ય છે. ખ્રીસ્તી ભક્તનું હૃદય પોતાના ઉત્કટ પ્રભુપ્રેમના આવેગને પ્રાર્થના દ્વારા શમાવે છે. આ દેશના ભક્તોએ પણ એ માર્ગનો કાંઈ ઓછો આશ્રય લીધો નથી. બન્નેનો

અને ક્રીંતનો ખ્રીસ્તી માર્ગની સમુદ-પ્રાર્થનાનું સ્થાન સાચવે છે.

ખ્રીસ્તી ધર્મ મોટે ભાગે મૂર્તિવાદને માનતો નથી એટલે આપણા ભક્તિમાર્ગની દેવમૂર્તિની સેવા જેવું ખ્રીસ્તી ધર્મમાં કાઢી નથી. પણ વૈષ્ણવ-ભક્તો માનસીસેવાને હિલુટ માને છે. (માન-સી સ્વા પરામત્તા) અને ક્રમે ક્રમે ચિત્તને માનસી મેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો આચાર્યો-એ બોધ કર્યો છે.

અવતારવાદ-ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ બન્નેને અવતારવાદ માન્ય છે. ઇશતત્ત્વ મનુષ્ય રૂપે અવતરે છે. એટલી વાત ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે છે. પણ આપણા ભક્તિમાર્ગે આવેલાવ-તાર, લીલાવતાર વગેરે અવતારના જે પ્રકારે કલ્પ્યા છે તથા એનો જે વિસ્તાર કર્યો છે તે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નથી.

ભક્તનું વર્તન-ભક્તનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ એ બાબતમાં મળનાપણું હોવાનો સભવ ઘણો થોડો છે. છતાં ભક્તહૃદયની અંતઃસ્થિતિના સામ્યના પરિણામ રૂપ સમાનતા એક બે બાબતમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પહેલી ઉપર સ્નેહ રાખવાનો. ખ્રીસ્તી ધર્મે ખામ બોધ કર્યો છે. અને એક પિનાના બાળકો તરીકે મનુષ્ય માત્ર સાથે બંધુભાવ રાખવાનું સૂચનું છે. વૈષ્ણવ ભક્તો અન્ય વૈષ્ણવોને આત્મબંધુ ગણે છે અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ જોવાનું લક્ષ્ય રાખે છે —

सर्वं भूतं पुं यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

(ભાગવત.)

આપણા ભક્તિમાર્ગ દીનતાને ભક્તનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે અને જો કે વર્તમાન ખ્રીસ્તી પ્રજાઓમાં દીનતાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ છે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મગ્રાસ્ત્રો તો દીનતા કેવળ બહુ બાર મુકે છે.

શરણાગતિ-ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો

પ્રભુને શરણે ગયા વગર પ્રભુતા અનુગ્રહ ન મળે એમ માને છે; અને થોડે ઘણે અંશે શુદ્ધ રૂપને પણ આવશ્યક ગણે છે, ઈશુખ્રીસ્તને શરણે ગયા વગર મનુષ્ય ઈશ્વરરૂપાનું પાત્ર ન બની શકે એ ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતાના મળમાં એટલી ભાવના ભક્તિમાર્ગની શરણાગતિની ભાવનાથી બહુ જુદી નથી. આ માન્યતાના પરિણામો પણ સરખાજ આપ્યા છે. મધ્યયુગમાં ખ્રીસ્તીઓએ અંધખ્રીસ્તીઓ ઉપર તથા એ જ ધર્મના જુદાં જુદાં ટોળાઓએ એક બીજા ઉપર અનેકધા જુલમો યુગ્મયો છે. હિન્દુધર્મે અહિન્દુ ઉપર તેને બળાકારે હિન્દુ કરવા માટે મોટા પાયા ઉપર જુલમો કર્યા હોય એવું જાણવામાં નથી, પણ વૈષ્ણવોએ શેવોને અને શેવોએ વૈષ્ણવોને વારંવાર બહુ કટ આપ્યું છે

પતિતોનો ઉદ્ધાર-ગમે તેવો પતિત પણ પ્રભુને શરણે જાય તો પ્રભુ એનો ઉદ્ધાર કરે છે એ માન્યતા ભક્તિમાર્ગ અને અને ખ્રીસ્તીધર્મ બન્નેમાં છે. ભક્તિમાર્ગના માર્ગદર્શકો પ્રભુને આ મદિમાં બતાવનાર અનેક આખ્યાનો છે. શુદ્રો અને અનાર્યોનો ઉદ્ધાર કરવામાં-એમને ઉંચા સંસ્કાર આપી હિન્દુપ્રજામાં ભેળવી દેવામાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિમાર્ગે ઘણું કામ કર્યું છે. વૈદિક બ્રાહ્મણમંત્રી વિરદ્ધ એવી આ ઉદ્ધારતા ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયોમાં થોડે ઘણે અંશે કિતૂરી છે

છેક ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં યવન (ગ્રીક) હેલીઓદોરસ પોનાને ભાગવત કહે છે. (જુઓ વેશનગરનો ગરુડધ્વજનો લેખ) અને છેક આધુનિક રુવામીનાગણુની કેટલાક જોગ્ગઓ ભક્તિ કરે છે. અલગત વૈદિક બ્રાહ્મણ મતે વારંવાર ભક્તોની આ ઉદ્ધાર ભાવનાને દાખી દીધી છે એટલે એનો પાછલા કાળમાં બહુ વિકાસ થઈ શક્યો નથી. પરંતુ મંત્રભક્તોએ તો પોનાની લક્ષ્યગ્રેણીને અનુસરી બ્રાહ્મણ

મર્યાદાઓ સામે વારંવાર ઝડ ઉઠાવ્યું છે. આવા સંતોમાં રામ અને રહેમાનને એક ગણનારા કૃષ્ણીરુ સર્વથી આગળ ગયા જણાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો તો પતિતોદ્ધારનો દાવો અને એ માટેનો પ્રયાસ એટલા સુપ્રસિદ્ધ છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી.

કલાપોપક્રાંતિ—ખ્રિસ્તી ધર્મના અને ભક્તિ માર્ગના મૂળમાં હૃદયની સ્નેહાળ તથા કેમળ વૃત્તિઓ છે અને આ વૃત્તિઓ લલિત કળાઓની પ્રેરક પણ છે; કદાચ એ કારણથી કે ગમે તે બીજાં બળોને પરિણામે પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ તથા ભક્તિમાર્ગ લલિતકળાને અસાધારણ ઉત્તેજન તથા પોષણ આપ્યા છે મધ્યયુગમાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ તથા ચિત્રકળાનો ખ્રિસ્તીધર્મની છાયામાં કેવો ભવ્ય તથા કેટલો વિકાસ થયો છે એ સુવિદિત છે. એ'ટપીટર વગેરે દેવળો યુરોપમાંથી અદ્રશ્ય થઈ જાય તો ત્યાં જોવા જેવું સ્થાપત્ય કામ શું રહે? આદેશમાં ભક્તિપ્રધાન મહાયાન બૌદ્ધધર્મ કરતા કામકે ઉતરતે દરજ્જે પણ બીજા કોઈ પણ બળ કરતા બહુ બહુ વધી જઈને વૈષ્ણવ તથા શૈવધર્મે સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓને પોષેલ છે. પ્રાચીન કાળ માટે જુઓ એલીફન્ટા, એલેસારા વગેરે શુદ્ધાઓ; પાછલા કાળમાં, બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી અદ્રશ્ય થયા પછી તો વૈષ્ણવોએ, શૈવોએ તથા કંઈક અંશે જૈનોએ આ દેશની સ્થાપત્યકળાને આજ સુધી હવની રાખી છે. દેવમૂર્તિઓ સિવાય બીજાં શિલ્પની તો કદાચ આપણને ખબર જ નહોતી. ચિત્રકળાને વૈષ્ણવધર્મે પાછલા કાળમાં ઘણું પોષણ આપ્યું છે. (જુઓ રાજપૂત ચિત્રકળાના નમૂના) આ ઉપરાંત ભક્તિમાર્ગે કવિતાને ઘણો ખોરાક આપ્યો છે અને સંગીતનો ઘણો ઉત્કર્ષ કર્યો છે. (જુઓ સૂરદાસ વગેરેના દાખલા) સંગીતકળાને હવની રાખવામાં

વૈષ્ણવ મંદિરો આજ પણ ઘણો ભાગ ભજવે છે.

આ વિષયનો આથી વધારે વિસ્તાર કરવાનું જરૂર નથી. ખ્રિસ્તીધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આટલા દૃષ્ટાંતો બસ છે. કારણ કે આ બાબતે બાલ આબૂપણ રૂપ નથી, પરંતુ તે તે ધર્મનું આત્મભૂત તત્ત્વ સાથે સંલગ્ન છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને લગતી કેટલીક કથાઓ શ્રી કૃષ્ણની કથાઓને કેટલેક અંશે મળતી આવે છે, પણ એ બાબતને હું તો વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદોએ તથા ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ આપણા ભક્તિમાર્ગ સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનું આ પ્રકારનું સામ્ય તરફ પકડ્યું હતું અને સ્વાભાવિક સ્વધર્માભિમાનને વશ થઈ આ દેશના ભક્તિમાર્ગ ઉપર-બાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર થઈ છે એમ માની લીધું. આમાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને આમાનુજની પણ પહેલાંના દ્રાવિડ સંતો ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી ઘણે કાળે જન્મેલા હોવાથી એ બધા ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરને સંભવિત માનવામાં કાંઈ વાધો નડ્યો નહિ. પણ છેડા વીશ પચ્ચીશ વર્ષની પુરાતત્ત્વ વિષયક શોધખોળના પ્રકાશની મદદ વડે પ્રાચીન સંસ્કૃત તેમજ તામિલ સાહિત્યના ઉડા અભ્યાસને પરિણામે હવે તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે ભક્તિમાર્ગનું-ભાગવતધર્મનું મૂળ ખ્રિસ્તી ધર્મથી જ નહિ પણ કદાચ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) આ દેશના સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં પ્રભુપ્રેમને લગતી વાત આવે ત્યાં ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું અસર માનવાનો પવન હવે બંધ થઈ ગયો છે; પણ દાલમાં ભક્તિમાર્ગના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે

સામ્ય ણતાવીને ઉપસંહારમાં ખ્રીસ્તી ધર્મને ઉચ્ચતર દર્શાવનાનો પ્રયાસ થાણા વિદ્વાન પાસ્ટરી-ઓ કરે છે'

ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીજી શનકના વેશનગરના લેખમા તથા પાતંગલ મહાભાષ્યમા જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રાચીનતર ભાગવત ધર્મમા તો નરિંજ પણુ પાછળથી વિકાસ પામેલા ભક્તિમાર્ગના મહા પ્રવાહમાં ક્યાક ખ્રીસ્તી ધર્મનીયે અસર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી, પણ ભક્તિમાર્ગના પ્રાણમૂત તન્વો તો સ્વતંત્ર રીતે વિકસેલા દેખાય છે. ખરી રીતે પરમતત્ત્વની ઝંખનામા દોહતાં માનવ દૃઢ્યની સ્નેહાળ અને કોમળ વૃત્તિઓનું પરિણામ ભક્તિમાર્ગમાં અને ખ્રીસ્તી ધર્મમા કેટલેક અંશે એક સરખું આચ્યું છે. બન્નેમા જે અમુક સમાન મિદાન્તો દેખાય છે તે એકની ખીજ ઉપરની અમરનું પરિણામ નથી પણ સર્વ દેશકાળમાં માનવ-હૃદયની સ્નેહાળ વૃત્તિઓ સમાન હોવાનું પરિણામ છે. વળી મનુષ્ય યુદ્ધિએ ભક્તિના મૂળ તત્ત્વનો પોતપોતાનાં દેશ, કાળ, સંસ્કાર, વિચાર, વ્યવહાર, પરપરા વગેરેને અનુસરી જે વિસ્તાર કર્યો છે તેમા ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ એટલા જુદા પડે છે કે એકની ખીજ

ઉપરની અસરનો પ્રશ્ન તદ્દન હિટી જાય છે.

ભક્તિમાર્ગ ઉચ્ચતર કે ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉચ્ચતર એનો વિચાર જ મને તો અસંભવ લાગે છે. હૃદયમા ઉંડા કિતરીને જોઈએ તો એક પરમાત્મા તરફ પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે. અને પરમપિતાની રહેજ પાણુ ઝાળી થતા ભક્તિમાર્ગ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ કાઢ દેખાતું નથી. માત્ર એક પ્રેમરસ સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે.

તા. ક ઋક્મંલિના વગેરે મંત્ર ભાગનાં અધિક ભાગો ન હોવાનું કારણ પાછળથી મને સમજાયું કે ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાને દિન્દુ સમાજના મન ઉપર એટલી હિટી અને પ્રકળ અસર કરી કે બધા આચાર્યોએ પોતપોતાના મત સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદો ઉપર મોટા ભાગે રચ્યા. આ રીતે ઉપનિષદ ભાગ આગળ મંત્ર ભાગ રચી લાગીને ગોણ પડી ગયા. પણ આ જમાનામા મંત્ર ભાગના ઐતિહાસિક મહત્ત્વને લીધે સરકારી દિન્દુઓની નજર એ તંત્ર વધારે જાય છે એટલે જે કોઈ પ્રતિભાશાળી વેદાભ્યાસી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મંત્ર ભાગનું વ્યાખ્યાન કરે તો નિસંશય આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમા ઘણો અગત્યનો ઉમેરો થાય.

શા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી એ નાટિકાનો સાર

[ધાર (પૂર્વની સુપ્રસિદ્ધ ધારાનગરી) મા કમાલમાલા નામની પુરાતન મસ્જિદ આવેલી છે જે, પૂર્વ મહારાજા લોજનું સુપ્રસિદ્ધ “શારદાલવન” (લોજનો દરબાર) હતું અને હજુ પણ લોજશાહાને નામે ઓળખાય છે. આ દરબારને મસ્જિદના રૂપમાં મુસલમાનોએ ફેરવ્યો છે એ મકાનમાં સહસ્ત્રાવધિ શિલાલેખો સંસ્કૃત અને માગધી લાખમાં હતા, જે મુસલમાનોએ નિમજ પઠવાની ખેંઠો પર લાદીઓ તરીકે વાપર્યા અને શિલાલેખો વચ્ચે નાખ્યા, તેમજ લીતોની અદર ઢંધા ચણી દીધા. આ રીતે સંસ્કૃત વાક્યમયનો અખૂટ ભંડાર, જે હૈયાત હોત તો ધણું અવગણ્ય પાડી શકત તેનો નાશ થયો. આ મસ્જિદની લીતમાંથી એક નાનો પથ્થર પડી ગયો, જે તપાસતા શિલાલેખ હોવાનું જણાયાથી ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના નવેમ્બર માસમાં એ વિભાગમાંથી શિલાલેખો કાઢવામાં આવ્યા તેમાં એક મોટા પથ્થર પર એક નાટિકા અર્ધી મળી આવી એ જ ણાણુમાં એટલા જ કદનો બીજો પથ્થર હતો જે આ નાટિકાનો ણાકાનો ભાગ હોવા સંભવ છે આ પથ્થર તદ્દન ધસી નાખવામાં આવ્યો છે અને માત્ર એકાદ બે છટાછવાયા અક્ષરો સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું. ત્રીજા પથ્થર પર લોજરાજાએ રવતઃ માગધી લાખમાં રચેલ ‘હર્મસ્તોત્ર’ કોતરેલું છે અને એનું કદ પણ ઉપરના પથ્થર જેટલું જ છે. હજુ પણ એ દિવાલોમાંથી ફેટલાક વધુ શિલાલેખો મળી આવવા સંભવ છે. મળી આવેલ નાટિકાનું નામ “પારિજાત મંજરી અથવા જયશ્રી છે.” ગુજરાત પર માલવાના રાજા અણ્ડન વર્મદેવે ચટાઈ કરી અને પૂર્વ પર્વતની લડાઈમાં ગુજરાતના રાજા જયસિંહ (૧)ને હરાવ્યો અને તેની કુવરી કેદ પકડાઈ આટલી આ નાટિકામાં ચૈતિહાસિક ઘટના છે. આ નાટકનો કર્તા રાજ્યગોર મદન અને પથ્થર ઉપર કોતરનાર શિલ્પકાર સોની રામદેવ છે. આટલી માહિતી આપી આ નાટિકાનો હક સાર નીચે પ્રમાણે રાક કરું છું.*]

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી

અંક પહેલો

લેખની શરૂઆતમાં વિદ્યાદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કર્યા પછી નાટકની વસ્તુ-રાજા લોજના જેવા જ પરાક્રમી તેના વંશજ રાજા અણ્ડન-વર્મદેવના ગુણગાન છે એમ દર્શાવે કરવામાં આવ્યો છે અને આખો લેખ બે શિલાઓ પર કોતરવામાં આવ્યો છે.

નાટકનો સૂત્રધાર પ્રેમદેવીનું આવાહન કરી, લોજના ગુણ ગાન ગાઇ, પોતાની સ્ત્રી નર્તને બોલાવે છે અને તે બંને વચ્ચે થતી વાતચિત

નાટકની પ્રસ્તાવના રૂપે થાય છે સૂત્રધાર બહેર દરે છે કે પ્રેક્ષકોએ ચૈત્રમાસ (માર્ચ)ની પૂર્ણિમાને દહાડે રંગભૂમિપર રાજ્યગોર આચાર્ય મદન રચિત ‘પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી’ નામનું નવીન નાટક ચંદ્રની માયક અધકાંતો નાશ કર્તા દેવી સરસ્વતીના મંદિરમાં ભજવી ખતાવવા આજ્ઞા કરી છે. આ મંદિર ધ્રાગનગરીના ૮૪ ચોટમાં આવેલા સધળા મંદિરોના આબૂષણ રૂપ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વિખ્યાત

* મળી આવેલ નાટિકા મૂળ સંસ્કૃતમાં મેન્દરગ્રીષ્ઠ તથા પથ્થરોના પાષાણમાં અ.માસ. ૧૯૦૩માં છે.-પુ. વિ. મ.

કવિઓ, અને દૂર દેશથી આવના સમર્થ વિદ્વાનોને પરસ્પર મળવાનું સંકેતરથાન છે.

પત્ની નટી વસન્તઋતુના વર્ણન કરે છે અને સમાની ઉડકંઠા જાણી લઈ સૂત્રધારને નાટકની વસ્તુ કહેવા વિનવે છે. સૂત્રધાર નીચે પ્રમાણે વહે છે.

પ્રિયે, મર્યાદા નૃપતિ ભોજનો કુળદીપક-વશન, શયીરોતો ચૂડામણિ રાજ્ય અશ્વિન-વર્મદેવ અને ગુજાતનો નૃપ જયમિલ એ બે વચ્ચે લડાઈ સળગી; અને પર્વપર્વન (ધાતું) કરી પંચમહાલમા આવેલો પાવાગઢ)ના પડોશમા બંને નૃપતિઓ વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું. જેમા બંને સૈન્યો તોફાનમા મહાસાગરના મોજાઓની માફક એક બીજા સાથે અથડાયા. હુશ્મનનું લડકર હાર પામી રણભૂમિ છોડી નાસી ગયું. ધારાના વિજયી નૃપેન્દ્ર બાણવૃદ્ધિ બંધ કરી; તેના પરાક્રમથી પસન્ન થયેલા દેવેએ આકાશમાથી રાજ્યપર પુષ્પવૃદ્ધિ વરસાવી, અને તેની સાથે એક પારિજાત (સ્વર્ગીયવૃક્ષ)ની પુષ્પમંજરી તેના વૃક્ષસ્થળ પર આવીને પડી. અતીવ ચમત્કારીક રીતે આ પુષ્પમંજરીમાંથી એક અપૂર્ણ લાવણ્યવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ અને તેની સાથે જ એવી આકાશવાણી થઈ કે તે કન્યાને વરવાથી ધારાનો નૃપતિ રાજ્ય ભોજના જેવો સમૃદ્ધિવાન અને સુખી થશે.

આ ચમત્કારથી નટી વિસ્મય પામે છે. સૂત્રધાર ખુલાસા કરે છે કે આ કન્યા ગુજરાતના આલુક્ય નૃપતિની કીર્તિ હતી, રણભૂમિમા તેના પિતાની હાર વખતે તે મૃત્યુ પામી, પારિજાતમંજરી રૂપમા કેરવાઈ, પાંચી સ્ત્રી રૂપે ઉત્પન્ન થઈ.

રાજા તેણીના મૌઠ્યથી મુગ્ધ થયો, પરંતુ, વડીલોની શરમથી ઝાંઝો વખત તેણીના સાસુ જોઈ શક્યો નહિ; તેણે પોતાના વિદ્યાસુ કંચુકી કુસુમાકન્ને તેણીના ન્દ્રાણ અને સંભાળ લેવાનું કાર્ય સોંપ્યું.

કંચુકીપત્ની વસન્તલીલાએ પારિજાત-મંજરીને ધાગગિરીનાં શિખરપર આવેલાં મુંદર પ્રમાદવનના મણિમંડપમા રાખી.

રાજ્યનો કાન્તાર વિદ્યાસુ મંત્રી નાગયજ્ઞ પર નાખી, રાજા પોતે વસન્તોત્સવ જીવતાં પોતાના નવીન મનોહર રાજમહાલયના દિવ્યતમ ઓરડામા જાય છે. રાજા અને રાજીને જોતા જ સૂત્રધાર તેમના ગુણગાન કરવા લાગે છે: “પરમાર કુળદીપક, સુભટ પુત્ર, અને ગુજરાત સાથેના યુદ્ધમા પોતાનું પગાક્રમ અને શોર્યની દમણા જ જેણે પ્રતીતિ આપેલી છે એવા યુવાન નૃપતિ અશ્વિનદેવ કેવા મનોહર છે ! જુવો ! જુવો ! લાવણ્યવતી રાણી કુંતલ (દમ્પત્ય)-નરેશપુત્રી સર્વકલા પણ રાજાની સાથે બિરાજે છે.” આ પ્રમાણે મુખ્ય પાત્રોની ઓળખ આખી સૂત્રધાર જાય છે,

રાજા અને રાણી વચ્ચે વિદ્વપક સાથે વસન્તોત્સવ નિરખી આનંદ અનુભવી રહ્યાં છે. આ ઉત્સવમા ધાગનગરીના તમામ લોકો-અમીર અને ગરીબ-ભાગ લઈ રહ્યા છે કોઈ ગાય છે, કોઈ વૃત્ત કરે છે, કોઈ ટોલ વગાડે છે, કોઈ એક બીજા પર ગુલાલ અને પાણીની પિચકારીઓ મારી રહ્યા છે-આ પ્રમાણે ઉત્સવ પૂર બહારમા ચાલી રહ્યો છે.

રાણીને આશ્ચર્ય અને માધવીલતાનાં લક્ષ કરવાના છે તે સાબરી આવે છે અને આ વારતે તૈયારી કરવાને ધારાગિરિ પર આવેલી પ્રમાદવન નામની રાજવાટિકામા તેણી જાય છે.

આ બધો વખત રાજાના ગ્રેમમાં પડેલી પારિજાતમંજરી એકાન્તમા રાજા પોતાને આઢે છે કે નહિ તે ખબર નહિ હોવાથી વિરહાતુર અવસ્થામાં ઝૂરે છે. રાજા પણ તેણીને આહતો હતો પરંતુ હજી સુધી રૂંચ તેણીને મળી પોતાનો ગ્રેમ વ્યક્ત કરવાની તેને તક મળી ન હતી. ઉત્સવ જોતાં જોતા પારિજાતમંજરી તેને

સાભરી અને તેણીના વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યાં વિદ્વષ્ટે ધારાગિરિપર રાજવાટિકામાં ફરવા જવા મૃત્યુના કરી.

અહીંઆ 'વસંતોત્સવ' નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક બીજો

કંચુકી કુસુમાકર પ્રવેશ કરે છે અને ઉદ્યાનની શોભા અને મધુર વાતાવરણની આહ્લાદકતા તથા લગ્નોત્સવ ઉજવતી રાણીનું વર્ણન કરે છે.

આ વખતે વાટિકામાં લગ્નોત્સવ જોવા આવેલા ધારાના લોકોની દૃઢ ભ્રમી હતી અને આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો અને નર્તકીઓ મંગળ લગ્નગીતો મધુર સ્વરે ગાઈ રહી હતી. આ રમતગમતોની વચમાં કુસુમાકરને પારિજાતમંજરી યાદ આવે છે અને તેણીની રાજના દર્શન વાસ્તે ઉત્સુકતા તથા ઉત્સવો જોવાની ઇચ્છા તેને સાભરી આવે છે.

ઐટલામાં કુસુમાકરની પત્ની પ્રવેશ કરે છે અને પારિજાતમંજરીની વિરહાતુર દશાના ખખર તેને આપે છે. કુસુમાકર પોતાની પત્નીને ખખર આપે છે કે માધવીલતાનો લગ્નોત્સવ નિરખવાને રાજ વાટિકામાં આવવાનો છે અને પ્રસંગે લાભ લઈ છુપી રીતે પારિજાતમંજરીને મળવા માર્ગે છે. વધારામાં કુસુમાકર કહે છે કે રાજની દશા પણ પ્રેમાતુર છે અને આ ખખરથી પારિજાતમંજરીને આશ્વાસન આપવા પોતાની પત્નીને સૂચના કરે છે.

રાજ વિદ્વષ્ટની સાથે વાટિકામાં આવે છે અને વાટિકાના મનોહર દેખાવનું વર્ણન કરે છે. એક જ વૃક્ષપર વિવિધ રંગ કુલો જોવાથી વિદ્વષ્ટ અચંબો પામે છે અને તેના આ અજાનથી બધા આનંદ પામી તેની હારી કરે છે.

તુરંતજ નર્તકીઓ અને ગીત ગાનારીઓથી પરિવેષિત રાણી પ્રવેશ કરે છે.

રાણી માધવીલતા અને આશ્રિત યુગલ રાજને દાખવે છે દરમિયાન વસંતલીલાને એક સુદર યુક્તિ મુજબ આવે છે અને તેને અમલમાં લાવે છે. તે યુક્તિ એ કે રાણીના કોષ્ટ પણ આભૂષણમાં પારિજાતમંજરીનું પ્રતિબિંબ પાડવું અને રાજને તે દેખાડવું. પારિજાતમંજરી જે વૃક્ષ ઘટામાં છુપાઈ હતી તેના પાંદડા તેણી ખસેડે છે અને મંજરીનું પ્રતિબિંબ રાણીના કર-ણાભરણમાં પડે છે. રાજ તે પ્રતિબિંબ જુલે છે અને રાણીનો કાન જાણને આનંદમાન દશામાં પ્રતિબિંબ નિરખી રહે છે. વસંતલીલા પારિજાતમંજરીનું ધ્યાન રાણીના કાન તરફ ખેંચે છે. જ્યાં તેણી પોતાનું અને રાજનું પ્રતિબિંબ સળેડે આવેલા જુલે છે.

પારિજાતમંજરીને હજુ શંકા રહે છે કે રાજનું ધ્યાન રાણીના આભૂષણ તરફ ખેંચાયું છે કે પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ ખેંચાયું છે અને તેનો નિર્ણય કરવાને ઉત્સુક બને છે. વસંતલીલા તેણીની મુઝવણ સમજી જાય છે અને તેણીને ખાતરી આપવાને પાછી પાંદડા પાછળ તેણીને સંતાડી દે છે. રાજ પોતાની પ્રિયાનું પ્રતિબિંબ અચાનક અદૃશ્ય થઈ જવાથી દુઃખ પામે છે. પાછળ નજર કરતા પાંદડામાં છુપાયેલી પારિજાતમંજરીની રાજને ઝાંખી થાય છે. પારિજાતમંજરી પણ પ્રત્યુત્તરમાં રાજ તરફ એક મધુર સ્નેહભીનું કટાક્ષ ફેંકે છે. રાજને પોતે કયા ઉભો છે તે ભાન આવતાં પાછો તે કરણાભરણ તરફ પૂર્વની માર્ગ જોવા લાગે છે. મરકરો વિદ્વષ્ટ અને રાણીની ઘસી કનકલીલા રાજ અને પારિજાતમંજરી વચ્ચે થી ચાલી રહ્યું હતું તે જાણતા હોવાથી અચંચક મંદ હાસ્ય કરે છે

અંચાર સુધી રાણી રાજાને પ્રવ્રત રાખવાને પોતાનું મુખ તથા કાન રિચર રાખી રહી હતી; હવે તેણી થાકી દટાળી વળ્ય છે, રાણીની જગ્યા આખ કમકવા માટે છે અને તેણી પોતાની દાસી તન્દ્ર ઓગિતુ જીવે છે. રાણી દાસીને દાન્ય હતી અને રાજા તેણીને કાંઈ નિશાનીઓ કરતો દેખી વળ્ય છે. રાણીને આગા કાઠ બેઠ છે એમ દૃઢ શંકા આવે છે અને શુભામા રાજાને છોડી લાથી ચાલી વળ્ય છે. રાજા હવે રાણીને મનાવવા જશે એમ ધારી પારિજાતમંજરી અને વમંતલીલા તેઓની સત્તાવાની જગા છોડી મહિમંડપ તરફ વળ્ય છે. આથી રાજા જ્યારે પોતાની રિચના મુખ-દર્શન વારતે ફરીથી પાછળ નગર દરે છે તો ત્યાં કેઈ માણુમ પહોંતી નથી. વિદ્યુતની માથે રાણી મહિમંડપમા વળ્ય છે. ફરથી રાજા પારિજાતમંજરીને ત્યા જીવે છે. રાજા થોડા પુષ્પો ચૂટે છે અને છુપાઈને આગળ જઈ પારિજાતમંજરી પર એક પછી એક પુષ્પો ફેંકે છે. રાજાને પોતાના પર પુષ્પ-ખાણીની વૃષ્ટિ કરતો કામદેવ ધારીને પારિજાત-મંજરી મુદિત થાય છે રાજા છતો થઈ વમં-તલીલાને તેણીને શુદ્ધિમા લાવવામા મદદ કરે છે.

ખાન આવતા પારિજાતમંજરી ત્યાંથી જવાની દરજા દેખાડે છે, પરંતુ રાજા એક મહુરૂં દાન્ય અને પ્રેમમય વૃષ્ટિ કરવા વિનવી તેણીને ફેંકે છે.

દંમિઆન રાણીની દાસી કનકલીલા કાથમા કન્યાબરણ લઈ ત્યા આવતી દેખાય છે. રાણીની દાસીને આવતી જોઈ રાજા

પારિજાતમંજરીને પોતાની પાંદ પાછળ મંત્રાણી ફેંકે પછી રાજા કનકલીલાને રાણીનું નાવન કરામા મદદ કરવા વિનવી છે. કનકલીલા રાણી તરફથી રાજાને કન્યાબરણની બેઠે અર્પણ કરે છે, અને રાણીના કાંઈ મંદેરા મંજગાવે છે.

રાજા મોનું નમણ વળ્ય છે અને રાણીને મનાવવા જીવન ન જવા નિશ્ચય કરે છે. જાણે સંગીતમા રાખ્યાનુ આવાગમન માછ વળ્ય છે. રાજાના જવાથી પારિજાતમંજરી દિલગીર અને વિરહાતુર બની વળ્ય છે, વસંતલીલા તેણીને આશ્વાસન આપે છે રાજા તેણીની પ્રેમનિશ-ચિનાથી વિરમય પામે છે અને જીવન ન પાછો ત્યા આવવા વચન આપે છે. પછી વસંતલી-લાને તેણીની સંભાળ રાખવા બલામણુ ફરી રાજા ત્યાંથી વળ્ય છે. જતા જતાં ને પાછળ વારંવાર જોતો વળ્ય છે અને આખરે બારે દિવે ત્યાંથી અદૃશ્ય થાય છે.

દિવિમર્યાદામા રાજા દેખાય છે ત્યાં સુધી પારિજાતમંજરી તે તરફ જોઈ રહી છે. રાણી હવે પોતાને મૃત્યુ શિક્ષા કરમાવશે એમ ધારી બીકથી પારિજાતમંજરી આત્મચાન કરવા વિચાર કરે છે. વસંતલીલા તેણીને શાંત ખાડે છે. પારિજાતમંજરીની દિલમ્બ દશથી વમંતલીલાને તેણીની છંદગી વિષે શંકા થાય છે અને તેણીના પર બરાબર ધ્યાન રાખવા નિશ્ચય કરે છે.

અર્હિઆ બીજો અંક સમાપ્ત થાય છે.

પંથગને છેડે એમ કહેવામા આવ્યું છે કે આ પ્રશસ્તિ (સ્તુતિ) સિંહકથુવ સોની રામ-દેવ નામના પ્રવીણ શિસ્પકારે પંથગ પર કોત-રેલી છે.

અ. સો. પુતળીબાઈ કાબરાજી:-

આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ

૧

જે સ્વર્ગવાસી નરના સમારક અર્થે આ ગ્રંથ લખાય છે તે એક કવિ હતો, માટે મેં આ વિષય કવિતાને લગતો લીધો છે, અને હિંદમાં થઈ ગયલી સ્ત્રીકવિઓ બાબે કંઈક વિવેચન કરું છું. આપણે ગુજરાતીમાં લખી ગયલી કેટલીક સ્ત્રીઓને ઓળખીએ છીએ પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ખીલેલા આપણા કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રીઓ ઘણી હતી જેમના નામ પણ આપણે જાણતાં નથી.

થોડા સમય ઉપર એક ઇંગ્લેન્ડ બાઈ, નામે મિસિસ મેકનિકલે હિંદની સ્ત્રીકવિઓ અને તેમની કરેલી કવિતાઓ-એ નામનું એક નાનું પુસ્તક પ્રગટ કરી આપણા દેશની સેવા બજાવી છે, તેના આધારે આ વિષય લખવાને હું શક્તિમાન થઈ છું.

૨

અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓ કવિતા કરતી હતી તે ઋગ્વેદમાં પુરુષો ભેગી સ્ત્રીઓની કવિતાઓ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાંની એક, નામે ઘોસાને માટે જણાયેલ છે કે તે રાજા કક્ષિવાનની પુત્રી હતી જે પોતે એક ઋષિ હતો અને દીકરીમાં અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈ તેને પોતે કેળવણી આપી હતી. એના લખેલા એ કાવ્યો વેદમાં મળ્યા આવે છે, તેમાં એક “અશ્વિનેને પ્રાર્થના” ઉંચી કાવ્યશક્તિ બતાવે છે.

એ પછી બૌદ્ધ ધર્મની સાધ્વીઓના કરેલાં કાવ્યો ગણી શકાય. જે “થેરી ગાથા”ને નામે ઓળખાય છે. એ કવિતાઓના પાલી ભાષા-

માંથી ઇંગ્લેન્ડમાં ભાષાન્તરનું મિસિસ પ્રિન્સ ડેવિડે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઈ. સ.ની પાંચમી સદીના આવા એક સંગ્રહમાં દરેક ગીતની સાથે તેની બનાવનારીનું કુંકું ચરિત્ર આપેલું છે. એમાં એક મુત્તા નામે છે તેને માટે કહે છે કે તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ધેર જન્મ પામી હતી, અને વયમાં આવી ત્યારે તેના માળાપે તેને એક ખુંધા બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પણ મુત્તાએ તેના ઘરમાં રહેવાની ના પાડી, તેને સમજાવીને પોતે મંસારના ત્યાગ કરીને ધર્મપરાયણ સાધ્વી બની. તેના એક કાવ્યની મનલખ નીચે મુજબ છે:-

અરે હું તો છુટી થઈ રે છુટી થઈ,-
તણ ખુંધી વસ્ત્રથી હું છુટી, મારી ધંટીથી,
મારા બાહણીઆથી, અને મારા ખુંધા વસ્ત્રથી.
અને આ ઉચ્ચ દશા પામી મુક્તિ મેળવી માંડું
મુત્તા નામ સાર્થક બનાવ્યું છે.”

પતાયારા નામે એક સાધ્વીને માટે કહે છે કે તેના પર કંઈ આક્રમક પડવાથી તે એક દલાડામાં પોતાના માળાપ, ભાઈ બેન, વર અને છોકરાને જોઈ એકલી અટુટી રહી ગઈ હતી તેથી થેલી થઈ તે રજાગતી હતી. પણ એક ડેકાણે બુદ્ધ ઉપદેશ કરના હતા ત્યાં જઈ લાગી અને તેના શબ્દો સાંભળ્યા પછી બુદ્ધે તેને આશ્વાસન દીધું તેથી તેનું મગજ ડેકાણે આવ્યું અને તેણે પોતાનું બધું દુઃખ બુદ્ધને કહ્યું. બુદ્ધે તેને ધર્મ-બોધ કર્યો, જેથી તે પોતાનું દુઃખ ભુલી અને બીજાઓને દુઃખમાં દિલાસો મળે એવા ઘણાં કાવ્યો તેણે રચ્યા. એ ઉપરાંત થેરીગાથામાં વાસીથી, ઉબ્બીરી, સુમના, સામા, સંચા

મુમંગલાની માતા, મેટ્રીકા એવી ઘણી સાધ્વી-
ઓના રચેલાં કાવ્યો આવે છે, જે બૌદ્ધધર્મી-
ઓ આજ સુધી ગાય છે.

૩

પછીની ત્રીકવિઓના સંસ્કૃત ભાષામાં
રચાયેલાં કાવ્યો પણ ઘણા મળી આવે છે.
ગંગાદેવી નામે ત્રીકવિ વિજયનગરના સ્થાપનાર
બળવાન રાજાની કુંવરી હતી એવું જણાયલું
છે. બીજી એક ચિત્તનિનમ્યા નામે હતી
તેનું ચરિત્ર મળતું નથી પણ તેના કાવ્યો પ્રેમ-
રસથી ભરેલા છે. એકમાં તે નીચે પ્રમાણે એક
યુવાન પ્રેમીને મધુકર સાથે સરખાવી કહે છે—

“હે મધુકર તારૂં ભટકતું મન તું બીજાં
ફૂલો તરફ લાઇ જા, જેઓ તારૂં વજન ખમી
શકે. અર્થ વિના અને ક્રમોસમે તું આ ચમે-
લીની ખોલતી કળીને શા સારૂં એટલો સતાવે
છે, કે જેમા હજી રજ પણ બંધાયું નથી ?”
સંસ્કૃતમાં લખનારી એક ત્રીજી પ્રિયંવદા હતી
જે બંગાલના ફેરીદપુર જિલ્લાના રહીશ એક
વિદ્વાન ગૃહસ્થની દીકરી હતી, અને એક તેવા
જ વિદ્વાનને પરણી હતી, અને પોતાના પિતાને
તેમજ પતિને સાહિત્યનો વધારો કરવામાં તે
મદદ કરતી હતી.

૪

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં તામિલ અને કાનડી
તેમ જ મરાઠીમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ કવિતા કરી
ગઈ છે. અવ્વધ નામે એકે તામિલમાં કાવ્યો
કર્યા છે તે હજી તે તરફ ગવાય છે, અને લોક
તેની કૃતિઓને એટલી આદરે છે કે દર મંગળ-
વારે તેની પૂજા થાય છે. અવ્વધના માનપિતા
પોતાની ભટકતી છંદગીને લીધે તેને છોડી
ગયા હતા, અને લોકે દયાની ખાતર તેને
પાળીને મોટી કીધી હતી, એટલે તેને કંઈ
પણ કેળવણી મળી હોય એવું લાગતું નથી.
તો પણ તે સમજાણી થતાં ગાવા અને કવિતા

જોડવા લાગી, જેથી તે લોકોને પ્રિય થઈ પડી,
અને તે લોક તેને “ખીન્ના એક પ્યાલા સારૂ
એક ગીત ગાનારી” એવા નામથી ઓળખવા
લાગ્યાં. તે ઘણું છંદી પણ આખી છંદગી
ભટકાને બીજા ભાગીને પૂરી કીધી. તે સારાં
શીખામણના વચનો ગાતી હતી. દાખલા તરીકે
એક ગાયનમાં તે કહે છે.—

“સોનાનો પ્યાલો ભાગ્યો તો પણ સોનું
તે સોનું જ રહ્યું.

(પણ) માટીનો ઘડો ભાગ્યો તો તે શા કામનો
જ રહ્યો ?

(તેમ) સદ્ગુણીનું સર્વસ્વ જન્ય પણ સદ્ગુણી
તે સદ્ગુણી જ રહે, જ્યારે દુર્ગુણીનું તેમ
જન્યું નથી.”

અંદાલ નામની એક તામિલ કવિ હતી
તે બાળપણમાં પોતાના માતપિતા સાથે મંદિ-
રમાં જઈ ભક્તિ કરતા શ્રી કૃષ્ણ ઉપર અતિ
મોહિત થઈ ગઈ અને વયમાં આવી ત્યારે
માનવી સાથે પરણવાની ના પાડી બેઠી, જેથી
શ્રી કૃષ્ણ સાથે તેનું લગ્ન શ્રી વીલીપુરના
મંદિરમાં કરી આપવામાં આવ્યું. એણે ભક્ત-
ભાવથી હજારો ભજનોના બે પુસ્તક કરેલા
છે, જે હજી વૈષ્ણવોમાં ગવાય છે.

કાનડી ભાષાના સાહિત્યને શોભાવી ગયલી
સ્ત્રીઓમાં શૃંગારમ્મા અને હોત્તમ્મા નામે બે
હતી. તેઓ મ્હૈસૂના રાજા ચિદ્દેવ રાયાની
દરબારમાં હતી. રાજા પોતે વિદ્વાન હોતા અને
ઘણાએક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો તેણે સંગ્રહ
કર્યો હતો, જે પાછળથી ટીપૂ સુલતાને બાળી
મૂક્યો. શૃંગારમ્માએ “પદ્મિનીકથાણ”
સંગીતમાં જોડ્યું હતું. હોત્તમ્મા રાજાના
પ્રધાનની ભત્રીજી હતી. પ્રધાને રાજા આગળ
તેની હોશિયારીના વખાણ કર્યા તેથી રાજાએ
તેને એક કવિતા લખવાનો હુકમ આપ્યો જેને
માન આપી તેણે એક કવિતાનું પુસ્તક રચ્યું

ને “હદીખદેય ધર્મ” એટલે પરણેલી સ્ત્રીનો ધર્મ એ નામે ઓળખાય છે.

શૃંગારસ્થાની એક કવિતાના શબ્દો સ્ત્રીનું માન વધારનારા છે. “અરે મુખો” તે ગાય છે “સ્ત્રી સ્ત્રી શું કરો છો? તમારી માતા જેણે તમને જન્મ દીધો તે સ્ત્રી નહિ હતી? અને સ્ત્રી વિના કેણે તમને બાળપણમાં સંભાળી પાળીપોષી મોટા કર્યા? તો સ્ત્રીને તુરુછ શા માટે ગણો છો?”

“દીકરો જન્મ્યો તો ખુશ થાઓ છો તે દીકરી જન્મી તો દિલગીર થાઓ છો એ શું કહેવાય? જે સંતાન સારાં નીકળે અને માબાપને મુખ પમાડે તે સંતાન, પછી દીકરો કે દીકરી.”

“પુત્ર અવતર્યો ને વારસ આવ્યો એ ખરું, પણ જે પુત્ર સારો નહિ નીવડ્યો, સારી કેળવણી નહિ પામ્યો તો માબાપને મુખનું સાધન થતો નથી, તે જ પ્રમાણે પુત્રી બીજા કુટુંબમાં પરણી જાય છે ખરી, પણ ગુણવંતી અને સારી કેળવણીવાળી હોય છે તો સાસ-રિયાને શોભાવે છે અને તેના વંશજો તેને માનથી યાદ કરે છે.”

એ પછી કાનડી ભાષામાં મહાદેવી સક્કા નામે એક સ્ત્રીનાં કરેલાં સંગીત કાવ્યો પણ ગવાય છે.

મરાઠી સ્ત્રી કવિઓમાં એક જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે તે ચોખ્ખા મેલાની સ્ત્રીને નામે ઓળખાતી કવિ છે. વરવડું બંને જાતિએ તુરુછ ગણાતા મહાર હતા. પણ વિઠોબાની પરમ આસ્થાથી ભક્તિ કરતા હતા. બંનેએ કવિતા કરેલી છે એક નમૂનો અહીં ઉતારું છું:-

“જે અભડાયો તો દેહ અભડાયો-

આત્મા તો શુદ્ધ છે!

એટલું તો મહા કોષ જોઈ શકે છે કે

અભડાવા વગર દેહ ધારણ કરી શકાતો નથી.

માટે ચોખ્ખાની સ્ત્રી કહે છે કે દેહની અશુદ્ધતા દેહમાં રહેવા દો પણ આત્માને શુદ્ધ ગણો.”

મુક્તાબાઇ નામે એક મરાઠી સ્ત્રી કવિતા કરી ગઈ છે. તેને માટે કહેવાય છે કે તે ચાર રજળનાં ભાઈબેનમાંની એક હતી, જેઓ એક વાર વાઘથી ખેડીને એક સંન્યાસીની શુદ્ધમાં ભરાયા. ત્યાં સંન્યાસીએ તેમને આશ્રય આપી વિદ્યા ભણાવી; અને ચારે ભક્તિમાન બન્યા, અને એક ભાઈએ તથા મુક્તાબાઇએ કવિત્વ-શક્તિ દેખાડી. મુક્તાબાઇ સોળ વર્ષની તો મરી ગઈ એટલે તેણે જે કાવ્યો કર્યા છે તે બાળપણમાં કરેલા કહેવાય. તોપણ તેમાં એવા શીલસૂરીભર્યા વિચારો છે અને એવી ભેદી ભાષામાં લખાણ કરેલું છે કે તેની મતલબ ભાષાન્તરમાં બતાવવી મુશ્કેલ પડે છે.

જનાબાઇ નામે એક હતી તે એક કવિ, નામે શ્રી નામદેવના ધરમા નિરાશ્રિત પડેલી ચાકરડી હતી. પણ કવિએ તેને વિદ્યા દીધી હતી, અને પંઢરપુરના શ્રી વિઠોબા ઉપર તેને અતિ પ્રેમ અને આસ્થા હતી, જેથી તેણે ભક્તિભાવથી ભરપૂર અભંગો ઘણી અસરકારક અને શુદ્ધ ભાષામાં રચ્યા છે જે હજી વિઠોબાના મંદિરમાં ગવાય છે.

બીજી મરાઠી કવિઓમાં અદિનાથાર્થ હતી જે કવિ તુકારામની શિષ્ય હોવાથી તેની ઢબ ઉપર કવિતા કરી ગઈ છે.

૫

ઓગણીસમી સદીના કેળવણીના ઝમનામાં ઘણી મરાઠી સ્ત્રીઓએ કવિતા કરી છે જેમાંની એક ખ્રીસ્તીબાઇ, નામે લક્ષ્મીબાઇ નિલકના કાવ્યો વખણાય છે.

દ્રાવણકોરના પ્રખ્યાત રાજકવિ રવિવરમન દમ્પતીની દીકરી નામે કૃત્તીકૃત તંત્રચી મલ-

યાલમ ભાષામાં ઘણી કવિતાઓ કરી ગઇ છે. એ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં જન્મી હતી અને એના પિતાએ એને કેળવણી આપી હતી.

કારમીરમા લાલદેહ નામે એક સ્ત્રીકવિ થઇ ગઇ છે કે જેના કરેલા કાવ્યોમાના થોડાનો દંત્રેશમા તરંગુમો કરવામા આવ્યો છે. એ શિવભાર્ગવી એક યોગિની હતી. એના કાવ્યો દિદ, મુસલમાન અને ખીજન ધર્મવાળા પ્રાર્થના તરીકે ગાય છે, કેમ જે તેમાં મુખ્ય વિષય એકેધરવાદનો છે સંસારની ક્ષણભ્રમશુરતા વિષે તે નીચે પ્રમાણે ગાય છે:-

“ એક પણ જોઈ છું તો
એક મોટી નદી વહી જાય છે,-
એક પણ જોઈ છું તો
નથી પૂલ કે તરી.
એક પણ જોઈ છું તો
એક છોડ ફૂલથી ભરપૂર છે,-
એક પણ જોઈ છું તો
નથી શુભાષ્ય કે કાટો
એક પણ જોઈ છું કે
ચુલામા ભડકા દેખાય છે,-
એક પણ જોઈ છું તો
નથી ચુસો કે હુમોડો.
એક પણ જોઈ છું કે
પાડવોની મા દેખાય છે,-
એક પણ જોઈ છું તો
કુંભારની માસી દેખાય છે.”

૬

હિન્દી ભાષામા કવિતા કરી ગયલી છ સ્ત્રીઓમા સૌથી પ્રખ્યાત મીરાબાઈ છે, કે જેણે શુન્દરાતીમા પણ કાવ્યો રચ્યા છે. એના જ્ઞાત બાળે જુદી જુદી વાતો ચાલે છે પણ

* વાદવો અને નેમની માતા હતાંએ બ્રહ્માણના રંગ વધ એક કુલાવના વદમા આશ્રય લીધો હતો તે વિશે આ ઇસાદો છે.

હવે નિર્વિવાદ માણત થયું છે કે તે મેવાડના રાજકુંવર ભોજરાજને પરણેલી હતી. પણ તે ગાદી આવ્યા અગાઉ જ મરણ પામ્યો. એ પછી થોડે વખતે મહારાણા કુંબને તેના એક જેઠા ઉદ્દેશણે મરાઠી નાખ્યો અને પોતે મેવાડની ગાદી લીધી, અને વિધવા થયલી રાજવંશ ઉપર જુલમ શુન્દરવા માર્યો જેથી તે ચિનોડ છોટી નાસી ગઇ અને રાઈદામતી શિષ્ય બની રાધાકૃષ્ણના પ્રેમની કવિતાઓ કરી લોકને શીખવવા લાગી.

ખીજ એક હિન્દીમા લખનારી સ્ત્રી કવિ. રૂપમતી હતી. જાતિએ તે દિદ હતી, પણ માળવાના મુમલમાન રાજા બાજબહાદુરની જોગમ થઇ હતી. બંને ગાયનમા ઉત્તાદ હતા. ઇ. સ. ૧૫૬૦મા બાદશાહ અકબરે માળવા ઉપર ચડાઈ મોકલી. બંને લડાઈમા દિદેરી લડ્યા પણ હાર પામ્યાં એટલે રાત્રુના હાથમા ન જતા રૂપમતીએ ઝેરનો પ્યાલો પી જીવ કાઢ્યો. તેણે બાજબહાદુરને સંજોર્ધાને પ્રેમતા ગીતો કરેલા છે જે હજી માળવામા ગવાય છે.

ખીજ એક હિન્દીમાં કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રી જેણે પ્રેમ અને નૃંગારના કાવ્યો લખ્યા છે તે શેખ રંઝેજણને નામે જોળખાય છે. તે મુમલમાન હતી, અને કપડા રંગવાનો ધંધો કરતી હતી.

એણે બન્યું કે એક બ્રાહ્મણ કવિ, નામે આલમે તેને ત્યા પાંચડી રંગવા મોકલી, પણ તેના પરમા પોતે લખેલી કવિતાનો કાગળનો કટકો હતો તે કાટી લેતા ભૂલી ગયો. રંઝેજણે તે જોયો અને તેમા લખેલા એક ચંદ્રણમાં ખીજું પોતે લખી બ્રાહ્મણના પૂછેલા એક સવાલનો જવાબ દીધો, અને પાંચડી રંગાને ઘડી વાળી ત્યારે કાગળ તેમા પાછો મૂક્યો, અને પાંચડી મોકલી આપી. ઉકેલતા માહે કાગળ જોઈ બ્રાહ્મણે પેલુ ઉમેરેલું ચંદ્રણ જોયું અને

અજળ થઈ રંગેજાણુને પૂછવા ગયો કે આ કોણે લખ્યું, અને તેના જવાબથી પ્રસન્ન થઈ પાંચડીની રંગામણ એક આનો અને કવિતાની કિંમત એક હજાર મુદ્રા આપી. આમાથી પ્રેમ બાજ્યો અને બ્રાહ્મણ રંગેજાણુને પોતાને ઘેર રાખીને વટલી ગયો.

ખીજી હિંદી કવિઓમાં દયાબાઈ અને સહ-
નેબાઈ એ બે નામ મળે છે. દયાબાઈનો કહેલો “ દયાબાઈ ” ઇ. સ. ૧૭૫૧માં લખાયો હતો.

હાલના વખતમાં શ્રી સરસ્વતી દેવી અને ખીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હિંદીમાં કવિતા કરે છે.

૭

બંગાળી સ્ત્રીકવિઓમાં રામી નામે એક ધોળણુની કરેલી કવિતા પહેલી મૂકી શકાય, જે ઇ. સ. ની પંદરમી સદીમાં થઈ ગઈ. કેમ જે તે અગાઉ કોઈના કાવ્યો મળતા નથી. એની કહાણી અજળ જેવી છે. ચંડીદાસ નામે એક પ્રખ્યાત બંગાળી કવિ જે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ સુંગારની કવિતાઓ કરતો હતો તેની તે પ્રિયા હતી અને એ કારણથી તે ન્યાન બદલ હતો. બન્ને કવિતા કરતા હતા અને તે ઉપર જ તેમને ગુનરો હતો ચંડીદાસ એક વાર પોતાનાં સારા સારા કાવ્યો લઈ ઇનામની આશા-
એ બંગાળના તે વેળાના મુસલમાન નવાબના દરબારમાં ગયો હતો પણ ત્યાં તેના કેવો કેજ થયો તે રામીની એક કરુણ કવિતામાથી માલમ પડે છે. તે પોતાના પ્રિયતમને સંબોધીને કહે છે -

“ અરે! કા તું રાગના દરબારમાં તારા કાવ્યો ગાઈ સભળાવવા ગયો? તેની રાણીએ તારી મંદુર વાણી સાંભળી અને તેના મનમાં ગુસ્સા લાગણી થઈ આવી તે તે દયાવી શકી નહીં અને પતિને કહી દીધું કે ‘ અરે! આ ચંડીદાસના ગાનથી મારા મનમાં તો જવાબ પ્રગટી છે, મારા મનમાં પ્રેમવેદના થાય છે. ’ ”

“ પાદશાહે તરત વગીરને તેડી કહ્યું, પકડે! આ બ્રાહ્મણને અને ક્યડી મારો એને હાથીના પગ તળે! રાણીએ ઘણા કાલાવાલા કરી કહ્યું, ‘ ઓ રાજપતિ! આ ગાન સાધારણ નથી. એ તો દેવતાઈ ગાન છે અને એ ગાનાર સાધારણ માણસ નથી પણ પ્રેમનો અવતાર છે તો એના દેહનો નાશ શા માટે કરો છો? ’ તેટલામાં તો મસ્ત હાથી છૂટ્યો અને માગ પ્રિયતમને ક્યડી નાખ્યો મારા પર આશન પડી, હું એક ઝાડની ડાળી પકડી રહી જમ પાડી હતી. ‘ ગયો મારો ધણી, મારો પ્રિયતમ! ’ તેટલામાં તો રાણી ઢોડી આવી ‘ અરે! મને ન તથા જા ’ એમ બોલી શય ઉપર પડી પ્રાણ છોડ્યો. આવું જોઈ રામી ધોળણુ રાણીના શય ઉપર પડવા ગઈ, પણ મૂર્છાગત થઈ ત્યાં જ પડી. ”

આવી મતલબતું એક લાખું કાવ્ય રચીએ ધોળણુ કવિ પોતાનું નામ છેલ્લા પદમાં લાવે છે.

ખીજી એક બંગાળી કવિ માધવી હતી, જેણે સારી કેળવણી લીધેલી હતી અને ધર્મ ઉપર અતિ આસ્થા ધરાવતી હતી એક આનંદામાઈ નામે હતી તેની કવિતાઓ ‘ હરિલીલા ’ નામે યથમા છપાયેલી છે. આ જમાનાની સ્ત્રી-કવિઓ પર આવતા ઇ. સ. ૧૮૮૪માં લોકામાં જન્મેલી પંકજીની બચુ હતી, જે જીવાનીમાં મરણ પામવા બાદ તેની કવિતાઓનો સંગ્રહ છપાયો હતો.

એ પછી હાલની કવિઓમાં પ્રિયંવદા દેવી, નિરુપમા દેવી, મિસિસ કામિની રાય, મિસિસ સરોજબાલા વગેરે સ્ત્રીઓ છે. જેઓએ ઇંગ્રેજ કેળવણી લીધેલી છે. તોરુદત્ત અને સરોજિની નાઇડુ જેવી જગજહર સ્ત્રી કવિઓને પણ આ વર્ગમાં જ ગણી શકિયે.

૮

કારસી સ્ત્રીકવિઓમાં દિલ્હીના મુસલમાન રામજોના દરબારની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ અને અને

સુગારની ઘણી કવિતાઓ કરી હતી એમ જે તે વેળા સ્ત્રીઓને ઓળખાઈ જાય તેવો પ્રયત્ન કરીને આપવામાં આવતી હતી, અને તત્કાલ નવું નંજીત-કાવ્ય ગાવાનું સાધારણ હતું, અને ઘણા કાવ્યો થતા હતા. આ વગર પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ મુલાનાન રાણીઆ બેગમ હતી. તે શામસુદ્દીન અમલગશની કુંવરી હતી અને પિતા પછી ગાદીએ બેઠી આગળે પાન વર્ષ સુધી ગજ અલાયી હકિયામમાં અમર થઈ ગઈ હતી.

બાદશાહ જહાંગીરની રાણી મુરુદ્દાસની પણ કેટલીક કાવ્યો કવિતાઓ લખી ગયાં છે. બાદશાહ ઓરંગઝેબની બે બેઠીઓની કરેલી કવિતા પણ ચાલુ છે, જેમાંની એક ઝીનત-દિન નીસાએ પોતાની કબર ઉપર કોતરીવવા નીચેના લેખ બતાવ્યો હતો, જે આજે દિલ્હીમાં તેની કબર ઉપર જોવામાં આવે છે:—

“ મારી કબરમાં મને ખુદાની મેદર સિવાય કોઈની મદદની જરૂર નથી. દયાનાં વાદળના છાંયડા સિવાય બીજાનું છત્ર મને જોઈએ નહિ.”

લકનૌના નવાબ અમીર-ઉદ-દિવાની બેગમ

નામે બાદશાહીમાં લખેલા કવિતા કરતી હતી, અને રામચંદ્રના નવાબ સુલત્તનની પાસેના જે રાણના નવાબની મારી થા. છે તેની કવિતા જે કવિતા માન્ય છે.

નવાબ જમાનઆ દેવચંદની દેવાચંદ નામ સ્ત્રીઓમાં કવિતા શક્તિનો ધણો ફેલાવે તેવાનું આવે છે, પણ નવાબની ઉમ્મી દેવાચંદી દેવેડ હાવાથી કાવ્ય દેવેડમાં રચાય છે. એ વર્ગમાંની ઘણી સ્ત્રીઓ તોરુદ્દાસ અને મિનિન સંગેટની નાદુનાં નામે ઉપર નોંધાયેલ છે. બંનેની કવિતાઓ દેવેડ જેવા મનપ્રદ આલિપ્યમાં હોય અને કાવ્યમનુ રચાત મેળવી શુદ્ધ છે. તોરુદ્દાસનું નામુક શરીર નાની વય મા જ પડી ગયું, ત્યારે નિસિત નાદુ લખી જમાનને નગીએ અચ્છી નંદુરતી બોમ્બે છે અને કવિતા ઉપગત સંનાદ સુધારાની અને રાજકીય સંબંધોમાં પણ આવેવાની કરી રહ્યાં છે. દેવના પ્રદેશના એ કોલિકા રાજકીય અધ્યાપકો એક સિંહાસુના જેવી મર્ગના પણ કરી શકે છે. પ્રભુ એમને લાંબું આયુષ્ય અને દિન પર દિન વધતી શક્તિઓ અર્પે !

૨૧. ૨૧. આજીવન સમન્વય પાઠક:

જીવનમાં સમન્વય

શરીર એક બંધન છે એ વિચાર આપણે માટે કાઠ નવો નથી. 'એણે દેહ છોડ્યો' એમ કહેતા પણ આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એમ જ માનીએ છીએ કે એનો આત્મા શરીરથી મુક્ત થયો. આ વિચાર અસલની ગ્રીક શીલમુશ્રીમા પણ મળી આવે છે. પીથાગોરાસની પાઠશાળાનું એક તત્ત્વ એ હતું કે શરીર એ આત્માનું કેદખાનું છે. બીજા પણ કેટલાક દ્વિલમુદ્દેએ વિશ્વને દેહી તેમ અદેહી અસંખ્ય વ્યક્તિઓથી ભરેલું માનેલું છે. આત્મા અંદર બેઠો બેઠો બાહ્ય નિયોની બારીઓમાથી આખું વિશ્વ જોયા કરે છે. આ સર્વ વ્યક્તિઓનો એક બીજાની સાથેનો બધો વ્યવહાર શી રીતે સધાતો હશે એ સવાલ ઘણા દ્વિલમુદ્દેએ આશ્ચર્યચકિત ભાવે જોયો છે. કારણ દરેકનો અનુભવ દરેક બીજાના કરતા જુદો જ હોય છે. અને આપણે બધા જ આપણા વ્યક્તિત્વની દીવાલોમા ભચડાઈ રહ્યા છીએ.

પણ અનુભવમા બધાં તત્ત્વો ગર્ભિત રીતે સમાએલા છે. અનુભવ એક નેદીના પ્રવાહની માફક વહે જાય છે એમા વિચારના, લાગણીના એવા એવા અનેક તરંગો આવે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે, અને આવી અથડામણોથી ઉત્પન્ન થતા અને ઠેલાતા તત્ત્વ, શીલ, કચરો, બધું જ કાઢે જઈ ચડે છે. ત્યાં એ બધું વિશ્વના જન્મ-રમા મૂકાય છે. બધી વ્યક્તિઓ, ત્યાં કોરી જમીન ઉપર એકઠી થાય છે અને અસ્પર્શ વ્યવહાર ચાલે છે. પણ દરેક વ્યક્તિના જીવનનો પ્રવાહ તો અગોચર અને અગમ્ય જ રહે છે. એ પ્રેમીઓ ગમે તેટલા એક થવાનું કરે પણ

હમેશા એક જીલ્લી દ્રાટ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એવી રહી જાય છે કે એમા એક અનંત સાગર ધ્રુવવતો હોય એમ લાગે છે. આ રીતે જોના બધો બાહ્ય વ્યવહાર વ્યક્તિનો અધઃપાત લાગે છે. પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોનાં વ્યક્તિનો જે કાંઈ ખરો વિકાસ છે એનો આધાર માત્ર એના ઉપર જ છે. કારણ એ બાહ્ય વ્યવહારમા વ્યક્તિ જેટલું ઉંડું તત્ત્વ ઉમેરે વા જે કંઈ નવું તત્ત્વ પોતે ખરેખર ગ્રહણ કરી શકે, તેટલો ઉંડો અને વિશાળ એનો વિકાસ થાય. આમ જીવન પોતાનું આપવાની, બદલામા પૂરતી કીમતનું નવું મેળવવાની, મેળવેલું નવું પોતાનું જ કરી લેવાની એક કળા છે.

પણ રસ્તે ચાલતો માણસ કોઈ દિવસ એમ વિચારતો જ નથી કે ભર વસતિમા એ એકલો પૂરાઈ રહેલો છે. સાધારણ માણસ સમજતો જ નથી કે આપણે બધા ભેગા હોઈ એક મહા-સાગરને દર દર દિનારે પડ્યા છીએ. દરેક વ્યક્તિ એક અધોર અભેદ એકાન્તમા પૂરાઈ ગઈ છે. સાધારણ રીતે તો દરકોઈ માણસ જૂના જમાનાના જે ચીલા પડી રહ્યા હોય છે તે રીતરિવાજોમા જ પોતાનું જીવન ગાળે છે અને એમા જ કૃતકૃત્યતા માને છે. તે કોઈ દિવસ સવાલ ઉઠાવતો નથી, અને એ રીતે એ મુખી છે.

પણ સોફ્રેટીસ કહેતો કે એક હુકમ સંતોષમા અને કીચડમા જીવન ગાળે તેના કરતા સોફ્રેટીસનું અસંતોષી જીવન હજાર દરજ્જે સાફ છે હંમેશા પ્રગતિમા જૂનાના નાશનું તત્ત્વ છે જ. કોઈ કોઈ વાર વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનપ્રવાહને કાઢે રેતીના અને રિવાજના

ખરકો બાધા નથી છે; અને એ બધા જીવનના જીવન પ્રવાહી તત્વને અમુક જ માર્ગે જવું પડે એમ બાધી દે છે કોઈ જીવન કળા બ્રતનો આ જીવન બારે છે.

હાલના આવા બંધીગાર જીવનમાથી છટકીને આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વીની સમક્ષ જીવન ગાળવાને ધણા કિલમુંડા ખૂમ પાડી ગયા છે. દુનિયાનું કાષ્ટક જૂદું જ બધિય ટિલનુંકની નજર આગળ તરવડે છે નિર્મળ આકાશની પ્રમત્તતા બેટલા ઉડા અને ગભીર રચિન્દ્રનાથ હાકરમા પણ આપણે એ જ બેઠકો છીએ વેદની મુતિઓ આપણને હમેશ જીવતી લાગે છે એનું કારણ એ જ હતું કે એ વખતે લોકો જ ગુસ્સી ધાસ અને ક્રોધે હોય તેનાથી બાકુ દૂર ગહેતા નહોતા અને ગમે તે ક્ષણે ગમે તે દેવનું આરાધન કરતો. પાશ્ચાત્ય કવિઓમા વૉલ્ટ વિટમેન વેદના કોઈ ક્ષણે અર્વાચીન કાળમા જન્મ લીધો હોય એવો છે.

વ્યક્તિના આ અધોર એકાન્તની એને હજાર રીતે ખખર પડે છે. આત્માના ઉડામા ઉડા દુખ (Tragedy)નું મૂલ લા જ છે. પણ આપણા હિંદુસ્તાનમા ઘણે ભાગે એ કરણ જ્ઞાનિમયતા અમુક રીતે જ આવે છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે જીવન એ એક કલા છે. મનુષ્ય હજુ મેશ પોતાની જાતને રીત-રિવાજમા, આચારમા કે ધર્મવિધિમા વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે વ્યક્ત થયેલી મૃદિ (creation) એના મૂળ સ્વભાવથી જ જડ હોય છે. પણ દુખની વાત એ છે કે મનુષ્ય, જેને સર્જન શક્તિ છે, તે ધણીવાર શક્તિહીન મૃદિને અધીન થઈને રહે છે. જીવનનો આદર્શ જડ કૃતિઓથી ઉચે જઈને, છૂટા પડીને પોતાની જ નહીં અન્યની કૃતિમા પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાનો છે એમ ન કરી શકનાર વ્યક્તિ

મનવત્ થઈ ગયે છે અને ધણીવાર એમ બને છે કે મનુષ્ય નહીં મૃદિ જ છે. પોતાની જાતમા જ નહીં થઈ જાય છે નીચતાની વ્યાખ્યા આપણે આપવી હોય તો એમ આવી સકાય કે જે વસ્તુના જીવનની દરેક બદલાતી રેખા આ-વેખાવેલી-આવેખાવા કરતી હોય, તે વસ્તુ સુન્દર છે આ રીતે એ જ મૂળને આપણે સુન્દર કરી શકીએ કે ત્યારે આખી પ્રવૃત્તિ આત્મા એના રીતરિવાજો અને ધર્માચાર વિધિમા પૂરેપૂરે પ્રતિબિંબિત થવામા વિદ્યમાન બન્યો હોય દરેક જિવાને, દરેક વિચારે, દરેક કૃતિએ, માણુમને સ્વતંત્ર અને મુક્ત બનાવવો બેઠકો.

હરકોઈ માણુસ બેટકે અંગે પોતાની જાતને આવી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેટલે જ અંશે એ જીવે છે. જે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે તે જ વ્યક્તિ. જીવન તત્વનું સલ પણ જુદું જુદું વખતે જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત થાય છે. પણ એકના એક ખીખામા પડી રહેલું એ જીવનનો ખૂંમ છે: પ્રવાહનો જીવતો કોડો નહીં પણ મરી ગયેલા કોડાના ખોખા રૂપ પ્રવાહ માત્ર છે. મનુષ્યની સર્જનશક્તિ હજુ મેશ અવનવું ઉત્પન્ન કર્યા જ કરે એ ક્રિયામા જ મુકિત છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી ત્યારે આપણે આપણી હાલની સ્થિતિને નપાસવા આવીએ છીએ ત્યારે એક ગદ સલ આપણી નજર આગળ એ આવે છે કે આપણા ચેતનના અંગાર ઉપર યુગોયુગથી રાખના પટ પડ્યા છે. આપણા પર જડતા પોપડા વળી ગયા છે. રૂઢિની આવી અર્થવિહીનતાને લઈને હરકોઈ વિચારક મધ્ય દરીએ દૂબેલા વહાણનો ખલાસી કોઈ વેરાન ટાપુ ઉપર જઈ ચડે એવો થઈ ગયે છે. જીવનમા બધે અભાવ જ અભાવ જીવને ચોગરદમ આપી લે છે.

એ અભાવને લઈને પોતાના જાતબાધો સાથેનો બધો વ્યવહાર બંધ થાય છે. મનુષ્ય આપવાન પણ નથી કરી શકતો, જેમ આવા જ અભાવને લઈને શેક્સપીયરનો હુમ્મેટ પોતે આપવાન કરી શકતો નથી. માના મારથી ગળામા ડૂબે ભરાઈ ગયો હોય અને એકલવાયું છોકરું રડી પણ ન શકે એના જેવો એ ધોર અવાર્જનીય અભાવ છે.

અભાવની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી પણ એવી જ લાગે છે. સદેહ કે કિંકર્તવ્ય-મૂંઠાના અતલદ દુખમા પૃથ્વી એક આર્તનાદ ઉચ્ચારતી હોય તેવા પર્વતો લાગે છે. એમની છાયામાં પ્રલયકાળથી પૃથ્વી ડૂબેલી લાગે છે, અને ઉંઘની મૂર્છામાંથી નિઃશ્વાસ સાથે જંગલમાં સંગીતવિહોળા કાળની સાથે જીવન ધસડાયા કરે છે.

પુરાણ કહે છે કે એક વાર ઘણા કાળ પૂર્વે દેવ દાનવોએ સમુદ્રમન્થન કર્યું. એમની હરીકાઠમાં અગાધ જોરથી મેર પર્વતને એની જગ્યાએથી ખસેડ્યો, અને વિશ્વના વામુકીનાગનું દોરડું ક્યું. આખો સમુદ્ર વલોવાયો ત્યારે અંદરથી અંદ્ર, લક્ષ્મી અને હલાલ પણ નીકળ્યું એ પૌરાણી વાન આપણને થોડા શમ્પેમાજ એ સત્ય કહે છે, કે મન્થન સિવાય આત્માના ગેખી ઉંડાણમાંથી કશું નીકળતું નથી. એ મન્થનમાં દુઃખ છે જ, પણ દરેક માના બાલકને જન્મ આપતી વખતે દુઃખી જ હોય છે.

ચિત્ત શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે કે યુવાવસ્થા ઘણી વાર અકારણ ઉદાસીનતાથી અંકાએલી હોય છે. ચંદ્ર જેમ વધતો ઘટતો જે તારાગણ સાથે એને કશું સામ્ય નથી તેમની વચ્ચે પોતાના હૃદયમાં ઉદાસીનતાનું લાકન લઈ રહ્યા કરે છે તેવું યુગે યુગે અને દેશે દેશે યુવાવસ્થાનું મન્થન છે. પણ એવા જ મન્થનમાંથી જીવનની મારામા સારી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવે છે; અન્યથા નહીં જ.

મનની એક સ્થિતિ બીજીમાં કેવી રીતે પરિણતિ પામે છે તે આપણે કશું નથી સમજતા. કાર્યકારણનો સહેલામા સહેલો દાખલો લઈએ તોપણ તેમા ન સમજાય તેવી વિલક્ષણતા રહેલી છે. તે એટલે સુધી કે એ નિયમ તથા એ દાખલાઓ બંને સરખા જ અગમ્ય લાગે છે.

જીવનમાં જે સમન્વય બંધાય છે તે પણ આપણે ઉંડામા ઉડી ડુગાકી મારતાયે દેખી ન શકીએ એટલે ઉડેથી ઉપર તરી આવે-છે. એમા ઘણી વાર મનુષ્યના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે. કારણ જે મન વડે આપણે બાહ્ય સૃષ્ટિનું અવલોકન કરીએ છીએ તે ત્યાં આગળ તદ્દન નિર્જાળ થઈ જાય છે. પાણીજ જે ના કહે તો ગમે તેવો તારો હોય તો પણ ડૂબી જ મરે. જડ પ્રકૃતિ અને ચેતન વ્યક્તિના અવિરત આલિંગનમાં ચેતન વારંવાર હાશી હાંશીને નિષ્ક્રિય બને છે, વારંવાર એનું વીર્ય એળે જાય છે, અને વારંવાર કંઈ પણ ફલ સર્જી શક્યા વગર જ તે અચેતન અગાધ પ્રકૃતિમાં ટાણે જાણે ક્યાય ડૂબી જાય છે તેનો પતો જ લાગતો નથી.

અભાવની નારિતકતામા માણસ ઘણી વાર કહે છે શુદ્ધ જ્ઞાન સાંભવે જ નહિ, નીતિ નકામી છે, ધર્માનુભવ જેવું કાંઈ છે જ નહિ અને સૌંદર્ય એ માત્ર પોતાની રચિ છે. ખરેખર આવા અભાવમા અનુભવની આ કરુણ-અતિ કરુણ ગ્હાનિમયતા દરામયાન જ્ઞાન, નીતિ, એમાનું કશું મનુષ્યને સહાય આપી શકતું નથી. પણ સત્ય વાન તો એ છે કે એ બધા વણુનોતર્યો માણસની પાસે આવે છે. કાલાંધલના Everlasting Nona અને તિમિરાકાશમાં કોણ જાણે ક્યાંથી Everlasting Yesનું દિવલ પ્રગટે છે, અને તે જ્ઞાન, નીતિ, ધર્મ, સૌંદર્ય, રસ, જીવનસાદૃશ્ય, અને સુકૃતિના વિવિધ રંગ વિલસાવે છે.

એ જ્ઞાનાદિ શ્રેયસમદ્ધ અક્રમ થઇ આમંત્રણની રાહ જોતા નથી જેમ એક આદા હોદ્દાની ઉપર માના પોતે વાકી વળી તેને ચૂંને છે પંપાજે છે, શાન કરે છે, આનંદ આપે છે, તેવું જ આ વિશ્વ એ પ્રમંગોમા આવરે છે.

આપણે એક તરફ વ્યક્તિનું ધોર એકાન્ત જોયું પણ ખીજી તરફ આખા વિશ્વમા એકીકરણની ક્રિયા (process of condensation) આદ્યા જ કરે છે. એવું એકીકરણ આપણા શરીર અને આત્મા વચ્ચે છે એમ દાલના કંચ શિલસુક ખર્ગસન કહે છે. આથી દૂર જઈ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મા અને તેના બાહ્ય સંજોગો તથા જૂદા જૂદા આત્માઓ વચ્ચે પણ એવું એકીકરણ આસે છે. પ્લેટો એમ કહેતો કે સુંદર વસ્તુઓ તમે તમારી પાસે મળો, અને સુંદર વિચાર કરો, અને એમને એકથી આમત્રો તો તે સૌંદર્ય તમારા શરીરમા અને આત્મામા જોતપ્રોત થઈ રહેશે. (ગ્રીક બાપામા સુંદર અને સારૂ એ બન્ને માટે એક જ શબ્દ હતો), અને પ્લેટો પોતે “આઇલા-તૂત”-સુંદર હતો. એક ગ્રીક બાઈના ઉપર જ્યારે એક ખરાબ ભૂલનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો ત્યારે એના વકીલે બહુ દલીલો કર્યા પછી એ બાઈની છાતી પરનું કપડું ખસેડી નાંખ્યું અને કહ્યું કે આવી સુંદર છાતી જેની છે એ સ્ત્રી ખરાબ હોઈ જ ન શકે. આવા એકીકરણના પાયા ઉપર જીવનતત્ત્વ પોતાની મૃદિ ગ્યે છે.

જીવનમા હરકોઈ સમન્વય માટે એકીકરણની જરૂર છે, અને હરકોઈ એકીકરણ માટે સદનશક્તિ અને ક્ષમાના ગુણોની જરૂર છે. વ્યક્તિના સક્રિય એકાન્તના નિર્જન ટાપુ ઉપર હિમા રહીને કોઈ જો આખી દુનીઆની સામે માત્ર બંડ હલું કરે તો તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ ખોઈ એસે ઘણી વાર સાધારણ

લોકોના નિર્જન આનંદની નામે આપણું મન તુલકાભા ઉડે છે. પણ બધામાં આપણે આપણી આ માતા પૃથ્વીને સદન કન્વી જોઈએ. એક ગ્રીક વાન કહે છે કે એક રાત્ર મીનની પાળો કરીને બહુ ઉચ્ચ ઉચ્ચો નો બરો, પણ સૂર્યાના તાપથી એ પીગળી ગઈ અને તે પૃથ્વી ઉપર નીચે પડ્યા સંલિપ્તતા એ એક આત્માના ધર્મ તરીકે વિદનાવવાની છે. તપ કે દુષ્ણ સદન કરવાની શક્તિ કાંઈ માત્ર શરીર તરફની દિગમીનતા કે બાહ્ય પીઠા મદન કરવામાં જ નથી. તપ એ મનની અનુક્ર એવી સ્થિતિ છે કે જેમા મનુષ્ય પોતે પીઠાનું દુષ્ણ કે મુખને પણ આલિંગે છે. મનની આ આતરસ્થિતિ સિવાય દંડમા માત્ર શરીરમન કરવું અને પીઠા સદન કરવી એ કાંઈ તપ નથી. તપનો જે કાંઈ અર્થ છે, તે વ્યક્તિના આન્તર અનુભવને જ અનુલક્ષે છે.

સદનશીલતામા, તપમા મનની આન્તર સ્થિતિ પ્રેમની છે. ગમે તે ધર્માનુભવનું સાદામા માફું સર્વસામાન્ય સત્ય પણ પ્રેમ જ છે. મનુષ્યના જીવનને એ માત્ર ઉંડું જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપક જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપકના બધે ચિરજીવ જ નથી કરતો, બોટોળું પણ કરે છે. પ્રેમ એ હરકોઈ સમન્વયનું મૂળ છે. વ્યક્તિ સમન્વયનું એક એક પગથિયું સિદ્ધ કરે તેમ તેમ તેનામાં પછીના વધારે ઉચ્ચ સમન્વયના પગથિયા ઉપર ચઢવાની આકાંક્ષા હોય છે અને શક્તિ આવતી જણાય છે.

હરકોઈ જાતનો સમન્વય અનુભવરૂપ હોઈ માત્ર એક દેશી નથી. અનુભવની વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય છે. કારણ બધી વ્યાખ્યાઓ અનુભવ છે તો જ છે. વ્યક્તિના જીવનમાં સમન્વય ઘણા રૂપ પડે છે. અને એ રૂપનો આધાર વ્યક્તિના મૂળ સ્વભાવ પર છે. કોઈનો જ્ઞાનનો તો કોઈનો નૈતિક, કોઈનો ધર્માનુભવનો તો કોઈનો

સાદ્યલક્ષી હોય છે; કોઈનો ભક્તિમય તો કોઈનો મુક્તિસ્વરૂપ હોય છે, પણ દરેક સમન્વયમાં ધર્માનુભવનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ જે પ્રેમ છે તે હોય જ છે.

ધર્માનુભવનું સર્વવ્યાપી તત્ત્વ સ્વભાવથી જ મનુષ્યના હવનને વ્યાપક બનાવે છે. જોકે, દિશ્વસીતતા, વૈરભાવ વગેરે સ્વલક્ષી સ્વમગ્નભાવો મને તેટલા આપણને દુસ્તર લાગે તો પણ તે મંદુચિત્ત છે. આ રીતે જોતા નેટલે અંશે હાસ્ય માત્ર સ્વલક્ષી નથી તેટલે અંશે એ પણ જોકે (નીચી) કોઈનો ધાર્મિક અનુભવ જ છે. સ્વલક્ષી ભાવો હંમેશા આપણી ચેતનાને કૃત્રિમ બધામાં મુકી રાખે છે. એમ કહ્યું છે કે દુર્ગણ માણસમાં પહેલવહેલો પેસે છે ત્યારે એ શુશુ રોજ લાગે છે. તેમજ તીકાણુ અને ઉડા અનુભવ રૂપે મનુષ્યમાં આડતા મૂલ્યથી જ હોય છે; તેને વિશાળ કરી કરી ખીળને અંદર સમાવતા જવું એ જ ખરું ગૌરવ છે. ચોટ્ટ ટિલ્ટમેન જોકે જગ્યાએ કહે છે-હું વિશાળ છું, एकोडह बहुस्याम्।

એ તત્ત્વ બદારના વિશ્વની સાથે મનુષ્યનું હવન એકતાર કરી એને વિશાળ કરે છે અને આમાં જ એને મુક્ત કરે છે. કોઈ એમ કહે કે બદારના વિશ્વની સાથે કાંઈ પણ સંબંધમાં આવવું એ તો એક બંધન છે. પણ સંબંધ એ બંધન છે કે નહિ તે સંબંધના જ સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે. એક તાર સંબંધ એ તો સંગીત છે. અને સંગીતમાં જ આ વિશ્વની મુક્તિ છે. નવા-ઠની વાન એ છે કે જે વિશ્વ આપણા આત્માની આગળ ઉડા રહસ્યથી ખડું થાય છે તેમાં દરેક સંબંધ આત્માને મુક્તિ જ આપે છે. મનુષ્ય પોતાને એકલો માને છે, એ માત્ર અર્ધ સત્ય છે, અને એ અર્ધ સત્યને પૂર્ણ કરી આપનાર ધર્માનુભવનું સાદું સર્વસાધારણ તત્ત્વ જે પ્રેમ તે વડે જ મનુષ્ય પૂર્ણ જોટલે ઉન્નતોત્તર અનપ્રાપ્ત

અને મુક્ત થાય છે; અને હવનના સમન્વય એના ઉપર જ બંધાય છે. આપણે અનંતકાળથી આપણા અપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઉચી ટિવાલોમાં પૂરાઈ રહ્યા નથી. ઉચે આકાશ ખુલ્લું છે અને વિશ્વ પ્રેમનાં પાણી આપણને હરધરી પ્રક્ષાલી પહોળાળી આઠ બનાવી રહ્યા છે.

મુક્તિ માત્ર મનુષ્યને સ્વાર્પણમાંથી મળે છે. ભકત છે તે પોતાના ઈશ્વરને પોતાની જાત સાંપે છે. પ્રેમી છે તે પોતાની જાત પોતાનાં પ્રિયજનને આપે છે. વિજ્ઞાનસત્યશોધક શાસ્ત્રી જે દુસ્તનો કે વિશ્વનો એને અભ્યાસ કરવો છે તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પે છે. જેને સમર્પણ થયું હોય તેના તરફથી કત્તર મળે છે કે નહિ એ સવાલ જ આવા હૃદયોને હિતો નથી. કારણ સવાલ અને સદેહનાં મૂલ્ય અશ્રદ્ધામાં છે, અને સમર્પણનું મૂલ્ય અશ્રદ્ધા હોઈ શકે નહીં.

મનુષ્ય જેને પોતાની જાત અર્પે તેના ઉપર એના સમન્વયના સ્વરૂપનો આધાર છે. સ્વાર્પણને આપણે ઘણી ઘણી દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ. કાતો મનુષ્યના હવનના જ દૃષ્ટિબિંદુથી એને જોઈએ. કાતો ખીજે છોડી જેને સ્વાર્પણ થયું હોય તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ. અથવા તો હવનમાં સમન્વયનો શુદ્ધ અર્થ અને એનું તાત્પર્ય કાઢવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ જોવાય. અદિઆ આપણે કાંઈ આટલો મોટો પ્રયત્ન આદરીને બેઠા નથી. સમન્વયના સ્વરૂપ અસંખ્ય હોઈ શકે, પણ સમન્વયના અસુક સ્વરૂપો લઈને તેના ઉપર આપણે જે કાંઈ કહેવું છે તે કહીશું.

નૈતિક વિશ્વના ગર્ભમાં હંમેશા સારાજોટાનું દૈન રહેલું છે. એમાં મનુષ્યના પોતાના જ પ્રયત્નને અતિમ ગણવામાં આવે છે, અને જે કાંઈ ખરાબ છે એનો સઘળો ભાર મનુષ્યના ઉપર જ નખાય છે. રાજો રાજના નવનવા પ્રયત્નથી

મનુષ્યવ્યાપ અને એના બાહ્ય તત્ત્વો થાય છે. પણ એકથી તત્ત્વોના એ કાષ્ઠિકાના નથી. પ્રેમ વગરની તત્ત્વોના માત્ર ખાણી ધાર જોઈ છે. આના બાહ્ય કોઈ વાર કયાક માણુતુ મનોબળ અને શક્તિ બાળી પડે છે. ત્યારે એને તારણની જરૂર પડે છે. ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી એ તારણ એને મળે છે.

જેને ખામ (Specific) ધાર્મિક સમન્વય કહીએ તે ઇવનને શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ કરે છે. અહિં સ્વાર્થણ ઉંડું થાય છે, અને મનુષ્યના બધા કાર્યોમાં ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપક હોય છે. મનુષ્યની રખડુ મનોવૃત્તિઓ સહેલાઈને વિશ્વાનંદમા (Cosmic emotion) પૂર્ણતાએ પહોંચે છે. જે કાંઈ ભક્તની પાસે આવે છે તે એ વિશ્વના વાતાવરણમાં ઝળેળાઈને આવે છે. અને ઘોટાનો નૈતિક ડંખ, સારાઘોટાનો ભેદભાવ પણ નીકળી જાય છે. કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યને સ્વાર્થણ પોતે ક્યું હોય એમ લાગે છે, પણ ઘણી વાર તો ભક્તિના ઉંડા રસમાં તરબોળ થઈને એનો પ્રભુ એની પાસે એવી રીતે આવે છે કે ભક્ત તો માત્ર એના રસને ગ્રીક્ષવાનું પાત્ર થઈ રહે છે, અને પોતે એવું પાત્ર બન્યો, તે એને કોઈ જાતના ત્યાગ (sacrifice) ને બદલે પોતાના અહોભાગ્ય જેવું જ વર્તાય છે.

આવી ધાર્મિક ભક્તિમાં ઘણી વાર ભવ એ રહે છે કે એ એક એવું સ્થિર સ્વરૂપ પકડી લે છે કે આ વિશ્વના ઇવનની બધી બદલાતી રેખા અને રંગો ભક્તને મન એક અભાવરૂપ થઈ જાય છે. એટલા માટે જ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે: હું કદી યતિ નહિ થાઉં અને મારી ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારો મારા આત્મા સામે કદી નહિ બંધ કરું. ખરી ભક્તિ પ્રગતિને પોપડ જ હોય છે, અને ઈશ્વર છે, તો એ જેમાં વ્યક્ત થાય છે એવું હમેશા બદલાતું વિશ્વ પણ છે, એ

બૃહદ્ વા બૃહાન્નું ન જોઈએ, એક જગ્યાએ બોજાનું નામ દિવનું લખે છે કે મન્ય છે તે પૂર્ણ છે, આપું છે; તો મન્ય મેળવવાને માટે ઇવન-વ્યવના સર્વવ્યવને આલિંગ્યું જોઈએ. ઇવનતત્ત્વ જેમ જગતી પોતાનું સ્વરૂપ બદલે છે, તેમ મન્ય પણ સ્વરૂપ બદલે છે, કારણ મન્ય ઇવન છે. એક ક્રીક દિલસુક, હૃદયકાદંબન, કહેતો કે-તે હમેશા વલ્લા કરે છે. વિશ્વના બધાં બદલાના સ્વરૂપો આપણું છાટીને બેસીએ તો આપણને અમુક શાન્તિ મળે, પણ તે માત્ર એકદેશી (abstract) હોઈ ઇવનનું સ્વરૂપ ખોઈ બેસીએ. ભક્તિમાં પણ ઇવન હોયું જોઈએ.

જે માણસ જ્ઞાન મેળવવા માટે મમજન કુદરતનો અભ્યાસ કરે છે, તે ભક્તના કરતાં વિશ્વના બદલાના સ્વરૂપોની વધારે નજીક આવે છે, અસંખ્ય રૂપોને એક સંગત સંકલનામાં ગોઠવનારો નિયમ શોધી કાઢવા પાછળ એ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પે છે.

પણ દરેકને અનુભવ હશે કે ઘણી વાર લખનાં લખતા એવું બને છે કે એક શબ્દમાં આપણું મન ખૂચી જાય છે એ ખીલકે જાણે જડલાઈ પડે છે, અને વિચાર આગળ વધતા અટકી પડે છે. શબ્દ તેના વિધિવિધ અર્થના વાતાવરણમાંથી મુક્ત થતા શયવત્ થઈ જાય છે. શબ્દ આપણી જ કૃતિ છે, પણ આપણું મન એમાં જડલાઈ જાય છે. એટલામાટે જ આપણને એક રીતે એમ લાગે કે કવિનું કામ માત્ર લાગણીને અનુભવવાનું નહિ, પણ એક લાગણી અને તેને વ્યક્ત કરનારા ચિત્રમાંથી ઘણે અંશે પોતાના મનને મુક્ત કરવાનું છે. નિયમ ૧૧ સાકળોએ બધી બાબતોથી બંધાયેલા વિશ્વનું ચિત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મનને પણ બદલે છે. વિશ્વના અનિયત્રિત અસંખ્ય સ્વરૂપોના ધોર અરણ્યના

જેવા જીવનમાંથી રસ્તો કાપતાં કાપતાં અને મુક્ત થતાં થતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે જ મૂર્તિમન્ત કરેલા અને સિદ્ધ કરેલા નિયમના રાક્ષસી બડાયામાં ફસી જાય છે. તે ઘણી વાર ભૂલી જાય છે કે વિશ્વમા નિયમ પારખનાર, ઉકેલનાર, સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તો જ નિયમ છે. આ વિસ્મરણ જ વસ્તુ વિષેના બડવાદનું મૂળ કારણ છે. એ વાદે આખી કુદરતને યંત્રવત્ સમજી લીધી, અને મનુષ્યનું જીવન કુદરતમા જ છે એટલે એ પણ યંત્રવત્ જ દેખાઈ રહ્યું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક કાળે તો એવી મરુ ભૂમિમા રહેતા કે જ્યાં ભાગ્યે જ પ્રેમના પુષ્પો ઉગે. દારવિન એની વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિતાની એક લીટી પણ વાંચી સાંભળી, સાંખી શકતો નહિ. જરૂર, એણે જીવનનું એક દૃષ્ટિબિંદુ ખોળી કાઢ્યું હતું. પણ તે એણે પ્રલક્ષ કરેલા વિશ્વમાં માત્ર જીવવા માટે જ બંધી મારામારી હતી, અને પ્રાણીઓમાં હજારે ફેરફારે માત્ર અકસ્માતથી થતા. જીવનમાંથી હેતુ નીકળી ગયો એટલે એ બધું ખાલી થઈ ગયું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાના કેટલાક વિશ્વમાં રહેલા અગાધ ઉંડા સત્યનો અનુભવ કરે છે પણ ઘણા ખરા તો નીએટશ જેમ-એવું ઝંરથુસ્ત્રનું વચન છે. "એ પુસ્તકમાં કહે છે તેમ એક ગંદા ખાખેઝીઆની પાસે ખેસીરહી જળોની જીવાતનો જ અભ્યાસ કર્યા કરે છે. પણ જીવનમાં વિશાળ અનુભવને માટે સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે. અને સ્વતંત્ર વિશ્વમા જ પ્રેમાનુભવ હોઈ શકે, એટલે કે કોઈ પણ સમન્વય થઈ શકે.

વિજ્ઞાનશક્તિ જ્યારે નિયમની સરદારી હેઠળ વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ ખેસાડવા માગે ત્યારે વસ્તુઓ તરફની એની દૃષ્ટિ માત્ર ઉપયોગીતાની જ થઈ જાય છે. ત્યારે સંયત્ન કરવાની લોલુપતા ખુબ વધે છે. અને મનુષ્ય લોભી થાય છે. પણ મુક્તિ આપનાર પ્રેમમા તૃપ્તિ

હોતી નથી એટલા માટે જ ખુદે નૃણાતે મારવાનું કહ્યું. જે લોકોના જીવનનો સૌંદર્યલક્ષ સમન્વય હોય છે તેમને આ તૃપ્તિ તરફ ખડુ ભય છે. એની સામે એમણે હંમેશાં ચેતન રહેવાનું છે. જર્મન ફિલસૂફ કેન્ટે કહ્યું છે ? સૌંદર્યને સમજવામા લાલસાની પ્રાકૃત વૃત્તિને સ્થાન જ નથી. અંગ્રેજ કવિઓ વ્યાયરન અને શેલીમા એ જ ઉંડો તકાવત હતો. એક લંપત હતો અને ખીજો ન હતો. દરેક વસ્તુમા જે જીવન છે તેનો સાક્ષાત્કાર જેમ વિજ્ઞાનના બાહ્યલક્ષી બુદ્ધિવ્યાપારથી રેંસાઈ જાય છે, તેમ જ સુંદર વસ્તુને લાલસાથી ખરડાએલા દુષ્ટ હાથથી કોઈ અડે તો તેમા વસતી અનંતતાનો ધ્વંસ થાય છે. જે રસાસ્વાદન (appreciation of Beauty) આત્માને મુક્તિનું અદકું અદકું બળ ન આપે તો તે નકારું છે. કારણ તો તો પછી દરેક કળા ખીલીને ધ્રુલ થાય છે તે આપણા આત્માને એના સુકુમાર ભારથી ચગદી નાખે, કારણ બાધી દે. આમ ઘણી વાર પ્રેમ પણ મનુષ્યને બંધન રૂપ આવે છે.

સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેનો જે લૌકિક પ્રેમ છે તેને પણ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ જોવો જોઈએ. કેટલાકમા સૌંદર્યોપભોગ પછી લૌકિક પ્રેમ તે ઉંડો આત્મિક પ્રેમ થાય છે. તે આપણે પુરૂષના ઉર્વશી વચ્ચે અથવા તો ચિત્રાગદામા અમૃતન અને ચિત્રા વચ્ચે જોઈએ છીએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસનો એક ઉપદેશ એ હતો કે બે ત્રણ છોકરાં પછી વર અને વહુએ ભાઈ અને બેન જેમ રહેવું. અને ખર્નાડી શો કહે છે કે હાલનાં લગ્નોમા વેશ્યાવૃત્તિ પ્રધાન છે અને પોપાય છે. આ આપણા સમાજને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ દરેક વિચારકે જોવાનું છે.

પણ સ્ત્રી-પુરૂષના સહજીવનને આત્માના ઉંડા વિકાસ સાથે કેટલો સંબંધ છે એ ઘણો ગૂઢ ત્રિપગ છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર

આંસી ઝોટલું જ દર્દીએ કે પ્રેમ એક ધર્માનુભવ જેટલો જાહેરો ન થાય તો તે મનુષ્યશ્વનને મંકુચિત કરે છે. જે એ બકિન બરેલી આંખો મન આગળ ને આગળ ન તાણે, જે તે દુઃખના નક્ષત્રગણો સુધી ન જાય, તો તે હીંગ્ણ થાય છે. એક જગ્યાએ દુઃખ છે કે મોટા વિષય ઉપર જોલણ હોય તો ઉડી રીતે જ જોલણ અથવા તો મૂંગા રહેવું. તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણમા તીક્ષ્ણ જે માનુષિક લાગણીઓ છે તે સાધારણ રીતે વ્યક્ત થતી જ નથી. કાંતો એ મનુષ્યને હંકો પાડે છે, અને કાંતો ઉચ્ચ કરે છે. આથી શુદ્ધ પ્રેમની નજર પાશરૂપ નથી પણ આ દુનીઆમા મનુષ્યને અંતિમ ઝોળખાણ અને સુકિન આપે છે. નહિ તો બધી કવિતા ઉપા અને સન્ધ્યાના રંગોમાથી ઉડી જાય છે. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે-ભાઈ, તારી આંખમા શોકમય સ્નેહને સ્થાન આપજે.

નાની નાની ચીજોમા રહેલું સૌંદર્ય સમજવા જના કદાચ મન એમને લેવાને લોભાઈ જાય. એક પુલને તોડવાનું કે ચૂમવાનું મન થાય. પણ કુદરતમા જ્યાં વિશાસતા છે ત્યાં તો બધાના હકો ભેગા મળે છે. સમસ્ત આકાશને કોણ પૂરી દઈ શકે! કે ચન્દ્રને કોણ પોતાના હાથમા કેદી કરી લઈ જઈ શકે! ત્યારે પર્વતો અનલદ સહેલુ ખમા પૃથ્વીના આર્તનાદ રૂપે નથી લાગતા, પણ પૃથ્વીનું હૃદય સ્વર્ગનું ગાઠ આલિંગન લેવા માટે જરા ઉચું થયું હોય એમ લાગે છે.

પશ્ચિમની સૌંદર્યપૂર્ણ, અને જે સૌંદર્ય હિંદના કવિને ત્યાગના ગરણમા ગળાઈને આવે છે તે બે વચ્ચે આ જ તફાવત છે. ઘણા અંગ્રેજ કવિઓ ત્યારે નાની નાની વસ્તુઓ ચીતરવી હોય ત્યારે જાહ દલતા બતાવે છે. પણ એક વરસાદ આવ્યા પછી પૃથ્વી બધી લીલી છવાઈ રહે તેને જોઈને, અથવા તો

સન્ધ્યા મનને આનંદમા મૂકે અને નવા વન છે તેના ચૂર્ત સ્વરૂપે, નાગઓ એક પછી એક ડાહ્યામાં કાઢતા હોય એવા રક્તવાર્ણ આકાશને જોઈને મૂકા મન આપણા આત્મામા જે વાગળીઓ ઉભરાય છે તેને કવિતામા કિતારી શક્યા નથી. એવી કુમારી પૃથ્વીને અને એવા અનંત આકાશને આપણો દિવિ એક બાળકના જેટલી નિર્દોષતાથી હાથમા લે છે, અને સૌંદર્યમા રહેલા કુદરતના નર્વસતાક શત્રુયોના ભાગવંદા સૌં મેળવી શકે એમ તે સૌંત માટે ખુલ્લા મુકી દે છે.

એવા કવિના આત્મા જ સુંદર છે, મુક્ત છે, અને એવાના મંગ એ જ સત્તમંગ છે.

તે આપણને ખબર પડશે કે વ્યક્તિનું એકલાપણું એ એના એક મોટામા મોટા વાગ્મે છે. વિશ્વના ઉડામા ઉડા આત્માના હૃદયભેદક દુઃખનાં મૂળ પણ ત્યાં છે. અને મૃતમા મૃત સૌંદર્યનો પ્રદેશ પણ ત્યાં જ છે. બાહ્યાવસ્થાના આદર્શરૂપ શુદ્ધ વિશ્વની એકતામાથી વિરોધ નરી આવે અને એમાથી કોઈ ઉકુ અંધ શોધી કાઢે ત્યાં સૌંદર્ય છે. આ રીતે સૌંદર્ય વિરોધ અને મૃત્યુની નજીક નજીક જ ઉગે છે. આકાશ એથી જ ગમીના રંગોથી પૂરાય છે. અને દેનિસનને ઝડપના નાના પથરાઓમા પરીઓ ફેંટી માલુમ પડે છે બે આત્માઓની વચ્ચે એક ત્રીણી ઉડી ખાઈ એવી રહે છે કે જેને ઝોળાંગવાને મનુષ્ય હમેશ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. જીવનતરવનો પ્રવાહ હરહમેશ નવનવા માર્ગમા વહે જાય છે. મનુષ્ય એકલો છે એ નવાઈનું નથી, પણ નવાઈ એ જ છે કે તો પણ એનામા પ્રેમ છે. અને આપણે બધા જીવનપ્રવાહમા આપણી યાત્રા પૂરી કરીએ છીએ. જીવનપ્રવાહ સ્વચ્છદે આપણામા અને આપણી આજીવન બધા કરે છે. વિરોધ પછી જ જીવનમા ઉચ્ચ

એકીકરણ આવે છે. એથી જ એ પ્રેમીઓ વારંવાર લહે છે. જીવનતત્ત્વ વિખૂટા કરવા- મા જ પોતાનું ઐક્ય સાધે છે.

વિશ્વના આખા તંત્રને કેંદ્રી દેવાના પ્રેમ- વિહોણા વિચારવમળમાં ગેથા ખાતા ખાતા આપણે થાકીને બેઠા હોઈએ ત્યારે પહેલા આપણે શત્રુ થઈ જઈએ છીએ અને પછી ઘણા દિવસથી ઉત્ર ન આવી હોય તે નિઃ- દેવી પોતે જ આવીને આપણને હાલગ્દા ગાતી ગાતી સૂરાહે તેમ આપણા આત્માના ઉપર વિરમરણનું પટ આવે છે. એ આત્માની ઉત્ર પછી આપણે પૃથ્વીપર નિર્દોષ યાગકની મારક વસીએ છીએ અને આખું જીવન આકાશના અસંખ્ય તારાઓ ગૂંથવામાં ગાળીએ એમ થાય છે વિશ્વનું આખું તંત્ર આપણને ખોળે લે છે. આપણે માનુષિક અહંતામાં મગર થઈ અક્કડ ઉભા રહીએ ત્યારે એ કાષ્ટ આપણને ખોળે ધરતું નથી. એક તરતની પરણેલી મુઝા- ની માકક વિશ્વ આપણી અહંતાથી ખીએ છે. પણ અક્કડ મટી અહંતા છોડીએ સારે જ એ આપણને આલિંગે છે.

જીવનમાં કશો સમન્વય ન હોય એ તો એક આત્માની નિર્ધનતા છે. એ વિરોધ પછી હો છે એના મૂળ ઉપર દ્રષ્ટુ તેમ મૃત્યુ ને

સૌંદર્યમાં છે. હરકોઈ જેને સંગીત આવ- હતું હશે તે પોતાના શરૂઆતના અનુભવને યાદ કરશે. કોઈ રાગના વ્યક્તિત્વને અનુભવવા જઈએ ત્યારે પહેલાં તો આગળીઓ જૂની પડે છે, અને સાચા સૂરજ નીકળતા નથી. અધે અંધાધૂંધી થઈ જાય છે, અને તારાઓ પોતા- ની નાત્ય નિયમિત જગ્યાએથી ભ્રષ્ટ થયેલા લાગે છે. પ્રેમી અને એના સ્વજન દુનીઆના કાવત્રાથી વિખૂટા પડેલા લાગે છે. સત્ય આખું હણાઈ જાય છે અને આત્માનેય બેમૂરો થાક ચડે છે.

પણ થોડી વાર પછી આત્માના તથા વિશ્વ- ના, બન્નેના ગેળી ઉડાણમાંથી એક ઐક્ય ઉપર તરી આવે છે. એ બંધી વસ્તુઓ હતી તેમ કરે છે. ત્યારે સંગીત આપણી બહાર આપણા- જ આત્માના બિંબરૂપ વિશ્વનું પૂર્ણ ઐક્ય ખડું કરે છે. પદભ્રષ્ટ તારાઓ પોતાની જગ્યા લે છે. સત્યમાં અને સંગીતમાં વિશ્વવિશાળ ઔચિત્ય પ્રકાશી હો છે. વિયોગને દંશ વિશ્વ- માથી નીકળી જાય છે, કારણ પ્રેમી પોતાને પ્રેમ પૃથ્વીના કુલો ઉપર કે આકાશના તારા- ઓ ઉપર સીએ છે.

પણ હરકોઈ સમન્વયનું છેવટનું સત્ય સર્વ- વ્યાપી ધર્માનુભવ છે.

શ. શ. ભૂપતરાય ગોખાળજી પહેતા

બાલ-હૃદયનો આનંદ

શિયાળાની ઠંડકની ઠંડીમાં મેરંડેર બાળ ભાગની ભાગ્યને ગરમ હાથો મળતાં જેટલો આનંદ થાય છે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને સવારે બાની મોઝમાં બરાબરને, બારી આગળ બેસી દાનજી કરવામાં આવે છે.

∴

રજનીરાણીને કપાળે ચંદ્રનો આલેશ કરતા કોઈ દેવને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા બાના ગોખામાં હિમારહી, ન્યાયેલી બાના બીના કપાળે કંકુનો આલેશ કરવામાં મને વધારે આનંદ થાય છે.

∴

પ્રાત કાળે ટનટન ટકોગ વગાડી જગતને જગાડવામાં ધડિયાળને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ, પિતાજી ઓદિસમાં ગયા પછી, વાચતા વાચતાં હિધી ગયેલી બાનું ઓશીકું કરી તેના હૃદયના ધગદારા કાને માલ-જવામાં મને આવે છે.

∴

તે દહાડે સંગીતશિક્ષકનું બ્રહ્મ દિલરૂઆ કોઈએ અજાણતા ગગાડ્યું હતું; તેના તૂટેલા તાર ફરીથી બરાબર ગોઠવતા તેમને જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને પવનથી વિખરાયલા બાના વાળને હીક કરવામાં આવે છે.

∴

પૃથ્વીમાના કિગતા અન્દરને કાળા વાદળાથી ઢાકવામાં દરરોજ રસુજ પડતી હશે, તેના કરતા વધારે રસુજ બાના છુટા કિગતા રેશમી કાળા વાળથી બાનું મોહું ઢાંકી દેવામાં મને પડે છે.

∴

વનના કોઈ વિચાળ આબાની ઘટકની લીલી ઝીંતે ઝૂંકાયવામાં પવનને જે આનંદ આવતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના કાનના ટીંગાના ઝેરીંગને ધડિયાળના કોવકની જેમ દલાવવામાં આવે છે.

∴

વેદના મૂર્તિના મંત્રોપચારથી દેવોની રત્નિ કરતા આઘોળેને જેટલો આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બા દર દેવ હાથ હાથે તેની છપ્પી આગળ કિબા રહી “ બા, બોલો, બા ! ” ના અસુર અવાજ કરવામાં આવે છે.

∴

અનેક મંત્રોના ઉચ્ચાર પછી કિબાને કિબી જોઈ મુનિઓને આનંદ થતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ ‘ બા, બો બા ! ’ ની ભારી ખૂંમથી પથારીમાંથી કિહતી બાને જોઈને મને થાય છે.

∴

તાનમેનના ગાનની મધુરતાથી રાગ અક-બરને આનંદ થતો તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ‘ ભાઈ ’ નાં હાલરડાં ગાતી બાના મુખની મીઠાશમાં લાગે છે.

∴

કોઈ રાગને ધેર ગાદીવારસ પુત્ર જન્મતા આંગણીના વેદા ગણનાં જોશીને આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને વાર્તા શરૂ કરતી બાની આગણીઓના વેદા માથે રમતા થાય છે.

∴

ચોરીના મંડપમાં નવી પરણતી કન્યાનાં વસ્ત્રો હીકાક કરવામાં તેની સાહેલીઓને જે આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને

પિતાજી ગૃહમાં આવે ત્યારે બાળા ઉઘાડા રહી ગયેલ માથા પર સાળુ બરાબર ગોઠવવામાં આવે છે.

∴

ભગવાન રામચંદ્રને અછઠાં બેર ખવરાવતાં રાખરીને આનંદ થયો હતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તની બાએ આપેલ મીઠાઈના ટુકડાને અછઠો કટકો બાને ચખાડવામાં આવે છે.

∴

ભગવાનની છખી ખોળામાં રાખીને ' પ્રભુ વધારેને ' ગાતાં ભક્તને જે આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાની છખી આખ આગળ રાખીને ' આ મારી બા ' એમ વિચાર કરવામાં આવે છે.

∴

કોઈ જાડની ઉચી ડાળીએ ચઢી હીંચકા ખાવામાં કોયલને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના હાથના અંગુઠા પકડી ' પાગ લો પા ' હીંચકવામાં આવે છે.

∴

સાતે સમુદ્રના કાંઠાની ભૂમિપર પડીપડીને રમતાં રમતા સમુદ્રના મોજાને આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બાના અંગોપર ફેદી ફેદીને પડવામાં આવે છે.

∴

પોતાના મિત્રોની રાખસાહેબ સાથે ઓળખાણ કરાવતા દિવાનને આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તોની ઓળખાણ બા સાથે કરાવતા થાય છે.

∴

અગાશીમાં સૂતાં સૂતાં કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીને ચન્દ્ર નીરખવામાં આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ખોળામાં પડ્યા પડ્યા બાનું મુખ જોવામાં આવે છે.

∴

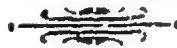
કાળયવનથી નાસતા કૃષ્ણને દૈવતકની ગુફામાં સંતાતાં જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ દોસ્તને રમતમાં વાગતા તેની માના ધાકથી બાના વસ્ત્રમાં સંતાતા મને આવે છે.

∴

ચતુર ગાયકની આગળ પડતાં સારંગીને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ ઘણા જણ વચ્ચે ' ભાઈ, પેલું ગીત ગા જોઈએ ' કહેતી બાની આગળ મારી દાઢીને અડતા મને થાય છે.

∴

અતિથિને આગ્રહ કરી વધારે ખવરાવવામાં બાને આનંદ થાય છે તેના કરતા વધારે આનંદ મને મારા ભાણામાં વધેલી પૂરી બાને પરાણે ખવરાવી દેવામાં થાય છે.

રા. રા. રમણુદાન્ત શાંકરપ્રસાદ દેસાઈ

સર્વસામાન્ય ધર્મ

ધણાએતું એમ માનવું થાય છે કે દુનિયાના બધા ધર્મોમાંથી સાગ તરવો લાઇને એક નવો સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો જોઇએ જેથી ધર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિખવાદો દૂર થાય; એટલું જ નહિ પણ એ નવો ધર્મ જરૂર સત્ય ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે અને મનુષ્યને સાચે માર્ગે દેરે. સારા સારા વિચારકો અને લેખકો આવી માન્યતાને પોપે છે એટલે એ માન્યતાની અંદર રહેલ અસ્પષ્ટતા તરત ખ્યાલમાં આવતી નથી.

આ માન્યતાની પાછળ એવો એક વિચાર રહેલો છે કે “ગંભીર સત્ય” જાણવું એમા જ ધર્મના તત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્મ એટલે ગંભીર સત્યોનો સમૂહ, જુદા જુદા ધર્મોમાં એવા જુદાં જુદાં સત્યો જોવામાં આવે છે. પણ દરેક ધર્મમા કંઈ અને કંઈ તૂટીઓ હોય છે. કોઈ એક ધર્મ એવો નથી કે જેમાંથી આપણને પૂર્ણપણે સત્ય મળી આવે. માણસની દૃષ્ટિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચે છતાં અપૂર્ણ રહી જાય છે. સાથે સાથે એવો પણ વિચાર આમાં જણાય છે કે અપૂર્ણ સત્યોને એકઠા કરવાથી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને એક સપૂર્ણ સત્ય તરી આવશે. મુશ્કેલીમા જેમ સલાહ લેવાથી માર્ગ મુજબ આવે છે તેમ ધર્મવેત્તાઓએ જે પ્રશ્નોના ઉકેલ કર્યા હોય તે બધા તપાસવાથી જીવનપંથમા ફાફાં મારવા નહિ પડે.

આ રીતે માન્યતા પાછળના વિચારો મૂકવાથી સર્વસામાન્ય ધર્મની શક્યતા માટે સહેજે શકા ઉત્પન્ન થાય. તરત જ સવાલ થાય

કે ધણા અપૂર્ણો મળી એક મપૂર્ણ થાય કે કેમ? ખીલું, સલાહો લેવાથી માર્ગ મુજબ છે એ તદ્દન સાચું છે? વળી ધર્મગતિમા બુદ્ધિનું શું સ્થાન છે અને ધર્મનું તત્ત્વ એમાં મેંદુ છે એવા મોટા પ્રશ્નો પાનુ અહીં ઉભા થાય પણ તે બધાનો ઉકેલ કરવો સહેલો નથી.

સલાહો લેવાથી માર્ગ મુજબ છે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતા તરત જાણાશે કે સલાહ મળ્યા પછી સલાહ લેનાર તેને મળેલી સલાહ ઉપર પૂરો વિચાર કરી શકે તો જ એને માર્ગ મુજબ છે. જુદી જુદી સલાહોમાં, સલાહ લેનાર પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મુશ્કેલી દૂર થાય છે એટલે અન્યે તે માર્ગોમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનું અને તે બાબત હેતુનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો સલાહ લેનારને એકને માથે જ રહે છે. સલાહો તો માત્ર એની દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવવામા મદદ કરે છે એટલું જ. વળી ધણી સલાહ લેવાથી કેટલીક વાર માર્ગ મુજબાને બદલે ઉલટી મનની શુંય વધે છે અને નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેવું ધર્મની બાબતમાં પણ બનવા સંભવ રહે ખરો. બધા જ ધર્મોમાં પારંગત એવો શાસ્ત્રી બુદ્ધિની ભુલભુલામણીમા નહિ પડતો હોય? બુદ્ધિ એક ઉપર આધાર રાખી એક ધર્મના શાસ્ત્રોમા આવતી અસંગતિઓ દૂર કરવા જતાં માણસ ખોટા અર્થો કરી બેસે છે. તો પછી જુદા જુદા ધર્મોના શાસ્ત્રો સાથે મૂકવાથી, ઉભા થતા દેખીતા વિરોધોનો ઉકેલ કરતાં ભુલાવામા પડાય તેમા નવાઈ નથી.

ધર્મોમાંથી સત્યો તારવી કાઢી એક નવો

ધર્મ ધરી કાઢવો એ તો જુદા જુદા લેખકોમાંથી વાક્યો ચૂંટી કાઢી તેનો એક નિબંધ તૈયાર કરવા બેરોબર પ્રયત્ન છે. એ વાક્યો ગમે તેટલા સાચાં હોય અને ભલે આમ ગોઠવવાથી અસંગત ન દેખાતા હોય તોપણ એ છુટા છે એમ જરૂર દેખાઈ આવે અને એવા નિબંધનો જો બેરોબર અર્થ કરવા માડીએ તો કોઈ દિવસ અર્થ બેસે જ નહિ. દરેક વાક્યને આખા લખાણ સાથે સંબંધ હોય છે. ધારો કે તેને છૂટું પાડી આપણે તેનો અર્થ બેસાડી શકીએ પણ તેને પુરૂ સમજવાને તો આપણી પાસે તે-આખો લેખ જોઈએ જ. વાક્યો છુટા પાડી અર્થ કરવાથી કેવા અનર્થો થાય છે એ તો છાપા વાચનાર દરેકને ખબર હોય.

ત્યારે જેમ વાક્યોને લખાણ સાથે સંબંધ છે તેમ ધર્મના સત્યને એ ધર્મની પાછળ રહેલી આખી ચિત્ત-વૃત્તિ (attitude) સાથે સંબંધ છે. એક સત્યને સમજવા માટે ને આખી વૃત્તિ પહેલી સમજવી જોઈએ, અને એ ચિત્તવૃત્તિ સમજવા વગર સત્યનો કરેલો અર્થ ખોટો છે એમ ન કહીએ તો નકામો છે એમ તો કહેવું જ પડે.

એક માણસ એક જ ધર્મ સમજી શકે અને તેણે પોતાના ધર્મમાં રહેલાં સત્યને જ માનવાં, એવું અનુમાન આ ઉપરથી નથી નીકળતું. ખીજાઓ શું કહે છે તેની દરકાર કરવી નહિ એવું કહેવાનો આશય પણ નથી. વાઘો માત્ર ધર્મનું તત્ત્વ વિચાર્યો વગર જુદા જુદા ધર્મમતવાળી મનગમતું સ્વીકારી પોતાને ગુણ-ગ્રાહી માની લે છે તેમની સામે છે. એવાઓની મનોદશામા-“ તમારું કહેવું બેરોબર છે: એમા સત્ય હોવું જ જોઈએ માટે લાવો એ લઈ લઈએ;” અને એ મતનો વિરોધી આવીને કંઈ કહે તો તેને પણ “ તમારું કહેવું પણ બેરોબર લાગે છે અને તમારા કહેવામા સત્ય હોવું જ જોઈએ

માટે લાવો એ પણ લઈએ ” એમ કરવામાં વાઘો આવતો નથી. પણ આવી જનની મનોદશા એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ બતાવે છે. બધું ગ્રહણ કરવા માટે પોતાના મનને closed & fixed કરી ધોએલી પાટી બનાવવાના પ્રયત્નમા એ કંઈ જ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. એના વિચારો જીવતા રહેતા નથી. થોડાએક સત્યો પોપટ માફક ફરી ફરી એ બોલી શકે છે પણ એ વિચારોનો ઉપયોગ રહેતો નથી. એકલા કરેલા જથ્થા માફક એક ખુણામાં પડી રહે છે.

તો પછી ઉદાર વૃત્તિ એટલે શું? ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ એમ તો નથી જ કે જે કંઈ નજરે પડે તે લઈ લેવું. “ આ સત્ય છે. પેલું સત્ય છે, બધું સત્ય છે. ” એમ મનને મનાવવા જતાં માન્યતા જ બોધ બેસવાનો વખત આવે. ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ તો ખીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ દૃષ્ટિએ જુલે છે એ દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ થાય. ઉદાર વૃત્તિથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે એમ કહેવા કરતાં દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે. “ ગુણગ્રાહી ” એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે એમા પોતાની વિવેકશુદ્ધિનો ઉપયોગ રહેલો છે. પહેલા તો ગુણ-અવગુણનો ભેદ કરવાની શક્તિ જોઈએ અને એ ભેદ કર્યા પછી ગુણ ગ્રહણ કરવો. એમા બહારથી લેવાનું કંઈ નથી હોતું પણ પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હોય છે એટલે માનસિક પ્રગતિને સમૂહ કે વિશાળતાની ઉપમાઓ આપવા કરતા વિકાસ સાથે સરખાવવી વધારે યોગ્ય છે. એ જ રીતે ધર્મના સંબંધમાં પણ કહી શકાય કે પરધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ જ ધાર્મિક ઉદારતા. એ સમજતા એ ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કર્યા બેરોબર જ છે. સત્યો-

માંથી સુઠી દાદી “ સત્યસંગ ” કરવાનો હોતો જ નથી.

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને નમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે; તેથી વધારે સમજપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે. પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી. ઘણી વાર એમાં બીજો ધર્મ ગ્રહણ કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલગત જોઈએ.

ત્યારે ‘સર્વસામાન્ય ધર્મ’ બનાવવો તો અશક્ય જ છે. સત્યોના સંગ્રહમાંથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કંઈ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કરવા એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામાં ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નમ્રતા બહાર દેખાઈ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમાં ઉગ્રતા રહેલી હોય તો ઉગ્ર પણ બનવું. એ બે સાથે કેમ બની શકે ? કોઈ સર્વસામાન્ય ધર્મમાં માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામાં જ સાચી ઉગ્રતા છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમાં એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી. બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતા બન્ને ખોઈ બેસીએ છીએ. ધર્મનાં સત્યો કંઈ છુટાં છુટાં પાડીયા નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખું અણતર દહાએ તો એ અણતર પણ

એનું હોય છે કે જેમાં સાધુ ન વળગાય. નવ. કાન્તના શબ્દોમાં દલીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોગનાર ત્યારે જ કાપી શકે કે જો “ શાસ્ત્રની માફક મિદ્ધ કરી શકાય એવાં જ સત્યોથી જો ધર્મ થતો હોય, તો એ પાંડિતો સજા થઈ શકે. પણ જો કે દરેક ધર્મમાં એવાં સત્યો હોઈ શકે તો પણ એ સત્યોમાં ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી. પાણ્ડીઓ, દ્વિશ્વિપ્રો, મુમક્ષુઓ, બધા એક ઈશ્વરને બાને છે. એક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, એ સત્ય નમને પણ મર્વથી વધારે મહત્ત્વનું લાગશે, અને તે છતાં તમારે જાણવું જોઈએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સત્યમાં નહિ પણ ઈશ્વર તરફની વૃત્તિમાં રહેલું છે. સર્વસામાન્ય ધર્મ ! જો કોઈ પણ મનુષ્યમાં સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઈ શકે, તો ખાનરીથી માનજો, કે એ પુરતકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (ખોદનારા ?) દાબિક પાંડિતોમાં તો નહિં જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો બુદ્ધ અને મહમદના કરતાં પણ કોઈ વધારે સમર્થ અને દેવાશી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઈએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે; સ્વેચ્છાથી ગ્રહણ થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ દ્રષ્ટાઓના અંતઃકરણમાં સંચરે છે. કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને મથનારાઓને હું શું કહું ? મહા પાંડિતો મથો નહિં. મથનથી તમને વિષ માત્ર મળશે. અમૃત મળવાનું નથી. ”

~*~*~*~

રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક:

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂજક સ્વ. કાન્તના સાક્ષર મિત્રો-
રા. બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ,
રા. રમણભાઈ વગેરે-સાથેના ખુદ્ધિવિલાસ તથા
રસસ્મરણો, આશા છે કે કોઈ વાર તે મિત્ર-
મંડળ લખશે; અને એ વિવિધ રંગે રંગેલાં
લલિત સ્મરણોની પરંપરાથી શુભરાતને અજ-
વાળશે. આપણે ત્યાં એ પ્રકારના સાહિત્યની
ખોટ ભારે જણાય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો
સમય સ્વ. કાન્તના ઉર સરોવરમાં કલ્પોલ
કરતા ગાળ્યો છે. એક ભાવનાપ્રધાન અને
ખીખ ભાવપ્રધાન! કોણે કોને શું શું લીધું-
દીધું તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બન્નેનો
પુણ્યયોગ સુંદર હોય, આ પ્રસંગે કવિવર
ન્હાનાલાલના સદ્ગુણો વિકસતા કીર્તિકમળની
એક સુંદર પાંખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશું
તથા તેની ઉરસુવાસ અમિનંદિશું તો અયોગ્ય
નથી. આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો!'
ખુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યનાં યશોગાન ગાવાનો,
કે નથી નિરંતર 'કલંકદટ્ટિ'થી દોષોનું હેંસ-
પૂર્વક શોધન કરવાનો. હું તો ઘણીવાર ઇચ્છું
છું કે આપણા યુવાન વિવેચકો ઘણા પ્રેમભા-
વથી ને કંઈક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશઃ-
શરીરનું દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ ખુદ્ધિયુક્ત શિષ્ય-
ભાવથી સમજે તથા તેના ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો
પૂરાં પારખી લઈ, એ યશઃશરીરના ઉન્નત આત્મા
સાથે, એક જાતની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે.
આથી કોઈપણ સારા લેખકને મુખ્ય આશય,
જીવનભરના સિદ્ધાંતો, આદર્શો ને નિયમોનો
મગીન અભ્યાસ આવશ્યક છે.

કવિ ન્હાનાલાલને યુવાવસ્થાથી જ શેક્સ-

પિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ
નહિ. પોતે માને છે ને કહે છે- કે-એ પ્રતિ-
ભાસ'પત્ર કવિયે માનવજાતિનું જીવંત પ્રતિબિંબ
અદ્ભુત સુંદર-રીતે આલેખ્યું એ સત્ય. પરંતુ
યથાસ્થિત વર્ણનમાં કરી મહત્તા નથી. જે
કવિરાજે ચિરંજીવી ગગનચુંબી ભાવનાઓ
જગત કને રજુ ના કરી, કલ્પનાત્મક સ્વર્ગીય
વાતાવરણમાં જગતને ધીરે ધીરે ઊંચે ચઢાં ના
શીખવ્યું, અથવા જેણે કુદરતની સંપૂર્ણ સુંદર
લીલાના નિરૂપણથી જગતને શાંતિ ને ઔદાર્યના
પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ ત્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે
કહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરુણ
કથનીમાં કે હાસ્યરસના અમિત પ્રવારામાં શું
સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું હશે? એકાદ મિરેન્ડા
સરજ કે એકાદ ઇટલિની સુંદર પૂર્ણિમામાં
તારા-ગ્રહોનું સનાતન સંગીત સૂણવા પ્રયત્ન
કર્યો-એમાં શું કલાની પૂર્ણતા હશે? x x
એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવ ઘ
શેક્સપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર
શેલિ છે.

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રશ્ન એવો તો ગહન
છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના
પાર ના પામી શકે. શેક્સપિયરની પ્રશ્ન સાનું પુરાણ
એટલું તો વિસ્તારવાળું છે-એના પક્ષમાં કહે-
વાનું એટલું બધું છે-કે તેનો સાર પણ અહિં
કહો જાય તેવો નથી. ઉગ્ર ચર્ચામાં ઉતરવા
કરતા, આવા મંથનમાંથી શું નવનીત તારવી
શકાય તે વિચારિયે: કવિ ન્હાનાલાલ પોતે
પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે, પોતાના કાવ્યો
ને નાટકોમાં જગત આગળ આદર્શો ખસા કરવા,

માંથી સુઠી દાઢી “ સત્યસંગ્રહ ” કરવાનો હેતો જ નથી.

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી વધારે સમજપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે. પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી ઘણી વાર એમાળીએ ધર્મ ગ્રહણ કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલગત જોઈએ.

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો તો અશક્ય જ છે. સત્યોના સંગ્રહમાંથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કંઈ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કરવાં એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામા ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નમ્રતા બહાર દેખાઈ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમા ઉગ્રતા રહેલી હોય તો ઉગ્ર પણ બનવું એ બે સાથે કેમ બની શકે ? કોઈ સર્વસામાન્ય ધર્મમા માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામા જ માંથી ઉગ્રતા છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમા એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતાં બન્ને ખોઈ બેસીએ છીએ. ધર્મનાં સત્યો કંઈ છુટાં છુટાં પાટીયાં નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખું અણુનર દેડાંએ તો એ ગણુનર પણ

એવું હોય છે કે જેમાં માંધ ન જણાય. રવ. કાન્તના શબ્દોમા કહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોજનાર ત્યારે જ ટાપી રાકે કે જે “ શાસ્ત્રની માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવાં જ સત્યોથી જે ધર્મ થતો હોય, તો એ પડિતો સરળ થઈ શકે. પણ જે કે દરેક ધર્મમા એવા સત્યો હોઈ શકે તો પણ એ સત્યોમાં ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી. યાહુદીઓ, ક્રિશ્ચિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ઈશ્વરને માને છે. એક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, એ સત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું લાગશે; અને તે છતાં તમારે જાણવું જોઈએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સત્યમાં નહિ પણ ઈશ્વર તરફની વૃત્તિમા રહેલું છે. સર્વસામાન્ય ધર્મ ' જે કોઈ પણ મનુષ્યમા સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઈ શકે, તો ખાતરીથી માનજો, કે એ પુરતકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (ખોદનારા ?) દાબિક પડિતોમા તો નહિ જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો બુદ્ધ અને મહમદના કરતાં પણ કોઈ વધારે સમર્થ અને દેવાશી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઈએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે; રવેચ્છાથી ગ્રહણ થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ ડ્રાઓના અંતઃકરણમાં સંચરે છે. કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને ગથનારાઓને હું શું કહું ? મહા પડિતો મથો નહિ. મંથનથી તમને વિષ માત્ર મળશે. અમૃત મળવાનું નથી. ”

—

રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક:

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂર્ણકે સ્વ. કાન્તના સાક્ષર મિત્રો-
રા. બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ,
રા. રમણભાઈ વગેરે-સાથેના ખુદ્ધિવિલાસ તથા
રસસ્મરણો, આશા છે કે કોઈ વાર તે મિત્ર-
મંડળ લખશે; અને એ વિવિધ રંગે રંગેલા
લલિત સ્મરણોની પરંપરાથી ગુજરાતને અજ-
વાળશે. આપણે ત્યાં એ પ્રકારના સાહિત્યની
ખોટ ભારે જણાય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો
સમય સ્વ. કાન્તના ઉર સરોવરમાં કલ્પેલ
કરતા ગાળ્યો છે. એક ભાવનાપ્રધાન અને
ખીન્ન ભાવપ્રધાન! કોણે કેને શું શું લીધું-
દીધું તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બન્નેનો
પુણ્ય યોગ સુંદર હોય, આ પ્રસંગે કવિવર
ન્હાનાલાલના સહસ્ત્રદળે વિકસતા કીર્તિકમળની
એક સુંદર પાંખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશું
તથા તેની ઉરસુવાસ અમિનંદિશું તો 'અયોગ્ય
નથી. આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો!'
ખુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યનાં યશોગાન ગાવાનો,
કે નથી નિરંતર 'કલંકદટ્ટિ'થી દોષોનું હોસ-
પૂર્વક શોધન કરવાનો. હું તો ઘણીવાર ઇચ્છુ
છું કે આપણા યુવાન વિવેચકો ઘણા પ્રેમભા-
વથી ને કંઈક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશઃ-
શરીરનું દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ ખુદ્ધિયુક્ત શિષ્ય-
ભાવથી સમજે તથા તેના ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો
પૂરાં પારખી લઈ, એ યશઃશરીરના ઉન્નત આત્મા
સાથે, એક જાતની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે.
આથી કોઈપણ સારા લેખકનો મુખ્ય આશય,
જીવનભરના સિદ્ધાંતો, આદર્શો ને નિયમોનો
સંગીત અભ્યાસ આવશ્યક છે.

કવિ ન્હાનાલાલને યુવાવસ્થાથી જ શેક્સ-

પિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ
નહિ. પોતે માને છે ને કહે છે- કે-એ પ્રતિ-
ભાસ'પત્ર કવિએ માનવજાતિનું જીવંત પ્રતિબિંબ
અદ્ભુત સુંદર-રીતે આલેખ્યું એ સત્ય. પરંતુ
યથાસ્થિત વર્ણનમાં કશી મહત્તા નથી. જે
કવિરાજે ચિરજીવી ગગનચુંબી ભાવનાઓ
જગત કને રણુ ના કરી, કલ્પનાત્મક સ્વર્ગીય
વાતાવરણમાં જગતને ધારે ધારે ઉંચે ચઢતાં ના
શીખવ્યું, અથવા જેણે કુદરતની સંપૂર્ણ સુંદર
લીલાના નિરૂપણથી જગતને શાંતિ ને ઔદાર્યના
પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ શ્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે
કહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરુણ
કથનીમાં કે હાસ્યરસના અમિત ક્રુવારામાં શું
સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું હશે? એકાદ મિરેન્ડા
સરજ કે એકાદ ઇટલિની સુંદર પૂર્ણિમામાં
તારા-ગ્રહોનું સનાતન સંગીત સૂણવા પ્રયત્ન
કર્યો-એમાં શું કલાની પૂર્ણતા હશે? x x
એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવંદ
શેક્સપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર
શેલિ છે.

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રશ્ન એવો તો ગહન
છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના
પાર ના પામી શકે. શેક્સપિયરની પ્રશંસાનું પુરાણ
એટલું તો વિસ્તારવાળું છે-એના પક્ષમાં કહે-
વાનું એટલું બધું છે-કે તેનો સાર પણ અહિં
કહો જાય તેવો નથી. ઉપર ચર્ચામાં ઉતરવા
કરતા, આવા મંથનમાંથી શું નવનીત તારવી
શકાય તે વિચારિયે: કવિ ન્હાનાલાલ પોતે
પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે, પોતાના કાવ્યો
ને નાટકોમાં જગત આગળ આદર્શો ખસા કરવા,

ભૂલેલા જંગલને ઉત્પત્તિના મુંદર પંથ, શૈલિ તથા ભાષાના ચમત્કાર દાખવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. કવિતાનાં આદર્શો ને આલેખનની વિધિ-યોમા એમના માર્ગ તદ્દન નિગનિરાળા છે. તેો પોતે કેવું અદ્ભુત વાનાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવા કલ્પનાનાં પૂર વહેવડાવે છે તથા કૃત્રી કલા વિસ્તારે છે તેનું આપણે પ્રીતિભાવથી ચિત્ર આલેખિયે.

કવિ નહોતાલાલના સંગીતકલ્પ નાટકો, Lyrical Dramas સામાન્ય રૂઝૂમિ માટેના દસ્ય નાટકો નથી; પણ શ્રાવ્ય જ છે અથવા કલ્પનાપ્રભાવની ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જ દસ્ય છે. આ નાટકોમા પાત્રાલેખન, વસ્તુવિકાસ, કાર્યપ્રવાહ વગેરે પણ મુખ્ય નથી. રા. કવિ 'નંદનવનના પ્રાસાદોની ટાયથી' મદ્યુક્ત મધુર કેકાથી જંગલને નિયંત્રે છે. પોતે આપણને કલ્પનાત્મક મોહક વાતાવરણ (Romantic Atmosphere) માંથી હિમાલય સમા ક્ષેત્ર પર્વતની ટાયપરના નંદનવનમાં લઇ જાય છે. એ પુણ્ય ભૂમિમાં ગંગનચુંબી વિકટ ભાવનાઓ સાથે લલિત માનવભાવોનાં ઉન્નમાણાં માનસરોવરો પણ છે, ત્યાં સંગીતકલ્પ કાવ્યોની મધુરી મોગરાની વેશે છે જેની સુવાસથી બધું વાતાવરણ મુગધી ને સુરમ્ય બને છે. પદે પદે કાવ્યમયતા તથા અપર્વતા છે. એ સ્વર્ગીય ભૂમિમા, દેવો, અહરિઓ, ગન્ધર્વો, ગન્ધર્વકન્યાઓ ને અપ્સરાઓ વિહાર કરવા ઉતરે છે. ત્યા કુદરતના સર્વ દેવી શકાય તે સૌન્દર્યો કૃત્યા ને કૃત્યાં છે, ને સમગ્ર વાનાવરણમા જાદુ મોહનીની દર્શી જ મણા નથી. ત્યાંનાં ગિરિવામીઓ પણ યશ-પંખાળા ને સુમહેદુર્દવલ છે. આ નંદનવનમા 'અમિત ભાગવના કુવારા' નિરંતર સૌન્દર્ય ને પ્રકાશ મિલે છે. લાડન કોહનો સાગર મોનીની છાંયે ઉજળ છે.

આવા સ્વર્ગીય ઉદ્યાનમા કશું જ તીવ્ર દર્દ કે દુઃખ નથી; ઉડા માનવદર્દોને અવકાશ જ નથી; જીવનના મહા પ્રશ્નો છોડાતા જ નથી; છતાં હૃદયનું શોધન કરે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી. કવચિત્ દસ્યુઓ-દાનવો-વામ-માર્ગીઓ જંગનના સૌન્દર્યો લૂટવા કે ભટ્ટ કરવા ઉતરે છે; પણ દેવો-આર્યો-વીરપુરુષોના પ્રભાવથી જંગન પુણ્યશાળી અને ગુણી બને છે. એટલું જ નહિ, પણ યોગીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, વનધારીઓના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ નિત્ય નવો બોધ પામી આગળ ધપે છે. રા. કવિની કલાની સરળતાને એક અંશ એ પણ છે કે મૃષ્ટિનાં અનિષ્ટ સત્ત્વોને તેઓ એવી રીતે આલેખે છે કે આપણને તેમને માટે તિરસ્કાર થાય. આથી એમની કલાનું નૈનિક બળ જામે છે, ને વાતાવરણ સંસ્કાર પામે છે.

આવા 'રમવા સરખા' નંદનવનમાં વસતી સૌન્દર્યભૂતિઓ વીરો ને વીરાગનાઓ એ અમર-વાહીના પારિજાતકના ફુલહિન્દોળે બૂંધ્યાં જ કરે છે. ત્યા વીરત્વની અવધિ છે, સૌન્દર્યની પરિ-સીમા છે ને રસરમણની પરાકાષ્ઠા છે. ત્યા કાન્તિકુમારી, જયા, વસુન્ધરા ને શેવતી સમી ઉર્જવળ ભાવનાશાળી સૌન્દર્યદેવીઓ પીયૂષનું હાસ્ય હસી રસઅંશુલિથી અધિકારી મંડળને પોતાની સમક્ષ પ્રેમથી નિયંત્રે છે આ મનહર દેવિ ભૂમિમાં નિત્ય નિત્ય નવલા રસસૌન્દર્ય વિલસે છે. પણ આ કવિની અલૌકિક કલાનો ભોક્તા કોણ? રાજકવિ કલાપી કહે છે તેમ- 'કલા છે ભોજ્ય મીઠી ને ભોક્તા વિશુ કલા નહીં.'

કદાચ એ કલાના ભોગી વિરલા હોય; પરંતુ અધિકારી મંડળની મંખ્યા માટે સંદેશવાહી આત્માઓ કે મસ્ત કવિઓ ભાગ્યે જ દરકાર કરે છે. કોદિલકંઠી પદીઓ જ્યારે મનહર ગીત ગાય છે ત્યારે શ્રોતાનો વિચાર ભાગ્યે જ

કરે છે. ઉપરાંત, કેટલાક સમર્થ કવિઓ એમ પણ માને છે કે ધણું નાનું, પણ સર્વથા યોગ્ય, અધિકારીમંડળ મર્મવાળો રસટુકો ઝીંકે તો પોતાની કલાની સફલતા. કેટલાક મસ્ત કવિઓ સૃષ્ટિના સૌન્દર્યોને પુષ્પહિન્ડોળે રમવાનું લાડિલું રમ્ય સ્થાન સર્જી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માને છે. પૂર્ણ અધિકારી હોય તો એ નંદનવનના સૌન્દર્યોના સંપૂર્ણ ઉપભોગ કરે; નહિ તો, કલાપ્રજ્ઞ તરિકે આત્મવિકાસ સાધી ક્રમે ક્રમે અધિકાર કેળવવો રહ્યો. રા. કવિના ઉન્નત કાવ્યોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાને, કેટલીક રીતે, હાલના સ્નાતકો (graduates) યોગ્ય કરે છે. કવિ દલપતરામ સમજવા જેટલા મહેલા છે તેટલા જ રા. ગોવર્ધનરામ કે રા. ન્હાનાલાલ મુસ્કેલ છે. એમના ઉરના અંતર ભાગમાં પ્રવેશ કરવા માટે કશી લાગવગ કે, શ્રીમંતાર્થ કે પદવી દામમાં આવતી નથી. અમુક જાતની ઉચ્ચ કેળવણી પછી આત્માનાં રસિકત્વ, સંસ્કાર, તથા કલ્પનાબલના વિકાસની આવશ્યકતા રહે છે.

આવા અપૂર્વ સુંદર વાતાવરણમાં ગન્ધર્વ-કુમારો તથા અપ્સરાઓને રમવા સારૂ વિલક્ષણ પ્રકારનાં સુંદર રમકડાં (કાવ્યો) કવિ પોતાની પ્રતિભાશક્તિથી સરજે છે. સાથે સાથે, ભવ્ય શિલ્પકલાના પ્રભાવથી ચાર સુંદર જીવનમૂર્તિઓ (નાટકો) પણ સરજે છે: એ ચારે રસ ને ભાવનાની મૂર્તિઓના સૌન્દર્ય તથા ઉજ્જ્વળતા પ્રકાશ સર્વ રસિકોનાં ચિત્ત હરી લે છે. આ ચાર નાટકોમાં 'રાજર્ષિ ભરત' એક જ ઐતિહાસિક નાટક કહી શકાય, ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે પૌરાણિક કે દંતકથા પણ તેને માની શકાય. છતાં, ભારતના પિતા ભરતદેવને શ્રદ્ધાળુ લોકો જરૂર ઐતિહાસિક માને. રા. કવિને આ નાટકની વસ્તુ બહુ અનુકૂળ છે: તેમાં કાલિદાસના કલ્પનારંગે

રંગેલી રાજમાતા શકુન્તલા તથા મહર્ષિ કણ્વમુનિ પુણ્યપ્રભાવથી પ્રકાશે છે. રાજર્ષિ ભરત એ અપ્રતિમ ધર્મરાજ શુદ્ધ આર્યત્વના મુકુટરાજ સમા, કીર્તિપ્રભાથી, પ્રેમયોગથી અંતિમ વિકાસ પામે છે; અવન્તીનાથની સર્વાંગ સુંદર પુત્રી, કવિના સર્વ કલ્પનાવિભવથી લાડિલી કલાના અવતાર સમી વસુન્ધરા 'જીવનનો વિકાસ પ્રેમ' સંપૂર્ણભાવથી પામે છે. ભરતદેવ નાયક તથા અવન્તીનાથ પ્રતિનાયક બન્ને આદર્શપાત્રો એવા છે કે આપણને થાય કે વૈરભાવ હોય તો આવો નિર્મળ હજી. શુદ્ધ થાઓ તો આવા ધર્મશુદ્ધો મહાજી. અને ભરતદેવ અવન્તીનાથને ત્યાં પધાર્યા તે પણ પુણ્યયોગ જ હોયો!—

‘શ્રીકૃષ્ણ ધર નંદકે આયે

સિતારા (ઉતારા) હો તો એસા હો !’

રા. કવિ પોતાના સંગીતકલ્પ નાટકોમાં આવા આદર્શો સાથે, સ્થળે સ્થળે અપૂર્વતા (supernatural)ના ચમત્કાર દેખાડે છે; તથા વિવિધરીતે કલ્પનાના ગગનગામી ઉડુપનો-માં દુનિયામાં વ્યાવહારિક સત્યો સાથેનો સંબંધ ત્યાજ્ય ગણે છે. કવિવર શૈલિના ચંડોળ પક્ષીની માફક તેઓ સંસારના બંધનોથી એટલે ઊંચે આત્મપ્રકાશમાં વિહાર કરે છે કે આપણને લાગે કે શૈલિની માફક પોતે પણ ભાવના તથા કલ્પનાના શિખરે ઉપરથી મદશોર કરી, પોતાની રીતે ‘આલ્લેક’ પુકારી, જગતના ઉન્નત આત્માઓને સ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા ને આર્યત્વના પાક પહાવવા, એ જ એમનું જીવનવ્રત છે. ઉપરાંત, રા. કવિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લલિત ભાવોનો જમાવ એવો સુમનોહર કરે છે કે રસનિષ્પત્તિ મદે પદે સુંદર સંધાય છે. આ લલિત ભાવોનો વિકાસ કવિ કેવા વાતાવરણમાં સાધે છે તે આપણે જોઈ ગયા, અને એવા વાતાવરણના સર્જનમાં કુદરતનો અનહદ પ્રેમ કોનાથી અબળ્યો

દશે' રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમા ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની ક્રોમલતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાત, આર્યત્વની છાપ પ્રત્યેક રચને વ્યક્ત થાય છે. તેમા પણ ગુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ ગુજરાતી તરિકેનું યોગ્ય અભિ-માન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્યત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્યત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનનૂતનો ને સુમહેદીવલ છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અઘાપિ ઝળહળે છે કે—

‘દહો એ મહારાનો મગરખ રહે દેશ નવ કા ?’

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિતરફ આપણે મુખ્યાશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી; અને કદપનાત્મક, ભાવના-શાલી ને સંગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપામીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે—

‘ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત’ જેમા ‘ઇતિહાસ આલેખેલો છે’ તેનું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમા, પુરુષગરીના મેઘપટાળન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમા, ભરતદેવની ચતુરંગ મેનાના દર્શન દગ-વતો પડેલો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીધરને કહે છે કે—અશ્વમેધની સફળતા માટે ‘ત્રણ દેશ વગુડત્યા છે તથા સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદાર.’ ત્યાં તો સત્ત્વ યયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે, ‘નૃપાલ ને બૃપાલ થયા કાળે (નૃપતિ ને

ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંધું છું,’ તથા આજ્ઞા કરે છે કે. ‘આશ્વમેધણુત્વ ને અનાર્યત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ જાનજો...’ ખીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની મરતી ને યૌવનના પૂરનો અજળ ઉછાળો છે. ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્-કુંડમા, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમા મરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકબોલી માલતી (શી નામની પક્ષાંગી !) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવા મુંદર આદરે છે ! ‘ મોહું તો થયું છે, તારા જીવનમાં ને અભારેય તે. ’ પરંતુ, નાયિકાના બુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્હાત કરે છે. સરોવરના મીઠલડા જળમાં મીઠી રમતો રમાય છે; વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ—જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પગાર્યા છે, તે—સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે; ત્યાં તો જળક્રીડામાં રસમન્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચક્રિન ભરતદેવની મળી દૃષ્ટોદ્દષ્ટ ! એ પ્રથમ રસ-દૃષ્ટિમા કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે વિવશતા ભર્યો છે ! ‘ વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી જાયઝોદણી ઝોલી. ’

ભરતદેવમા એવું તે શું દીઠું કે સોળે કળાયલ લગ્નભાવ વિકસી શક્યો ? રા. કવિ ‘ જયા જયન્ત ’મા. ‘ ઇન્દુકમાર ’માં, આર્ય-લગ્નભાવના ઉપર રસમીમાસા બહુ જ મુંદર રીતે લખે છે. લગ્ન—આદર્શના એ રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે ‘ લગ્ન એ પ્રાણવિકાસનું વ્રન છે ’ એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્યભાવના તેમની ક્ષાના પ્રાણુરૂપ મને ધણી રીતે લાગે છે...સખીમંડળ પ્રતન-પરંપગપછે છે, પ્રેમનું કારણુશું ? રૂપાળા, ગુણાળા

ધસસ્ત્રી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ધડયા છે' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે:

‘સહિયર! ઝીલજો રે

સગૂણાં જીવનના સ્વપ્ના’—

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ રમતોની રંગી જતે છે, ત્યાં અનાર્થમંડળ દ્રશ્યો સાથે અધૈરનાથ ગંગાદારના નરંભેધમાં આ ‘પદ્મણી’ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે છે. પરંતુ વીરાગતાની દષ્ટિમા કોટિ ભાનુ છે, તેના આપખજમા જાદુ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમા, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે. આમાં પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પદે પદે છે; અને એવા કલ્પનાત્મક વાતાવરણમાં જેવું યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગ્રતા અને ઋષિબાળકો ભરત-ભૂમિની શુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમા, માલિનીતીરના તપોવનમા, ‘એકવેણીબદ્ધ, વલ્કલધારિણી, શાંતિની ભૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજઘટામાથી પધારી,’ યૌવનના રસ-સ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે એ એકાકિનીના ક્ષુદ્રગાર આપણા હૃદયના ઉંડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતા:—

અરે રે લાખા આયુષ્ય એટલે શું

સ્નેહસૂતા જીવન' x x

સંસારની પખિણીઓ સરિખડી

સખીઓ એ ઉડી ગઈ.

પ્રેમનો કલાધર મોરલો,

સંસારવનમા નાચી-નચાવી,

કલાઓ કરી આથમ્યો.

જીવનમાં વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યાં,

કરમાયા ને ખરી પડ્યાં x x

તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમા.

તપોવનમા ઉછરેલાને ખીજું શું હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્ભુત, સૂચક, જીવનના ક્ષણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મ-સ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમા ઝૂરે છે ને પોતાના ભરત-દેવ કાળે જીવે છે: રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શું શુ થતું હશે!—કરના એકાંત કેવા ભડકે બળે છે!—

“સ્મગ્ણો! મા સતાવો, હું ખલાવરી”—એ ગીતમા અલંકાર પરંપરા સાથે સૂચનો મર્મ-સ્પર્શી ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કુલ્લમુનિનું ત્યા મિલન થાય છે. માતાના ઉરના કોડ સુજ પુત્ર કળી જાય છે, પણ—

‘માતા! મહારં વ્રત છે, દિગ્વિજય ગહેલા ના પરણવું.’

કુલ્લમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા સંસ્કાર જાગે છે—‘સૈવં ચાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં, સર્વેરનુજ્ઞાયતામ્ ।’

ખીજા અંકનો પડો વિધ્યાટવિના મહા-વનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરના ઉપવનમા, ગૌરી-ઉત્સવના જંગરણની પાછલી રાત્રે ઉધડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાકુકડી રમે છે. નાયિકા દાવમા એકલી પડતા હૃદયદેશે પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે; સખીઓ આવી ખૂંચ ગમ્મત કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધનવાના ગલિપતિ કરતા પ્રહારમાથી હસતી હસતી, હસતાંજલિમાં મુખ-ચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શું કહે છે— “કામ્યે જાગ્યું છે કદી જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાથી, કે મને જ જગાડશે એકને ?”

સખીઓ મ્હાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રમે છે; તેવામા સરોવરમા જળકીડા કરવા પ્રાત કાળમા હાથી—હાથિણીઓના જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુખટો હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

હશે' રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમાં ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની ક્રમલક્ષતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્થત્વની છાપ પ્રત્યેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. તેમા પણ ગુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ ગુજરાતી તરિકેનું યોગ્ય અભિ-માન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્થત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્થત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનજૂતો ને સુમહોર્જિત છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નેનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અદ્યાપિ ઝળહળે છે કે—

‘કહો એ મહોશનો મગરૂય રહે દેશ નવ કા ?’

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિ તરફ આપણે મુખ્યાંશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી; અને કલ્પનાત્મક, ભાવના-શાલી ને સંગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ દરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપામીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે:—

‘ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત’ જેમા ‘ઇતિહાસ આલેખેલો છે’ તેનું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અમંકમા, પુરૂષગરીના મેઘપાછળ મહેલના વિશાલ ચોટમા, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાના દર્શન કરાવતો પડ્યો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મત્રીધરને કહે છે કે—અશ્વમેધની સફળતા માટે ‘તણ દેશ વજ્રહત્યા છે હજી સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદાર.’ ત્યાં તો સત્ત્વ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે, ‘નૃપાય ને ભપાલ થયા કાળે (નૃપતિ ને

ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્ય મહાધર્મ વાંધું છું.’ તથા આરા કરે છે કે: ‘અશ્વહત્યુત્ત્વ ને અનાર્થત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ જાવજો...’ બીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની મરતી ને યૌવનના પ્રરતો અજબ ઉછાળો છે. ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્-કુંડમાં, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમાં મરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકબોલી માલતી (શી નામની પક્ષિંગી!) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવા સુંદર આદરે છે! ‘મોહું તો થયું છે, તારા જીવનમાં ને અલારેય તે.’ પરંતુ, નાયિકાના યુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્હાત કરે છે. સરોવરના મીઠલાડા જળમા મીઠી રમતો રમાય છે: વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ—જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પચાર્યા છે, તે—સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગતી લાગી છે: ત્યાં તો જળક્રીડામાં રસમસ્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચક્રિન ભરતદેવની મળી દૃષ્ટોદ્દય! એ પ્રથમ રસ-દૃષ્ટિમા કવિએ કેવું અમૃત ને સાચે વિવશતા ભર્યા છે! ‘વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી છાયાઓદણી ઓલી.’

ભરતદેવમા એવું તે શુ દીઠું કે સોળે કળાયલ લક્ષ્મભાવ વિકસી શક્યો? રા. કવિ ‘જ્યા જ્યન્ત’માં. ‘ઇન્દુમાર’માં, આર્થ-લક્ષ્મભાવના ઉપર રસમીમાંસા બહુ જ સુંદર રીતે લખે છે. લક્ષ-આદર્શોના એ રસિક શાસ્ત્રીય બાળ્યકાર છે ‘લક્ષ એ પ્રાણવિકાસનું વ્રન છે’ એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્થભાવના તેમની કલાના પ્રાણુરૂપ બને ધણી રીતે લાગે છે....સખીમંડળ પ્રન-પરંપગપછે છે. પ્રેમનું કારણ શું? રૂપાળા, ગુણાળા

યશસ્વી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક
પ્રેમના ધડવા છે.' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ
સુંદર છે:

‘સહિયર! ઝીલજો રે

સગૂણા જીવનના સ્વપ્નાં’—

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ
રમતોની રંગી અને છે, ત્યાં અનાર્થમંડળ દસ્યુઓ
સાથે અધોરનાથ ગંગાદારના નરમેધમાં આ
‘પદ્મણી’ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે
છે; પરંતુ વીરાગનાની દષ્ટિમાં કોટિ ભાનુ છે,
તેના આપખળમાં જાદુ એવો છે કે બધા ભાગી
છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે:
આમાં પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવ-
નાઓ પદે પદે છે, અને એવા કલ્પનાત્મક
વાતાવરણમાં જેવું યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ
તેવું છે. સામગ્રતા અને ઋષિબાળકો ભરત-
ભૂમિની શુભગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમાં,
માલિનીતીરના તપોવનમાં, ‘એકવેણીબદ્ધ, વલ્ક-
લધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુ-
ન્તલા, કુંજવટામાંથી પધારી,’ જીવનના રસ-
સ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે: એ એકાકિનીના
હૃદયાર આપણા હૃદયના ઉંડાણોને સ્પર્શ કર્યા
વિના નથી રહેતા:—

અરે રે લાખા આમુખ્ય એટલે શું

સ્નેહસૂતાં જીવન! × ×

સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી

સખીઓ એ ઉડી ગઈ.

પ્રેમનો કલાધર મોરલો,

સંસારવનમાં નાચી-નચાવી,

કલાઓ કરી આથમ્યો.

જીવનમાં વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યા,

કરમાયા ને ખરી પડ્યાં. × ×

તપ જ તપવાના છે ત્રણે વયમાં.

તપોવનમાં ઉછરેલાને ખીજું શું હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અહિંસુત, સૂચક, જીવનના
ક્રુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મ-
સ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની
સારસી તપોવનમાં ઝૂરે છે ને પોતાના ભરત-
દેવ કાળે જીવે છે: રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શુ
શું થતું હશે!—હરના એકાત કેવા ભડકે
બળે છે!—

“સ્મરણો! મા સતાવો, હું બહાવરી”—એ
ગીતમાં અલંકાર પરંપરા સાથે સૂચનો મર્મ-
સ્પર્શી ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કુણ્વમુનિનું ત્યાં મિલન થાય
છે. માતાના હરના કોડ સુજ પુત્ર કળી જાય
છે, પણ—

‘માતા’ મહારૂં વ્રત છે, દિગ્વિજય ગહેલાં
ના પરણવું.’

કુણ્વમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભર
સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા
સંસ્કાર બળે છે—‘સેવં યાતિ શકુન્તલા
પતિગૃહં, સર્વૈરનુજ્ઞાયતામ્ ।’

ખીજા અંકનો પડો વિધ્યાટવિના મહા-
વનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરના ઉપવનમાં,
ગૌરી—ઉત્સવના જગરણની પાછલી રાત્રે ઉઘડે
છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંનાકુકડી રમે છે.
નાયિકા દાવમાં એકલી પડતા હૃદયદેશે પોતાના
પ્રિયતમને શોધે છે; સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત
કરે છે ને મોગરાની કળિએતો માર વસુન્ધરાને
મારે છે. એ પુષ્પધન્વાના ગલિપત્તિ કરતા
પ્રહારમાંથી હસતી હસતી, હસ્તાબલિમાં મુખ-
ચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શુ કહે છે!—
“કોઈ યે જગ્યુ છે કહી જીવનનાં સ્વપ્નોઓમાંથી,
કે મને જ જગાડશે એકને?”

સખીઓ મહાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ
ગસ રચે છે; તેવામાં સરોવરમાં જળક્રીડા કરવા
પ્રાતઃકાળમાં હાથી—હાથિણીઓના જૂથ આવે છે.
ભરતદેવના સુભટા હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

દશે' રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમા ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની ક્રમલતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્થત્વની છાપ પ્રત્યેક રચને વ્યક્ત થાય છે. તેમા પણ શુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું શુજરાતીત્વ આપણને માન ને ગ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ શુજરાતી તરિકેનું યોગ્ય અભિ-માન વિશાલ ને મુદ્દત દેશપ્રેમનું ને આર્થત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્થત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનનૂતનો ને સુમહોદ્ગમલ છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અઘાપિ ઝળહળે છે કે—

‘કહો એ મહારાનો મગરૂચ રહે દેશ નવ કાં ?’

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિતરફ આપણે મુખ્યાશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી, અને કંપનાત્મક, ભાવના-શાલી ને સંગીતકક્ષ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપામીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે—

‘ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત’ જેમાં ‘ઇતિહાસ આલેખેલો છે’ તેનું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમાં, પુરૂષગરીના મેઘપટછન્દ મહેલના વિશાલ ચોદમા, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાનાં દર્શન દર્શવતો પડદો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીધરને કહે છે કે—અશ્વમેધની સફળતા માટે ‘ત્રણ દેશ વણછૂટ્યા છે દરઃ સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદાર.’ ત્યાં તો સન્ન થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે; ‘નૃપાલ ને ભૂપાલ થયા કાળે (નૃપતિ ને

ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંધું છું;’ તથા આજા કરે છે કે: ‘અશ્વમેધણુત્વ ને અનાર્થત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ છનજો...’ ખીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની મરતી ને યૌવનનાં પૂરનો અજળ દિહાળો છે. ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્-કુંડમાં, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણુચાપથી સન્ન અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમા મરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા ખટકમોડી માલતી (શી નામની પસંદગી!) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવા મુંદર આદરે છે! ‘મોકું તો થયું છે, તારા છવનમા ને અલારેય તે.’ પરંતુ, નાયિકાનાં યુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્હાન કરે છે. સરોવરના મીઠલડા જળમા મીડી રમતો રમાય છે: વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભગરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ—જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પત્રાર્થા છે, તે—સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે: ત્યાં તો જળક્રીડામા રસમસ્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચક્રિત ભરતદેવની મળી દૃષ્ટોદદ્ય! એ પ્રથમ રસ-દૃષ્ટિમા કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે વિવશતા ભર્યો છે. ‘વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી છાયાઓદણી ઓઢી.’

ભરતદેવમા એવું તે શું દીકું કે સોળે કળાયલ લગ્નભાવ વિકસી શક્યો? રા. કવિ ‘જયા જયન્ત’મા, ‘ઇન્દુકમાર’માં, આર્થ-લગ્નભાવના ઉપર રસમીભાસા બહુ જ સુંદર રીતે લખે છે. લગ્ન—આદર્શોનાં એ રસિક શાસ્ત્રીય બાળ્યકાળ છે ‘લગ્ન એ પ્રાણુવિકાસનું વ્રન છે’ એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્થભાવના તેમની ક્ષાના પ્રાણરૂપ મને ઘણી રીતે લાગે છે...સખીમંડળ પ્રતન-પરંપરા પૂછે છે, પ્રેમનું કારણ શું? રૂપાળા, ગુણોળા

યશસ્વી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડયા છે.' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે:

‘સહિયર! ઝીલજો રે

સવૃણાં જીવનના સ્વપ્ના’—

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ રમતોની રંગી અને છે, ત્યાં અનાર્થમંડળ દ્રશ્યો સાથે અયોરનાથ ગંગાદારના નરમેધમાં આ ‘પદ્મણી’ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે છે, પરંતુ વીરાગનાની દષ્ટિમા કોટિ ભાનુ છે, તેના આપણમા જાદુ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે. આમાં પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પદે પદે છે; અને એવા કલ્પનાત્મક વાતાવરણમા જેવું યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગ્રતા અને ઋષિયાળકો ભરત-ભૂમિની ગુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમા, માલિનીતીરના તપોવનમાં, ‘એકવેણીબદ્ધ, વલ્કલધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, નપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજઘટામાથી પધારી,’ યૌવનના રસ-સ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે: એ એકાકિનીના ઉદ્દગાર આપણા હૃદયના ઉડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતા:—

અરે રે લાખા આયુષ્ય એટલે શુ

સ્નેહસૂતાં જીવન! x x

સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી

સખીઓ એ હડી ગઇ.

પ્રેમનો કલાધર મોરલો,

સંસારવનમા નાચી-નચાવી,

કલાઓ કરી આથમ્યો.

જીવનમા વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યા,

કરમાયા ને ખરી પડ્યાં. x x

તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમા.

તપોવનમા ઉછરેલાને ખીજું શુ હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્ભુત, સૂચક, જીવનના કરુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મ-સ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમા ઝૂરે છે ને પોતાના ભરત-દેવ કાળે જીવે છે: રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શું શુ થતું હશે!—કરના એકાત કેવા ભડકે બળે છે!—

“સ્મરણો! મા સતાવો, હું ખલાવરી”—એ ગીતમા અલંકાર પરંપરા સાથે સૂચનો મર્મ-સ્પર્શી ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કણ્વમુનિનું ત્યા મિલન થાય છે. માતાના ઉરના કોડ સુર પુત્ર કંગા જાય છે, પણ—

‘માતા’ મહારું વ્રત છે, દિગ્વિજય પાહેલાં ના પરણવું.’

કણ્વમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા સંસ્કાર બળે છે—‘સેયં યાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં, સર્વૈરનુજ્ઞાયતામ્ ।’

ખીજા અંકનો પડો વિધ્યાટવિના મહા-વનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરના ઉપવનમાં, ગૌરી-ઉત્સવના જાગરણની પાછલી રાત્રે ઉઘડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાકુકડી રમે છે. નાયિકા દાવમા એકલી પડતા હૃદયદેશ પોતાના પ્રિયતમને ગોધે છે, સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધન્વાના ગલિપતિ કરતા પ્રહારમાથી હસતી હસતી, હસતાંજલિમાં મુખ-ચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શુ કહે છે!— “કોઇ યે જાગ્યું છે કદી જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાથી, કે મળે જ જગાડશે એકને ?”

સખીઓ મ્હાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રચે છે; તેવામા સરોવરમા જળક્રીડા કરવા પ્રાતઃકાળમા હાથી-હાથિણીઓના જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુભટો હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

માટે ત્યાં આવે છે. વસુન્ધરા ક્રોધે ભરાય છે, ત્યાં ભરતદેવ એકાએક પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને વિચિત્ર સંયોગોમા મંદુર મિલન થાય છે. રાજેશ્વર પ્રેમ ને નમ્રતાથી કહે છે: સૌન્દર્યના ને જળક્રીડાના ઉપવનોમા અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે.” સાક્ષાત્ પૂર્ણ દર્શન થતાં ‘આશ્ચર્યચક્રિત દર્શન-મુગ્ધ, વાચાબદ્ધ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે.’ સામ્રાજીપદને ગોળે તેવાં સૌન્દર્ય તથા વીરત્વ નિહાળતા ભરતદેવના હૃદયસાગરમા અપૂર્વ ભરતી આવે છે, પણ પોતાના જીવનવ્રતનું સ્મરણ કરી સંયમરસીઓ ખેંચે છે, ને વિદાય થાય છે. થોડી વારે મુગ્ધાની પ્રેમ સમાધિમાંથી જાગી નાચિકા સખીઓને પૂછે છે: “ ગયા ?” સખીમંડળ ‘ દિલ્લા પીજરમા પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી’ નું ગીત ગાય છે; ને ચન્દ્રિકા ઘણુંજ સુંદર પ્રેમરહસ્ય તારવે છે, “ આઘ્યા ત્યારે ઉચ્ચરીયે નહીં, ને ગયા ત્યારે દિશાઓ શોધશો હવે ”— આવી નાચિકાની પ્રેમપરવશ નિઃશસ્ત્ર સ્થિતિમાં દસ્યુઓ ફરીથી આવી એ પંક્તિનીનું હરણ કરી જાય છે.

ખીજા પ્રવેશમા વ્યાધાઅધારીના વેશ ભજવાય છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં અમરકંટકના આદર્શ યોગીદાજ કદમ્બા છે. વાઘ ને વાઘણ બે બાળુ છે ને વૃદ્ધાવસ્થામા પણ એવો યૌવનનો તેજઅંખાર કે ચક્રવર્તીનાં રત્નો પણ જંખવાય છે. શિષ્યભાવે આદેશ માટે ભરતદેવ સાં આવે છે. ગોત્રસમાસનો જીવનમંત્ર ગુરુજી રાજરાજેન્દ્રને આપે છે, અને લોકકલ્યાણનું જીવનલક્ષ્ય નિરંતર રાખવા પ્રભોધે છે. આ પ્રસંગે, ઉર્વાશવિના માર્ગો માટે, વાતસલ્યયુક્ત મુંદર શીખામણ આપે છે.

જગત્તી ભૂલભૂલામણીમાં
એ! બાપુ બુદ્ધો પડેતો;
જગે દારૂ, જીવન પન્થે સીધો,
હનિદાસને ઘડેતો.

નદીનું આ વહે ઝરણું,
કિરણ ઉતરે પ્રભાવરણું;
મનન ' એ ભાગ્યનું ભરણું,
અમૃતનો ઝોધ જો ચડકો.
જગત્ મુણ! જો ' પુકારે છે,
શું આવે કો ? ઉગારે છે ?
કરજ એ આર્થ ! ત્હારે છે,
યુગોયુગને ઉરે ઉડતો.
વરસ એ મેઢુલે ત્હારે,
ભીંજવ જગને મુધાધારે:
જીવે તુંજ વાટ ભવચારે,
ભૂખ્યાતરસ્યાના આત્મનું તો. ”

પ્રમુદ્ધ રાજર્ષિ માટે સનાતન મુદ્દર રહસ્યોથી ભરેલા આ મનોહર ગીતમા સૌન્દર્યના ચમકારા કેને નહિ જણાય? યોધા પ્રવેશમા રંગ-અખાડાનું દૃશ્ય છે. પુરાણી છતાય નવલી રાજ-રમતો બન્ને પક્ષના યોધરાજો રમે છે. નીરો એક એકથી સવાયા છે.

પાચમા પ્રવેશમા ગંગાદ્વારના અદ્ભુત કંદરતના સૌન્દર્યમા માનવ કૂરતા ને દસ્યુના દાવાનળ છે; ત્યાં ભરતદેવ આવી ગંગાદ્વાર જીતી વસુન્ધરાનો ઉદ્ધાર કરે છે: પ્રેમીઓનો પ્રેમ સુદૃઢ દેવપ્રેમ બને છે. દેવાગનાઓ સર્વ રીતે અંતરીક્ષથી મદદ કરી નીચણ લલિત, આર્ય ભાવોથી રસદર્ઝ ગીત પડો પડતાં ગાય છે.—

પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચોર.

x

x

x

આહું જૂવે, પાછું જૂવે, સંકારે સાળુકાર,
અણુમેલી ઉડન્તી કરે આખડલી મદ્દશાર:
પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર !

ત્રીજા ને છેલ્લા અંકમાં. મહાકાલેશ્વરની સાચંઆરતી સમયે પડો ઉપડે છે આ પુણ્યમેદિરમા યોધરાજો એકત્ર થયા છે, તે પ્રસંગે અવન્તીનાય મુકન્દે આદર્શ અરિ. પૂજ્ય ભરતદેવની

પ્રશંસા કરે છે. ખીજા પ્રવેશમાં, અહસવર્તમાં અહસભા મળેલી દેખાય છે. ઋષિકુમારો ઉપનિ-
પદના ગાન ગાય છે, આચાર્યપદે કલ્પસુનિ તથા
રાજમાતા શકુન્તલા ઉભય વિરાજે છે; તેઓ
આર્યાવર્તની ઉત્તમ એકત્ર ભાવનાનો પ્રબોધ
સરસ કરે છે. “શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે,
સાહિત્ય એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ
એક છે, જીવનવિધાન એક છે:” એ પ્રશ્નો
ચર્ચાય છે: ‘આર્યત્વનું’ ધર્મામન ક્યાં સ્થાપવું ?
અને વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં ?’ એમના
નિરાકરણ પછી અહસભા ભરતદેવને ‘રાજ
ર્ષિ’નું મહાબિરહ અર્પવાનો નિશ્ચય કરે છે.
ત્રીજા પ્રવેશમાં, ઉર્જિયિનીનો નગરચોક શણ-
ગારવાની નૈયારીઓ રમઝટ ચાલી રહી છે; ત્યાં
દેવાગનાઓ પણ ઉતરે છે. વસુન્ધરાનું પ્રીતિ-
પાલન કરનારી દેવાગના એને જીવનનો મેધા
યંત્ર પઢાવે છે એ આખો પ્રસંગ જીવનરહસ્યો ને
ઉચ્ચ ભાવનાથી ઓતપ્રોત છે:-

“વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવભોમનાં દેવજીવન તને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ, જીવનના ઉદ્ધાસ ને આનંદ,
કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરસ્વતી ઉપાસના,
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ.
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન-ઘેરા રાજમાર્ગ,
દેવોના દેવત્વના મૂલ્યતત્વો
નયણે નિરખ્યા, આયુષ્યમાં ઉતારજો,
દિલને દાખવ્યા, સંસારમાં વિસ્તારજો.”

આ પ્રમાણે, ‘રસયોગીની’ થવાનો વસુ-
ન્ધરાને જીવનઆદેશ છે. આ જ પ્રસંગે આર્ય
સ્ત્રીત્વની પ્રશંસાનું દેવાગનાઓનું ગીત ધણુ જ
સુદર છે: ‘અયિ’ ગુણિયલ કુલરસિકાકેરા અમ
ભારતરત્નો !’ એ નગરચોકમાં જ મસ્ત ગાડો
લાથી તોફાન મચાવે છે તેનું ચિત્ર તાદ્દશ છે.

અંતે ભરતદેવ એ જયલંકાને વશ કરી શકે છે.
ચોથા ને છેલ્લા પ્રવેશમાં, અવનતીનો સ્વયંવર-
મંડપ કવિની કલ્પનાના અદ્ભુત સુદર રંગે
રંગાયેલો છે. નાયિકાની બધા રાહ જૂવે છે,
ત્યાં પ્રદુલ્બેલી નંદનવેલીઓ સમી દેવાગનાઓની
વચ્ચે ફૂલ હિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોલતી
હોય છે, અને દૈવી ગીત ગવાય છે:

“સંકેરી આભ કેરી ઝાલરો

સુન્દરી ઉતરે સંસારમાં”

અંતમાં, રાજર્ષિ ભરત સ્વયંસ્વરૂપમાં
પ્રકટ થાય છે કે તરત જ વસુન્ધરા પોતાનું
સર્વસ્વ વરમાળા સાથે સમર્પે છે. “મહારે યે
હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ ! અખંડ એમ
વિશજી રહેજો...” પડદો છેલ્લો પડતા, આર્ય-
સેના-“હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુલો !”
એ આર્યભાવવાના સનાનત વિજયનું, તે વિશ્વ-
ભાવનાથી ઓતપ્રોત એવું મહાગીત ગાઇ
રહે છે.

x x x

આ કલ્પનાપ્રધાન ઐતિહાસિક નાટકની
સમાલોચના કરતાં, રા. કવિની ગગનચુખી
ભાવનાઓ, કુદરતના વિલાસમાં અનહદ પ્રેમ,
તલસ્પર્શી માનવ રહસ્યોનું પ્રસંગે પ્રસંગે સૂચન,
અપૂર્વતાના ચમત્કાર, પદે પદે ગીતો-રસોદ્ધારા
ઝરતા રસ વગેરે તત્ત્વોની આપણે કંઈકે આખી
કરી ગયા. જ્યારે કવિની કલ્પનાના પૂર રોક્યા
રોકાનાં નથી ત્યારે ઘણાં ભયસ્થાનો રહે છે.
કેટલુંક અરવાભાવિક, અસમંદ્ધ કે વિચિત્ર પણ
ઘણાને લાગ્યા વિના નથી રહેતું. કલ્પનાના
પૂરને સંયમમાં રાખવાના અતેક માર્ગો છે-
વસ્તુ તથા શૈલિ પરત્વે. વાર્તા ઇતિહાસમૂલક
હોવાથી, અપૂર્વતાના ઉડ્યનો હોવા છતાં, કવિની
કલમ ઉપર કેટલોક સંયમ કેળવાયો છે. શૈલિમાં
પોતે જો સામાન્ય વૃત્ત કે છંદના બંધનો સ્વી-
કારે તો તેમની કલા કદાચ ઘણી વધારે લોક-

પ્રિય બંને ! પરંતુ પોતે સિદ્ધાંતથી પણ અપ-
વાગવમા માને છે, ને ‘ હેલન ’ (Rhythm)
દાવ્યશૈલિનો આત્મા છે—એમ કહે છે. આ
પ્રસંગે વિવાદમાં સમય ખોવા કરના, શુ સત્ય
શક્તિ થાય છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે.
રા. કવિની પ્રતિભાશક્તિ માટે એ મત હોય જ
ના શકે. પ્રત્યેક પ્રતિભાસંપન્ન કવિ નવા માર્ગો
થોડા ભાષા ને સાહિત્યનો નવલ વિકાસ સાધી
શકે છે; છતાં એ પણ સત્ય છે કે કવિની
પ્રતિભા વિનાના ઘણાના આવા પ્રયાસો કેવળ
હાસીપાત્ર જ નીવડ્યા છે. બીજું, રા. કવિનો
આત્મા કલ્પના ને ભાવનાથી એતપ્રેત (Rom-
antic) હોવા છતાં, કલાની દૃષ્ટિથી, આલેખ-
નવિધિમા એક શિષ્ટરીતિ (Classical
method) પસંદ કરે છે,—એટલે કે, પોતાનાં
કાવ્યો, નાટકોના બાગને, રસમાળાની માફક,
સુંદરમાં સુંદર બનાવવાને વર્ષોના વર્ષો સુધારા-
વધારા કરી, પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને સંતોષવા,
ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે. આથી અપૂર્વતા સાથે
શિષ્ટ રીતિનો સંયોગ, શ્રી-સરસ્વતી સમો કે
ગંગા-યમુના સમો પવિત્ર ને સુંદર બને છે.

ઉપરાંત, રા. કવિના બધા આદર્શો આર્યત્વ-
ની સનાતન સુંદર ઉજ્જવલ ભાવનાઓ ઉપરથી
ઘડાયા છે. આપણા શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો તથા
ગીતાજીના ભાવો ને ભાવનાઓ, શ્લોકો ને વાક્યો
તેમની કૃતિઓમા આપણને પુરાણી પુણ્યતાનું
સ્મરણ કરાવ્યાં જ કરે છે. દેશભક્તિ તેમના અંગે-
અંગમાં છે. સર્જન જૂની આર્યભાવનાઓ તથા
મંદરાં, લગ્નભાવનામા, આર્યત્વના ભાવમા
કે આર્યત્વના વિજયી કીર્તિધ્વજમા—આપણામા

શુદ્ધ પ્રીતિ ને માન ઉત્પન્ન કરે છે. સાચે માચે
કલિદાસ, ભવભૂતિના ઉત્તમ મંદરો પણ
પ્રસંગે જગાવી, આપણને એ રસસ્મરણોની તાજી
પીછાન કરે છે. આલેખનવિધિમા, ક્ષણે ક્ષણે
પલટાતા (Evanescent) ભાવોના નિરપ-
ણમા રા. કવિ અર્વાચીન સાહિત્યમાં શ્રેણીની
માફક ઘણે ઉચ્ચે સ્થાને વિરાજે છે. શબ્દચમ-
ત્કૃતિમા, સુયોગ્ય શબ્દોની મનોહર કૃત્યશૈ-
મા, રા. કવિ કવિશ્રી દયારામ પછી સર્વોત્તમ
છે એમ હું માનું છું.

ઉપસંહારમા, રા. કવિની કવિતા, અવન્તી-
ની હવેલીઓની માફક, ‘ આભથી વાતો કરે
છે; ’ અને એમની શૈલિ પણ, ‘ વર્ષા-વૈભવવન્તી
વિશાળપટશાળી શિપ્રા ’ ની માફક ગંભીરભાવે
વહે છે. પ્રસ્તુત નાટકમા, આર્યત્વનું એકત્વ
તથા લોકસંગ્રહનો મહાન આદેશ—એ મુખ્ય
તત્ત્વો છે. છતાં, કવિનો હેતુ વિકાસ રસિક
મંડળનું મનરંજન કરવાનો પણ છે. કારણ કે
રસ ને સૂક્ષ્મ ભાવોનું સુંદર આલેખન મોહ
પમાડે તેવા છે. આ પૌરાણિક વસ્તુ કરતા પણ
રા. કવિને વધારે જબ્બરજસ્ત સંયમની આવશ્ય-
કતા રહે છે. અને હાલમા, રા. કવિને મોગ-
લોનો ઇતિહાસ અદ્ભુત જાદૂથી મોહી રહ્યા
છે, તો તેનું પરિણામ ઘણુંમંડે ઘણું જ સુંદર
આવશે, ને મહાનુભાવ અકબર તથા રસરાસી
નૂરજહાના કીર્તિ ને સૌન્દર્ય રા. કવિનામા એવો
તત્ત્વનાટ મચાવશે ને એવા શાસ્ત્રીય બન્ધનો
ચચે કે કદાચ કવિવરની શ્રેષ્ઠ કૃતિયો તરીકે
‘ અકબર ’ તથા ‘ નૂરજહાં ’ નાટકો હિંદ-
મસાહૂર થશે ! અસ્તુ.

૨૧. રા. રામલાલ યુનીલાલ મોદી:

પાટણસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ

આવડાઓના ઇતિહાસ મંબંધી ચોક્કસ વિગત મળતી નથી. કેમ કે એ વંશના રાજ્ય-ઓને લગતો કોઇ શિલાલેખ સિદ્ધા કે તામ્રપત્ર^૧ મળ્યા નથી. વળી જે ગ્રંથોમાં એ વંશને લગતી હકીકત છે, તે કોઇ જોધયે તેટલી જૂની નથી; જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ પણ એ વંશ થઈ ગયા પછી ત્રણસો કરતા યે વધારે વર્ષ પછી લખાયો છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી પાટણની સ્થાપનાની તિથિ પણ ચોક્કસ ન મળે એમાં નવાઈ નથી. સ્થાપનાના તારીખવાર વિશે આપણને આજ સુધીમાં નીચેના છ આધાર જ મળે છે, જેમાંની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ રાસમાળામાં^૨ એક કવિતને આધારે, પાટણ સ્થાપનાનાં સાલ, માસ, તિથિ, અને વાર

વિ. સં. ૮૦૨, માધ વદ ૭, શનિવાર.

૨ પાટણમાં ગણપતિમંદિરમાં ઉમામાહેશ્વરની મૂર્તિ નીચેના લેખ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, ચૈત્ર શુદ્ધ ૨, શુક્રવાર
(પણ આ લેખની લિપિ નવમાં સૈદ્ધા જેટલી જૂની ન હોવાથી તે બનાવટી મનાય છે.)

૩ પ્રમંથચિંતામણિ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, વૈશાખ શુદ્ધ ૨, સોમવાર.

૪ ધર્મારણ્યક પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, આષાઢ શુદ્ધ ૩, શનિવાર.

૫ રાજવંશાવલિ^૪ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, શ્રાવણ શુદ્ધ ૨, સોમવાર.

૬ ત્રિચારત્રેણિ^૫ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૨૧ વૈશાખ શુદ્ધ ૨, સોમવાર
હવે આ તિથિઓ પ્રમાણે વાર મળે છે કે નહીં તેનું ગણિત^૬ ન્યોતિપ પ્રમાણે રા. રા. મંચેરજી પેશુતનજી ખરેખાટ એઓ સાહેબે મહારી નિનતિ ઉપરથી કરી જોયું, તેનું પરિણામ નીચે મુજબ છે—

વિ. સં. ૮૦૨=ઈ. સં. ૭૪૬

માધ વદ ૭ મંગળવાર = જન્યુવારી ૧૮ મી.
ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ રવિવાર = ફેબ્રુવારી ૨૭ મી.
વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમવાર = માર્ચ ૨૮ મી.
આષાઢ શુદ્ધ ૩ શનિવાર = એપ્રિલ ૨૮ મી.
અથમ શ્રાવણ શુદ્ધ ૨ શનિવાર = જૂન ૨૫ મી.
દ્વિતીય શ્રાવણ શુદ્ધ ૨ રવિવાર = જુલાઈ ૨૪ મી.

વિ. સં. ૮૨૧=ઈ. સં. ૭૬૫

વૈશાખ શુદ્ધ ૨ ગુરુવાર = માર્ચ ૨૮ મી.

બધો વિચાર કરી જોતાં, બનાવને નજરે રાખી અને વિશ્વસનીય આધાર મળી જાય ત્યાં સુધી, આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ જે વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમવાર એ દિવસે સ્થાપનાની ધર્મક્રિયા થઈ હશે, અને તે વખતે શરૂ કરેલું યજ્ઞનું સત્ર બે માસ ચાલ્યું હશે. તથા લોકો ખરેખર આષાઢ શુદ્ધ ૩ શનિવારથી ગામમાં રહેવા આવ્યા હશે. મિરાતે સિકંદરીમાં પણ અખાત્રીજ જણાવેલી છે. અને પાટણમાં લોકવાયકા એમ છે કે તે શનિવારે વસેલું છે. શનિવાર અને આષાઢી ૩ ખરા વસવાટના આદંબનો દિવસ હશે અને અખાત્રીજ ને સોમવાર મુહૂર્ત પ્રમાણે ધર્મક્રિયાના આદંબનો દિવસ હશે એમ જણાય છે.

દિશ્યણુ,

૧. છુદ્ધિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૮૮૧ નવેમ્બરના અંકમા વનરાજનું જે તામ્રપત્ર છપાયુ છે તે બનાવટી માખીત થયું છે.
- ૨ રાસમાલા (ગુજરાતી), આવૃત્તિ ૩ શ્ર, પૃ. ૪૧.
- ૩ આ ગ્રંથ મોઢમાનડે આપ્તસ તરથી છપાય છે.
- ૪ ફોર્સસમાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી, પૃ. ૫૧.
- ૫ વિચારશ્રેણિની પ્રતો રાજકોટ વોટસન મ્યુઝીયમમા, મુબાર્ક ગેયલ એશિયાટિક સોસાયટીમા, અને પૂના ભાણ્ડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સરકારી સંગ્રહમા છે.

∴ રા. રા. મોદીની સચના હવરથી છેલ્લી પ્રતમે લેધ છે. તેમાં રાનવલિમાં નીચે પ્રમાણે છે -

તદનુ સંવ૦ ૮૨૧ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૨
સોમે ચાઉડાવંશોત્પન્નઃ શ્રીવનરાજઃ શ્રીઅળહિલપુર
અસ્થાપયન્ ॥

આ પછી એ પુસ્તકમાં ચાઉડા વંશના રાજ
આઠ, તે બધાનો મળીને રાજ્યકાલ ૮૨૧ થી
૧૦૧૬ સુધી ૧૯૬ વર્ષ. મૂલરાજ છેલ્લા રાજનો
દૌહિત્ર ૧૦૧૭ માં ગાદીએ આવ્યો વગેરે લખ્યું
છે શ્રીજયસિંહદેવ સુધીની યાદી, આપણી અર્વા-
ચીન હજી ગ્રંથો બાધીને નોધિયે તો નીચે પ્રમાણે
બધી વિગતો ગાડવાય છે -

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે કોટો.

વંશ	રાજનું નામ	આગલા રાજ સાથે સગપણ	રાજ્યનાં વર્ષ	વિ. સં. ક્રમ સાલથી માડીને ક્રમ સાલ સુધી
ચાઉડા આઠ રાજ	વનરાજ	—	૧૯૬	૮૨૧ થી ૧૦૧૬-૧૭
	યોગરાજ	પુત્ર	૬૦	૮૨૧ થી ૮૮૧
	રત્નાદિત્ય	—	૬	૮૮૨ થી ૮૮૦
	વૈરસિંહ	—	૩	૮૮૧ થી ૮૮૩
	ક્ષેમરાજ	—	૧૨	૮૮૩ થી ૯૦૩
	ચામુંડરાજ	પુત્ર	—	૯૦૩ થી ૯૪૩
	ધાધડ	પુત્ર	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૦
	—	પુત્ર	૨૭	૯૭૧ થી ૯૯૭
ચૌહાણ	મૂલરાજ	દૌહિત્ર	—	૯૯૮ થી ૧૦૧૬-૧૭
	વક્ષમરાજ	પુત્ર	૩૫	૧૦૧૭ થી ૧૦૫૧
	દુર્લભરાજ	પુત્ર	૧૪	૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫
	ભીમદેવ	માર્ધ	૧૨	૧૦૬૬ થી ૧૦૭૭
	શ્રી કર્ણદેવ	માર્ધ નાગિસનો પુત્ર	૪૨	૧૦૭૮ થી ૧૧૧૯
	શ્રી કવચસિંહ	પુત્ર	૩૦	૧૧૨૦ થી ૧૧૪૯
		પુત્ર	૪૯	૧૧૫૦ થી ૧૧૯૮

કોટના ચોથા અને પાંચમા ખાનામાં જે આરંભ ૮૦૨ માં ગણિયે, અને વનરાજે ૮૦ વર્ષ
આઠરા મોટા લીધા છે તે સખ્યા અને રાજ્ય કર્ણ એ અસંલખિત માનિયે, તો આઠે ન
ને સાલ વિચારશ્રેણિમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે ખીલ વીસ વર્ષનો ડેર પડે છે, તેને લીધે આ કોટમા
સાલો આખી ગણતરી હવરથી હવરથીને હમેરેલી છે. ખીલ કટલા અને કયા -યા ડેર પ્રાપ્ત થાય ?

પાટણની રમપના અને વનરાજના રાજ્યને

સંબંધકર્તા.

અ. સૌ. લીલાવતી શેઠ:

સૂજનજૂનાં સ્વપ્નાં

બાળપણમા જોયેલા સ્વપ્ન તમે ફરી કંઈ યાદ કર્યા છે? એ સ્વપ્ન જોતી વખતે બાળપણને સદંજ આશા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશનો તેમાં આપ ચઢતો મોટપણે એ સ્વપ્ના કરતાં ય સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો, તોયે એ પ્રકાશનો આપ ખોયો તે તો ખોયો જ.

ધારે કે તમે નાનાં છો-ઘણા નાના છો. માના ખોળામા એસી પેલા તારાઓની ઉદ્યાદ મીંચ થતી 'ઝીણી ઝીણી પાંખોને જોતા તમને પણ એવી પાખો મળે તો ઉડી જવાનું મન નથી થયું?

તમે સુંદર છો તેની તો તમને ખાત્રી જ છે. અને જે તમને 'આ છોકરી બહુ સુંદર અને હોંશીઆર છે.' એવું કહે તેનું બધું કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણસ ગમે તેવું હોય તો યે થોડું ઘણું તો જરૂર ગમવાનું જ.

તમે બગીચામા જઈ થોડાક ફુલો છાના-માના ચુંટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને કોઇવાર શણગારી નહોતી કે? અને પેલા હોજમાં જઈ તમારું પ્રતિબિંબ તમે જ્યારે જોતા હો, ત્યારે પેલી જળદેવીઓ તમારાથી વધારે સુંદર છે એવું કોઇએ તમને કહ્યું હોત તો તમે તેનું કહ્યું કંઈ માન્યુ હોત ખરું?

મોટાભાઈનું તમારા પર ઘણું જ હેત હતું, ને તમને પણ મોટાભાઈ ઘણા જ ગમતા અને ભાઈની સાથે વાંચવા આવતો પેલો સુરેશ પણ જરીક જરીક ગમતો. એ સુરેશને ચીઢવવાની કેવી ગમ્મત પડતી? એના ચાળા પાડતા તમને કે અજબ આનંદ આવતો. એ આખો

કાઢે ત્યારે તમે હસી પડતાં. એ તમને કંઈ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોફાન કરતાં. એને ખબર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગલી ગલી કરતા, ને એ ભૂલમાં માખી સમજી તમારો મારે તે જોતા તમને ઘણી જ મજાહ પડતી.

તમે એને બને તેટલું પજવતા પણ એ ન આવે ત્યારે તમને ગમતું નહીં. એ તો કોઈ ચીઢવવાને નહીં મળે તેથીસ્તો.

ને બાપા જે દહાડે તમને નાટકમાં લઈ જવાતું કહે ત્યારે? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમંગથી દોડાદોડ કરતા? ને બાપા તમને સારા કપડા પહેરવાના આપે તો તો તમારા આનંદનો પાર જ ન રહેતો.

નાટકમા રાજરાણી સારા સારાં કપડા પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગાઈ જાય તે તમે ખૂબ આતુરતાથી જોતા. તમે પણ મોટાં થશે ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાના, પણ બાપા ને બાપા તો એમ કંઈ કરતા નથી; પણ જો એ નાટકમા જ રહેવાતું મળી જાય તો તમને કેવી મજાહ પડે? પછી તો પૂછવાની વાત જ નહીં. તમે રોજ ગાયન ગાયા કરે ને સરસ સરસ કપડા પહેર્યાં જ કરે ને નિશાળે જવાની બધી વેડ પણ ઉતરી જાય.

બીજે દિવસે સવારે તમે ઉઠો ત્યારે પણ નાટકના સ્વપ્ના તો તમને આવ્યા જ કરે. ને બાપા વઢે એવી પેલી ખેચાર લીટીઓયે છાની છાની હરતા ફરતા તમે ગણગણ્યા જ કરે ને કોઈ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઈ તમારા કલ્પનાના રાજકુમારને લાં ઉભેલો કલ્પી આગલી

રાને જોયલો. અભિનય પણ તમે કર્યા મંડી પડો. પણ અરે ! પેલી નાની ભાભી નડમાંથી જોઈને હસે છે તેનું તમને ક્યાં જ્ઞાન છે ?

ભાભી મોટાભાઈને માટે રોજ કુલ ચુટે છે. પણ પેલું સરમ ગુલામ તો તમે ક્યારનું ? પહેલા પહેલાં જઈને ચોરી લીધું છે. એ તોડતાં હતા ત્યારે તમને પેલો કેવો સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે આમ કુલ તોડતાં હો, ને તમારો રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આંખો દાખે ને તમે શરમાઈ જાઓ-ભાભી શરમાઈ જાય છે-ને પેલું કુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે ખંતે હાથમા હાથ નાંખીને પેલા તળાવની પાળે ખેસીને વાતો કરો. રાજકુમાર દૂર દેશ જવાનો હોય ને તમારે માટે શુ શુ લાવશે એ તમને કહેતો હોય ! કેવું સરસ ! અજબ !

ને પછી તમે મોટાં થશો ને રાજકુમાર સાત સમુદ્રની સફર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે ખંતે પરણશો. ખરૂં કેની ? એ તો જાણે નક્કી જ વાત, એમા વળી પુછવાનું શું ?

રોજ રોજ કુલ તોડનાં તમે આવા વિચાર કરતા ને એ રાજકુમારની વાટ જોતા. પણ કોણ જાણે કેમ એ કોઈ દિવસ આવતો જ નહીં. ને પછી તો તમે કંટાળતા ને જરા ગુસ્સાએ આવતો. એ ન આવે એવાની રોજ રોજ વાટ કોણ જુવે ? ને વળી આ તમારા વિવાહનીએ વાત કરતી હતી.

તમને છપ્પી પડાવવાનું ઘણું જ મન થતું. પડોશની ચંદાએ તો બે વાર છપ્પી પડાવી છે. એકવાર વીણા વગાડતા ને એકવાર માલણની માફક કુલ છાપ લઈને જતી હોય તેમ. નમે છપ્પીમા કેવી રીતે શોભશે ? કોઈ ન જુવે તેમ ખેસવાની થોડી ઘણી ઢબ અજમાવી જોઈ હોય તો કેમ ? પણ આ જાણે તો શું ?

એક વાર તમારી બહેનપણીએ એના વરને

કાગળ લખ્યો. જે તમે કશું કે મને એનાથી મે સરમ-કાગળ લખતાં આવડે છે. નિશાળની નોટબુકમાં તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યા. પણ આપા એક દ્વારો બૂલેચૂકે એ કાગળ દોર્ય ગયા ત્યારે તમે કેવાં શરમાઈ ગયા હતા તે યાદ છે ?

હવે તો આ કહેતી કે 'છોકરી મોટી થઈ છે' ને તમનેય એમ લાગતું કે હું મોટી થઈ છું. હવે મુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલા જોઈશું એની માથે તોડાન કરતાં નથી. પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાચવામાં હવે ઘણો જ રમ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરમ હતી. તેમા પણ એનું નાક ઘાંટું જ લાગ્યું છે. તમને એ ખેંચી કાઢવાનું મન થયા વગર રહેતું નથી. અને એને એક ચીખી વડુ મળવાની છે એવું જોયી મહારાજ થઈ કહેતાં- એ તમે થાકતાં નથી. ને કાળી પણ ખરી જ, જે એવું કહેતા કહેતા તમે મોટા થયાં છો એ વાત ભૂલી જાઓ છો. ને જરા આખો નચાવી હસી લઈ મુરેશ ખીજવાય તે પહેલાં તો તમે નાસી જાઓ છો.

પણ પેલી અંધારી રાત યાદ છે ? નાનો આળુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કોટે વળગી કેટલું મે રડ્યાં હતા તે ? તમને પણ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી ખીટ લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શું શું થતું હશે ? સારા કામ કરે તે સ્વર્ગમાં જાય ને નહારા કરે તે નરકમાં જાય એવું આ કહેતી હતી. આળુ સ્વર્ગમા ગયો હશે કે નરકમા ? આળુ બહુ સારો છોકરો હતો. પણ તમે એની સાથે બરાબર વર્તતાં ન હતાં. એક વાર તમારી નોટ એણે ફાડી નાખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામા એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો હતો ને એકવાર તમારી બહેનપણીને લાગતા એ પાછળ પ્રયો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢ્યો હતો. તમને આ બધું એ રાતે કેટલું

સાલતું હતું? બાપુ ફરી જીવતો થાય તો તમે એને કેવી સારી રીતે રાખો? તે દિવસે સારા થવાના કેટલા બધા નિશ્ચયો તમે કર્યા હતા? બાપુ ફરી એક જ વાર જીવતો થાય તો?...

પણ તે વખતે તમે બાળક હતા તેથી આ શોક તમારા મનમાં બહુ ટક્યો નહીં, ને થોડા દિવસમાં માસીને ત્ય રમાના લગ્ન વખતે તો ફરી પાછા તમે આનંદમાં આવી ગયા, ને રમા ઘરેણા પહેરી જોતજોત પાસે બેઠી હતી ત્યારે ને લગ્ન પછી એકી બેકી રમતી હતી ત્યારે તમે શા વિચાર કર્યા તે કહી દઉં કે? જાઓ નથી કહેતી.

હવે તમે કેટલું મળવા આવે તો પહેલાંની માફક બહારના ખંડમાં એકદમ દોડી નથી જતાં પણ આયનામાં એક છુપી દૃષ્ટિ ફેંકી જરા વાળને ઠીક કરી લ્યો છો, ને તમે જરા સારા દેખાઓ છો તે જોઈ થોડું મનમાં જ હસી લ્યો છો ન્યાતમાં સરલા રૂપાળી કહેવાય છે પણ તમે ય કંઈ એનાથી ઉતરતા નથી, ને તમે હસો છો ત્યારે તો તમે એનાથીએ વધારે સારા લાગો છો. ન્યાતમાં કેટલા વર તમારી વાટ જોઈને કુંવારા રહ્યા હતા? પણ તમને પેલા લાખા નાકવાળો સુરેશ જ-અ-રાક વધારે ગમતો. ખરી વાત ને? શરમાઈ ના જશો નહીં તો હું બીજું પણ કંઈક કહી દઈશ.

તે દિવસે માણેકદારી પૂર્ણિમાની સાંજે તમે બધા વાડીમાં જમવાના હતા ત્યાં તમે સુરેશ સાથે શું કરતા હતા? પેલા હોજની પાળ પર બેસી તમે બેઠાં બેઠાં ચંદ્રમાં જોતા હતા ને પાણીમાં બીજા કોઈકને પહોંચ્યો દેખાયો ત્યારે તમે કેવા ચમક્યા હતાં? પણ એ સુરેશ છે એમ જણાવું ત્યારે તમે જાણે જાણતા જ નથી એમ હાથથી પાણી હલાવવા માડ્યું હતું. સુરેશ પૂછ્યું 'વાસંતી! અહીં શું કરે છે?' તમને સીધો જવાબ દેવાનું મન થયું પણ વળી તમારો તોફાની

સ્વભાવ આડે આવ્યો 'તમારે શી પંચાન' કહી તમે બીના હાથે સુરેશ પર પાણીના છાટા ઉરાડ્યા. સુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે પાળ પર આવીને બેઠો. એણે પૂછ્યું

"વાસંતી! તારો વિવાહ થવાનો છે?"

"મને શી ખબર?"

"મને મોટા ભાઈ કહેતા હતા."

"તે હશે, થવાનો હશે તો અમે પરણીશું" તેમ જરા બેદરકારીથી પણ આડી આંખે સુરેશને જોતાં જવાબ દીધો.

"તું પરણી ને શું કરીશ?"

"મારા વરના માથા પર આમ પાણી નાખીશ" તમે જોખો ભરીને સુરેશના માથા પર પાણીની ધાર કરીને નાસી ગયા ને સુરેશ માથું ને કપડાં ખંખેરતો "ઉભી રહે! આવું તોફાન કરે છે કે?" એમ કહેતો દોડ્યો, તમને દોડતા પકડી પાડી. તમને શી શિક્ષા કરવી એ વિચારમાં જરા એ ઉભો. પણ તમારી હસતી આંખો જોઈ તમને એણે છોડી દીધાં. ને તમે "ચીખી ભાભી! ચીખી ભાભી" કરતા ફરી પાછા દોડી ગયા. આ બધું યાદ છે કે બુઝી ગયા?

ને પછી થોડે દહાડે બાએ સુરેશ સાથે તમારો વિવાહ કરવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે શરમ, તોફાન ને લુચ્ચાઈથી તમારી આંખો કેવી ચમકી હતી? તે દિવસે માથા પર પાણી નાખી તમે એને ચીઢ્યો હતો પણ તમે એને મનાવી શકશો એવી તમને ખાતરી નહોતી? પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નાશી જતાં ને એ તમને ન જીવે ત્યારે છાને છાને તમે એને જોઈ લેતા. થોડા દિવસથી એણે તમારી સાથે જોડું જોડું અતડાપણું શરૂ કર્યું હતું ત્યારે તમે એનું ધ્યાન ખેંચવા કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કરેલા? તમારી પાસે એ બીચારાનું બળ કેટલો વખત આવે?

પેલી ચંદ્ર તમને સુરેશનું નામ લઈ લઈને
ખાહુ જ ખીજવતી. પણ તોય તમને એ ગમતી તો
ખાહુ જ. ને સુરેશના કાગળમાં કંઈ સંસ્કૃત
શ્લોક કે અગ્રેણ કવિતા લખ્યા હોય ત્યારે
તમે એ ચંદ્રને ઘેર દોડી જઈ નીતિશનક ને
અગ્રેણ શબ્દકોષોના પાના કેવા ઉથલાવતા ?
ને તમે ખંને સાથે બેસી એનો અર્થ બેમાડવાની
માથાકુટ કરતા. પણ કોઈ આવી જાય ત્યારે
ચોરી કરી હોય એમ કાગળ સંતાડતા મંતાડતા
તમારા મો પર શરમના શેરડા પડતા ને
આવનાર બધા હસતા હસતા ચાલી જતા.

તમને વરસાદના ફેરાં ઝીલવાં ખાહુ જ
ગમતા. એક દિવસ અગાશીમાં તમે વરસાદના
ફેરાં ઝીલતા ત્યારે સુરેશે પાછળ આવી “ આ

ઝીલેલાં અમૃત કેને દેશે વાનંતી ? ” એમ
પુછ્યું ત્યારે શરમ અને ગભરાટથી તમારા દાઢ
છુટી ગયા. એ છુટલા દાઢમાંથી જળ વેગાઈ
જાય ને પાંદેલાં નો મુઝે ને ઝીલી લીધા.
ને પછી.....? કંઈ નહીં

ને પછી તમે પરખ્યાં.

× × ×

હવેનમા તમને મુખ મળ્યું હોય કે
નિરાશાના ઝંઝાવાત તમારે ખમવા પડ્યા હોય
પણ કોઈક અકેલી ઘડીમાં આ બધા ચિત્રો
ઘડીવાર તો તમારી રોજની દુનીઆથી દૂર
તમને જરૂર લાઈ જતા હશે. સાદા અને સુગમ-
બૂતા છતા જે શ્રદ્ધા અને આશાથી એ બધાં
હવેનબરના અમૃત બને છે તેટલો રસ પછીના
ચિત્રોમાં રહી આવતો હશે ?

૩૫

રા રા વિજયરાય કલ્યાણુરાય વૈદ્ય :

સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વઃ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

[ઉજ્જયિનીનો...

* [ઉજ્જયિનીનો વસતીવાળો પ્રદેશ
જ્યા પુગે થવા આવે છે તેવા ભાગના એક
પ્રામાદની અગાશીમાં શરદના એક સાયંકાળે

** આ કાલ્પનિક સંવાદનો મુખ્ય હેતુ સાધવા
માટે તેમાં વર્ણનો અંતર વિષેની હકીકતો સાથે
પુરુષ છૂટ લીધી છે પહેલા શતકના કવિને
અહમના કવે સાથે ચર્ચામાં ઉતરતો દાખલો છે
સંવાદ ને સ્પષ્ટ થતો તો આ છૂટ-અસાધારણ
છે છતાં—જાણ ગણાય એમ સહુ કલાપ્રેમી
સ્વીકારશે.

કાલિદાસ આસન વાળીને બેઠા બેઠા બૂર્જપત્ર
પર લખે છે.

વિશાળ અગાશીમાં ગૃહમયૂરનું ભેડું થત-
થતે છે. નીચેથી વહી આવતા ધૂપનો મુગંધ
વાતાવરણમાં આલ્લાહ ભરે છે, ને દૂર આવેલા
મહાકાલેશ્વરમાંથી આરતીના ઘેરા ધંડાનાદ
સંભળાય છે.

આ રસલીલાથી વિશેષ સમૃદ્ધ એવી આસ-
પાસની પ્રમત્તકારી નિસર્ગને કવિ થોડી થોડી
વારે નીકળે છે ને તે સર્વ સાથે અજળ એકના
માણે છે.

એ અનુભવનો ચમકાર તેમના રસાદ્રિ નયનમાં વર્તાય છે. માધુર્યની મૂર્તિ સમુદ્ધે અમનું મુખમંડળ લાણુભર અપાર્થિવ ઓજસ ધારે છે.

અથ ઘડી વીત્યા પછી લખવાના સાધન પડખે મુકીને તે પક્ષોદી વાળેલા ડાબા પગના ગોઠણ પર હાથના દસે આંગળાંના આંકડા ભીડીને ટટાર ખેસે છે. નિશ્ચળ આખે દક્ષિણ-પશ્ચિમ વિધ્યમાળાનાં દૂર દૂર શિખરો નીરખી રહે છે અને એમની વિચારસરિતનું મુગ્ધ મંજુલ ગાન સંભળાય છે.-]

કાલિદાસ

સૃષ્ટિની આ કુંદરતને અને લોકના ઉર-લાવોને મેં જીવનભર અવલોક્યા ને આલેખ્યા. ખે પાય કે પંદર વરસમાં મારી પ્રવૃત્તિલીલા સંકેલાશે. અને પછી? (જરા વાર રહીને) અથવા નિવેદ શાને? ...મેં કાવ્યો રમ્યાં તે મારાં પરિકલ્પનેને મૂર્ત કરવાની અનિવાર્ય ઉર્મિએને લીધે જ. તે-થોડી કે બધી-જગતમાં ચિરંજીવ થાઓ કે નાશ પામો. હું કે કોઈએ કવિજન થોડા જ એવી અમરતા—

અનુચર (પ્રવેશીને)

મહારાજ, શ્રીકંઠ ભવભૂતિ પધાર્યા છે અને આપના દર્શન વાછે છે.

કાલિદાસ (સાનંદ)

ભવભૂતિ?—એમને સત્વર અહીં લઈ આવ.

[ખે પલમાં અનુચર, મુખપર ચિંતાની કુટતી રેખા, વદને આછી વિપાદ છાયા ને આખોમા અતલ ગાંભીર્ય ધારતા યુવકને લઇને પાછો પ્રવેશે છે.]

અનુચર

પેલે ખૂણે, મહારાજ, પેલે ખૂણે.

[કાલીદાસને ડાબે પડખે થોડા તસુ ફરના આસન પર ભવભૂતિ સવિનય ખેસે છે]

કાલિદાસ

પધારો કવિરાજ, કુશળ નો છો?

ભવભૂતિ

આપ સરખાના સદ્ભાવથી

કાલિદાસ (અનુચરને)

દત્ત, કવિરાજને યોગ્ય સત્કારની તૈયારી કર.

(અનુચર નમીને જાય છે.)

કાલિદાસ

કેમ શ્રીકંઠ, આ વખતે શરદુત્સવમાં કે દેખાયા નહીં?

ભવભૂતિ

ના, આવવાનો તો હતો જ, પણ કેટલાંક મહત્ત્વના કાર્યોમાં રોકાણું પડ્યું.

કાલિદાસ

શુ કે ધરમંસારની ચિંતા—

ભવભૂતિ

ના, ના, આપણે કવિઓએ તો તે બહુ વહોરવી જ ન થયે.

(કાલિદાસની ભમર સહેજ સંકેતિય છે ને પાછી સ્થિર થાય છે.)

—પણ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રસરણ વિચારી જવાનાં હતા.

કાલિદાસ

અને તે વિચારવાનો અવકાશ તમને શરત્પ્રેક્ષિમાની રાત્રે જ મળ્યો?

[ભવભૂતિ પહેલા તો ઝંખવાણો પડે છે. પળેકે રહી સ્વસ્થ થઇને ઉચું જીએ છે અને જવાબ આપવાનું કરે છે ત્યાં]—

કાલિદાસ

પુરજનોએ અમૃત રેલતી જ્યોત્સ્નામાં મુભગ ઉન્માદ ભોગવી જીવનની ધન્યતાના લહાવ લીધા ત્યારે તમે (સસ્મિન) શાસ્ત્રધેલા ભરતમુનીનો આશ્રમ શોધી અભ્યાસજડ ખનવાનો ઉદ્યમ આદ્યો?

ભવભૂતિ (કે'ક જુરસામા)

કવીશ્વર ! પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણમુનિ પણ વેદાભ્યાસજરૂર હતા છતાં વાસવની વાસંગનાઓને પણ લગ્નવે ઓવી રૂપાળી ઉર્વશી એમની જ સરજેલી નહોતી ?

કાલિદાસ (સરિમન)

હં હં...ત્યારે તો તમારી કલ્પનામૃદિમા પણ અત્યારે કોઈક ઉર્વશી ઘણાં રહી છે. ક્યારે તેને અક્ષરસૃષ્ટિમા અવનારીને સાહિત્યને અધિક શોભાવે છે ?

ભવભૂતિ

ઓ તો થાય ત્યારે. બાકી આપણને એ વાનની અધીરાઈ શી ?

કાલિદાસ

નહીં જ. તમે આવ્યા ત્યારે હું પણ એક એવો જ વિચાર કરતો હતો. તમને પણ નથી લાગતું કે સર્જનની ક્ષણતું જે જીવનાતલની લહેરોમા હીંચતું કલાવૈભવથી ભરપૂર સંવેદન કવિકૃદ્યને પ્રદુસ્તોત્કૃષ્ટ કરે છે તે અનિર્વચનીય આનંદ વર્તાવે છે. તે જ તેની સાચી અમરતા-તે જ તેના સર્જક શ્વાસોચ્છવાસની સાર્થકતા ? (તેના પ્રભાવતા વદનને ભવભૂતિ નીરખી રહે છે.)

ઘડીક રહીને-

ભવભૂતિ

બરાબર કહ્યું, કાલિદાસજી. કવિના આત્માની ઉચ્ચતમ તૃપ્તિ એ જ, પણ...એ સંવેદનમા કલાવૈભવ જ પ્રધાનપદે વિલસે ?

કાલિદાસ

હારતો.

ભવભૂતિ

તો પછી કાવ્યકૃતિમા તત્ત્વશાસ્ત્રનું સ્થાન ક્યા ?

કાલિદાસ (અતિ મૃદ્ધમ કટાક્ષથી)

તત્ત્વશાસ્ત્રનું એટલે દર્શનોનું ? સાખ્ય, મીમાંસા ને વેદાન્તનું ? યોગ, વૈજેયિક અને યાયનું ? ચાર્વાક-ચાણક્ય-ભગ્વત્સુનિનું ?

ભવભૂતિ (કટાક્ષ નહીં સમજતા)

ના, ના તમે સ્વત્રાર્થ જ લીધો. કવિને પણ સ્વકીય તત્ત્વદર્શિ હોય છે, એ તમે જાણો છો.

કાલિદાસ (હોંક ધીમેથી નમાવતાં ના કહી)

અમુક પ્રકારની.

ભવભૂતિ

એ દૃષ્ટિના પ્રભાવથી કવિ મનુષ્યોના હૃદયમાં તલસ્પર્શી બને છે, તેનાં ગલનવચન ને વિકારનો ભોમિયો થાય છે અને કુદરતનાં દર્શ્યોની અમોઘ ભવ્યતાને પણ યથાવત્ ઝીંકી શકે છે.

કાલિદાસ

બરું

ભવભૂતિ

અને એ દર્શન અને અવલોકનને તે અનુરૂપ શૈલીમા વર્ણવે છે.

કાલિદાસ

એ પણ બરાબર. પણ એ શૈલી કલાત્મક ન હોય તો-

(' દત્ત ને ખીજઓ ખાનપાનના પદાર્થો થોડા પાત્રોમા લાવીને કાલિદાસને જમણે પડખે મુકી જાય છે)

-તો કવિના કરવાનું પ્રયોજન ક્યા રહ્યું ? સર્જનનો આનંદ એટલો જિણો જ અનુભવાવાનો.

ભવભૂતિ

કલાત્મક તો હોય કે ન થે હોય. કવિનું લક્ષ્ય કલાનિર્માણ કરતા ભાવનિરૂપણ વધુ અંશે હોવું જોઈએ. સત્યનિરૂપણમા વિજયનો આનંદ અધિકારીને માટે શો જિણો છે ?

કાલિદાસ (ઝીણી આંખે તેના તરફ જોઈ)

તમને એમ લાગે છે ?

ભવભૂતિ

લાગે છે તો શું, પણ કાવ્યની કે નાટકની આના કરતા જુદી ભાવના મારા મગજમાં ઉતરે તેમ જ નથી.

(કાલિદાસના મુખ પર ઉપહાસની આછી રેખા અંકાય છે, તરત તે એને વાળી લે છે, અને-)

કાલિદાસ

સારે, શ્રીકંઠ, કવિ અને કવિતા ઉભયની તમારી ભાવના એટલી અપૂર્ણ લાગે છે. ઉત્તર-વયમા તમે એ વખતે પૂર્ણ ને સર્વાંગસુદર દરશો.

ભવભૂતિ (અનાસ્થા ભરી વદન ઢાયા સહિત)

કાણુ જાણે.....પણુ એ તો થાય તે. હમણા તો તમે જ તમારી દૃષ્ટિએ આ વિષયનું નિરૂપણ કરે તો મને કેંક વિચારવાનું મળે.

કાલિદાસ

હા, કરીએ. પણ પહેલા (પાત્રો તરફ નજર કરતા) આ ઉપાહાર લઈને શરીર ને મન ઉભયને પ્રદુક્ષ કરીએ.

(હાથ લખાવીને ફળકુલનો થાળ પાસે લે છે, ભવભૂતિ આગળ તે સુકે છે અને કળશ-માથી સોનાના કટોરામાં દુધની ધાર કરે છે. તે જોઈને-)

ભવભૂતિ

કહેલા કરતા સાદું દુધ મને વધારે અનુ-કૂલ આવશે.

કાલિદાસ

કેમ? કેં-

ભવભૂતિ

નહીં. ખીજું તો શુ કારણ હોય? ઇન્દ્રિય-મુખને પોષે તેવી ભોગવિલાસની વસ્તુઓ મને રુચ્ચી નથી.

કાલિદાસ

હવે તમારો કલાસૌદર્ય અને સત્યનિરૂપણ વચ્ચેનો વિરોધ કંઈક સમજાય છે.....વારુ, એ વાત પછી. ત્યારે આ સીતારાજ કે અમૃતદ્ધલ-

ભવભૂતિ

ના. કદલીદલ એકલા ચાલશે.

[એક જ કેળું લે છે. કાલિદાસ અનુચરને ખોલાવીને સાદું મોળું દુધ લાવવા કહે છે તે આવે છે ને સાથે મુખવાસ પણ આવે છે. ખાવાપીવાનું પૂરું કર્યા પછી મુખવાસનો પણ ભવભૂતિ અસ્વીકાર કરે છે તે જોઈ-]

કાલિદાસ

તમે તો ઉચ દેહદમન માણ્યુ જણાય છે. ને તે આટલી વયમા જ ! પણ મારું જીવન જુઓ. સાંઠની ભરતીમા આવ્યા છતાં હું ટંકે ટંકે સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમુ છું. વચ્ચે વચ્ચે ઉપાહાર પણ આનંદ આપે છે, માદક મુગધો ને મીઠાં સંગીત ઉપર મોહી પડું છું, નયન સુંદરીઓ નીરખતા થાકતા નથી, અને ઉપા-સંધ્યાની વાયુ લહરિના સ્પર્શથી વધુ આહ્લાદક વિશ્વમા કેં જ નથી એમ નિત્ય અનુભવું છું. વધુમા, ‘ઋતુસંહાર’ હજુ પણ મારું પ્રિયતમ કાવ્ય છે.

[જાણે તેની મરજી વિરુદ્ધ દરકતું હોય તેવું સ્મિત ભવભૂતિના મુખ પર દેખાય છે ને વળતી પળે ઉડી જાય છે. તેને લાગે છે કે આ મુખપૂજક જડવાદી કવિની લોક-પ્રિયતા, વાક્યોના મોહક વણાટ પર જ અવલંબે છે, કાવ્યનો આત્મા-જ્ઞાન-તેનામા આછો જ, પ્રાકૃત જન ઝીંકી શકે એવો જ.

કાલિદાસ તેની આ મનોદશા કેંક વરતે છે પણ તે વખત એ વાત કાટતા નથી ને વિષય બદલે છે.]

કાલિદાસ

તમે મારી કાવ્યભાવના નિરૂપવાનું કહેતા હતા, નહીં? સામળો. સુકુમાર પુષ્પ કે સુંદરીના સોહાગ કે જનહૃદયના હર્ષશોકાદિભાવો સાથે તન્મયતા સાધતી કવિની પ્રતિભા ગ્રેરણાની ક્ષણોમા પોતાના રસસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે

છે. એ દર્શન એટલે કલાસ'વેદન; તેનું સ્ફુટ અંગરંગસમેન વિધાન એટલે કલાસ'યોગન.

ભવભૂતિ

પણુ ધૃતિ જન્મ્યા પહેલા તેમાં કલા શી રીતે આવે ?

કાલિદાસ

કેમ ન આવે ?

ભવભૂતિ

જુઓ, તમે જેને કલાસ'વેદન કહો છો તેને ભાવસ'વેદન કહીએ એ વધુ યંધ એસે છે.

કાલિદાસ

શી રીતે ?

ભવભૂતિ

મને તો સાક્ષાત્કાર હ'મેશા રસસ્વરૂપનો નથી થતો.

કાલિદાસ

ત્યારે ?

ભવભૂતિ

જનહૃદયની કે પ્રકૃતિની લીલામા તદુપ થઈને તમસરૂપા સૌહર્દ્યનો સૂક્ષ્મ અનુભવ કરો છો. હું પણ વિયોગ ઓળખતા પાત્ર સાથે કે કુદરત ચીતરતા તેના અંગાગ સાથે એકત્વ અનુભવું છું પણ એ ભાવસ્વરૂપનું એકત્વ સૌહર્દ્યદર્શન તે મને નથી થતું, પણ ભવ્યતાની અવાદ્નુ કરી મુકતી હાયા આત્મા પર પથરાય છે.

(કાલિદાસ સકોતુક તેની તરફ જોઈ રહે છે. પક્ષવાર એકે જણે ઈ બોલતા નથી પછી-

કાલિદાસ

તમે કવિની તત્ત્વદષ્ટિ કહેતા હતા તે આ જ અનુભવ કે ?

ભવભૂતિ

હા. અને કવિતા આવા અનુભવો વ્યક્ત

કરવા ધૃનું જ કલાતત્ત્વ-અર્થદારાદિ-યોગરૂપે કાવ્યમાં આગવાનું.

કાલિદાસ

'આશુવાનું' ?

ભવભૂતિ

હા-ના...એટલે એમ કે કલાવિધાન ઓળખાં ઓછું ને સાદામાં સાદું જ જોઈએ.

કાલિદાસ

પણુ સમૃદ્ધ કલાભક્તા જે સ્વયંમેવ ધૃતિ-માર્ગી તેની સાથે જ, પ્રગટે નો શી ઓટી ? મૂળ ભાવના જ રસવૈભવ ને કલાશુભૃથી ભરી ભરી હોય,-

મેં કલાસ'વેદન હતું તેમાં જ બીજાદેવે વિધાનક્રીયલ વચ્ચું હોય નો કલાતત્ત્વને ઓળખ કે પ્રધાન ગણવાની વાન જ ક્યાં રહી ? (ભવભૂતિ ગુચવાડામાં પડી જાય છે એટલે અનુતર રહે છે.)

કાલિદાસ

તમે વાણીને અર્થથી સ્વતંત્ર દેવતારૂપે કહી છે ખરું ?

'અમૃતામ્' 'આત્મનઃ કલામ્'- એવી ?

ભવભૂતિ

હા. અર્થથી છેક સ્વતંત્ર તો નહીં પણ આત્માની પુણ્યપાદ્મી સમી એ શુભ્રદેહધારિણી, અવિનાશી વિરંચીકન્યા-

કાલિદાસ

જરા રહો. એ શુભ્ર શબ્દ આપણને દિશા સુઝાડશે.

ભવભૂતિ (કેંક ખસીઆણો પડીને)

શી રીતે ?

કાલિદાસ

કેવળ શુભ્રતા એ દેવીતા સ્વરૂપમાં તમે જુઓ છો. એટલે તમારી કાવ્યશૈલી પણ રંગ-વિહીન, એકવિધ, ને ભાવાત્મક બને છે.

ભવભૂતિ

તેમાં શું બોલું ?

કાલિદાસ

બોલું તો શું ? હું માન એ પ્રકાર વર્ણવતો હતો

ભવભૂતિ

હા—હા. પણ કવીશ્વર ! આટલું તો તમે ય સ્વીકારશો કે રંગસમૃદ્ધિ મારી શૈલીમાં આછી, તેટલા મારાં રેખાઓનાં અંકન પ્રભાવક્રિયાઓ વડે પડે છે.

કાલિદાસ

હા. પણ રંગ ને રેખા ઉભય પર પ્રભુના દાખવતી, મેં કહી તે સંનદ ચિત્રશૈલી કરતા એનું સ્વરૂપ જુદું છે.

ભવભૂતિ

એને કાવ્યની શિષ્ટપદ્ધતિ કહીએ તો ચાલે.

કાલિદાસ

ચાલે. પણ શિષ્ટપદ્ધતિ જડતા, ગતિહીનતા આદિ ઉપર ભાર મુકાયે નહીં, તથાપિ પેલી માનવહૃદયને જેટલી સરસતાથી વશ કરે તેટલી આ એકલક્ષી, વિચારપ્રભાવથી જ પ્રકાશતી શૈલી નથી કરી શકતી.

ભવભૂતિ

એ તો ન પણ દરે.....

[' દત્ત અગાસીના ચારમા આવી, પગેક ઉભો રહી, પાછો જાય છે. તેના આવવાને ભોજન વેળાનું ચિન્હ જાણી કાલિદાસ ઉઠવાની તક શોધે છે.]

દરમિઆન ભવભૂતિનું સંભાષણ ચાલુ જ છે.]

આ યુગના,—અથવા, ખરું કહું તો, તમારા યુગના લોકોને રસરાજ શૃંગારનો આવેખક, કરુણરસિક કવિ કરતા પ્રિયતર થાય એ સમજવું અઘરું નથી.

કાલિદાસ

(વડીલો જ જુવાનો તરફ કરી શકે તેવું

સ્મિત કરીને) નથી જ. ને તમે સૌ હવે શૃંગારને પણ સાકેતિક ને રૂઢ પ્રથાથી જ વર્ણવી શકો છો એટલે કાવ્યમાથી રસ ને કલા જવાનાં.

ભવભૂતિ

ને તેનો આત્મા—જ્ઞાન—તેમા ફરી અવતરશે.

કાલિદાસ

જીવનરસને ભોગે એ જન્મ થશે એટલે તેના આયુષ્ય ને વ્યાપકતા એવાં જ રહેવાનાં, ને શી શોકની વાત કે તમ સરખા એ સંપ્રદાયના પ્રણેતા થવા અર્થે છો ?

ભવભૂતિ (ક્ષોભથી)

કવિકુલાવનંસ ! હું પદવીનો લોભી નથી. શાથી તમે મને એવો માની લ્યો છો ? જે એક જ કાવ્યશૈલી મને સાચી લાગે છે તેને અનુસરવામા પણ પાપ થાય ? મારા સ્વભાવને ત્યજીને હું ક્યા રહું ?

[તેનાથી વધુ બોલાવું નથી. આખો ક્રોધમા અધિક ગહનતા પામે છે, ભાલદેશ પર વિરલ ચમકાર જણાય છે. તેને જીતવાની આશા રહેતી નથી એટલે—]

કાલિદાસ (સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

એ ખરું, હું ભુલ્યો. પોતાના સ્વરૂપનો—ભાવ સ્વરૂપનો—સાક્ષાત્કાર માણવો એ તો કવિનો પહેલો ધર્મ.

ભવભૂતિ

એમ જ.

[કાલિદાસ હીને ઉભા થાય છે એટલે એ પણ, ઉભા થઈ ઉત્તરીય સરખું કરીને સ્વસ્થ થવા માટે છે. ત્યાં કાલિદાસનો નાનકડો પુત્ર પિતાકપાણિ મણિમય કલ્પીઓ ને કટિમેખલાથી રુમકુચ થતો આવીને પિતાને વળગી પડે છે.]

પિતાક

ચાલો, ચાલોને, પિતાજી ! વખત થયો જન્મવાનો. રંગોળીઓ પુરાઈ ગઈ ને—

[કાલિદાસ નેને ચૂંમિ લેના, કાટે ખાડી,
છાતી પર લટકતો રાખીને શ્લોક ગણુ-
ગણુતા, ડોલતી ગતિએ અંદર જાય છે.
ખંને તરફ ગદન આંખે જોતો અને

પોતાની પવિત્ર મહત્તા પત્ન અનુભવતો
ભવજનિ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે સરન્નાં
અંદિકાજલના દેવ સમી અગામીમાંથી
અદરય થાય છે.

૩૬

અ. સૌ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ :

ભાષાન્તર

દરેક ભાષાસાહિત્યમાં પરભાષામાંથી થએલાં
ભાષાન્તરોનો ઓછોવધતો સમૂહ હોય છે.
ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ ભાષાન્તરોનું
સાહિત્ય છે અને તેમાં પુષ્કળ ઉમેરો થતો
જાય છે. તો તે સંબંધે કાંઈક વિવેચન કરવું
અનુચિત નહીં ગણાય

ભાષાન્તરનો મુખ્ય હેતુ રવભાષાને પરભાષામાંથી
કાંઈ યોગ્ય સાહિત્યમાંથી અર્પણ કરવાનો
હોય છે. આપણે બહાર ગામ જઈએ ને ત્યાં કંઈ
નવાઈની વસ્તુ-આપણા ગામમાં ન મળતી-
વસ્તુ જોઈ આપણા ગામ માટે અગર કંટુખી
માટે લઈ જવાની થતી તોય ઇચ્છા જેવી એ
ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા કાંઈક અંગે હોય છે.
પોતીકાને કાંઈક અવનવું આપવાની શુભાકાંક્ષાથી
પ્રેરાણેલો સાહિત્યનો આ વિભાગ ગણના યોગ્ય
છે એ તો નિઃસંશય છે. ભાષાન્તરકારો ધણી
વાર લેખક થવાની ધૂનમાં, પૈમા કમાવાની
દૃષ્ટિથી અને ધણીવાર કાંઈ પણ વિચાર કર્યા
વગર શુણ્વણું, શુણ્વીન અને શુણ્વોપ એકે
વગરનું સાહિત્ય પોતાની ભાષામાં ઉતારી દે છે.
આવા પ્રકારના ભાષાન્તરો દરેક ભાષામાં હોય છે

અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ થાય છે. તથાપિ
શિષ્ટ લેખકોના હાથે લખાએલાં ભાષાન્તરો
સાહિત્યનાં ઉપયોગી અંગ છે એ સ્વીકારવું
જોઈએ.

ભાષાન્તરોને સાહિત્યની, ભાષાસમૃદ્ધિની,
શૈલીની તથા જ્ઞાનની ક્રમોદીએ તપાસવાં
આવશ્યક છે.

સાહિત્ય કોને કહેવું એ વિશાળ પ્રશ્નને
બાબત પર રાખતા, દરેક ભાષામાં જે પુસ્તકોની
સાહિત્યમાં ગણના થાય છે તેમાં ભાષાન્તરોનો
સમાવેશ થાય છે. ગ્રીક તથા લૅટીન ભાષામાંથી
અંગ્રેજી ભાષામાં નાટકો, કાવ્યો, સવાદો વગેરે
ઉતારાયા છે તે અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યમાં
ગણાય છે અલગત સ્વકલ્પિત (Original) સાહિત્ય
કરતા તેનો દરજ્જો કાંઈક ઉતરતો
હોય જ કારણ કે લેખકની તે વિચારસૂટિ
નથી; માત્ર બીજાના વિચારનું દર્શન કરવાનો જ
પ્રયત્ન તેમાં હોય છે ગુજરાતી ભાષામાં પણ
સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી વગેરે
અન્ય ભાષામાંથી તરજુમાં થઈ ગુજરાતી
સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું જાય છે એ વાતની ના

નથી. મૂળ પુસ્તકો જેમ બધા જ તેમ બનતું નથી તેમ ભાષાતરો ખોટા હોય, પરંતુ સારા ભાષાતરો મા વધારો થાય છે અને શાકુંતલ યરિન, અસંખ્ય અંગ્રેજી પુસ્તકો, જેઓ, તુલસીકૃત રામાયણ, ગીતાના ભાષાતર થયા ન હોત તો સાહિત્ય એટલું ઉત્પન્ન રહેત શક નથી તે જ પ્રકારે શિષ્ટ ગ્રંથો હિંદીમાં ઉમેરાય તેટલો સાહિત્યને એમ સમજવું જોઈએ. કોઈપણ પાતરના સાહિત્યની પુરુષી વિના મા અપૂર્ણ જ ગણાય દરેક વિષયના નવનના પુસ્તકો એક ભાષામાં ન વિવિધ ભાષામાંથી તેના અનુવાદ ૧ સાહિત્યનો સભાર વધારવો એ હિંદીએવકનો ધર્મ છે. જેઓ મૂળ ૧૧ શકે તે કુલ નહીં તો કુલની ન્યાયે સાહિત્યવિકાસમાં ભાષાતર ૧૧ કરી શકે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સાહિત્યના અનુવાદ ન હોત, પંપમેન સીઅર, દદાત તરીકે, ન હોત તો ટો ભાગ એવા એક કાવ્યથી અજાત સાહિત્યનું પુસ્તક તે જે ભાષામાં તેમાં જ તેની ખરી ગુખી રહેલી છે, પરંતુ દુનીયામાં બધી ભાષાઓ ગ્રંથ નહીં અને બધી ગુખી નહીં થોડે ઘણે અંશે દિગ્દર્શન થઈ શકે હિંદીને લાભ છે અને ભાષાતર ન સકલ થયો કહેવાય. રાંદરૂપી-યોના યુરોપની બધી ભાષામાં તર- છે. શાકુંતલ જર્મન, અંગ્રેજી મા ઉતાવળ છે અને એ રીતે રા સાહિત્યના ગ્રંથો જગતમાં પ્રસિદ્ધિ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ તથા પ્રસિદ્ધિને

અર્થે ભાષાંતરોની જરૂર છે અને ભાષાતરો સાહિત્યની કસોટીએ ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં પણ આવશ્યક છે.

ભાષાન્તરોથી ભાષાને પણ અસર થાય છે એ સ્પષ્ટ છે એક પુસ્તક અન્ય ભાષામાંથી ઉતારતા આપણી ભાષાના શબ્દોને મૂળ અર્થ દર્શાવવા કાંઈક ફેરવવા પડે છે, કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષાની નજીકની ભાષામાંથી લેવા પડે છે અને મૂળ ભાષાના શબ્દો પણ કોઈવાર તેનો અર્થ વિરતારથી સમજવી રહેવા દેવા પડે છે ભાષાનો ફેલ આથી વિસ્તાર પામે છે-ભાષાના શબ્દોના અર્થમાં પણ વિવિધતા દર્શાવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. એક જ અર્થના જુદા જુદા શબ્દોમાં આછાપછું અને ધટતા પ્રકટ થાય છે વિચારનું બાહ્ય થતા શબ્દ કોષમાં શબ્દોની સંખ્યા તેમજ તે જ શબ્દોનો પ્રભાવ વધે છે એમ દરેક ભાષામાં થાય છે; અને ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા, પ્રભાવ અને શબ્દસંખ્યામાં જે દિનપરદિન વધારો થતો જણાય છે તેમાં ભાષાતરોએ બહુ અગત્યનો ભાગ લીધો છે.

પર ભાષામાંથી અનુવાદ કરવામાં શૈલી અગ્રીમ ન જ રહી શકે. ગુજરાતી ભાષામાં અમુક પુસ્તક મન્દુતમાંથી ઉતાર્યું છે કે બંગાલીમાંથી કે અંગ્રેજીમાંથી કે હિંદીમાંથી તે ગૈલીના એક પંથી ભાષાતરકારના ગમે તેવા પ્રયાસ છતાં જણાઈ આવ્યા વગર રહેતું નથી. ભાષાંતર-કાર મૂલ લેખકના વિચારને જેમ બને તેમ સ્વભાષાની શૈલીમાં ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ કેટલાક વિચાર, કેટલાક ઉદગાર, કેટલાક વચનો એવા હોય છે કે ઢાંકવા છતાં બહાર પડી જાય છે. ભાષાતરનું સાદૃશ્ય પરભાષામાંથી એક પણ વિચાર છોડી દીધા વિના સ્વભાષાની શૈલીમાં તે ઉતારવામાં મુશ્કેલી રહેલું છે.

અ. ભાષા અભિવૃદ્ધિનો અભિપ્રાય આ

સંખ્યે કાંઈક જુદો હતો. તે અત્રે જણાવવો અયોગ્ય નથી ગણાય. તેઓ એમ માનના કે બીજી ભાષાની શૈલી એમને એમ રહેવા દઈને ભાષાતર કરવું. તેને મંડીમચડીને આપણી શૈલીના બીજામાથી બહાર પાડવાની જરૂર નથી. જેમ પરમાપાના સાહિત્યમા દર્શાવેલા વિચારનો, તેમ જ પરમાપાની શૈલીનો પણ આપણી ભાષા બહુનારને પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. ર્વી-હનમેર્ગ લેખકના અનુવાદ કરવામા તેઓ આવી છૂટ લેતા તેઓ કહેતા કે માત્ર ગુજરાતી બહુનાર પણ રહતે રહતે એ શૈલીથી પરિચય થશે અને સમજવા લાગશે મૂળ લેખકના વિચારપ્રદર્શન માટે કદાચ આ મનન્ય યોગ્ય ગણાય પણ પરિણામે આપણી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું થાય એ જોવાનું છે. હાલ પણ અંગ્રેજીમાથી ભાષાંતર કરી નહીં લખનારા લેખકો પણ ભારેભાર અંગ્રેજી શૈલીમાં લખાણ કરે છે અને કેટલાક પ્રયોગો તે દ્વારા એટલા રૂઢ થઈ ગયા છે કે તે મૂળ શુદ્ધ ગુજરાતીના પ્રયોગો નથી એમ બ્યારે વિચાર કરીને જોઈએ ત્યારે જ જણાય છે. પ્રશ્ન એ રહે છે કે-આ સ્થિતિ સાહિત્ય અને ભાષાશૈલી માટે દુષ્ટ છે કે કેમ? શૈલીમાં વિવિધતા અને સામર્થ્ય કદાચ તેથી આવે તથાપિ નિર્મલતા, શુદ્ધતાનો લોપ થાય છે જ. પરમાપાના શબ્દોના વ્યવહાર કરતાં પણ શુદ્ધતા જવાનો આમાં વધારે સંભવ છે. કારણ કે શબ્દો તો સૂઝતા જાય ને જડે તેમ પર-ભાષાના એછા વપરાય, પરંતુ ભાષાની શૈલીનું વણણ એક વાર રૂઢ થયા પછી બદલાવું મુશ્કેલ છે. ભાષાશૈલી એ પ્રજાના સંસ્કારનું એક પ્રદારનું બાહ્યસ્વરૂપ છે અને તે નરહાનિના શિષ્ટ સાહિત્યદ્વારા જળવાય એ આવશ્યક છે. તેની વિવૃદ્ધિ એ સંસ્કારના ધોરણ પર જ રચાય એ દુષ્ટ છે તેને સંકુચિત કે સહા કાળ માટે મર્યાદિત રાખવી એ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ

તેમા કઈશના અને મંદારવિહીનતા ન આવવી જોઈએ એ દૃષ્ટિગિન્દુ ન રખાય તો ગુજરાતી ભાષામાંથી ધમ્માની ધમ્માની ક્યાં જાહેર અટકશે તે કહી મકાનું નથી.

૨૫. અભિજ્ઞાંકર સમર્થ વિદ્વાન હતા, ગુજરાતી ભાષાના મોટા સેવક હતા, સાહિત્યના હિપાસક હતા અને તેમજ અનેક ભાગ્યન્ને ગુજરાતી સાહિત્યને અર્થે ક્યાં છે એટલું તેમના સરખા સાક્ષના અભિપ્રાયની વિરદ આટલું નમ્રનાથી દર્શાવવામા જો કાંઈ દૃષ્ટના હોય તો તે માટે દરગુજર કરવા વિનંતિ છે.

છેત્રીઆગત જ્ઞાનની ડે. જ્ઞાન મેળવવાના માધ્યમ તરીકે ભાષાતરનું મૂલ્ય જોઈએ તોટલું એ છું છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપગત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ ભાષાતર અનેકવિધ કરે છે. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભુગોળ, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને બીજી અનેક વિદ્યાઓનું અહુ સમયને અનુમનું જ્ઞાન પરમાપાના પુસ્તકોના અનુવાદ ક્યાં સિવાય કેવી રીતે મેળવી શકાય? પ્રાચીન સમયમાં પણ જે વિદ્યાઓ આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા તે સર્વ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમનાં ભાષાંતરદ્વારા જ આપણે તે પ્રાપ્ત કરી રહીએ તેમ છે. હિંદુધર્મનાં શાસ્ત્રો પણ સંસ્કૃત ભાષામા છે. પ્રજાનો મોટો સમૂહ તે ભાષાનું એટલું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરી શકે, કે મૂળ ગ્રંથો વાંચી શકે. અને ભાષાન્તરો થાય તો જ તે ગ્રંથોનો અભ્યાસ તેઓ કરી શકે અને અજ્ઞાનને લીધે જ અનેક અનર્થો ધર્મના વિષયમાં થાય છે તેમાથી મુક્તિ થઈ શકે. અનેક ભાષાઓના અભ્યાસ કરી તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાનો માર્ગ પ્રજાવર્ગના યોગજ લક્ષ શકે, માટે વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન મેળવવા બાંધશક્તિ થયો હોય તે પોતાના દેશી ભાષાઓ માટે સ્વભાષામા ઉતારી તેમની સમક્ષ સુદૃઢ આ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનનો ભંડાર

વધારવો એ સુશિક્ષિત મનુષ્યોની ફરજ છે. આત્મતૃપ્તિ કરી ખેતી ન રહેતા ન જાણનારને માટે જ્ઞાનના દ્વાર ઉઘાડવા એ ઉદારતા દર્શાવવાનું કાર્ય છે. ભાષાતર કરવાનું કાર્ય ઘણીવાર કંટાળા ભરેલું હોય છે. વિચાર ઘટાવવાની મુશ્કેલીથી ઘણીવાર બુદ્ધિશાળી લેખકો તે તરફ આકર્ષાતા નથી. પરંતુ એ ધર્મ છે એમ ઉત્સાહપૂર્વક માન્યતા રાખવાથી તેમાં સુગમતા થાય છે. ભાષાતરો સ્પર્થ વિદ્વાનોને હાથે થાય તો જ સફળ થાય છે.

પરભાષા ન જાણનારને જ માટે ભાષાંતરો હમેશા હોય છે એમ નથી. પરભાષા જાણતા હોય તેમનામાંથી ઘણીથી તે પુસ્તક મૂકમાં ન વંચાય અને સ્વભાષામાં સહેલાઈથી વંચાય એમ બને છે-બનવું જોઈએ. જેમ સાગં પુસ્તકો વાંચી તે વાંચવા ભલામણ કરીએ તે જ રીતે સ્વભાષામાં અનુવાદ કરી આપવાની ભલામણ એ જ પ્રકારની જો કે અતિ મોટી ભલામણ કરવા બરાબર છે. પરભાષા જાણનાર અને ન જાણનાર બધા વાંચે ને રસ લે એવા ઉદ્દેશથી અને એવા પ્રકારે ભાષાતર થવા જોઈએ.

વિદ્વાનોને હાથે થઈ શકે તેટલા ભાષાન્તર ઉપરાંત પણ સામાન્ય મહેનતુ ઉત્સાહી શિક્ષિત-જનો પણ એ કાર્ય ઉપાડી શકે તેમ છે અને તેમાં ભાષા વગેરેની ઉણપ વિદ્વાનોની સહાયતાથી પુરી પાડવામાં આવી શકે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભાષાંતરો પોતાનું કાર્ય વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે વેગથી કરી શકે. આ જમાનામાં એક દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સાહિત્યના ભાષાન્તરો દ્વારા વિચારોની આપ-લે થઈ શકે તેમ છે. પરદેશ સાથે પણ એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે તેમ છે-એવા સાહિત્ય અન્ય ૨૧૦ અને અન્ય પ્રજાઓના દ્વિબિન્દુઓ રમજનવવામાં સહાયબૃત થાય

છે. જનસમાજમાં પ્રજા પ્રજા વચ્ચેની, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેની ગેરસમજુત દૂર કરી શકવા માટે પણ એ સાધન બની શકે.

આમ અનેક પ્રકારે સુકાર્ય બનવાનાર સાહિત્યના આ અંગની તરફેણમાં આટલું કહ્યા પછી એ કહેવું જોઈએ કે પરભાષામાંથી જ્ઞાન વા સાહિત્ય મેળવવાથી પર્યાપ્તિ ન માનવી જોઈએ. એ તો એક અંગ માત્ર છે. અને કોઈ પણ પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ થવા માટે તેનામાં પોતાની જ વિચારસૃષ્ટિની રચના થવી જોઈએ. તેની વિચારપ્રવૃત્તિ પાંચી મુઠીથી ન ચાલવી જોઈએ. વિચારનું બંડોળ વધારવા અને શિષ્ટ ગ્રંથો રચાવા તરફ સર્વ સાહિત્ય-રસિકોનું લક્ષ દોરાવું વધારે જરૂરનું છે. ભાષા-તરો જ રચાયે જાય ને મૂલ્ય ગ્રંથો ન લખાય, તો સાહિત્ય તેમ જ પ્રજાની પ્રગતિ મંદ જ રહેવાની એ સ્વીકારવું જ જોઈએ, અને તે જ કારણથી સાક્ષરો તરફથી ધરીયાદ સંભળાય છે કે માત્ર ભાષાંતરો ભાષાંતરો જ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ ન ચલાવવી અને સાહિત્યમાં મંગીન ઉમેરો કરવા મૂળ ગ્રંથો લખવા. ગુજરાતી ભાષામાં તેવા ગ્રંથોની ખરેખરી ખોટ છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે આપણામાં વિચારકો હજી પેદા નથી થયા. એવા વિચારકો કાંઈ યત્નદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. તે સાથે તેના શા કારણ છે તેનું વિચારપૂર્વક શોધન કરવું જોઈએ. ગુજરાતમાં બુદ્ધિ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. ભાષાંતરો થવાથી મૂળ લેખ લખાતા અટકે છે એમ તો ન જ પ્રતિ-પાદન થઈ શકે. ભાષાતર વિચારસૃષ્ટિના બાધક બને એમ ન હોય. કદાચ બીજાનું મેળવી તેથી અયોગ્ય સંતોષ આની લેતા થવાય એ સંભવ છે, પરંતુ મેળે વિચાર કરવાની ટેવ બાળકપણથી પાડવામાં નથી આવતી એ પણ આપણા શિક્ષણની ખામી હોવી જોઈએ, થોડામાં

સંતુષ્ટ થઈ ન જતા આદર્શ મહાન રાખવો એ પણ જરૂરનું છે અને શિક્ષણના દ્વાર સર્વને માટે ખોલવા, જેથી આપારે અનેક મનુષ્યો-લે સહ મળી હોત તો મહાન વિચારકો થાત-તે અંધારામાં રહી જાય છે તેમ ન બને. સાહિત્ય, કલા, એ પ્રગતી પ્રગતિના કેટલેક અંશે ચિન્-રૂપ છે. જેમ જેમ શુદ્ધ પ્રગતિ સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિમા આગળને આગળ વધશે તેમ તેનું

સાહિત્ય ચટ્ટાચાની કોટીનું થશે એ વાન પ્રગતિઓના ઇતિહાસથી મિશ્ર થએલી છે.

આ આરડના નાયક જેવા માત્ર સાહિત્ય-એવક, કવિની કદર કરી એ પણ દેશના સાહિત્યના ઉદ્ધારનું શુભ ચિહ્ન છે આ અન્ય એવા ઉદ્ધારના સાધનરૂપ બને એવી શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

રા. રા. સંસ્કૃતભાલા કવેરી પંડ્યા :

ગુજરાતનાં ખંડેરો ક્યારે સચેતન બનશે ? *

ખંડેરોમાંથી પ્રેરણા શોધવાનો, તેમાં દરતા પડછાયા જેવાનો શોખ હજી આપણે કેળવ્યો નથી નરમિંદ મૃતનાગો ચોરો, પ્રેમાનંદની ખડ્ગી, નર્મદાશંકર અને દક્ષપતરામના નિવાસો, કલાપીના ઉપવનો, સુન્દરગિરિના તિખરો જ્યાંથી દેખાયા તે ગોવર્દનરામની મેડી એ સર્વ હજી ગુજરાતીઓના યાત્રાના ધામો બન્યા નથી. છટકે છટકે જાયન્ટિઓ ઉજવાય છે પરંતુ એ

ઉત્સવોમાં પ્રગતિ આત્મા પ્રકટતો નથી, ઉત્સવો પ્રગટીય બનતા નથી કોઈ એકલ ઉત્સાહને આપા ધામોમાં રખાવાનો ગોખ હોય તો તે અનુરક્તઓને અખાતે તૃપ્ત થતો નથી ધર્મના સપ્રદાયો વિના ધર્મ પ્રદેશોમાં અંગત સમારકોનું મૂલ્ય હજી આપણે સ્તમ્ભના કે કેળવતા નથી પોતાના સાહિત્ય માટે મમતા મોળી હોય ત્યાં સાહિત્યવીરોનું પૂજન ન હોય એમાં આશ્ચર્ય

* આ લેખ ગાંધીજીને દરજી નીચેના દરજીના રૂમ પરથી

I ask anybody who is in the habit of taking long walks in London or in other Cities, whether it is not an immense relief to come on some tablet which suggests a new train of thought, which recalls to the mind the career of some distinguished person, and which takes off the intolerable pressure of the monotony of endless streets—Lord Rosebery Speech at unveiling of tablet on Macaulay's house.

જેવું કાંઈ નથી. સમસ્ત દુનિયાના સાહિત્યોની પરિપક્વ ભરાય ત્યાં સ્થાન લેવા સરસ્તીચંદ્ર જેવો મહાત્મ્ય ગુજરાત મોટલી શકે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા હજી આપણામાં જન્મ્યા નથી. આ સ્થિતિમાં મહાન લેખકોનાં પ્રગ્નકાંચ સ્મારકો તો ક્યાંથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શેક્સપિયરનો જન્મોત્સવ ઉજવી અગ્રેજો એ ગ્રેટ નાટ્યકારનું એકલું પૂજન જ નથી કરતા, પરંતુ તેની ધૂનિઓમાં સામાન્ય જનતાને અવનવીન રસ લેતી પણ કરે છે. ત્રણ ચાર અઠવાડિયા એ દિવસ એના જન્મ-સ્થલ સ્ટ્રેટ્ફર્ડમાં ચાલે છે ત્યારે અમ ખ્ય સ્વી-પુરૂષો ત્યાં ભેગા મળી સાદા મીઠા આનંદો ભોગવે છે. અંત સાથે સાથે તેના સંપર્કથી તીર્થરૂપ બનેલા સ્થલો અને નિવાસોમાં રખડતા એ વિશ્વવિખ્યાત નાટ્યકારના સ્મરણને અંગલિ અર્પણ કરે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડના ખડેરોનું ઐતિહાસિક ચેતન આમ અખંડિત રહે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડ સુદર પણ છે પાસેની એવન નદીનો જલવિસ્તાર અને તેને બંને કિનારે ઝુકતી લીલી કુંજો વિશ્વકર્માની સનાતન રંગભૂમિ હોય તેમ, યૌવનથી ઉછળતા યાત્રિકોને, નાટ્યકારે આલેખેલા અનેક રસિક દૃશ્યો ચોજવાની અનુકૂલતા કરી આપે છે. ગભીર અભ્યાસીઓને શેક્સપિયરનું જન્મમંદિર, એ નાની ઝુપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું કથસ્તાન, મેમોરિયલ થીએટર (Memorial Theatre) સ્મારક રૂપે બાંધેલા રંગભૂમિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલો નાટ્યકારની સાક્ષીરૂપ બનેલી સૃષ્ટિનો અગત નિકટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડનું વાતાવરણ જ રોમાન્સથી (romance આનંદશોભ)થી ઉભરાય છે. યાત્રિકોને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એ વાતાવરણમાં ભળવું પડે એવું એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના

જન્મખંડની નીચી છત ઉપર અને તેની જૂની ખારીના ઝાખા કાચ ઉપર કાર્લાઈલ (Carlyle) સ્કોટ (Scott) અને ડીકન્સ (Dickens) જેવા પણ પોતાના નામાક્ષરો કોતરવાની ઉર્મિ દબાવી શક્યા નહોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નમ્ર યાત્રી એ વાતાવરણની મોહકતામાંથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? કાર્લાઈલ અને સ્કોટ જેવાના ભક્તમણમાં પોતાને ઉભેલો બેઠો ભાવાર્દ પ્રવાસી પ્રેરણા કેમ ન મેળવે ? દૃતાર્થતા કેમ ન અનુભવે ? ગુજરાતમાં આવું સ્ટ્રેટ્ફર્ડ ક્યાં છે ?

ત્રીસમી સદીની પ્રવૃત્તિઓથી ઉભરાતી લન્ડનની ફ્લીટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) હજી ટોકટર જોન્સન (Johnson)ના સ્મરણો જળવી રહી છે જ્યાં જોન્સન એના પ્રખ્યાત શબ્દકોષ રચ્યો હતો તે જ ધરમાં લગભગ તેજ વાતાવરણમાં સાહિત્યનો અભ્યાસી ફેટલી મૂલ પ્રતો બેઠો શકે છે નર્મકોપના કર્તાનું સ્મરણ એમ જળવાય તો કેવું સાડ ? જે પથિકાશ્રમે-golds માં જોન્સન અને ગોલ્ડસ્મિથ (Goldsmith) મળતા, જ્યાં જોન્સન પોતાના શિષ્યમંડલ, બર્ક, (Burke) ગિબ્બન (Gibbon) રેનોલ્ડસ (Reynolds) આદિ સાથે બેસી આહિત્યના શાસનો બહાર કરતો, એ મંદિરોની સંભાળ લન્ડનના નગર-મંડલો બહુ સાવધતાથી અને મમતાથી રાખે છે. પ્રેમાનંદ પોતાના શિષ્યમંડલને ક્યાં મળતો તે આપણે જાણીએ છીએ ?

કોઈ કવિઓ એક કાવ્ય લખવા જન્મે છે અથવા એક કાવ્યથી અમર બને છે. ગ્રે (Gray) એ જે કથસ્તાન-ચર્ચયાર્ડ-માં પડચે પડચે એની અમર એલેજ (elegy) લખી તે જ સ્થલે બેસી સન્ધ્યાકાલે રસિક જનો એ કાવ્યનો ગભીર ભાવપ્રવાહ—‘લખાવેલા સ્વર મધુરથી વ્યોમમાહે ભરે છે’ દેવતાની અને વસંતવિજય ક્યાં લખાયાં, કેમ લખાયાં,

તે શુન્દરાત જાણે છે ? સનાનન રસથી, નરી
મીઠાશથી નીનરના, દિલ્લીશાઇ હાથીદાન-
તમવીરો જેવા કલામય, કાન્તના આ અમર
કાવ્યો ક્યાં જન્મ્યા તે સ્થલોનુ પણ સમજાવું
શુન્દરાતીઓ નહિ રાખે ? કે એ સ્થલો ખડેર બની
કાલની કરાલ દ દ્વામા અવાઈ નિરૂપણની જાણે !

×   ×   ×   ×

વર્ષો પહેલા કાલખાદેવીના એક માળામા
કાન્તને મળવા એક મિત્ર લાઇ ગયા ત્યારે
તેમની મનોદશા જાણ્યા છતા પૂછાઇ જવાયું

હવે કે સુગતાની વાટીઓમાં રમતો દરદરી મુજ
પાછો આવતી ઉપર ક્યારે દિનરશે ? ઉત્તરમા
કાન્ત દરણ, દર્દભર્યુ રાગ્ય દરયા હતા. એ
દારૂને એ દર્દને અમર કળનાર કોઇ ચિત્રકાર
ન હતો એટલે એ કલ્પનામાં જ રહી જશે,
કાન્તનો પૂર્વજાપ વાચતાં એ દારૂ દરે શા
અમને પાડે છે, અને જે જે પાડે એમની
શક્તિર મુદ્દિ જાણવા પાગ્યો દશે, તે તે વાંચનાને
એ શક્તિમુદ્દિતું શ્લ ત્યારે આટલું જ એવો
ખેન્દારક વિચાર ત્યારે જ્યારે આવશે ત્યારે
ત્યારે તે દરેકને પણ પીડશે.

૩૮

૨૧. ૨૧. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે:

મૃત્યુ

મૃત્યુ, મરણ, મોત-કેવો ભયંકર શબ્દ !
કેવો ભયંકર વિચાર ! અને આ ભયંકરના
દર્શાવવાને જ આપણા પૂર્વજોએ મૃત્યુદેવ યમ-
રાજને માટે પાડાતું વાદન કર્યું. છતુ વગ્સની
ડોશીને પણ મૃત્યુનો વિચાર ભય પમાડે છે.
મરવાને કોઈ જ રાશ નથી, કોઈ જ તૈયાર
નથી.

બુદ્ધિહીન જેવી દેખાતી કુરંગના મગ્નક
પર વિરાજનાર તે મનુષ્ય, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય
પ્રકૃતિમાની ઇતર જાતિઓથી ભિન્ન છે, ડેઈ
છે, અને તેનું કારણ તેની બુદ્ધિ છે. પરંતુ
મનુષ્યબુદ્ધિ કુદિન કરે એવા બે પ્રમગો છે
જીવન અને મૃત્યુ. પ્રખર વૈજ્ઞાનિકનો પણ જીવન
પર દોર નથી; મહાસમર્થ શિલ્પી મૃત્યુને
એક હાથ પણ અટકાવી શકતો નથી. જીવન

પર મનુષ્યનો અંકુશ હોત, તો વિશ્વમાં વન્ધ્યા ન
હોત, મૃત્યુ પર માનવીનું ચક્રણ હોત, તો કોઈ
પતિપરાયણ વૈધવ્ય ન જામત.

માટે જ મૃત્યુરૂપી આહુતિતાતું સાચું સ્વરૂપ
પારખવાની ને સમજવાની જરૂર ઉત્કટરૂપે હોતી
થાય છે. મૃત્યુ પછી કાંઈ નથી, મૃત્યુની સાથે
જ સર્વ જગત મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પછીની
ચિન્તા વ્યર્થ છે, નકામી છે; માટે જીવનભર
સુખચેનમા રહેવું-એ આર્વાકમત, એ જડવાદ
હવે વિચારશીલ મનુષ્યના મગજમા જાડી વાર
ચી શકતો નથી એ અનુભવની વાત છે. ખાવું
પીવું ને મોજ માણવી; દેવું કરીને પણ મિટાવ
જમવા અને છેડી ઘડી સુધી સુખચેનથી રહેવું,
કેમ કે ચિતાગ્નિમા રાખ કમ ગમેલો આ માન-
વદેહ ભોગાર્થે શરીર મળશે નહિ, આ કુદ

ભાવના, સદ્ભાગ્યે, બહુ માણસોની જોવામાં આવતી નથી. મૃત્યુ એ પઃજીવનની ખારી છે, આ જીવનમાંથી અન્ય જીવનમાં જવાનું નહાનું દાર છે, આ લોક ને પરલોકને જોડનાર અકોટારૂપ છે-આવી સાચી સમજણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અને અનેક જીવાત્માઓના ઐહિક જીવનને સુખ અને આશાથી પ્રકૃષ્ઠિત કરે છે. મૃત્યુનું આવું સ્વરૂપનિરૂપણ સાચું અને તરવદર્શી હોય આ લોકની અનેક દુર્ઘટ વિષમતાઓ, અનેક આકસ્મિક ભાસતા સુખદુઃખો, અનેક નિર્દોષ બલિદાનોનો સ્તર અને સાચો ઉઠેલ કરાવે છે. પરંતુ એ સર્વ કોઈને ગળે કેમ ઊતરે? કવિદ્વંપના અને કવિની હૃદય સહાનુભૂતિ આવે વિકટ રથાને ઉપયોગી બને છે. આપણા કવિવર રવીન્દ્ર બાપુ સાહ્ય કરે છે:

પુત્રવત્સલ માતા બાળકને બોળામાં ધવડાવતી બેઠી છે. એક થાનમાંનું દૂધ લગભગ પૂરું થયે, બાળકના જ હિતને ખાતર, તેને એક બાળુએથી બીજી બાળુએ ફેરવે છે. દર્મિયાન, નિર્દોષ પણ અજ્ઞાન બાળક ચીસેચીસ પાડી રહે છે. બીજાનું થાન મોઝા મળતા જ શાત થઈ જઈ આનંદથી ધાવવા થંડી પડે છે. આમ અનેક વાર થાય છે.

આ દૃષ્ટાન્ત આપણને મૃત્યુનું સાચું સ્વરૂપ નહિ સમજાવે તો કોણ સમજાવશે? આત્માની ઉન્નતિને અર્થે, અધૂરી રહેલી ઉત્કાન્તિને અર્થે, પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને અર્થે, વત્સલ પ્રભુ આ જીવનમાંથી આપણને નવીન જીવનમાં મૂકે છે; અને એ ક્રિયાને માટે આવશ્યક દારગમન-સાદી વાણીમાં મ્હીએ તો મરણ-થું આપણને ભય પમાડશે? પેલા અજ્ઞાન બાળકની પેઠે આપણે પણ રોદશું? કે હસતે મોઝે એ નહાતી બારીમાં પેસી અધિક ઉન્નતિ આનંદથી

સ્વીકારી લઈશું? મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ” એમ બે વાર નહિ લલકારીએ?

આ પ્રમાણે મૃત્યુની દ્વિલસુષી બગબર સમજાય, તો જીવનના અનેક પ્રશ્નો, અને તેને અંગે ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, આપોઆપ સરળ થઈ જાય, મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ બદલાઈ જાય, અને આ જીવનપ્રવાહનો અતિમ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દેખાતાં અનેક ક્ષુદ્રતાઓમાંથી બહુ સહેલાઈથી બચી જવાય. કવિ કાલિદાસે તો સમજાવ્યું છે, કે મરણદશાએ જ માનવીની પ્રકૃતિ-સ્વાભાવિક રિચ્છિ છે, અને ૯૦ કે ૮૦ વર્ષનું આ જીવન તે તો માત્ર એક પિકાર.પ છે, માટે આ લાખાટૂંકા આયુષ્ય માટે પ્રભુનો પાક માનવો. આમ મૃત્યુનો ઠર ઓછો થતા માણસ મૃત્યુને માટે સજ્જ થઈ શકે છે, અને મૃત્યુને માટે હરકોઈ પણ તૈયાર એવો મનુષ્ય ધન્ય છે. મૃત્યુ જાણે બાબરાસાહી હેલું છે એમ સમજે, તે જ ધર્મથી વિરુદ્ધ થાય નહિ. જીવનભર પોતાનો ધર્મ, અન્ત કરણનો આદેશ, જેણે પાળ્યો છે, અને તેથી જ મૃત્યુના દાંડી વિકટતા જેને માટે મરી ગઈ છે, તેવા સન્તોને દેદર્શને ગાનારે ગાયુ છે, કે “મરવાં સોજવાં રે, સન્તો સુખે જગતથી જશે.”

મૃત્યુની ભીતિ મટતા ધર્મચરણ સહેલું થાય છે, અને ધર્મચરણ સહેલું થતા મૃત્યુની ભીતિ આપોઆપ ગળી જાય છે. આમ અન્યો-ન્યાય સ્પષ્ટ છે. આત્મા અમર છે અને મૃત્યુદારથી એ અમરત્વ અત્રિન્દિવ આગળ ચાલ્યું જાય છે એમ સમજાયા પછી, મૃત્યુ પાછળનો શોક, ખેદ, રોદકળ, અમર્યાદ ને નિર્લજ્જ દેખાવો કેટલા બધા નકામા કરે છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર સદ્ગત વ્યક્તિના ગુણ સંભારવા ને તે આપણામાં ઊભાવાનો યત્ન કરવો એટલું જ કાર્ય બાકી રહે છે. એ જ હેતુ શ્રાદ્ધગતિનો છે.

મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતા એક નવું દર્શન થાય છે. મૃત્યુ કે રક્ત, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, પુનિત કે પતિત મહુ દોષને મૃત્યુ-નિઠાની પેટે-સમાન બતાવી દે છે, અને આ રીતે માનવતાની એકતા સાબિત કરી દે છે. સુપ્રતિમા તેમ જ મરણદશામા સર્વ દોષ સમાનતા અનુભવે છે, અને તે જોતા અભિમાનીના અભિમાન ગળી ન્યથે છે.

મૃત્યુ અવશ્યભાવી છે, માટે જીવનનો નેટકો મદુપયોગ થઈ શકે તેટલો સત્વર કરી લેવો એ ફળ જીતી જ છે. પ્રાણવિદ્યા કહે છે કે કાગડો આ વસ્તુ જીવે છે. ભૂતદરિ કહી ગયા, કે કાગડો પણ લાગુ આયુષ્ય ભોગવે છે અને પેટ ભરીને કાગવામ ખાય છે. શંકરાચાર્ય બત્રીમ વર્ષે ગયા, જસસ પણ બહુ

જીવ્યો નહિ. પણ તેથી શું ? જોણે જીવનનું ખોય પ્રાપ્ત કર્યું તેનું જ જીવ્ય સફળ છે. ‘બેટા, સો વરસનો થજો’ એવો દાદીમાનો આશીર્વાદ બહુ યુક્ત છે. પરંતુ દીર્ઘાયુષ્ય એ માધ્ય નથી, માન કપકાગિતાનું સાધન છે, એ ભૂલવું જોઈએ નહિ.

જાલક નચિકેતાએ મૃત્યુદેવ ચમરાજ પામેથી મૃત્યુદાર ઓળંગ્યા પછીની આત્મદશા બહુ આશ્ચર્યપૂર્વકે જાણી લીધી એ આપણ પામર જીવોને માર્ગદર્શક થાઓ એટલી પ્રાર્થના છે જેવડે, એક અગ્રેજ કવિના શબ્દમા આ ન્હાનકડો નિબંધ સમામ કહું છું.

આપણુ લાગુ જીવન પણ દ્રેકું જ છે,
પ્રજ્ઞાન જીવન પણ દેશાન્વિત છે,
વિશુદ્ધ જીવન પણ પાપભાગ છે.

૩૯

“ માહિત્ય-પ્રિય: ”

નીર-ક્ષીર-વિવેક

જેમ કોયલ કવિઓની માનીતી છે તેમ હસ પણ માનીતો છે. વર્નનકાળમા મધુર અને નીચ દુહકાર વડે ગસિકાના મનને રંજિત કરનાર કોયલ ને નર છે કે માદા છે તેની ગર્થા નારી પેટે થઈ છે અને કોટિકુળનને અર્થાત નર કોટિકુળને એ મધુર દુહકાર મારેનું માન ન્યાયુ છે; પરંતુ એ ગર્થ પૂરે કોયલના યુગ્મ નિર્મિત અનેક કવિતાઓ લખાઈ અને ગવાઈ

ગઈ છે. ભ્રમ-કમળના યોગ વિષે પણ શુભ નતી ભાષામા કવિતાઓનો તોટો નથી. પરંતુ એ યોગનો આસ્વાદ એ કવિનાના બધા લેખકોને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયો હશે કે તેમ જો એક પ્રશ્ન છે તેવી જ રીતે હમના નીર-ક્ષીર-વિવેકની વાતોનો તત્લેખ અથકારોએ અને કવિઓએ અનેક પ્રસંગે કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે હમ એક જ થએલા ફળ અને પાણીને જૂદા

કરી નાખે છે એટલે કે તે દૂધ પી જાય છે અને પાણીને પકડું રહેવા દે છે: આ નીરક્ષીરનું પૃથક્કરણ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે કોઈ નજરે નોતારના અનુભવ હજી સુધી જાણના આવ્યો નથી.

સંસ્કૃત શાસ્ત્રોમાં તે હંસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક સારી પેઠે જાણીતો છે. હંસો હિ ક્ષીર-માદતે તન્નિશ્ચા વર્જયત્યપ અર્થાત્-હંસ દૂધ પી જાય છે અને તેની સાથે મિશ્રિત થએલા પાણીને છોડી દે છે.

હંસ: શ્વતો વક શ્વેત:

કો મેદો વકહંસયો: ।

નીરક્ષીરવિભાગે તુ

હંમો હસો વકો વક: ॥

અર્થાત્-હંસ શ્વેત છે અને બગલો પણ શ્વેત છે, પરંતુ હંસ અને બગલામાં ભેદ એટલો છે કે હંસ નીર અને ક્ષીર-દૂધના વિભાગો પાડી આપે છે અને બગલો તેમ કરી શકતો નથી.

એ ઉપરાંત મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાં પુષ્કળ સ્થળે હંસની આ શક્તિ વિષે તેા ઉલ્લેખ નજરે પડે છે, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે હંસમાં એ શક્તિ કેવા રૂપમાં રહેલી છે અને તે શક્તિની પ્રતીતિ કેવી રીતે આવી શકે ?

ચતુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના બીજા અધ્યાયમાં એક વાક્ય છે કે જે રીતે કૌચ પક્ષી જલ અને દૂધને જૂદા પાડીને દૂધને પી જાય છે તે રીતે ઇંડ પણ જલમાથી સોમરસને અલગ કરીને તેનું પાન કરે છે. આ મુળ વાક્ય ઉપર સાયનાચાર્યે ટીકા કરી છે તેમાં તેણે જણાવ્યું છે કે-ક્ષીરપાત્રે સ્વમુખે પ્રશ્નિપતે સ્તિ મુખગતરસસંપર્કાત્ ક્ષીરાંશો જલારશ્ચોમો વિવિચ્યતે ॥ અર્થાત્-જલ-મિશ્રિત દૂધના પાત્રમાં જ્યારે હંસ પોતાની યાંચ નાખે છે, ત્યારે તેના મુખની અંદરના કોઈ

પ્રકારના રસને લીધે જલ તથા દૂધ જૂદા પડી જાય છે અથવા જૂદા માલૂમ પડે છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે હંસના મુખની અંદરના કોઈ રસવિશેષના પ્રભાવથી દૂધ અને પાણી જૂદા પડી જતાં હોવા જોઈએ. એ રસ-વિશેષમાં અમ્લતા-ખટાશ હોય છે. એવું પણ કેટલાક માને છે. એ અમ્લતાના કારણથી હંસના મુખમાં દૂધ જતા જ તે દહીંના રૂપમાં ફેરવાઈને તેના ઉદરમાં ઉતરતું હોય એ અનવા જોગ છે. પરંતુ પાત્રમાં ભરેલા જલમિશ્રિત દૂધમાથી હંસ દૂધને જૂદું પાડીને કેવી રીતે ગ્રહણ કરતો હશે તે મમજી શકાતું નથી. પ્રો. લૉગમેન નામના એક અંગ્રેજ વિદ્વાને જલમિ-શ્રિત દૂધ હંસને પાઇને તેની પરીક્ષા કરી પરંતુ તેમાં દૂધ-પાણી જૂદા કરવામાં હંસ નિષ્ફળ ગયો હતો. અમેરીકાના એક ડાક્ટરને એવો અભિપ્રાય છે કે હંસના મુખની બનાવટ એવી છે કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુ ખાય છે ત્યારે તેના રસમય પાતળો અંશ મુખમાથી બહાર ઢળી પડે છે અને તેના કટુતાયુક્ત અંશ તેના કંઠ-રમાં ચાલ્યો જાય છે. અતિ રસમય વસ્તુ ખાતી વેળાએ રસ બહાર વહી જાય એ સંભવિત છે, પરંતુ દૂધમાં કાંઈ કટુતા નથી એ જાણીતી વાત છે, એટલે એ અભિપ્રાય ભાગ્યે જ કોઈ માન્ય રાખી શકે.

હંસનું અતિપ્રિય સ્થાન માનસરોવર છે, જે કે બીજાં સરોવરોને કિનારે પણ હંસો રહે છે ખરા.

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम्।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥

અર્થાત્-ત્યારે પાસ કમળથી સુશોભિત જળ ભરેલું હોય. તોપણ હંસનું મન માનસરોવર વિના અન્ય કોઈ સ્થળે પ્રસન્ન થતું નથી. અત્યારે પણ માનસરોવરને કિનારે હંસોનો નિવાસ રહે છે. જ્યારે બરફ પડે છે અને

શીયાળો શરૂ થાય છે ત્યારે હિમાલયમાં ગહેવાનું હંસોને ફાવતું નથી, એટલે તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા આવે છે, પરંતુ વિધ્યાનગથી આગળ તેઓ વધતા નથી. હિમાલય અને વિધ્યાનગની વચ્ચેના કમળવાળા સુદર સરોવરોને કિનારે તેઓ રહે છે અને પુનઃ ચૈત્ર-વૈશાખ માસમાં તેઓ હિમાલયમાં જાય છે.

જો હંસ દૂધ પીતા હોય તો તેમને એ દૂધ મળે ક્યાથી ? વળી કહેવાય છે કે હંસ તો મોતી ચરે છે. માન સરોવરમાં કાંઈ મોતી પાકતા નથી કે હંસને તે ખાવા મળી શકતા હોય ! માછલાને લોટ કે મમરા ખવરાવનારા જોયા તથા સાબળ્યા છે, પરંતુ હંસને મોતી નીરવા જનારા કોઈ સાબળવામાં આવ્યા નથી. નિર્મળ જળને મોતીની ઉપમા અપાય છે અને રાનસરોવરનું જળ અત્યંત નિર્મળ છે એ દારણથી મોતી સમાન જળ પીનારા હંસોને લોકોક્તિમાં મોતીનો ચારો મળ્યો એમ કહેવાય એ સંભવિત છે.

હંસને દૂધ મળતું નથી, મોતી કોઈ આપતું નથી, ત્યારે તે ખાય છે શું ? સરૂત સાહિત્યમાં તે વિષે ઘણે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે.

હંસી વેત્તિ પરાગપિશ્ચરતનુ.

કુત્રાપિ પદ્માકરે ।

પ્રેયાન્મે વિસકન્દલીકિસલયં

મુક્તે-હ્યયં નિર્વત ॥

‘ એવંત’માં કાલિદાસ કહે છે-

આકૈલાસાદ વિસકિસલયં

ચ્છેદપાયેયવન્ત ।

સમ્પત્સ્યન્ત નમસિ ભવતો

રાજહંતા સહાયાઃ ॥

નંપથચરિતમા પોતાને પકડનાર નળ રાજાને હંસ કહે છે કે-

ફલેનમૂલેન ચ ચારિમૂરહાં ।

મુનેરિવેત્યં મમ યસ્ય વૃત્તય ॥

આ અને ખીજ અનેક અવતરણોથી જોઈ શકાય છે કે હંસ કળ, કન્દ, કમળ, કમળદંડ, કમલમૂત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાય છે અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. હંસો કમળ-પૂર્ણ સરોવરોમાં ગહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે એ સરોવરોમાં તેને જોઈ-તો ખોરાક મળી રહે છે.

કમલમૂત્ર અને કમળદંડ હંસોને ખાડું બાવે છે. કમલદંડની ગાડોમાંથી એક જાતનો રસ નીકળે છે અને તે પાતળા દ્રવના જેવો મરેદ હોય છે. એ રસ પણ ક્ષીર અથવા દૂધને નામે ઓળખાય છે, અને તેમાં કાંઈક મીઠાશ પણ હોય છે. ધોરના સરેદ રસને પણ સૌ ધોરના દૂધ તરીકે ઓળખે છે. કમળદંડ પાણીમાં હોય છે અને એ દડામાંથી દૂધ જેવો સરેદ રસ નીકળે છે, જે રસ હંસ પીએ છે. આ પ્રકારે હંસ પાણીની અદરથી કમળદંડમાંનું દૂધ પીએ છે એમ જો માનીએ તો હંસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક મિદ્ધ થાય છે. પાંડિતો પહેલા આ પ્રકાર જાણતા હોવા જોઈએ, પરંતુ ધીરે ધીરે લોકોમાં એ પ્રકાર વિસરાઈ જઈને જલમિશ્રિત દૂધમાંથી હંસ દૂધ ચૂસી લઈને પાણીને રહેવા દે છે એવી સમજ પ્રસરી હોવી જોઈએ, એમ ખીજ પુરાવાઓને અભાવે માનવું પડે છે.

પડિત સુખલાલજી

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ કે પરતઃ

જે વિષય બહુ જ થોડાને પરિચિત છે, તે ઉપર હું કેમ લખું છું, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રસ્તુત લેખની પ્રસ્તાવના થશે. લગભગ આઠેક વરસ પહેલા ભાવનગર આત્માનંદ સભામાં વિદ્વાન કવિ કાન્તની સાથે પહેલપહેલું મળવાનું થયું. તે વખતે તેઓએ મને જે પ્રશ્ન પ્રથમ પૂછ્યો અને મેં જે ઉત્તર આપ્યો, તેને જ થોડું પક્ષવિત અને વ્યવસ્થિત કરી લખી દઉં તો એક દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા અને કવિ કાન્તની યાદી એમ બે અર્થ સરે.

કાન્તે મને “પ્રમાત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્ય” એ કારિકાનું પાઠ સમજાવવા કહ્યું. આનો ઉત્તર નીચે લખું તે પહેલા ઉક્ત કારિકાની બાહ્ય માહિતિ અને તેનો વિષય જાણી લેવો યોગ્ય છે.

સાહિત્યદર્પણ અને ગૌતમસૂત્રવૃત્તિના લેખક બ ગાળી વિદ્વાન વિશ્વનાથ તર્કપચાનન (ઇ. સ. નો સત્તરમો સૈકો) ની રચેલ કારિકાવલી-(અથવા ભાષાપરિચ્છેદની) ૧૩૬ મી કારિકાનું ‘ પ્રમાત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્ય ’ એ ત્રીજું પાઠ છે. એની થોડી વ્યાખ્યા તો ગ્રંથ-કારે પોતે જ પોતાની મુક્તાવલિ નામક ટીકામાં આપી છે. મીમાસક દર્શન પ્રામાણ્યને સ્વતઃ જ્ઞેય માને છે. તેનું નિરાકરણ નૈયાયિક મતથી એ પાઠમાં કરેલું છે અને તેની દલીલ તરીકે તેનું ચોથું પાઠ “ સશયાનુપપત્તિત. ” આવે છે. આ કારિકાની વ્યાખ્યા કાન્તના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં આપી.

આ વિષય ૧૧ પક્ષવાર માન્યતાઓ અને તેનું ઐતિહાસિક મૂળ એ બે બાબતો આ લેખમાં મુખ્ય

જણાવવાની છે પણ તે જણાવ્યા પહેલાં પ્રસ્તુત લેખમાં વારંવાર આવનાર કેટલાક શબ્દોની સંક્ષેપમાં માહિતિ આપવી ઠીક ગણાશે.

(૧) પ્રમાત્વ=જે જ્ઞાન યથાર્થ હોય તે પ્રમા કહેવાય છે અને જ્ઞાનની યથાર્થતા (સત્યતા) એ પ્રમાત્વ

(૨) પ્રામાણ્ય=આ સ્થળે પ્રામાણ્ય અને પ્રમાત્વ એ બંને શબ્દો એકાર્થક હોય પ્રામાણ્ય શબ્દનો અર્થ પણ જ્ઞાનનું ખરાપણું છે.

(૩) સ્વતઃ=જે બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનું ભાન થાય તેમાં જ જ્ઞાનનું સત્ત્વ પણ ભાસિત થાય છે, એમ માનવું તે સ્વત

(૪) પરતઃ=જ્ઞાનનું સત્યત્વ એ જ્ઞાનને જાણનાર બુદ્ધિ કરતા જૂદી બુદ્ધિથી જણાય છે, એમ માનવું તે પરતઃ

(૫) અભ્યાસદશા=વારંવાર પરિચયમાં આવવાની સ્થિતિ.

(૬) અનભ્યાસદશા=આનાથી ઉલટું.

(૭) વ્યવસાય=કોઈપણ વિષયનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન.

(૮) અનુવ્યવસાય=પ્રથમ નિશ્ચયને જાણનાર પાછળનું જ્ઞાન.

(૯) અર્થક્રિયાજ્ઞાન=જે વસ્તુથી જે પ્રયોજનો સાધી શકાતા હોય, તે વસ્તુના જ્ઞાન પછી પ્રવૃત્તિ થયા બાદ તેવા પ્રયોજનોનો અનુભવ થવો તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન.

(૧૦) સંવાદ=પ્રથમ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન પડવું તે સંવાદ.

(૧૧) વિસંવાદ=આથી હલકું.

(૧૨) પ્રવર્તકજ્ઞાન=જે જ્ઞાન પછી તે જ્ઞાનના વિષયને ગ્રહણ કરવા અથવા છોડવા પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવર્તકજ્ઞાન.

સ્વતઃ કે પરતઃની ચર્ચાનું ઐતિહાસિક મૂળ-વેદના મંહિના (મંત્ર) ભાગ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા દૃઢ બની હતી અને તેથી જ અનુક્રમે તે ભાગનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં થવા લાગ્યો. જાણ્યે કે અજ્ઞાન્ય કર્મકાંડના વિધિવિધાનો જેમ દરેક સંપ્રદાયમાં બને છે તેમ, જટિલ અને શુદ્ધ થઈ ગયા. અને તેમાં વાસ્તવિક ધર્માનુભવનું તત્ત્વ ઘટી ગયું. હિંસા જે સામાન્યરૂપે અધર્મ ગણાતી તે વેદવિહિત થતા ધર્મનું કારણ મનાવા લાગી. આ રીતે કટ્યાણના ન્યૌતિર્મય માર્ગમાં ધર્મનું આવરણ જોઈ કરણમૂર્તિ પ્રતિભાશીલ અને સ્વાવલંબી ઘણા મહાત્માઓનું હૃદય કંકળી ઉઠ્યું. તેઓએ તે કર્મકાંડની હિંસાને પણ અધર્મના કારણ તરીકે જણાવવા માંડી અને વચ્ચે વેદનો પ્રશ્ન આવતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, જો વેદ સુદ્ધાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તેને ખરા વેદ ન માનવા. આવી સ્થિતિમાં એક વર્ગ એવો ઉભો થયો કે, જે હિંમામય યજ્ઞ અને તેને ટેકા આપતી પુત્રિઓને અપ્રમાણુ દરાવતો દનો. ન્યારે બીજો વર્ગ એવો થયો કે, જે જગ્યાએ ટીકું મૂક્યા સિવાય દરેક પ્રદાનના યજ્ઞ અને સમગ્ર વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યો. છેવટે પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે લોકોમાં કંઈ ધ્યેય વેદોના પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો જ પ્રશ્ન બને વર્ગો વચ્ચે ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય થઈ ગયો. અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરનાર વર્ગ એમ કહેતો કે, શાસ્ત્રને ગ્યતાનું પુરુષો હોય છે. કોઈ કોઈ પુરુષ કાચ નિર્લેપ અને નાની હોય પણ દરેક કંઈ નેવા હોતા નથી. તેથી જેમકે કોઈ વસ્તુ અર્થાત્ કે યોગ્યતા અજ્ઞાની

પુરુષ દ્વારા શાસ્ત્રમાં એવો ભાગ પણ દાખવ થઈ જાય છે, કે જેને પ્રમાણ માનવા શુદ્ધ મુદ્દિ તૈયાર ન થાય બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે એ વાત ખરી છે; પણ વેદની બાબતમાં તે લાગુ પડતી નથી. વેદોમાં તો પ્રામાણ્યની શંકા લઈ શકાય તેવું છે જ નહીં. કારણ એ છે કે, પુરુષો વેદોના રચયિતા જ નથી. તેથી તેઓના અજ્ઞાન કે હોબને લઈ વેદોમાં અપ્રામાણ્ય આવે જ ક્યાથી? આવી રીતે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ચર્ચામાંથી વેદના પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વનો વાદ જન્મ્યો. અપૌરુષેયત્વવાદમાં જે ફાટા પડ્યા. બનેલી માન્યતાનું સમાનત્વ એ કે, વેદો પ્રમાણ છે. તેમાં અપ્રમાણ ભાગ જરાયે નથી. પણ બંનેમાં એક મતભેદ જન્મ્યો. એક પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે વેદ શબ્દરૂપ હોઈ અનિત્ય છે, તેથી તેનો કોઈ સ્થનાર તો હોવો જ જોઈએ. પુરુષો (સાધારણ હવામાઓ) સર્વથા પૂર્ણ ન હોવાથી વેદોને તેઓની કૃતિ ન માની શકાય, એટલે સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની રચના રૂપે વેદો મનાવા જોઈએ; ન્યારે બીજો પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે, વેદ બધે શબ્દરૂપ હોય પણ વેદ એ નિત્ય છે અને નિત્ય એટલે અનાદિસિદ્ધ. તેથી વેદને પુરુષોની કે ઈશ્વરની-ગ્યતા માનવાતી જરૂર નથી. આ રીતે પૌરુષેયત્વ-અપૌરુષેયત્વ-વાદમાં વેદના અનિત્યત્વ અને નિત્યત્વનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા લાગ્યો. વેદનું પ્રામાણ્ય મજે મહોએ ન સ્વીકારનાર પક્ષ તો તેને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનતો જ. પરંતુ તેનું પ્રમાણ્ય સ્વીકારનાર પણ એક પક્ષ તેને અનિત્ય માનતો થયો. વેદને અનિત્ય માની પ્રમાણ માનનાર પક્ષ નિત્યવાદીને કહેતો કે, શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના ગ્યતારની કૃતિનાને લઈને છે, તેથી જો વેદ કોઈની રચના ન હોય તો તેમાં પ્રામાણ્ય કેવી રીતે ધરાવી શકાય? આનો જવાબ બીજા પક્ષે

આપ્યો કે પ્રામાણ્ય એ પરાધીન નથી. પરાધીન તો અપ્રમાણ્ય છે, તેથી જે શાસ્ત્રો કોઈના રચાયેલા હોય તેમા અપ્રમાણ્યનો સંભવ ખરો, પણ વેદ તો કોઈની રચના જ નથી એટલે તેમા પુરુષદોષની સંક્રાંતિ અને તત્ત્વજન્ય અપ્રમાણ્યનો સંભવ ન હોવાથી વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. આ રીતે અનુક્રમે સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને પરતઃ પ્રામાણ્યની કલ્પના જન્મી.

વિષય અને સાહિત્યનો ક્રમિક વિકાસ—ખેલા તો ઉપરની કલ્પના વેદ અને તેને લીધે મુખ્યપણે શબ્દપ્રમાણના પ્રદેશમા હતી. પણ ધીરે ધીરે વેદનિત્યત્વવાદીએ સમગ્ર પ્રમાણમા તે કલ્પના લાંબાવી અને કહ્યું કે, પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ કે અન્ય કોઈ પણ જાતનું જ્ઞાન હોય તે દરેક સ્વભાવથી યથાર્થ હોય છે. જે આગતુક દોષ ન હોય તો તેમા અપ્રામાણ્ય આવતું જ નથી. અનિત્યત્વવાદીએ પણ પોતાની કલ્પનાને લાંબાવી કહ્યું કે, શાબ્દિક જ્ઞાન હોય કે અન્યજ્ઞાન દરેકમા પ્રામાણ્ય કાઈ સ્વાભાવિક નથી, તે તો પ્રકૃત કારણના ગુણથી આવે છે—જેવી રીતે કારણના દોષથી અપ્રામાણ્ય. આ રીતે શબ્દપ્રમાણમા જન્મેલી સ્વતઃ પરતઃ ની કલ્પના સમગ્ર પ્રમાણના પ્રદેશમા ફેલાઈ. તેવી જ રીતે ખેલા સ્વતઃ—પરતઃ ની વાદબુદ્ધિ મુખ્ય ભાગે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ હતી. તેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થતા પ્રામાણ્યની સ્થિતિ અને તેના કાર્ય સુધી તે વિસ્તરી. તેથી અત્યારે સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચા પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને કાર્યના વિષયમા જોઈએ છીએ.

જેમ જેમ ચર્ચાના વિષયની સીમા વધતી ચાલી અને તેની વિશદતા પણ થતી ચાલી તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ વિકસ્યું. આપણે જોઈએ છીએ કે કૃષ્ણનિષદના પ્રાચીન જમાનામા સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચાના શબ્દનું નિત્યત્વ

અનિત્યત્વ જેવા કેટલાક અંશે માત્ર છુટાછવાયાં નિરુદ્ધત જેવા અંશોમાં અસ્પષ્ટ રૂપમા મળે છે. ક્રમે તેનો વિકાસ થતો ચાલ્યો પણ છેક ચોથી પાંચમી શતાબ્દી સુધીમા એ ચર્ચાનું સાહિત્ય બહુ નહોતું વધ્યું. સ્વતઃ પક્ષમા શાખરસ્વામીનું શાખર ભાષ્ય અને પરતઃ પક્ષમા ખોદ્દાચાર્ય દ્વિતીયાગના, જૈનાચાર્ય સિદ્ધસેનના તથા સમ-તભટ્ટના અને નૈયાયિક મુખ્ય ઉદ્દોતકરના ગ્રંથો એટલું જ સાહિત્ય ત્યાર સુધીમા આ વિષયને લગતું મુખ્યપણે કહી શકાય. પણ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકમા સ્વતઃ પક્ષની ખુબ ચર્ચા થતા જ બૌદ્ધ, જૈન અને નૈયાયિકો તેની વિરુદ્ધ ઉતરી પડ્યા. શાંતરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ અને નાલ દા-વિદ્યાપીઠના તન્ત્રના અધ્યાપક કમલશીલની (આશરે ઇ. સ. ૭૧૦) તે ઉપરની ટીકા સિવાય આજે મોટા સંસ્કૃત બૌદ્ધ ગ્રંથો આપણી સામે ન હોવાથી, તે વિષે મૌન જ ફીક છે. પણ જૈન વિદ્વાન્ વિદ્વાનંદે પોતાની અષ્ટ-સહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક આદિ કૃતિઓમા તથા પ્રભા-ચંદ્રે પોતાની પ્રમેયકમલમાર્તક, ન્યાયકુમુદ્ધય દ્રોહ્ય આદિ કૃતિઓમા તે વિષે જરાયે કંટાળ્યા સિવાય ખૂબ લખેલું આપણી સામે છે. આવી જ ચર્ચામા નૈયાયિકો તો કુશળ હોય જ એટલે તેઓનું સાહિત્ય પણ તે વિષે ઉભરાવા લાગ્યું. દશમા સૈકા દરમ્યાન અભયદેવે સમ્મતિતકે ઉપરની પોતાની ટીકામા સ્વતઃ પરતઃ પ્રામાણ્યની જે ચર્ચા કરી છે અને તેમા મીમા-સક, બૌદ્ધ અને નૈયાયિકોના ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, તે જોતા તે વખતે આ વિષયમા દાર્શનિક વિદ્વાનો કેટલો વધારે રસ લેતા તે જણાઈ આવે છે. દાર્શનિક શિરોમણિ વાચ-સ્પતિ મિશ્રની સર્વતોગામિની પ્રતિભામાથી પસાર થયા બાદ ન્યાયાચાર્ય ઉદયન અને નવીન ન્યાયના સુત્રધાર ગંગેશ તથા તેના પુત્ર વર્ધમાનના હાથે આ વિષય ચર્ચાયો. તેથી તે

વિષયનુ સાહસ્ય થાણુ જ, વધી ગયું. છતાં જે કાષ્ટ ઉણુપ રહી હોય તે ગીમાનક પાર્થનાથ-મિથ્રની શાસ્ત્રદીપિકા અને વિદ્યાન વાદિદેવમૃગિના વિશાળકાવ્ય ગ્યાદાદરતાદેરે પૂરી કરી. અત્યા સુધીમા સ્વતઃ પગત ના સાહિત્યનું એક મોટું મન્દિર તૈયાર થયું હતું. તેના ઉપર તાર્કિક ગદ્યધર ભટ્ટાચાર્યે પ્રામાણ્યવાદ રચી કળશ ચઢાવ્યો, અને જેન તાર્કિક યજ્ઞોવિજય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપગની પોતાની રીકામા આ સાહિત્યમદિરને પ્રામાણિક ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે અદારમા મૈદા સુધીમા પ્રસ્તુત વિષયને લગતું જેટલું સાહિત્ય રચાયેલું ઉપલબ્ધ છે, તેના વિચાર ક્રાંતા જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમા દાર્શનિક વિદ્યાનેત્રી આ વિષયમા રમઝત્તિ ખૂબ વિકસી હતી. એત્રી પુષ્ટિમા વિધારણ્ય વિરચિતશકર દિગ્વિજયમાથી મંડનમિથ્રનુ ધર પૂછના એક બાઈએ શંકરવામીને આપેલો ઉત્તર ટાકવો ખમ થશે.

“સ્વતઃ પ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં
કોરાઙ્ગના ચત્ર ગિરં ગિરન્તિ ।

હારસ્થનીહાન્તરસનિરુદ્ધા

જાનીહિ તન્મળ્લનપણ્ડિતૌક ॥ સં ૮
શ્લો. ૬

સ્વતઃ પરતઃ ના દાર્શનિક પક્ષોનું વર્ગીકરણુ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમા ક્રકત એ જ દર્શનો આવે છે; પૂર્વ મીમાસા અને ઉત્તર મીમાસા. પરતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમા જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાત ચાર વૈદિક દર્શનો આવી જાય છે,--ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય અને યોગ

ઉપપત્તિ-વેદ ઉપર થતા આક્ષેપોનું સમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્વાપર સગતિ કરવાનું શુદ્ધિસાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને લીધું, તેથી તેણે જ્વન પ્રમાણની ટુકીને ટચ સરમ ઉપપત્તિ ઉપસ્થિત કરી વેદાતદર્શનનું કાર્ય, વ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાથી બહારનું તાત્પર્ય

બતાવવાનું હતું. તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની જ્વન. પ્રમાણની કલ્પનાને ચર્યા કર્યા નિવાય માની લે તે રચાબાંધિક જ છે.

વેદના પ્રામાણ્યમા વાંધા દેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પત્તઃ પ્રામાણ્યની બૃદ્ધિમગ્ન કલ્પના ગ્રહુ કર્યા નિવાય ન ચાલે. તેથી તેઓના તે પક્ષ પાલુ સદગ જ થયા. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તદ્દપ્રધાન હોઈ શુદ્ધિગમ્ય તદ્દના વિગ્રધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરત પ્રામાણ્યને પક્ષ સ્વીકાર્યો. પણ તેમ છતાંયે ઇંધરને વચ્ચે લાવી વેદનુ પ્રામાણ્ય સાચવ્યું. મામ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમા બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી ગૂંદા પાટી શકાતા નથી. આ રીતે દ્રેક દર્શનને પક્ષભેદ પોતપોતાના સાધ્ય પ્રમાણે સ્વતઃ પરત ની ચર્યામા યોગ્ય જ છે. બંને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનું તાત્પર્ય

ઉપપત્તિ-ઉપપત્તિના વિષયમાં સ્વતઃવાદીનું મુખ્ય મંતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ-સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમાં સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા નથી. આથી ઉદ્ભવું જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કારણની અપેક્ષા ગ્રહે છે.--તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવું. જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉપપત્તિમા જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કોઈ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતું. તેથી જ જ્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષો ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વતઃ ઉત્પન્ન કહેવાનું જોઈએ

ઉપપત્તિમા પરતઃવાદીનું કહેવું એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા દોષરૂપ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે, આ કારણ તે ગુણરૂપ છે. જેમ જાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષ ન હોય તો તન્નજન્ય જ્ઞાનમા અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમા ગુણ ન હોય તો તન્નજન્ય જ્ઞાનમા પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે જે ભાવરૂપ પદાર્થ હોય કારણક્રોટિમાં ગણી શકાય તો ગુણ પણ કારણક્રોટિમા ગણાવા યોગ્ય છે ગુણને માત્ર દોષનેા અભાવ કહીને તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બંને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જે સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે. માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરત: તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરત: મનાવું જોઈએ.

મીમાસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણક્રોટિમા ગણના કરે છે, પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતા માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને દુષ્કરૂપ માની તેની કારણક્રોટિમા ગણના કરતા નથી. જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પરત:વાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની કારણક્રોટિમા લે છે તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુખ એ બંને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહીં કે એક બીજાના અભાવરૂપે-જે કે એકના સહભાવમા બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બંને કાંઈ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેવી રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમા પણ સમજવું જોઈએ. આથી મીમા-

સકમનનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગતુક છે, જે તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સહજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે. જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગતુક છે અને તેથી તે સામગ્રીમા હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે. જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બંને રૂપથી શન્ય હોતું નથી. કાંતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાંતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરત: માનીએ તો પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરત: ન માનવું? મીમાસકો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ છે. જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમા પ્રામાણ્ય સ્વતંત્ર સિદ્ધ હોય છે. માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ નથી, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમા અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે.

જ્ઞાપ્તિ-જ્ઞાપ્તિમા સ્વતંત્ર વાદીઓનું કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઈ જાય છે. જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવું જોઈએ. જે ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિથી ભાસ માનવામા આવે તો અનાવસ્થા થાય તે એવી રીતે કે, કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે વિદિત પણ થયું, છતાં તેનું પ્રામાણ્ય તો બીજા સંવાદક જ્ઞાનથી કે અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે. હવે જે જ્ઞાનને પ્રામાણ્યગ્રાહક માનીએ તે પણ જે સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયું હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય શી રીતે નિર્ણય કરી શકે? જે પોને જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાનો નિશ્ચય ન કરી શકે આથી પ્રામાણ્યગ્રાહક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય

વિષયનું સાહસ્ય થયું જ, વધી ગયું. છતાં જે કાંઈ ઉણપ રહી હોય તે મીમાસક પાર્થસાર્થ-મિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવમૂર્તિના વિશાળકાવ્ય સ્વાદાદરનાદરે પૂરી કરી. અત્યાગ મુધીમા સ્વતઃ પગલ ના સાહિત્યનું એક મોટું મંદિર તૈયાર થયું હતું. તેના ઉપર તાકીદ ગદાધર ભટ્ટાચાર્યે પ્રામાણ્યવાદ ગ્રંથી કળશ ચઢાવ્યો, અને જેન નાર્કિક ધર્શોવિજય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપરની પોતાની રીકામા આ સાહિત્યમંદિરનો પ્રામાણિક ઉપયોગ કર્યો આ રીતે અદારમા સૈકા મુધીમા પ્રસ્તુત વિષયને લગતું જેટલું સાહિત્ય ગ્રંથોલુ ઉપલબ્ધ છે, તેના વિચાર કરતાં જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમા દાર્શનિક વિદ્વાનોની આ વિષયમા રસવૃત્તિ ખૂબ વિકસી હતી. એની પુષ્ટિમા વિદ્યારણ્ય વિગ્રચિતશકર દિગ્વિજયમાથી મહનમિશ્રનું ધર પૂજના એક બાઇએ શંકરગ્રામીને આપેલા ઉત્તર ટાકવો બસ થયે.

“સ્વતઃ પ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં

કીરાઙ્ગના યત્ર ગિર ગિરન્તિ ।

દ્વારસ્થનોઢાન્તરસનિરુદ્ધા

જાનીહિ તન્મણ્ડનપણ્ડિતૌક ॥ સ૦ ૮

શ્લો. ૬

સ્વતઃ પરતઃ ના દાર્શનિક પક્ષોનું વર્ગીકરણ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમા કક્ત જે જ દર્શનો આવે છે; પૂર્વ મીમાસા અને ઉત્તર મીમાસા. પરત પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમા જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાત ચાર વૈદિક દર્શનો આવી જાય છે, -ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય અને યોગ

ઉપપત્તિ-વેદ ઉપર ચતા આક્ષેપોનું મમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્વાપર સગતિ કરવાનું બુદ્ધિસાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને શીધું, તેથી તેણે ગ્વતઃ પ્રમાણની દુકીને ટચ કરસ ઉપપત્તિ ઉપસ્થિત કરી વેદાનદર્શનનું કાર્ય, વ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાથી અલ્પનું તાત્પર્ય

ખતાવવાનું હતું. તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વતઃ પ્રમાણની કલ્પનાને ચર્ચા કર્યા ગિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે.

વેદના પ્રામાણ્યમા વાધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પન્તઃ પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય કલ્પના રજુ કર્યા ગિવાય ન ચાલે તેથી તેઓનો તે પક્ષ પાણુ સહજ જ થયો. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તર્કપ્રધાન હોઈ બુદ્ધિગમ્ય તર્કનો વિરોધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરત પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પણ તેમ છતાંયે ઇશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનું પ્રામાણ્ય સાચવ્યું. સામ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમા બાહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી જૂદા પાડી શકાતા નથી. આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષભેદ પોતપોતાના સામ્ય પ્રમાણે સ્વતઃ પરત ની ચર્ચામા યોગ્ય જ છે.

અને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનું તાત્પર્ય

ઉપપત્તિ-ઉપપત્તિના વિષયમા સ્વતઃવાદીનું મુખ્ય મંતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ-સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમા સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કાંઈ પણ કારણની અપેક્ષા નથી. આથી ઉલટું જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કારણની અપેક્ષા રહે છે, -તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવું. જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉપપત્તિમા જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કાંઈ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતું તેથી જ ન્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષો ન હોય સારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વતઃ ઉત્પન્ન કહેવાનું જોઈએ

ઉપનિમા પગલ વાદીનું કહેવું એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા દોષરૂપ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે, આ કારણ તે ગુણરૂપ છે. જેમ જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષ ન હોય તો તત્તજ્ઞાનમા અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમા ગુણ ન હોય તો તત્તજ્ઞાનમા પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે. દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે જે ભાવરૂપ પદાર્થ હોય કારણકોટિમા ગણી શકાય તો ગુણ પણ કારણકોટિમા ગણાવા યોગ્ય છે. ગુણને માત્ર દોષનો અભાવ કહીને તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બંને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જે સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે. માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરતઃ તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરતઃ મનાવું જોઈએ.

મીમાસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણકોટિમા ગણના કરે છે, પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતા માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને તુચ્છરૂપ માની તેની કારણકોટિમા ગણના કરતા નથી. જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પગ્ન-વાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની કારણકોટિમા લે છે તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુષ્ણ એ બંને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહીં કે એક બીજાના અભાવરૂપે-જો કે એકના સહભાવમા બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બંને કાંઈ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેવી રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમા પણ સમજવું જોઈએ. આથી મીમા-

સક્રમતનુ તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગંતુક છે, જે તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સહજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે. જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગંતુક છે અને તેથી તે સામગ્રીમા હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે. જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બંને રૂપથી શન્ય હોતું નથી. કાંતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાંતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરતઃ માનીએ તો પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરતઃ ન માનવું ? મીમાસકો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ છે જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમા પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ હોય છે. માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ નથી, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમાં અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે.

જ્ઞાપ્તિ-જ્ઞાપ્તિમા સ્વતંત્ર વાદીઓનું કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઈ જાય છે. જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવું જોઈએ. જે ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિથી ભાસ માનવામા આવે તો અનાવસ્થા થાય તે એવી રીતે કે, કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે વિદિત પણ થયું, છતાં તેનું પ્રામાણ્ય તો બીજા સવાલક જ્ઞાનથી કે અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે. હવે જે જ્ઞાનને પ્રામાણ્ય-ગ્રાહક માનીએ તે પણ જે સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયું હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય શી રીતે નિર્ણય કરી શકે ? જે પોને જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાનો નિશ્ચય ન કરી શકે આથી પ્રામાણ્ય-ગ્રાહક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય

નિશ્ચિત કરવા ત્રીજું જ્ઞાન, અને તેનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવા ચોથું જ્ઞાન એમ અનુક્રમે દરપતા વધતા અનવસ્થામાં જ પરિણામ પામે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ત્યારે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે તેની સાથે જ તેનું પ્રામાણ્ય પણ પ્રકાશિત થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં પરત વાદીનું કહેવું છે કે, જેમ આપમાણ્ય પરતોગ્રાહ્ય છે, તેમ પ્રામાણ્ય પણ પરતોગ્રાહ્ય માનવું જોઈએ. કોઈ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે મિથ્યા હોય તો તેનું અપયથાર્થત્વ કાંઈ તે જ વખતે જણાતું નથી પણ કાનો વિમંવાદ થવાથી કે પ્રવૃત્તિ નિષેધ જવાથી કાલાતરે તેનું અપયથાર્થત્વ માન્ય પડે છે. તેવી રીતે યથાર્થત્વના સબધમાં પણ માનવું જોઈએ. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે ભાસિત પણ થયું છતાં તેનું યથાર્થત્વ સંવાદ અગર પ્રવૃત્તિસાધ્યથી જણાવાનું આમ માનનાં અનવસ્થા થવાનો ભય રાખવાનું કારણ નથી; કારણ કે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પરિમિત હોવાથી એ ત્રણ ઉપરાઉપર થતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય સુધી તે લંગાયા પડી, પણ એમને એમ તે જિજ્ઞાસા પ્રામાણ્યના વિષયમાં જ રહે એમ યતનું નથી. ખીજા વાત એ છે કે જે પ્રામાણ્યને જ્ઞાનના નિર્ણય સાથે જ નિર્ણયિત માની લેવામાં આવે તો જે વિષયને વારંવાર જોવાનો અભ્યાસ ન હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતાં તેના પ્રામાણ્ય માટે જે સંદેહ થાય છે તે સંભવી ન શકે; કારણ કે, જ્ઞાન થયું કે તેનું પ્રામાણ્ય નિર્ણયિત થઈ જાય પછી માફ આ જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય એવા સંદેહને અવકાશ ન જ રહે. તેથી પ્રામાણ્યને અપ્રામાણ્યની પેઠે પરતોગ્રેય માનવું યોગ્ય છે.

સ્વતંત્રતાનું વક્ષણ પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં એક આમાણ્ય નિયમ માની લેવા તરફ છે, તેથી તે

કહે છે કે, જનના પક્ષમાં આવી પડતી અનવસ્થા જ ક-વા તો પરતવાદીને મેલે પણ જ્ઞાન સ્વતંત્રતાનિર્ણય માનવું પડે તો પછી તે જ રીતે પ્રથમના બધાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતંત્રતા જા માટે ન માનવું? જનના વાદીના પક્ષ અભ્યાસદશાના અનભવમુલક છે, તેથી તે કહે છે કે, જે વિષય જોવા અભ્યાસના બહુ પરિચય હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતા તેના પ્રામાણ્ય માટે કોઈનું કદી સંદેહ થતો નથી. તેથી અમત્ય છે કે તે પરિચય વિષયના જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાન સાથે જ નિર્ણયિત થઈ જાય છે. હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો એક જ પ્રકારનું હોય તેથી અભ્યાસ કે અનભ્યાસવાળા દરેક સ્થિતિના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના અભવમાં એક જ નિયમ માની લેવો ઘટે છે. આથી ઉલટું પરતવાદીના પક્ષ ચિત્તવ્યાપારના અનુભવ ઉપર અવલંબેલો છે, તે કહે છે કે, દરેક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યમાં કાંઈ સંદેહ થતો નથી. ત્યાં સંદેહ ન થાય ત્યાં સ્વતંત્રતા છે જ, તેથી અનવસ્થાને અવકાશ નથી પણ એક જગ્યાએ સંદેહ ન થવાથી સ્વતંત્રતા માનીએ એટલે તે પ્રમાણે જ્યાં સંદેહ થતો હોય ત્યાં પણ સ્વતંત્રતા માની લેવું એ અનુભવ વિરુદ્ધ છે. જે વિષય જણાવાનો બહુ પરિચય નથી હોતો તેનું જ્ઞાન થતા વેત તેના પ્રામાણ્યની બાબતમાં જરૂર સંદેહ થાય છે. તેથી માનવું જોઈએ કે તેવા સ્થળમાં પ્રામાણ્ય સ્વતંત્રતા નથી.

જ્ઞાન-આ વિષયની ચર્ચાનો વિકાસ થતા સ્વતંત્રતાની ચર્ચા પ્રામાણ્યમાંથી આગળ વધી કેવળ જ્ઞાનમાં ઉતરી સ્વતંત્રતાવાદીઓમાં ત્રણ પક્ષો પડ્યા એક એમ માનતો કે જ્ઞાન સ્વતંત્રતા હોઈ પોતે જ પોતાને જાણે છે, આ પક્ષ ગુરુ (પ્રમાદર) તો છે; ખીજો પક્ષ મદ (કુમારિલ) તો છે. તે એમ માનતો કે જ્ઞાન

સ્વપ્રકાશ તો નથી પણ પરપ્રકાશ એટલે અન્ય જ્ઞાન દ્વારા પ્રલક્ષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. માત્ર પરોક્ષ હોય અનુમતિ દ્વારા જાણી શકાય છે. ત્રીજાં પક્ષ મુરારિમિત્રનો છે. તે નૈયાયિકોની પેઠે એમ માનતો કે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે; પણ તે સ્વપ્રકાશ નથી. પશ્ચાદ્ભાવિજ્ઞાનઅનુવ્યવસાયદ્વારા પૂર્વ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ ત્રણે પક્ષો જો કે, જ્ઞાનના સ્વરૂપમા એક મત નથી છતાં તેઓ મીમાસક હોય સ્વતઃ પ્રામાણ્ય પક્ષને વળગી રહી પોતપોતાની જ્ઞાન-સ્વરૂપની કલ્પનામા પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યને ઘટાવી લે છે અને તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે આ ત્રણે પક્ષ પ્રમાણે જ્ઞાન યા તો સ્વદ્વારા ગૃહીત થાય યા અનુમિતિદ્વારા યા અનુવ્યવસાય દ્વારા. પણ જ્યારે તે જ્ઞાન ગૃહીત થાય ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ તેની સાથે જ ગૃહીત થઈ જાય છે.

કાર્ય—કાર્યના વિષયમા બને પક્ષનો આશય જાણ્યા પહેલા પ્રામાણ્ય અને તેનું કાર્ય એ જો વચ્ચે શું અંતર છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રામાણ્ય એટલે વિષયને વાસ્તવિક રૂપમા ગ્રહણ કરવાની જ્ઞાનની શક્તિ અને કાર્ય એટલે એ શક્તિદ્વારા પ્રકટતો વિષયનો યથાર્થ ભાસ. આ કાર્યને ઘણીસાર પ્રમાણુનું કાર્ય પણ કહેવામા આવે છે કાર્યના વિષયમા સ્વતઃ વાતી કહે છે કે, પોતાની સામગ્રી ઉપરથી પ્રમાણુ કિત્વન થયું કે લાગણુ જ કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા મિથાસ તે પોતાનું પ્રવૃત્તિ કાર્ય કરે છે. આમ માનવામા તેઓ ઝોવી દલીલ આપે છે કે, જો પોતાનું

કાર્ય કરવામા પ્રમાણુને કારણુ ગુણુનું જ્ઞાન અગર સંવાદની અપેક્ષા રાખવી પડે તો જરૂર અનવસ્થા થઈ જાય. ત્યારે પરતઃવાદી કહે છે કે, પ્રમાણુ પોતાનું કાર્ય કરવામા સંવાદની અપેક્ષા રાખે જ છે અને તેમ છતાં અનવસ્થાનો જરાયે ભય નથી. કારણુ એ છે કે, સંવાદ એટલે અર્થક્રિયાજ્ઞાન, આ જ્ઞાન શ્લેષ હોય તે ખાજની અપેક્ષા સિવાય જ સ્વતઃજનિત અને સ્વતઃ કાર્યકારી છે. પ્રવર્તક જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરવામાં અર્થક્રિયા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તેથી અર્થક્રિયાજ્ઞાને પણ પોતાના કાર્યમાં અન્ય તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ એવો એકાન નથી. ખાસ મુદ્દો તો એ છે કે, જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર અર્થનું ભાન પ્રકટાવવું એટલું જ છે. હવે જ્યારે પ્રમાણુના કાર્યમા જ્ઞાન-સામાન્યતા કાર્ય કરતાં વાસ્તવિકતાનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે એટલું માનવું જોઈએ કે, પ્રમાણુના કાર્યમા દેખાતી આ વિશેષતા કોઈ કારણુને લીધે આવેલી હોવી જોઈએ; તે કારણુ એ જ સંવાદ. તેથી પ્રમાણુનું કાર્ય પણ પરતઃ માનવું ઘટે.

આ બંને પક્ષની માન્યતાનો આધાર જાતની પેઠે છે, એટલે કે સ્વતઃ પક્ષની મનો-વૃત્તિ એક કોઈ સાર્વત્રિક નિયમ જોવા તરફ છે, તેથી તે દરેક જ્ઞાનને સ્વતઃ કાર્યકારી માની લે છે, જ્યારે પરતઃ પક્ષની મનોવૃત્તિ અનુભવને માને રાખી ચાલવા તરફ છે. તેથી તે કોઈ એક નિયમમા ન બંધાતાં જ્યાં જોવો અનુભવ થાય ત્યાં તેનું માની લે છે

૨૧. સૂરસિંહજી (કલાપી)ને

૨૧. ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને કાગળ

(કાન્તમાલાને માટે આપનાર: સા. ગ. નરહરરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.)

લાઠી,

તા ૩૦-૧૨-૬૨.

સા. ગ. ગોવર્દનરામબાઈ, *

આપનું તા. ૨૬ નું લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યું. ફર્શન માત્રથી આનંદ થયો. પણ આપના કુટુંબમા વ્યાપી છે એ જાણી રતેલ અર્દ્રતા [> આર્દ્રતા] મુલમ ખેડ થયો. ઇશ્વર આરામ કરશે.

ગુર્જર વર્ગ અને ખામ રાગઓ તો આપના અતુલ આભારી છે. [પૃ. ૨ જુ] કોઇ એમ કહે કે દેશહિત કરવા મને અવકાશ નથી એ આપ જેવા ઉદ્યમી ગૃહસ્થોએ જુદું છે એમ સાબીત કરી આપ્યું છે. “ મણિરા-જનું જનરાજ્ય ” અમને ખોધ આપનાર થશે અને “ સરસ્વતીચરુ મનોરાજ્ય ” એ નામ જ બનાવી આપે છે કે સરસ્વતીચરે કહેલા વાક્ય “ જહાગીરી કપીરી એ લલાટે છે લખાવી મેં ” નાચુ પડશે, કરુણામા વ્રથસમાપ્તિ થશે, [પૃ. ૩ જુ] ચંદ્રના કર કુમુદને વિકસાવશે નહિ, ચંદ્રકાંત વ્રવતો જ રહેશે.

“ બેના માર્ગ જુદા હતા, દિશા એક હતી અનેક આપો એમની પાછળ ખેંચાતી હતી અને એમના માર્ગ શોધતી હતી. પણ દૈવની ઇચ્છા કેહ દિશામાં દોરે છે તેની તો માત્ર દરખા ન જ હતી ”

* આ પત્રમાંથી થોડાક ભાગ સા. ગ. રૂપ-સંહર ઉદયચંદ્રે આપના ‘ કલાપી’ આક્ષરજીવન’ એ નિબંધમા પ્રક્ટ રહ ગયેલા છે

માર્ગ રોધતી આપો ઘણી છે, અને મિશાની માત્ર દરખા ન જ છે, દૈવની ઇચ્છા જાણવા ધણા આતુર છે માટે થોડાક લાગે તે કંઈ

“ નવલય ધાવવી ” નો પ્રેરણાક ભાગ મેં વાંચ્યો છે અને હવનકથા વાચી આપની ઉદ્દામતાથી આનંદ પામ્યો છું. દુર્ગન નામે જનમારો [પૃ. ૪ થુ] જાણ્યા કન્ટા મનન [x મનન] સાધેલી ધરીને બલિદારી છે. તે હવનકથા મને મોહલશે-આપ મને મંબારો છો-તેથી હું ઉપકૃત છું

ગજકુમાર કોલેજના મેં અભ્યાસ કર્યો છે, તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કાલેજ બમ્બાયે તેટલું જ બાબુનાગ તો બહુ જ થોડું બણે છે. આ કાલેજમા બાબુનાગને વિદ્યાથી બાગે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશનાં નસીબની વાત છે. હજી મલગ્યોની આખ ઉત્તરી નથી. કુમારોને નથી સારી સામન મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મ્હારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટ્સ કોલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો [પૃ. ૫ થું] હતો. પણ રાગઓ અને ગરા-સીઆ વિધાના ઓગમન દીકરા છે. પાત્ર વર્ષથી નેત્રવ્યાધીથી હું હેરાન હતો, માત્ર અડધો દલાક વાચી શકતો. મુઆફના ડાકર મોકનાકીની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે ગ્રેન્યુલેશનની વ્યાધી મને છે. દવા નિયમિત રીતે જરી વાપરવી પડે છે. હાલ હું પાત્ર દલાક વાંચી શકું છું અને તેટલું વાચું છું પણ મ્હારી આશા હવે પુરી થશે નહિ.

[પૃ. ૬ હું] દરરોજ એક કલાક કાવ્યદાનો અભ્યાસ કર્યું છે. એક કલાક ઇંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચું છું. હાલ સ્માઇલ્સના પુસ્તકો વાંચુ છું. ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચું છું. હજી સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કેલેન્ડર છોડ્યા અને એક વરસ થયું, ત્યારબાદ “ડયુટી”નું પુસ્તક મેં હમણાં જ હાથમા લીધું છે, અર્થાત્ મેં ઇંગ્રેજી વાંચવું હમણાં જ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ઘણા પુસ્તકો વાંચી ગયા, એટલા [પૃ. ૭ મુ] વાંચ્યા છે કે ગુર્જર ભાષાના સારા પુસ્તકોમા એવું ભાગ્યે જ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય. પ્રેમ અને પર્યવેશ પુસ્તકો અને અતી પ્રિય છે. પ્રેમ વાંચવો એ આનંદ અને આનંદ જાણે છે, દ્વિલોસોશી વાંચવી એ અને ગંભીર સુખ આપે છે. ગુર્જર ગિરિથી

સંતોષ ન થયો તેથી શિલોસોશી માટે ઇંગ્રેજી અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે સંસ્કૃત “પ્રેમ માટે” કેમકે સંસ્કૃત દ્વિલોસોશી વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામા અને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે શંકા ભરેલું છે. [પૃ. ૮ મુ] ગુજરાતી વાંચન તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમા હમણાં હું રા. રા. મણિલાલ ભાટકૃત “સિદ્ધાંતસાર” વાંચુ આપ જે જે વાંચવા અને સૂચવશો તે અવશ્ય વાંચીશ. આપ આવો સ્નેહભાવ રાખો છો તેથી હું આપનો કેટલો આભાર માનું ?

અત્ર મર્વથા કુશલ છે ત્યાં પણ તેમ જ હશે.

લિ. આપના સુરસિંહના

સચ્ચિદાનંદ સ્મરણપૂર્વક નમસ્કાર.

દીપ્તજી:-આ પહેલાનો એક અને પછીના બે એમ ત્રણ કાગળ માટે જીજ્ઞો સમાજોચક માસિક, માચ ૧૯૨૪.

૪૨

ચિ. “હિમાંશુ” :

“સરસ્વતીચંદ્ર” અને “જયા અને જયન્ત”

રા. રા. કવિ ન્હાનાલાલ અને સ્વ. સાક્ષરવર્ધ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અનુપમ કૃતિઓને પ્રસ્તાવનાની ખાસ જરૂર ન હોય “જયા અને જયન્ત” ને “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુર્જરસાહિત્યની મહાન કૃતિઓમા છે અદી આપણો ઉદ્દેશ એ બે કૃતિઓ વચ્ચેનું સામ્ય દર્શાવવાનો છે. આ સામ્ય બંને કૃતિમા આવતા લક્ષના વિચારમા રહેલું જોવામા આવે છે. “જયા અને જયન્ત” માં કવિએ સ્ટુટ કરેલો વિચાર ઘણો ગહન છે કવિ આ વિચારને આત્મવ્રત્ન કહે છે. કવિને ઉદ્દેશ “સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહીં પણ તહેનાથી પર કોઇક નિર્ગુણ આત્મભાવના” છે, “સ્નેહનાં-

બ્રહ્મચર્યના ગીત” ભણાવવાનો છે. એ વિચારમા “ભીષ્મવૈરાગ્ય ધારીને” દેહવાસના તજવાની છે. અહીં સ્નેહ અને બ્રહ્મચર્યનું સંકલન છે. કવિ તેને સ્નેહયોગ કહે છે. આ પછી એક યોગ જ છે. યોગથી જો ઝંનાર નરાય છે તો આનાથી તે છતાય છે. અહીં પણ સયમનિબંધ કેળવવા પડે છે. યોગમા વિચારરહિત તો અહીં વિકાર-રહિત થવું જરૂરનું છે. કવિશ્રીએ આ વિચાર નાટકમા અદ્ભુત રીતે ખીલવ્યો છે. નાટકના નામમાથીજ અર્થ સરે છે. જયા અને જયન્ત બંને શબ્દો સંસ્કૃત જિ(જય)-છતવું પરથી ચોન્નેલા જણાયા છે; જયા અને જયન્ત દેવના

અણુ જન્મોથી પણ વર્ષ એક છે, માટે જ આનાં પથર્થ જ છે. પરમાત્માથી જ “પન્થ પ્રેમ પરબ્રહ્મ” ગીત પ્રેમની જોડે ગીત ન જ બને છે; જગત મધ્યું પ્રેમનય છે, પ્રેમ જગતના હિદાય અને આધારરૂપ છે. આ ઐશ્વર્યના પ્રેમરૂપ પ્રેમથી પાગળી જૂદી જૂદી શાખાએ રૂપ જગતના પરંપરતા જૂદા જૂદા પ્રેમના પ્રકાર સમગ્રને છે અને આ વરૂદાની શાખાઓ જેમ એક જ થકમાની શાખાઓ છે, તેમ આ જૂદા જૂદા પ્રેમ પણ દ્વારાપૃથિવીબરી પરંપરતા આદ્ય-વિશાળ એક જ પ્રેમના વિભાગરૂપ છે દમ્પતી-પ્રેમ પણ આમા આવી જાય છે, અને એ જન્મપ્રેમોના જેમ આ નિર્મળ નિષ્કામ વિશુદ્ધ હૃદયની કાવના જ છે. કવિ આ પ્રેમના મોટા ને સ્નેહતા અને સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મના ભેદ બતાવે છે.

પ્રેમ તંદા ન હોય કામવાસના

પ્રેમમા નથી દેહની વાહના.

આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરતા કવિ લખે છે:—

તત્વા તત્વા આત્મા તત્વા તત્વા શરીર

નથી એવું કંઈ જ્ઞાણક્રમીમાંસાનું ન્યાયસૂત્ર

દેહ ત્યાં આત્મા અંબવે પણ આત્મા હોય

ત્યાં દેહ હોય જ એવું કંઈ નહિ. આત્મા દેહ વગર તેમ જ્યાં અને જયન્તનો પ્રેમ પણ વાસના વગર ટકી શકે છે.

હવે આપણે “સર્વવતીચંદ્ર” માં આ વિચારનું સામ્ય કેટલે અંશે છે તે જોઈએ, અને સાથે સાથે વિચારનું સ્કોટન પણ નિર્દાશનાં જઈએ. પહેલા જ ભાગ ૪ થમાં સંસારના ઉપરુ પથને તપેલાં અને તવાયલા સર્વવતીચંદ્ર અને ક્રમુદ્ધ “હૃદયના બેદનું” કાગલું” નામે પ્રખ્યાત પ્રકરણમાં મળે છે, તે જીવનના આ ગદન પ્રશ્ન પર વિદ્વાતભરી ગોષ્ઠિ આરંભે છે. મુ.દરગિરિના પવિત્ર સાધુજનોએ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી આ બનેલે આત્મનિર્ણય માટે પંચ

નિષ્ક્રિ આપી ને બને તે જાના મોર્ત્યસમ ના વિષયની મનના કાલી થ શરૂ છે. મ વર્તનકર થા કામના પદ મરતવે છે— તા નેતર પત, એનાં ન્યાય નેતર પેતર દેહી. તમથી કેવું નેત્રાન મેળી બીરે થઈ છે, અને વિચારની અને અન્દરની ખબર એન જ નેત્રાન છે. કદાચ ત્યાં નિષ્ક્રિ દેહી કેટલા આવી નહે. આ જ કદાચ નેત્રાન અર્થ નરત છે, તનુ આત્માનું અર્થ છે, અને ક્રિયાગિતી ત્યાંનાં એક જ ક્રિયામ અર્થ છે. જકી એવર્તનરૂપ કામનાનુક્રિયા વિચરે છે, તે એ પદ્મરૂપના નિષ્ક્રિયાના યાત્રા-પથે જન્મેનું મદમ અદૈત મધાય છે. સૌમા-અદેહીની મદમ કાયા જ આ જન્મ કરે છે. અને જન્મેની પાછા અદૈત પેદેશના નેત્રાનાં છેડા નામે છે. આમ સર્વવતીચંદ્રના પિતૃયત પ્રેરે થઈ પ્રીતિયત આગમાય છે. વળી આમા નેવાનું એ છે કે વચ્ચે દિવન જાય છે છતાં વચ્ચે અધુરું એવું તનું ત્યાથી જ રાક થાય છે. આ સ્વપ્ન દરમ્યાન જો દેહની વામનાઓ પર જાય મેળવી શકે છે, અને “મુક્ત પ્રીતિનાં અદૈત-તમા દર્શિના તેમ શક્તિના સંવેદન પર અદૈત” પામે છે. જન્મે વામનાની આશ્ચર્યકતા અનાય-અચ્છતાચંદ્ર છે ને મરતવતીચંદ્ર કહે છે—“વિષયની વિસ્મૃતિ, સંસ્કરણો સંકેચ, સંદિચારનો હિદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ એટલી સંપત્તિથી મનની લાનસા હા છે નો ખરી આટી તેના નાશનો કિપાય સૂક્ષ્મ શરીરની મપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે.” તેજો વાસનાના સનાતન તથા વિશેષ ધર્મ પણ અર્થે છે, ને વાનાવરણનુસાર સનાતન ધર્મ જ કચ્ચતર ગણી, જન્મે દેહવાસના વર્ત્ય ગણે છે. અતે ક્રમુદ્ધ-પ્રીતિ પણ શુ વાસના નથી?—એમ પૂછતા સર્વવતીચંદ્ર જનાય દે છે—“સકામ વાસનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે. ને કામથી કલ્પન થાય છે અને કામથી

ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જવાદારૂ છે, પૃથ્વી અને ચન્દ્રની વચ્ચેના પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના જેવી સહચાર સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે. ”

મહાન કૃષ્ટસહન પછી જેમ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર પાછા મળે છે, તેમ જ્યા અને જયન્ત પણ “વિતરની વધાઈઓ” વીત્યા પછી મળે છે, ત્યારે આવો જ પ્રસંગ ઉભો થાય છે. તેઓ પણ છેલ્લો મહાન નિશ્ચય ચર્ચે છે, ને જ્યા કુમુદની જેમ જયન્ત પાસે છેલ્લી દીક્ષા માગે છે.

शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।

વળી જયન્ત સરસ્વતીચંદ્ર જેમ જ્યાને જ તેનો પોતાનો નિશ્ચય પૂછે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવા કહે છે. અહીં જનને જગોએ પુરુષની ન્યાયબુદ્ધિ યાતાવી છે, પણ તે સ્ત્રીની ઇચ્છાના પાયા પર જ ચલાયકી છે. એક એકથી સ્વતંત્ર છતાં અદ્વૈત રૂપે છે. જયન્ત જ્યાની ઇચ્છા પૂછતા કહે છે:

લસ કે ધર્મ ?

કામ કે સ્નેહ ?

સંસાર કે સેવા ?

એ દ્રવ્યો ખડા છે સન્મુખ

તું નીકળ એકની જોગણ થઈ

તહારી સંગે ઉભો છું અજાણ જગાવવા.

સરસ્વતીચંદ્ર આમ જ કુમુદની ઇચ્છા પર “અજાણ જગાવવા” તત્પર છે, ને લોકાપવાદ કેરે મૂકીને સ્થૂલ સમાગમ માટે પણ તૈયાર છે. આવા જ પ્રસંગ પર ઉપરની પ કિત્તેઓના જવાબમાં જ્યા કહે છે:

હવે દેહની કથા ન કરી જયન્ત ।

x x x

આજ સુધી આંગને અરકયા નથી

હવે એ આંગને અભડાવીશ ?

વિષય ભોગ્યા નથી, નિરખ્યા છે, વિષયોમા તો વિષ છે, જગતના. જયન્તનો નિશ્ચય પણ મનનીય છે. તેમાં આત્માની લોકોત્તર શાંતિ ને શુદ્ધિનો દિવ્ય ઉત્કર્ષ નજરે પડે છે:

જ્યા । પશુથીએ માનવી પામર ?

મોરે. જીવો ને દેવે જીવો

તે કામને નહીં જીતે માનવી ?

પ્રેમ તહા ન હોય કામવાસના

પ્રેમમા નથી દેહની વાછના.

x x x

નરનારી કામને જીતશે

હુનિયા બહુભોમ દીપશે તહારે.

આમ આ જોડું પણ દેહના સ્પર્શને વચ્ચે ગણવાનો નિશ્ચય કરે છે. જ્યાને મન તો “વિષયોમા તો વિષ છે જગતના” જ્યા “સત્કર્મની સન્યાસિની” થઈ, “સ્નેહસંગે વૈરાગ્ય” વસાવે છે. આ સૂક્ષ્મ સંયોગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના નિશ્ચય જેવો છે. કવિ તેને આત્મલક્ષ્ય કહે છે, ને શૈવધર્મનરામ સૂક્ષ્મલક્ષ્ય કે હૃદયનું અદ્વૈત કહે છે. જ્યા અને કુમુદ તેમના પતિની ધર્મપત્નીઓ છે, ગૃહિણીઓ નથી: સહધર્મચારિણીઓ છે, ભાર્યાઓ નથી. કુમુદ જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રનું માથું ખોળામા લેવા સૂધી સંયમ કેળવી શકે છે, તે સમયે વિચારત્રેણિમા પડે છે. “પત્નીનું અર્ધાંગના સ્વરૂપ ઘણું પ્રકારે સધાય છે. જે મહાન કાર્ય, એમને આરંભવું છે તેમા હું એમની...દાસી થઈશ, અનેક ક્લેશ ભરેલી એમની લોકયાત્રામાં એમના મનને અનુકૂલ થઈશ...સ્ત્રીએ કરવાનાં સર્વ કાર્યો કરીશ’ એ સર્વ વાતમા એમની સ્ત્રી છું ને થઈશ, માત્ર શયનકાળે રંભા થવાનો નિષેધ છે.”

આટલી મીમાસા પછી હવે આપણે આ ઉચ્ચ વિચારનું મહત્ત્વ નિહાળીએ. આત્મલક્ષ્ય

ક્રાન્તિમાલા

૫૬

રા. રા. અરદેશર કરામણ ખખરહાર:

કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ

(દિન્ય)

સ્વામીના સેવક વહાલા, ઓ ગુર્જરોના મણિ કાન્ત,
 પ્રભુના અમૃતરસ પ્યાલા તેં પી પાયા મરણાન્ત;
 તુજ આત્મ-માર્ગ નિરાળા ક્યાં શોધ્યા આખર, આન્ત-
 છોડી જગપંથ નમાલા ક્યાં જઈ પામ્યો એકાન્ત ? ૧

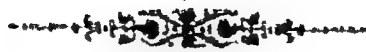
વહાલા, તુજ હૃદયસિતારે જ્યાં છેડ્યા પૂર્વાલાપ,
 મૃદુ ઝરતી અમૃતધારે પળ ભૂલ્યા સૌ જગતાપ;
 તુજ અંગુલિ તારે તારે ભરતી માધુર્ય અમાપ,
 ક્યાં જઈ શોધું જગઆરે તુજ અદ્ભુત ગાનપ્રતાપ ? ૨

ઓ ખંધુ, ગયો તું ચાલી કુદરતશું ફરવા ફર;
 લાગ્યાં શું અમ ઉર ખાલી યોગમ દેષે ચક્ર્યૂર ?
 સંભારી સ્વર્ગે વહાલી અહિં વાળ્યાં આલમનૂર ?
 ત્યાં ચાલ્યો ગાવા મ્હાલી શું ગાન પરમ રસપૂર ? ૩

તુજ હૈયાની બલિહારી અહિં જોઈ અમે કંઈ ઓર,
 તુજ રનેહવસંતે ભારી લયતા મૃદુતાભર મ્હોર;
 કંઈ કંઈ ધારી અણુધારી તુજ હૈયે તપી ખપોર !
 ન્યારી, વહાલા, રે ન્યારી, તુજ ક્રુસુમ સમી ઉરદોર ! ૪

ડોલી બહુ ત્હારી કોસ્તી ભવસાગરને તોફાન,
 ખોળી હસ્તી ને નીસ્તી તું રોજ રહ્યો હેરાન,
 તુજ નજર કદી નવ ખિસતી જ્યાં ગગતું દૂર નિશાન,
 તુજ સદર સદ્ગુણ થઈ દિસતી સ્વામીકર દઈ સુકાન. ૫

શું ' નથી ઇશ્વર દુઃખીનો ' ? શું ' કર્તાની કૃતિ કૂર ' ?
 જીવનભર તો રસમીનો તું, ખંધુ, રહ્યો પ્રથમ પદ ?

૯૬   i જીવનપ્રાપ્તિ જીવે 'નાશ'   'હૃદય'નાં મનપ્રેરણાં સપિ ના
 'જીવન'ને લે રેડી દિવસ   'હૃદય'ને રેડીને જીવે માલે સપિ
 'જીવન'ને હૃદય   હૃદય   હૃદય   માલે માલે માલે
 'જીવ'ને હે સો માલે હૃદયે   'હૃદય'નાં હે હૃદયે હૃદયે

૯૭   i રોજનાં રૂંધે માલે સપિ   - રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રોજનાં' માલે સપિ રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રોજનાં'ને રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રોજનાં'ને સપિ રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે

૯૮   'રોજનાં'ને રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રોજનાં'ને માલે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રોજનાં'ને રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રોજનાં'ને રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે

૯૯   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે

૧૦૦   i રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 - રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે   'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે

૧૦૧   i રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   - રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 i રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 'રૂંધે' રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે

૧૦૨   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે
 રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે   રૂંધે રૂંધે રૂંધે રૂંધે

૪૮

બહેન કીર્તિદા દિવાનજી:

સ્મરણો

(રાખરિણી)

પિતા ને માતાના ગુણ ગુણ ભર્યા અંક મહોં ને,
વસંતી સ્નેહે, તે હજિય મુજને ના વિસરતું;
ફરી ઇચ્છા થાતી મુજ હૃદયમા ખાલ ખનવા,
મહને વહાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૧

સખી બહેનો વહાલી રમન ગમતે સાધી, સરવે,
વળા ભાંડુ બંધુ, રતિવિનિમયે સંગ ઉછયા,
થયા છૂટા તો યે દાણ હૃદયમાથી ન ખસતા,
મહને વહાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૨

મટી ના બાધ્યા ને શ્વશુર ગૃહમા જૈ વસો, ત્યહા
ખમ્યા જંઝાવાતો, હજિય હરમા ચિહ્ન દોસતા,
કસોટીના ઘા એ પણ મૃદુલ ભાવે તરી રહ્યા,
મહને વહાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૩

અતે પેરે પેરે મુજ હૃવનમા ચેતન ભર્યું,
અહા જેના સ્પર્શે સુખમય બધું જીવન થયું,
મોહી તે યુવાના વિસરી શકું શું દહાણુ ફડલા,
મહને વહાલાં લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૪

ଂଗିରିଧର

ଃ ଶ୍ରୀ-ଗିରିଧର ୧୫
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀଧର ଶ୍ରୀଧର ଶ୍ରୀଧର
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀଧର ଶ୍ରୀଧର ଶ୍ରୀଧର
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀଧର ଶ୍ରୀଧର ଶ୍ରୀଧର

ଂଗିରିଧର

ଃ ଶ୍ରୀ-ଗିରିଧର ୧୫
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀଧର ୧୫ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

ଂଗିରିଧର

ଃ ଶ୍ରୀ-ଗିରିଧର ୧୫
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

ଂଗିରିଧର

ଃ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
'ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

ଂଗିରିଧର

ଃ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
-ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ
ଃ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

(୩)

ଗିରିଧର ପ୍ରବନ୍ଧ

ଗିରିଧର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

୧୫

૪૬

રા. રા. દેશવ. હ. શેઠ:

મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

[શરદપૂર્ણિમાની રાતે સરોવર કાઢે શિવાલયમાં દર્શન કરીને ત્રણ સાહેલીઓ સરોવર પાળે ત્રણ પાસે પાસે ઉગેલાં ઝાડ-આબો, કેરો, પીપળો-આવી રહ્યાં છે, ત્યાં જરા બોલે છે અને કાવ્ય-માંતું સંભાષણ થાય છે ગંગાગૌરી “જંઝારવટપ” હોય તેવું રૂપક પીપળો છે, ઇચ્છાગૌરી સંતાન-વાહુ છે, એવું રૂપક કેરો ગણાય, અને ત્રીજી તે પુખ્તપાવતી.]

(વસંતતિથક્)

અક્ષરિના ઉર સમુ અતિ રવચ્છ રૂંડું,
દીમે શિવાલય કને સર શાન્ત ઉંડું;
નિરૂપ વ્યોમ શરદેન્ડુ થંટી મુહાપે,
એકાન્ત ભોમપટ ચન્દર્નોમા ન્હવાપે.
ત્યાં આમ્ર ને કરોર, પીપળ નામવંતી,
ત્રિપુટી પાદપતણી શૌન છાંય દેતી;
તે કુંજમાં-યુવનીઓ ત્રણ ત્રિપુટી શી,
ધીમા સમીરસમ રૂહે નિજ આપવીતી.

પુખ્તપાવતી

(૫૬)

“ જો ! મખી ! જો ! જળ મરવરિયાના,
“ ચન્દર્નો સહ કલ્લોલ કરે !
“ છંવન છંવનમા અમૃત સિંચી,
“ શશધર રસ-તરબોળ કરે !
“ કુદરતખોળે અમીવર્ષણમા,
“ વિશ્વ બધું અંધોળ કરે !
“ મૂર્ખમુખી સમ વિલાયલું ક્યમ-
મુખડું ? અન્તર ખોલ અરે : ”

ઇચ્છાગૌરી

“ કેમ કહું ? તથી વાચા ઉરને,
દિલ્લુખ વ્યર્થ મુખે કથલું.
“ કળે ન અન્તરને અન્તર તો,
“ પૂછો બાણવા શીદ મથલું ?
“ વસન્ત કાલે; વનવન ખીલે,
“ હિરે લીલા રળ ફૂલપ્રાઃ
“ આમ્રમંજરી રસ પી કોયલ;
“ ગીત મુણાવે અણમૂલપ્રાઃ

“ હતાભાગી શિર ફરીર ઝૂકે,
 ‘ પત્ર, ફલ ફળ નહિ ફર !
 “ જોમ થાય છે-હું ય ત્યજી બન,
 “ ફરીરશી જઈ વને વશું !
 “ નવપરિણીત હું પ્રમદા લેણે,
 “ હતાભાગી સન્તાન હીણી !
 “ સ્નેહ બવ મોરે, જ્યમ રતે-
 “ સોરતો સરવર કમલિની. ”

પુષ્પાવળી

(વસંતતિલક)

“ મા જોયતી કમલિની સમ, પુત્ર-કોડે,
 “ જાને હતાશ થઈ જન્મ ત્રયા વળોડે ?
 “ અગ્નિ અગમ્ય, તદ્દપિ સહુ કાટમા છે,
 “ હતાવળે ફળ ફળ્યા શુ અનુભવ્યા છે ?
 “ શ્રદ્ધાતણી અમરવેલ શી વેલડીને-
 “ સચુક્ત શક્તિ સિંચી દેવગણે ઘડી છે,
 “ તે વેલોના વ્રત-તપોબળની પ્રભામા,
 “ ઋષિ, મહન્ત, મુનિયો ફળ સિદ્ધિ પામ્યા.
 “ ને ફેડે સખી ! સજનમાં જ શું મુખ દીકું ?
 “ શું પુત્ર, પુત્રી, પગિવાર ન મૌ હીતું ?
 “ દોડા ઉછેરે સહુ ફળ ઉગળનારા ?
 “ છે ફરથી જ નવલા નભ-તેજ તારા.

(૫૬)

“ મરવર જગ પર તરતું નાવ તે
 “ તારે કે ખૂશડે જો !
 “ કાટખિતરનો અનળ તેજ દે
 “ કે નિકદન કૂટાડે જો !
 “ પૂજ્ય કે ચૂ થાય મલિનકર-
 “ કુસુમ, માણી દગાડે જો !
 “ પેટ પડે પત્થર કે હીરો,
 “ ફળવા કિસ્મત આડે જો !

(વસંતતિલક)

“ હેડે વિદંગ ગગને ઉગતા પ્રભાતે,
 “ તું યે સ્વતત્ર મૃગશી પ્રિય સ્વામી માથે.
 “ જાળજાળ મનની, જર મોહ માળા,
 “ તું તેજ, પુત્રવતી હું મખી ' શ્યામ છાયા !

મૂણી અનુભવ હેતુ, મન મિટનાથી,
ધીમી ધીમી ધરકતી જરૂં ઓપી છાતી;
નિઃશ્વાસ દીર્ઘ ધરતી સખીં મૌન સેવે;
ગંગા વદે વિમલ ગગશી, મન્દ બહેણે:-
ગંગાગૌરી

(૫૬)

“ અવતારે સૌભાગ્યવતી હું,
“ કર્મે થઇ વૈધવ્ય દશા !
“ સરવર પરના કમલ સમોવડ
“ માણ્યા નવ ભવભોગ દશા !
“ કમલ ગાપડું સરવરવાસી,
“ સૂર્યે જળ સોસ્યા સજની !
“ મધુકર ઉડ્યો, રવિ પોષણ દે,
“ દટ્ટિ હવે ત્યાં દિન-રજની:
“ હતાશ હું, તહોય હજી તો,
“ આશભરી સોહાગણું હું;
“ કળા અકાળે કરમાયલો હું-
“ દગ્ધ, રવિતમ જોગણું છું:
“ જોવું, રોવું, જીવન જીવું,
જવું આન્યા ત્યમ, એકાકી.
“ સૂતે જીવ સૌંદર્ય સંસારે,
પાંખ વૂટ્યે શું રહ્યું બાકી ?”

(વસંતતિલક)

કંચળા, સમુજ્જવલ-હરે ભરભાવિ આશા !
પુખ્તપાવતી - સુન જના—નિવરે નિરાશા !
“ ગંગાવરૂપ ” સખીં હિપ્પુ ધરે નિસાસા !
કેંકે વિચિત્ર વિધિ શા મનુમાટ પાસા ?

(હયનતિ)

“ ધૃત્તાબજે છે જીવું ય દટ્ટ,
“ ખપે પરાયે ફૂલ તે વિશિષ્ટ,
“ ગંગાસ્વરૂપે થવું વિશ્વગંગા,
“ આજન્મ વિધિએ એ રંગ રંગ્યા.”

(વસંતતિલક)

સન્દેશવાહક સમીરણ ગૂઢ રીતે-
ભેટી સખી-ત્રિપુટીને નિજ મંત્ર ફૂંકે:
તે થઇ પ્રકુલ ફૂલશી ત્રણ યુવતી ત્યાં,
શાન્તિ વિષે રજનીએ પણ નેત્ર મિંચ્યા.

૪૭

૨૧. ૨૧. કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ જીહેતા

સવૈયા

૧—સનીરત્ન સાવિત્રી

શ્વશુરજનકકુલતું આણુમોલું ધરેણું ઝગઝગતું અતિચુંદર,
 વિનીત, વીરસથી ભરપૂર પવિત્ર ભભકથી પ્રેક્ષકમલહર,
 ધર્મવચનના પ્રચંડ પાશથી પાશધારીને કમાવનાઈ,
 પતિદૈવત તે દૈવત યાવત્ ચંદ્રદિવાહર લક્ષ્ય અમાઈ.
 (પતિદૈવત તે દૈવત=પતિને દેવ ગણનાર તે દેવી, સાવિત્રી. પાશધારી=ચમકત.)

૨—સ્વયંસેવક શ્રીકૃષ્ણ

શ્રુતિ શ્રુતિશિર જેની સ્તુતિ ગાયે પુરુષોમા પદ જેતુ ઉત્તમ,
 આણુથી આણુ, મોટા મોટાથી, યશ સર્વગજ જેનો અનુપમ,
 જેનું ચરણામૃત મૃતિબંજન ભાગીરથી ભક્તિથી માગે,
 અહો પખાળ્યા વિપ્રચરણુ તે ઈશવરે પાંડવકૃત યાગે !

૩—કૃષ્ણ ચરોદા

સનત પરિશ્રમથી પરસેવો શીતલ વળતા શરીર આખે
 —‘આ ન હિ, આ ન હિ’—એમ કહી ઉપનિષદો જે વર્ણવતાં ચાકે;
 તે ‘પરબ્રહ્મ સ્વયં’ ધવડાવતી વણિધમકાવતી, તેડતી કટિથી
 બાધતી દોરથી, ધન્ય યજ્ઞોદા તે સતકાંડે સચક્રિત નતિથી.

૪—આ { દર
 ચર
 મર
 કર

આ કરી દર કર: ચાંદની સગખી સેજ ઉપર જે કાતિ ધરે છે,
 આ કરી ચર કર: ઉત્તર દક્ષિણ પૂરવ પશ્ચિમ પથ પસરે છે.
 આ કરી મર કર: મડીપતિશિરપર ધારી શોભા ભવ્ય કરે છે;
 આ કરી કર કર: કર જેડીને ધણીનું ચીંધ્યુ કામ કરે છે.
 (કરી=કાખીને. કર=કાખા.)

રા. રા. ગોઠુળદાસ દ્વારદાદાસ રાયણુરા:

સોરઠ

(પદ)

દેશ દેશમા વહાલો સોરઠ.

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ.

સર્વ રીતે રહ્યાળો સોરઠ.

કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ.

ગોરસરસથી રસભર સોરઠ.

સીમડિયુંથી ચુંદર સોરઠ.

સરિતાતીરે મનહર સોરઠ.

ગ્રામ્યજીવને સુખકર સોરઠ.

પત્થર પત્થર ખોલે સોરઠ.

શર ઇતિહાસે ડાલે સોરઠ.

માનવ મહત્તી ખોલે સોરઠ.

વીર પ્રજાને તોલે સોરઠ.

પંખીતણા કલ્પોલે સોરઠ.

નૃત્યે મયૂરી ડાલે સોરઠ.

રાસેશ્વર રસ ખોલે સોરઠ.

ગાત્રી નિજ દિલ ખોલે સોરઠ.

હૂહા નિત લલકારે સોરઠ.

રાસ રમે હલકારે સોરઠ.

નયન નયન પલકારે સોરઠ.

પ્રીતિમુખ મલકારે સોરઠ.

શરવીરતા જગતાને સોરઠ.

કાવ્યગીતારસ રાગે સોરઠ.

પ્રાચીનતા પર આજે સોરઠ.

સંસ્કારિતા ગાળે સોરઠ.

મતીત્વતેજે રાગે સોરઠ.

કુદરત નિશાદન નાગે સોરઠ.

સ્વાગત સ્નેહી સાગે સોરઠ.

હેન હયાના યાગે સોરઠ.

દેશદેશમા વહાલો સોરઠ.

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ.

સર્વ રીતે રહ્યાળો સોરઠ.

કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ !

૪૯

૨૫. જોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

સ્નેહમુદ્રાનું અર્પણ

[કાન્તમાલા માટે મોક્ષનાર સા. ગ. રમણીયરામ જો. ત્રિપાઠી]

(સર્વથા)

- જે હર સ્નેહયત્રી ચિહ્નયું, જોળ્યું જ જે હર શુદ્ધ રંગમા,
જે હરનું રંગું દસલું જગ જોઈ શક્યું ન, ન જોયું જોનામા;
ગાઇ રહ્યું થી વાસ મુખે, વિજને સુખ્યુ તે રસની જ છગામા,
વરવું સુણવું કરી એક સુવારી દાઘો જીવને લયત્રિવટામા, ૧
- સુખમા દુખમા ઉરભેદ વિભેદી રહ્યું લપટાઈ થી પર-સાડે,
દૃષ્ટિમાં રચી મિત્રમયી અનુ-કંપતુ કંપત કંપન જોડે;
અભિલાપ વિલાસ ધર્યાં કંઈ મિત્ર-હરે ધરી ખત નચાવી ધરાન્યા,
તે હરને જ સરસ્વતીજનલ ચાહું મુજ આ રમતો રમી રહ્યાવા. ૨
- દાટ કરો ન કરો જન અન્ય નહીં મુજ થય પ્રિછે પ્રીત તેની,
તાળી પડાવી શુણ્ણ બહુ 'વાલ' ન વૃત્તિ લલાટ લખી મુજ એવી:
સ્નેહ તણા શુભ સામનુ ગાન રહુ હર-આગમ વૈદિક હું તો,
બ્રહ્મમુખેથી ખર્ચા રતિજન્મ જાણું શુણ્ણ તે મહિ, ત્રોત્રિય, તું કે ૩
- તે તુજ હર તણે હર પેગી રમી રચી ચિત્ર પ્રમેદપ્રભા, એ
હરશીવે મુજ હરની વૃત્તિ શું એ હિત ધારી રચી કવિનાને.
એ કવિતા ચોળાય હે તુજ ચંદનવત્ જની શીત સુગંધી
માળ જની લપટાય કુચુમની એ અભિલાપ ધરી ધરી અર્પાં. ૪
- એ કવિતા તુજ હરની વાત કંઈ તુજ આગળ કાઢીં હભી કહે,
નિજ તુજ શુદ્ધ સ્વરૂપ ખડા કરી મોહની તહારી થઈ થઈને રહે.
એમ સ્વયંવરથી વરીને તુજ હર વમે મુજ એ હૃદિતા,
એ અભિલાપ થઈ હર પહાર કરી-કર કોણ તણે વસવા? ૫

* સ્નેહમુદ્રાને આગે 'નિવાપાનલિ' છે, તે ત્રાપડી ઢાળી છે તે રૂપમાં પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય થયો તે વખતે લખેલી; તે પહેલાં સ્નેહ અને રતિના જુદા જુદા સ્વરૂપો ઉપરના કાવ્યોની માલા રચતાં રચતાં, એ બધા મહાકાવ્યોને માટે અર્પણના પદ્ય એકથી વધારે મહાકાવ્યો જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા, જેમાને એક હવે આપ્યો છે તે ઘણું જીને ૧૮૮૨માં લખેલો

રા. રા. ચ દ્રકાંત મંગળજી ઓઝા

રસમાળી કવિઓને

(હરિગીત)

જગવંદિની વાગ્દેવીના હે એકનિષ્ઠ ઉપાસકો !
 શશિશુદ્ધ વર સૌંદર્યના છો જીવનભરના આશકો,
 ઉણપ અમેને ભાસતી, ગાભીર્ય ત્યા અવલોકતા,
 કટુતા વિષે યે મિષ્ટતા પીયૂષપૂરે પરિપોષતા.
 સંસારની સર્વે દિશાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો,
 ને તત્ત્વસંગ્રહ સત્ત્વના ભદ્રાર્થ, ભાવે વાપરો;
 મૃદુ મલપતા સર ઝરણુમાં, બાગે બગીચે મ્હેકતા,
 બારીક આતરદષ્ટિથી પ્રભુતા પ્હોંતતી પેખતા.
 ઔદાર્યથી છલકાય ઉર, સ્નેહાદ્ર, સેવાશરુ છો,
 જગજ્જીત આગમના અગ્નયણ નેત્રનમણા નૂર છો;
 નિત્યે નિખાલસ, કમલકોમલ, અમલ, ઓર પ્રફુલ્લ છો,
 પ્રોત્સાહભર, સન્માર્ગ પ્રેરિત ગીતમા મશગૂલ છો.
 રાહત પૂરે વાતસલ્યથી સંતપ્ત દિલ સંતર્પવા,
 તત્પર રહેો છો સર્વને મધુરી મજાઓ અર્પવા;
 સુરતાજવન્ત બળવતા જ્યા આપ અનુપમ બંસરી,
 વિસરાય કલહકલાન્ત જ્વાન્ત, રહે છ શાત ઝરમરી.
 જ'જીર જગજ'બળની ના આપને સ્પર્શી શકે,
 ક્રમનીય કાવ્યજલકે જગે અંધાર ત્યા ક્યાથી ટકે ?
 ખુદમસ્તિના રસતાનમા મસ્તાન આકે જામ છો,
 પ્રથિવીપથિક સહુ રસિકના અંતર તણા આરામ છો.
 દોરો જગતના તંત્રને ત્યમ સદ્ય એ દોરાય છે,
 ઉપદેશના આદર્શ જે જનતા-નિગરને ગ્રાહ્ય છે,
 આદેશ ને ઉદ્દેશ ઉત્તમ જે ઉતારો કાવ્યમાં,
 એ ઉદ્ભવે સુખસાજ માનવજીવનના સૌભાગ્યમાં.
 અંતરઅમીથી ઉમળકા જે આપ આલેખો ભવે,
 રસધૂ ટકા, જન, હામના, પીતા ન તૃપ્તિ અનુભવે;
 પીલાય વધુ જ્યમ શેલડી આપે અભીષ્ટ મૌહાશને,
 સંસર્ગ યોગ્ય થતા વધુ સંગીત રમ્ય સુવાસને.
 અય શાયરો ! નરે ખુદામ્ બલકને પાનાર છો,
 સૌંદર્ય, શીલ સૌજન્ય, ને પ્રેક્ષવના આધાર છો;
 છો ઓલિયા, અહિયા ઈલાહી પ્રદ્મના ઉસ્તાદ છો,
 આખાદ રહેો મસ્તો ! અમારા જીવિતના રસસ્વાદ છો.

૫૧

૨૧. ૨૧. બિમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી.

ચંદાને

(દશિની)

શ્રમિત મરે જંઘુજેનેને પ્રસૂત કરી, સખી
સુખદ તુજ રસમીની રેસ પ્રસૂત વિરાગતી,
અધિક દિવસે આજે તંત્રી જરા ઝથુળી રહે,
સદય તુજ વાતસલ્યે હૈયું નવોદય કે લહે.

૧

હૃદયતણીં જોયેની સુખતી સુદર સરી જતી,
ઘટ ઘટ પ્રવેશંતી થાતી સુખંગલ લાગતી,
જગતજડના જુલુ, મ્હાલું મથવ પ્રદારમા,
નવલ ઉજમે ડોલું,—શ્રદા મ્હને તુજ વ્હાલમાં.

૨

તુજ સમ, સખી, ક્યારે વિશ્વે પ્રસાંખ્યદ નીવડું,
અતુલમુદ્દેશ ક્યારે ચિત્તપ્રસાદ હું રેલવું ?
નવ-નવનમા સત્યો અર્પી કરું મનરંજન,
દુષ્પિન ભગિની તે વીરના વળી ઉરસાવન ?

૩

તુજ ધવલતામા હું હૈયુ પડે પડ ઘોઉં છું,
પ્રિયતમ પિતાના કાર્યોને સુયોગ્ય બનાવું છું,
તુજ વદનની આકર્ષે છે પ્રમત્તગભીરતા,
સુખદુખ વિશે હું યે તેવો સમસ્થ બનું કદા ?

૪

સુગ હૃદયની ઉડી ઇચ્છા—પવિત્ર રહું સદા,
ઋણુ પ્રણયમા, ને વાણીમા બળે તુજ કે સુધા,
દૃઢતમ રહું કર્તવ્યોને પ્રભુકૃતિને વરા,
પરજનહિતે વાધે હૈયું સદૈવ સમુદન !

૫

(અનુદુષ્ટ)

પ્રેરણા આપજો ઓર કૈમુદી સમ ઊગળી,
શાત મીઠી વહે સંધે, યવની પણ દૂમળી.

૬

૫૨

૧ ૨ સુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત

આમંત્રણ

(રાસ)

રંગ રમવાને આવે હો રસિકડી
એ...આપણે હોડાવશું મોળે વધી: રંગ૦

વાંકી ચુંકી ખીણું ને ઉંડેરા કોતરા,
ખડખડા હુંગરા ને ચોવાડાં ખેતરા,
એ...તેના ડૂબશું આનંદે ઘડી: રંગ૦

છીછલા નાળા દડે ખળખળતા,
પંખી ચઢે સેસે આભ કલ્લોલતા,
આહિર ને ગોધણુ બન્ય હાલ્યાં ડોલતાં,
એ...ન્યાળશું ખડકોની પાટે ચઢી: રંગ૦

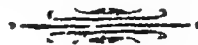
બાપુકી માલકીનાં ઘેટાનાં ટોળાં,
ઉતારી બિન તેના વણશું પટોળાં,
એ...નાચુકડી મોજડી મખમલ મઢી: રંગ૦

તૃણના કમરબંધ, તૃણમણિમાળા,
ઘાટીલા અંગે સોહે શાં રૂપાળા,
એ...પ્રોશું પ્રવાળ ને ચણોઠ્ઠી: રંગ૦

મુખિયા આહિરડાં નાચડા પાડશે,
ઘૂમરીએ ગાશે ને ઘેરા વગાડશે,
એ...રીઝે ને ઇંદરના ઘરની પરી: રંગ૦

મીઠી મળક મહીં વાતુંની ટાપશી,
ભડકું શિરાવશું ને ખાશું કદી લાપશી,
એ...પોચી શી ખીચડી ને દહિની કદી. રંગ૦

કુલેની સેજમહીં કુલેનાં પોઢણા
કુલેના પંખા ને કુલેના ઝોઢણાં,
એ...સુંઘવાને ખોતેરી કુલની છડી: રંગ૦

૫૪

૨૧. ૨૧. જન્મશંકર—લલિત

રસર્ષિ કાંતનાં સદર્શન

૧

શરણુ જ મને તહે લીધો ને અનુગ્રહ કે કૃપ્યાઃ
તુજ પ્રણયના રસ્મિ જેવા મને મુહૂરો મળ્યા
મુજ હૃદયના તારાયોગે ઝીલાવી રહ્યા ત્વરા—
પ્રખલ કરવા જો 'આવ્યા એ સખિ ! કવિ કાંત આ

૨

ટહુકી ધ્રુમતા લાડિલીના કલાપીની કુંજમા—
મૂરમયૂરના પેખ્યા પહેલાં રસરા સમાજમાં—
કરણુ મધુરાં દાવ્યે જેની મુહાય રસાર્જતા—
સ્વકીય પ્રણયે દાતા પૂજે જુઓ ! સખિ ! કાંત આ

૩

નિરખી તમને ' હૈર્મિલા ' મા ' સીતાવનવાસ ' મા—
' જીવનજલ 'ની ગીતા ગામ સદૈવ મુદાવિયા
લલિત કવિના મહારી જેને ગમી નમ પ્રેમની—
મુહૂરમણિએ કટ્યાણેચ્છા ઝીલો સખિ ! કાંતની

૪

લહરીમય કે કહે ગુંજે ! દગે વદને ઝૂલે
મનભર ન શું માધુરીએ ભર્યું જગતે રૂલે ?
નહિ જડી શકે જ્યા ત્યા જેની સખિ ! સુકુમારતા—
દીન અધીન એ અશુભીના રસર્ષિ જ કાંત આ

૧૯૭૮ વૈશાખ

જૂનાગઢના જન્મભીર્થે

૫૫

રા. રા. જયન્તીલાલ ચક્રભાર્ત લલિત:

રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ

(એ લાળા કાવ્યમાંથી પ્રથમ ખંડ, શ્લોક: ૧૮)

(અનુષ્ટુપ)

લોકના રામનો આજે યૌવરાજ્યાભિષેક છે,
વસે આનંદ મર્યાદા, સીતાને ત્યા વિશેષ છે.
હર્ષના સૌ પ્રસંગો એ દેવની કૃપા જ છે:-
માનતા વર્તતા સીતા સીતાની ગદ્યદક્ષિ એ.

(છંદવચ્ચ)

હર્ષસ્થ પેલા પ્રભુમદિરે તે,
ધ્યાનસ્થ ધ્યા એ ઘડિમા પડી તે;
પ્રત્યક્ષ હૈયે જગનાથ યાત:
આનંદ આનંદ રમી રહ્યો ત્યાં.

(અનુષ્ટુપ)

સીતાના મહેલમાં આજે માણસો ઉભરાય છે
હસે છે સર્વના હૈયાં હર્ષનો અવતાર છે.

(શિખરિણી)

એ છે ઉલ્લાસે પન્નિજન બધાં સ્વસ્તિક મડા,
ગુથે છે કો બીજા સુરભિ કુલની ગ્રેષ્ઠ ગ્યના;
કરે છે તૈયારી કુશલ જન સૌ તોરણુનણી,
દિસે છે જ્યાં ત્યા સૌ સમય રચતી કાર્યસરણી.

(અનુષ્ટુપ)

ન જાણે જનકીનાથ પ્રભાને શું થવાનું છે,
ક્યાંથી તો જનકી જાણે ધરીમાં શું થવાનું છે.

(ચાદૃશવિગીરિત)

સીતાના શુભ મહેલમાં દૃઢ થઈ શ્રીરામ આવ્યા ખરા,
કિંતુ કાંઈ ન બોલના નયનને નાચાં નમાવી ઉભા;
છૂટ્યો સ્વેદ બધે, વિવર્ણ બનનાં મોહું ય ઝાખું પડયું,
અંતઃગોક વિરોચવા બહુ મ' ન કિંતુ ન ચાલી રાક્યું.

(અનુષ્ટુપ)

સીતાને કેમ કેવાગે, બીરને, પ્રેમરૂપને,
દંત એ કારણે ખિન્ન મુદ્રા શ્રીરામની બને

(શાર્દૂલવિકીડિત)

જેતાં વેંત જ વ્યાકુલેન્દ્રિય બધી શ્રીરામની ખેદથી
પામ્યા ક્ષોભ અથાગ અંતર્વિશે સ્નેહાર્તની સ્નેહિની;

(અનુદ્વૃપ)

“ શું છે નાથ? પ્રભો શું છે? શો છે આ ખેદ આપને?”
શોકસંતપ્ત પૂછે છે સીતા શ્રીરામને હવે.

(ઉપજ્ઞતિ)

“ મુદ્દર્ત આજે અભિષેકનું છે,
નક્ષત્ર પુષ્પે ગુરુ ચંદ્રમા છે,
આનંદ આનંદ બધું રટે છે,
ત્યાં શોક આવો પ્રભુ શું ઘટે છે!
નથી ધરાયું કયમ છત્ર માથે?
ન નાખતું ચામર કોઇ આજે?
બંદીજનો કયા સઘળા ગયા છે?
કોઇ નથી સેવક કેમ સાથે?
પાળા પગે અત્ર સુધી પધાર્યા?
હાથી અને માવત કેમ ના'વ્યા?
જોડલ ચચ્યાર મહાશ્વ જેને
ન તે તહમારો રથ કેમ આજે?
દહીં અને માલિક્યુકત નીરે
તીર્થસ્થલોના કળશે ભરીને
ખોજાવતા આહ્વાણ કેમ આજ
નથી તહમેને ગ્રહશાંતિ કાજ?”

(માલિની)

વચન વિનય વાળા ઉચ્ચર્યા આટલા જ્યા
દડ દડ દડ ચાલી અશ્રુની ઉષ્ણ ધારા;
હૃદય મહીં ઘુંટાયો શ્વાસ ઝાઝો સૌંતાને,
કશું નવ પછી ખોલી ત્યાં શક્યા રામને એ.

(અનુદ્વૃપ)

કરીને એકઠું ધૈર્ય શમાની શોકવહિનને,
ધર્મયોગી મહા રામ સીતાને હળવે કહે.

૫૬

૨૧ ૨૧ જયશકૃં શુવનરામ જોશી:

ભાવોની ભરતી

(૫૬) *

ભાવોની ભરતી ઘૂમે રે !	૨૫.
ઘૂમે ઘૂમે ને જાગી ઉછળે,	
નહાનકડા હંયામા રેટલીક માય રે-	ભાવો૦
ગીતો ગ્રીણેરા લલકારિયે,	
તેના પડઘામા રાજિયા મુશાય રે-	ભાવો૦
બહાલી બજાવિયે વાસણી,	
હંયા ઉછળે ઉછળે ને મુઝાય રે-	ભાવો૦
રંગો લધએ ઈંદ્રિયાપના,	
મુખ દોરિયે ને વેદના ડોકાય રે-	ભાવો૦
સમાર શો ખારો ભાસતો,	
ક્યા ય ઉડીયે આત્મા એમ થાય રે-	ભાવો૦
જાળયે ઉડી બોમવાડીએ ?	
કે ચીરિયે સાયર, હાડાઇ રે-	ભાવો૦
ભમિયે ઉપાસંધ્યા સાયમાં ?	
કે લપાઇયે અ કે રચણીમાઇ રે-	ભાવો૦

* આશાસયો તે અમે આપિયા—એ હાજ

૫૭

જહેન જ્યોત્સ્ના સુકલ

મીઠી યાદ

(ખંડ શિખરિણી)

કદા મધ્યાહને કે

મધુરી સંધ્યાએ

કદા પીયૂષાણુ-કિરણ શિનળે સ્નાન કરતા,

કદા પુષ્પોદાને, કદિક રસકુંજે વિહરતા :

(વસંતતિલક)

સૌહર્દસ્નેહમય રમ્ય નિર્મર્શ જોતા,

માણ્યું મધુરું સહજવન યોગવેળા;

તેવું ન શું, પ્રિય ! ફરી કદિ માણવાનું ?

સ્વચ્છંદ શું કુદરતે નવ ખેલવાનું ?

કદા રાત્રીભરે

કદા બિપન્કાદે

કદા એકાંતે કે કદિક પ્રિય મિત્રો સહ; સખે !

દીધો લીધો રેડયો હૃદયરસ, ભીંજ્યા દિલ, સખે !

ભૂલ્યા કદીક નિયમો, તપ, ભાન ભૂલ્યા,

ક્યારેક સંગીતરસે જગ-જાત-ભૂલ્યા :

ક્યારેક કાવ્યસરિતે હુબિયા તણાયાં,

એવું શું એવું, પ્રિય ! ના ફરી માણવાનું ?

કદા હર્ષોચ્છાદે

કદા આનન્દોદે

તુમી સામાસામા નયનજલ તાપો શમવતા

અહા, માણ્યું કેવું સહજવન એ ધન્ય જગમા ?

એવા સુધન્ય હૃવને, પ્રિય ! યોગવેળા

આનન્દ એવ પર એવ હતા વહંતા !

—એ ભોગસ્નાન, પ્રિય રે ! ક્યમ વીસરાયે ?

ના શું મીઠો સમય એ શરિ વાર આવે ?

૫૮

શા. રા. હાથાભાઈ ખીતાંબરદાસ દેસરાસી:

ના શક્યો

(હરિજીત)

તારા પ્રભાવે તેજના મિટ માડી ન્યાળી ના શક્યો,
 તારી પુઠે ભમતું 'ધવાઘ હૃદય ખાળી ના શક્યો;
 તારો હજુગ બંદો બની દિનરાત નહી હું ના શક્યો,
 ઉભરા કરોડો હેતનાં દિવ ખોલીને કહી ના શક્યો.
 તારી અનોખી મસ્તી, ઓ ચમેલડી, સહી ના શક્યો,
 મનહરણી મારી ફાંકડી ગુણુ ગાઘ તારા ના શક્યો;
 મીઠી મદીરા પ્રેમની તારી હુ જિંદવી ના શક્યો,
 તુજ નાજને ઊડાવવા જરી તક હું મેળવી ના શક્યો.
 તરછોડીને મધુરી, જતી અટકાવી હુ તો ના શક્યો,
 આનંદ તારા વગર સુજ દિવનો ટકાવી ના શક્યો;
 અયિ જિગર, અયિ મુજ પ્રાણુ, તારો વિરહ સાખી ના શક્યો,
 મનમાં પડી ગઘ જે નિશા દુઃખકેરી ખાળી ના શક્યો.
 તારા મનોહર નેનને સરખાવી કે શું ના શક્યો,
 એ નેનની સેને મને થથરાવિયો બચી ના શક્યો;
 તારા પ્રણયના કોપને કેમે નિવારી ના શક્યો,
 નિશદિન તારી યાદ થાતી, વ્હાણિ, વારી ના શક્યો.
 તુજ ધ્યાનમા ગુલતાન બનીને ભાન રાખી ના શક્યો,
 દુઃખદેયણું ભૂંડું વિકટ તુજ માન ટાળી ના શક્યો;
 અન્યા ભવતું નહી સ્વપ્નમા, પણ વહેમ ટાળી ના શક્યો,
 તું તું જ મારી, ઓ ચમેલી, ટેક એ ભુલી ના શક્યો.

૬૫. ત્રિભુવન પ્રેમશક્તિ કવિ:

સોરઠા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. ગોરધનદાસ ગિરધરલાલ વહેરા)

(સોરઠા)

કિશોરવસ્થાળાં ^૧	જ	અવલમ્બન	ઝીડી	ગયા,	
સંસારી	સુખ	સાજ	અમરલોક	વહેતા	થયાં. ૮૧૧
સાવલલમ્બન	શૂન્ય ^૨	એકાકી	મુજ	આતમા	
પ્રભુ	પ્રેમનાં	પુન્ય	મળેલ	દત્તથો	માનતો. ૮૧૨
હેરી	વિષમ	જવાળ	મનુલોકે	પગ	મૂકતા
સાવ	કરી	કંગાલ	ચેતનને	શોષી	જતી. ૮૧૩
નિર્જન	ચેતનલીન	મનુજસંઘ	મૂકી	પરો	
એકાકી	દિલ	દીન	કુદરતમાં	જાતું	જરી. ૮૧૪
ત્યાં	તો	અતિ	આનંદ,	જૂના	સોળતીસમ, મહેને
ભીડી	અંગેઅંગ,	ચેતન	પુનઃ	જગાડતો.	૮૧૫
માનવ	મુડકું	માની	સ્પર્શનથી	છૂટો	થતો,
કુદરત	દીલોળની	વધુ	વધુ	તેમ	વધાવતી. ૮૧૬
આતશના	અંગાર	પદ	બરું	ત્યાં	જન
હુસદ	અપરંપાર	હુએ	જાડું	ચરચરી.	૮૧૭
કુદરત	સ્થાને	સ્થાન	વસંતકુલડા	વેરતી,	
જરીક	પદ	બરતા	જ	તૂમીએ	જાડું
પ્રથમ	ધાવ	ગંભીર	રૂઝાણો	નહોતો	જરી,
ત્યા	તો	છોડી	તીર	કાળે	બેઠા
નિર્મળ	રમ્ય	સુવાસ	કુદરતમાં	કેલિ	કરે,
ત્યા	આ	શ્વાસોચ્છવાસ	સદાય	સુખકર	છૂટના. ૮૨૦
સુયોગ	વગડાવાસ,	છંદિરા	કિસંગ	લે,	
—રાધાવરતો	રાસ	—મુક્તદશાસુખ	માણતો.		૮૨૧
બ્રહ્મવિદ્યાના ^૩	ભાવ	જાગ્રત	થાતા	જોગના;	
પાડે	પગલાં	પાવ	પરમ	પ્રેમના	પંથમાં. ૮૨૨
ભીને	નયને,	જાત,	દૂરથકી	દેખું	અધુઃ
કાતિલ	દરશે ^૪	ધ્વાન્ત	પુનઃપિ	છો	ને
બેઘું	ચક્રર	થાય	દુરિજનના	દેદારથી,	૮૨૩
—શી	રીતે	સ્હેવાય	રજનીપતિથી	રાહુને	૮૨૪

શ્રવણે ચમકા શ્રી વગનપ્રદારની વેદના,
 હેવાનેાની ફલ દરદગ દિલમાં સાલતી. ૮૨૭
 માનવ કંટક વાન દર દરી આ દેદધી
 લીધી વગડાવાટ ચેતનને સખ આપવા. ૮૨૮
 શ્રવણે મંગલ સુર કોઠિલા દલગવ દરે,
 ભરી અમી ભરપૂર દેદખાન બુલાવતી. ૮૨૯
 પંખી પારાવાર રમતા યોગી રસિકલા,
 દિલાવરી— દિલદારી મંગલ એવાં માલુતી. ૮૩૦
 ધનન ધનન ધણિયાળ' ધમ ધમ વાગે વૃધગ '
 જાલરના જાગુદાર ' મતાર સુરોડા છટતા. ૮૩૧
 નહીં વિશ્વના વાઘ અમરભોમના વાણ એ,
 છે રે એ સૌ સાદ સ્વર્ગપંથની સુચના! ૮૩૨
 મોરલી મીઠી વાય, મૃદંગ મીઠા તાન દે,
 દિધિસ્વર અલપાય' મુંગીધ્વનિ^૧ જરિ છૂટતાં. ૮૩૩
 જો ને જાડજમાળ ઉજ્જવલતા આભે તરે '
 દમકત વિધુતમાળ' વિમાન એવું જીતરે. ૮૩૪
 નંદનવન સમ બાગ ઈંદ્રભવન સમ ભવનમાં
 અમરસમા અંગાંગ વચ્ચે વનિતા કો પડી ! ૮૩૫

● ટિપ્પણ

૧ કિરોર અવસ્થા ૨ સાવ અવલબન શન્ય ૩ અલ્પવિદ્યા ૪ દૃષ્ટ્યો વટે ૫ આલાપે, આલાપ થાય ૬ શૂંગીધ્વનિ ગિરિતા પવનને માટે કવિએ વાપર્યું લાગે છે વગેરે, વગેરે

જે ચોપડામાથી આ ગોઝડા લીધા છે, તેમા ૧૧૦૨ સોરઠાની નકલ છે; વિષયોના મથાળા, કે એક વિષય પૂરો થાય અને બીજો આરંભાય તેનું સૂચન, કે એવું કશું જ છે નહીં, કવિએ એ બીજી વાર લેયા જ નથી: એટલે ઉપલા પસંદ કરતા સંગ્રહકર્તાએ અનુક્રમમાં કેરફાર કર્યો છે, અને બે છોડી લીધા છે, તે દર્શાવવાને દરેક સોરઠાની જમણી બાજુએ તેનો ચોપડામાનો જ આદ સુદેલો છે એક બે ઠેકાણે અર્થ પ્રમાણે ચાપ્પ, વાનિ, વગેરેનો પણ નિશ્ચિત કેરફાર કર્યો છે ટિપ્પણમા સચવ્યા પ્રમાણે બીજે કેટલેક ઠેકાણે પણ કેટલુંક વાચનારે વાંચે એમારી લેવાનું છે

૨૫. ઝ્યંબકલાલ મલ્લિકાર્જુન વિક્રમજી:

છપ્પા.

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર રા. રા. જીગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈય)

૧

પ્રભુની મોટાઈ કાઈ ગળેથી ગવાય નાહી,
લેખણે લખાય નાહી--કાલાવાલા કરવા !
પ્રભુને ભૂલવા નાહી કામ કરે શુભ કાઈ,
પ્રભુની સહાય સાહી,—નીકળવું કરવા !
પ્રભુતણા ઉપકાર ગણ્યા તો ગણાય નાહી,
પ્રભુગુણ સુઝે તેવા—ચિત્ત વિશે ધરવા !
કહે છે ઝ્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
વ્યવહાર કર્યા જાઓ પ્રભુ ન વિસરવા !

૨

પાપી પડે પ્રભુ તાઈ એક વાર કીધું નામ,
તેવા પણ ગયા તરી, એ તો વાત નક્કી છે:
અપવાસે હજગરે અનાયાસે કર્યા પુણ્ય,
તેવા પ્રભુ તાર્યા તમે, ખાતરી એ પક્ષી છે:
હું તો પ્રભુ તારાં ધણા ધરી ધરી નામ લઉં,
એકાદું તો સાચું હશે, એવી કાંઈ વક્ત્રી છે:
કહે છે ઝ્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
વ્યવહાર કર્યા જાઓ—તરવું તું—થક્ત્રી છે.

૩

તાવવાની તરખડ પ્રભુ તારે તણ દેવી
સહન ન થાય કળિ—યુગ દેરા જનથી:
ખીચડી ચડતી હોય એક દાણો દાખી જોતાં
ચઢી કાચી જાણાય છે તુરત એ કણથી:
તેવી રીતે લાલતણા એક દાણો દાખી જોજો
તારા તરફ છે કેવો તન મન ધનથી:
કહે છે ઝ્યંબકલાલ—પ્રભુ કૃપાએથી ખ્યાલ,—
તાવવાનું તજ, કહે વીનવી વચનથી.

કવિ થી દયાવાન.

શામળી સખી

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર તા. રા. નટવરલાલ હંમદારામ સુ. દેસાઈ)

(૫૬)

ધારી મનાવાને કારણે રે	મોહને મનમા વાન વિચારી;	
પ્રભુજી પોતે પધાર્યા રે	મુંદર રૂપ મુંદરીનું ધારી.	ટેક.
નવસસ વરસમાં, નવતમ જ્ઞેષ્ઠન,	સ્વરૂપનજો નહીં પાર રે,	
અંગ અંગ પ્રતિ આમત માધુરી,	શું વાળું મુંદાર !	ધારી૦ ૧
પીળી પટાળી પ્રેમદા, ને	માલ્ય કંચુકી દાળી રે,	ધારી૦ ૨
મુનિજનને મન મોહ ઉપજનવે	એવી આખ આછ અણિયાળી	
નખશિખગોભા શી પેર વરણું,	આઘાગુનો નહીં અંત રે	ધારી૦ ૩
અનુપમને ઉપમા શી આપુ,	પાર ન પામે અનંત:	
એવે અદ્ભુત રૂપે રામા	રાધા સમીપે આવ્યા રે,	ધારી૦ ૪
ચકિત થઈ વૃષભાશુનંદિની	ભાવ સહિત જોલાવ્યા:	
કયા, રૂહો છો, સાખ, કયા જાઓ છો,	શું છે તમારું નામ રે ?	ધારી૦ ૫
ભૂલ્યા સરિખા શુ શોધો છો,	કહો કોનું છે કામ ?	
શામળી સખી છે નામ આમારું,	ને વસિયે નંદગામ રે	ધારી૦ ૬
જોવાને અર્થે જશું અમો જ્યા	નટવર મુંદર શ્યામ:	
કામિની મન-કાષ કપટેહું આણું	નહીં તો નિશ્ચે એ જાશે રે,	ધારી૦ ૭
મુજ કરતા રૂપે છે રૂઠી.	દેખતા લાલ લોભાજો.	
રાધા કહે, સખિ, એ કારણ તમે,	ભૂલ્યા કદાપિ નવ કરશો રે,	ધારી૦ ૮
મળતામા મોહન ભુરૂં નાખશે,	પૂકળ પૂકળ પ્રરશો !	
આપણે સાચો સ્નેહ આધિયે,	લીજે પરસ્પર ફોલ રે,	ધારી૦ ૯
તમો કહો તે કહું અમો,	તમો પાળો અમારો બોલ:	
ફરી બોલ્યાના સમ ખાધા,	ને વચન પરસ્પર દીધું રે,	ધારી૦ ૧૦
પોતપોતાના મનમા જાણ્યું જે	ચતુરપણું મેં કીધું !	
આમા કહે, “ હું એ માણું તમે	શ્યામ સમીપે ન જાશે રે, ”	ધારી૦ ૧૧
સખી કહે, “ હું એ માણું તમે	તેની ઉપર ન રીસાજો,	
ના કલ્યા ના સમ ખાધા છે	તે પાળો વચન થઈશો રે: ”	ધારી૦ ૧૨
—એમ કહી નિજ રૂપ પ્રદાશ્યું !	જોતા જીવતી લાછ:	
પ્રભુએ પ્રમદા પ્રસન્ન કરીને	પ્રેમાલિંગન દીધાં રે,	ધારી૦ ૧૩
વિજેગતાપ ટળ્યા, અધરામૃત	જન્યો પરસ્પર પીધા	
છૂટ્યું મન, એકરસ થઈ બેઠા,	આનંદ ઉર ન સમાય રે;—	ધારી૦ ૧૪
એ દંપતીની દારી થવાને	દાસ દયો ગુણ ગાય:	

૨૧. ૨૧. હામોદર ખુશાસદાસ બોલાદકર :

ક્ષિતિજ

(તોટક)

રસચૂંબન ગોઠડિયો કરતા,
 ઉરથી ઉર મેળવાને વસતાં;
 કંઈ કાળ તણા પણ કાળ ગયા,
 અળગાં નહિ અન્તર તોય થયાં.
 અધિ ? બ્યોમવચ્ચુમતી બહાસભર્યા !
 તમ ઐક્ય અતુષમ ઉજવલ આ;
 હરખી - ઉર નેહભર્યો નિરખું,
 પણ કાંઈ રહસ્ય નહીં પરખું.
 કંઈ ગોઠ વસે તમ અંતરમા ?
 વળી મંજુલ મંત્ર કયો કરતા ?
 સ્વર એક કદી અવણે ન પડે,
 કંઈ ભાવ નહીં વદને વિલસે.
 દિનનાથ ભલે ભ્રમણે ભટકે,
 રજનીપતિની ગતિ ના અટકે;
 નહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
 નહિ મેઘ તણું મન વેગ ત્યજે.
 પણ સ્વાસ્થ્ય ખડૂ તમ અંતરમા,
 નહિ મીટ મળે પળ એક અહા ?
 તમ મંત્ર શુણી જન કોઈ જશે,
 ભય એ પણ અંતરમા ન વસે.
 પ્રણયી ઉરને ભય હા ! ન હશે !
 નહિ જે ઉરમાહિ વિકાર વસે;
 નહિ હેઠ ભલે જરીએ ફરકે,
 પ્રણયી ઉર તોપણ ગોઠ - કરે.
 વદને ન વદે પણ એ જ વદે,
 અવણે ન શુણે પણ એજ શુણે,
 જગથી અળગાં ઉર એ કમથી,
 સમજાવી રહ્યા શુચિ અન્તરથી.
 પણ પાર હશે તમ ગોઠ તણો ?
 તમ મંત્ર થશે કદિ પૂર્ણ ખરો ?

ઉર સ્વાર્થ નહીં, તદિં પાર નહીં,
 રહીં પાર શકે કલસિદ્ધિ મહીં.
 જગના સાહુ શાસ્ત્ર સમાપ્ત થશે,
 પણ 'પ્રેમપુરાણ' ન પૂર્ણ થશે,
 કંઈ વર્ષ પેરે વર્તી વર્ષ ગયાં,
 આધુરી પણ એ રહીં પ્રેમકથા.
 કવિઓ કહીં કાવ્ય અનેક ગયા,
 રસિકો પણ દેંદ્ર નિમગ્ન રહ્યા;
 પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
 નવલો-નવલો હજી નિત્ય રહ્યો.
 ઉર ભારતીનું નહિ ભેદ લહે,
 કવિ પૂર્ણપણે પછી કેમ કહે ?
 રહીં એકજ અંગ રમી જનતા,
 પ્રણયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા.
 ઉર એ તમ સંગતિથી સમજું,
 નહિ ભેદકુતૂહલ કાષ્ઠ - ભજું;
 રમગોહડીં એ જ ક્યો કરજો,
 હૃદયે કંઈ ભાવ ભર્યા કરજો.
 પણ સ્થાન અરે ! તમ ઐક્યતણું,
 નહિ ધાવનથી પણ મેં નિરખ્યું;
 કંઈ યત્ન કરૂં તમને ગ્રહવા,
 પણ દૂર જ-દૂર દીસો હસતાં.
 તમ મંત્ર - સમુ તમ મેલન એ
 રહીં નિત્ય સમીપ હો દગતે;
 અધિકાર હશે નહિ અન્તરને,
 રચલ સંગતિનું પણ કેમ જડે ?
 ઉરમા અભિલાષ ન એ ય ધરૂં,
 તમ પાર કદી ગ્રહવા ન કરૂં;
 રમભેદ અગમ્ય સદૈવ રહ્યો,
 પ્રણયી ઉરમા દિનરાત વહ્યો.
 લઈ શિક્ષણ કે તમ દર્શનથી,
 કંઈ પ્રેમમહત્ત્વ શકુ સમજી;
 રૂળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
 પછી અન્ય નહીં અભિલાષ રહે-

૬૩

અ. સૌ. કીપકબા દેસાઈ:

રાજા દશરથની અંતઘડી

(શાફ્તવિકીડિત)

“કૌશલ્યા, સખિ, આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે થયા—
પહેરી વદ્ધલ રામ, લક્ષ્મણ, વધૂ સીતા વને સંચર્યા !
પૂર્વે ચૈ ગયું ધોર કૃત્ય સુજથી, તે, હાય, આખે તરે—
સાધુ દમ્પતીની વરાળ ઉરની, હા દેવિ, આજે કૃણે !

૧

(વસંતતિલક)

હું ચૌવરાજ્ય પદ ભોગવતો હતો, ને
રાતે જ કાળ વહતો જમ સ્થાનસ્થાતે;
લેખ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હું,
ચિત્તા કરિ સુવરને હણી મોજ માણું.

૨

(ઉપનતિ)

જલે ભરાતો ઘટ હોય જવો
ફરે સુણ્યો ત્યાં કંઈ શબ્દ મેં તો;
હું મૂર્ખથી તે કળી ના શકાયું,
મહિષ ધારી ઝટ બાણ છોડયું.

૩

(અનુદુષ્)

‘ અરેરે ! ઓ હરી ! ’—એવો શબ્દ ત્યાં શ્રવણ પડ્યો,
બન્યો હું બહાવરો, દેવિ, દોડી સત્ત્વર ત્યાં ગયો.

૪

(શિખરિણી)

અને શું ત્યાં દીકું—દિગ્મૈંદ ખરે હું બની ગયો:
ખિચારો કોઇ લા કુમળો કદળી શો ઢગો પડ્યો !
પડ્યો છે ધા ઉડો, અરર વહતી રક્તસરિતા—
ગળામાંથી ખોલે-કરુણ વચનો, ‘હા ! થયું શું આ !’
‘ પિતામાતા મહારા મુજ વિણ અરે ખૂરો મરશે—
જમ વહેલા ઘો ને જલ, જલ વિના કેમ હવશે ?
પિતામાતાને લૈ તિરથ કરવાને નિસરિયો,
વિધિ રહ્યો ત્યાં તો,—હત વૃષતિ ! તેં આ હવહર્યો ?

૫

૬

(અનુદુષ્)

લીધા મેં અંક સુવાડ્યો, અંગોમાં કૈં વળી કળ,
ફરી ધર્મસ એ ખોલ્યો કબટે કાઢી ઝીણા સ્વર:

૭

‘ભલે મૃત્યુ થતું મહારું કર્મયોગે મહુ જને,—
અંધ માતાપિતા કિંતુ અરેરે ઘોર આ વને !
પ્રભો, સોપુ ત્હને ચિંતા તું માત્રો વિશ્વપાલક,
ધાર્યું તેં તે જ થવાતું, મિથ્યા માનવ હું’પદ

(માલિની)

મુરપતિગુણ ગાઇ વત્સ સ્વર્ગે સિધાઓ
શરમમહોં દુઝાડી આત્મ મ્હારો હૈયારો;
જલ લઇ પછો છાતુ વૃદ્ધતી પાસ મૂક્યું,
—“ ક્યમનહિ મુખ જિહ્વા કોણુ છેરે ? કહેતું !”

(સજિત)

હુઃખદ વાતને ક્રેલવી પડી,
જરક એ ગયાં સામળી છળી.
ખહુ ખહુ હું તો માર્દો માગતો
કરજારી વઘો આંસુ મારતો:—
‘ અરર પુત્ર તો ના શકું દઇ,
પણ રહું જ હું પુત્ર તો થઇ,
ગણું પિતાજનેતા સમા મદા
—વચનના ખરા રાઘવો મદા. ’

(અનુહત)

‘ આશાનંતુ તુટ્યો, રાગ, કહે શું જીવ્યું દવે,
અન્નણ્યા આધળા ધાતો રોપ ના ધરિયે લવે.^૧
કિંતુ કર્મ કરે જેવાં તેવા દૂલ જ સાંપડે,
લમા અમારી ના આસે, તું યે મૃતવાસે મરે. ’

(શાલિની)

ના-ના પીથુ અંધ યુગ્મે જ વારિ,
ના મતકારી યાચના લેશ મ્હારી.
નીસાસામા એ ય ત્યા પ્રાણુ ત્યાગે,
તણે સાથે કાય મેં અર્પો આગે.^૨

(અનુહત)

ધણા વર્ષ વલા, દેવિ, વીસરો એટ શાપને,
આગે વીસરો એ વર્ષો કરી એ જોઈ પાપને.^૩

(નિખરિની)

ખરે છે આ શય્યા નયન મુજ મૃત્યુતણી દવે,
અરેરે ભગ્નાગાં દર, તવ દવે શાન્તિ ન લવે.

૧ સ્વ પદા ૨ આગનાં ૩ એ દુઝાડી ૪ પાપને ૫ હુનાગ, છેક જ નિરાગ.

“ક્ષમા અમારી ના ચાલે તું યે મુતવાંસે મરે”

૨૫. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.

અર્જુનઆરતી

(કાન્તમાલાને માટે મોકલનાર રા. રા. સંતોષરામ દેવશંકર ભટ્ટ.)

(આરતી)

જય ચૂરમેશ્વર ચાહક, જય લાડબટલ,
મહારથી મહાનસના, અરજ મુણેા ઝટલ—જય દેવ! જય દેવ!
પ્રસિદ્ધ લડુકપંથ, છે થેપલી માતા
સેવન કરતા થાતા અતિ રાનામાતા—જયં
મુણી ચૌરાશી નામ હરખજ બહુ પામો,
આગળના બે દેશ જમવાનું વામો—જયં
અધમોદ્ધારણુ માટ રરતો રાખ્યો છે,
ત્રિપિંડીથી ત્રણ લોક મોક્ષ જ દાખ્યો છે—જયં
એક થકી દશ પાત્ર લાડુ દાળ વિના
આપ જમો છો પ્રીતે કુંડળાયુત ધીના—જયં
વીજે અર્ધાહાર આપતણો જાણું,
પાણી પી પચ્ચીશે ભરો ફરી બાણું—જયં
પાપક શાક અધાણું જમવા નહિ રાણ,
શુણી “વિગ્રોતે લાડુ” માગો છો ગાણ—જયં
ધીંગાણું ઘણી સાથ ખાય ભરી કરતા,
પ્રસાદ નવ રે પાછળ ચિંતા નથી ધરતા—જયં
ચાનાં પૂર્ણાહાર તાણુ કરે કોઇ,
પાંચ જમો છો પ્રીતે નેથી રહું મોહી—જયં
પપાળાને પેટ ઓહીયાં કરી ઉઠો,
થેન સહિત નયણાધી આપ અધિક ત્રુટો—જયં
પાચન પગમા થાય એ શક્તિ ભારી,
જહરાગ્નિના બળ પર જાઉં બલિહારી—જયં
મોદક વાર ત્રિપિંડી તિથિનું મન કચ્છે,
પરમેશ્વરને ભજતાં સદજ ઉદર ભરશે—જયં
આ આગતી જન કોઈ લાડુ જમી ગાશે,
અર્જુન તો નહિ થાશે, યૌવન લંબાશે—જયં
નૂન સાકરની સાચા માસ શ્રાદ્ધ આવ્યો,
ગોધૂમપૂર્ણા નિર્વિએ મદિમા પ્રમરાવ્યો—જયં

૬૫

૨૧. ૨૧. દેસળજી પરમાર

વિષાદ છાયા

(અનુક્રમ)

અણુના ઢગલા ઊડી આવરે અવકાશને,
 સ્મૃતિની ડંખમાલાઓ રીળવે રસ-આત્મને.
 સારી થે સૃષ્ટિ આ હૈયે ઉત્સવે રમતી હતી:-
 ગઈ એ!-એકલા 'હું'ની શી ભયંકરતા રહી '
 પડ્યા આ સહસા પથે ઓળા ઘેર વિષાદના,
 અટૂલું ચિત્તપંખીડું દેખે લેશ ન સાંતવના.
 કુલકું તુટનાં એક સૂતી નિસ્તેજ પંક્તિની,
 અધૂરા સ્વપ્નની સંગી જ્ઞતાં મહારીય એ ગતિ.
 વાયુવટોળને કાપે ભાગ્યું છેક વિમાન જો '
 કઠંગા કટકા લાખ ફૂટા ને હેતુહીન હો '
 અનિદ્રા ના, સુષુપ્તિ ના, ના આ અંતર-જગતિ,
 પ્રેમના પ્રાણ વિહોણી આપે ગળતી જતડી.
 સૂર્યની તેજધારાઓ વર્ષતી સ્થિર નૃત્યમાં,
 વધે ઘટે શમે પાછી જાગે નિયતિચક્રમાં.
 જાણું જો જાંચકા આજે કાલે રમ્ય ઉજાસ તે.
 ઘડીના સૌ વિકારો એ: મહારો નિત્ય વિકાસ છે.
 પૂરવા કંપનાસૃષ્ટિ વધતી આત્મ-રિદ્ધિમાં
 મથું છું હું સુખે દુઃખે સાચી જીવનસિદ્ધિમાં.

૬૬

૨૫ નમંદાશંકર અભુરામ ભટ્ટ

શાપસંપ્રમ

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર રા. રા. ત્ર્યંબકસ્વામિ અભુરામ ભટ્ટ)

(વસંતતિલક)

આ તરફ મળુંલ રવે રમતું વહેળું,
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
મેદાન લીલુ વચમા પડયું વિસ્તરેલું,
ઉંચે હિમાલયતણા શિખરો શુભાખી.

(અનુષ્ટુપ)

મુગંધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુરં મધુરં ક્યાથી વિહંગો પણ ગાય છે

(શાદૃશવિઙ્ગિત)

આવી ત્યા મૃગયુગ્મ બાલવયથી સાથે વસેલું ચરે,
ખેરે ઝાકળખિંદુડા તૃણચક્રી, માનદ ફૂટે ફરે;

(સ્વચર)

ગ્રીવાભંગે નિહાળી અવર ગમ અને ચિત્તમાં દર્શ પામે,
શૃંગો શૃંગોનો સાથે ભરવો ભરવોને થાય છૂટા, ઉગામે.

(અનુષ્ટુપ)

થયો ભિન્ન મનોભાવ તણાયા રસરેલમા,
બદલાવા ધોંમે લાગી કીડા આ રતિખેલમાં.

(ગિખરિણી)

વિલોકીને દૃક્યો વિકૃતિવિવશ સ્પર્શ કરવા
ખરી ત્યાથી લાગી અસમ જવથી ફાળ ભરવા,
પડ્યો પૃથ્વે આ યે ઝટ પ્રિયતમાને પકડવા,
નથી દેતો છેતું અધિક હતું તેનાથો પડવા

(અનુષ્ટુપ)

અજ્ઞાતયૌવના એ તો લલ્લન પામતી બાલિકા
કેમલાગી હતી જેવી મુકુલિત શૃણુલિકા.

(શાદૃશવિઙ્ગિત)

દોડી નીર ઝરા તણે જરો જરી મેદાન ઝાડી વિશે,
વારંવાર પ્રદેશ રમ્ય કરતા આવેલ પહાડી વિશે;
નાખી પાછળ દષ્ટિ તો હજી સુધી પીછો નથી છોડતો,
દોડો મારનવેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી દોડતો.

(અનુષ્ટુપ)

સુકુમાર બિચારી હા ! એ તો થાકી ગઈ હતી,
નિરુપાય પછી ઊભી સ્વસ્થાને જ રહી હતી.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

અવિરત્ત ધમથી બહુ હાકતી,
શરમ ને ભયથી કંઈ કાંપતી;
નિકટ આવી ઉભો મૃગ કૂલતો,
વિનયથી મદની મહોં ઝુલતો.

(અનુષ્ટુપ)

ભય સંકોચ ને લજ્જા થયું સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
સસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યા ઉભયે સ્નિગ્ધસોચને

x x x

(અનુષ્ટુપ)

સુસવાટ થયો મોટો ઘટામા દૂર આડની
ને પડ્યો પડ્યો એતો તળેટીમહોં પહાડની.

(શિખરણી)

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસચક્રિત,
પડ્યો ત્યા તો નીચે નર વિકલ નિઃશ્વાસસહિત;
કલેબ્રું વીંધાયું શરપતનથી કૃષ્ણમૃગનું,
શકાયે ના જોઈ અહહ ! ડયની દૈન્ય દગનું.

(અનુષ્ટુપ)

સોહામણો શિકારી એ આડીમાહોંથી નીકળ્યો
ઉનાવળે પદે એ તે મૃગયુગ્મભણી વળ્યો.

(શાદ્દંકવિક્રીડિત)

મૃત્યુહાર સમીપ એ હરિણોને નિઃશ્વાસ નાખી જીવે,
જો કે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી, અસ્પષ્ટ તોયે રવે;
આસૂ જાય વહ્યા ભયી નયનથી ચોધાર, તે કે લહુવે ?
દેખી ધીરજ વ્યાધનું હૃદય આ ભેદાઈ જાતું ખુવે.

(અનુષ્ટુપ)

તૂટતા ત્યા રહ્યો જોઈ છેલ્લા શ્વાસ જ ખેંચના,
ગઈ જામી અને તેના અંતમો તીવ્ર વેદના;

(વચસ્ય)

‘ કરી શરે આ મૃગનું વિદારણ
થયો અરે દંપતીનાશકારણ;
વિચાર કીધો નહિ મેં નરાધમે,
અર્નગ જોયો જ નહી કુરંગમે !

મને ધટે છે મરવું ના સર્વથા,
 ન પામશે આ શમ દૈયું અન્યથા;
 સદૈવ ઉજ્જ્વાલ અરે પ્રભાળશે,
 છપાયુ છાતીમહી નેત્ર બાળશે "

x

x

x

(વસંતતિલક)

" દુઃખાબ્ધિમા પ્રયિત્તપ્રાણુ દરી હુખાવી-
 તારી પ્રિયાતણી ચન્ને સ્થિતિ આર્ત આવી '
 કારી ક્યો જખમ તીરથો કાળજમા--
 રે પામજો મરણુ તું પણ આ દશમા ' "

(મદાક્રાંતા)

' જતા જતા નર સહ સતી શાપ આપ્યો પ્રચંડ:
 પાપાત્મા આ મમ સદશને એ જ છે યોગ્ય દંડ ! '

x

x

x

ભગી જોતા નવ કશુ દીર્ઘ, હસ્ત મૂક્યો કપાલે,
 'સાચુ' શુ આ ?-ખખર ન પડે-કે ઠગ્યો ઈન્દ્રજિતે. "

(અનુપ્રદુષ)

ગરકાવ વિચારોમા માડયુ ત્યાથી જવા હવે,
 લૂછતા સ્વેદના ટીપા શશાકવંશમંભવે ર

(વસંતતિલક)

આ તર્ફ મજુલ રવે રમતું વહેણું
 સામે ભય કર અગોચર ગીચ ઝાડી,
 મેદાન લીલું વચમા પડયુ વિસ્તરેલું;
 જાગે હિમાલયતણા શિખરો રુપેરી ૩

દિપ્તિ

૧ હરિણીની ઉઝ આર્તિના અસહ્ય દગ્ય તળે હુખી ગયેલો, શિકારશ્રમથી થાડેલો, શિકારી
 જંગલ વિષાદમાથી સરીને અન્નણુતાં ન થડી નિદ્રાવરા થતા તેને સ્વપ્ન થયુ, હરિણી નાણે તેને
 શાપ દેતી હોય એમ તેણે "દુઃખાબ્ધિમા " એ શ્લોક સાભળ્યો છેલ્લા શખેડો સભળાતા તેને પોતાને
 એમ પણ લાગ્યુ, -ખરે એ જ નહારા જેવાને યથાયોગ્ય શિક્ષા, પણ તે પૂરો નાગ્યો. ૨ આ
 શિકારી કાણુ ? રાત્ર પાણુ, અંટવંશી ૩ પહેલા શ્લોકમા ગુલાબી-પ્રાત કાલનાં, અહી રુપેરી, અંટ
 જગી ગયો હતો

આ કર્તા વિસ ૧૯૩૦મા જન્મી ૧૯૫૫ સુધી જ જીવ્યા હતા એમણે આટલી ન્હાની ઉમરમાં
 પણ ધણી કવિતાઓ લખી હતી પરંતુ તેમાની ઘણીખરી મોત પહેલા થોડા વખત ઉપર પોતે જ
 કાઢી નાખી હતી. મણિલાલ નમુલાઈ, હરિલાલ હર્ષદ દ્રુવ આદિ તત્ત્વીઓના વીનવણાથી તેમને
 જે મોહલેલી અને તેમાથી એમના માસિદોમા જે પ્રકટ થવા પામેલી તે ઉપરાંત કોઈક જ રહી
 હશે એ સર્વનો સમ્રાટ પહાર પડવાનો છે

* * પ્રવૃત્તિ યદ્યુતે કથં પણ કાન્તમાળામા ન લેણુ, અપ્રકટ જ છાપણુ, એ નિયમ તોડીને પણ
 આ કવિતા અહીં છાપણ કરી છે, કાન્તકૃત વસંતવિજય સાથેના એના સંબંધને લઈને.

૬૭

૨૧. ૨૧. નાગરદાસ અમરજી પડયા:

કુન્તી અને દિવાકર

(અનુષ્ટુપ)

‘ આવશે દેવ, હુહિતર, મંત્રજપ કર્યા થકી ’,
પીડતું એ મુનિવાક્ય બાલાના મનને બહુ.

(મદાકાંતા)

ધીમે વાયુ ફરફર વહે વિશ્વની પાખ હાલે
વિકાસીને વદનકમલો સૂર્યન્થોત્તિ નિહાળે;
વીત્યું દિવ્ય સ્મૃતિ જગવતું સૌખ્યભીનું પ્રભાત,
આનંદેથી અધિક વિકસે અંતરે પ્રાણી માત્ર.

(શિખરિણી)

ઉભી બાલા હમ્યે ધડિ ધડિ વિચારે મન વિશે-
કદાપિ શુ એવું મુનિવચન સાચું હઇ શકે!
અરે, આદિત્યો શું કદિય મનુ-આવાસ ઉતરે ?
અને એ તર્કને લથુ હૃદય વારી નવ શકે.

(અનુષ્ટુપ)

પરિણામ વિચારે ના, શાંતિ શકાતણી અહે,
કુમારી મુગ્ધ બાલા એ સહસા કાર્ય આદરે.

(વસંતતિલક)

સ્નાને પવિત્ર થઇ આસન વાળી બેસે,
ભાનું તણો પુનિત મંત્ર ધીમે જપે છે,
પૂરો હતો નવ થયો જહિં મંત્રજપ
ત્યાં તો ધર્યો હૃદયમા ભયનો પ્રતાપ.

(શાફલવિકીરિત)

વાયુ સ્તંભો ગયા, જલો સ્થિર થયાં, પત્રે ય હાલે નહીં,
વ્યાપ્યું કેવલ તેજ તેજ સમ્રાજ, આ તે થયું શું અહીં !
મંડેલાઇ સમસ્ત તેજ ક્ષણમા બાલાતણા વાસમાં;
તેજસ્વી જન કે ઉભો જઇ દિસે મુગ્ધાતણી પાસમાં.

૬૮

(શિખરિણી)

મિયાયા નેત્રો જે સહન કરો એ તેજ ન શક્યાં,
છુટયા અંગાગેથી અપરિમિત ખિંદુ જલતણા.
ભુલી આત્મા જાણે નિમિષભર ખાલા જડ બની,
શ્રુતિ ચક્ષુ હૈયે વિકલ પણ સંસાર ત્યજી નહી !

(અનુપ્રપ્ત)

જોઈ એ સ્થિતિ મુગ્ધાની સવિતા સાતવના કરે,
મધુરી વાણીથી શુભ ખાલાને મંત્રદાન દે.

(ઉપજાતિ)

કંઈક કાલે ભય દૂર થાય છે,
લજ્જતણા વર્ણુ મુખે ભરાય છે,
ના તે લહે કે' સુરમંત્રમર્મને,
તેણે શ્રુતિ એ મધુરી જણાય છે.
વાતાયનેથી જરિ ખહાર જોતા,
પુષ્પો ખોલેલા નજરે પડે છે,
કેલિ તથા ગુંજન ભૂંગ કેરું
મદોર્મિને પોપણ દે અનેરું.

(દ્રુતવિલખિત)

રવિ વદે, “ અલિ, જો કમળો બધાં
વિકસતા નિરખે પ્રિય ભૂંગ જ્યા;
કમલિની, રસપાન કગવની-
બ્રમર આ હું ઉભો અધોરો બની !

(અનુપ્રપ્ત)

મુગ્ધતા તજી, મુગ્ધોણિ, હૃદયોર્મિ વહાવો દે,
આમંત્રિત અતિથિના અંગાગે રસ છાપ દે.”
ખોડી ત્યા શું શકે મુગ્ધા લજ્જતવર્ણી ઉભી રહી,
યૌવનોર્મિય ઉછળી દેવદટિ કળી રહી.

(માલિની)

કદિ ન અનુભવેલો ભાવ હૈયે ભરાય,
અમ રસ ક્યલિથી એ અંગમા ઊભરાય,
અધિરુદ્ધ તેજે અનુ ખિંચ સોલે,
હૃદય ધબક જાણે સુદરીવલ મોરે !

(પુષ્પિતાગ્રા)

જડ દગ ચળકયા સ્મિતાશુહાસે
રવિ દગ તેજ વિશે વહ્ના વિલાસે;
અમર પાણુ બન્યો અધીર લુબ્ધ
કર યુગલે લલના ગ્રહી વિલુબ્ધ.

(ઉપનતિ)

ચંદ્રાનને રંગતરંગ ચાલે,
વિલોલ શા લોચન મત્ત મ્હાલે;
કપોલકંઠે ક્ષત સામસામા
થયા, ગયા, થૈ મધુરી છટામાં.

(અનુષ્ટુપ)

આખરે અધરો બેના એકમેક રહ્યા પીડી,
હૃદયો જે હતા બે તે એક ભાવે ગયા ગળી.
મહતા સર્વ ભૂલીને લધુના પ્રેમને વરે,
ધન્ય! કુન્તિ મહાભાગે! સૂર્યનું હૃદયે હરે!

૬૮

૨૧. ૨૧. “પશ્ચિદે”

સોનબા

સાત સાત બાઇ તો પરદેશ ગ્યા 'તા,
ધરડેરા માખાપ કાશી ગ્યાં 'તા,
ભાઇની મારેલી ખહેનડી,
બોલકની રંગેલી ચૂદડી,
વગડામાં સોનબા એકલા ।

(અનુષ્ટુપ)

કાશીક્ષેત્રે કરી યાત્રા કર્યાં બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણી,
ધણાં યે પંથને કાપી થયા પાસે સ્વગામની.

(વસતતિલક)

રસ્તે હતૂં અખડ ખેતર વામ બાજુ,
ખૂણે હતૂં વડનું વૃક્ષ વિશાળ તાલું,
તાપાર્તના સકલ તાપ શમાવવાને,
ઊભૂ ઉદાર છવતૂ શુભ છત્ર બાણે.
તેના પુરાણ પણ સુદર થાળ પાસે,
એકાદ બે ઉપર ડાળ દંધ ઉભેલો;
કારુણ્યમૂર્તિ સમ આક હતો ઉગેલો,
જે સ્વેતપુષ્પ ઝુમખાથી હતો ભરેલો.
મધ્યાહ્નનો સમય હાલ થઇ રહ્યો 'તો,
આકાશમા શિર પરે ગવિ જૈ રહ્યો 'તો;
ને તેથી તાપ ઉકળાટ અતિ થતાં, ત્યા,
થાકેલ એ સ્થવિર વૃક્ષ તજે વિસામ્યા.

(હપ્તજિત)

થડે અટેલી દિન કાઇ ખેડો,
સમારો લીધા પછો દોરો લોટો,
સૂતા કુવાથી જલ ખેંચો લીધું,
તૃપાર્ત બેઝે મધુરું જ પીધું
તૃપા શમી, શાંત થયા, છતાં એ,
સ્થાને ચતા વ્યાકુલ તો જણાએ,
સ્મશાન શું આ સ્થલ ભાસતું હા'
ન્યા દાહ દીધા પ્રિય પ્રેમીઓના

સંખ'ધોં કે શબ્દ કરે વિલાપે,
 દુઃખી સ્થિતિ વણવતું બળાપે,
 એવા અહીં કે ભણકાર વાગે,
 છાતી વિશે શો અરરાટ ભગે ।

(હરિણી)

વટતરુ રહે ? ફૂવાના કે રહે જલ ? ખોલમાં
 ગરોળ વિસમ્યા પારેવાના હશે શુ વિલાપ વા ?
 વટ ઉપરના પ'ખી દુખે ફરી ફરો શું લવે ?
 અરર રડતું થાળું આ કે શું આક-તરુ રહે ?
 ઘડિભર કરી એવી એવી ઉરે કંઈ કલ્પના,
 કઠિન પણ એ હૈયાં જૂના જીવે નવ સાતવના;
 નયનજલના વૃક્ષગાલે સર્થા દ્વય બિંદુડા,
 અધર ધરડા ધીસુ તો યે વદા-‘મુજ સોનબા ।’

(મદાકાંતા)

એ જોડાને આતિ પ્રિય હતી સોનબા એક પુત્રી,
 સૌથી છેલ્લી, પ્રિય પણ બધાથી પિતામાત કેરી;
 પૂરેપૂરા ઉભય ઉરનાં લાડમા ઊછરી એ,
 ભાઈ આઠે તણું વિવિધ ને કોડીલી ચાકરીએ.
 યાત્રા કાળે વડોલ નોકબ્યા તે ક્ષણે ચૌદવર્ષા,
 આજે વીત્યા ઉપર વરસો એ વધુ સોનબાનાં,
 બાણે વૃદ્ધો ગૃહ પુર્ણ જઈ લગ્ન લેએ જ તેના,
 એ માટે તે યુગલ હૃદયો નિત્ય ચિંતા કરતા.
 શું બાણે એ નર્થો જગ પરે સોનબા આજ પુત્રી,
 શી રીતે એ કલપો જ શકે કે અહીં એ દટાઈ !
 ના ના છૂપી પણ જગતમા ઊઘડે કૈંક વાતો,
 છૂપા પાપો અકળ વિધિએ થાય આપે છતા તો !
 વૃદ્ધા ઊઠી ગઈ સમોપ ત્યા આકની, ને પછીથી,
 પુષ્પો ફૂળા જરઠ કરથી સ્પર્શવા જેવો લાગી,
 શબ્દો ત્યા તો કરુણ કરણે સાબળી ધૈર્ય હારી,
 હૈયે ત્રૂટી સ્વર વળી લોંધા પુત્રી કેરા પિછાની.

સાત સાત ભાઈ તો પરદેશ ગયા 'તા,
 વરડેશ માળાપ કાસી ગયા 'તાં,
 ભાઈની મારેલી બહેનડી,
 ભોભઈની રંગેલી ચૂંદડી,
 વગડામા સોનબા એકલા ।

(મહાકવિતા)

શબ્દે શબ્દે શ્રવણ કરતી સ્તંભતી ચોંટી વૃદ્ધા,
 બોલે આશું ? કવણુ ? ન કળે ! આલિ હા ! સોનળા કયા !
 ત્યા તો વૃદ્ધે પણુ કર જરા આક્રુષ્ટે અગ્રાણે,
 એ વાચા, એ સ્વર પરિચયે તે ય પૂરો ઉઘાયો.
 બે યે વીલાં હૃદય સમન્થા સોનળાનું અનિષ્ટ
 બને ઉઘ્યા ઝટપટ જવા ઘેર, ને બળવાને
 પૂરેપૂરું શિર પર હતું જે કંઈ તેહ કટ,
 —ત્યા તો વાયુલહર ધ્રુજતી હિચરી વાણું સ્પષ્ટ !

(શિખરિણી)

અરે માઠી તહાં કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
 લડાવ્યા જે લાડો નહિ ભુલું પિતાશ કદિ ઉરે;
 થઈ મોટી સૌના ઉરપર હતી કોમલ બની,
 કસાઈ ના કાયા તમ સહ તણા સ્નેહ અતિથી.
 તમે ને એ અંધુ વડોમ અસિયા સાત, પછોથી
 રહ્યા હું ને અંધુ લલુતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
 વધૂએ તેને તો કળવો કળવી આજ ભરવી
 ભભાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ ફૂર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દોષા અધુશ્રીએ સલા સહ કટ તે,
 મૃદલ કરથી કાણે બેઠે વલા જલ કૃપથી,
 વગર રસીએ એકે એકે વલા, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
 દિવસરજની બેઠે ગાળે દબ્યા દળણા મથી.

(અનુક્રમ)

ગૌરીના વ્રતમાં આપ્યું બાબીએ ચીર પ્હેરવા,
 સડામુખે ગર્ય કાષ્ટ કહે બાબી, 'ધૃત દોષ્યુ' આ.'

(ઉપનતિ)

અને ગુન્હે એ શિર મેલી ભારે,
 અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી સારે,
 ખીજે ભરાઈ ધુધવાઈ બ્રાતે,
 કલ્યું પ્રિયાને, 'દહ દંડ કહે તે.'

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વહો અધમ, “ આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી. ”
અરર વદતા એવું એની ન જીભ તુટી પડી !
અરર મુજ બાતા કેરી યે મતિ ગઈતી યુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરો શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યા કરો વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
મને અંધુ ભાભી ઉભય મળો છુંદી પુરો કરી.

(અતુષ્ટપ્)

ખહેનના રક્તથી રંગી અંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટ્યું દિલ રડે અહીં.

સાત સાત લાઈ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
ધરડેશ માખાપ કાશી ગ્યા' તા,
લાઈની મારેલી ખહેનડી,
ભોળધની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનબા એકલાં.

જે જે વીલાં લલ્ય સમજ્યાં સોનળાનું અનિષ્ટ
 બને ઉઠ્યા ઝટપટ જવા ઘેર, ને બાળુવાને
 પૂરેપૂરું શિર પર લઈ જે કંઈ તેલ કટ,
 —ત્યાં તો વાયુલલર ધુળતી ઉચરી વાપ્યો સ્પષ્ટ!

(ગિજરિણી)

અરે માઠી ત્હાં કદિ જ નહિ વાતસલ્ય વિસરે,
 લઠાવ્યા જે લાડો નહિ ભુલુ પિતાશ કદિ ઉરે;
 થઈ મોટી સૌના ઉરપર હતી ક્રોમલ બની,
 કસાઈ ના કાયા તમ સહ તણા સ્નેહ અતિથી.
 તમે ને એ બંધુ વડોમ ખસિયા સાત, પછોથી
 રહ્યા હુ ને બંધુ લઘુતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
 વધૂએ તેને તો કળવો કળવી આજ ભરવી
 ભભાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ કૂંર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દોંધાં બધુચીએ સહ્યા સહ કટ તે,
 મૃદુલ કરથી કાણે બેઠે વહ્યા જલ કૃપથી;
 વગર રસોએ એકે એકે વહ્યા, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
 દિવસરજની બેઠે ગાળે દબ્યા દળણાં મથી.

(અનુક્રમ)

ગૌરીના વ્રતમા આપ્યું ભાભીએ ચીર પ્હેરવા,
 સૂઝામુખે ગર્યુ કાઢ કહે ભાભી, 'ધૃત ઢોળ્યુ' આ.'

(ઉપનતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
 અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી સારે;
 ખીજે ભરાઈ ધુધવાઈ બ્રાતે,
 કહ્યું પ્રિયાને, 'દહં દંડ કહે તે.'

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોણે ભવાન્તરવૈરિણી,
વહો અધમ, “ આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી. ”
અરર વહતા એવું એની ન જીભ તુટી પડી !
અરર મુજ બ્રાતા કેરી યે મતિ ગઈતી છુટી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણુ કરો શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યાં કરો વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણુ છુંડી,
મને બંધુ ભાભી ઉભય મળો છુંડી પુરો કરી.

(અતુષ્ટપ્)

ખેનના રક્તથી રંગી બંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા ક્રોડ ભાભીના, દાટયું દિલ રડે અહીં.

સાત સાત લાઇ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
ધરડેરા માઆપ કાશી ગ્યાં' તાં,
લાઇની મારેલી ખેનડી,
ભોળધનૌ રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનખા એકલાં.

(મંથાલા)

શબ્દે શબ્દે શ્રવણ કરતી અંબતી ચોઈ વૃદ્ધા,
 જોલે આશું ? કવણુ ? ન કળે ! આદિ દા ! સોનળા દયા !
 ત્યા તો વૃદ્ધે પાણુ કર જરા આક્રમણે અગ્રાગે,
 એ વાચા, એ સ્વર પશિયતે તે ય પૂરે વાણે.
 જે યે વીલા હૃદય સમજ્યા સોનળાનું અનિષ્ટ
 બને ઉદ્યા ઝટપટ જવા ઘેર, ને જાણવાને
 પૂરેપૂરું શિર પર હતું જે દંધ તેડ દટ,
 —ત્યા તો વાયુલદર ધ્રુજતી દિવ્યરી વાણી સ્પષ્ટ !

(ગિજિગી)

અરે માઠી તહાઈ કદિ જ નહિ વાતસલ્ય વિસરે,
 લડાવ્યાં જે લાડો નહિ ભુલું પિતાજી કદિ ઉરે,
 થઈ મોટી મૌના ઉરપર હતી કામલ બની,
 કસાઈ ના કાયા તમ સઉ તણા રનેદ અતિથી
 તમે ને એ બંધુ વડોભ ખસિયા સાત, પછોથી
 રહ્યા હું ને બંધુ લલુતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
 વધુએ તેને તો કળવો કળવી આળ ભરવી
 ભાભાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ કૂંર આરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દોષા બંધુત્તીએ સલાં સઉ કટ તે,
 મૃદુલ કરથી કાણે બેઠે વલા જલ કૃપથી;
 વગર રસોંએ એકે એકે વલા, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
 દિવસરજની બેઠે ગાળે દબ્યા દળણા મથી.

(અનુકૃપ)

ગૌરીના વ્રતમાં આપ્યું ભાભીએ ચીર પહેરવા,
 સૂડામુખે ગયું કાષ્ટ કહે ભાભી, ‘ધૃત ઢોળ્યુ આ.’

(દયનતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
 અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી સારે,
 ખીન્ને ભરાઈ હૃદયવાઈ ભાતે,
 કંચુ પ્રિયાને, ‘શઢ દંડ કહે તે.’

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વહો અધમ, “ આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી. ”
અરર વહતા એવું એની ન જીભ તુટી પડી !
અરર મુજ ભ્રાતા કેરી થે મતિ ગમતી બુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પાણુ કરો શકી કાર ન જરી,
બધી થે મારી ત્યાં કરો વિનવાણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
મતે બંધુ ભાભી ઉભય મળો છુંદી પુરો કરી.

(અનુષ્ટુપ્)

ખેનના રક્તથી રંગી બંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટયું દિલ રહે અહીં.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
ધરડેરા માળાપ કારી ગ્યા' તા,
ભાઇની મારેલી ખેનડી,
ભોળઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનખા એકલાં.

૬૬

રા. રા. પરમાનંદ મલ્લિકાર્જુન ત્રાપજીવર

વસંતની કોયલોને

(ગિમ્મ "દિગ્ગમ")

કોકિલ ! વેળ ખાયજો !

જલદે અનિલ ઝમોળજો !

મધુરમ બરી,

મુઠ મન ધરી,

કિરમા અમી રસ ટોળજો !

જન કેક દુ ખાગ્ધિમલી ડૂળી ગયા,

મગ્નાશયી કહુદળ છવનપથે થયા:

ત્યા કિંગતા સુપ્રભાત જેવી, આશને અગ્નિદાવજો !

પ્રિય કોકિલા ! ત્હુજ દૂળનથી, મુઠ મનસદનમાં ડાવજો !

વાસ નિ વાયુ બ્હાય છે,

પરિમળ વહી પ્રસરાય છે,

વન ડુલ ડુલે,

મઃભર ઝૂલે,

જગ રમ્યતા સુહાય છે;

કર વતનરંગ-હિમંગથી છલકાય છે,

ધ્વજ વિજયનો પ્રહ્લાડમા શરકાય છે;

તેમા રસાળની ડાળથી, ત્હું મધુર સ્વર જકારજો !

પ્રિય કોકિલા ! ત્હુજ દૂળનથી, ઝલુરાળને સતકારજો !

દેવી દિશા હિમંગથી-

રંગી અનેરા રંગથી,

સરસર મરે,

જગપટ પરે,

ઓપી પ્રભામય અંગથી;

રાચી રમે રામે અનુપ વિલાસથી,

અગ્નિવિમળ, જળસ્થળ કરે ચોપાસથી;

દેવીનણી પદતાળોમાં, સ્વર તાલ ત્હારો ગ્રેરજો !

પ્રિય કોકિલા ! ત્હુજ દૂળનમાં, મધુ દિવ્ય સંગીત રેલજો !

નંદનવનેથી ઉતર્યા,
 દેવી વસંત પ્રભભયો;
 રસ રેલતા,
 નભ ખેલતા;
 ઉદ્ધિ તણા ઉદરે સર્પા,
 પદ્મોષ જનમન, ગગન તટ વ્યાપી રહ્યો,
 રસપૂર્ણતાના કિરણે, રવિ વિશ્વમાં દીપી રહ્યો;
 તું કંઠનો મંજુલ ધ્વનિ, ઉલ્હાસપૂર્ણ વહાવજે !
 પ્રિય કોકિલા ! તુંજ કૂંજનથી, અર્ધોરસ ઉરે ઉછળાવજે !
 શિશિરને હંશાવતી,
 ગગનાંગણે છૂપાવતી,
 શીતતા હરી,
 લલિતા ભરી;
 જગને વસંત દીપાવતી,
 રસ ચેતને જો ! દિવ્ય ન્યોતિ ઝળહળી,
 તરુ, પક્ષવો, ફૂંજો, લતાને કળ વળી;
 ઉત્સાહ નૂતન પૂરવા, મધુરવ તહીં રેલાલજે !
 પ્રિય કોકિલા ! તુંજ કૂંજનથી, મૃદુતા બધે ફેલાવજે !
 સાહિત્ય સંગીત અંગનાં,
 ગુંજારવો હા ! ભૂંગના;
 મધુરસ ભરે,
 રસબસ કરે,
 કલરવ મોહા વિહંગના,
 આશિર્વાચનથી સૌ વસંત વધાવતા,
 નિજ રવથડી રનેહાર્દ્રભાવ જગાવતાં,
 કવી રતોત્ર દિવ્ય વસંતનું, તુંજ ઉર્મિઓ ઝળકાવજે !
 પ્રિય કોકિલા ! તુંજ કૂંજનથી મનુહર્યને અગકાવજે !
 પ્રેમી અરે ! રીખાય છે,
 અંતર દુઃખે દુઃખાય છે;
 નીર ખુબ ભરી.
 નયને ઝરી;
 કુમળા હૃદય કરમાય છે !
 આશા નિરાશા મધ્ય પ્રેમી લટકતા,
 ઝખ્ખી જિગરમાં દુઃખ કંટક ખટકના;

દુઃખી લક્ષ્મીના દુઃખના મંતાપ તું વિમરાવજો !
પ્રિય કોઠિલા ! તું જ દૂનનમા, પ્રભુપાર્વતી પ્રસંગવજો !

મુદ્દ અમ લક્ષ્મીમાં છાઈ દે !

મંગીત રસ યમ પાછ દે !

મધુરવ બરી,

અમીરસ ઝરી;

આનંદકેરી વધાઈ દે !

સૌ જનહૃદયને પ્રેમપાન કરાવોને,

તું જ ટહુકડે શાન્તિ અનેરી ધરાવોને,

સ્વર્ગીય મંળુ સ્વરચક્રી, જગમાં મધુરતા આવજો !

પ્રિય કોઠિલા ! તું જ દૂનનથી પ્રભુતા પ્રદાસ પ્રદાસજો !

૭૦

૨૫. આણંદશંકર ત્રેમશંકર શાસ્ત્રી

ચિત્તસ્વભાવ

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર રા રા અમૃતલાલ આણંદશંકર વૈદ્યશાસ્ત્રી)

(૫૬)

હરિણ મન માઈ રે ભવાટવીમાં બટકે
 સફળુણથી બાંધુ રે ત્યાથી પાછું છટકે ! દ્રુવ.
 યૌવનનું અંધાઈ ભારે તેમા શું દેખાય ?
 સન્મારગને સાવ તજીને વિષય વિષે લપટાય
 હરિણીની સાથે રે રમે લાખો લટકે ! હરિણ૦
 મૃગતૃષ્ણા દેખીને તરસ્યું જળ પીવાને જાય
 હડિયું કાઢી હેરાન થતા પણ પાણી ક્યાથી પીવાય ?
 હજી હડકાયું રે જીવે ને ક્યા અટકે ! હરિણ૦
 લીલું ખડ દેખી લલચાણું આંખ મીંચીને ખાય,
 પાણી વિનાના ઉંઠા કુવામા પડતા પછી પસ્તાય,
 વેલાને વળગી રે અધર ઊંધું લટકે ! હરિણ૦
 ભારે છલંગ નિસરવા બાહિર તેમ વધૂ સપડાય,
 કોટિ કંટક કાયામાં ભાગે આવ પીડા હાય હાય !
 સુખ ક્યાથી પામે રે-કાટા રગ રગ ખટકે ! હરિણ૦

૭૧

૨૧. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર:

વિરહનું આંસુ

(૫૬)

કયા ય હિ થરપેઃ નવ મ્હારું, રે પ્રભુ, હું તે કેમ જિગર ઠારું.^૧

ઝરમર ઝરમર આ ઝી રહે છે વાદળિયુ હિર બોળાં;
મંદ મંદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વળી મળી ટોળાં:- પ્રભુ ૧

ફળે કોકિલ ઘડિ ઘડિ વિસમી અધિક અધિક રટિયાણું;
મ્હોર કળી ફુલ સ્નિગ્ધ વેલ તરુ વહે ન વહે મદ વારુ:- પ્રભુ ૨

સધ્યા, તુજ આ ભભક અતેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે,
મુતતુ દુરંગી વત્સલુ ગેલતી સ્મૃતિસણુકા મળકાવે:- પ્રભુ ૩

હાય! દિવસ આવો જ હતો એ માઝે આમ ખીલી'તી
અમે ચાલતી તે પછી હજળા નદીવાડે પીધી'તી - પ્રભુ ૪

છે એ સંધ્યા, નદી, ખગીચો, એ જ દુરંગી, કોકિલ,
એ સૌંદર્ય'અમી પણ-જાતાં એક-અન્યુ વિખ કાતિલ.^૫

પ્રભુ હું તે કેમ જિગર ઠારું રે કયા ય હિ થરપે નવ મ્હારું.

* ટિપ્પણુ પૃના, ૧૯૧૭, ફાગણ માસનું માવહું સહવારે કરા સાથે, પાછલે પ્રહરે અને લગલગ સંધ્યાકાલ સુધી આવલુના સરવણિયા જેવું

થરપે, તૃપ્તિ પામે કલિયાનારી બગનોમાં આ શબ્દ જોવામાં આવે છે, કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ ભૂલી હોય —મદ, આમોદ;વાટુ, રુચિક સાંઝે, સાંઝ પણ

૭૨

કવિશ્રી બાલણ :

કાદંબરીમાં પ્રકાશતો અનુભવણનો ઉત્સાહ.

(કાન્તમાલા માટે મોક્ષનાર રા. રા. કેશવલાલ હ. ધુખ)

(૫૬)

ચંદ્રાપીઠ દીઠું ગતપ્રાણ, પૃથ્વી પરિચું મૃત નિર્વાણ.
 દેખી સહસા 'આ શું?' કહિ, ધૂળિ તંન, વિરહિ વધુ દહિ.
 હાંધિ મુખિ પડિ તે જિહા, મદલેખાધ્ર જાલી તિહાં.
 પત્રલેખા જોધ અડવડી; મૂર્છા ખાઈ અવનિધ પડી.
 મદલેખા ધ્ર કરિ આક્રંદ, દીન ધામણી દીસિ મંદ.
 'હા હા નાથ?' કરી નિરોધ, સ્વામીના મુખ સાહામું જોય.
 કાદંબરીનિ વલી સાન. નિશ્ચલ મૂઠ થઈ રહી સ્થાન.
 રાના મુખ ઉપરિ મુખ ધરી સ્તંભી દષ્ટિ રહો સુંદરી.
 નીસાસુ જાણી વીસર્યું અથવા ક્રોધ તે ઉપરિ કર્યું.
 અરુણ વદન જાણી શું રાશી રાહુ રહ્યું છિ પૂરણ ગ્રસી.
 પરશુમ્હ છેદી વલ્લી જિમ, અધરપલ્લવ કરમાણા તિમ.
 જાણી શું લિખી પૂતલી, સ્ત્રીની ચંચલતા ધ ટલી
 એ દેખી સખીની રીતિ મદલેખા ધ્રમ જોલી પ્રીતિ.
 જોલી, સખી! કા થઈ અચેત? અકસ્માત કે વલયુ કેત?
 નવિ જોલિ. આમૂ નવિ પડિ. રીધુ જન્મ્યુ તુઝ હ્રદઅડિ.
 ક્રાંતિ અતિશિ ભર્યું તડાગ, તિમ કાટશિ તે સહન્નિ ભણિ
 એહ સાંભલી મદિરા માર. ચિત્રરથ છવી ગં કરિ?
 કુલ ખેદના, જાણુજી, નથી, તૂર્નિ ઘણું શું કહીધ કથી?
 એહવા વચન હૃદય માહિ વસી કાદંબરી જોલિ કાષ દસી.
 ગિહિલી! એ શી કિલિ છિવાણિ? હૃદય કિલિ ણટિપાપાણુ?
 વજ્રસાર એ કિમહિ નવિ દ્રવિ; ક્રાંતિ પરિનાં દુ.ખ અનુભવિ;
 જે જોધ આ દુ.ખની જાલ સહઅખડ ન થયું નતકાલિ.
 છવિધ તેદનિ માત નિ તાન; મરણું તુ કુદુ નિ શી વાન?

* રાગ વિરાડી, એન્નાલી તાલ

સહીરો આત્મા નિ પરિજન મરતા મંભારવા નહિ મંન.
 પાપ્યું વલ્લભ તાજું શરીર એ આધાર ધ્યુ અિત ધાર.
 જીવંતા તુ સુખનંબાગ, મુદ્ધ અનુભવનુસંગોગ,
 તે હં પામી છું એકાંતિ બહુ પ્રકાંતિ દુઃખની ગાંતિ.
 માહારિ અર્થિ આવતા રાય પ્રાણુ છાડ્યા; મોટલી કાય.
 ભાર એ વહુ મુજ શિરિ ધ્યુ; માહારુ આત્મા અનિ મુરુ કર્યુ.
 જુ હં હવિ સદન આદર, તુ તા આત્મા હવડિ દર.
 પિણિનિ રવગિં ચાલતા માય ' રોડિં તુ અપશુદ્ધન થાય.
 સુમુરિ જનતુ જોઈ નાથ હં દરગિ જાઉં છું સાથિ.
 આનંદની વેલા જુ ઠમ, હજીવ માહિ રોડિં દિમ ?
 હજીવ જં રોવાનું દાન ? સધત્રાં દુખ ગયાં મુજ આન.
 માહારિ અર્થિ છાડ્યા પ્રાણુ તે સાથિ દરવું પિયાણુ,
 તુ નિ શું ગિલિલું એ કહ્યું ? રોવું મુજ મન માહા નવિ ર્યું.

(૫૬)

આજ જીવવું તેહ મરણુ રે, મરણુ તે જીવિત જાણુ,
 રતેહ કાંઈ મુજ જં હુધ તુ તે એણી પાર આણુ,
 માહારુ વાહાણુ હો એકજુ પરિ જાય ?

જીવી તૂ સુખ ભોગવું, જુ એહાંત સૂચ્યુ કાય ? કુવપદ.
 તુ તૂં તે પિરિ કરજે, બાઈ, જમ માત નિ તાત
 માહારિ શોકિ પ્રાણુ ન છાડિ, તેહવી કિહિજુ વાત, માહારુ
 સહીરો પરિજન જે ધરી આવી સૂવું દેખી નિ રાય,
 તેહવી પરિ તૂં કરજે, બાઈ, દુખી ન થાઈ કાય. માહારુ
 આગણિ આખાવૃક્ષ સુત જે, સજની, થન માહા ધરજે;
 માધવી લતા સંધાતિ તેહનુ વિહિવા ચીંતઈ કરજે. માહારુ
 ચરણુ તલિ મિં અતિ લડાવ્યુ અશોક મુંદર વાન,
 કાનિ ધરવાનિ પણિ અર્થિ રખે ચૂંટુ એક પાન. માહારુ
 માહારી ઊછેરી માલતી, તેહના પુષ્પ જ જેહ,
 દેવાચંનનિ અર્થિ લેજ્યો અવરિ મ લેશુ તેહ. માહારુ
 આમ્રવૃક્ષ જે સ્વિષ મિં રોપ્યુ, એહનિ પાણી લેજ્યો;
 ફલ થાઈ તિમ યત્ન જ કરજ્યો; તેહ તાણુ શલ લેજ્યો. માહારુ
 મંદિરિ માહારિ જે ઊશીસિ કામ તણા પટ મૂઠ,
 તે લેઈ નિ કાઢી નાખજ્યો. દ અ રાખતી મૂઠ. માહારુ
 પંજર માહિ જે શુકે સારિકા કાલિદી પરિહાસ,

એ બાપડાનિ મેહેલી દેનયો. ધમ્મં ગ્રામ વનવાસિ.	માહારૂં
નકુલિકા નામિ જે હરણી સૂતી મુઝ ઉચ્છંગિ,	
તેહનિ તૂં ખૂલિ બધસારે. અતિ છે સુંદર અંગ.	માહારૂં
બાલ હરિણુ મિ જે પાશ્યુ'તુ, મેહેલુ કિલી તપોવંન.	
હંસ મરિ નહિ તિમ મેહેલવળુ સર વાપી જલ ધન.	માહારૂં
કીડાપર્વત જે તા માહારુ, કરને તાપસ શર્ણિ.	
બ્રાહ્મણુનિ તાં દાનિ આપને, માહારા જે આભણુ.	માહારૂં
વીણા માહારી અતિ જે વાહાલી, તે તૂં ધરને, બાધ.	
યથાયોગ્ય વિહિચી નિ આપને, બીછ જેહ સન્નધ.	માહારૂં
હં આ દેહનિ ચદન ચરચી સારી સવિ શણુગાર	
વાહાલાનિ કંઈ વલગી નિ મેહેલૂં અગ્નિ મુઝારિ.	માહારૂં

૭૩

૨૧. ૨૧. “ રાજગુન ”.

છેલ્લો ચુકાદો

(ગઝલ)

આજે ગણી ત્હારી કૃપાનું પાત્ર હાથ હવે ગ્રહે છે ।
વીતી ગયેલી વાતની યાદી હજી આ દિલ દહે છે.

ત્હારી કસોટીના બધા દરિયા તરી હું પાર આવ્યો ।
એ જુલ્મની ફરિયાદ કરવાનું હવે બાકી રહે છે.

ભોળા બિચારા આશકો, શનરંજના લાચાર પ્યાદા,
ત્હારા તરંગી દાવમાં કદમે કદમ જાપમો મહે છે.

આશા નિરાશા એક કરી એ રાહમા હું ચે ભમ્યો 'તો,
સ્મરણો થતાં તેના હજી આ નયનથી ઝરણા વહે છે.

x

x

x

x

પાપણુ હલી સ્મિત વિસ્મયે છેલ્લો ચુકાદો દાખવે છે:—
એ આશકોની રીત-લો ! એમાં મહુને તું 'શુ' કહે છે !

૭૪

૨૧. ૨૧ મંજુલાલ રણુછોડલાલ મજસુદાર

રમણીય અચપણ

(અનુક્રમ)

નદીની લેખડો સ્હામે, ઝૂંપડી એકલી હતી:
આગણે રમતી બાલા, નાયતી ખેલતી હતી.

(વસંતતિલક)

સંધ્યા સલૂણી, કંઈ તારલિયા ઝગે છે,
“પી, બાપુ! પી,” શ્રવણ એ અચકાય શબ્દ:
ન્હાનુંક એક દીસતું મૃગંલું રૂપાળું,
ને પાસ છે રમતિયાળ કુમારિકા એ.
અંગાંગ કેમલ, સુકેમલ શીંગડીઓ,
ખાતું હજી નવલ કુંપળ મંજરીઓ,
ન્હાનો હતો કુસુમ-મંડપ લા લતાનો,
બાધ્યું થડે ધુધરીમંડિત દોરડીએ
બાલા નીચે નખી પછી પગ ટેકવીને
મહોમા ધરે કવલ બોજનના ધીમેથી:
પંપાળતી દિલ લીસું કર ફેરવીને,
ભાડુસમી પરમ બાલ થકી જમાડે.
એ આમ બાલ ભરી ન્યા ખવરાવતી’તી
પેલું કુદે ધડી ધડી પુંછડી દલાવી.
‘પી, બાપુ! પી’ ફરી વદી મધુરી મિઠાશે,
ને રાત રમ્ય રટતું ફરી ખેલ હોસે.
ખાલી ફરી જલ બધું જતી’તી જ બાલા,
વાદા નચાવી તિરછા દગ લોલ દોર્ધ:
થોડા ભરી ડગ વળી અટકી ઉભી એ,
ઘેરા અગમ્ય મુખબાવ તરી રહ્યા કે.
કેં પહીક, કેં ફિદરથી ગભરાઈ બોળી
પાછી ફરી દરિયુ પાસ ઉભી અધીરી:
લકી ગરીબ નયનો નિજ પાલવે ને
ખોળા મંદી લઈ પુછે મૃગને દયાથી:-
“શુ થાય બાપુ! કેઈ ખેલ, તને શુ થાય ?
કા દોરડી પ્રતિ પગે તુમની તણાય ?

અસ્વસ્થ છું ? તુલ્ય નથી અથવા જ લીધું ?
 ' શું થાય આજ, ક્યમ છે મુખ વ્હીલું વ્હીલું ?
 તું આવ ગેશ, દિન એ બૂલી તું ગયું કે-
 ખીન્ન દનાં ધાય બહુ નહીં રેહરીએઃ
 ત્યાં કે દીઠું દર થઈ તુજને પિતાએ
 તું એકલું બરહતું હતું ન્યા નમાયું !
 લાવ્યા હને ધર ભારી અનુકમ્પથી ને
 (તુજ ધન્ય એ દિવસ હો') મુજનું થયું તું !
 તો કા પછી અહીંથી આથડવા જવું છે ?
 વા કંઈ ઓછપ દીએ મુજ મૃદુપામા ?
 જોને ભલા ! દિવમમા ત્રણ વાર લાવું,
 પામે વહે ઝરણ ત્યા થઈ નીર એકબુંઃ
 દુર્વા તુપાર બાની તું કરતું ચરે ન્યા,
 હુ લાવતી ગરમ દૂધ નણો કટારો,
 હાવા થશે તુજ ગદાં બલવાન ગાત્ર
 જોડીશ ત્યાર પછી હું મુજ ગાડલીએ.
 ઓરાડીને જીલતી એક પછેડી અંજો
 જોવા જવા નદીતટે ઉગતો દિનેશ.
 કા તું અધીર-ઉદ્ધીવ બની જીવે છે ?
 માની સુંવાળી હુંકે-સોડચળ સાબરી છે
 તોશન કે ગગડતી વરપા—ઝડીના
 કે કે ખીન્ન સ્મરણથી હબકી જતું તું ?
 મા ખહીશ, બાપુ ! નહીં બાધ કરી શકે કે,
 તું છું સુરક્ષિત અંહી જુપડી નજીકઃ
 કા આરડે ? પ્રતિપણે ક્યમ દોર તાણે ?
 સુધ જ, સહવાર પડતા કરી હું મળીશ,"
 -એવે ખણે અરર સિંહ કરાલ કાળ-
 ઓ ગર્જના થઈ અરણ્ય બધું ધ્રુજે છે !
 ધાયેલ સિંહ અહીં-ત્યા વિદ્યો કરે છે,
 ને કે શિકારી તાણું ઝૂક પુઠે પડ્યું છે.
 " ઓ આવશે, અરર બાપ ! પ્રભુ બચાવે ! "
 એ એકમેક વળગે ધરી બાથ કંઠે
 બાલા છળી, મૃગલુ ખહીકથી ચરચરે છે
 બને લપાય મુખ દાકી જ ઓઢણીમા.
 એવે થયો મુસવનો શરનો ધસારો,
 ત્રાડી પડ્યો ધૂધવનો વનરાજ સિંહઃ

ખૂબો બધી વનમહીં ઘડી મ્હાય ફેલી
 ને પાછું ત્યા થઈ ન્હું સહુ શાન્ત શાન્ત !
 આકાશમાં ચમકતી હતી ચન્દ્રલેખા,
 ચોપાસ શાન્તિ નભધી વરસી નહી છે;
 ત્યા કામડી લઈ ખભે હતું આવતું કો
 જ્યા એકમેક વળગ્યાં ધરી બાથ કઠે.
 ઢંઢોળીને કહ્યું, “ અત્યા ! ક્યમ બહી ગયા છો ?
 હું બાણું કેમ અહીંયા બહુ વાર લાગી:
 ચાલો હવે, વન થઈ સહુ ભો ગયો છે,
 ચાલો હવે ઝુંપડીમા જઈએ નિઃશંક. ”
 ચાલ્યાં ત્રણે પિતકની કરતાં જ વાતો,
 મૂતા નજીક કરી તાપણું ત્યા હુંકાણું:
 બાલા અને મૃગની એક પથારી કાઢી,
 કિન્તુ હજી ઉંઘ મહી ચમકી ઉઠે એ.
 ઉગ્યુ સહવાર નવચેતન અર્પતું કૈં,
 જાગ્યું બધું વન અને મૃગ બાલિકા થે,
 ગૈ રાતની બહીક સમૂળી ભુલી ગયું છે,
 ચોપાસ ત્યાં કુદતું એ દુરવા ચરે છે.

(અનુષ્ટુપ)

ધમે ના કોઈની ચિંતા, મૃગ તો દોહતું થયું;
 બાલાના સ્નેહવાસથ્યે, સઘ મોહું થઈ ગયું.

૭૫

૨૧. ૨૧. મૂલશંકર હરિનાંદ કવિ :

જેમાં નિર્દોષ ચમકશેઆ બહી પડી પ્રકૃતિખોળે રાત ગાળે છે અને
સહવારે પાછી માતાને જઈને મળે છે.

એક મનદર સાજ ઉતરતીતી,
રવિકરસુરખી ઉર ધરતીતી,
સુરધુનિજથુ ઝરમર ઝરતી ઝતી
આકાશે તરવતીતી.

એક પંખિણી કલરવ કરતીતી,
મધુભર તરુવર પર ફરતીતી,
સુકુમાર સુકલગોટા સરખા મધુગ
નિજ ખચલાને અનુમરતીતી.

એક અનિલલહર યરયરતીતી,
વનકુલ પરિમલ પાથરતીતી,
શીતલ સ્પર્શે સ્પર્શે શ્રમ હરતીતી,
વસુધા પર વિસ્તરતીતી.

એક લલિત સરિતા સરતીતી,
રેતીપટ પર પસરતીતી,
વાયુ વેધા તટકુમ્ભો
નિર્મલ જલવેણીમા ભરતીતી.

તે વેળા નાજુક ચમકશેઆ ફરતીતી,
હગમગ હગમગ હગ ધરતીતી,
નદીમાં છબ્બખિયાં કરતીતી,
આછે જલે કિતરતીતી.

એક માછલી જલમા તરતીતી,
ખાલા યરતી તરવરતીતી,
હસતી હસતી ગ્રહવા ધસતી
અવર પલ ખાલા વિસરતીતી.

એક મીઠી વેલ પમરતીતી,
આછી ઝુલઝટિ ખરતીતી,

પ્રુખ ખોળે બગતી બગતી ખાળા
મૃદુતર જલપગ ધાવરતીતી.

એક છીપ નદીનળમા ચળકે,
જળખળકે રંગઝરા ઝળકે,
હલકે હાયે હાં સુકુમારી,
પલકે પલકે મુખડું મલકે.

છીપ જલકૂલ મલ વાતો કરતી
વળી વાળુની મૂઠી ભરતી
હલતી હલતી વાવલતી
નચવતી મુખ તેમ તેમ અલકવેણી ઝૂલતીતી.

ઉઠતી, પડતી, ફૂટી ફરતી,
ધરતી માને ચુંબન કરતી,
નાળા પાડી ખિલખિલ દસતાં,
ઝોચિંતી મા સાંભરતીતી.

આતુર નગરે યોગમ જોતી,
આબ્યા નયને અમુલા મોતી,
આઘા પાગં હગલાં ભરતા
ધરતો મારગ ન શકી ગોતી.

કરી કરી માડીને સભારે,
ઝો બા! ઝો બા! મુખ ઉચ્ચારે,
પોકારે વળી વળી, - ગુણે કોણુ પણુ ?
ચૂડે કોણુ એની વ્હારે ?

થાકી જગજનનીને બોળે
સૂતી બાળા હૈયે બોળે,
નિદ્રાપંખાળે, તારા ચોટી કરે,
વનાગનાઓ વ્યજન દોળે.

(અનુક્રુપ)

વિસ્મૃતિ નિમિરે ટૂંપી સૃષ્ટિ સારી શમી ગઇ,
રાત્રી ઝમઝમી ચાલી મીઠે વહેને વહી ગઇ
વિમલ ચમકશેઆને આચ આવી ન રાતમા,
નાજનું ઝુલસી માતાને પુત્રી લાધી પ્રમાનમાં.

૭૫

૭૬

રા. રા. મનહરરામ હરિલાલ મહેતા;

શારદાભુવન

(રામજી દે)

અત્ર વાતાવરણ પરમ આનંદનું,
 પ્રકૃતિ હસી રહી.
 સર્વ કો વસ્તુઓ ત્યાગી માયાતણાં અવરણ
 સચ્ચિદાનંદ રૂપે પ્રકાશે અહીં.
 સર્વ છે ન્યોતિમય રહિત છાયા થકી.
 સુંદર શુભાળ ને મોગરા જૂથ ને બાધ ને
 પ્રકટતા નિત્ય સૌરભ અપાર્થિવ અહીં.
 કોઠિલા ડૂંગતી વિરલ ગંગીત અહીં ધૃશ્વરી.
 અત્ર છે કો ન નિસ્તેજ કે દુઃખિણી,
 કો ન કષ્ટ કે દુઃખડો,
 સર્વ સૌંદર્ય ને સતત યોવન વડે યુક્ત
 તેજસ્વી પાવક સમા.
 નષ્ટ આશાતણી અહીં નહીં વેદના,
 ફિકર ચિંતા અને હૃદય-હોઠે ના,
 અહીં ન અંસાર સંતાપ છે,
 અહીં ન દાશિયનું પાપ છે,
 શોક કે રોગ નહીં,
 કોઈ યમદંતે ભોગ નહીં,
 અલ્પજીવી જરાયુક્ત કો વ્યક્તિ નહીં;
 પ્રકૃતિ અત્ર વર્તી રહી સર્વથા
 સર્વને સૌમ્ય મીઠી જનેતા સમી.
 સ્વાર્થ કે લોભ નહીં,
 દ્વૈર્ષ કે ક્રોધ નહીં,
 જુદમ કે જોર નહીં,
 સર્વ છે દ્વિત્ય પ્રેમે ભયા
 સત્ય લિપ્ત ઉર નિર્ભળા.
 કામરૂપ ધારતા,
 ઇન્દ્રધનુ પર ચઢી ગાન લલકારતા,
 હસમુખા બેલ અદા સહિત માળના.
 મેયના દસમંત્રી કસુમ વચ્ચાવના.

ગિરિ ગણી બિનકંઠક બિહાળતા,
 હિદિધિ તોફાનને માનથી ખાળતા,
 અંતર અગાધનો સહજમા ફાડતા.
 અકળને કૃણી જતા, ગહનને થલી જતા,
 અત્ર સૌ લોક સ્વેચ્છાનુકુલ વિચરીને
 લટના પરમ આનંદને.

- આગળ જતા દીર્ઘ એક સરવર તરી.
 પરમ સૌંદર્ય આ વિરલ સરવરતાજી નિરખતો
 ૧૦ હું ઉભો સ્તબ્ધ થઈ.
 વિમલ જલ સ્થિર થયું મહત્ વિસ્તારમાં ૪૦
 નિરખી નિજ મુખ રજૂ નીલ આકાશ
 નિજ સચિર નક્ષત્ર નેત્રો વડે.
 શીત કરમય શશી શુદ્ધ આ સલિલમાં
 અચલ થઈ વિલમતો
 સાધુના હૃદયમા ન્યોતિમંડલ સમે,
 શાત નિષ્પંદ પાદપલતા,
 અચલ સૌ કમલ સરવરતણા.
 સ્થિર થઈ હું ઉભો.
 ૨૦ કે સમય વીતતાં શ્રવણ મ્હારે પડયા
 અહ્ભુત અપર્વ મંજુલ મુશ વિરલ સંગીતના. ૫૦
 મુગ્ધ થઈ હું ગયો તે તરફ.
 એક દર્શન મ્હને પરમ અહ્ભુત થયું.
 નીલ સરવર ઉપર
 એક દીર્ઘ આદા ' અતુલ તેજસ્વી મે નાયક'.
 શારદા પુનમની મધ્ય રાત્રી થતા
 અપ્સરાના ગણે ગૃક્તારા ધરી મોખરે
 આ ઘટનું નાવને ચંદ્રકિરણો વડે.
 તેમની મેં દીડી
 ૩૦ લલિત લાલ યત્રી મધુર મર્નાસંગી મન્ડી

વિમલ જ્યોતિષે ઝળકતી,
અપ્રતિમ ધવલ દિવ્યાંજરે ઝોપની,
વિલમતી શુક્રિસાહન આ નાવ પર
અચલ દિમગૈતના શિખર પર શુક્રતારા સમી.
પ્રલણ કરમા કરી
મૃદુલ મુકુતો વડે સુરભિ નાણુક વીણા.
સતત કલ્યાણમય વચન ઉચ્ચારતા ઝોપથી
નિમગ્તા નિરવને.
પરમ મંજુલ પુનિત ભરતી રાગના.
શાત મુકુમાર મુખ તાપરી
ઝોભતી માર્વતીના સમી.
દર્શન થતા મ્હેને આ મહાદેવીના
હિમય કરજેડ વિધિયુક્ત કીધી વદના.

મરતક ઉઠાવું કે દૃશ્ય અદૃશ્ય આ
પરમ વિરિમ્ત થઇ નિરખતો નિરખતો
ત્રેલ્લણીય પ્રદેશે હું આગળ વધ્યો,
એટલે એક દીઠું તહીં મંદિર મહાન મેં.
ભવ્ય મુખદાર આગળ મુકેલા હતા
અહ્મુત અપૂર્વ દૌશ્વથી કોતર્યા
રક્તપાષાણના વિપુલ ગજરાજ જે.
અંદર પ્રવેશ કરતા, દીકા ભીંત પર
અપ્રતિમ ચિત્ર મેં માધવચરિત્રના.
એકમા ગોળાને કોઢીને
હિમય કરથી પીએ તક્ર નવનીત
સૌ બાળગોપાળ મકંટ સહિત લાલછ.
એકમા શારદી ચંદ્રમા ગગન મધ્યે હિમે,-
રાસ ચમુનાતરે
નંદનંદન કનૈયે રચ્યો.

ખંજરી ઝમકતી, ઘૂંઘરી ધમકતી,
ચંગતી મંગમા મંજુલ મૃદંગ વળી ટમકતી;
વાસળી વાજતી, તાલ ગહુ ગાજતી,
ગીત મનહરણુ મનમોહિની બાજતી;
તેમહીં પરમ પ્રેમાળ પ્રજાબાળ સહ
લાલ ગોપાળ દર્શ તાલ ઘણ ચમ રમે રાસમા

૬૦ એકમા પરમતત્ત્વન શ્રી કૃષ્ણ બગ્યાન
અથ લોકતા મૃદમાં
પાદ કે પાર્શ્વને નલ્લજપ્રાપ્ત કર્યાના,
આમ આ ચિત્ર અતીં ભીંત પર ચીતર્યા,
હેમ ને રજત વળી વિવિધ રંગે બર્ધા,
કલ્પનામય કલાકારના કલ્પના ૧૦૦
દોસગણે પુર્યા,
બબકતા ગાનુપિક સર્ગશક્તિ નાના
વિજયના વાવટા.

આગળ જતા ગયા રંગમંડપ મંદી,
૭૦ કૃષ્ણલીલાનણા વિવિધ નૃત્યાં અહ્મુતો
કોતરેલા મહા ગાગ રતબો દિપર
વિપુલ ધ્રુમટ હતો.
રચિર ધ્રુમટ નાના ઘેરમાં
કોતરી અનુલ દૌશ્વથી
વિરલ પ્રજનાર નટવરનાણી ૧૧૦
ગસલીલા હતી.

કોતરું પુષ્પ સિત કમલવં મધ્યમાં,
તે થઈ લટકતું
ગતશનસદ્મ વારોતણી ન્યોતથી ઝળકતું,
રજતની જૂંપલાએ જડ્યું
૮૦ હેમનૂ એક ઝુમ્મર મહા.

રચિર દર્શન પરમ ઉચ્ચ આરસ જડયા
રંગમડપતણી મધ્યમાં
કેંક બેઠા હતા
પુરુષ ઉત્તમ મહાત્મા મહર્ષિ સમા
તંબુરથી નિમગ્તા ૧૨૦

પડનમધ્યમતણા સતત ઝણકારથી,
અહ્મુત વિરંગી સારંગીના
અપ્રતિમ મીડમય મૃદુલ રણુકારથી,
વિરલ લઘુ દ્વચ્છથી વાજતા
૯૦ મંજિરા ને વળી મંજુલ મૃદંગના તાલથી,
વ્યાસ સંગીત હાયામહી
ધૂન ઊડી રહી
ગણિણી ગમમય વસંતની.

ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન ગાઇ રહ્યા
ભક્ત તે પરમ ભક્તિતાણા.

૧૩૦

સન્મુખ વિરાજતી,

શ્રેષ્ઠ રત્નો જડિત

[સિંહાસને,

જર્જરવલિત જ્યોતથી ઝખકતા સુઘટિત સુવર્ણ

ઉત્તમોત્તમ અલંકારથી સજ્જ, તે

અદ્ભુત અર્પણ સૌદર્યમય

ભર્તિ શ્રીકૃષ્ણ રાધાતણી.

અગરુ ચંદન અને મુખના ધૂપની

ઉત્તમ ગુલાબ ને મોગરા પુષ્પની

ભરત પરિમલ સુપસરી રહી.

ભવ્ય આ લલિત ગૌરવભર્યું ભવન, ૧૪૦

પરમ માયામયી ભર્તિ મનહરન.

વિવિધ ચિત્રો વણી ચાર ચિતહરણ,

દિવ્ય સંગીત અતિ શ્રવણ સુખકરણ,

ભક્તિભાવે ભર્યા ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન,-

પંચ આ દિવ્ય સરિતાણા વિરલ સંગમ મહી

સ્નાન કરતો પરમ પુનિત થઇ

અનુભવી સુખ રહ્યો શ્રેષ્ઠ હં

પરમ આનંદનં.

૧૪૮

૯૭

૨૧. ૨૧ મોહનદાસ મહનદાસ મહેતા:

પ્રેમસમર્પણ સ્મરણો: એક દિલ દિલની તવારીખ

(ગઝલ)

ઉઝળતી ખાળહરણી શી મધુર મસ્તી ભરી ખાલા
 જિગરમા આ કરી શું ગૈ, જરા તુજ પેલ જોતી જા !
 હતી મુજ કોઇ નહૈ કાલે, બની તું શું ગઠ આજે !
 હૈવનમા આ ભરી શું ગૈ, જરા તુજ છત જોતી જા !
 જુવે મુજને છતાં જો નહૈં અને જોઇ રહે ખીજે,
 મગર મ્હારી તરફ છુપા નઝરઝખકાર ઝખડી જા !
 નદીતટ પર નિહાળું હું જતું પનિહારાતુ ટોળું,
 છુપી રહે ને ય ઝંખાવા દેઢ પંચમ ગજવની જા !
 કુશા તાજ ખોલેલાં ગુલ છુપાવી છેડે લાવી.
 પલક એકાંતની ઝડપી હસી મુજને અરપતી જા !
 સહીયર-સાથ વીણો કુલ નિહાળું હું બની મશગુલ,
 'મજાનાં' કહું ત્યહા તો 'લ્યો!' કહી ચંચલ દલવતી જા !
 રહી ફરે ફરે મુજથી ઘરે આપે ફરે ધુમતી,
 કહે ઊઠી જવા ત્યા તો ધસારે રોકતી તું જા !
 કહી 'આ આવો' તું વહો જા વળી આવી વળી વહો જા,
 'અધીરા ઓય શું આવા.' કહી વળો ટોકતી તું જા !
 હશે સત્તું ય જાણીને અગર હાલું ? ન જાણી એ
 રહે દિલ ગૂંચમા ઝંખી જરા તો સાદ કહેતી જા !
 ખોજ બહુ બોલ બોલી રહે મગર તુજ ખ્યાર બોલી નહૈ,
 નથી બસ બોલવો એ, તો જરા ચુપન તું દેતી જા !

x

x

x

દોંધુ ચુપન પ્રિયે તેં આ, દહ દોંધ બધે એમા
 દવે 'નદિ, ના' કહી નાહક જિગરમાં ધાવ તું કર મા !
 ન ધર તું હાથ આ આડા, ન દિલકુ વેગળું લઇ જા.
 પરમ અદ્વૈત ખાલામા જુદાઇ કાકરી ભર મા !
 કહું હું તે કરે તું કહ, છતાં આ આખડી વ્યાકુલ
 દઈ દઈને દહ દર તું ? દિલે હુજ દઈ એ ભર મા !
 દિલે તું પ્રેમપરવસ ને યદુ હુ વાસનાવસ તે
 પ્રિયે રે 'એવો શંકએ કલકિન તું નહને કર મા !

નયન તુજ ઘેલું ને રમતું, છતાં છેદું નિભાવે તું:
હજી તુજ પોત ઉડેફું, ખટક મુજ શીદ ના હર આ !
અડોઅડ આવીં બેસી ગૈ, છતાં આ ઉડી ચોરી રૂઠે:
પૂરો વિશ્વાસ જામ્યો નહૈ, ઉણપ મુજ શીદ ના ભર આ !
અરપ આખું ય આ ઘડિએ જીવનભરની ખતે ઘડિ એ:
દહીં કુલ, ના લહીં જરિ યે પ્રિયે, લે છે વચન મુજ આ !
મુણી આ તું ખસી જરિ ગૈ, મીઠું વાકું હસી જરિ રૂઠે,
ઉછળતી આવીં ભેટી રૂઠે, વદી મંદું લીલા તુજ આ !
છુપાવ્યું છાતીમાં મુખડું,- સોમંતેથી શું શું ન ચુમ્યુ
ચુમી ચૂમી શરી ચૂમ્યું ગયો ભૂલી વચન ક્ષણમાં !
ટળી શંકા, રામ્યા તર્કો, ખોલી અદ્વતની જ્યોતિ:
કરી ચૂકી જીવનનું તું મલતે પૂરું સમર્પણ હા ?

x

x

x

પરમ મુખનો સમય આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો આલ્સો:
અચાનક તું ગઈ બિડી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના !
જતા તું જે રહ્યો રસ તે રસે જીવન ગુળફે છું:
વીત્યા જીગ તો ય છે મધુરાં સ્મરણ તુજ એ સમર્પણનાં !

૭૮

૨૧. ૨૧. રમણિક ટીસેનલાલ મહેતા

પધારો !

(૫૬)

પધારો પ્રભુતણા પ્રિય ગાળ ! પધારો પ્રકૃતિનાં રસગાળ !

કમલ સરીખે મુખકું જોતા આવે સૌને વ્હાલ,
દિવ્ય લલાટે સૂર્યકિરણ રાઝા જળકે ઝાંઝમાળ ! પધારો૦

સોનેરી ઝુલ્હા ઝુલ્હે કંઈ અનિલતણે હિન્ડોળ !
નયનનારલા શુભલ વગ્ને ચળટી રલા વિલોલ ! પધારો૦

કાચડીના સરખા મીઠા ડાલા તમ મનમોલ !
વઢને કંઈ કંઈ મરડલગના રસપ્રલડા જ અમોલ ! પધારો૦

મે શી રીત જ વર્ણવી શકિયે દિલકું કુણું રસાળ ?
હૃદયકુંજ વહે અરણુ સ્નેહનુ પ્રકુલ ઉર સરમાળ ! પધારો૦

૭૯

રા. રા. રાજરામ રામશંકર બટ્ટ:

નિવાપોદક

(સોરઠની સુરખી)

સંદેહને વમળે પડ્યો જોઈ ચતુર્દિશે બહાવરો
છુટવા કંઈ ન્યાં મથન ત્યા ચક્રે ચઢું વિણ આશરો;
કંઈ કથન એ આપત્તિનું નિર્ણય જતાવો કે ગુરુ,
નહિં તો નિરાશાસાગરે વિસ્મરણ—અંધારે પડું.

રાત્રે સુતો ભર ઊંઘમાં તો જોઉ મહારો પ્રિય મણિ
ઊભો સમીપે રનેલનિર્ભર કાન્ત વાણી ગણગણી
પણ મધુર સ્વર ઉઘડે નહીં; છે મુમત્તગુચ્છ દાથમાં,
તે દિવ્ય મિટ્ર મુગધમય અર્પા મ્હને લેઈ જાયમાં
ટપકાવતો નિજ નેત્રમાથી અશ્રુ—તે અક્ષર થયા
પ્રજ્વળતા મ્હને—“ કહે કલાપી ને કાન્ત તારા ક્યા ગયા ?”

મે કહ્યું: “ ઉભયે સાથમાં મમ હૃદયકોટરમાં વસે.”
ત્યા તુર્ત અત્રુસ્તિગ્ધ પટ એ દષ્ટિપથ મુજથી ખસે—
શું જગત આ તે સ્વપ્ન, કે શું સાચું એ સ્વપ્ન જ દશે ?

૮૦

રા. રા. રૂપગંધર્વ ઉદયશંકર ઝોઝા:

નૂરે ખુદા

(નવમ)

ખુદાનું ના છે ખાસ: ગિરાદર છે બધા બદાસ:
 જિગરથી ના કંઈ ન્યાસ: ખુદાના વારસો બદાસ.
 બસે હિંદુ, મુસલમાનો, બસે ખ્રિસ્તી, અલ્હમ્મજદી,
 બસે હો ખુદા જિન બકતો, ગિરાદર છે બધા મદાગ.
 બસે હો બાલકો છોટા, બસે સ્ત્રી, મર્દ, કે મોટાં,
 બસે પ્રાણી જીયાજાંના, ગિરાદર સર્વ છે આરાં.
 બસે હો રંક, કે રાણા બસે થેલા, બસે શાગ્યાં,
 બસે હો મરન, મનવાલા, ગિરાદર સર્વ છે બદાસ.
 બસે હો ખૂનપરસ્તીમાં, બસે હો ઇશ્કમસ્તીમાં,
 ગમે તે હાલમાં બદાસ, ગિરાદર છે મતે ખાસ.
 બસે અહલો, ન વટલાશુ. બસે છોટા ય તો યે શું:
 ખુદાને ગિસ્તરે બેળા ગિરાદર ફમળા કાલા.
 ખુદા માનો, ન માનો યે. નથી તેની કશી પગલા
 ખુદાદિલતખ્ત રમનારા ગિરાદર છે બધા આરા.

૮૧

રા. રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર કોલત

રસિયાજીને આમંત્રણ

(રાસ)

ચોકમા ખીસે છે ચાડ ચાદનીને રેલતો, પૃથ્વિમા પ્રજુલ રમ્ય ચંદ્રે,
 હો આવજો રસિયાજી રે.
 નીતરેલ રેણુ રવચ્છ શારદી સોહામણી, વાતો વાયુ હોર શી સુમંદ રે, હો આં
 રનેદના સુધારસે સિંચેલ સૌ સાહેલડી, સૌખ્યથી સુહાગી સર્વ સાજ રે, હો આં
 પ્રેમને કૃપાપીયૂષથી ભરેલ ગોપ સૌ, લાવજો સખાનેા સૌ સમાજ રે, હો આં
 મહિડાની ગોરસી અમીરસે ભરેલ છે, હ્દાદ્યુ સુમિષ્ટ એની દહાણુ રે, હો આં
 માણશું એ પ્રાણુપ્રિય ! રનેદની ઉજાણીએ, પીશું પામને પીયૂષપાન રે, હો આં
 દોહીશું નવીન દ્ધ પ્રાણુને પીવાડવા, બહાલમા ! અમારે ઘેર ઘેન રે, હો આં
 સૌમ્ય રનેદ-દ્ધકા અમીની ધાર સિચશે, ચેતના જગાવી ચાડ નેન રે, હો આં
 મિષ્ટ કર્ણુપ્રિય પ્રાણુ છેડજો સુધાભરી, મોરલી મુરીલી શી મધુર રે, હો આં
 સર્વના સુભાગ્યની સીમા છે રનેલી સાથમાં, પ્રાણુ છો કૃપાલ ! જીવન-નર રે, હો આં
 રનેદના સૌભાગ્યચંદ્ર, કુંજના કલ્પલરાજ ! રંગમાં રમીશુ રમ્ય રાસ રે, હો આં
 કોડથી ભરેલ આજ આવી સર્વ ગોપિકા, બહાલમા ! ન મૂકશે નિરાશ રે, હો આં
 આંગણે અમારે આજ પ્રાણુને નિમંત્રવા, ઉરમાંલી ઉછળે ઉમંગ રે, હો આં
 પ્રેમ-પૂષ્યથી પુનિત પન્થને પધારવે, બહાલમા ! વહેશે મોહ-ગંગ રે, હો આં

૮૨

૨૫. વિજયાલક્ષ્મી ત્રીવેદી:

અમારી લગ્નતિથિ

(નિખરિણી)

સખી, આજે મારા લગ્નવ્રતની મંગલ તિથિ,
 દોધા'તાં આજે મેં ઉર મન તને સર્વ અરપી;
 લોધા'તી આજે મેં પ્રણયતપદીક્ષા અતુષમ,
 સહયે સ્વામીએ યદ્યો'તી કર મિક્ષા હું અધમ.
 વહીલો સ્નેહીઓ-સ્વજન વળી વિપ્રો ત્યાંહિ હતા,
 હતી અગ્નિવેદી, રવિકિરણ તામ જ કુટતા,
 ધ્રુજ'તો મૂકીને કર દહ કરે મંગલ કરી,
 થતા મંત્રોચ્ચારો, જરિ નવ તમ અર્થ સમજ.
 કરી છુ તે દેરા પ્રિય પતિ સહે આજ પ્રેરેને,
 રવિ અગ્નિ સાક્ષે પુનરપિ બધા મંત્ર બણાને:
 પ્રતિજ્ઞાઓ મીઠી, હય હૃવનનું ઐક્ય મધુર,
 ત્રિયાઝરણીનું એ પુરુષનદમા પૂર્ણ ભળવું:
 વિશેષે બંનેનું પરસ્પર આઠર્પણ થવું,
 વિલાસોમા સાથે દિવસરજનીનું વહો જપું:
 ન એ કે તે કાળે સમજે શર્યો'તી બાલહૃદયે,
 બણી મંત્રો આજે જહું છુ ઉર તે હર્ષ જ સહે.
 કરૂ આજે પાછી તન મન તણી પૂર્ણ શ્રુતિતા,
 વહું આજે પાછી પ્રણયમયતાની અધિનતા,
 ચહું આજે પાછી પ્રણયિ ઉર કેરી જ મહતી,
 પૂંજૂં ને સંતોષૂં ભવભવ-પતિ ઇશિ દરખી.
 પ્રભો, દે બંનેને વિમલ મતિ, પ્રીતિ અચલ, ને
 સદા યે સત્સંગો, દટ રતિ સદા ઊર્ધ્વગમને;
 દયાબીના બને હૃદય કરજે, માદિ વસજે,
 બોંજૂં તો શું યાચું, શિશુપણ શિશુનું સહોજજે.
 મખી, સ્નેહે મે તો હન્યમદને નાથ જ પૂંચો,
 મળ્યો મુક્તિરૂપે, ભવ સફલ ભક્તિમય થયો;
 મમર્ષી સર્વે ઋ અધિકઅધિક મેળવી રહી,
 આહો આત્માકેરો સદચર અનેરો હૃનો ગમી.

૮૩

૨૧. ૨૧. વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસાત્થી :

અગતિ ગમન

(ઇડંમાલિની)

ગરમ ઋતુ વિરાળે,
મધુર શિતલ સાળે,
અનિલ લહર આળે કેંક ગંભીર ગાળે,
કેંક ધેનતું અંજન નેન આળે.

મનહર ગિરિ ઓથે,
તરુવર કર શુંથે,
નિંદર વશ હુ માથે ખેલતા વેલ સાથે,
ને વેરતા પુખ્ત તુરંગ સાથે.

શિતલ રજનિ રાણી,
ધવલ રથ સુહાણી,
મધુર રસિક શાણી વાદળીમા છુપાણી,
વહે ઇસારા સહ મિષ્ટ વાણી.

મૃદુલ અનિલ હૃદયે,
ત્રવણ રસિક ઘેરે,
મધુર વચન દેરે અર્ધ રેડે ધણેરે,
આ કણુને અદ્ભુત કારનારો:—

“રસિક! રસિક! મહારા
ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા” —એમ ચૈતન્યધારા
કરે અભિષેક શરીર મદારા!

ચિમલ મન થવાથી,
પુત્રકિત તનમાથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાથી,
રસિક પુરુષ ત્યાથી—ખીણથી ગ્રંથ—ન્યાથી,
—ગંદાનણા મીનત રમિ માથી,—
ઉપર ઉપર જનાં,

પ્રદિપ તિમિર થાનાં ટ અવિચ્છિન્ન રંગે,
ઉચ્ચ-અવનત થાતા એક-ભૂમિ અભંગે.

(અનુષ્ટુપ)

મામ્યાવસ્થા ઉવાતમાની શાન્ત થૈતે અનુભવું,
બેદનો છેદ થાતા ને અભેદાનંદ ભોગવું.

(દોહરો)

કર કરતો મંથંધ આ, ઉવતો પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત.
ધોર તિમિર ચાલ્યું ગયું, અદ્ભુત પ્રકટ્યો બાણ !
રસિકીને પગધાર હું પાથરતો આ પ્રાણ.
રસભાવિક રસિકીતણો, પ્રેમભગન આધીન,
હટ મિથન માટે સ્તવું, રસજલ ને રસમીન.

(ગુપ્તિતાગ્રા)

અપિરિત મુખમંદલ, પ્રિયે ' કાં ?
હર છુરખો કર, રેલ સત્ય ધારા !
કર વિનિમયથી નિરંતરાજા
રસવદને મુખ સૌમ્ય ઓજસાળા !

૮૪

રા રા. વ્યોમેશ જનાર્દન પાઠકજી:

તે કહેશો ?

કયમ પડે નાથ વિણુ એન મને તે કહેશો ?
 કયમ રહે આજ મુજ નેન તે મને કહેશો ?
 કયા જડે હૃદયની શાંતિ તે જરી કહેશો ?
 શું નડે કંઠની માંલ તે મને કહેશો ?
 નવ મુઝે કામ ને કાજ કેમ તે કહેશો ?
 નવ રૂઝે વિરહવ્રણુ કેમ દુઃખ તે કહેશો ?
 શુ કંડે નાથ વિણુ હવે જરા તે કહેશો ?
 કયા રોઊ બધું મુજ દુઃખ હવે તે કહેશો ?
 શુ મહુ પ્રેમીઓ દુખી હશે તે કહેશો ?
 હુ મહુ તેમ સૌ મહે ખરે તે કહેશો ?
 દુખી થતા છતા સૌ ચહે કેમ તે કહેશો ?
 શું હશે પ્રેમમા એવું કંઈ તે કહેશો ?

૮૫

૨૧. ૨૧. “ શાકત ” :

દર્શન

(અનુષ્ટુપ)

માથે મધ્યાહનના સૂર્યે તાપથી દીક્ષન દે,
સ્વેદથી આઈ છે પાન્થ નીમાસા નાખતા બમે.

(દુતવિવર્ણિત)

પ્રણયિની હૃદયે અરતો હતો,
હૃદયનં અરતો તે હતો હતો;
મૃદુલભાવભોની અમૃતિ પર્વની
બજવતી રસકેલિ પ્રિયાતમી.
વિવશ ચિત્ત થયુ અનિષેલથી,
વિકલ દેહ થયા રવિતાપથી,
ઠગુડો દેવલ આશ્રયપ્રાપ્તથી,
પથિક આત્મ તણી હરતી ધૃતિ.

(વસંતતિલકા)

પાયોત્યહી અનિલ આઈ સરિત્તેથી,
દોહો વિશાળ સહકાર ભરેલ મહેરે,
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ રસન ગ્રેમી
જનમી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની

(મદાકાતા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી છે દી
જેમા મૃતિ પ્રણયિનીતણી હોય આલમ્બને ના,
ગાળી ભેદો જગત ભરના વ્યાપો હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયુ ચિત્ત એ તત્ત્વમાંહી.

(અનુષ્ટુપ)

રસલીન થતા તે તો બેદભાન ભુલી ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરણે ગયો.

(દુતવિવર્ણિત)

ત્રિપુરમુદરો ત્યા કમલાનના
લલિત ભાગ ભરી અવકાશમા
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુર મૃતિ રસેશ્વરીની સ્વયં ' .

૮૫

વિશદ ભાવ પ્રભામય દેવોત્ત,
 સુભગતા જગતી નિલકે ધરે,
 નયન નેત્રમુદ્રા વરસાવના,
 અંધર મોહક, મૂર્છક, વર્ણ ના !
 ધવલ અંશુક છાદિત દેવીના
 મદભર્યા ઉરનો શું ભરાવ એ
 મનનો જિતનાર જિત્યાયકી
 ગરવથી વિલસે શુ પ્રભાવ એ ?
 અલક પુષ્પ ભયા, અભિલાષથી
 પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પર્શે રમે '
 કુસુમમણિત દેવી કવીશ્વરી
 મધુર દર્શન ભક્ત દિલે દિયે.

(અનુષ્ટુપ)

દેવીના દર્શને મોહ્યા, આત્મભાન ભુલી ગયો
 ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસારવાદ દઇ ખસે...

(વંદસ્થ)

કૃતાર્થ નેણુ નિરખી રહી વદે
 “સહીશ શી રીત વિયોગદેવિ ! હું ”
 કૃપાળુ દેવી કરુણાઈ કણ્ઠથી
 મુણાવતી તત્ત્વ નિગટ વિશ્વના ।

(અનુષ્ટુપ)

“ વિશ્વમા સર્વવ્યાપી હું, ભૂતપદ્ય પ્રાણીમા
 મતિ મ્હારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમા
 કલાથી રીઝનારી હું કલાધરે મતે પ્રિય
 સ્ત્રીને જે અર્થનારાઓ, તે યધા ભક્ત માદરા
 રસમા રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
 આનન્દ દષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મ્હને
 પ્રેમને ભક્તિ હું બેઠ, રીઝું છું આજ તાત્પરી
 અગોચ દેહ છું દષ્ટિ, કલાઆનન્દની ત્હને । ”

(ગુણિત'યા)

પ્રમુક્તિ થઈ ન સુખી એ એ
 અનભવનો કંઈ ભાવ એ નવીન.
 અવિદિત ગતિથી રમે ય દેવી
 અપદ્મકલા કવિ એ રમે નિર્માણ.

૮૬

ગ. ગ. જ્યામણ શપણ ભટ્ટ:

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર ચટ્ટી અર્ધાટી પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા,
 સૂર્ય પ્રકાશ છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય અર્થે વિદ્યા.
 અમૃતમય દિરણોથી ઈંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા;
 બાહ્યાભ્યન્નર તણા મૂલ્યથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા,
 સર્વબધી પાવક છે તદ્દપિ ન વિનાશક અધનો ન કદા;
 અમિત ભવો બવકેશં મંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા.
 કલિમલદારક અધમોદારક નદીઓ છે સુરસરિતાવા;
 પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રનાસરિતા વિદ્યા.
 અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદ્દપિ ક્ષણિક કરજ નિજ કરે અદા;
 અન્નન જીવનની અગણિત પક્ષ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
 અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરના ય સદા;
 જ્યામસંમુનિનાશક એક ન વિદ્યાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

૨૧ ૨૧ શ્રીપ્રસાદ ગિરિનાથશંકર વૈદ્ય:

સ્થિતિભાન

(મદાકાતા)

ધાર્યું 'તું કે જગતમંદિ આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
ધાર્યું 'તું કે કદિ ન મનમા કલેશ નામે સહેશું;
ધાર્યું 'તું કે સ્થળ સ્થળ જઈ મીઠી વાત કહેશું,
સંબંધીના મુહુરગણના હાર્દના હ્વાવ લેશું,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમંદિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે ?
સંબંધી ક્યાં ? મુહુરગણ ક્યાં ? મીઠી વાત ક્યાં છે ?
ન્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દ્રેષ ને કરતા હા !
ન્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતા કલેશના કારસામા !

મારે લાગે હેવન પણ આ, દિલ બનેલાં અમિત,
હુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોનાં ભમિત,
શોધે પામે સુખદ પલ ક્યાં ? આત્મવત્સર્વ ભાસે,
પૂછે કેને પથ, પથિક ન્યાં આંધળા સર્વ પામે !

રોવું ક્યાં જૈ ?-રૂદન કરતા સર્વ ન્યા ત્યાં નિસાસે,
કહેવું ક્યાં જૈ શ્રવણ કરવા કાન ન્યા કે ન પાસે !
મૂળા મૂળા સદન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
રહેવાનું ન્યાં સક્ષ જનને, -રહેવું તે માણવું છે !

રોતા રોતા દિલ ભર્યો મરુ એક સામાન્ય હુઃખ,
કહેતા કહેતાં દિલ અવગ્ને, એ બની જાય સુખ્ય !
આવું આવું સગતી મનમા આપડા માનવીને
સંતોષાવું નિજ દિલ મરી જેન દેન પ્રકારે !

પરાયા છે આખર નિમિત્તા કર્મના કોઈ શાપે,
ગાપાયા છે નમસપતિના બાનડાં કોઈ પાપે !
ગેમાળાં છે વિધિહીનમદી દેવતા દુર્વિપાકે,
એવું તેથી ધ્રુવિ ધર્મ બળે-નરકારો કે ન પાકે !

૮૬

૨૧ ગ. શ્યામલ શિવલ બટ્ટ:

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અર્ધાડી પ્રકાશમય પૂરણુ વિદ્યા,
 સૂર્ય પ્રકાશ છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બધું વિદ્યા.
 અમૃતમય દિરેણીથી ઇંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા;
 બાહ્યાભ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા,
 સર્વભક્ષી પાવક છે તદ્દપિ ન વિનાશક અધનો જ કદા;
 અમિત ભવો ભવકેરાં મંચિત પાતક ભશ્મ કરે વિદ્યા.
 કલિમલહારક અંધમેઘારક નદીઓ છે સુરસરિનાધા;
 પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા.
 અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદ્દપિ ક્ષણિક કરજ નિજ કરે અદા;
 અનંત હવનની અગણિત પલ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
 અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય મદા,
 શ્યામસ સ્મૃતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

૨૧. ૨૧. શ્રીગ્રંથસાદ ગિરિભાસકૃષ્ણ વૈદ્ય:

સ્થિતિભાન

(મંદાકાના)

ધાર્યું 'તું કે જગતમંદિ આ સ્વસ્થ મંથુરું રહેશુ,
ધાર્યું 'તું કે કદિ ન મનમા કલેશ નામે મહેશુ;
ધાર્યું 'તું કે સ્થળ સ્થળ જઈ મીઠી વાત કહેશુ,
મંથંધીના સુહૃદગણના હાર્દના હ્વાવ લેશુ,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમંદિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે ?
મંથંધી ક્યાં ? સુહૃદગણ ક્યાં ? મીઠી વાત ક્યાં છે ?
જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દેવ ને કરતા હા !
જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતા કલેશના કારસામા !

ભારે લાગે હોવન પણ આ, સ્થિતિ બનેલાં શ્રમિત,
દુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોનાં ભમિત;
શોધે પામે મુખદ પલ ક્યાં ? આત્મવત્સર્વ બાસે,
પૂછે કેને પય, પચિત્ત જ્યા આધના સર્વ પામે !

રેવું ક્યાં જૈ ?-રહત કરતા સર્વ જ્યાં ત્યા નિસાસે,
હોવું ક્યાં જૈ શ્રવણ કરવા કાન જ્યાં કે ન પાસે !
મૃગા મૃગા સદન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
રહેવાનું જ્યાં સકલ જનને, -રહેવું તે માણવું છે !

રેતા રેતા દિલ બગે સદૃશ એક સામાન્ય દુઃખ,
કહેતા કહેતાં સ્થિતિ અવરતે, એ બની જાય મુખ્ય !
આવું આવું સમગ્રી મનમા આપડા માનવીને
સંતોષાવું નિજ દિલ મરી જેન કેન પ્રકારે !

પડાયાં છે અપ્રમદ નિધિના કર્મના દોષ પાપે,
મોંપાયા છે તમસપતિના પાનડા દોષ પાપે !
દોષાયાં છે વિધિનુભવના દૈવના દુર્વિષાદે,
મોંવું તેથી પ્રાપ્તિ બને અર્ધ-નરકનો દેવ પાપે !

૮૮

૨૧. ગ. શ્યામજી શવજી બાટું:

વિધા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અર્ધાડી પ્રદાશમય પૂરણુ વિધા,
 સૂર્ય રક્ત છે બાણ પ્રદાશક, અન્તર્બાળ અર્ધ વિધા.
 અમૃતમય દિરણીથી ઇંદુ બાણતાપશામક સુખદા;
 બાહ્યાભ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધરાજક વિધા,
 સર્વભક્ષી પાવક છે તદપિ ન વિનાશક અધનો જ કદા;
 અમિત ભવો ભવકેશ મંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિધા.
 કલિમલહારક અધમોદ્ધારક નદીઓ છે મુરસરિનાથા;
 પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રનાસરિતા વિધા.
 અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદપિ ક્ષણિક દુરજ નિજ કરે અદા;
 અનંત જીવનની અગણિત પલ અર્થક તૃપ્તિકર વિધા.
 અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા;
 શ્યામસ સ્તુતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિધા.

૮૭

૨૧ ૨૧ શ્રીપ્રસાદ ગિરિભટ્ટ વૈદ્ય:

સ્થિતિભાન

(મંદાકાતા)

ધાર્યું 'તું' કે જગતમંદિ આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
 ધાર્યું 'તું' કે કદિ ન મનમા કલેશ નામે સહેશું;
 ધાર્યું 'તું' કે સ્થળ સ્થળ જઈ મીઠી વાત કહેશું,
 સંબંધીના સુહૃદગણના હાર્દના દ્વાવ લેશું,

ક્યા છે કિન્તુ મનમંદિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે ?
 મંબંધી ક્યાં ? સુહૃદગણ ક્યાં ? મીઠી વાત ક્યાં છે ?
 જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દ્રેષ ને કરતા હા !
 જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતા ક્ષેશના કારસામા !

ભારે લાગે હોવન પણ આ, દિલ બનેલાં શ્રમિત,
 દુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોના ભમિત;
 શોધે પામે સુખદ પલ ક્યાં ? આત્મવત્સર્વ ભાસે,
 પૂછે કેને પથ, પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પાસે !

રેવું ક્યા જૈ ?-રુદન કરતા સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
 રૂહેવું ક્યા જૈ અવળુ કરવા કાન જ્યાં કે ન પાસે !
 મૃગા મૃગા સહન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
 રહેવાવું જ્યાં સદૃશ જનને, રહેવું તે માણવું છે !

રેતા રેતા દિલ ભરી સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
 રૂહેતા રૂહેતાં દિલ અવરને, એ બની જાય સુખ્ય !
 આવું આવું સમગ્રી મનમા બાપડા માનવીને
 સંતોષાવું નિજ દિલ મહીં યેન કેન પ્રકારે !

પ્રણાયા છો અખુટ નિધિના કર્મના કોઈ શાપે,
 સોપાયા છો તમસપતિના બાનડાં કોઈ પાપે !
 હોમાયા છો વિધિદુતમહીં દેવના દુર્વિપાકે,
 રહેવું તેથી નૃતિ ધરી અધુ-તરફકે ડૉન પાકે !

સંવેવાનું છે સકલ જનને વિશ્વમા આયુ આનું,
 લેવાનું છે આગુટ નિધિનું દર્મ દૌશિય આનું ।
 અંગારા જે વિધિદુતનાગા શીત થાયે પછીયા,
 આલુતિઓ પુરી થઈ જતા દુઃખકેરા દર્શિની.
 ચાર્યો બનશે તમનપતિ જે દિવ્ય લ્યોતિ પ્રદાયે,
 સતોળાશે પરમ પ્રભ જે પાપનો દોષ દાયે;
 ઓ ને ઓ આ જનહૃદય ત્યારે બધે શાન્તિ લેશે,
 ઓ ને ઓ આ જગમદિ તદા સ્વર્ગનું મુખ્ય હોશે.

૮૮

રા. રા. “સ્નેહરશ્મિ”:

અણદીઠ જાદૂગર

(રાસ)

રજનીના ઓળા આવે, સાહેલડી ! અંધકારના દૂર પડ્યા પડે:
 રુદ્રની વેણ ક્યાંક વાગે, સાહેલડી ! વિશ્વને ઉર શોકછાયા ઢળે. ક્રુવ.
 કંપે વાયુ વ્યોમ ને કંપે જગતું ઊર,

સાગરનાં જલ કંપતા,

મહાર્ કંપે છે હૈયું આતુર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૧

ગાજે કાળા વાદળા, ગાજે કાળા નીર,

ગાજે ગેળી ગીત કો,

મ્હને બોલાવે ગાટું તિમિર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૨

કાયા થથરે ખડાવરી, દીન થથરતું ઊર,

ચરણો થીર રહે નહીં,

મ્હને ખેંચે અણદીઠ કોઈ દૂર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૩

દૂર-દૂર ત્યા નાવડી આવે, સખિ ! આ તીર,

મુજ કાજે બિભી રહે,

કોઈ ખેંચે ગ્રહી મ્હને શીર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૪

મૃતું મહાર્ દીલકું, સૂતી સાગરવાટ,

સૂતી પળું છું એકલી,

નવ જાણું પળું કયે ઘાટ, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૫

અદીઠ કો જાદૂગરે કરી કામણ તાણું ઊર

અવર કરું ય લહું નહીં,

અહા ! જાઉં છું દૂર દૂર દૂર, રે સાહેલડી !

અંધકારનાં ૬

૮૮

શા. રા. હરગોવિંદ ગ્રેમશંકર દવિ.

વહી જા

(ગરબ)

- જરા તિરેછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા :
 મુને વેચાણ તારો તું કરી, બદાલિ, વહી જા.
 ઉછાળે ચંદ્રિકા આ રંગ રંગે ત્રિયાતણી જો—
 અરે આ કેકતા ખૂન ઉપરે ગેલી વહી જા. ૧
- ઉરે આસમાન કેવા રંગ ઊમટતું મઝાના—
 ઉરે મુજ રંગ નાળુકે તુજ ઝમાવીને વહી જા. ૨
- જમીં ને આસમાને આ રમાતી રાસલીલા—
 મુને એ લીલમાં શામિલ પનાવીને વહી જા. ૩
- ગુલે પુલખૂલ લેટે ખાન ખૂલી કંટકોતું—
 જહાના કંટકો કાપી, સનમ, મુખે વહી જા. ૪
- કમલ ભીડે છ હૈયે બુંગને સાદાગ જોને—
 મુને યે ધરકમલે દહ કુઆડીને વહી જા. ૫
- નિશો દે પાઠ એવો હોય હૈયે તુ દિ તું—
 મટે હું-ધું-પણું આ, એ સખદ પદવી વહી જા. ૬
- જરા તિરેછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા :
 મુને વેચાણ તારો તું કરી, બદાલિ, વહી જા.

૯૦

રા. રા. હરજી લખજી શામાણી:

એક હા !

(ગજલ)

મેં હજારો હા કહી છે, એક તારી હા નહીં ?
 ગર હા નહીં તો કંઈ નહીં,—એ તો કહે કે ના નહીં !
 સમગ્રવતાં સમજે નહીં ત્યારે હવે હું શું કરું ?
 લાખો વખત દિલને કહ્યું કે “એ તરફ તું જા નહીં”
 દિલ આ રહ્યું, આ પ્રાણ છે, જે સ્વાય તે લઇ લે ભલે !
 હજારો નકામી શું કરે છે—‘આ નહીં ને આ નહીં’*
 તકયુ છ હું ખંજર તળે ખેરકમ તું એ તો કહે—
 “ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં !”
 હું ખુશનશીબી જાણુને જો એમ પણ કીધું હતે—
 “દુનિયા ભલે આવે બધી પણ એક આ શાયદા* નહીં !”

* આ કર્તાનું તખલ્લુસ હોવાથી કાજી ખીખામા બાપું છે

૯૧

૨૫ હરિસિંહજી રૂપસિંહજી રાવળ (વરણ દરબાર).

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા, અંક ૨ જો, વિદૂપદનો બળાપો

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર, રા. ના. સુનિહનાર અધિકારકર લખે)

(૫૬)

આહા ! પ્રભુ, તેં મને કયા કસાવ્યો જાંપ જરા નવ મળતો ઘડી રે ! ધ્રુવ.
 આ રહ્યો મૃગ, ને આ રહ્યું હુલ્લ, આ રહ્યો અહીં વળી વાઘ પડી રે !
 આ વનથી વળી તે વન બહુડું, થાક્યો હવે હું. તો ઠાઠી પડી રે ! આહાં
 પાન પડીને સડી જો રહેલા, ગંધ એવા જલ પીડે બળમી રે !
 તાપતાણુ વળી શુ અહીં કહેવું, શરીર બહુ આ રહ્યું નતડી રે ! આહાં
 જમવાતણા તો વળી અહીં વાઘા પેટ ને મુખ રહ્યા છ લડી રે !
 તેમા હતું વળી શું થે અધરૂ, તૃપને કુતારી અહીં કે જડી રે ! આહાં
 ના ના હવે નહીં અહીંથી ખસે એ, મહોલ બધી તે તો રહે છો મડી રે ?
 કામીજનેને દયા વળી કેવી, ભાઈ જીવો શા રહ્યા છ ગહડી રે ? આહાં
 રાતે ઘડી નથી નીદરે લીધી, ગરે લગાડી શુ બદ્ધડી રે ?
 હાય ! હવે ના સુઝે કાંઈ બારી, હેતુ અમે, દિલ રહ્યું ચચડી રે ! આહાં
 (તૃપ પ્રવેશ કરે છે)

ઓ રે પહેલું પણ મૂલતા આવે, નાખી કમાન ગળામાં વડી રે !
 દીલા કરી અંગ, હાથમા ઠડો રાખી, હોમો રહું હું લગડી રે ! આહાં

૬૨

૨૧. ૨૧. હંસરાજ હરખજી પ્રજાચક્ષુ:

પ્રભુને પોકાર

(પદ)

હરિ આવો રે.....

પ્રભુજી પધારો રે.....

તમારે ઘેર અંધારું ઘેર—

ખુણે ખુણે ખાતર પાડે ચોર ।

હરિ આવો રે । કૃવ.

- રાજ હુંટારો, સાજ હુંટારો, હુંટારો સ્વજનસમાજ,
રૈયત અણુધણિયાતી કરીને માલાલો ક્રિયા મારાજ ! હરિં ૧
- દાસજનો દરબાર બનીને ચોર ચલાવે દોર,
આપ વિના એ ઉદ્ધત કેરા કોણુ છતારે તોર । હરિં ૨
- મોહસુરાનું પાન કરી કરી ઉન્મત્ત જાલવકુલ,
જહુપતિ જો જાતે ન પધારો,—દારામતિ આ દૂલ । હરિં ૩
- ધરવળગાડયું ગળે વળી ભમવું આહું ને અવળું બહાર ?
રખડૂ જોડે^૧ રમવા હતા તો શીદ માડ્યો સંસાર । હરિં ૪
- હર સિંહાસન સૂતા પડ્યાં, અભડાવે અસુર મદિર,
ત્રિભુવનનયેત ઝગો તનડામા, સઘ હરોજી તિમિર ! હરિં ૫
- પુણ્યપ્રજા પટ્ટરાણી તમારી કરી રહી કંથ્યાત,
જ્ઞાનગુરુના બોલ ન માને ન કાને ધરે વેદાત । હરિં ૬
- આવો પ્રભુ મુખ મેરલી વાતા મસ્તક ઝળકત મોડ,
દીન સ્વજન પર રીસ ન હેળે, હંસ * સતવે કરજોડ । હરિં ૭

૧ જોડે પ્રમાણ, પેઠે

* કવિનું નામ પણ હોવાથી સહી તરીકે કાળા બીળામા ડાખ્યું છે.

૯૩

અ. સૌ. હંસા મહેતા:

પ્રણયીને

(તોલક)

મુજને ગણુનો પ્રિયજો પ્રણયી,
અભિલાષ વડે મુજ દ્રવ્ય તણી,
તદપિ પ્રિય સાગરને ગણુજો
ધનવાન બહુ રતનાદર છે.

ગમતી મુજ મુંદરતા તુજને,
શશી દેરી પ્રભા વધુ મુંદર છે,
મમતાન તને કદી પ્રિય લગે
બહુ પુસ્તક જ્ઞાન નણા મળશે.

મૃદુતા પ્રિયજો ગણુનો મુજમા
બહુ છે કુલણાં મૃદુને કુમળાં.
મમ આત્મ વિના નવ પ્રિય કશું
અગ્નિ તન ને મન દ્રવ્ય બધું.

૯૪

૨૧. ૨૧ હિંમતલાલ જગન્નાથ પંચોળી.

યુસુફ-ઝલેખાં

(ખંડ હરિગીત)

રજનીં   રમ્ય   વસન્તની
 પ્રિય   શશીકરને   ગ્રહી,
 આજ   રસધેલી   બની,
 શું ભિતરી   રમવા   અહિં ।   ૧
 ધવલ   ઉર્જવલ   પટ   ધરી
 જ્યોત્—હર   શી   વિરમી
 ગગનગંગા   સ્મિતભરી,
 આજે   લયાત-ઝરા   સમી.   ૨

(શિખરિણી)

વહી જતાં 'ધીમે ગહન મલિલો નીલ નદનાં,
 શશીની જ્યોત્સ્નામાં સ્મિતઅગણિતે શા મલકતા!
 વહી ધીરે, મીઠી અનિલ લહરી શીકરભરી,
 લડાવે વૃક્ષોને કુંસુમિત લતા, વીજન કરી.   ૩

(દ્રુતવિલગ્નિત)

સરિતતીર   શશીકર   ચૂમતું,
 વર્જરમંદીર   રમ્ય   વિરોજતુ.
 ગિરિતણા ભ્રમમા   પદ પ્રેમથી,
 મલિલથી સરિતા   શું પખાળતી.   ૪

(ખંડ હરિગીત)

હેમ-   દીપક-   જ્યોતથી
 ભુવન-અંતર   ઝળહળે
 સ્ફટિક-નિર્મળ   ભીંતથી
 પ્રતિબિમ્બ   કંઈ   બિમ્બે ભળે.   ૫
 અમ્લ   હિંડોળે   તહિં,
 ધવલ   ચીનાશુક   ધરી,
 શશિકલાશી   નભમહિં,
 ખેદી   ઝલેખા   સુંદરી.   ૬

તેજ ઉર્જવળ અંગથી,
મદ્ય ત્રિશમાં સીંચતો,
દીસતો યુક્ત તદિં
ચન્દા સમીપે શુદ્ધો. ૧૭

દીનના દાસત્વની
ના વન્ન તહેને દશી.
દુઃખ ઉરનાં અવગણી,
મૌન્યશશિ રહ્યો દસી. ૮

રૂપ અનુપમ રસમરી
વણ નિમેષ નિદાળતી,
કરણ સ્વરથી મંદરી
ચુકશું કંઈ બોલતી. ૯

“મિસરની ભૂમિ મદિં
આપણે મળશું શરી ’
વચન એ સ્વપ્ના મદિં
મુજને કહી તે છેતરી ’ ૧૦

તુજ વચન—વિશ્વાસથી,
હું અહીં આવી રહી,
પણ વર્જીર—કરશું રતિ
મુજ ઉરમાં પ્રકટી નહિ. ૧૧

(વસન્ત નિવહ)

આરામ એક ઉરથી ઉરને મળે જો.
થાયે પ્રસન્ન ક્યમ અન્ય સમાગમે તો ?
ખીલે મરોજ - યદિ મૂર્ચ્-કરાંશુલિથી,
તેની શશીકર વિશે કદિ થાય શ્રીતિ ? ૧૨

(ખંડકરિચીત)

વિભવની નવ ન્યનના
મુખભર્યા ધરમા અહીં,
પણ વિયોગ—દરિના—
આ શૂળ શી સાલી રહી. ૧૩

ઉવનના અધાગમા
આશ એકે રહી ગદી.
આજ તુજ દર્શન થના,
નિર્મળ પ્રભા જગદી રહી. ૧૪

દીન વદને તું કને
પ્રેમબિક્ષા યાચતી;
દગ્ધ આ મુજ ઉરને,
કર શાત પ્રીતિ નીરથી ૧૫

રમ્ય રજની રજબની,
લે દે મઝા તેમા ભરી.
ઝિંદગી દિન ચારની,
વીતી નહિ આવે ફરી. ૧૬

ફિકર દુનિયા—દીનની,
જખયે બધી યે વીસરી:
મધુર લાલ શરાબની,
મુજ સાથ પ્યાક્ષી પી ભરી.” ૧૭

વચન એવાં ઉચ્ચરે,
મદન જોડે શિખાવતો;—
ધીર ગંભીર સ્વરે,
યૂસુફ તેશું બોલતો. ૧૮

“ ક્યાં વિભૂતિ વઝીરની ?
અધન હું ગુલામ ક્યા ?
ક્યા સુતા તું ભૂપની ?
પ્રીતિ અપાત્રે થાય ના. ૧૯

શું મદનવિદ્વલ બની,
અધમતા આ ચિંતવે ?
વિમળ પુજ ચારિત્રની,
કીર્તિ કલકિત કા કરે ? ૨૦

ભોગ નશ્વર વિશ્વના,
મુજ હૃદયને ના ગમે.
ભક્તિ—રસમા ઈશના,
એ દિવ્ય ઇશ્ક વિશે રમે. ” ૨૧

વેણ એમ કંઈ વરી,
ત્વરિત તે ત્યાથી જતો,
મુંદરી—ઉરની બંધી;
આશા—કળી ઉજ્જેલો. ૨૨

“ અય્ માહે રાજ—અરેલે મન

અય્ મન ચરા ગંજીય ?

અય્ દિગરે મન, જાને મન,

થઈ બેરહમ જાયે કદિ ? ”

૨૩

એમ વદો એ દોડી,

વસ્ત્ર યુગ્મરુ મહે.

બેચંતા બળથી અતિ

કાટી કરે ખંડ જે રહે

૨૪

થઈ નિરાશ નીચે પડી,

વસ્ત્ર—ખંડ કરે થઈ

વચન ગદગદ રહ્યો રહી

નિજ હૃદયશું બોલી રહી.

૨૫

“ જા, જિગર, તૂટી તૂટી !

કયમ વિલમ્બ કરે વૃથા ?

જેઈ, તુજ વિણ હન વિધિ

કયા રાખતો હું આ બધા ! ”

૨૬

ટિપ્પણી:—કહી ૨૩ નો પૂર્વાર્થ રોજ સારીનો છે આખી દરિયા અર્થ.—ગહારી રાત્રિને અજ નાજનાર વંદે ! ૩ ગહારી કેમ નાજના થાય છે ? ગહારા હૃદયહર, ગહારા પ્રાણ, ૩ (આમ) બેરહમ થઈ નય છે દયા ! છેલ્લી કહી નીચેના અપભ્રંશ દૃઢા પરથી છે —

દિગરા, કદિ નહિત કદિ કાલ દુખેવે ગઈ.

પેરખે તુલવિણ કદિ ઈવઘ હયવિદિ દુષ્ણ સયાઈ ॥

કાન્તમાલા

કાન્તવિભાગ

વિપમ ટેવ પરી મુજને ખરે,
 હૃદયને જાણુ ગાન ગમે અરે !
 ગુણ વિના પણ કેમ જ એ મળે ?
 મક્ત નિર્જાતા થઈ શું વળે ?
 નથી નથી નથી ગોચ્ય હું તમારે,
 હૃદય તર આ નથી રાખવું જ મારે,
 મનથી લઈ રજા હવે મરૂં છું,
 પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું. ”
 નયનથી જાણુ નીર મને વહે,
 હૃદય શબ્દ કહો ક્યમ આ સહે ?
 વચન તો મુખથી નવ નીસર્યું,
 તદપિ ચુમ્બન મેં હળવે કર્યું.
 ઘરઠ ઘરઠ થાય હાય છાતી.
 ધીરજ રહી મુજની ય સાવ જાતી:
 વદનકમલ જોધને કદં છું,
 નજરઠરાવોં ત્યહાં જ હું કદં છું:—
 “ કદર અવર શું જનો પિછાને ?—
 મન મહોં એ ધરો શોક કાણુ આણુ;
 ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો,
 પર પરવા શોધ અન્તરે ધરો છો. ”
 મધુર શબ્દ થકી ખુશ મેં કરી,
 દીલગિરી મનની સવળી હરી,
 કરી વીદાય કહી જાણુધા અને,
 વીરહથી અળતી વનીતા કને.

ટિપ્પણ. મણિશંકરની આ પદ્યોની એકે કવિતા—“ ખરી મહોખ્યત અથવા ગુલખાસતું
 કુલ ” એમાંની કે ખીજી—પ્રકટ કરવા જેવી નથી આમા પણ શીખાડપણાનાં લક્ષણો છે (૧) સ્ત,
 પ્ર, રવ, આગળનો લઘુ ઠેકાણે ઠેકાણે લઘુ જ રહ્યો છે, કુખ મુરખ, ખી; છી, છ, થી, રી, હી, પણ
 ધણા છે, (૨) અરુ જીવિત આમ લલે જવુ, એમાં ‘ આમ ’ એટલે ત્હમારી બાલુમાં, ખીલઓની
 આગળ જઈ જઈને તેમના દીકાવેણુ સાંભળવામાં નહીં; મક્ત નિર્જાતા, એટલે ક્યા મોખદલા
 વિનાની એકલી નિર્જાતા; તમને મુક્ત હું છું, એટલે નિર્જાતા અને ગુણહીનતા અને સાથે
 માન મેળવવાની અતિસોબિયલુ કચ્છા, એ દોષ ગહારા જ છે, ત્હમારા નહીં, હું મરૂં છુ એ દોષોને
 લીધે, ત્હમારે જરા મનમા ન આણુવું; ઘરઠ ઘરઠ થાય છાતી,—એની, ઉભય, એટલે તુ અને
 રહાની પ્રિયા હેય, (૩) મુજની, કરી વિદાય કહી જાણુધા અને, એવી રચના—મણિશંકરની કલા

પડવ થતાં તે આવા ઇંદોપ, રચનાદોપ, અને અર્થદોષથી વિસક્ષણ પ્રમાણમાં મુક્ત બની, શબ્દાર્થની વિશુદ્ધિ અને શિષ્ટતામાં નમૂનેદાર બની રહી.

હગતા ઇવિઓમાં આ અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે. કોઈપણ કવિની ક્ષાપ્રગતિ એ લાગણીને જીતીને જ, પોતાના દોષ જોતાં શીખી, દૂર કરતા શીખી. શીખીને જ, શક્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરેણુ મુદુમારતાથી દહે છે; વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્ય પોષક બની આ મુદુમારતાની માત્રા (tone) આદિથી અત મુધી સમરેખ સાથે છે, કવિતાના દોષ સ્થૂલ કોટિના અને ક્ષાંતવ્ય ત્યારે એના ગુણ જે છે તે સૂક્ષ્મકોટિના અને માનનીય છે: એટલા માટે મણિશંકરે પોતે છોડી કીચેડી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા યોગ્ય ગણી છે.

એક વખત કોઈએ એક મુધારો સૂચવ્યો હતો;

અરર જીવિત આમ જ બે જવું,

સહન, નાથ, ન તો મુજથી થવું.

શુ સહન ન થવું? આવું જ બંધ તો તે જીવિત. જીવિત, જહું, થવું નો આ પ્રકારે પ્રયોગ અત્યારે સૌને તુરત ખેંસી બંધ એટલો સામાન્ય થઈ ચૂક્યો હશે, પરંતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ માં ભાષાની છૂટ એટલી ખીણેલી નહતી વળી હિંદ ક્રેસ્ત્રાદરમા જાજોજ આવે છે, ‘આમ જ જીવિત’ એમ હલ-ટાવતાં પણ જની બંન રહે જ,—અને મણિશંકરના જેવી સૂક્ષ્મસ્વાદ્ શ્રુતિને એ ન જ રહે.

અરર જીવિત આ જ ભણે જવું .

એ પર્યાય પણ વિચારી જોયો હતો. ‘હવે મઝ છું’ હકિતને અંતે આવે છે, તે આમ આરંભમાં જ સૂચવાઈ બંધ તો અસર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકારાયો નહતો. (૨૧ સ્ફુર્જિત-સમતા કે ખીલ કોઈના કાગળોમાંથી ખીજ નક્ક નીકળે, અને તેમા આ કે ખીલ કોઈ પાઠ જોવામાં આવે, તો તે રચીકારી લેતાં ખેડેલા વિચાર કરી જોવાનો છે, એટલી ચેતવણીને માટે આ ઝીણી જેવી વિગત પ્રસંગેષાત્ત નોંધી છે.)

મથાળે કાપેલું કવિતાનું નામ કર્તાનું પોતાનું ન હોવાથી કૌંસમાં રાખ્યું છે.

૨

(અંતિમ પ્રાર્થના)

(૫૬)

જીયા પાણી મને આ મનાવે પિતા !
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો !
 કેક નાગદી દશ્ય બનાવે, પિતા !
 મને પાતકીને દ્યાર્થો તારી હો !
 મારી હોડી ખગાયામા તૂટી ગઇઃ
 મારી જોડી દા ! માયા તે લટી ગઇઃ
 મારી હિંમત છેક જ પૂટી ગઇઃ
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો !
 મારા પાપ તણો અરે ! પાર નથી.
 મારા અન્તરમા કશો સાર નથીઃ
 ભવમાગરે અન્ય આધાર નથી
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો !

૩

ચંદાનો/ સંદેશો

(૫૨)

આવો, અંદર આવો, બહાર, વાસના !
 સંદેશો શો લાવો ચંદા બહેન જો ?
 કોયલ શીતલ મધુર મુગા વરસાવના
 રોલ ભરેલા નમ્ર તમારા તેન જો : આવો
 “ હૃદય સરોરુહ જીવન સમગ્રી પોષણ :
 જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો :
 પ્રગટ પિતાના પણ્ય પુરાતન પંથમા
 રિતગંધ પેરપર કરજો કેવલ કર્મ જો ! ”—આવો

ટિપ્પણ સરખાવો એક બાજુએથી ચંદાને સંબોધન, બીજી બાજુએથી બહારાંઓને ઉપદેશ,
 અને ત્રીજી બાજુએથી બહારાંઓને પ્રાર્થના.

૪

સ્વાગીનો દિવસ, મહુવા. ૩૦-૫-૧૯૦૬

સામ (Psalm) ૨૬: ૪-૫

(રાગિણી આશાગોરી)

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યની માહી, શીખવ વિશ્વશયાના ! મને તવં માર્ગોં
 તું જ પ્રભુ મુજ તારણકરો દિનભર તુંજ પર થાના ! મને તવં માર્ગોં

ટિપ્પણ આમાનું વિશ્વશયાના એ ‘સામ (psalm)’ મા કોઈ ઠેકાણે નથી, વળી
 જો કે મહિશંકરે વિશ્વશયાના એ શબ્દ અને તેમાના વિચારશુચ્છ પોતાની કવિતામા એકથી વધારે
 ઠેકાણે રાખ્યા છે, તથાપિ લગભગ ૧૮૮૮-૮૯ ની સાલથી માંડીને,—કાલકલને નેટલો કોલરિજ
 જેવાના ખિરતી પેન્થીઝમનો ચક્ષુરાગ (જુવો કાલકલ કૃત રુદલિંગના જીવનચરિત્રમા એનો
 ઉપહાસ, જે મહિશંકરને અત્યંત પ્રિય હતો), તેટલો મહિશંકરને હિંદુ વેદાંતનો; એવો એક
 સંવિવાર જતા બીજે જ સંવિવારે ઉપહું ગીત નીચે મુજબ ફરી લખ્યું.

ત્રાપજ, ૧૩-૬-૧૯૦૬

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યમા, શિક્ષણ આપ દયાલ !

તું સ્વામી નાચતણો દિનભર ભૂમિ બિખ્યાત ! માર્ગોં

૫

શાંતિ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓમ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાધન !   શાંતિ
સંહરો સંકટો શાંતિ, દૃષાધન !   શાંતિ

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારું
પાપ પ્રગલ્ભ, પ્રભુ, કાપો !   દયાધન !
સેવક હોઈ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જાણે નથી જાણે !   દૃષાધન
સ્થાન ભગવાન, ગાન પશુનું,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો !   દયાધન

દિગ્ધષ્ટ લોકો સ્પષ્ટ ખિસ્તી રતવન, ઉદ્ધાર, કવિતા આદિ પરદા નથી હોતા તે મારી રીતે જાણતા હોવાથી મણિશકર આમા 'સદાશિવ' છે એવી રચનાઓ જાણીને જ વાપરતા હતા, લોકો ભણે એને આપું એક વિશેષ નામ ગણે, પોતે તેને જુદા જુદા જે રાખે જાણી શિવ = ભક્ત કરનાર ઈશ્વર એમ ઈશ્વરનું વિશેષ નામ ગણીને અર્થ કરતા

૬

આંતર સમપત્તી

(૫૬)

આ પિતા, કર્યા કરૂં કર્મો.
હજ્યા મર્મો પડ્યો, રડ્યો. પડ્યો ! પડ્યો !
મને ન હતી આશા
ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !
તેમા અચાનક ગભીર ગર્જરે
દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન !
સ્નેહવસ્તુ ! જ્ઞાનરૂપ ! અનન્ત !

દિગ્ધષ્ટ સમપત્તી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત

૭

નયન પ્રાર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજી દોરો હવે મને

આપ૦

રેતો હુ આપનો છોરો હવે૦

જંગલમાં ભટક્યો જહુ વાટે, વાટે મળ્યા કારા ચોરો—હવે૦ રેતો૦

ગર્ભ અધે પડતો ઝરડાતો આવી શકું નહિ ઓરો—હવે૦ રેતો૦

[ટિપ્પણુ દુહિતાઓ જેરેસેમની. સ્વામી પોતે મારો ભરવાડ, એવા સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી ગીત, સામે (Psalms) અને ખીન્ન ખ્રિસ્તી ગીતકાવ્યોના અનુવાદ, અને શ્રુતિ પ્રાર્થના (નાદ ધનાયક દીને ઓ નાથજી), આવાહનગીત (તાર- તાલ, પધારો દયા કરી), અને ખીન્ન જે ત્રણની નકલો મળી છે પરંતુ તે અહીં ઉતાર્યા નથી. આવા ખીન્ન પણ કેટલાક દુકા ગીતો અને અનુવાદ કે અનુકૃતિઓ ખ્રિસ્તી શિષ્યો અને મિત્રો ઉપરના કાગળો વગેરે પદેપદા ભેવામાં આવે તો જડે ખરા]

૮

[ટિપ્પણુ પ્રાસ ગિક ઉદ્દગારો, ગીતો, આદિ પણ મહિશાંકરે સંખ્યાબંધ લખેલા અને તેમાંથી પૂર્વાલાપમાં જણાવેલા જ જહુ ચોરા સંગ્રહેલા છે તદ્દુરે તદ્દદાન્તિકે; ગૌરક્ષણુ પ્રાર્થના; સાધક પ્રાર્થના; વૃદ્ધિ પ્રાર્થના; સખે, કુમકુમે લીધું તારું આંગણું રે લોલ, વગેરે પૂર્વાલાપમાં નથી તે મને તો અચોગ્ય નથી લાગતું]

કોઈ પ્રાસ સંબંધી વા સંબંધીઓને અથવા તેમને વિશે લખાયેલા ઉદ્દાર, ગીત, કે કવિતા પણ બધાં જ પ્રકટ કરવા જેવા હોતા નથી. આ જાનની કૃતિઓમાંથી નીચેનાજ નમૂના અહીં આપવામાં આવે છે]

મહુલા, ૨૫-૫-૧૯૦૧

ખિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગિણી આશાગોડી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, ખિરાદર ! સ્નેહ૦

અન્ય અહીં નહીં લેવાવો, ખિરા૦

એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મે ખતાવો.—ખિરાદર૦

પ્રાણ પ્રદાય કરી પુરુષાર્પણ ક્લેશ વિશેષ પતાવો.—ખિરાદર૦

[ટિપ્પણુ: જે લાઇને કાગળમાં આ પ્રાર્થના ખરેલી તેની સાથે જ બહાલાંઓને ઉપદેશ (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૮૧) ની નકલ પણ ખીડી હતી અને ઉમેર્યું હતું—“ માગ પત્રોથી કંઈ ખોટું લાગ્યું હોય તો ક્ષમા ચાહું છું.. જોખનાયમાં નીચેના જે ઉદ્દગારો નીકળ્યા છે... ”]

૬

ખડકદિવા, ૨૬ ૧ ૧૯૦૨

(૫૬)

બાલાઓ, મા માટે મનાવો ?
 વાહ કો એ દેવ તો બનાવો !
 પન્નેશ્વરમા પાપ પનાવો
 માગું એ તારા !
 વિશ્વપિતાના આપણુ જાઓ
 માંદકમા તો માથે ચાલો !
 વસુધાની વાટીમાં ચાલો
 માગું એ તારા !

૧૦

નવે'બર-૧૯૦૩.

(૫૬)

ખોડાઈ એવી બારણે, બાલા, ઉધાડો દાર
 બાલાં ઉધાડો દાર, ઓ બાલા, પોદાં
 હૈયું દેવાલય ખડું દીનદયાનું દાર
 યજમાની માનવ બધા સાગનો એ માર
 ઓ બાલાં, શાને લગાડો દો વાર,
 ખોલો દાર, આવો બહાર, પ્રાણધાર ! પોદાં

૧૧

શે:લાવડ, ૧૨-૩-૧૯૦૬

અતંત સહચારની પ્રાર્થના

(૫૬)

અત્યારે અબધડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 હૃદય પરસ્પર દળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 લક્ષ થયા તે આપણા પ્રબુધરમાં સદબંધ,
 સમરણ કરું, બોલી તરી 'શિરને સોંપ્યું સ્કન્ધ' ! અત્યારે

ટિપ્પણ. સરખાવો ૧૮૯૭ માં લખાયેલી ગદ્યકો, પુરાની પ્રીતિ (પૂર્વાશાપ પૃ. ૬૬)
 અને આશાગીત (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૬૬)

૧૨

[ટિપ્પણ. એમના નાટકમાના ગીત કે નાટકોમાં મુકવાના મૂળ હસદાથી રચેલાં ગીત અહીં આપવા વિચાર નથી. એટલે ઉપર આપેલા સર્વથી જુદી ભાવના નીચેના નમૂનાઓ ઉતારીને જ આ વિષય સમાપ્ત કરવામા આવે છે]

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

ઓ દેવિ ! દેવિ ! દેવિ ! ખેલાતી એ ના શકું ;
તારાં હૃદયનાં દાર ખેલાતી એ ના શકું.
મલિન કર્યું હૈયું હજી નહીં તવ આસન પાત્ર,
તવજતા પશ્ચાત્તાપમા શુદ્ધ હજી નહીં ગાત્ર ઓ દેવિ.

૧૩

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આવો !
માગું આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આવો !

રજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહામણું હૃદયે પ્રકટે આશઃ
સ્વામીના દયાળુ દેવિ ! કરશે ના નિરાશ
માગું, કરશે ના નિરાશ
દેવિ ! આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો !

ટિપ્પણ આ બે સાથે સરખાવો ઘવાયલો ખુલખુલ (પૂર્વાભાષ, પૃ. ૮૧)
સ્વર્ગસ્થદેવીને પ્રાર્થના એ પદ સાગર અને શશી (પૂર્વાભાષ, પૃ. ૯૦) ના સમયનું છે

૧૪

નાના ગોપનાથ, ૧૧-૫-૧૯૦૩

(પદ)

દીન ઉપર દયા કરજો, ઓ નાથ, દીન
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન

દીન છતાં અમે અચ્ચા તમારા કરુણામુધારસ ઝરજો, ઓ પિતા, કરુણાં દીન
ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નયનમાહી, ભરજો, ઓ પિતા, ભર્ગ દીન

૨૧. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠક:

મણિશંકરનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય

મણિશંકરનાં અવમાન પછી પ્રેક્ષકર
અશ્વતરાય કથ્યાણરાય દાકેરની સૂચના અનુ-
સાર મણિશંકરના મારા ઉપર આવેલા કાગળો
શોધી કાઢી મે એકલા કંવા માડ્યા. આજ
સુધી જે જડ્યા છે તેમાંથી થોડી પ્રસાદી અહીં
આપું છું.

‘ There are born children of
melancholy, pessimists in philo-
sophy, with hearts over-sensitive,
whose spirits seldom soar higher
than the evel of placid satis-
faction. To these persons it is an
inherent constitutional necessity-
to love and be loved. Their gloom
is the result of their not being
adequately loved by those around
them. Their satisfaction, when
they feel that others have sincere
sympathy for them, is deeper
though serener than the ecstasy
of others

I belive I am one of them.
And your kindness (I may excuse
the word I know you are pained
by my humble tone. But dejection
feels it so.) has enlivened my
spirits, soothed and solaced me.
“ And I again am strong. ”

(Mahura, 15 May 1890)

ભાવાર્થ: ‘ કેટલાક જન્મથી આનિના
આળસ હોય છે. તત્ત્વચિન્તનમાં તેઓ નિગ-
શાવાદી હોય છે. તેમના હૃદય હદ પાર
લાગીવાળા હોય છે. તેમના આત્મા શાન્ત
સંતોષની સપાટીથી ઉંચા ભાગ્યે જ ચડે છે.
આ મનુષ્યોના સ્વભાવના બંધારણના અંતરમાં
એવી જરૂર રહેલી હોય છે, કે પ્રેમ કન્વે અને
પ્રેમના પાત્ર થવું એ તેમને આવશ્યક થઈ પડે
છે. આસપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે
નેદ્રએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી
તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે. જ્યારે તેમને એમ
લાગે છે કે બીજાઓનો તેમના તરફ અંતઃકર-
ણનુર્વક સમભાવ છે ત્યારે તેમને જે સંતોષ
થાય છે તે બીજાઓના ઉદ્ગ્રાસ કરના વધારે
શાન્ત પણ વધારે ગંભીર હોય છે.

“ હું માનું છું કે હું આવા માણસોમાંનો
એક છું અને તમારા માયાળુપણથી (એ
શબ્દના ઉપયોગ માટે કૃપા કરી ક્ષમા કરજો.
હું દીનચિત્તિ ધારણ કરું છું ત્યારે તમને કેટલું
દુઃખ થાય છે તે હું જાણું છું. પણ વિપાદથી
એવી લાગણી થાય છે.) મારા આત્મામાં
ઉત્સાહ જગૃત થયો છે, સાન્ત્વના પ્રાપ્ત થઈ
છે અને દિવાસો મળ્યો છે “ અને પાછો હું
શક્તિમાન થયો છું. ”

(મહુવા, તા ૧૫ મી મે, સને ૧૮૯૦.)

‘ I am here with Balavantrai
for the present. I am gratified

in the consciousness of friendly sympathies and feel myself equal with occasion sent to me. A spirit of deep resignation has come over me and my existence seems to be a burden bearable enough for the sake of some survivors. Please do not be anxious for me.

‘What work remains for me to do, I will do uncomplainingly. It is a pity though that in this Nineteenth-Century India, one cannot be free from certain things the idea of which would hardly have troubled his great grandfather I assure you I am well.”

(*Rajkot, 6th November 1891*.)

ભાવાર્થ: ‘હાલ હું અહીં ખલવન્તરાય સાથે છું. મૈત્રીવાળા સમભાવના અનુભવથી હું તૃપ્ત થાઉં છું, અને આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કરું છું દશાને વશ થઈ રહેવું એવી વૃત્ત મારામા ઉડી ભમી શકી છે અને માફ ભારૂંપ લાગતું જીવન જે કેટલાક હયાત છે તેમના ખાતર સહી શકાય એવું લાગે છે. મારે માટે ચિન્તા કરશે નહિ.

‘જે કામ મારે કરવાનું રહે છે તે હું કરીશ અને તે માટે ફરીયાદ નહિ કરું. પરંતુ એ શોચનીય છે કે ઓગણીસમા સૈકાના આ હિન્દુસ્તાનમા માણસ એવી કેટલીક વસ્તુઓથી છુટો થઈ શકતો નથી કે જે વસ્તુઓ માટે વિચાર કરવાની તેના પ્રપિતામહને ભાગ્યે જ તરફી લેવી પડી હોત. હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે મારી પ્રકૃતિ સારી છે.’

(રાજકોટ, તા. ૬ ટી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.)

ગ્દ્યાનિ અને નિરાશાના વાદળા મણિશંકરના ચિત્તને વખતો વખત ઘેરી લેતાં, પણ સ્નેહનું એક કિરણ આવતાં એ વાદળા ખસી જઈ પ્રસન્નતાનો પ્રકાશ પ્રકટ થતો. તોપણ એ પ્રસન્નતાથી થતો સંતોષ ચિત્તમાં વસેલા ગાભીર્યના ભારને લીધે સંપર્ણ ઉદ્ધાસ પામી શકતો નહિ; એ સ્થિતિનું રેખાચિત્ર આ પત્રોથી પ્રદર્શિત થશે. એ રીતે થતા ભાવોર્મિના ભરતી-ઓટ બહુ હૃદયગમ રૂપ ધારણ કરતા.

‘I know not how dear you had grown to me during my last sojourn at Ahmedabad, till I came here and found myself very solitary. You will be sorry to learn that my sprain still continues painful. But one result of the illness is that a mellowness has come over my memory of Ahmedabad, and at this moment my heart has all its affectionate springs overflowing with unsuspected kind reminiscences of the past.

* * *

‘I do not want to be eulogistic in this letter of mine. But need I be afraid if praise is sometimes the expression of affection ? If I call you my ever sweet and gentle friend, or tell you that you have taught me a new phase of human excellence and made one better than I was,

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters ? ”

(Baroda, 23 December 1891)

બાપાર્થ:- હું છેલ્લા અમદાવાદ સ્ત્રી ગંગા તે દરમિયાન તમે અને દેવના પ્રિય થઈ પડ્યા છે તેનો ખ્યાલ હું આવી આવ્યો અને ધણી એકસો પડ્યો ત્યાં સુધી અને નહોતો. મારો કમોલ હજી દુણે છે એ વાણી નહીં દિલગીર થઈ; પણ એ બીમારીનું એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી સ્મૃતિ ઉપર કાંઈ મદત પથરાઈ છે. અને આ લખે મારા હૃદયના બધા રત્નેહાળ જરાઓ જૂતકાળની માયા બરેલી આબુ-ધારેલી યાદગીરીઓથી હિમરાઈ વધે છે.

x x x x x

‘ આ મારા પત્રમાં પ્રશંસા કરવા હું

કરું એ મહેનતા, મારું મન એ દિવસે તમે એકસો વ્યવહાર જમ્યું છે તે મારું આદર માનવાની જરૂર છે. હું તમને કાંઈ મારું મારું અને મોખ્ય મિત્ર હું, કમરવા મારું હું કે મનુષ્ય જનતાનું એક નવું એ તમે મને નિખાર્ય છે, અને હું મને ને મને મને મરીઆતો કર્યા છે, તે હું આપા દરેકો મારા મ્યુ આપના પત્રોમાં બારી વધતો છે તે કામથી મારે આવશે ખારી ?

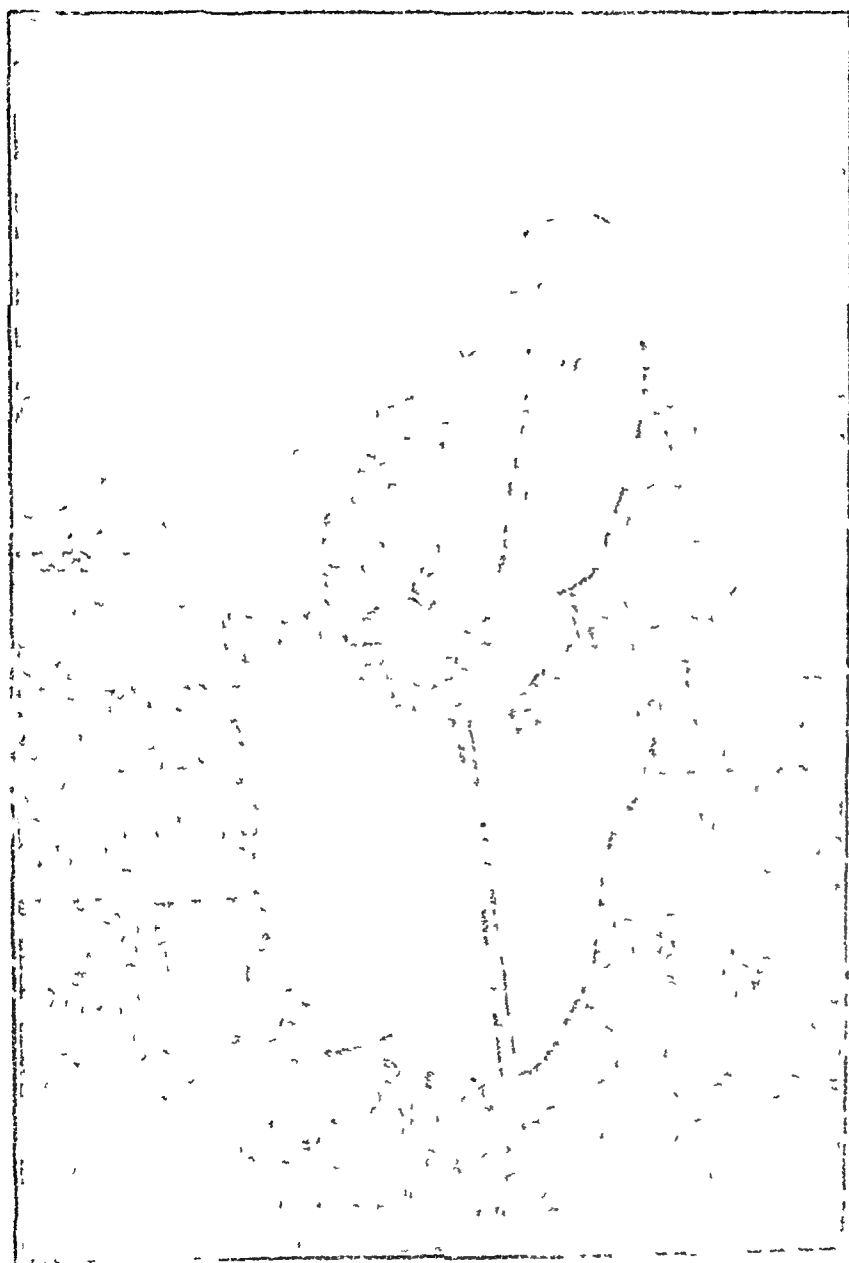
(વડોદરા ના. ૨૦ ની મિત્રગત ૧૧૬૪)

જૂતકાળની માયાબરેલી યાદગીરીઓ તેમના ચિત્રમાં અજાન રીતે મળ્યા કરી મદતો જે રહેલ અને આગાંતો હિમિવેગ અપાયમાન કરતી તેનું પ્રાણવ્ય બીજી રીતે પણ દરિયામાં થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
‘There goes my mate now mated with a crowd,’
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice. Oh my friend
I know not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together. So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven.

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed. yesterday in idle moments I made

the experiment of expressing it in English and I send you the result. The lines are very defective but will be acceptable to you,

121 2724

પૃ. ૨૬૦ સામે.

ગુ પ્રિ પ્રેસ.

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters ? ”

(Baroda, 23 December 1891)

ભાવાર્થ:- ‘ હું છેલ્લો અમદાવાદ રહી ગયો તે દરમિયાન તમે મને કેટલા પ્રિય થઈ પડ્યા છે તેનો ખ્યાલ હું અહીં આણ્યો અને ઘણો એકલો પડ્યો ત્યાં સુધી મને નહોતો. મારો કર્મોદ્દણ હજી હુએ છે એ જાણી તમે દિલગીર થજો; પણ એ બીમારીનું એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી સ્મૃતિ ઉપર કાંઈ મૃદુતા પથરાઈ છે, અને આ કાણે મારા હૃદયના બધા સ્નેહાળ ઝરાઓ જૂનકાળની માયા ભરેલી અણુ-ધારેલી યાદગીરીઓથી ઉભરાઈ જાય છે.

x x x x x x

‘ આ મારા પત્રમા પ્રશંસા કરવા હું

હચ્છતો નહોતો, પણ સ્મૃતિ એ કેટલીય વાર સ્નેહનો અવિર્ભાવ દેખે છે તો મારે આશંકા રાખવાની જરૂર છે? હું નમતે મારા મદાન! મધુર અને મીઠા મિત્ર હરું, અથવા તમને હરું કે માનુષ ઉત્તમતાનું એક નવું રૂપ તમે મને શિખવ્યું છે, અને હું તો તે કરતાં મને ચડીઆતો છું છે, તો શું આવાં વચનો સાધારણ વ્યવહારના પત્રોમા ભાગ્યે વપરાય છે એ કાળજી મારે આવડો ખાવો ? ’

(વડોદરા તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૧)

જૂનકાળની માયાભરેલી યાદગીરીઓ તેમના ચિત્તમાં અજાન રીતે રમ્યા કરી સદસા જે સ્નેહ અને આશાનો ઉર્મિવેગ ચક્રાવમાન કરતી તેનું પ્રાગલ્ભ્ય બીજી રીતે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
‘There goes my mate now mated with a crowd,’
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice. Oh my friend
I know not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together. So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven.

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed. Yesterday in idle moments I made

the experiment of expressing it in English and I send you the result. The lines are very defective but will be acceptable to you,

પૃ. ૨૬૦ સામિ.

શુ. પ્રિ પ્રેસ.

impression upon my mind. I felt them to be great men. I am convinced that our race must have some inheritance for us and that our task of working for its greatness will be much easier if we thoroughly understand the past. x x x I do not believe x x that what the ancients say is true, but I am x anxious x x to find out what they believed and why they believed. I am anxious to connect the present with the past and remove all opposition between sincere patriots. I am convinced that lives of English great men, for instance, cannot be so fruitful to us Indians as to Englishmen. I am convinced that the business of education is first of all to focus all the best elements in a nation on the formation of an individual. I see great danger in our exclusively English education. The thoughts

and feelings of our masses are different from them and they have little sympathy for us. But a reform from within can be brought about only when they can respect us. If we know all that is important in our *સાહિત્ય*, all that is beautiful in our poetry, all that is sublime in our philosophy, all that is valuable in what the past has left for us, we shall be nearer our brethren and can lead them better. It is for this that x x I advocate the necessity of giving prominence to the national element in our education.

x x x x

I don't know whether I ever recited to you a song which I once casually heard, The speaker is a woman-તેરસ દે-asking her love to confess his sins to her if he wants salvation--

તું તારો ધર્મ સંભાળ-જડેજ પાપ તાગ પ્રકાશ

તારી બેડલી જડવા નહિ દિહી-જડેજરે

તેરસ કે છે etc.

Such songs are numerous and they are current among the masses. If you collect them you will find that the Indian heart has an intensity, a depth and a love expressed in these religious utterances which is beyond all praise

and which we do not know simply because we are estranged from the people. Even *વેદાન્ત* has a popular side and many pious people see the working of God in every thing without consciously laying aside their individuality.

I have never looked upon Religions as only a set of doctrines coming under a category of true and false. I rather think that being an outcome of human faith and reverence they only come under the category of good and bad. They are living things-very complicated; and performing an immeasurable but vital function in society. Religious phenomena thus require great time and patience and search for a true estimate of their operation. And I think that in Religion controversy is rather out of place. If we have a better idea of the Godhead and our life, let us preach it and bring men to our idea rather than trying to pronounce upon the merits of other systems.

I hope from all this beating about the bush your sympathetic soul can understand what I am driving at. I wish you to help me in finding out the good from the past. You said that if Theism was true, Pantheism must be false. Not so Pantheism is not one proposition but a system of thought. It might have some truths and some untruths. Pantheism as Martineau will tell you, exists only when it denies the individual will. He will also tell you how

sublime its spirit is and how it errs only by over-zeal. I understood all that when I wrote against વેદાન્ત, but I was not sufficiently serious and did not take in the immense value of the work done for the system in the country.

We are monotheists but the Religious instinct is one everywhere and development of that instinct deserve study. I am sure we shall be better in our faith and worshipful love if we know all that kabir and ચૈતન્ય and all the prophets have done and said in the past.

I have told you in self-disparagement that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters. I mean that I can hear true pious utterances full of profound love withal coming from different sources. But I don't think I write with sufficient clearness. Kindly read my letter to Vidyagauri also and let

her also assist you in making out sense from my chaotic sentences.

To sum up I wish you to take up the attitude of a wise sympathetic rapt monotheist, who can see the finger of God even in the political articles of an Atheist who can find estimable emotions even in hearts apparently rough—and who by the very strength of his prāyīna which is the સ્થાવિભાવ of ધર્મરસ can absorb many things and get nourishment from them.

Lastly let me ask you to have faith in me as in a friend and as in one who will never accept anything except the beautiful wherever it may be found. My pursuit is not after propositions with their logic but after belief with their spirit.

(Boroda, 17th July 1895.)

ભાવાર્થ: “ મને કેટલીક વાર એમ લાગે છે કે શારીરિક કેળવણી જેવો કોઈ વિષય હું લઉં અને જુની જુની સ્વતઃસિદ્ધ વાતો વિશે છટાથી આપણે કહું તો સાડ, કારણ કે હું યતિ થઈ ધર્મના વિષયમાં મારા હૃદયને તથા આત્માને વ્યવૃત્ત કરી શકું તેમ નથી. સત્યની શોધમાં ઉઠી રમ પડે છે; પણ મારા મિત્રો તો પોતે શોધ પૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એથી મને નિરાશ થાય છે.

મેં તમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓના કેટલાક વચનોની મારા મન ઉપર ગાઢ અમર થઈ છે. એઓ

મહાપુરુષો છ એમ મને લાગ્યું છે. આપણે તેમના નગ્નથી આ મંદિરા મળે છે તે કોઈ કારણ હું કલ્પક છું અને પ્રતીતિ થઈ છે કે આપણી પ્રવૃત્તિ આપણે મારે કંઈ વારમાં દેવો બેઠાએ, અને આપણે જૂનકાળ મંપૂર્ણ રીતે અમર્શિતો તો આપણી પ્રવૃત્તિના કારણે મારા પ્રયાસ કરવાનું આપણે કાર્ય ધણું વધારે મળેલું થઈ પડે. પ્રાચીનો કહે છે તે ખરું છે એમ હું નથી માનતો. પણ તેઓ સુ માનતા અને આ મારે માનતા તે - કોઈ કારણ હું કલ્પક છું. વર્તમાનને જૂનકાળ માયે બેઠવા અને સાચા અંતઃકરુણા દેશવલ્લવ બનેલા વચ્ચેના સર્વ વિરોધ દૂર કરવા હું કલ્પક છું ઉદારચાર્ય, મારી પ્રતીતિ થઈ છે કે મદાન કચેત્રેના ઇવનચરિત નેટલાં કચેત્રેને કળાવક થાય તેટલાં આપણે દિંદીઓને ન થાય. મારી પ્રતીતિ થઈ છે કે કેળવણીનો પ્રથમ હેતુ એ છે કે પ્રવૃત્તિના મર્ચ ઉત્તમ અંશો એકત્ર કરી વ્યક્તિના અંધારણમાં તે કામે લગાડવા. યક્ત કચેલ કેળવણી જ આપણામાં આવે તેમાં મને ધણું જોખમ જણાય છે. આપણા સાધાણ્ય દોહસમૃદ્ધના વિચાર અને ભાવ આપણાથી જુદા છે. તેમને મારે આપણને સમભાવ જુદા છે અને આપણે મારે તેમને જુદા સમભાવ છે. પણ તેઓ આપણે આદર કરી શકે ત્યારે જ પ્રવૃત્તિ અદરથી સુધારે ઉપવૃત્તી શકાય. આપણા શાસ્ત્રોમાં જે કાંઈ મહત્ત્વનું છે, આપણી કવિનામાં જે કાંઈ મુંદર છે, આપણા તત્ત્વદર્શનમાં જે કાંઈ ક્ષેત્ર છે, જૂનકાળે આપણે મારે મુકેલી વસ્તુઓમાં જે કાંઈ મૂલ્યવાન છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણા બંધુઓની વધારે સમીપ થઈશું અને તેમને વધારે સારી રીતે દોરી શકીશું આપણી કેળવણીમાં પ્રવૃત્તિના અ અને મુખ્ય કરવાની આવશ્યકતાનું હું સમર્થન કરું છું તે આટલા મારે.

એક ગીત મેં એક વખત અકસ્માત સાંભળેલું તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે કે કેમ તે મને ખબર નથી એમા બેલનાર તે તોરલદે નામે સ્ત્રી છે. તે પોતાના કામુકને કહે છે કે તારે મુક્તિ મેળવવી હોય નો મારી આગળ તારા પાપ કમુલ કરે-

તું તારો ધર્મ સંભાળ-નડેન-પાપ નારા પ્રકાશ તારી બેડલી ખૂંડવા નહિ દિર્ઘ-નડેનરે

તોરલ કે' છે-ધત્યાદિ

આવા ગીતની સંખ્યા ઘણી છે અને લોકસમૂહમા છે તે પ્રચલિત છે. આવા ગીત એકલા કરતા માલમ પડશે કે આ ધાર્મિક વચનોમા દર્શાવી છે તેવી ગાઢતા, ઉડાણ અને પ્રેમ હિન્દીના હૃદયમા રહેલો છે તેની પરિપૂર્ણ પ્રશંસા થઈ શકે તેમ નથી, અને આપણને તેનું જ્ઞાન નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે લોકોથી જુદા થઈ ગયા છીએ. વેદાન્તમા પણ લોકોપયોગી અંગ છે, અને ઘણા ધર્મશીલ માણસને દરેક વસ્તુમા ઈશ્વરની ક્રિયા દેખાય છે, અને તે વખતે પોતાનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ બાળુએ મૂકી દીધાનું તેમને ભાન થતું નથી.

જુદા જુદા ધર્મો તે ફક્ત સાચા અને જૂઠાના વર્ગમા આવે એવા સિદ્ધાન્તોનો સમૂહ, એમ મેં કદિ ગણ્યું નથી. હું તો એમ માનું છું કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય યુક્તિને પરિણામે ધર્મો ઉદ્ભવે છે તેથી નીતિમય અને અનીતિમય એવા વર્ગોમા જ ધર્મનો સમાવેશ થઈ શકે. એ જીવતી વસ્તુઓ છે-ઘણી સંકુલ છે-અને જનસમાજમા ધર્મો અપરિમેય પણ પ્રાણુભૂત કાર્યો કરે છે. આ રીતે ધાર્મિક બનાવોના વ્યાપારની ખરી કિંમત આકવા માટે ઘણો વખત, ધીરજ અને શોધની જરૂર પડે છે. અને હું ધારું છું કે ધર્મના વિષયમા વાદ-વિવાદ અસ્થાને છે. ઈશ્વર તત્ત્વ વિશે અને આપણા

જીવન વિશે આપણને વધારે સારો વિચાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણે તેનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ અને લોકો પાસે આપણો વિચાર ગ્રહણ કરાવવો જોઈએ. પણ બીજી પદ્ધતિ-ઓના ગુણદોષ વિશે વચનો કહેવામા પડવું ન જોઈએ.

હું આશા રાખું છું કે આ બધી આસપાસની અપ્રસ્તુત જેવી વાતો ઉપરથી તમારા સમભાવશીલ આત્માને મારા કહેવાનું તાર્પણ સમજાશે પ્રાચીનમા સારું શું છે તે શોધી કાઢવામા તમે મને મદદ કરો એવી મારી ઇચ્છા છે. તમે કહેતા હતા કે એકેશ્વરવાદ ખરો હોય તો અદ્વૈતવાદ ખોટો હોવો જોઈએ. એમ નથી. અદ્વૈતવાદ (Pantheism) તે એક સિદ્ધાન્ત નથી, પણ વિચારની એક પદ્ધતિ છે. તેમા કેટલાક સત્યો હશે અને કેટલાક અસત્યો હશે. માર્ટિનોના ગ્રન્થમાથી તમને માલમ પડશે કે અદ્વૈતવાદની ભુલ એટલી જ છે કે પૃથક્ વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિ (will) નથી હોતી એમ તેમા માન્યું છે. માર્ટિનો એમ પણ કહે છે કે અદ્વૈતવાદની ભાવના તત્ત્વમા ઘણી ઉદાત્ત છે, અને ઉત્સાહમા બહુ ખેંચી જવાયાથી તે ભુલમા પડે છે. વેદાન્ત વિરુદ્ધ મેં લખાણ કર્યું ત્યારે આ બધું હું સમજતો હતો પણ મારામા યથાર્થ ગાભીર્ય નહોતું અને એ પદ્ધતિ માટે દેશમા જે પ્રયાસ થયો છે તેનું અત્યંત મૂલ્ય મેં ધ્યાનમા લીધેલું નહિ.

આપણે એકેશ્વરપાદી છીએ પણ ધર્મની સ્વાભાવિક વૃત્તિ બધે એની એ હોય છે અને એ વૃત્તિના ઉદ્ભેદ અવ્યાસ કરવા સરખા હોય છે. મારી ખાત્રી છે કે કપીર અને ચૈતન્ય અને સહુ પેગંબરો ભૂતકાળમા જે કહી ગયા છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણી

શ્રદ્ધા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમા આપણું આગળ વધીયું.

એક વેળા આત્મ-અવમાનતા કરતા મેં તમને કહેલું કે મારા ઉપર છાપ થયેલી જાતની પડી જાય છે. ધાળી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષાઈ છું અને ટેલવીઝ વખતે એક ખીનની ઉલટી વસ્તુઓને હું વખાણતો દેખા. પણ હું ધારું છું કે આ એક લાભ છે કે મારા ટેલવાઈ મિત્રો કરતા વધારે વિષયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઈ શકું છું. અને ધણી એમ કરતા જુદી દિશાઓમાંથી સચિત્તર પણ તર મેંભળાય છે ત્યારે લાગણી વધારે મધુર થાય છે. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા જુદા સ્થાનોમાંથી ગાઢ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ હૃદયોએ એક સામઠા આવતા હું સાબળી શકું છું. પણ હું નથી ધારતો કે હું પુરતી સ્પષ્ટતાથી લખું છું. કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરુ ને પણ વંચાવશે અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યો-માંથી અર્થ ખેસાડવામાં એમની મદદ લેશે.

સારાશ કે મારી ઠગ્ગા એવી છે કે તમે ડાહ્યા, મમભાવશીલ અને તક્ષીન એકેશ્વરવાદીની વૃત્તિ ધારણ કરશે, રાજકીય બાબતો નિશે નાસ્તિકતા લેખોમાં પણ ઈશ્વરની આગળી પારખણે, પુરુષ દેખાતા હૃદયોમાં પણ આદરણીય અન્નભાવ રહેલો જોશે, અને ધર્મરતના સ્થાપીભાવ-જે પ્રાર્થના-તેના બળ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામાં સ્વીકાર કરી લેશે અને તેમાંથી પોપણ મેળવી લેશે.

છેવટે હું વિનંતિ કરું છું કે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો કે હું મિત્ર છું અને સુંદરના ન્યા ન્યા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી ને ગ્રંથ કરવા સિવાય ખીલું હું કાંઈ ગ્રંથ નહિ કરું. હું સિદ્ધાંતોનું અને ને માથેના તર્કનું અન્વેષણ

નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અને તેઓની ભાવનાનું અન્વેષણ કરું છું.

(વડોદરા, તા ૧૭ મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

આમાના ટેલવાઈ વિદ્યાર્થી કદાચ પડતા વિચાર અભિગ્રહ કરે આ રહેલા અને પડી ધામ્ય કર્યા હશે. પણ તેમની નરવતા, તેમની પ્રસાન્નિકતા, મન્દગીર્ણ તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની ગાઢ દેખાવના, તેમની જીવી કૃત્રિમગમ્યતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા તેમની કિરરતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનું આ વિદ્યાર્થી જ્ઞાનથી કાંઈક દર્શન થયા વિના સંભવ નહિ.

ખીજે એકજ વારે આવી આ દેખ મમામ કરીયું.

"We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful. Enjoyment of luxuries is not something bound up with life. If we give up expensive dress and food &c. we need not starve or commit suicide x x x Asceticism may not be a duty but temperance is. x x x Fortunately I have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to become poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country."

(Baroda, 19 August 1895)

ભાવાર્થ-આપણે એવા ઘણાં વિલામમય સુખ ભોગવાંએ છીએ કે તે વિના આપણે ચલાવી શકીએ અને તે માટે પાપી થઈએ છીએ વિલામમય સુખોનો ઉપભોગ એ જીવન સાથે જોડાએલી વસ્તુ નથી કિમતી પોશાક ખોરાક વગેરે આપણે છોડી દઈએ તે કંઈ ભુખે

મરવાની કે આપઘાત કરવાની ખરોખર નથી.
 * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાત્યાર
 એ ફરજ છે * * * સુભાગ્યે હજી
 સુધી મેં એક રૂપીઆ પણ ખચાવ્યો નથી
 અને ગરીબ થવું એ મને મુશ્કેલ નહિ પડે.
 એક વખતે તમે ને મેં ખેદ દર્શાવેલો કે
 આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના

ધંધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯
 ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ઉભરાતું અને રસિકતાથી
 પરિપૂર્ણ આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની
 પ્રજાને માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક
 પ્રકારે આંખી કરાવશે એમા સંશય નથી

૯૫

શ્રી. રા. લાલશંકર મલુરામ ભટ્ટ:

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ ભાઈ રણજીત-
 રામ વાવાભાઈનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ
 ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે
 કરુણ સંયોગ કરતા વધારે કરુણ સંયોગોમા
 મુરખમીભાઈ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અવસાન
 આમ અચાનક થશે. આ બંને સાક્ષર મિત્રોનો
 કેમ અજબ સંબંધ હતો. મણિભાઈને એક
 અથવા બીજા દારણે એમના બાલપણના
 મિત્રોથી માંડી ધણાખરા સ્નેહસંબંધીઓ સાથે
 ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો આવતા,
 પરંતુ ભાઈ રણજીતરામભાઈ સાથે તો એમનો
 સંબંધ હંમેશા એક ધારો જ રહ્યો હતો.
 મરણમા પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને
 ભાસે છે. એકતુ એવી જાતના ભાન સાથે
 મરણ થયું કે “સ્નાન કરી હમણાં પાછો આવું
 છું.” બીજાને “આ દીલ્હી રહું, આવી તખી-
 યતમા ત્યાં જરૂર પહોંચી જઈશ.” આમ

આશા સાથે બંને ક્તાન્ત કાળના ક્ષંસામાં
 સપડાઈ ગયા છે.

બંનેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સંભાઈ છું
 ત્યારે તો આખમાથી આસુ ચાલે છે. રણજીત-
 રામભાઈએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ
 પોતાના પત્નીને મોઢે મારે માટે કેટલીક વાત
 કરી હતી; મણિભાઈએ મરણ પામવા અગાઉ
 પાંચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો
 કે “તમારું સ્મરણ વારંવાર થાય છે.”
 સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર
 જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની
 શરૂઆત કરી. પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાચવા
 તેનો સ્થૂલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ઘણો અફસોસ
 થાય છે.

જન્મ અને કેળવણી:—મણિભાઈનો
 જન્મ સં. ૧૮૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના
 રોજ કાઠીઆવાડમા લાહીથી ત્રણ ગાઉ દૂર

શ્રદ્ધા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમાં આપણે આગળ વધીશું.

એક વેળા આત્મ-અવમાનના કરતાં મેં તમને કહેલું કે મારા ઉપર છાપ થયી જતી પડી જાય છે. ધણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષાઈ છું અને કેટલીક વખતે એક ખીન્નવી ઉલટી વસ્તુઓને હું વખાણતો હઉંશ. પણ હું ધારું છું કે આ એક લાભ છે કે મારા કેટલાક મિત્રો કરતા વધારે વિષયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઈ શકું છું. અને વળી એમ કરતા જુદી દિશાઓમાંથી સ્વિકર પ્રત્યે તર મેંભગાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ થાય છે. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા જુદા સ્થાનોમાંથી ગાદ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ હૃદયો એક સામઠા આવતા હું સાબળી મરું છું. પણ હું નથી ધારતો કે હું પુરતી સ્પષ્ટતાથી લખું છું. કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરવે ને પણ વંચાવશે અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યો-માંથી અર્થ ખેસાડવામાં એમની મદદ લેશે.

સારાશ કે મારી હજી એવી છે કે તમે ડાહ્યા, મમભાવશીલ અને તક્ષીન એકેશ્વરનાદીની વૃત્તિ ધારણ કરશે, રાજકીય આજનો નિશે નાસ્તિકના લેખોમાં પણ ઈશ્વરની આગળી પાંખશે, પુરુષ દેખાતા હૃદયોમાં પણ આદરણીય અન્નભાવ ગહેતા જોશે, અને ધર્મરતના સ્થાથીભાવ-ને પ્રાર્થના-તેના બળ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામાં સ્વીકાર કરી લેશે અને તેમાંથી પોપણ મેળવી લેશે.

છેવટે હું વિનંતિ કરું છું કે મારા ઉપર શ્રદ્ધા ગમશે કે હું મિત્ર છું અને સુદરના ન્યા ન્યા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી ને ગ્રંથ કરવા સિવાય ખીલું હું કાંઈ ગ્રંથ નહિ કરું. હું સિદ્ધાંતોનું અને ને સાથેના તર્કનું અન્વેષણ

નથી કરતાં પણ માન્યતાઓનો જ્ઞાન ને સાંવેલી ભાવનાનું અન્વેષણ કરું છું.

(વડોદરા, તા ૧૭ ની જુલાઈ ૧૮૯૫)

આમાંના કેટલાક વિચારથી જુદા પડતા વિચાર ગણિતમાં આ ખેડલા અને પછી ધારણ થયાં હશે. પણ તેમની મરળતા, તેમની પ્રમાણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની દ્રિષ્ટતા, તેમની ગાદ દેવભક્ત, તેમની ઉડી કલ્પદમયાનુભા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા તેમની હિંમત, તેમની તત્ત્વર્થજ્ઞતા એ મારું આ વિચારની કિનારથી કાદક દર્શન થયા વિના મંડે નહિ.

ખીન્ન એકદર તારે આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

"We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful. Enjoyment of luxuries is not something bound up with life. If we give up expensive dress and food &c. we need not starve or commit suicide x x x Asceticism may not be a duty but temperance is. x x x Fortunately I have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to become poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country."

(Baroda, 19 August 1895)

ભાવાર્થ- આપણે એવાં ઘણાં વિલાસમય સુખ ભોગવાંએ છીએ કે તે વિના આપણે ચલાવી શકીએ અને તે માટે પાપી થઈએ છીએ વિલાસમય સુખોનો ઉપભોગ એ જીવન સાથે જોડાએલી વસ્તુ નથી કિમતી પોશાક ખોરાક વગેરે આપણે છોડી દઈએ તે કંઈ બુદ્ધે

મરવાની કે આપઘાત કરવાની ઝરોળર નથી. * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાચાર એ ફરજ છે * * * સુભાગ્યે હજી મુધી મેં એક રૂપીઓ પણ ખચાવ્યો નથી અને ગરીબ થયું એ મને મુરકેલ નહિ પડે. એક વખતે તમે ને મેં ખેદ દર્શાવેલા કે આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મેષદેશ કરનારના

ધંધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

હિન્દુ ભાવનાઓથી ઉભરાવું અને રસિકતાથી પરિપૂર્ણ આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની પ્રજાને માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક પ્રકારે આખી કરાવશે એમાં સંશય નથી

૯૫

શ્રી. શ્રી. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ:

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ ભાઈ રણજીત-ભાઈ વાવોભાઈનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ ખ્યાલ પડ્યું નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે કરુણ સંયોગ કરતા વધારે કરુણ સંયોગોમા મુરખીભાઈ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અવસાન આમ અચાનક થશે. આ બંને સાક્ષર મિત્રોનો કોઈ અજબ સંબંધ હતો. મણિભાઈને એક અથવા બીજા કારણે એમના બાલપણના મિત્રોથી માઢી ધણુખરા સ્નેહસંબંધીઓ સાથે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો આવના, પરંતુ ભાઈ રણજીતરામભાઈ સાથે તો એમનો સંબંધ હંમેશા એક ધારો જ રહ્યો હતો. મરણમા પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને ભાસે છે એકનું એવી જાતના ભાન સાથે મરણ થયું કે “સ્નાન કરી હમણાં પાછો આવું છું.” બીજાને “આ દીલ્હી રહું, આવી તબી-યતમા ત્યાં જરૂર પહોંચી જઈશ.” આમ

આશા સાથે બન્ને ક્રાન્ત કાળના ફાંસામાં સપડાઈ ગયા છે.

બંનેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સંભારૂં છું ત્યારે તો આખમાથી આસુ ચાલે છે. રણજીત-રામભાઈએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ પોતાના પત્નીને મોઢે મારે માટે કેટલીક વાત કરી હતી; મણિભાઈએ મરણ પામવા અગાઉ પાત્ર છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો કે “તમારૂં સ્મરણ વારંવાર થાય છે.” સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાચવા તેનો સ્થૂલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ઘણો અફસોમ થાય છે.

જન્મ અને કેળવણી:—મણિભાઈનો જન્મ સં. ૧૮૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના રોજ કાઠીઆવાડમાં લાહીથી ત્રણ ગાઉ દૂર

આવેલ 'માંવ'માં થયો હતો તેઓ જાન પ્રતો નાગર, તેમના પિતાનું નામ ચેતનજી મુકુન્દજી, માતાનું નામ મેલીબાઈ જેઓની હાલ ૬૦-૬૨ વર્ષની ઉંમર છે, અને દયાન છે. મણિબાઈના મોટા ત્રણ ભાઈઓમાંથી હાલ એક ૦૮-૨૧ હુન્નવનભાઈ દયાન છે સૌથી મોટા ગોરીન કરનાથ આગળથી નવ વર્ષ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા છે તેઓ એક કુશળ રંગ અને દરિદ્રશાકર હતા. સ્વ. પ્રાન્તર ત્રિભુવનદાસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક ગાર્ગી અને વૈદકશાસ્ત્રની ગ્રંથના તેઓ મુખ્ય મહાયક હતા ખીજા ભાઈ માધવજીભાઈ-પ્રો હરિલાલ ભટ્ટના પિતા-એ ત્રણ વર્ષ અગાઉ ૦૮ મંગળ પામ્યા છે તેઓ ગુજરાતી શિક્ષક હતા અને કેળવણી ખાતામાં આશુ હવન ગાળી પેન્શનર તરીકે જીનાગઢમાં રહેતા હતા. ત્રીજા ગ. હુન્નવનભાઈ અને સૌથી નાના મણિબાઈ તેમને જે બહેનો હતા. એક બાળવિધવા-દયા-બહેન હાલ દયાન છે. ખીજાં પ્રાણીબહેન રા. ભગવાનલાલ ગિરિજીન કરના માતૃશ્રી આજથી ત્રીસબત્રીસ વર્ષ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે.

મણિબાઈના કુટુંબની સ્થિતિ સાધારણ હતી વળી મણિબાઈની બાળવયમાં જ તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા ગુજરાતી અભ્યાસ રા માવવજીભાઈ પાસે માંગરોળમાં આરબાયો હતો અંગ્રેજ અભ્યાસ ગોંડળ તથા રાજકોટમાં રહી ક્યો હતો. મેટ્રિકની પરીક્ષા રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાંથી આપી હતી તે વખતે તેમના સહધ્યાયીઓ અને મિત્રોમાં રા. પ્રભાશ કર દલપતરામ પટ્ટણી અને રા. હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટ હતા. ગ. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એક ધોરણ પાઠ્ય હતા પરંતુ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને મણિબાઈ સાથે પીછાન હતી.

રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં એવજતે હેડમાસ્તર

મિ. કોમળજી ઝોરવજી ઝીની નવા મણિ-ભાઈ હવર તેમના બાળ પદપાત્ર હતો. ભાવનગર નાજરહાના મેડમાસ્તરનો દંદા જ્યારે સ્વ. હરમજેન્દ્ર હિનવાળાએ હેડમેટ (૧ ના. ૧૯૦૧) ત્યાં નેમન માન આપવા અંદરિન થયેલા મેળાવકામાં ગ. મણિબાઈએ બાળ્યુ દંત્તાં ન્યુ હતું કે "મારા વિદ્યાર્થી હવનમાં અમે જે મદાન હેડમાસ્તરે મંગલે નાબંધવ એક ઝીમાં નાહેળ અને ખીજા હિનવાળા. બંને બહેનજી મદાન મિત્રદો છે એમ નારો અનુભવ થયેલો છે." મુંબઈમાં ૪ સ. ૧૯૦૬-૧૦ ની માત્રમાં મણિબાઈના એક ભાણ્યુ પ્રમજે ઝીમાં નાહેળ પ્રમુખપદે હતા, ત્યારે મણિબાઈએ કહ્યું હતું કે મુખ્યત્વે ખી જેમ કમળ ખાલે તેમ ઝીમાં નાહેળતે તેના મને થાય છે ઝીની નાહેળે પોતાના અંગ્રેજ લેખોનો નથ મણિબાઈને આપ્યો હતો ભાવનગરના મદાગમ નાહેળના આચરથી તે છપાવી આપવા મણિબાઈની ધારણા હતી પણ તે અફલ થઈ નહોતી.

મણિબાઈએ કોલેજનો અભ્યાસ મુંબઈમાં રહી એલેક્ઝીન્ડર કોલેજમાં કર્યો હતો. સ્વ ભગવાનલાલ હંડલની વગથી મરિબાઈ, પ્રભાશ કરભાઈ પટ્ટણી અને હરિલાલ ઝીના ભટ્ટને ગોડાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં સ્થાન મળ્યું હતું એ સમયે અમારી જાનિના ગીવાજ પ્રમાણે હતર પ્રાણણવર્ગની ગણેલી રસોઈ જમવાનો પ્રતિબંધ હતો તેથી આ યુવાન વિદ્યાર્થીઓને ઘણી મુશ્કેલી નહતી ઘણી વખત કોઈ જ ખાતા દુધના પોતૈયા રસોઈઓ કરે અને દાળભાત મેળે કરે એવી સ્થિતિ પણ ચાલતી. તે એમના આનંદના કે મુશ્કેલીના દિવસોની ઘણી વાર મણિબાઈ વાત કરતા. એક પ્રમજે કોલેજમાંથી આવ્યા પછી ભુખ ઘણી લાગેલી અને ખાવાનું કાઈ તૈયાર નહોતું

તેથી ચુકાનો દોષ કાઢી-અમારી ગેરફાળરીમાં તેં કેમ કાઠી રાધ્યું નથી-એમ ચુકો ભાગી નાખ્યાની વાત કરી હમાવના.

મણિભાઈ લોચક અને મોરલ દિલમુશીનો અંચીક વિષય લઈ ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં બી. એ. માં બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. અમારી જ્ઞાતિમાં એ પ્રથમ જ ગ્રેજ્યુએટ થયેલ હોવાથી જ્ઞાતિ તરફથી તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું.

કોલેજમાં મણિભાઈનો નંબર હંમેશાં ૬૨૦ રહેતો. લોર્ડ હોના અમલ દરમિયાન એક પ્રમોશન એક્સચેન્જ દરમિયાન એ સીનીયર વિદ્યાર્થીઓના ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં લેવીમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ થયું હતું. તે માટે મણિભાઈ અને ભીજી દેશપાડે એમ બે પસંદ થયા હતા. પાછળથી દેશપાડે ગયા નહોતા અને રા. વિશ્વનથ ત્રેધ દેશપાડેની જગાએ ખડા થઈ ગયા હતા.

એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉક્ટર હતા અને ફિલસૂફીના પ્રોફેસર એકિમલન હતા. બન્નેની મણિભાઈ ઉપર કૃપા હતી. તે સમયના ન્હાના વર્ગમાં પ્રોફેસર બી. એ. કલામના ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓના અંગત સંબંધમાં આવના. એકિમલન નો એવા સંબંધ શરૂ કરવા અને કેળવવા માટે ખાસ અને પદ્ધતિસર શ્રમ લેતા. દર અઠરાડીએ એક દિવસ સાંજે પોતાની લાખી વોક (walk) માં સાથે એક કે બે વિદ્યાર્થી હોય જ. વળી તે વખતના પ્રોફેસર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તેઓ કોલેજ છાતીને બાજુ તે પછી પણ પત્રવ્યવહાર રાખતા. પ્રો. વડજવર્થ સાથે મણિભાઈને આ પ્રમાણે કેટલાંક વરસો મુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. વડજવર્થ એ વખતમાં લગભગ ઘરડા હતા, પરંતુ મણિભાઈ તેમના ચહેરાનું અને હૃદયનું

વર્ણન કરતા કહેતા કે તે કોઈ અહીંના આપણા ઘરડા પુરુષ જેવા શુદ્ધ ઘરડા નહોતા. એ અવસ્થાએ પણ એક જુવાનને શરમાવે એવા “ ગ્રેમી ” હતા. તેમના સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી રા. જી. રા. બોડાસના વિદ્યાર્થીઓ કેવા ટીખળ કરતા એ પણ મણિભાઈ, પછી, તથા વખત મુધી કોલેજીયનના સ્મરણીયોમાં પ્રસંગોપાત વર્ણવતા.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેમને રા. રમણભાઈ તથા પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે સાથે મિત્રતા જેવો સંબંધ બાંધ્યો હતો. ‘ વસંતવિજય ’ ઉપર રા. રમણભાઈએ વિદ્વતા ભરી ટીકા લખીને એ કાવ્ય બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રકટ કરાવ્યાનું સુવિદિત છે.

લગ્ન -- મણિભાઈનું પ્રથમ લગ્ન ચૌદ પંદર વરસની ઉંમરે કુંડલાના વૈદરાજ જટાશંકર કેવળરામની પુત્રી નર્મદા કુંવર સાથે થયું હતું. આ બાઈ ઘણા જ સુશીલ અને સ્વરૂપવાન હતા. તેઓ એક પુત્ર નામે પ્રાણલાલ (જન્મ ૧૮૯૦) મુકી ભગ્યવાન થયા. મણિભાઈની એમના ઉપરની ચાહવાની તે સીમા નહોતી તેથી વિધુર થયા. ભલે તેમની વિહવળતા પણ હદ વગરની હતી નાની ઉંમરમાં મણિભાઈએ વિદ્યા અને સૌજન્યથી ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને તેમના જેવા સમજી જુવાનને આટલો સીમા વગરનો શોક થતો ને બેઠને ઘણાં સગા-સંબંધીઓને નવાઈ લાગતી પરંતુ એ શોક ક્ષણિક નહોતો. સ્વ. નર્મદાના અવસાન પછી વીસ એકવીસ વરસે એક પ્રસંગે મણિભાઈ પોતાની કવિતાઓ તપાસતા હતા તેમથી

“ નયન નમણું, ગ્રીવા ઘોળી, લલાટ સુભાગ્ય ”

એ લીટીઓ વાંચતાં તેમની આખા આસુ ભરાય આવ્યાં અને અગ્રે જેઓ તેમની પાસે ખેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલાં તેમને મોઢે તેમના સૌન્દર્યનું અને સદ્ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; બહુ દુઃખ તેમનો વિયોગ ગઢ દાલે જ થયો હોય !

કદી સ્મરણ આવતાં રુધીર નીર નેત્રે ઝરે;
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન એ સખી, સ્વજન એકલીતું હતી
સહસ્રશત શબ્દમાં હૃદયની પથારી થતી

આ લીટીઓમા તેમણે પોતાની ખરેખરી લાગણી કિંકટ રૂપમા ખતાવી.

મણિભાઈનું ખીજ વખતનું લક્ષ જામનગર નિવાસી શંકરલાલ જેઠાભાઈના ખીજા પુત્રી નર્મદા સાથે ખંભાળીયામા સં. ૧૯૪૮ મા થયા (રા. ખલુભાઈએ અં. સૌં નર્મદા ભટ્ટ નામના કાવ્યમાં “ ખંભાળે રહેતીંતી નાની ” એમ પ્રયોગ કરેલ છે ભાભીતું નામ નાની પણ હતું*) તેમનાથી મણિભાઈને થયેલ પ્રજામા અત્યારે માત્ર બે પુત્ર ને એક પુત્રી હયાન છે. એક પુત્રી નામે અં. સૌં હૃદય-લક્ષ્મી (જન્મ સં. ૧૯૬૦) એક પુત્રી મૂકી બે વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. એ સિવાય ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ ખાલ્યા-વરયામા ગુજરી ગયેલ છે.

મણિભાઈનો ખાલકો તરફ ધણો રતેલ હતો. પ્રથમ પત્નીના પુત્ર પ્રાણલાલ તરફ તો હદ વગરની એમની ચાહના હતી. લગભગ દશ વરસની ઉંમરે એ સ્વર્ગવાસી થયો ત્યારે એને અંગ્રેજ તથા ગુજરાતીનો મણિભાઈએ પોતેજ

મણિભાઈની કવિતાઓમા ધણી કવિતાઓ તેમના આ સ્વર્ગવાસી પત્નીને દેગી લખાવેલી છે. વિધુરકરંગ, વિપ્રયોગ, તદ્દર નવવર્તનકે વગેરેમા શોક તથા પ્રેમના જે ભાવો મૂર્ત થાય છે તે આપણા સાહિત્યમા તો ખીજે મળી શકે તેવા નથી.

સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. તેને પ્રસન્ન શિક્ષણ આવવાનો એક પ્રસંગ-મેં જે ક્ષમ્યે મણિ-ભાઈને પ્રથમ જ જોયા તે-યાદ આવે છે. એ વખતે મણિભાઈ વડોદરામા નોકર હતા. પ્રાણ-લાલને ખાલ્યાવરયાથી શહેરમા રહેવાનું થયેલ હોવાથી ગામડાના વાડી, કુવા, વાઢ (શેરડીના) વગેરે કાંઈ તેણે જોયેલ નહિ તે ખતાવવા માટે ખાસ મણિભાઈ અમારે ગામ પ્રાણલાલને તેડીને આવ્યા અને એ ખાળકને અનિશય પ્રેમથી શેરડીના વાટમાં જઈ ચીચોડા (કોલુ)-ની માહિતી આપી પ્રાણલાલને કિંકરીના વ્યાધિ થયો હતો. તેમાથી તેની આખો પણ મંદવાડમાં ગઢ હતી. મણિભાઈ પથારી પાસે ખેસી એ ખાળકને પ્રભુની વાતો કહેતા અને સિતાર વગાડી એતું મન રંજન કરતા. મણિભાઈને સંગીતનો ધણો જોખ હતો. પોતે હેવટ સુધી સાડ ગાઢ શકતા. સિતાર બજવવામા પણ તેમનો હાથ સારો એટલો હતો પરંતુ પ્રાણલાલના મરણ પછી એમણે કદી સિતાર બજવ્યો સાલજ્યો નથી.

મણિભાઈના ખીજ વખતના પત્ની અં. સૌં નર્મદા ભાભી ધણા માયાળુ હતા. એમનો ગુજરાતી અભ્યાસ સાત ચોપડીનો હતો. અંગ્રેજ શીખવા માંડ્યા હતા પણ ધરકામને લીધે અને શરીર નબળું એટલે એમને કુરસદ મળતી નહિ અને મણિભાઈ એ ખાખતમા આગ્રહી નહોતા.

● અને પહેલી અથવા મોટી નર્મદા તે નંદી પ્રો. હરિલાલ ભટ્ટનાં માતૃશ્રી એટલે મણિભાઈનાં ભાભીતું નામ પણ નર્મદા. એમના કુટુંબમાં એ એક સૌથી મોટાં નર્મદાજ પોતાના આખા નામનાં અધિકારી ગણાતા.

છતાં તેમનું વાચન ધાર્ણ સાઈ હતું. ભાગવત, રામાયણ, ઉપરાત વાર્તાની તથા કવિતાની ઘણી ચોપડીઓ તેઓ વાચતાં. એરિસ્ટોટલના નીતિશાસ્ત્રનું ભાષાતર મણિભાઈ કરતા ત્યારે તેઓ પોતે ખેલતા જાય અને અં સૌં નર્મદાભાભી લખે એવો ક્રમ કેટલોક વખત રાખ્યો હતો.

૨૧૦ નર્મદાભાભીનું જીવન મણિભાઈથી જુદું ન હતું કોણ કોનું પૂરક હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ભાભીએ સુખ પણ એટલું માણ્યું હતું. વિપત્તિઓ પણ એટલી જ વેડી હતી અને અનેક વરસોના સહજીવનને અતે તે બંનેમાંથી એક વિખુટું પડે ને બીજું સહન કરે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી. ૨૧૦ ભાભીનો બાધો બહુ મજબુત નહોતો તેમા અનેક ચિંતાઓને લીધે વારંવાર શરીર બગડી આવતું. એક મંદવાડ ઘણો મોટો ઇ. સ. ૧૯૦૬ મા આવેલો તે સ્મરણમા છે. એ મંદવાડને અગે ભાવનગરથી હવાફેર અર્થે ઓટાદ રહેવું પડ્યું હતું, ત્યારે મણિભાઈએ જે ચાકરી કરી અને સંભાળ લીધી તે કદી વીસરી શકાય તેવી નથી. દિવસ રાત પથારી પાસે પોતે બેસી રહે. ઉગ્ગરો કરવાનો હોય માટે જમણે પણ નહિ. વખતસર દવા આપે નાની પુત્રી તો માણસને સોપે પરંતુ હૃદય અને બાણ એ જે બાળકોને અનેક રીતે રીઝવી ખુશી રાખે. એ દિવસોમાં પણ પોતાનો અભ્યાસ તો ચાલૂજ હોય. એ મંદવાડમા ટેનિસનની કવિતાઓમાથી Idylls નું મંદવાડની પથારી પાસે બેસી ભાષાતર કરી ભાભીને નિરંતર સંભળાવતા—અને કરુણ વિભાગો આવતા આસુ સારતા મણિભાઈ મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

મણિભાઈ સામાન્ય રીતે ભડ અથવા વીર પુરુષ કદી શકાય તેવા હતા. સાધારણ વિપત્તિઓથી તેમને કદી હોભ થયો જાણ્યો નથી,

પરંતુ ભાભીનો મંદવાડ કે કોઈ બાળકનું મરણ એ પ્રસંગે તો એમનું હૃદય કોમળ બની જતું. —ખરેખર, કોમળ જ હતું, પરંતુ બધાને તે આવે પ્રસંગે જ પ્રત્યક્ષ થતું. ભાભીના એક મંદવાડ વખતે મણિભાઈએ કવિતા કરી:—

કુસુમ માઈ કરમાય,

અરર ! હૈયું ભરમાય,

x x x

સખે શું કરે ?

ઇ. સ. ૧૯૧૮ સંવત ૧૯૭૪ ના શ્રાવણ વદી એકમના રોજ સૌં નર્મદાભાભી સુવાવડમા અચાનક ધતુર્વા થવાથી સ્વર્ગવાસી થયા. મણિભાઈને માથે અસહ્ય દુઃખ આવી પડ્યું પરંતુ ધૈર્યથી તે સહન કર્યું. આ બનાવ પછીથી તેમનું ધ્યાન કોઈ કામમા ચોટ્યું જાણ્યું નથી. એમના જેવા ખાવાપીવાના શોખી ત્યાર પછી જે હોય તે, જ્યારે મળ્યું ત્યારે ખાઈ લેતા; એમ જ કહેતા કે “માઈ સુખ તો બધું ચાલ્યું ગયું, માઈ જીવન કેટલું બધું deper-
dant પરવશ હતું ? ” રાત્રે ઉંઘ ન આવતી અને કહેતા કે “ ન સમજી શકાય તેવી અંતરમા ચચરાટી થયા કરે છે, કોઈ વસ્તુમા ચિત્ત લાગતું નથી । ”

વ્યાવહારિક જીવન: ૧ વડોદરા:— મણિભાઈનું વ્યાવહારિક જીવન તેઓ ખી. એ. પાસ થયા પછીથી જ એકવીસ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૮૮૯ મા શરૂ થયું. તા. ૪-૨-૮૯ ને રોજ સુરત સરકારી હાઇસ્કૂલમા આસિસ્ટન્ટ માસ્તર તરીકે દેવે કાશીરામ સેવકરામને બદલે નીમાયા, પગાર રૂ. ૭૫-હતો.

સુરતમા થોડા માસ કામ કર્યા પછી વડોદરામા તા. ૧૫-૯-૯૦ ના રોજ કલા-ભવનમા સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા શિક્ષણપદ્ધતિશાળા (ટ્રેનિંગ કોલેજ) ના મુખ્ય ગુરૂ (હેડમાસ્તર) તરીકે નીમાયા. તે વખતમા

થી જે પાત્ર સત્ય માનના નેત્રો રસીકાર નીભાવી શકેવા નહિ. છેવટ મિથિતિ એવી આવ્યા કે તેઓ આર્થ થયા, પરંતુ અંતઃક્રમથી ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. આ શબ્દપ્રયોગ હું યાગ્રા જ વિચાર-પૂરક કરું છું-મણિભાઈનું અંતઃક્રમ દામ સમાન શુદ્ધ હતું ગમે તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ તુરત પડી શકતું તેમા મહિનના હોય તોપણ ભુંસાઈ જતી અથવા ખીનઓતે તુરત પ્રત્યક્ષ થતી. તેમણે વેદ, ગીતા, કુરાન, વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો વ્યાનથી વિચાર્યા હતા; પરંતુ એ બધામાથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ જણાતી વાતો જ એમના મગજ ઉપર ચીનરાઈ જતી અને શાશ્વત અસર એ સિવાય ખીનનર્ત રહેતી નહિ. આપણા સમાજમાથી તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ સમભાવ બતાવી શકે એવા થોડા જ માણસો મણિભાઈને મળ્યા-તે પણ તેમના શિષ્યો એ સિવાય ખીનઓ તો નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાત્રી થઈ હતી; તેથી ભોળા સ્વભાવના હોવા છતાં આ એક બાબતમા તેમણે દૃઢ મત ધર્યો હતો કે કોઈ સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવા. અલબત્ત જેમની ભૂમિકા ઉંચી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાબતમા એ ઘણા જ નિષાદસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી સજ્જડ હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે. યોનાનું મનન્ય આટલું દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં પાછલા વર્ષોમા મેં મણિભાઈને કહી બોલ્યા નથી.

“ પરમ હિતૈવી.....

આપનો તા. ૧૨ મી તો દાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે. સવિસ્તર કિતર લખું છું.

ઘણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરું છું તે તમે જાણો છો કેટલાક વખતથી હું એવું જાહેર કરું છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યું છે. તેની

પાત્ર નમને બાબત છે. બાદ સદાશીવદેવને મેં તે જાણાવ્યું છે અને માર્ગ પણ જાણાવ્યા છે. પણ મેં જે વાચ્યું છે તે વાંચવાના અમલે એવા આ દેશમા પાત્ર થોડા છે અને એવા વખત આવ્યો છે કે જ્યારે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મંળધીઓ મારો ત્યાગ કરશે. દારણ કે વર્ગના મુખાદર સ્વીકારનારો છે કે દુશ્મન ક્રાંદ્ય વગર વર્ગનો ખીનને કોઈ ઈશ્વર નથી. આ દેશના લોકો ક્રાંદ્યરતે નામથી બળે છે પણ તેના ધર્મ મંળધી દરું ન જાણવા છતાં તેનો નિરંકાર કરે છે. તેના ધર્મના સ્વરૂપ સંબંધી તો આ દેશના ક્રિશ્ચિયનોમા પણ કોઈને ખબર નથી. એ સ્વરૂપો મેં જાણ્યા છે અને માન્યા છે.

પરિણામ એ આવ્યું છે કે મેં આજ્ઞાનું ચિન્હ ઉપનયન કર કીધું છે અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંળમા પ્રવેશ કરીશ.

મારા કુટુંબમાં હજી બા અને મહેન વગર ઇતરને આત્મ બાબત નથી. તેમના હુબધી હું હુબી થાકું છું પણ જે સત્યો મેં બોલ્યા છે તેની મદદથી હું સર્વ સહી શકું છું. જાનિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, ‘ હુટ ’ દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું તે પણ હું સહન કરીશ; પણ જેથી મને અનિશય બેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે અસ્તુ.

હું બેઠું છું કે જગતમાં બધા મનુષ્યો એક ઈશ્વરના કરજદ છે. અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ જ્ઞાતિઓ છે. આ બધન હું તોડું છું એટલે બધનની અંદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સામ-જાણે નહિ અને ઈશ્વરને માનતા છતાં ઈશ્વરને માર્ગે જે આગળ ગયેલો છે તેને પધરો મારશે!

તોફરી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની તોફારી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર ન્યાં લઈ જશે ત્યાં જઈશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઈશ. મને ધનની ઇચ્છા નથી. માફે શુજરાન થાય તેટલું કાંઈ પણ સ્થળે મળી રહેશે.

અંધુ આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રહું આવશે એ હું જાણું છું. કારણ કે તમારું હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતાં તમે સ્વનંત્ર થઈ શકો તેમ નથી. માત્ર મારી સાથેનો આનર સંબંધ ખીલકુલ તોડી નહિ નાખો; અને મને હું તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હું સંતુષ્ટ રહીશ.

ભાઈ વિચિત્રનાથ સદાસમનો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શક્યો નથી. આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો. હું નહિ લખી શકું.

ધણા એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઈએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમાં અંધુ છે, ક્રિધિઅન ધર્મમાં કશું નથી-ઇત્યાદિ. પણ તેમને હું શો ઉત્તર આપુ ? હું સર્વને એટલું જ કહું છું કે-અંધુઓ ! હું કહું છું તે અંધુ ખરું છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સારા છો તે જાણશો. હાલ પણ મેં જે વાચ્યું છે તે વાચો તો જાણો. વાચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શું ફળ ? સહન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હું પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સહન કરીશ. કારણ કે આ દેશમાં ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાંઈ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જાણવું છું. એટલું બેધડક કહું છું કે મારે જે વાનો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જો સાબળશે તો તેમનું કન્યાણુ થશે.

સાબળો અને પછી કહેા. પરીક્ષા કરો,

ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રહશો એમ જાણવા છતાં આ હું તમને લખું છું. ઇશ્વર તમારાં આંસુઓ-લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે.

વડોદરા તા. ૧૭-૬-૯૮

તમારો સ્નેહાધીન મણિશંકર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઈએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે ઘણું વાચ્યું હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હંમેશા રહી હતી. મણિભાઈના મોટાભાઈએ આ બધા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધા હતાં, અને ફરીથી મણિભાઈને એ ન આપવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા થઈ રહ્યા હતા. તેવામાં રા. ગૌરીશંકર ભાઈનો પત્ર આવ્યો કે બધા પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી દીધા છે. એ ખબર મળ્યા સારે મણિભાઈને ઘણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદ્દન નવું કપાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમાં ગોઠવતા ગોઠવતાં ખરેખર પોતે રોયા. એ એમના વહાલાં પ્રાણુ સમાન પુસ્તકો વરસ જે વરસ પોતાનાથી છુટાં હતાં તેને મેળવતા જાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ -- મણિભાઈનું મિત્રમંડળ બડોળું હતું. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો; વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમાં ન્યાયુચી સામા માણસની અપાત્રતા કે શકતા ન આવે ત્યાંથી ગામે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમાં તદ્દન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાનો પણ બ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે લેશમાત્ર સંકોચ કે આડંબર વગર તેમની સાથે ભળતા. પોતાની સાથે શુજરાની ખીજીની બણેલ એક લુવાર

નિન્દા કરનાર અને પગપનાર છે એવી તેમને ખાત્રી થઈ દત્તી, તેથી બોળા વ્યભાવના દેવા છતાં આ એક બાળનમા તેમણે દદ મન કર્યો હતો કે કોઈ સાથે ધર્મ મંથનથી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવા. અલ્પજ્ઞ લેખની જૂમિકા ઉંચી જાણાતી તેમની સાથે તો આ બાળનમા એ ઘણા જ નિષાલસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોડની લાગી, તે કેટલી મજબૂત હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જાણીએ પોતાનું મનસ્વી આટલું દદ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં પાછલા વર્ષોમા મેં મહિમાપાત્રે કદી જોયા નથી.

“ પરમ દિગંધી.....

આપનો તા. ૧૨ મી તો દાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે સવિસ્તર ઉત્તર લખ્યું છું. ઘણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરું છું તે તમે જાણો છો કેટલાક વખતથી હું એવું જાહેર કરું છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યું છે તેની

કરીમ.

માન કૃતજ્ઞમા હજી બા અને અને વગર દાનને આત. ખાતર નથી. તેમના દાનથી હું દાખી થાઉં છું પણ જે મળે મેં જોઈ છે તેની મદદથી હું મારું સારી મદદ છું. જાનિતા મનુષ્યો મને મુખ, ‘ દુષ્ટ ’ દાવાનો વગરે કપનામો આપને એ હું જાણું છું તે ખૂબ હું સદન કરીશ, પણ જેથી મને અતિશય મદદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા જવા મનનીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરે. અમ્મ

હું જોઉં છું કે જગતમાં જવા મનુષ્યો એક દિશરના દરજ્જા છે. અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ જાનિઓ છે. આ બધન હું તોડું છું એટલે બધનની અંદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સાબળશે નહિ અને દિશરને માનતા છતાં દિશરને મારો જે આગળ ગયેલો છે તેને પથરો મારશે.

તોફરી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર જ્યાં લઈ જશે ત્યાં જઈશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઈશ. મને ધનની ઇચ્છા નથી. માફ ગુજરાન થાય તેટલું કાંઈ પણ સ્થળે મળી રહેશે.

અહુ આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રડવું આવશે એ હું જાણું છું. કારણ કે તમારું હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતાં તમે સ્વનંત્ર થઈ શકો તેમ નથી. માત્ર મારી સાથેનો આત્મ સંબંધ ખીલકલ તોડી નહિ નાખો, અને મને છું તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હું સંતુષ્ટ રહીશ.

લાઇ વિચિત્રતા સદાસત્તો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શક્યો નથી. આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો. હું નહિ લખી શકું.

ધણા એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઈએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમાં અહુ છે, ક્રિધિઅન ધર્મમાં કથું નથી-ઇત્યાદિ. પણ તેમને હું શો ઉત્તર આપું ? હું સર્વને એટલું જ કહું છું કે-અંધુઓ ! હું કહું છું તે અંધુ ખરું છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સારા છો તે જાણશો. હાલ પણ મેં જે વાચ્યું છે તે વાચો તો જાણો. વાચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શું ફળ ? સહન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હું પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સહન કરીશ. કારણ કે આ દેશમાં ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાંઈ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જણાવું છું. એટલું બેધડક કહું છું કે મારે જે વાનો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જે સાંભળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે.

સાભળો અને પછી કહો. પરીક્ષા કરો,

ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રડશો એમ જાણવા છતાં આ હું તમને લખું છું. ઈશ્વર તમારાં આશુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે.

વડોદરા તા. ૧૭-૬-૯૮

તમારો સ્નેહાવીન મણિશંકર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઈએ સ્પીડનબોર્ગ મંચે ઘણું વાચ્યું હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હંમેશા રહી હતી. મણિભાઈના મોટાભાઈએ આ બધા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધા હતા, અને ફરીથી મણિભાઈને એ ન આપવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા થઈ રહ્યા હતા. તેવામાં રા. ગૌરીશંકર ભાઈનો પત્ર આવ્યો કે બધા પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી દીધા છે. એ ખબર મળ્યા સારે મણિભાઈને ઘણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદ્દન નવું કપાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમાં ગોઠવતા ગોઠવતા ખરેખર પોતે રોયા. એ એમના વહાલાં પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટા હતા તેને મેળવતા બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ--મણિભાઈનું મિત્રમંડળ બહોળું હતું. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો; વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમાં જ્યાંયુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શકતા ન આવે ત્યાંયુધી ગામે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમાં તદ્દન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાનો પણ જ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે દેશભ્રમ સફાઈ કે આડંબર વગર તેમની સાથે ભળતા. પોતાની સાથે ગુજરાતી બીજીની ભણેલ એક લુવાર

કેટલા દેશ ત્યાં કિનારામાં આવતા. કવિએ સ્વભાવ અન્યંત મરલ દેશથી વચ્ચે આ ગાણુઓની પ્રીતિ એમના ઉપર રહેજે હતી અને મણિભાઈ સાથે ડીરિટકેટમા ફરનાર એવન. અંગત માણુઓ તો કવિની સાથે પૂરી છુટ પાડી લેતા. ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલની આખરમા મણિભાઈ ડીરિટકેટમા હતા ત્યાં ત્યાં કવિ મળવા આવ્યા. એ વખત 'વસંત' માસિકમા 'કુલકા કોટારી' ઉપર ઇ. સ. નરમિંદરાવની કીક પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. વાનપ્રસંગે આ કીકનો પ્રત્યુત્તર આપવા કોઈએ કંથું એટલે કવિએ જવાબ આપ્યો કે "નરસિંહરાવ મારા પિતા છતાં ત્યાં સુધી એમની વિરુદ્ધ લખનાર હવે મારા વિરુદ્ધ લખવા માર્યા છે. જવાબ શો હોય?" 'કેસરબીના કંથ' એ કવિના આ અરસામા કવિએ લખેલ એમ યાદ છે. કવિનો કમજ એવો હતો કે કવિતા લખે એટલે એક નક્કલ તરત મણિભાઈ ઉપર તપામવા માટે રવાના કરે.

આ કવિ-મિત્રોની એક રીતે પ્રકૃતિ સરખી ગણી શકાય તેમની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ બન્ને અત્યંત તીવ્ર. જેમની સાથે સ્નેહ બંધાયો તેમના દાસ થઈને રહેવાની ટેવ મણિભાઈની હતી; પણ અભાવ આવ્યો એટલે હદ

બહુ દેખાડવાની મળી આવી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ ઇ. સ. નરમિંદરાવના 'કેસરબીના કંથ' કે કોટારી વર્ગ પુસ્તકમાંથી પ્રથમ એકાદામી કંથુ નાં નરમિંદરાવના કંથુ રાજકુમારનામાં મણિભાઈએ જ એ પદ્ય આપ્યો, અને ૧૯૦૬ માં રાજકુમારના કંથુ ભાવનગર આવ્યા ત્યાંથી તે કો નરમિંદરાવ ગિરનામાં કેસરબીના કંથુ રાજકુમારના એક કે જો દિવસને અંતે નિયમસર મણિભાઈને આવડ્ય મળતા કવિ આવ્યા દેશ ત્યારે તે આ મંડળ સભ્યેનું જ નહોતું. મણિભાઈની પ્રકૃતિ હંમેશા વિચારમગ્ન અને ચર્ચાસ્પદ રહેવાની હતી, તે આ બાઈએના અવાસમાં બહુ વર પાડવાની અને માહિત્ય અથવા કંઈક અર્થમા રસપૂર્વક ભાગ લેતા.

"સ્વર્ગ" નાં પુસ્તકો લખનાર ડા. અમૃતલાલ મુદરણ પટિયાર જેઓ આવાહના નામથી આ મંડળમાં બહુલીના હતા તેઓને ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલમા મણિભાઈ માથે પ્રથમ પીછાન થયું. * સ્વર્ગનાં પુસ્તકોમાના કેટલાક

* પ્રથમ મુલાકાત ટટલા-વર્ગ પહેલાં, મુંબઈનાં મણિભાઈને વ્યાસજીએ ત્યારે ગાયત્રીજીપ કંથની જનોન પાતું પહેગયું તે વખતે, ડા. અમૃતલાલ મણિભાઈ પાસે પોતાની 'આર્થ વિધવા' એ,

વિચારો સંબંધે મણિભાઈએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને ખાવાળને ભાવનગર બોલાવ્યા. ખાવાળની પ્રકૃતિ રક્ષક હતી. ખાવાળીવાના શોખીન, એકાંતમાં રહેનાર, અને પોતાનું લેખન-કાર્ય નિયમિતપણે ચલાવનાર. ભાવનગરમાં તેઓ મણિભાઈના અતિથિ તરીકે ઘણી વખત રહેતા. ખાવાળ નિખાલસ હતા અને મણિભાઈ ઉપર ગાઢ પ્રીતિ રાખતા. તેમના કુટુંબના એક સ્વજન જેવા થઈ રહેતા. આ પરના તના અને સાહિત્ય પ્રીતિથી થયેલા મિત્રોની યાદીમાં ગણાવવા રહી ગયેલાઓમાં મુખ્ય એ કવિ ભાઈઓના અહીં માત્ર નામ ઉમેરી લઉં છું -- (૧) સ્વ. કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૨) રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર

સાહિત્યસેવા—મણિભાઈની એક અસાધારણ વિદ્વાન તરીકેની છાપ મારા મગજ ઉપર પડી રહી છે. ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય તો એમના જેટલું વાચનાર ભાગ્યેજ ખીજી હશે. પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યના પણ એ તો પરમ ઉપાસક હતા. વડ્ડવર્થ, ટેનીસન, મીટ્ટન, શેલી, ખાયરન, કીટસ, બર્ન્સ રોમન્ટિક પ્રાઉનિંગ અને મીસીસ પ્રાઉનિંગ એ એમના માનીતા કવિઓ. એમાંથી એક અથવા ખીજી કવિનો અભ્યાસ ચાલુ જ હોય. એમની વિદ્વત્તા શિષ્ટ લેખકોમાંજ સમાપ્ત થતી ન્યુન પેપર વાચવા તરફ એમને કદી આકર્ષણ નહોતું. કોઈ એ સંબંધે વાત રહે એટલે માત્ર સામળે; પણ એ કોલાહલવાળા સાહિત્યથી તો એ દૂર જ રહેતા. ઇ. સ ૧૯૧૪ ની આખરમાં ન્યારે “ હિન્દ અને બ્રિટિશ વિક્રમ ” પત્ર ચલાવવા માડ્યા ત્યારથી જ તેમણે ટાઇમ્સ અને ક્રોનીકલ વાંચવા માડ્યાં. અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ તેઓ ઉપાસક હતા તેમ સંસ્કૃતના પણ હતા. કોઈ સારા શાસ્ત્રી કે પંડિત મળવા આવે હવે-મલાઈ-ગયેલી ચોપડી લઈને આવેલા તે ઉપરથી

તેમની સાથે સંસ્કૃતમાં વાત કરતા. અંગ્રેજીનું ગુજરાતી ભાષાતર એમના જેટલી સરલતાથી કરનાર થોડાજ હશે. કોઈ અંગ્રેજી ગ્રંથ પોતે વાચતા હોય અને ખીજાઓને સંભળાવવાનો હોય તો જેમ વાચતા હોય તેમ પુસ્તક તરફ નજર જાય અને ગુજરાતી બોલતા જાય. સાંભળનાર માણસને ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખેલો છે કે ગુજરાતીમાં એની ખબર ન પડે. અંગ્રેજી એક હરક પણ બોલ્યા સિવાય ગુજરાતીની જ ધારા ચાલે.

આવા વિદ્વાન તેમ જ તેજ લેખકને સાહિત્યની રણભૂમિ ઉપર યુદ્ધોના પ્રસંગ આવેલા હતા. એ યુદ્ધોમાં મણિભાઈએ કેટલીક વાર અસાધારણ પાણી ખતાવ્યું હતું. સૌથી મોટા ચાર પાંચ પ્રસંગો મને સ્મરણમાં આવે છે.

(૧) પ્રથમ પ્રસંગ રા. જટિલ સાથે. જટિલ એક વિવેચક હતા. કવિતાઓ પણ પોતે સારી લખતા. ‘ ચન્દ્ર ’ માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછીથી એમણે રસચર્યા મોટે ભાગે શરૂ કરી. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનું અમરશતકનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેનું અવલોકન ‘ ચન્દ્ર ’ મા રા. જટિલે લખવા માડ્યું. ભાષાન્તર સાફ છે તેની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ અવાસ્તવિક પ્રશંસાથી તો કંટાળો આપે. જટિલે લાખી લાખી પ્રશસ્તિ લખેલ તેમાં “ અમરની ભારતી આકાશમાં ઉડવાની ” વાતો હતી. વાક્યોમાં કાંઈ અર્થ નહોતો. એટલે મણિભાઈએ સખ્ત ચર્ચાપત્ર ‘ સુદર્શન ’ મા લખી મોકલાવ્યું. જવાબ શું હોય ? છાપનારની ભુલ અને કાંઈ ખીજાં એ ચાર ખહાના ખતાવાયા.

(૨) ખીજો પ્રસંગ ‘ સિદ્ધાન્તસાર ’ ના અવલોકનનો. કુદરતી રીતે મણિભાઈનું સ્થાન સુધારક લેખકોમાં આવી ગયું હતું. નરસિંહરાવ, રમણભાઈ વગેરે એ મંડળના નાયકો માથે

મણિભાઈની લેખનની તેમજ જોલવાની શૈલી એક જ હતી. જોલની વખતે બાપાનું ધોરણ એમની લેખન શૈલી જેટલું જ ઉચ્ચ રહેતું. અને તેથી ઘણા પ્રાદ્યુત્તમ માણસો તો એમના કહેવાનો સાર ન ગ્રહણ કરી શકતા. શ્લેષ અથવા વ્યંગમા જોલવાની તો એમને ટેવ જ નહોતી બધી વાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરતા આવી મધુર શૈલી માટે પણ આપણા લેખકોમાથી કોઈકને યગીઆદ કરવા પ્રયોજન મળ્યું છે એ નવાઈની વાત છે. સ્વ. કલાપીના મંવાદો અને કાશ્મીરનો પ્રવાસ રા. ચંદ્રશંકર એમના તરફથી પ્રમિદ્ધ થયેલ છે. તેના આદિ લેખમા રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ કાન્તની આ શૈલીને—કુંકા કુંકા વાક્યો વાળી ને ‘આપવી’ શૈલી કહેલી, પરંતુ એ શૈલી નૈસર્ગિક હતી, કૃત્રિમ નહોતી એમ રા. ચંદ્રશંકરને મણિભાઈનો પરિચય હોત તો અવશ્ય જણાત. વળી ‘આપવી’ એ પ્રયોગ પણ દૂષિત છે. જોડીંગતા ચાલતા માણસને અમે કાઢિઆવાડમા તો આપસો કહીએ છીએ. રા. ચંદ્રશંકર અરચિ ખતાવવા જે શબ્દ વાપરવા માગે છે તે ‘આવળી’ અથવા કાઢીલી છે અને એ વિશેષણ તો મણિભાઈની શૈલી કરતા ગ. ચંદ્રશંકરની પોતાની શૈલીને વધારે બંધ એમનું આવે એમ છે.

ઉપસંહાર:—મણિભાઈના વ્યાવહારિક અને સાહિત્ય વિષયક જીવન વિષે ઉપર પ્રમાણે નોંધ સ્મૃતિમા રહેલ છે તે પ્રમાણે લખી છે. ગયા જમાનાના જે વિદ્વાનો શુજરાનમા થઈ ગયા તેમા તેમનું સ્થાન ક્યા છે એ નિશ્ચિત થઈ ગયેલ છે.

એમનું જ્ઞાનગી જીવન ઘણું શુદ્ધ હતું કોઈની પચાતમા પડવાનો એમનો સ્વભાવ જ નહોતો. પોતાની ઉપાધિઓથી હંમેશા એટલા વ્યાજ્ઞ રહેતા છતાં બીજાઓને સદાય

કર્યા હંમેશા નત્ય રહેતા. અધિકારી તરીકે તાણાના નોકરો ઉપર એટલી બધી મમતા મળતા કે એ તેમના સ્નેહના ગરલાબ પાનુ કોઈ વખત લેવાનો. છતાં દિવસઅને મોર્નિંગ દીલ મળી નીચેનાં માણસોના દોષ નગરે ન લાવતા. એ એવા મંથોજોમાં ઉપરીપદે રહ્યા હતા કે જ્યારે નવું કરી બતાવવાનો અવકાશ જ નહોતો પરંતુ આખા કેળવણી જાતાના માણસોને પાછળના અનુભવથી મણિભાઈ માટે ચાલના રહી ગઈ.

મણિભાઈનો સ્વભાવ ઘણો દિદાર હતો. ધનમંચય તરફ લક્ષ જ નહીં. બાબી ન હોત તો મણિભાઈ ભાવનગરમાં જે ઘરકરાવી શક્યા તે પણ ન થાત. ખાવા પીવાનો શોખ તો એમને અસલથી જ હતો. કોઈ પણ ઓળખીતા કે મહેમાન આવે તેમની પરાણુગત પ્રજ્ઞાવધી કરતા.

એમને જેવી જમવા ઉપર પ્રીતિ હતી એવી જ જમાડવા ઉપર પણ હતી. ભાવનગરમા તેઓ શરૂઆતમા રહેતા તે ઘરની નજીકના ભાગમા જ ગમમારી જાતિનાં ઘણા ઘરો આવેલા હતાં. સવાર સાઝ મિત્રો તેમજ જાનિજનો ખેડા જ હોય. મણિભાઈની આદત જમવા એમની વખતે કોઈ નહીં અને કોઈને સાથે ખેસારવાની હતી. એક ઉન્દાળાના બપોરે ઘેર આવ્યા અને જમવા ખેસતા હતા ત્યાં પોતાને એકને માટે જ પાટલો નંખાયો. કોઈ બીજું સાથે જમનાર નહોતું. અમોટીઆ સાથે જ સામેની શેરીમા મણિભાઈ શોધ કરવા ગયા કે કોઈ ભાઈ જમ્યા વગરનો હોય તો મારી સાથે જમવા ખેસવા બોલાવુ.

આટલા ભાવવાળા માણસને વરસો સુધી જીદગી પુરી થઈ ત્યાં સુધી એકલા જ જમવું પડ્યું એ કેટલું અસલ થઈ પરંતુ તે જોવાનો જેને પ્રમંગ આવેલો છે તે જ જાણે છે.

જ્ઞાતિથી બહિષ્કાર પામેલ હોવાથી મણિ-
ભાઈ ક્યાંહી જ્ઞાતિના સમૂહમાં જઈ ન શકતા.
એમના મોટા પુત્રના યજ્ઞોપવીતનો પ્રસંગ
આવ્યો તે વખતે તેમના સ્નેહી સંબંધીઓએ
મણિભાઈને ઓછું ન આવે એમ ધારી હાજરી
આપી હતી. આ પ્રસંગે જ્ઞાતિભોજન વખતે
પંક્તિ જમવા બેસતી ત્યારે મણિભાઈ સામે

દૂર ખુરશી ઉપર બેસતા. એક દિવસે શ્લોક
બોલતી વખતે સૌએ મણિભાઈને બોલવા કહ્યું
કે-આપ શ્લોક બોલો એટલે પંક્તિમાં પોતાના
બાલપણના સ્નેહીઓ જે બેઠા હતા તેમને
સંબોધીને કહ્યું હોય કે પોતાની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ
થતા કહ્યું હોય, પણ

પુરા સરસિ માનસે વિક્રચસારસાલિસ્વલત્
પરાગસુરમીકૃતે પયસિ यस્ય યાતં વયઃ ।
સ પલ્વલજલેઽધુના મિલદનેકમેકાકુલે
મરાલકુલનાયકઃ કથય રે કથં વર્તતામ્ ॥

એ શ્લોક બોલ્યા અને બોલના બોલતા
કંઈ ગદ્ગદિત થયો. એમને પોતાની સ્થિતિ
કેટલી અસહ્ય લાગતી તે આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ
થશે.

મણિભાઈનો દેખાવ રૂઝાબદાર હતો.
શારીરિક બળ પણ સાફ હતું એ બળ કોઈક
ઉપર અજમાવાતું પણ ખરું. એમન ઘેર એક
રસોઇઆને ઘણી ખરાબ આદત હતી. રસોઇ
કરતા કરતા ખાવાની ટેવ હતી. મણિભાઈને
કોઈએ વાત કહી. બેચાર દિવસ વીત્યા અને
એ ક્રિયા કરતા રસોઇઓ પકડાયો કાઈ પણ
પુછ્યા કર્યા સિવાય મણિભાઈએ રસોઇઆનો
કાન પકડી એવો તમાચો ધરી દીધો કે તે
વખતે તો રસોઇઓ રાધી ન શક્યો અને
વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો.

ભાવનગરમાં ઘણા વરસો અગાઉ એક મુગા
બાવા હતા બોલતા નહી. કામદાજ સ્લેટ ઉપર
લખીને આપે. દેહ તો મદ્રાસીનો હતો પણ
ગુજરાતી ભાષા ઉપર મારું પ્રભુત્વ હતું. તેઓ
નીડર હતા તેમ ખટપટી પણ હતા. એમને
મણિભાઈ સાથે સંબંધ બંધાયો બનના મુધી
સાધુ સંત તરફ મણિભાઈ આત્મા રાખતા,-
એમની અપાત્રતા ન જણાય ત્યાંમુધી. આ

બાવાજી જરા વિચિત્ર હતા. મણિભાઈની ગેર-
હાજરીમાં એમની પેટીમાંના ખાનગી કાગળો
વાચતા મહારાજ પકડાયા. કાંઈ જવાબ માગ્યા
સિવાય જ મણિભાઈએ તમાચો મારી હાથમાં
લાકડી આપી મહારાજને પાછળને બાજુથી
વિદાય કરી દીધા. ફરી વખત મહારાજ દેખાયા
નહીં કેટલીક ગુજરાતી ચોપડીઓ વાચવા લાઇ
ગયા હતા તે પાછી લેવા હું એકાદ વખત ગયો
હતો પણ મહારાજે આપી નહીં.

સામાન્ય રીતે મણિભાઈ કોઈ જાતનો
શારીરિક શ્રમ ન લેતા. ઈસવા જવાની ટેવ
બુઢાનીમાં હતી, પછીથી એ બધું થઈ ગયું.
દિવસોના દિવસો મુધી ઘરમાં પણ બેસી રહેતા.
કેળવણી ખાતામાંથી દીવાન ઓફિસમાં નિમણૂક
થયા પછીથી રાજ્યનું કામ ઓછું રહેતું.
મહારાજ સાહેબનું અંગત કામ રહેતું અને
તે માટે સવારમાં અથવા રાત્રે મહારાજની
હબુરમાં હાજર થવું પડતું. આવી બેમાર
પ્રકૃતિ હોવાથી એમના શરીરમાં મેદ વધી
ગયો હતો અને તેને અંગે સ્ફુર્તિ ઓછી રહેતી.

વાચન અને સંગીતના શોખ ઉપરાંત
ખીજ ખાસ શોખો તેમને નહોતા. કોઈ જાતની
રમત રમતા તો એ તેમને કદી જોયા નથી.

શેત્રંજ સારી રમતા એમ સાબળું છે. ધનુ આનંદમા હોય તો માત્ર મધુર કંદથી ગાતા હોય.

બહુ બોલવાની કે વાતો કરવાની તેમને ટેવ નહોતી. ખરેખર અલ્પબાળી કે મિત્રબાળી જ હતા. મંડળ મળેલ હોય ત્યારે આખો વખત ખીજ માણસો વાતો કરે તે સાબળ્યા જ કરે. પરંતુ એ વાત અમુક મર્યાદામાં રહીતે જ થાય. મર્યાદા ચુકીને વાત કરનાર તરફ તે એટલી સખ્ત દૃષ્ટિ કેંકતા કે ના કહેવાપણું રહે જ નહીં, અને અમલ્ય વાત કરનાર હકીતે ચાલતો જ થાય.

સ્વ. ભાભી ગુજરી ગયાં એ વખત અગાઉ વરસેક દિવસથી મણિભાઈની સ્થિતિ બધી રીતે વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ હતી. જ્ઞાતિ બહાર પોતે તો છેવટ સુધી હતા પરંતુ બંને પુત્રોને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાંથી કન્યાઓ મળી ગઈ

હતી. અને પોતાની પુત્રીના ખર્ચ વધુ કરી નાખ્યાં હતાં એટલે જે બાર અને આનિ મામારિક વિપત્તિઓથી એમના મગજ ઉપર રહેતાં તે દર થયા હતા.

છ. મ. ૧૯૨૩ ના વરસમા જ એમની ભાવનગર રાજ્યની નોકરીને પચીસ વરસ પુરાં થતા હતા અને તે મુદત પછી એવઝાથી પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થવાનાં એમનો વિચાર હતો. મુસાફરીનો તો એમને જોખ હતો એટલે કામીર જવા કોમ્પ દુર્ભાગી પળે એમણે વિચાર કર્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતા અચાનક લાહોર રોડના આસપાસ તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૨૩ ને રોજ એમનો દેહ પડી ગયો. આ દરમિયાન સંયોગથી મિત્રો અને સંબંધીઓના હૃદયને ધણો આઘાત થાય એ સહજ છે. પરંતુ આ નશ્વર દેહ પાછળનો વિલાપ માત્ર વ્યર્થ છે. પરમાત્મા એમના આત્માને અમંડ શાન્તિ અર્પે.

૯૬

રા. રા વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય :

સ્વ. મણિભાઈ સંબંધી

(૧) મ્હારી ૨૦ વર્ષની વયે કાઠીઆવાડમા માંગરોળ જવાનો મ્હને પ્રમંગ આવ્યો આ મહમદીય રાજ્યમા તે સમયે શેખત્રી હુસેન-મીઆં સાહેબ ગજકર્ના તુરતના જ ગાદીએ આવ્યા હતા. પોતે સરલ હૃદાર અને વિદ્યા-પ્રેમી હતા. મ્હાઈ સ્વાગતકાર્ય રા. માધવજી રત્નજી-મ્હારા રવજ્ઞાતિ સુબથી અને રા. મણિભાઈના વહીલ બાઈને સોપાણું હતું.

તેઓ પણ વિદ્યારસિક સંશોધક વૃત્તિના મેહેતાજી હતા.

માંગરોલ અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર છે. તેની આસપાસ ખૂબ તેમજ રમ્ય પ્રદેશો છે. કામનાથ મહાદેવ ત્યાંથી આશરે ૪-૫ કોસ પર, સારણુ નદીના કાંઠા ઉપર છે. ત્યાં અમારે જવાનું હતું. પ્રાતઃકાલમાં રા. માધવજીભાઈનું કુટુંબ ગયું અમે જગ મોડા ગયા. થોડો સમય

ચાલતાં એક સ્થાને ઉડી પણ બહુ ન્હાના પટની સારણુ નદી આવી. તેને કુંદી જતા નદીમાં પડી મ્હારે તો યુધ્ધવા વારે આવ્યો પરંતુ મ્હને પાછો ખેંચી કાઢ્યો. એવાં તરખોળ કપડા સાથે કામનાથના મંદિરમાં જતા છોકરાઓને ગમત પડી, પણ મહેતાણીની એક હાકલ સાથે તેઓ અદશ્ય થયા. અમે કામનાથના મંદિરના શિલા-લેખો વાચવામાં પડ્યા.

શિયાળાની ઋતુ હતી તેથી મધ્યાહ્ને પણ સૂર્યતાપ પ્રિય લાગતો હતો. હું મંદિર-માંથી નિસરી નદી તરફ ગયો. થોડે છેટે ઉડાણ તથા ઝાડી જતી રહેતા છિછરૂ પાણી અને કંઠણ નકર પથરાના પલાણુમાંથી નદી વહે છે. થોડે દૂર કેતકીની ઝાડી અને કેવડાની આવતી ઝુગંધ, અન્ય તરફ મોટા ફળનાં વૃક્ષો, વચમાં જ ન્હાના પથરના ખેટ સરખો ગોળ પ્રદેશ અને તેમાં ઝળઝળ કરતી ઝીણી નદી પણ વેગવતી હતી. આ રમ્યતાથી રંજિત થઈ હું ત્યાં બેઠો અને અતુલ આનંદમાં કલ્પનામય જગત ચિતરવા માંડ્યો.

ત્યાં થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાષ્ઠક સ્યામ રંગે યુદ્ધિમનાં ચક્ષુઓ સળવળ થતા, ભરેલી નાસિકાવાળું પરંતુ સરલ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળું. ચેહેરા ઉપરથી ઓળખાણ પડ્યું કે માધવજી ભાઈના ભાઈ મણિશંકર હોવા જોઈએ. અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાબુના પથર ઉપર બેસી ગયું. એને જોલાવવાનું કાર્ય મ્હારે રાફ કરવું પડ્યું.

‘અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર?’

‘હા’

‘શું બાણો છો?’

‘રાજકોટમાં હાઈસ્કૂલમાં છું.’

‘બહુ આનંદ થયો. તમને તો કવિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ?’

‘છે ખરે પણ બહુ સારી નથી કરી

શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી.’

‘અને તેવું છે. જો કલ્પના કર્યા જાઓ છો તો તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે?’

કોકડું શું ચવાયું.

‘ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પનાએ જોઈએ તેવી નથી આવતી.’

‘કુદરતીની મદદ લ્યો. આ પ્રદેશ ઉત્તમ છે. મ્હને બહુ આનંદ આપે છે. મ્હને પણ કલ્પના આવે છે, પરંતુ મ્હેં તો અભ્યાસજ નથી કર્યો એટલે પદ્યમય લેખ નથી સૂઝતો. તમે અભ્યાસ કર્યો છે માટે આજે પણ અજમાવો જોઈએ.’

તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્હાતું સરલ બે કડીનું કાવ્ય થયું. તેમને નદીના સ્વમાં મુસ્કેલી પડી, અને સમજી કુદરતને જ બોલાવી:

‘બળબળ કરતું જળશિશુ રમતું.’ એવો ભાવ લાવ્યા. આ મ્હારી પ્રથમ મુલાકાત. તે સમયે જામેલો સ્નેહ આખી જીંદગી રહ્યો.

(૨) અમે કોલેજમાં સાથે થઈ ગયા. હું ઠોઠ નિશાળીઓ હતો. સંસારિક ઉપાધિઓથી પણ હું પરીક્ષામાં પછાત પડતો. પણ ન્યાય અને તત્ત્વશાસ્ત્રના ગ્રંથો, તે સાથે બુદ્ધિ ઉપર લખાએલા ગ્રંથો તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જરા પ્રેમ ખરો. અમે વારંવાર ગ્રોફેસરની મરકરી કરતા તે તો હવે આટલે વર્ષ શું નોંધવી’

એક સમયે લૉર્ડ રેએ આગ્રહ કર્યો કે એલડીન્સ્ટન કોલેજના સારા વિદ્યાર્થીઓને રાજમહેલના મેલાવડામાં મોકલવા. હાલના સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, મિ. આપ્ટે, મિ. દેશપાડે, મણિભાઈ વગેરેનું હરણ થયું. મિ. દેશપાડે બહુ સ્વતંત્ર મગજના ત્યારે હતા અને આજે પણ છે. તેમણે ધસીને ના જ પાડી. મ્હને પકડવામાં આવ્યો છેવટને વખતે દેશ-પાડેને નામે મ્હને ધુમાડાના. ઓરિયન્ટલ

ટ્રાન્સલેટરે મહત્તે ગવરનર આગળ દેશપાઠે નામે જોળખાવ્યો. વધારામાં કહ્યું કે હું બેલગામ-કે-ધારવાડનો રહેવાસી છું. ગવરનર સાહેબે તો ત્યાની વાત માંડી. હું ચમક્યો અને બધી હાથે હા અને એકાદ ના કહી છુટ્યો. પછી મણિભાઈનો વારો આવ્યો. ગવરનર સાહેબ હજી કાઠીઆવાડ ગએલા નહિ એટલે એમનો છુટકો જલદી થયો. તેમણે મહત્તે પૂછ્યું કે હું કેમ વાત કરી શક્યો. ત્યારે કહેવું પડ્યું કે બીજે શો ઉપાય? એટલે ડોશી-નાર્તામા આવતું તેમ એક હા ને એક ના કહી. એ બહુ દસ્તા અને તેને લીધે મિ નારાયણ ચઢાવરકર ખશીઆણા પડ્યા. તેમણે કહ્યું કે “છોકરાઓ, આ રાજમંદિર છે, કાલેજ નથી!” જાણે-કે કાલેજ એટલે-તો તોફાનનું જ સ્થાન! આ વખતે મણિભાઈએ એક બે સુંદર શરીર કથા-યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી અને ત્યાની પરિસ્થિતિમા અતીવ સુંદર જોયા, તેની છાપ તેમની સ્મૃતિમા વર્ષો સુધી ચમકતી રહી.

ત્રણ વર્ષમા તે પાસ થઈ ગયા. અને પછી થોડા વખતમા વડોદરે ગ્રો. ગલ્જરના ક્લામવતમા ગલ્જરના મિત્ર મિ. ચિમનલાલ એતાલવડ અને મણિભાઈના મિત્ર મિ. બલ-વંતરાય ઠાકોર એમ સાક્ષળ સંઘાતા વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ થયા. ત્યા તેમની વિદ્યાનો તથા દૃષ્ટનામય જીવનનો સારો ત્વરિત વિકાસ થયો. એમણે કેટલાક ગ્રન્થો લખ્યા અને ક્રાન્તના નામથી કાવ્ય પ્રકટ કરવા માડ્યા. પરંતુ તેમનું દૃષ્ટનામય વલણ પણ વધ્યું અને તેમને ઇસાહી ધર્મગ્રન્થો વાચવામા દોરી ગયું. જોતજોતામાં તો સ્વીડનબોર્ગના દૃષ્ટનાપ્રધાન તર્કવિલાસમાં તે જઈ પડ્યા. દિશ્ચિઅન ધર્મવિચાર સ્વીડન-બોર્ગે આપેલા રૂપમાં ધર્મ અને ફિલસૂફી માત્રના સત્યસાર જેવા મનાઈ રહ્યા.

લોકમાં યાદાકાર થયો. જાનિ જાણે

રમાનલ જવા બેઠી. સંબંધીઓ ગયા લાગ્યા અને નાતમા તે સમયે ઉંચી કેળવણી હજી વિરલ હતી, તેના ઉપર ડાઘ આવ્યો. વડોદરથી તેમને મુંબઈ જોલાવી મ્હારે ઘેર રાખ્યા. ગ્રો. ગલ્જર અહિં જ હતા તેમણે બહુ મમજાવ્યા. શ્રીયુત ડા. મોરેશ્વર ગો. દેશમુખે પોતાને ત્યાં બે દિવસ રાખી યૌગિક ક્રિયાઓ સમજાવી. આર્યધર્મની અત્યુત્તમતા કમાવવા અનેક પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા, પણ કાંઈ ન વળ્યું. મણિ-ભાઈ આ સમયે અમને ધણાખરાને (સ્પષ્ટ કહું તો) ગાડા જેવા લાગતા હતા; અને હું બનતા સુધી એમની સોબનમા જ રહેતો.

મ્હારા પત્ની સૌ. અંબાલક્ષ્મી મણિભાઈના રૂઢના દીકરી બહેન થાય. આ ઉબય ભાઈબહે-નને બહુ બનવું. જે કાર્ય વિદ્યાનો અને સિદ્ધાંત-ચર્ચા ન કરી શક્યા, તે કાર્ય બહેનનાં આસુઓએ કર્યું. એમના એકના પ્રત્યક્ષ કક્ષેશ ઉપરથી મણિભાઈને બીજા સ્નેહીસંબંધીઓને પોતે ખરે જ કેટલો કક્ષેશ આપે છે તેનો પણ કંઈ સાચો ખ્યાલ આવવા પામ્યો હશે. એક અધ્યયનના કાર્યથી સ્વજનોને આટઆટલો કક્ષેશ શાને દેવો એવા વલણ તરફ એમનું કામલ હૃદય વળ્યું, અને તે સમયે અમારામા પ્રૌઢ, વિચારશીલ અને ધર્મચુસ્ત પરંતુ ઉદાર અંતઃકરણના જ્ઞાતિજનો હતા, તેમણે મણિ-ભાઈનું કાર્ય અવિચારી ગણી વિદ્યાનોને ભેળા કરી તોડ કાઢ્યો. તેમને પુનઃસંસ્કાર કરી ફરીથી યજોપવીત ધરાવી બ્રાહ્મણ કર્યા અને એ સ્થિતિમા તેઓ વડોદરે રહ્યા. પરંતુ ત્યાં તેમની તરફ જોઈએ તેવી ઉદારતા અન્ય બ્રાહ્મ-ણોએ વાપરી નહિ. અને પોતાના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વના ગુણનું આ વિપરીત પરિણામ થયું કે દેખાતા મિત્રોએ શત્રુની ગરજ સારી તે સમયે તેમને આશ્વાસન દેનાર ત્યા માત્ર રા. રા. સમર્થ (પછીથી થએલા દિવં બાબ

સમર્થ) હતા. પરંતુ દક્ષિણી કટાક્ષ જાળી થયો. વળી કલામયનની કામોદોળ સ્થિતિ ચાલતી જ હતી, અને તેમના ખલારથી આણેલા માણસો વધુ પગારે આણેલા અને તેમને પ્રોત્સાહનો પણ વધારે મળી ગયેલા એટલે ખાતામા જૂના નોકરો અને આ નોકરોનો, કોઈને અન્યાય ન થાય એમ સમાસ કરવો એ કામ દુર્ઘટ હતું. મહારાજ સર સયાજીરાવે હજુરમા બોલાવી આશ્વાસન દીધું, પણ મણિભાઈનું પોતાનું જ મિલ વડોદરાથી છેક ઉઠી ગયું હતું.

શુભરે ૧૮૯૮ ની આખરે તેઓ ભાવનગર ગયા. તેમના હાઇસ્કૂલના સમયમા મણિભાઈ, મિ. હરિલાલ ઝીણાભાઈ અને મિ. પટ્ટણી વચ્ચે ગાઢ સખ્ય થયું હતું મિ. પ્રભાશંકરના પ્રયાસથી આ વખતે તે ભાવનગરની નોકરીએ સ્થળાંતર થયું, પરંતુ ત્યાં તેઓ કેટલોક સમય તો દુઃખી જ રહ્યા. કોલેજનું કામ એઓને કેટલોક સમય સોંપેલું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉચ્ચ આશયોને સમજી ન શકે, -તેમ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપવાની કલા પ્રાપ્ત થાય એટલો વખત તેઓ એ કામ ઉપર રહ્યા નહિ; પણ ચારે તરફ તેમની નૈસર્ગિક વિદ્વત્તા વખણાઈ.

મહારાજ ભાવસિંહજી સુજન પરીક્ષક ઉદાત્ત હૃદયના આનંદી હતા. તેમને સંગીત અને કાવ્યનો શોખ હતો. નર્મભાવ એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ હતો. કોઈ માનસિક નિર્બળતા ઉપરથી જ ન દોરાવતા પુરુષના ગુણને પ્રધાનપણે જોઈ તેને યોગ્ય સ્થાને રાખવાને તેઓ તત્પર રહેતા. ઉચ્ચ આશયોમાં મગ્ન રહેલા કલ્પનામય પ્રદેશમા જીવનારા મણિભાઈ તરફ તેમણે સ્નેહ દાખવ્યો. મહારાજ સાહેબ હોરે-શિયસ, ઇલિયડ આદિ વિદેશી કાવ્યો ગુજરાતી વાચનારાને આકર્ષક અને એવા રૂપમા ઉતારવા

માગતા હતા અને મણિભાઈની આવા કાર્યને માટે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઈ, એ કામ તેમની પાસે લેવા લાગ્યા. ભાવનગરની નોકરીમાં જોડાયા તે અગાઉથીજ મણિભાઈ લાહી નરેશ સૂરસિંહજીના મિત્ર થયા હતા. આ સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વ. મણિભાઈ નભુભાઈ અને અમારી જ્ઞાતિના સ્વ. પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી હશે. પણ મુખ્ય કારણ સ્વ. ઠાકોરશ્રીના અસાધારણ સાહિત્યકલાસૌંદર્યાનુરાગને જ ગણું છું. મણિભાઈના આ પછીના જીવનમાં અનિયમિત કલ્પનામય મનોરાજ્ય અને નિયમિત નિયન્ત્રિત વ્યવહારમય જીવન-એ બે વચ્ચે એમની આત્મા હીંચકો લે છે એમ મને લાગવા માડ્યું અને અમારો સંબંધ દુર્લભ રીતે ઘટવા લાગ્યો. લાહી અને ભાવનગર વચ્ચે તેમણે હીંડોળો ચડાવ્યો. અનિયન્ત્રિત કલ્પનામાથી વિશ્વલતા આવે ત્યારે મહારાજ ભાવસિંહ સુવૈદ્ય થઈ એ કલ્પનાના ઘોડાની લગામ વાળે. વળી એને ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે સારાં નાટકો રચવારચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમા પણ મણિભાઈની શક્તિએને વિકાસનો યોગ કરી આપ્યો. “ જાલીમ ટૂંકીઆ ” તથા બીજાં નાટકો આ રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા. એ નાટકોમા આત્મા મહારાજએ પુકેલો. વસ્તુ, પાત્રો, પ્રવેશોના વિષય અને અનુક્રમ, અસુક સ્થલે સંગીત તેનો રાગ અસુક, વગેરે લગભગ નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે મણિભાઈ રચતા જાય. દરેક પ્રવેશ એકથી વધારે વાર આદિથી અંત સુધી સુધરે ફેરવવામાં આવે અને એ પ્રમાણે આખું નાટક મહારાજ સાહેબની દેખરેખનો ધણો લાભ પામતું. નાટકનું સૂત્ર રસિક રીતે ચલાવવું એવી કલા મણિભાઈની બીજી કોઈ કૃતિઓમા જોવામા આવતી નથી.

આવા જીવનમા તેમણે વર્ષો ગાળ્યાં. સૂરસિંહજી ગયા એ પહેલો ધક્કો, મહારાજ ભાવ-

સિંદણ ગયા એ બીજો ખેદ. પોતાનાં પ્રિય પત્ની અને પછીથી પોતે પોપી મોટી કરેલી બાલા હૃદયનું અવસાન-એમ વય વધતું ગયું અને શરીર શિથિલ પડતું ગયું તેમ તેમ એમના હૃદય ઉપર ખેદનો ભાર પણ વધતો જ ગયો. પુત્રો મોટા થઈ તેમની શુભા આદિથી પાછું કંઈક સ્વાસ્થ્ય આપી શકે તે પહેલાં તો એમનો દેહ પડી ગયો. એમનાથી મોટા એક બહેન, એક ભાઈ અને એમના અતિ વૃદ્ધ માતા હજી બેઠાં છે. મણિભાઈ પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે એમણે કે કોઈએ પણ નહીં જ ધારેલું કે તેમનો

દેહ પાછો વતન, નેશ, અને બંધુ આદિને નહીં જ જોવા પામે. એ દેહ એકલો આગમણીમાં પડી ગયો. પોતાની પ્રિય કવિતાઓનું પુસ્તક 'પૂર્વાક્ષાપ' પ્રકટ થયું તે જોવા જોઈતું પણ ન થોભ્યો; અને બીજી પણ એવી વિગત જોગી બની ગઈ, કે આવા કલ્પનામય પ્રાસાદિત્વ કવિ અને મૃદલ બંધુના જીવનનું છેલ્લું પાતું, અતિ દુઃખ લગભગ દારણ રંગ રંગનાર દૈવના દુર્વિલસિત જેવું, આ જમાનાના મણિભાઈ સાથે અંગત રત્નદસબંધુના આવેલા કોઈને પણ અત્યંત શોકમગ્ન કર્યા વગર રહે જ નહીં.

મણિભાઈની પત્રધારા *

પત્રો તારા ગતસમયનાં રનેહંહેનો રસીલાં,
રડતાં ધીમે, } -સકલ ગતિમાં તેજ તારાં ધરતાં
ધોધે પડતાં,

વર્ષા ગ્રીષ્મો અકળ ખમતાં,-હાય તે શુષ્ક હાવાં !
ફીફી શાહી, તુટિત જ રહ્યાં હાથમાં પાંતરાં આ !

૧

મુંબઈ, ૨૬-૧૧-૧૯૮૭.

...કવિતા સંબંધી તમારી ટીકા ખરી હતી. ઘણા દિવસથી જે કામ મેં સુઝી દીધું છે, તે એકદમ બહુ સાફ તો ન જ બની શકે...expressions [શબ્દો] બેચાર ઠેકાણે સારાં છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે bold [અનલ-કૃત] છે. લખતા લખતા છેવટના ભાગમાં હું થાકી ગયો છું, અને છેલ્લી ગીતિમાં ને

અભિપ્રાય અને force [આવેશ] આણવો હતો, તે આવી શક્યો નથી. ફક્ત તમે કહો છો તેમ taste [સુરુચિ] અને picture [ચિત્રમયતા, આખું ચિત્ર] ખરેખર poetic [હૃદયંગમ] છે; બાકી બહુ માલ નથી.-ખીજ થાય છે તે બે દિવસમા મોકલીશ...

* જે જે રનેહીઓએ અહીં સંગ્રહેલા (અને ખીન ઘણા ઘણા) કાગળો મળે તેવા અને ક્રાન્તમાલામા ઉતારા આપવાને માટે મળે આપ્યા છે, તેમણે મહારી સમઘણોને જે ભારે વિશ્વાસ હતો છે, તેને લીધે જ આ પત્રધારા પ્રકટ થઈ શકે છે.

“હાર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા-Heart of India હિંદનું હૃદય” એ ત્રિમાસિકમાના પત્રો અહીં લીધા નથી; “પટલજંઘુ” ત્રિમાસિકમાં ‘એક શિક્ષકના પત્રો’ છપાયા છે, તેમાથી કોઈક જ લીધો છે, ધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી કે ખીન કોઈ વિષયની ચર્ચાને નિમિત્તે મણિભાઈના જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં માસિક, સાતવારિયા આદિમા પ્રકટ થયેલા પત્રોમાંથી એકે અહીં લીધો નથી મણિભાઈએ હિંદ પહારના મિત્રો, જિજ્ઞાસુઓ, આદિને લખેલા ઘણેજ પત્રોના સર હજી આપવામાં છે, એમના

સુજરાતી રનેહી સંબંધીઓ અને પત્રવ્યવહાર એમની સાથે સકળાયેલા ભાઈઓ ઉપરના એમના કાગળોમાંથી હજી પાચપંદર સર તારા લેવામાં આવ્યા નથી, અને એમાંના એકથી વધારે મળે કદાચિ બતાવવામાં નહી આવે, એ બાબત હું આ પત્રધારા મણિભાઈની પ્રકૃતિની જે રેખાઓ વ્યક્ત કરે છે, તે ઉપરાત-તેમ તેમા ભાત પાડે એવી-કેટલીક મહત્વની રેખાઓ, આ મળે અજ્ઞાત અને અપ્રાપ્ય સંટોખા હોવી લેઈએ, એ પણ બાબત હું એટલે, જે શુદ્ધ અને પૂરતા ન્યાયનો વ્યક્તિ માત્રને હક છે, તે ન્યાય મણિભાઈને ય મળી શકે તેને માટે વિનંતિ કરતી પ્રાપ્ત થાય છે, જે વાચનારે આ પત્રધારા ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાંધી દેવો ન ધરે, ઉપર સૂચવેલા સંટોખાથી પણ ઘણાખરા પ્રકટ થવા પામે ત્યાં સુધી તાર લેવી ધરે, અને

વળી કાંઈ કાંઈ જાંબીર તેમ નાનુક બાળતો એવી હોય છે કે તેને લગતી બધી દુકાંત કાંઈ માંહે પાનુ પ્રસિદ્ધ થાય જ નહીં, એટલું મદદેવ ધ્યાનમાં ગણવું પડે.

કાગળોમાથી ધાણાને લગતી, ને મેના ઉપર લખાયેલા એ દુકાંત, આ ઉતારા બંને પ્રકાર કરી દે એવા નથી એટલી અપ્રકટતા—એટલો પરદો ચોરા સમય સુધી તો રાખવો આવશ્યક કારણ છે કાગળોમાના વિગેરતાઓ જ્યાં એવો કાંઈ પરદો અત્યારે પણ જરૂરી ન લાગ્યા, ત્યાં જ હાથ્યા છે. વળી સંપ્રદાને બનતા સુધી નહોતો રાખવાને તેમ એક બાનુને પ્રાધાન્ય મળી ન હત્ય એવા હેતુથી, મહારા ઉપરના અને નિષ્કરતા સળધીઓ ઉપરના કાગળોમાથી અવશ્ય આવવા પડે એટલા જ ઉતારા આપ્યા છે.

કમાને કમાને ફેટલીક સમર્થ જુદિ અને મુકોમલ હૃદયની વ્યક્તિઓ મહામંથનમાં પડી જાય છે, અને આપણા તુચ્છ ત્રાજવાં માંથી ન ગડે એટલું વેઠે છે તેમનો લગભગ આખો જીવન-જ્ઞાત તોમ દર્દમય જ વહે છે પછીના કમાનાઓના ફેટ અનિર્વાચ્ય મહાદર્દ હિતને માટે આમ બનવું

દમે, કે એનો ગો બેદરશી, તે તો આ મહાવ્યવસ્થાને ઉત્તાનલકવનુ નોવા જાનવાનો દર્શા કરનાર નર્મદ નોવા દિવનુદા દર્શાય જાનવા રાય તો નાનુતા દેવ! સ્વિ નર્મદ એના સમયના આવી નર્મન ધનનિન-ન વ્યક્તિ થઈ ગયા. નર્મન નિમ્ન મળિનકર થી મ. ૧૮૬૫થી ૧૯૨૦ નુધીની પન્નીનીના એવા જ એક “ મોટા કાનુ ” હતો, કુદરતે પાંડેલી વ્યક્તિ-આમા મોટા; એની આતર વ્યવહાર મોટા, જે પ્રમત્તની સાથે એના લગભગ ત્રીજા વર્ષ પર્યંત માન-બાન મસ્લુકની સ્થાન કરી, તેની મોટાઈ વડે પણ મોટા. એના જે જે મલન કર્યું છે તે દુષ્કરતા-ચક્ર વડે જે કાંઈ બાંધેલું જા! પ્રત્યક્ષ કરી ગયો, તે માનુષ દરો, તો તેને આંસુ આવ્યા વગર નહીં રહે આવા એજુમાર જીવનવાળા મત્યો માટે ખરે જ મૃત્યુને માનિ છે

• આ કવિતા પૂર્વાકાવમાં નથી

ઉતારાઓમા જે જે ગપ્પ [ ] એવા કાગળમાં મુક્યા છે, તે સંપ્રદક્તાએ ઉમેરેલા છે ઇમેજ કાગળોમાં અને જુનરાતી કાગળોના ઇમેજ કાગળો આદિતું જુનરાતી સંપ્રદક્તાતું છે, અને તેમા અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો આગય જ રાખેલો છે.

૨

આવડ, ૭-૩-૧૮૮૬.

I am sorry I shall have to disappoint you even this time, for I have little leisure. Tomorrow, I am starting for Surat to take charge of a place of Rs. 75....

[હ દિલગીર છું કે આ વખતે પણ મહાગથી લખને સંતોષી શકાશે નહીં, કેમકે મને વખત નથી. આવતી કાલે હું અહીંથી ઉપરી જઈ છું, સુરત [હાઈસ્કૂલ] મા રૂ. ૭૫ની એક જગા ઉપર કાબજ થવા...]

૩

સુરત, ૫-૪-૧૮૮૬

.... you know that I am writing some thing. You know it is a poem. You know I am very sorry for that, its subject also. It is becoming very lengthy. I have

contracted a bad habit of undervaluing my productions for some days after their birth. I must therefore send it to you after it is finished ....

[ત્હમે જાણો છો કે હું હાલમા કંઈક મહને એક કટેવ પડી છે, કે મહારી કૃતિઓ લખું છું. ત્હમે જાણો છો એ એક કાવ્ય છે. જન્મે પછી થોડા દિવસ સુધી તેમને હું હું બહુ દિલગીર છું કે ત્હમે તેનો વિષય પણ [ઘટે તે કરતા] ઓછી મૂલ્યું છું. એટલે પૂરી જાણો છો. એ કાવ્ય બહુ લાખું થતું જાય છે. થશે પછી મહારે એ ત્હમને મોકલવી પડશે.]

† ‘વસંતવિનય,’ ૮-૪-૧૮૮૬ અને ૧૧-૪-૧૮૮૬ના કાગળોમાં પણ એ કાવ્યને વિશે છે.

૪

સુરત, ૮-૪-૧૮૮૬

.... My poem is not yet completed. I am afraid it will not be completed till you leave Bombay. I am so much engaged now-a-days. The poem will be somewhat peculiar in our language. But I fear it will not take the first class. My power is somewhat blunted. And I am compelled to labour for making my imagination

vivid....

[મહારું કાવ્ય હજી પૂરું થયું નથી. કદાચ ત્હમે મુંબાઈ છોડશે ત્યાંસુધીમાં ન ચે પૂરું થાય. હાલમા મહને ઘણું કામ રહે છે. એ કાવ્ય આપણી ભાષામાં વિશિષ્ટ થશે. પણ મહને શંકા [પણ] રહે છે જે એ પ્રથમ પંક્તિનું નહીં ગણાય. મહારી શક્તિ જરા ખૂટી પડી ગઈ છે. અને મહારી કલ્પના [નું નિરૂપણ] તેજસ્વી કરવાને માટે મહારે મથન કરવું પડે છે.]

૫

સુરત, ૧૧-૪-૧૮૮૬.

....I am glad to let you know that my poem is finished. I have made no haste. I am not conscious of having spoiled it. I shall hand it over to you on the station. Of course, I do require your ‘poor’ criticisms. Not piecemeal remarks, however. I will have you to write a general verdict upon the poetry, you will have to give it rank in the scale of aesthetic productions. Again, as I fear I shall cease to be a poet in a few years, you will have to find out

whether I am making progress or retrograding. And a lot of other things....

... I cannot accompany you to--. Our examination begins on the next Monday. Nor can I join you at any previous station, since you intend to come in the passenger train. We can only remain together for half an hour...

[ત્હમને જણાવતા આનંદ થાય છે જે મહારું કાવ્ય પૂરું થયું છે. મેં જરાય ઉતાવળ કરી નથી. એને મેં બગાડ્યું હોય એમ મહને તો નથી લાગતું. સ્ટેશને એ હું ત્હમને હાથો-

દાથ આવીશ. બેસક, તમારી 'ગંદ' ટીકાઓ મને જોઈએ. પણ છૂટક છૂટક [શબ્દો, ટીકાઓ આદિ ઉપર] નહીં એ [દાન્યની] કવિતા વિશે હું ઇચ્છુ છું કે તમારે મમત્ર નિર્ણય લખી જણાવવો, હું ઇચ્છુ છું કે કલાક્રિતિઓના વર્ગમાં તમારે એનું સ્થાન નક્કી કરવું. વળી હું આગળ વધું છું કે હલ્લો પાછળ પરતો જઈ છું, તે ય તમારે ચોક્કસ કરવું પડશે, કેમ કે મને ધાર્મી રહે છે કે હું થોડાં વર્ષમાં

તો કવિ મરી જવાના. અને એવું એવું બીજું ધાતું

હું તમારી માથે-નહીં આવી શકું. [અર્થ] અમારી [રાષ્ટ્રનૃત્યની] પરીક્ષા આ ક્ષેત્રમંડલે શક્ય થશે. વળી કોઈ આગળા મંદેશન [મુખી આવીને લા]થી હું તમારી ગાદીમાં આવી નહીં શકું, કેમ કે તમે પેચ-ગદમા આવવાના છો આપણે [મુગ્ધ મંદેશન ઉપરનો] અર્થો કલાકજ માથે ગાળી ગાળીશું.]

૬

૧-૮-૧૮૮૬

તમારૂં પ્રદાશપત્ર મળ્યું. ઉત્તરમાં વિશ્વળ થવાનું કારણ તો એટલું જ કે હાલનો વ્યવહાર કાંઈ બહુ આનંદદાયક નથી. આનંદદાયક થવાની તૈયારી હતી સાજ “વસંતવિજય”ની કવિતાએ ઘણું વાળ્યો. -ખેર.

તમે તો મને બતાવવું ઘણું દિવસથી બંધ કર્યું હતું પણ મારે બંધ કરવાનું નો મુખ્ય કારણ એ જ કે મેં હાલથી મોઢલેલી કવિતા વિશે મને અભિપ્રાય ન મળ્યો. મને મારા શબ્દો પાછા લખી બતાવવા અને એ બધું છોકરવાદ લાગે છે. મેં તમારી એક કવિતા પર ટીકા કરી છે, તેના ઉપર પાછી તમે પણ કરેલ છે. મેં તે માગેલ છે પણ તમે બતાવેલ નથી. મારી પણ હું નહોતો મોઢલતો પણ ક્રમ તમારા આગ્રહથી મોઢલવી પડી. તો એથી કરીને હૃદયની વૃત્તિમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય

એ ખરા સંકલ્પનું લક્ષણ નથી. બલવંતે “રૂઆ”-ને કેવલ નિર્ભય ગણેલ છે, પણ મને દુઃખ નથી લાગ્યું. બીજા માણસે પ્રશંસા પણ કરેલ. ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મન ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો. મને મારા હૃદય ઉપર આશ્વા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા ઇતિહાસમાંથી જલદી જુસાઈ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ઘણું દિવસની છે. “ક્રમ્ય મળી મને ખુશી કરે છે, પરંપરા શિદ અતરે ધરે છે?” - એ વાક્ય મેં ઘણું દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી જુદીજી બીજી છે. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય. મેં મારી ચોપડી ઉપર આજ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે-

The field is universal and allows

Scope to all such as feel the inherent glow.

Lord Byron

.. કવિતામાં તો ઇંગ્લિશ ભાષાના જેટલી બીજી કોઈ સમૃદ્ધિવાન હશે, એ મારી કલ્પનામાં નથી આવી શકતું. માથું દલાવે એવી

કવિતા સંસ્કૃતમાં પણ છે, પણ વાચના હૃદયમાં vibrations [આદોલનો] થઈ જાય, એવી તો મેં ઇંગ્લિશમાં અને તે દમણાં જ જોઈ.

એ સુખને હું ગ્રેષ્ઠ માનું છું અને તેમા મસ્ત છું....'

* બંને વચ્ચે કાગળપત્રાદિનો.

+ આ કાવ્ય 'પૂર્વાદાપ'માં નથી. કાન્તના અપ્રકટ કાવ્યો એ વિષયમા અહીં 'ખેલું' મુકેલું છે તે એ.

x પોતાની કવિતાઓની સાક નક્કોની નોટબુક આઈરનમાંના સુત્રવાક્યનો અર્થ—

ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લું છે અને છૂટ છે

તેવા સૌનેય અંદર પેસવાની, જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામા સ્વયંભૂ તેજ વિલસે છે.

૭

મુંબાઈ, ૩-૩-૧૯૬૦

...આવી અવસ્થામા પણ મારી કવિતા વાંચવાનો શ્રમ લીધો તે જોઈ મને શું થતું હશે!—પણ તે તમારી સ્થિતિને અનુકૂળ જાણીને જ મોકલી હતી. હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઈ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી. પ્રણય-મા જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમા સુખી કરતા દુઃખી વધારે કરે છે.

પશ્ચિયુગલના સુખવર્ણનનું હાર્દ તમે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા, એ જોઈ મને પરમ અંતોષ થયો. ખીજ એકમે ખામીઓ પણ મને વિચારવા જેવી જણાય છે.

આ કવિતામા મારા વિચારો સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શક્યો નથી માટે કવચિત્ કવચિત્ વાચનારાઓ તે ખોટી રીતે સમજે છે. “અંધારાના પ્રખલ જલથી ચામિની પૂર્ણ ઘેર,”—એ તે વખતનું વર્ણન નથી, પણ સાજ છતાં પ્રણયી યુગલને જે માસ માત્ર-visions-થાય છે, તેનું વર્ણન છે. “અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,”—એ પરથી એમ દર્શાવવાનો

આશય છે, કે હજી તો સાજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રખળ છે કે ક્ષણ વાર તો ચામિની, દુઃખ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો, વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે. એટલે પછીનાં વાક્યોમા તમને જે વિરોધ જણાય છે તે નહીં જણાય...પણ વધારે ખુલાસા કરવા જેવું માફ હાલ મન નથી. તેમા ફેટલાક ફેરફારો મેં કર્યા છે અને હજી કરવાનો છું. તેમા મારી શિલોસોરી પણ ગર્ભિત રહી છે, જે તમે થોડા વખતમા જોશો. ખલવંતરાય આ કવિતા ઉપર ટીકા લખી રહેશે, ત્યાર પછી તરત તે કોઈ માસિકમાં આવશે.

આવે વખતે વાદળો તણાય નહીં, એ પોષ્ટ મને બહુ ગમ્યુ. ઘણું કરીને તમે સત્ય છો. હું વિચાર કરીશ. કારણ કે indifferent observer (નિરીક્ષણમા બેદરકાર) કેવો છું એ તમે જાણો છો.*

* આ વખતે મણિશંકર એમના મિત્ર લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ (ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમા વિદ્યાર્થી હતા તેમની) જેડે પિક્ચોરિયા ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ (જૂની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ) અને મહાલક્ષ્મી સ્ટેશન વચ્ચે આવેલી, ફાળે કુશાળા ચાંપાળનામે માલેકની, એક ચાલમાં રહેતા હતા, અને એક એક બી માટે અભ્યાસની સાથે કવિતા અને દ્વિઅંગીના ગ્રંથો વાચતા હતા.

૮

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૯૦

...Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe. Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our experience.

What do you think of the society at present?...

[યોદ્ધા થયુ એક આશ્રી થીઓસોફિસ્ટના સમાજમાં આવનાં, અને લગભગ નસી લાગે છે કે રહસ્યવાદ માટે છે અને ગુપ્ત બ્રાહ્મમંડળના સભ્યો માણસજાતના અગ્ર ગિરિ છે. એમકે, થીઓસોફિસ્ટોમા પાશ્વરીઓ પાશુ ધણા છે, પાશુ આખી સંસ્થા ધનિષ્ઠ નથી. ત્હમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ કહ્યું છું. હું ધાંડું છું, એઓ આપણને પોતાના મનસ્વી સ્વીકારતા કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના કરતાં નીચી નથી જ, અને તેમના સિદ્ધાંતો સામાન્ય અનુભવથી ચોક્કસ વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મંડળ વિશે હાલ ત્હમે શું ધારો છો?]

૯

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૯૦

...Your objections are quite natural and go to the root of the matter. When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent of pieces.+ They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead They have little force I know. But they are genuine, even as tears are...

[ત્હારા પ્રતિવાદ કુદરતી છે અને વિષયના મૂલને ભેદે છે. જ્યારે મ્હારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા યત્ન કરીશ.

આ સાથે મ્હારી હાલ થયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [મોકલી છે.] એ નખખાઇના ઉદ્ગાર [ભાવ] છે, અને પોતાના જનનસ્થાનની પ્રકૃતિથી અંકિત છે. એમનામા બળ નહીં જેવું છે તે જાણું છું. પરંતુ એ માયા ઉદ્ગાર છે, આપ [સાચા નીકળી] પડે તેવા.]

+ આ કાગળ સાથે 'અશુભ આચારકન (પૂર્વાલાપ, પૃ ૫૨), 'કોમલ ઉપાલસ' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૨૨), અને 'ઉદ્ગાર' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૬૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે; ત્રણે મુખાંશ સ્વા હતા તે દરમિયાન રચાયેલી, એટલે કે 'અશુભ' નિવૃત્તિના સમયની. 'તેયું મેં ન મહુ મને નયનમા' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૩૪) પછી લખાયું અને તેને 'ઉપાલસ' નામ આપ્યું, ત્યારે 'વનોના

*Poor soul sends this silent -
Of more than ever can we*

‘કોમલ’ એવું મૂલ નામ (‘કોમલ ઉપાસલ’) કેરવણ પડ્યું, અને એને ‘સ્નેહશંકર’નું નામ આપવામાં આવ્યું.

* યીઓસોક્રી વિરુદ્ધ.

૧૦

મુ'બઈ, ૧૭-૭-૧૮૯૦

....And when even you do not consider my ચક્રવાકમિથુન superior to its predecessor [વસંતવિજય], who else is to welcome the improvements that I carry on in the same line ? But I will try; you go on knocking and eventually, I trust, get admittance. My only want is that of co-operation, of sympathy. I do not like to sing, to work, alone. I have the faith but not the heroism for solitary work....

[અને જ્યારે ત્હમે પણ મહારા ‘ચક્રવાક-મિથુન’ને ‘વસંતવિજય’થી મહડવું નથી લેખતા,

ત્યારે એ જ દિશામાં હું નવી વિશેષ સુદરતાઓ સાધું તેનું સ્વાગત ખીજે કોણ કરનારો ? તથાપિ હું મથીશ; મંડયો રહીશ; અને પરિણામે, એટલો વિશ્વાસ છે તો ખરો કે [મહારી ભાવનારૂપ] વિજય મેળવી શકીશ. [આવું પરિણામ આવવામા] મહારી [મ્હને તો દેખાય] છે એક જ ખામી: મહકાર [વગર], લાગણીભર્યા ઉત્તેજન [વગર હું થોડું જ કરી શકું એમ છે]. [હું એવો જ છું;] એકલા ગાવું, એકલાપડે જ કર્તવ્ય કર્યા જવું, મ્હને રુચે નહીં. એકાકી મંથનને માટે [જે] શ્રદ્ધા-બલ [આવશ્યક છે તે તો [મહારામા છે, પણ [એવા વિગ્રહ જેવા આરોહણને માટે જે] વીરત્વ [પણ આવશ્યક છે, તે] ન મળે.]

૧૧

વડોદરા, ૨૩-૯-૧૮૯૦.

....I have already written to you about my appointment in Mr. Gajjar's ક્લાસિકન as Professor of Literature. At present the salary is only 100 British, but Mr. Gajjar is very shortly going to raise it to 150. I have not altogether given up...LL. B. Only before entering such a practical career, I have taken up such a place to finish to some extent my study of Literature, which otherwise I

could not have done. And again I had some enthusiasm for our Gajjar's scheme, and thought it my duty to help him if I could. Let me know if you think I have acted imprudently on the whole.

[મિ. ગજજરના ‘ક્લાસિકન’મા સાહિત્યના આચાર્ય તરીકે મહારી નિમણૂક વિશે હું ત્હમને લખી ચુક્યો છું. હાલ પગાર રૂ. ૧૦૦ કળ-દારનો જ છે પણ મિ. ગજજર યાદુ જ યોડામા, તે વધારીને ૧૫૦ કરવાના છે. મેં એવ એવ. ખીતું...તદ્દન માઠી વાળ્યું નથી. માત્ર એવા

વ્યવહાર રોજગારમાં પડતા ખુલા સાહિત્યનો મહારો અભ્યાસ કેટલેક દરજ્જે પૂરો કરવા માં આવી જગા સ્વીકારી છે, જે વિના તે અભ્યાસ મહારથી ન જ થઈ શકતો. વળી મિ. ગવર્નરની યોજનાએ પણ મદને કંઈક આકર્ષ્યો, અને

મદને થયું કે મહારથી બની ગઈ તે એમનું મદદ કરવાની મારી દરજ્જા છે. એકંદરે લેતા આ મદદે રૂબરૂ તબક્કા અવિચારી સાગરું ફાય તે જાણાવેલા.

૧૨

વરોહરા, ૧૬-૧૦-૧૮૯૦

x x x x

બ્રમણે ત્યાં અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ સેથે ઝળકતો.

—And in the course of the બ્રમણ (of દેવયાની) the સેથે ઝળકતો સુભગ મણિ stopped for a moment when it saw the Moon, so infinitely charming in her fresh beauty. The word અટકતો is not merely hyperbolic. You can imagine the મણિ to be really at rest for a few moments, though દેવયાની may be moving all the time.

When the verse occurs again it is not a mere repetition, as you can see, now that I give you the punctuation

બ્રમણે ત્યાં અટકતો

શશાંક, પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેથે ઝળકતો

....Even the beautiful Moon stopped in her બ્રહ્મ, when she saw the blazing lustre of the gem

All critics are creators, and you have a right to take whatsoever meaning you think best— but as all creators are critics also, I beg to submit that my

interpretation of my Art is the most beautiful that can be based upon it.. .

.... I had a very interesting controversy with—, for the propriety of the whole of the latter portion. My only answer is that I think myself justified in making “unlawful divorces of things,”— if but I can thereby give you something that is really beautiful. If I ever finish this poem, the catastrophe, I am afraid, will be a most unexpected anachronism. For the same reason you will excuse me if I free myself from the trammels of mythological accuracy and place શુક's abode beneath the moon....

[—અને દેવયાનીના બ્રમણ દરમિયાન એ સેથે ઝળકતો સુભગમણિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા-નૂતન સૌંદર્યની અનંત મોહકતાને જોઈને, કાણુ અટક્યો. આ ‘અટકતો’ શબ્દ અતિશયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. તદ્ભે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી કાણુ ખરે જ થબી બધ, જો કે દેવયાની અધો વખત ગતિમા ફાય તથાપિ

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યાં તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. ‘અટકતો’ પછીનું અદ્યપિરામ કહાડી નાખો, ‘પ્રેક્ષીને’ પછીનું કહાડી નાખો, ‘શશાક’ પછી એક નવું અદ્યપિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો. એ સુંદર ચંદ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમા મણિનો ભભૂકતો ઝંખકાર જોતાં થંભી રહે છે.

બધા વિવેચકો સ્તબ્ધ છે, અને ત્હમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે. પણ બધા સ્તબ્ધો વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેવા રજા લઉં છું જે મહારી કલાનો મહારો અર્થ મહારી પંક્તિઓનો સુંદરમા સુંદર અર્થ છે....

આ કાવ્યના આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—સાથે બહુ રસિક વિવાદ

+ અવતરણ એકન (Bacon) ના Advancement of Learning નામે ગ્રંથમાંથી છે

૧૩

૫ડોદરા, ૨૨-૧૨-૧૮૯૦

.... Can you not come on one of these Saturdays? I invite you because Ravivarma is here with his best portraits. As for —'s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant's who would come here in a day or two....

But is there any necessity of condemning him; i. e. Manilal? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to

થયો હતો. મ્હારો જવાબ આટલો જ છે:— “વસ્તુઓનાં સરેહ વિરુદ્ધ નાતરા” થોળને પણ જો હું કંઈક ખરેખર સુંદર ત્હમરી આગળ રજુ કરી શકતો હોઉં, તો એવી [અતિ] છૂટ લેવાનો પણ હું મ્હારો અધિકાર માનું છું આ કાવ્ય હું કોઈ કાળે પણ પૂરું કરી શકીશ, તો એ વસ્તુનું જે નિર્વહણ એમા આવશે, તે કોઈ કદ્યે પણ નહીં એવા મોટા અનૈતિકાસિકતા-દોષવાળું જ, મ્હને ભય રહે છે કે, આવશે. અને વળી સૌદર્ય સાધવાને માટે હરકોઈ છૂટ લેવાનો મ્હને અધિકાર, એ જ કારણને લખને, પૌરાણિક ભૂગોળવર્ણન આદિને હું ન ગણકારી શુકનો અવાસ ચંદ્રની નીચે આવેલો કદ્યુ, તો ત્હમે મ્હને મારી આપશો.]

the cultivation of our literature?

[એકાદ શનિવારે ત્હમે અહીં આવી ન શકો? હું ત્હમને આમંત્રણ છું એટલા માટે કે રવિવર્મા એના ઉત્તમ ચિત્રો લખને આવેલ છે. —ના કાવ્યને તો હું [હજી] રાખું છું, મ્હારે ફરી વાચવાને માટે નહીં; પણ બલવંત અહીં એક બે દિવસમા આવશે, તેને વંચાવવા સાર....

પણ મણિભાઈનું [કે કોઈનું ય] ખડન કરવાની જ શી અગત્ય? એના મંતવ્યોને માન આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ઘણા હોય. એ અને બીજા સૌ ભક્ષે ને પોતપોતાને માગે વહે, આપણે શું? આપણે આપણા સાહિત્ય પંજીગ જ મંડિયે, એમ કરવું બેતર નહીં?]

૫૨૦૬૨, ૨૬-૨-૧૯૬૧

.... Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them. But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds....

....I know how difficult it is to write poetry in this our infant stage. I myself am altogether hopeless. But the study of English poetry which has given me so much diffidence, has also given some very strict canons of criticism, and judged by that standard very few poems in Gujarati satisfy me. Indeed, I have come to regard a great deal of even Sanskrit poetry as trash, and I think it can be very easily proved that Premanand was not a poet but a mere versifier....

[નવનૌ વિરોધીઓ નરક સ્થાવીભાવ દેખ ન હોય, દરેણા ન રેખ. વિરોધીઓ વ્યભૂતિ લખાડી, ચિતંદ્રવદ, તોડાન આદિ પ્રવર્તવે નો તેઓને આપણે કિષ્કિન્ધે તે બરોબર: પણ તેઓની આ પ્રમાણે થક જેવી વર્તણૂક, ન હોય, ત્યાંમુથી તો એઓની અવધાર્યદૃષ્ટિને માટે આપણો એમના નરક ત્યા અને કિષ્કિન્ધીનો ભાવ ન થયે....

આ આપણી દુષ્ટ બાલ્યાવસ્થા આસે છે, તેમા કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેને હું જાણું છું. હું પોતે છેક આશાદીન છું- મ્હારૂં ચત્કિચિત્ત લખાણ કશી આશા આપે એવું નથી પણ કંચિત્ત કવિતાનો અભ્યાસ, જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતા-પરીક્ષણના કેટલાક અતિ દુરક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતાં ગુજરાતી કવિતાઓમાંથી બહુ ન થોડી મળે સારી લાગે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો ન ગણી શકાય છું, અને હું ધારું છું કે પ્રેમાનંદે કંઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો, એમ બહુ સહેલાઈથી માખીત થઈ શકે.]

* આ ઉદ્ઘાર તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલી ટાપાટાપીને ઉદ્દેશીને છે

૧૫

પૂના, ૧૯૬૧, સોમવાર, બપોરે એ વાગે (એમાસ દરમિયાન)

I am trying to find out some records of your recent expriences but do not light on any. The boxes are both of them unlock ed and still I am disappointed. Well: I go. And you may be-

lieve that I do not understand you and that all human relations are worthless. I am only sorry. +

[તમારા દમણાંના [કુખદ] અનુભવો [ના સ્વરૂપ કારણ આદિ સમજવાને માટે તે વિશેની] કંઈ નોંધો નિશાનીઓ એવું એવું મેં

ખાહું હું-એકે ય મળી આવતું નથી. [ત્હમ્હારી] એ ય પેટીઓ અમથી વાસેલી છે [તે આખી જોઈ વળ્યો] અને તોપણ નિરાશ ન થયો છું. અસ્તુ, હું [જેવો અજ્ઞાન અહીં સુધી જાણવાને માટે ખાસ આવેલો તેવો જ અજ્ઞાન]

પાછો જાઉં છું, અને ત્હમે માન્યા કરો જે હું ત્હમને સમજું એમ નથી, અને વળી માનવ મંગલ બધાય વ્યર્થ છે એમ પણ. [એટલું જ લખી જાઉં છું જે] દિલગીર છું, પૂરેપૂરો.]

* આ હતાવળે સીસાપેનથી ચીતરી કહારેલી ચિઠ્ઠી જ છે. એટલે તેનો લાવ અને અર્થ સ્પષ્ટ દર્શાવવાને માટે અનુવાદમાં સચવ્યા પ્રમાણે ઘણું ઉમેરવું પડે એમ છે.

૧૬

રાજકોટ, ૧૨-૧૧-૧૮૯૧

...લવિષ્ય માટે મારે હજી કશો સિદ્ધાંત થયો નથી. ચિ પ્રાણલાલની^x હયાતી અને સુખ સિવાય મારી ખીજી કશી સ્પૃહા નથી, કશું જીવિતપ્રયોજન નથી. દુનિયાના સુખથી હું બેદરકાર છું. જે વર્ષ એકાદથી, વેરાગીના વચન તમે મારે મોઝે સાંભળો છો તે વાણી

માત્ર નથી. એવી જ મારી વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિને હજી મેં સ્થિર રૂપ આપ્યું નથી. જે નિશ્ચય ટકી ન શકે અથવા ખોટું રૂપ પકડે તેને દુનિયા દંભ કહે છે. તેવું ન કહેવાય માટે હું વિચારું છું. અને તે ખરું...

^x પ્રથમ પત્નીથી એમનો પુત્ર. 'વિધુર દુરંગ' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૬૦) માનો 'શાવ;' 'જ્ઞાન વિમાન' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૭૭) માનો 'કલહ સ.' 'વિધુર દુરંગ' અહીં આ દિવસોમાં જ લખાઈ હતી.

૧૭

વડોદરા, ૪-૧-૧૮૯૨

I am unhappy-very unhappy to know that you are not well. Unforeseen causes have supervened in my arrangements, and I have been altogether unable to do anything for my suffering friend. I know that he is in a place where the fountain of all natural affection has dried up. I know that he is in the midst of humanfaced creatures that have no idea of *his* miseries, his

thoughts, his anxieties, his powers his limitations, his everything. I request my friend to make *my* house *his own*. He can very well appreciate the miserable impotence of his sympathetic human friends, I know that his cup is now full to the brim. But in this our strange world no one can take another's portion. I hope you have courage. I fear you have none left. Perhaps... if

you like you might even go to Dewgad. But for heaven's sake leave that cursed Morvi. You will not be so unkind as not to write to me because I have proved such a weak powerless man.

[હું દુ.ખી છું, અતિ દુ.ખી છું, તદ્ભને સુવાણુ નથી એ જાણીને. અણુધાર્યા દારણોએ મારી ગોઠવણો ફસડી પડી છે અને મારા જ્ઞાનિમા હુએલા મિત્રને માટે હું કંઈ પણ કરી શક્યો નથી. હું જાણું છું તે જે સ્થલે છે, ત્યાં કુદરતી રોલનો કુવારો છેક સુકાઈ ગયો છે. હું જાણું છું તે એવાં પ્રાણીઓની મધ્યમા છે, જેઓના ચેહરા, માણસાઈ છે ખરા, તથાપિ જેઓને એનાં દુઃખ, એના વિચાર, એની ચિંતાઓ, એની શક્તિઓ, એની મર્યાદાઓ,

એની કશી જ આખતનું જ્ઞાન નથી. મારા મિત્રને હું વિનવું છું, કે તેણે મદારા ધર્મને પોતાનું જ બનાવવું. પોતાના નમજારી માનવ મિત્રોની તુચ્છ કમતાકર્તનો બચાવ એ બાંધી ન ગ્રહે એવો એ નથી. એની ગમતો ખ્યાલો છલાછલ બનાઈ ગયો છે, તે બાણું છું. પણ આ આપણી વિચિત્ર દુનિયામા કોઈથી પણ જીવન કોર્મનાં દિગ્ગમન પોતાને માથે લઈ લેવાતાં નથી. હું આશા રાખું છું કે તમને દિગ્ગમન દારી નહીં ગયા હો. પરંતુ મને બહીક લાગે છે કે તમે તમારામાં જરા પણ દિગ્ગમન અવશેષ રહી નહીં હોય. કદાચ ... તદ્ભને એમ કરવું બહેતર લાગે તો દેવગદ જાઓ. પણ, બાઈ, ખુદાની ખાતર, એ નાપાક મોર-ખીતે તો છોડોજ છોડો. હું આવો નબળો શક્તિહીન નીવડ્યો તેથી તદ્ભને એટલા બધા દૂર તો નહીંજ બનો, કે મને દાગળ સરળો ન લખો.]

૧૮

૧૯૦૬, ૧૬-૮-૧૯૦૬

.... When I spoke of want of reverence &c. in my last letter, I referred to the graduates that I see around me here. They have no respect for any human being either of their own country or another. They have no humility, no desire to learn, no consciousness even that greater and better men than themselves might exist. This lamentable circumstance I attribute to our degraded education and the absence among us of men really great....

I am entirely of your opinion on the fruitlessness of all stereotyped organisations. I also trust only individual effort. But let the individuals get the approval of their friends. Let them not put undue trust in their own single judgments. Let all of us be united and keep—preserve the wholesome fire in our bosoms.

I would like very much to devote my poor little life to the service of our literature For instance, I would like to take up

such a place as the secretaryship of the Gujrat Vernacular Society some day. I shall have no objection to accept ever-lasting poverty, after some time. But.... I must see that I have got co-workers, if possible even leaders.

But I have not so far been able to express to you all my views. Please excuse me, I will do it some other time....

... Meanwhile I may translate some of the most thrilling dialogues of the Lord Buddha on this subject. Mankind has not seen a humaner figure than Gautama Buddha and an abler enemy of caste.

[મેં મહારા છેલ્લા કાગળમાં પ્રત્યભાવ આદિના અભાવ વિશે લખેલું, તે અહીં મહારી આસપાસ ગ્રેન્યુએટા જેવામાં આવે છે તેવા એને ઉદ્દેશીને હતું. શું પોતાના કે શું કોઈ બીજા દેશના કોઈ પણ માણસને માટે તેઓને માન જ નથી. તેઓમાં નથી નમ્રતા, નથી શીખવાની ઇચ્છા, નથી એટલી પણ ગમ કે પોતાના કરતાં મન્દતર વ્યક્તિઓ હોય તો શકે આ દયામણી સ્થિતિનું કારણ હું હાલની અધમ કેળવણીને ગણું છું, અને એનું બીજું કારણ આપણામાં ખરેખર મોટા માણસ નથી તે છે.

જડીબૂત સંસ્થાઓની નિષ્ફલતા વિશે હું તમારા જ મતનો છું. હું પણ [આપણો હૃદય ઉપગતી શકનાર બળ તરીકે] વ્યક્તિ-પ્રયત્નને જ માનનારો છું. પણ [એ પ્રયત્ન કરનારી] વ્યક્તિઓએ પોતાના મિત્રોની સંમતિ તો મેળવવી જોઈએ; પોતપોતાની અલગ પ્રતીતિઓમાં હૃદ ઉપરાત વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નહીં. આપણ સૌએ એક જૂથ થવું ઘટે, આપણા હૈયામાંનો પાવક [અન્યોન્ય ઉદ્દેશોધન અને સહકારવડે] જ્વલંત રાખવો ઘટે.

મહારી હુંકી નજીવી ઝિંદગી આપણા સાહિત્યની સેવામાં અર્પી દેવાનું મને ધણું ધણું મને છે. દાખલા તરીકે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી જેવું પદ પણ હું એક કાળે સ્વીકારી લઉં. થોડો સમય વીસા બાદ એવી કાયમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામાં મને મુદ્દલ આનાકાની નથી. પણ... મહારી સાથે સહકારીઓ હોય, મળી શકે તો નાયકો પણ હોય, એટલી શરત તો ખરી.

પરંતુ આટલે સુધી લખી ગયો છું તેમાં મહારા વિચાર હજી હું તમને દર્શાવી શક્યો નથી. હું બીજે કોઈ વખતે શરી યત્ન કરીશ, હાલ મને માફ કરશો....

દરમિયાન આ વિષય ઉપરના ભગવાન છુદ્ધના સંવાદોશ્રમાંથી દિલને અજબ ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હું કદાચ લખું. માણસ-જાતિમાં જાતમ છુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે જાતિભેદનો વધારે સમર્થ શત્રુ પાક્યો જ નથી.]

- આ પત્રીના નાગળમાં જુલારો કરે છે.- 'શુદ્ધ', 'વિનય', અને 'અભિધમ' એ ત્રણ સંગ્રહોમાં આપેલા, પોતે "સેકેટ બુક્સ ઓફ ધિ હસ્ટ" એ ગ્રંથમાલામાંના તરતુનામાં તાન જ નેચેલા, "શિશુઓ દાનિદાસ" રચના માટેના એક મહત્વના સંગ્રહ તરીકે.

૫૪૦૬૨૧, ૧૦-૭-૧૯૬૩

.... Let its title be અદિદર્શન and let it be sent in company with અગતિગમન on the next page.

[ભલે એનું નામ “ અદિદર્શન ” રાખો;

અને [આ કાગળને અંતે] ઉપર પાને ૧૮મ-
ણાંજ રચેલી કિતારી છે તે] “ અગતિગમન ” ની
સાથે બંને મોકલી દો [જ્ઞાનદર્શન આસ્તિક્ય
પ્રકટ થવાને.]]

૨૦

૫૪૦૬૨૧. ૧૪-૬-૧૯૬૩.

My life is dreary, more dreary than that of any friend of mine. All routine is narrowing, but I have to undergo perpetual mental strain besides routine. I find that my head is seldom or never cool enough to allow me to write a line of poetry.

My History is completed, but it has prostrated me. I don't and can't read any poetry. I can read only educational work's. How then can I write to my friends as I ought to?

For some months past I have been costantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that vedantism is the annihilation of all morality. If सुखदुःखे and लाभालाभौ and जयाजयौ are समे, ततो युद्धाय युज्यस्व is absurd....I wish to write either in the form of a review of the “ सिद्धान्तसार ” or in the form of letters from a traveller

or in some other form where humour also can come in. But my brain absolutely refuses to take up such work just now ....

Indifference I begin to feel is the greatest of all literary vices- for you can bring a wrong-headed man to his senses, but never a man who is only a looker-on.*

[મહાઈં છવન નીરસ છે, મ્હારા કોઇ પણ મિત્રના છવન કરના વધારે. હંમરીએ જૂતીને કરવું પડતું તમામ કામકાજ સંકોચક છે. પણ મ્હારે એવા નિલકર્મ ઉપરાત નિરંતર માન-સિક્ક વર્ષા પણ મહેલું પડે છે. મ્હાઈં મગજ કવિતાની એક લીટી પણ લખવા જેટલું શીતલ ક્યથિત જ હોય બધે હોતું જ નથી

મ્હારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પણ એણે મ્હને લોયભેગો કરી દીધો છે કવિના હું મુદ્દલ વાચતો નથી, વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણીવિષયક થોડા વાચી શકું છું. તો મ્હારે મિત્રોને લખવા ઘટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું ?

મહિનાઓથી એક વિચાર મગજમા બુલોવાય છે વેદાંત ઉપર એક પ્રબળ હુમલો કરવો છે. નીતિશાસ્ત્ર હું કંઈ એ જાણતો હોઉં

તો આપણું તો જાણું છું, જે વેદાન્ત [ના વિચારજન]માં નીતિવિવેકનો સમૂળો ઉચ્છેદ છે. જે સુખદુઃખ અને લાભાલાભો, અને જયાજયો સમાન છે, તો પછી તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ એ આજ્ઞા વદતો-વ્યાધાત છે...હું ધમ્મું છું કાં તો “સિદ્ધાન્તસાર”ના અવલોકન રૂપે લખવા, અથવા તો એક મુસાફરના પત્રો રૂપે લખવા, અથવા તો કોઈ ખીજ રૂપમાં, જેની અંદર તિરછા મર્માળા હારયને પણ સ્થાન મળી શકે. પણ હાલ તુરત

તો મહાર્ મગજ એવું કશું કામ આદરવાની ધસીને ના પાડે છે...

સાક્ષરી પાતકોમાંનું સૌથી અધમ સત્યા-સત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગણવું ઘટે છે, એમ મ્હને લાગવા માડ્યું છે. જે કોઈ [અસત્યને જ આત્મહર્ષવર્ણન જ સત્ય લેખનારો] અયથાર્થદર્શિ હશે, તેની આખ ઉઘાડવી સંભવિત ખરી, પરંતુ જે કેવળ અપક્ષતાને [હકથી] વળગી રહે છે, તેની આગળ બધો ય વાદ ખૂટી પડે છે.~]

* લાખા વખતના ભારે માનસિક શ્રમને લીધે મણિશંકર છેક આવા થાકેલા હતા. આ પ્રસંગે એમને છ માસની ફરજ રજા મળી હોત અને તે એ બે ત્રણ સમાન મિત્રો સાથે મુસાફરીમાં નહીં નહીં જોવા શીખવામાં, અને શરીરને રોજ ક્ષણે સુધીની વિનોદી રખડપટ્ટી વડે થકવવામાં અને દસવામાં ગાળી શક્યા હોત, તો કદાચ એમના જીવનનો આખો યે ઇતિહાસ બદલાઈ જત.

૨૧

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૯૩

.... Shall I write that your offer to help me if I passed my LL. B. has been of eminent service to me in fixing my resolution to be independent from next year? Yes-I shall be free from the clutches of Baroda very shortly...

[હું એલ એલ. બી. થાઉ તો મ્હને મદદ કરવા ત્હમે તૈયાર છો એ ત્હમારા વચનથી કરીને ભાઈ, લખ્યું? કે-આવતી સાલથી સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કરવાની મ્હને સારી પેઠે હિંમત આવી છે. હા, હવે થોડામાં જ હું વડોદરાના પંજામાંથી મુક્ત થઈ શકીશ.]

૨૨

વડોદરા, ૧૧-૧૨-૧૮૯૪.

....Reformers trying to work on large multitudes by the system of votes and opinions dissipate much of their energy, and effect little indeed. We must have a centre to work from. I do seriously think that the Prarthana Samaj is

the body where unity should first be introduced, and concentration of force applied. Again, there are [no doubt] many good things to be done by each. The programme seems to me too comprehensive to be earnest and profound.

Let us rather take up a single question and concentrate all our forces on that. The single question of Theism, I mean its promulgation requires the efforts of many lives. Let there be division of labour even in questions of social reform.

[સંખ્યાબંધ સમૂહો ઉપર મન નોંધવાના અને અભિપ્રાયો [ની મુદ્દિત પત્રિકાઓ] ફેલાવવાના માર્ગથી અમર ઉત્પન્ન કરવા મથતા મુદ્દારકો ધણા શ્રમનો વ્યય કરે છે, અને બદલામા ભાગ્યે કંઈયે સંગીન લાભ મેળવતા હોય. આપણે આપણા કાર્યપ્રવાહને માટે એક મધ્ય સ્થલ સ્થાપવું જોઈએ. હું ગભીર વિચાર કરી કરીને એવાં નિષ્કય ઉપર આવ્યો છું, કે પ્રાર્થનાસમાજને એવું મધ્ય સ્થલ બનાવી શકાય, અને પ્રથમ તેમા જ ઐક્ય અને બહો-

પચયની જગ્યાએ આપણે કરવી જોઈએ એવું, પ્રવર્તવાની વડે એવી સત્યજનિઓ પામી વે છે; પરંતુ બધી યે મા દક્ષ દરેક દરેક માગુ ન પેાચી શકે ? [સુધારકોએ સુધારવા ચોક્કસ વસ્તુઓની કહેલી] યાદી મ્મને તેા અનિવ્યાપક લાગે છે; એ બધી બાબતના સંબંધના દોષ પાત્ર માગુસ એક સમૂહો દદ અને ઉડી પ્રતીતિવાજો હોય એ સંબંધવતું નથી. વધારે મારે માર્ગ એ જ છે કે આપણે એક જ વિષય ઉપાડવો, અને આપણાં બધા બચતે તે મિદ્દ કરવા પાછળ એકત્રિત કરવા. એકેવર ભક્તિનો જ સવાલ હોય, એના લોકોમા પ્રચારનો સવાલ. ધણા ધણા માણસોના આખાં આયુષ્ય એ એકની પાછળ સમર્પાવાં હ'ટ છે. [હું કહેવા માગુ છું તે એ કે] મમારસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમા પણ આપણે કર્તવ્યવિભાગને ધોરણે કામ લેવું જોઈએ.]

૨૩

૧૩૦૬૨૧, ૧૩-૧-૧૮૯૫.

H. H.'s Government has nearly resolved to send me to Europe for the study of modern educational art,—the result of a letter addressed to H. H. some months back....

[શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના અભ્યાસને માટે મ્મને યુરોપ મોકલવાના ફગવ ઉપર આવવામા છે: થોડા મહિના ઉપર મે તે ના. સરકારને એક કાગળ લખેલો તે ઉપરથી આ પરિણામ, જે લગભગ નક્કી જેવું છે.]

૨૪

૧૩૦૬૨૧, ૩-૩-૧૮૯૫.

....And now I am determined not to go unless they give me suitable terms. I am afraid I may be excommunicated for life, and I certainly would not like to erase my name from the family

annals altogether. Besides, if they don't pay me well after my return, I shall be miserable for life on account of the humiliation. I think I can get enough money even in India if I pass my LL.

B., I shall therefore insist on good terms, and I have reason to think that they will be granted....

[... અને હવે મેં 'નશ્વર ક્યો છે કે મને [અર્થ પગાર આદિ] યોગ્ય શરતો કરી આપે તો જ જવું', નહીં તો નહીં. મને ભય છે જે મહારે આખો જન્મારો નાતખાર રહેવું પડે, અને મહારા કુટુંબની તવારીખમાથી મહારે નામ છેકી જ નાખવું મને તો ન જ ગમે.

વળી હું પાછો આવું ત્યારે મને સારો પગાર આપે નહીં, તો એ માનવ ગયી જ હું તો જન્મારોનો હુ ખી થઇ જાઉં. મને લાગે છે કે હિંદ ખુલાર ગયા વગર જો હું એકએક ખી થઇ જાઉં તો મને પૂરતો પૈસો મળી રહે એટલે હું તો યોગ્ય શરતોને વળગીશ જ, અને સકારણ માનું છું કે મહારી માગણીઓ સ્વીકારવામા આવશે.]

* આ કાગળમા જ એ શરતોનો નિર્દેશ છે - જવા આવવાનું અને ચૂંટણીમાં બધું મુસાફરી ખર્ચ ખેલા વર્ગની ટિકિટનું. થોડો માસિક પગાર હિંદમા (કુટુંબપોષણ નેટલો), અને ગેરહાજરી દરમિયાન ત્યાં પગાર ચોતાને માસિક પાંદડ રૂ. ૨૨ લેખે પાછા વળતાં પગાર રૂ. ૪૦૦ વગેરે, નાની-લાઠી તરફથી ટેલો ત્રાસ વેઠવો પડે, તેનો એમણે, વાતની શુષ્કિ જાણવીને ય તે કહાડી શકાય એટલો, અડસટ્ટો કહાડી લીધો હતો.

૨૫

વડોદરા, ૨૪-૬-૧૯૬૫.

.... About truth being accumulated I like your expression- 'મનુષ્યવિચારના વમળમા સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે.' But I hope we agree as to the real meaning of the words. Truth has only an ideal existence. If it accumulates, it must accumulate either in men or in books or in our works. I am not a believer in the theory of universal progress in intellect and heart. The only sciences always progressive are the physical. In arts where genius more than patience is required, and where division of labour is of no importance, there is no law of progress even empirical.. The

truths that accumulate in books can be received by men according to their capacities. The word "accumulation" is somewhat misleading. About all this, however, I don't think we disagree...

[સત્ય વધતું આવે છે એ વિશેની તદ્દ-મારી ઉક્તિ મને ગમે છે- 'મનુષ્યવિચારના વમળમા સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે.' પણ એ શબ્દોનો ખરો અર્થ શો, તે વિશે હું આશા રાખું છું કે આપણે સંમત છીએ. સત્ય તો બાવના પ્રદેશનું વસનાર. જો તે વધે છે, તો એ જમાવટ ચોપડીઓમા, અથવા તો માણસોમાં, અથવા તો આપણા કાર્યોમા જ હોઇ શકે, હવે માનવી શુદ્ધિ અને દૈન્યમા નિરંતર પ્રગતિમાન છે, એ મન હું નથી સ્વીકારતો. ઔદિક વિજ્ઞાનો જ નિરંતર પ્રગતિમાન છે. કલાઓમા ખંત દરના પ્રતિબા ઉપર જ

અધું અવલોકે છે, અને કર્તવ્યવિભાગ (division of labour) ની સુક્તિથી લાભ મળી શકતો નથી, એવા પ્રદેશમાં પ્રગતિની વ્યાપ્તિ કે અટકળ બાધી ગદાની નથી...પુસ્તકોમાં દરતું મલતું સંવર્ધન માણ્યોને તેમની

અદ્યત્તગતિના પ્રમાણમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે સંવર્ધન કે જરૂરિયાત અનુસાર અર્થ માવધાનીથી અદ્યત્ત દરવાજો છે, નહીં તે જાણવામાં નાખે એવા એ શક્ય છે. પરંતુ આ અર્થ તદ્દન ય ક્યા નથી સ્વીકારતા ?]

૨૬

પરોલ્લેખ. ૨૬-૬-૧૮૮૫.

....I have undergone no change of views. It is only the attitude that has changed I for one can't kill my intellect and believe in atheism. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it only means that from being a hostile and partisan critic I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed. None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious But my tone has lost all bitterness...

[મહાન મંતવ્યમાં ફેરફાર નથી થયો. માત્ર [એ દિલ્લિશી નગરની] આદરી દૃષ્ટિ બદલાઈ છે. હું તો આદરી શુદ્ધિનું અનુકરણ જ શકું એમ નથી, અને અભેદવાદ માની શકું એમ નથી. પણ એ દિલ્લિશી શાળા પુરાણી છે અને એવા એવા માણ્યોએ સ્વીકારેલી છે કે તે મોને " મૂર્ખા " કહીને ગણતરીમાંથી દહાડી ન જ નખાય, અને આ સ્વીકારવા લાગ્યો છું તેટલે દરજ્જે હું એ દિલ્લિશી નગર માનની નગરે જોતો થયો છું. મહાગમા ફેર પડ્યો છે તે આટલો જ. એટલે કે હું પક્ષવાદી અને વિરોધી હોનો, તેમાંથી કંઈ અદ્વિતીય દેવે હું ઐતિહાસિક વિવેચક, અને નિષાલમપણે સ્વીકારાયેલા અને સ્વીકારાના મનજૂથમાં કંઈક હોવું જોઈએ, એટલો સમભાવી શુણ્ણાદક બન્યો છું. તથાપિ એ મનજૂથને હું ખોટો એટલું જ નહીં પણ ઉંધા પાટા બંધાવનારો અને દાનિ-કારક માનું છું જ એની સામેનું મહાઈ વક્તવ્ય હવેથી કડવાશ વગરનું થશે એટલું જ.]

૨૭

પરોલ્લેખ. ૨૭-૭-૧૮૮૫.

.... Again, will you attack a Christian for his belief in Christ's divinity ? No: you would like to understand first of all how so many men could manage to believe

a mortal to be divine. You must know by personal experience that Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more

philosophical creeds. Its spirit therefore makes it superior to many religions with better bases. And it would be our business to appreciate this, and not merely rest satisfied with the criticism of mere doctrines. This is what I mean when I say in my last letter that Religions should be talked of as better and worse than as right and wrong....

Take up I pray you a higher attitude and help me in seeing God in all the developments of religious instinct....

I should not have said except on such an occasion—when I think I must speak—that it is you by contact with whom my spiritual life has been a life and not a death.... I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of God in worthy words. There is a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him. If he cannot....

[વળી ખ્રિસ્તીઓ, ક્રાઈસ્ટને પ્રભુ માને છે એ મનનું શું ત્હમે ખંડન કરીને જ બેસી રહેશો? નહીં જ. આટલા બધા માણસો એક મર્ત્ય માત્રને ઈશ્વર કેવી રીતે માની શક્તા હશે, એ પ્રથમ તો ત્હમે સમજવા મથશો.

ત્હમારા પોતાના અવલોકનથી ત્હમે જોયું હશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ દિલમુરીની દૃષ્ટિએ વધારે સાચા છે એવા ધર્મોના કરતા માણસ જન ઉપર વધારે સારી [સદાચરણપ્રેરક] અસર કરવામાં ઘણો વધારે શક્તિવાન છે. એટલે કે બીજા ધર્મોના પાયા વધારે સાખીત હશે, તથાપિ આ ધર્મ સજીવનતામાં તેમનાથી ચૂડી જાય છે. અને આપણું કામ આ સરસાઇનું ખરું મૂલ્ય જાણવાનું છે; ખ્રિસ્તીધર્મના મંતવ્યોનું જ ખંડન કરીને બેસી રહેવાનું નથી. મ્હારા છેલ્લા કાગળમાં હું કહું છું તે આ અર્થમાં કહું છું, કે ધર્મોનું વર્ગીકરણ ખરા ધર્મો અને ખોટા ધર્મો એમ કરવાને બદલે સન્માર્ગ પ્રેરક ધર્મો અને સન્માર્ગપ્રેરણામાં નબળા ધર્મો, એ પ્રમાણે કરવું બેહતર....

હું ત્હમને વીનવી વીનવીને કહું છું જે [આ વિષયમાં] ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ થકણ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આવિર્ભાવોમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં મ્હને મદદ કરો...

હું સામાન્ય પ્રસંગે ન ઉમેરત, પણ આવો અપવાદરૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ઉમેરી જવાય છે, પ્રકટ સ્વીકારવાની જ કરજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મ્હારું અધ્યાત્મ જીવન જે જાણના સમર્થને વડે જીવન રહ્યું છે, મરી ખૂટ્યું નથી, તે જાણ ત્હમે...હું મણિલાલનો પક્ષ લઉં છું, એ મ્હને આકર્ષે છે તે કારણથી નહીં; ખરી દૃષ્ટિકત ઉત્પત્તિ છે. એ મ્હને આકર્ષી શકે છે તેવું કારણ એ જ છે જે એ પણ ઈશ્વરના વિષયમાં સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે. અમારા હૃદયોને સાધનારો એ એક પૂલ છે, અને હું એને પણ ભાદ જોવો જોઈ શકું છું. સાચી બાબતોએ, એને મ્હારા પ્રતિ બ્રાતૃભાવ સ્ફુરે નહીં, તો...]

૧૭૬૬, ૨૮-૭-૧૮૯૫.

.... We talk of the past as if it was homogeneous. It is not so. શંકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception. He is almost a revolutionist. The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence. બુદ્ધ you know, and you will be interested to learn, that there is a tradition of શંકર being an અવતાર of બુદ્ધ, whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality.

Indeed, India is very strange in so far as the most contradictory opinions are current in it. While almost all are idolators, almost all know the beautiful story of પ્રહ્લાદ, which teaches that God is everywhere... Monotheists like નરસિંહ મહેતા speak in the language of pantheism very often &c &c.

.... And although I did not mention it in my last letter I also recognise the necessity of the cosmopolitan and comparative element of education, side by side with the National. Let us continue to study English, only

trying to save our own lost traditions also....

[આપણે [આખા] બ્રહ્માવ બધે એક જ ન હોય એમ જોવાય જાય. પણ એ ખરું નથી. શંકર પોતે સુવાચક હતા અને જ્ઞાનાધિકાર આપવામાં એ અપવાદ નામે સ્વીકારતો નથી. એ લગભગ કુદરત જેવો છે. સૌ આત્મા માટે સૌ સમાન, એ ભાવના હિંદુમાં ઉદ્ભવેલી નહીં એમ નથી; એનું પૂરતું ચક્રાચ્ચ ચક્ર નહીં એટલું જ બુદ્ધ વિશે તો તબ્બે જણો છો અને તબ્બે જાણીને એમ પાશ્વે કે શંકર બુદ્ધનો જ અવતાર હોય, એવી પણ એક શ્રોત્રવાચક યાત્રે છે, જે ઉદ્ભવેલી આત્માદિષ્ટિએ પ્રાણી માત્રની સમાનતા બંનેએ સ્વીકારેલી એ તત્ત્વમાથી એમ લાગે છે.

ખરે, હિંદુ અને વિચિત્ર છે એ રીતે કે અહીં એક એકથી કેવલ વિરુદ્ધ મત એક માથે જ પ્રવર્તી રહ્યા છે. લગભગ બધા [હિંદુ] મૂર્તિપૂજક છે. અને તોપણ લગભગ બધા પ્રહ્લાદની સુદર આખ્યાયિકા જાણે છે, જે આખ્યાયિકાનો બોધ એ જ છે કે દશિર સર્વ-વ્યાપી છે... નરસિંહ મહેતા જેવા એકેશ્વર ભક્તો ધણીવાર વેદાન્તની પરિભાષા વાપરે છે, વગેરે વગેરે...

અને ને કે છેલ્લા કાગળમાં મેં આ લખ્યું નથી, તથાપિ કેળવણીમાં પ્રગતીય તત્ત્વની સાથે સાથે સર્વદેશી અને તુલનાત્મક તત્ત્વો પણ હોવા જોઈએ, એ સ્વીકારું છું જ. આપણે કોઈએ અભ્યાસ ચાલુ રાખવો ઘટે, માત્ર આપણી પરંપરા જે તુટી છે, તેને સજીવન રાખવાના યત્ન પણ કરવા જોઈએ...]

વરોધારા ૧૬-૮-૧૮૬૫.

It is very painful to me to see that I pain you so often. But indeed I am misunderstood. I only wanted to condemn myself. I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ. I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a mono-

theist....I am only conscious of my own want of piety. The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother. I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago:—

પુરા દેખન મે ગયો પૂરા ન મિલિયો કોય,
જે દેખું દિલ જોજ કે મોંસે પુરા ન કોય !

I however do not pretend to say that I feel what Cowper and Bunyan felt. Mine is mostly an intellectual perception as yet. But I do think that enjoyment is sinful....(at least) so long as there are so many poor and persons wanting help.

+I know very well what ordinary humanity is capable of; and perhaps it is even more sinful in me to see a sin and yet to practise it. But because I don't practise a thing, I can't say that I don't see it. To me it is as clear as day. I am surprised to see you quoting the ગીતા to prove that enjoyment is right. If the ગીતા says so, so much the worse for it. But though the ગીતા allows વ્યવહાર it does not allow any desire for physical comforts so

far as I can understand. I know the ગીતા calls one kind of તપ -તપસી; but I don't advocate any painful asceticism. To deprecate worldly enjoyments is not to deprecate worldly life and establish rigorous asceticism. If appetites are mastered, their indulgence is not necessary...

But, my dear friend, do you sincerely believe that we can indulge in wordly comforts without lowering our spiritual life? Are not good clothes and courses and furniture and ornaments and carriages and servants some things which make us forget that all are the children of God, and while many want, we should not enjoy? ...Cowper and Bunyan were supposed to be mad, because they felt their sinfulness intensely. But

were they really mad ?....

[ત્વમને હું ધાણીવાર દુઃખનું કાગળ બનું છું એ જોધને મને ધણું દુઃખ થાય છે. પણ ખરેખર [આ દાખલામાં તો] મદારા મજ્જાનાં જુદા અર્થ દર્શાવે છે. મદારા આશય હતો કેવળ મદારી જાતને નિંદવાનાં. પ્રાર્થના સમાજ ઉપર નિંદાનો છાટો પણ નાખવાનું મદારા મનમાં કદાપિ હતું નહીં. મેં પ્રાર્થના વિશે લખેલું એ જ કારણથી કે હું એકેશ્વરવાદી છું, વેદાન્તી નથી...મદારી પોતાની અંદરની પવિત્રતાની ખામી મેં જોઈ [અને તેને ઉદ્દેશીને જ હું લખું છું.] મદારા જેવો અપવિત્ર પ્રાણી પોતાનો એક બંધુ હોવાનો પ્રાર્થના સમાજ બંધે ધનકાર કરે. વર્ષો અગાઉ હું એ સાદી લીટી શીખેલો, તે ફેટલી બધી સાચી છે એ મને લાગી આવતા મેં લખ્યું. એ બે લીટીઓ—

ખૂદા દેખનં

હું એવો દાંબ નથી કરતો કે કાઉપર અને ઇનિયનના આત્માઓને પોતાની પાપમયતાનું જે તીવ્ર સંવેદન થયેલું તે મને પણ થયું છે; મદારા સંવેદન હજી મોટે ભાગે બુદ્ધિપ્રદેશનું જ છે. પણ ભોગ ભોગવવા એ પાપ છે, એટલી પ્રતીતિ તો મને થઈ જ ગઈ છે,...(કંઈ નહીં તો) ન્યામુધી આટઆટલા ગરીબજુરબા અને મદદના ગરજવાન માણસો જેવામાં આવે છે ત્યાં મુધી.

નસામાન્ય માણસોની શક્તિ ક્યા મુધીની છે તે હું સારી રીતે જાણું છું, અને કદાચ હું જે આચરણ પાપ છે એમ જોઉં છું, તથાપિ તે ક્યાં કંઈ છું, એ જ મદારી પાપમયતાનું ખાસ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જે પવિત્રતા હું આચારમાં

નથી નાખતો, તે મને પવિત્રતા દેખે નથી દેખાતી એમ તો હું ન કહી શકું. મને તો આ મુર્ખ જેવું દષ્ટ દેખાય છે. ભોગ ભોગવવામાં પાપ નથી એ મનના સમર્થનમાં ત્વમે ગીતાનાં આધાર-પ્રાક્ટો છો, એ જોધને હું અજ્ઞાન થાઉં છું જે ગીતા એમ કહેતી હાય તો એટલે અંત્ર એ ખોટી. પરંતુ [ખોટા તો ત્વમે છો, ગીતા નહીં;] ગીતા એટલું જ કહે છે જે વ્યવહાર બંધ ચાલ્યા કરે, જેનો અર્થ હું મગલું છું તે પ્રમાણે તો ભોગ ભોગવવા માટે પરવાનગીનો નથી. વળી હું જાણું છું કે ગીતા એક જનના નર્પન તામચી કહે છે [અને અમત્ દર્શાવે છે], પરંતુ કદાચક તપનો પક્ષ હું નથી લેતો. દુનિયાના ભોગને નિંદવા તે જુદી વસ્તુ છે, દુનિયાના વ્યવહારને પણ નિંદવો અને કદાચ તપન જ સદાચાર કંબે સ્થાપવું એ જુદી વસ્તુ છે. વિષયવાસનાઓ ઉપર આણુ એસાડાય, તો તેમને સંતોષવાનાં આચરણ જરૂરી વ્યવહારના વર્ગમાંથી ઉઠી જાય છે...

પરંતુ, મદારા બાલા મિત્ર, ત્વમે શું નિષ્પા-લમપણે માની શકો છો ખરા કે આપણે ભોગ ભોગવતા રહિયે, અને આપણું અધ્યાત્મ જીવન પણ એટલું ને એટલું સતેજ રહે? મારા વસ્ત્રા-બૂપણ, ખાનપાન, રાચરચીલા, ગાઠી ઘોડા, નોકર ચાકર,—એવી એવી વસ્તુઓ શું આપણને નથી બુલવી દેતી કે સૌ પ્રભુના બાલકો છિયે, અને મોટે ન્યા ધણા ધણાને સાસા પડે છે ત્યાં આપણે ભોગવિલાસ ન થતે ?.. કાઉપર અને ઇનિયનને લોક તો ગાડા ધારતા, ટેમ જે તેઓને પોતાનું પાપીપણું તીવ્ર સાલતું. પણ શું તેઓ ખરે જ ગાડા હતા વાર ?]

આ આખું દૃષ્ટિબિંદુ મહિર્શકર પ્રથમ શીખ્યા ટોલસ્ટોઈના પુસ્તકોમાંથી ભાવનામય ટોલસ્ટોઈ આ વિષયમાં પણ વ્યવહારબુદ્ધિ (common sense) ની સીમાઓને કહી નય છે, એ તેનો દોષ મહિર્શકરમાં પણ આવ્યા વગર ન હોય, જે કે આ સમયે તો આ ચર્ચાને અંતે (પંક્તિ

કાગળો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે તે પ્રમાણે) એમણે “ જરૂરી વ્યવહાર ” ની જરા ટીકી વ્યાખ્યા સ્વીકારી લીધી હતી.

“ વાસનાઓ ઉપર આજ્ઞા બેસાડવાનું ” કાર્ય, થોડા અતિ ભાગ્યશાળી સંસ્કારવાળા જીવોને અપવાદરૂપ ગણિયે તો, સામાન્ય જનતાને માટે કેટલું તો વિકટ પડે છે, તથા “સામાન્ય માણસની શક્તિ કયાં સુધીની” પરિમિત છે, એનો કડવો અનુભવ એમને હજી હવે જ થવાનો હતો.

૩૦

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૬

....You will be a little surprised to learn that a novel* has been passing under my pen just at present. Some eight chapters are written and more are being

written every week....

[...જાણીને તદ્દમને કંઈક નવાઈ લાગશે કે મારી કલમમાથી દાલ એક નવલકથા* ઉતરતી આવે છે. આડેક પ્રકરણ લખાયા છે, અને દર અઠવાડિયે ખીન્ન* લખાતા આવે છે.]

* “ કુમાર અને ગૌરી ”

૩૧

વડોદરા, ૨૧-૧૦-૧૮૯૬.

...-and others have got promotions. I shall have again to fight for my status....

[-અને ખીન્નઓને પગારવધારા મળ્યા છે. વળી મારે મારા હક્કના સંરક્ષણને માટે લડવું પડશે.]

૩૨

વડોદરા, ૮-૧૨-૧૮૯૬.

I have begun to fight with Dalal+ and since I have resolved to leave Baroda, I don't care how the fight terminates....

[દલાલ* સાથે લડવા મંડ્યો છું, અને વડોદરા છોડવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે, એટલે લડાઈનું છેવટ કેવું આવશે તેની મને પરવા નથી.]

* ૨૫. જમશેદજી અરદેશર દલાલ, તે વખતે વડોદરા રામચંદ્રના વિદ્યાધિકારી.

૩૩

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૭.

I now know how natural it is for you to be dissatisfied with my lines. You are religious. It

is your nature not to rest with emotions but go above them and establish some principle. I am

different. My feelings absorb me at times; and I am not of a religious cast of mind, though I often experience religious sentiments.

In the lines I sent, my only object is to express that profound anguish, which seizes the soul, when she feels that she can't give to others what they expected from her. The soul says that she "does not care for—she can bear—the sight of cherished dreams falling into the abyss of darkness; but alas it is hard to bear the pain of the affectionate, occasioned by our adversity. Their eyes do not taunt us, and we feel the more, because the eyes are like the lilies full of the dew of pity and nurtured on the lake of Love; verily, they are the couch for the wounded heart to sleep upon."

This is my meaning. I only intend to say that the greatest and acutest pain of adversity does not lie in itself, but in the pain that it gives to our dear ones. I thought that this truth was adequate enough for one small lyric....

[મહારી પંક્તિઓથી 'ત્હમને સંતોષ' ન

ચાલ એ દેહમાં કુદરતી છે તે ન, તેને અમરું છું, ત્હમે છેા પર્મિષ્ઠ વાગાનીઓમાંથી વિન્નવું નથી, તેમનાથી ઉઘે ચરદી દેહાં સિદ્ધાન્ત અધારવા, એ ત્હમારી નફીન છે નું જુદેા છું. દેહલીક વાગાનીઓના જ ગર્દ ચાલ જાઉં છું, અને મ્હારું માનમિત્ર ગ્રંધાગ્યુ ધર્મને પામના સુધી જ પેગ નથી એવું નથી, જે કે ધાર્મિક વાતનાઓ વારંવાર અનુભવું છું.

ત્હમને મોહસેલી પંક્તિઓમા મ્હારો દેહ માત્ર તે અગાધ વિપાદ આલેખવાનો છે, જે આત્માને કબ્જ કરી લે છે, આત્મા જ્યારે જુદે છે કે પોતા પામથી ખીન્નઓએ મેળવવાની આશાઓ રાખેલી તે પોતે આપી નહીં જ શકે ત્યારે. [આત્મા આ જુદે છે, આત્માને તેથી લાગી આવે છે, અને વિપાદ જ વિપાદ જામી રહે છે.] આત્મા કહે છે,—“ મ્હારાં બહાલાં સ્વપ્નો અંધકારના પાતાલમાં પડનાં જોઉં છું, અને એ દેખાવ પણ મ્હને એટલો ભેદી શકતો નથી, એ દેખાવ પણ સહી શકું છું, પણ બરેરે, આપણી વિપદથી બહાલાઓને થતું દુઃખ ખમવું ખરે અતિ કઠણ છે! વળી એ બહાલાઓ પણ [સાચા બહાલા છે અને] મ્હારી તરફ દૃષ્ટાની નજરે નથી જોતા, બિલકુલ નહીં; મ્હને વધારે લાગે છે એ કારણથી જ કે એ લોચનો સ્તેહમરોવર જોની જન્મભૂ અને કરુણાના હિમખિંદુથી ભરેલા એવા સરસિજ છે! અરે એ તો દર્દધાયક જગરને નિઃશ્વિસ્તરણમા લેટવાના ખીજાના છે!

મ્હારો આશય એવો જ કે વિપદનું મોટામા મોટું અને તીક્ષ્ણમા તીક્ષ્ણ દર્દ તેના પોતામા નથી પણ એ આપણાં બહાલાઓને દુઃખ દે છે તેમા છે. મેં ધારેલું કે આટલું સત્ય એક બહાના અમથા પદને માટે પૂરતું ગણાય.

૩૪

વડોદરા, ૨૬-૧૧-૮૯૭

I returned from Kathiawad only the night before the last. My trip has been most unexpectedly pleasant, and I have returned in far better spirits than I went in.

The Thakore Saheb of Lathi* is a very admirable poet, and we have become friends at once. There are many more things about him which I would like you to know....

The Thakore of Gondal has

made certain inquiries. I wrote to him that I shall not accept his service under 175....

[હું કાઠિયાવાડથી પરમતી રાતેજ પાછો આવ્યો છું આ ફેરે ધાર્યા કરતા ધણો વધારે આનંદ મળ્યો, અને અહીંથી નીકળ્યો ત્યારે હતી તે દરતા અત્યારે મનોદશા ખડુ સારી છે.

લાલી ઠાકોર સાહેબ* એક ઉત્તમ કવિ છે, અને અમે પહેલી ક્ષણેજ અન્યોન્ય મિત્ર બન્યા છીએ. એમના વિષે વાંચી ધણી માન્યતા એવી છે, જે તમે જાણો એમ ધન્ય છું.

ગોંડલ ઠાકોરે કેટલીક પૂછપરછ કરી છે. મેં લખ્યું છે કે રૂ. ૧૭૫ થી ઓછે પગારે હું આવીશ નહીં.]

* આ ખેડાં, વર્ષો ખેડાં, સુરસિંહજી હજી રાજકુમાર કાલેજમા ભણતા હતા અને રૂવાવાળાં તથા કોટડાનાં કુવરીઓ સાથે એમના લગ્ન લાલી મુકામે જ થયેલાં, ત્યારે મેનેજર રૂપ. આગા-રામ દલીચંદ શાહના પુત્ર મૂળચંદ સાથે મણિશકરને શાળામૈત્રી, અને આવંડ, ખાખરા અને લાલીને સંબંધ ધણો નિકટ, એટલે મણિશકર એ લગ્નોત્સવનું અકવાડિયુ લાલીમા જ મૂળચંદની સાથે હતા મણિશકર આ પ્રસંગે સુરસિંહજીને મળ્યા હશે, પણ તે નામતુ જ. આ પ્રસંગ મણિશકરના જીવનમા નોંધવા જેવો તો એટલા માટે કે ડિશોર મણિશકરે વૃદ્ધ કવિ દલપત-રામ હાલાભાઈને આ પ્રસંગે પ્રથમ દીઠેલા.

૩૫

વડોદરા, ૨૩-૩-૧૮૯૭

.... We lost our daughter last night at about 10 p.m. Wife can bear up this time, for we did all what we could to save her.*

[ગઈ રાતે દશ વાગે અમારી બાલક પુત્રી ગઈ. આ વખતે વહુને એટલું બધું નથી લાગતું કેમ જે એને બચાવવાને માટે જે કંઈ થઈ શકે એમ હતું તે બધું યે અમે કરી ચુક્યા.*]

* આ ચોટકાડમા મુખ્ય તો 'પરેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર' એ આઠ પાનિ છે દેખવા સમાચાર તેની નીચે છે એ પછી 'અનામી નામ' એ ગણક ૧૦-૪-૧૮૯૭ ના દાગળમા અને 'સેનાઈ બીતરમાં રાતુ' ૨૬-૨-૧૮૯૭ ના ચોટકાડમા મોકલ્યાં હતાં

અ. સૌ. નર્મદાને આ બાલક બીનું. પ્રથમ બાલકનું નામ રમણ અથવા રમણીય દત્ત રમણ નામ મણીજાં-રે પાડેલું રમણીય એમની માતા અને ખેડેને ત્રીનું વડોદરામા ખેડે આલેતા

હતો તે દરમિયાન શહેર ખાદરના માંડવામાં આવતું, તે માણીગંઢના ન્યેત્ર પુત્ર ના બાળ સુનિધમાર.

૩૬

૫ડોદરા, તા. ૨૩-૪-૧૮૯૭.

I had again gone to Broach whence I returned only last night. Thakore's mother is improving.

I am satisfied by your suspending your judgment for Manilal. I have hope that you will come to think better of him later on*....

[હું પાછો બચ્ચ રાખે હતો, ત્યાંથી રાતે જ પાછો આવ્યો. ઠાકોરનાં બાની તબિયત સુધારા ઉપર છે.

મણિલાલ વિશે તમને છેવટનો નિર્ણય બાધવાનું મુશ્કેલી રાખે છે એથી મને સંતોષ છે. આગળ ઉપર તમારા એના વિશેના વિચાર સારા થશે એમ મને ધણી આશા છે.*]

* આ કાગળમાં અંતે “રહેને છું એક દુનિયામાં” (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૧૪), અને “અહા શા આજ વધારે” (પૃ. પૃ. ૧૭) એ ગણતો છે; બીજી ભગ્યમાં લખાઈ હતી; તા ૧૦ મી માર્ચ, અને “રત્ન આ હંસ માનસને” (પૃ. પૃ. ૭૦) પણ ભગ્યમાં લખાઈ હતી એ બીજી વાર ત્યાં મહેલા ત્યારે, તા. ૨૧ મી કે ૨૨ મીએ.

૩૭

માળિયા હાટીન, ૨૩-૫-૧૮૯૭.

.... You know I have other and nearer friends. But I have begun writing about this subject* to you alone. This might be accepted as an indication of my hope of benefitting myself -- SO....

[તમને જાણે છે મારે બીજા અને વધારે નિઃકરના મિત્રો છે. તથાપિ તમને એકને જ આ બાબત* વિશે લખવું શરૂ કરું છું. એ હકીકતને નિર્દર્શન જેવી ગણી શકે, મારી આશાના, મને પોતાને લાભ મળવાની-આમ [તમારી સાથે પત્ર દ્વારા અર્થાવહે]]

* સ્વીડનબોર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મની બાબત. લાલ એટલે મારી પ્રતીતિ દૃઢ થાય અથવા તે ફેરવવા યોગ્ય કરે એ ઉપનો સત્યલાભ

મણિલાલની પ્રતીતિને આરંભ “નહિ નહિ કદા” એ હરિજી અને “અનામી નામ” એ ગણ-લની તારીખોથી એટલે ૧૮૯૭ ના એપ્રિલના આરંભથી ગણું છું

૩૮

૧૪૦૬૨, ૮-૧૦-૧૯૬૭.

....Moral certainty!—પણ એ રથી બંધાશે તો ને અટકાવી શકાશે નહીં...
 શબ્દ વાપરી શકે. આપણી moral certainty સત્ય મને કેમ સમજાયું? સ્પષ્ટતાથી કહું?
 ઘણી વાર માત્ર prejudice હોય છે.... ઈશ્વરકૃપાથી. હૃદયની શુદ્ધિથી...
 ખરો સંબંધ બાંધ્યો બંધાતો નથી. અંદ-

* સોવસા ખાતરી; પૂરાવો કે દલીલો સંપૂર્ણ નથી એમ જાણીએ તે છતાં ખાતરી.

x વિહારમંત્ર્ય મંતવ્ય શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણજ્ઞાન સહવર્તમાન મંતવ્ય નહી, આ મતવ્યને જે ખોટું મને તે એને prejudice કહે.

૩૯

૧૪૦૬૨, ૨૧-૧૨-૧૯૬૭.

પ્રિય બંધુ મુરસિંહ,

તમારો પહેલો પત્ર બરાબર મળ્યો હતો. દિલગીર છું કે તરત પહોંચ ન લખીને મેં તમને વ્યર્થ ચિંતા કરાવી. પણ મારી તબિયત સારી ન હતી; અને-થયું તે થયું.

ફરી પણ તમે સરલતા અને વિશ્વાસથી બધું જ* મને લખી જણાવ્યું છે. માફ હૃદય તે સમજે છે. 'હૃદયત્રિપુટી'થી બેશક ઘણું ખરું જણાયેલું જ હતું.

આવી હકીકતો સાબળ્યા પછી કહેવાનું તો શું હોય! કહેવાનું એ કંઈ હોય તો ને તમને નહીં પણ પ્રેરમાત્માને છે.

તમારે તો સહેવાનું જ રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. કેવું કંઈ સહેવાનું છે તે હું સમજું છું પણ મને આશા છે કે એક ઓપધિની મદદથી તમે તે સહી શકશો. એ ઔષધિ દાલ ઘણા ખરા જાણના નથી અને ઘણાખરા જિરવી શકતા નથી. પૂરમાત્માની ધ્રુજા દર્શો તો એ ઔષધિ યોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે.

અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમા આપણે બધા એમ માની લઈએ છીએ કે ધર્મનું સત્ય આપણને મળી ચૂક્યું છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ય પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ યોડાને મળે છે. એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાંતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી. “જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વના અનન દિગ્દેગાની ખાતર જ થાય છે,” એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચલ થયા વગર ધર્મના સત્યો આપણી દૃષ્ટિને દેખાતા નથી. આ પાર્થિવ જીવનના મુખ્યદુ:ખ ક્ષણિક છે, અનંત જીવનના કાટમા જ તેની યોગ્ય તુલના થઈ શકશે.

સ્ત્રી અને પુરુષના મંબંધ અને તેમના ભવિષ્યના જીવન મંબંધી સ્વીકારભોગે ઘણું જાણના જેવું રહે છે એ પરીત્ર જ બધામ નથી, પણ તમારી ઈચ્છા હોય તો દાલ જ છતાં પાના મોકલી આપું.

ખાત્રી તો ફરીને જૂના રાખ્દો જ સંભળાવું છું, કે—

નરિ રમ ગમે આત્માનાં એ દર્શિય દમી રતે,
રસમય ભમે આત્મા તો એ ગમગમમાં રતે
અમરણ કરી મારે જાણા અવસ્થાનું--

કવિતાઓ મળી છે.

તમારો દર્શન
અભિનંદન

• તુલો 'કેદારવ'ના આરંભ, હાથેલા નગણા,

+ "લગ્નગેદનો વિશ્વકર્મા જેતુ "

† 'પૂર્વાભાષ' પૃ ૯ "અજ્ઞાન સગા પ્રતિ;" "લેના ગાદો" નામક કે આ દિવસ દેશ તને
૧૮૯૭ના માર્ચમા--લખાણને તુરત-મોડ્યાઈ ગઈ હતી.

૪૦

વડોદરા, ૨૮-૧૦-૧૮૯૭

.... I have removed to the
મહાવાસ....

Request Lakhubhai to let
me know the stages of spiritual
culture worked by him in Goethe's
Confessions of a Fair Saint....

The training school is closed;

the Bhavan itself will follow....

[[પર જોડો] માહવાઓના વલ્લભે ન્દા હિયે.
ગમથ દૂત " એક દેવીના આત્મવૃત્તાત"મા લખુ-
ભાઈ-ને અધ્યાત્મારોગ્યનાં પગથિયા ક્યા ક્યાં
જણાયાં તે મને લખી લખાવવા એમને વિનંતિ
કરજો. 'શિક્ષણાનુબંધશાળા' થંધ કરવામા
આવી છે, 'હલાબવન' પણ થંધ થશે. [પ્તે-
ગતે લીધે]]

* ૧૮૯૨ લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ, જીવો આ પત્રધારમાં આંક ૭ તળેલું ટિપ્પણ આ સમય
પછી થોડે વર્ષે મહિંગંદરની પહેલી લાખી માંદગી અને ભેચેનીમા આ મિત્રના ઉપચાર અને સમાજ-
મથીલ એમને કાયદો થયો હતો

૪૧

વડોદરા, ૭-૪-૧૮૯૮

. . Both your letters are duly
received. I have been thinking
for several days as to how I
should write to you, for there is
news for you.

I have adopted the Christian
faith...

Thakore has asked me to stay

hear till the middle of Mar....

[તમારા બેય કાગળ વખતસર મળ્યા
છે. કેટલાક દિવસથી તમને મારે કેવી રીતે
લખવું તેના વિચારમા રહ્યો છું, કેમ જે ત-
મને નવા સમાચાર દેવાના છે

મેં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે.

કાકેરે લખ્યું છે કે મે માસના મધ્ય સુધી
મારે અહીં જ રહેવું...]

૪૨

વડોદરા, તા. ૯-૪-૧૮૯૮

....We are still standing in our rural camp.

.... I believe every word of Swedenborg, and I believe him to be God's commissioner. You shall not therefore be surprised when I inform you that I have become a christian....

You will not understand all this unless you read his wonderful works. Meanwhile, I feel you will be tempted to set me down as-I know not what. Alas! the world refuses to hear you precisely when you have got something

which it would be well for them to hear

[હજી અમે માંડવાઓમા રહિયે છિયે. હું સ્વીડનબોર્ગનો શબ્દે શબ્દે માનું છું, અને વળી એને ઈશ્વરનો પયગમ્બર માનું છું એટલે હમને અચંગો થવો ન લોધયે, હું હમને જણાવું છું તેથી, જે હું ખ્રિસ્તી થયો છું. આમા હમને, હમને એના ચમત્કાર ભર્યા પુસ્તકો વાચશે નહીં ત્યા લગી, કશીયે સમજ નહીં પડે. અને દરમિયાન હું જાણું છું કે હમને મળે લલચાશે, ગણી કહાડવા-ન જાને કેવો ય! અરેરે! દુનિયા હમારે સાંભળવું ન બંધ કરી દે છે, તેજ સમયથી, કે જ્યારે હમને કંઈ કહેવાનું એવું પ્રાપ્ત થયું હોય છે, કે જે તેને કદાપિ સાંભળે તો તેનું ભલું થાય.

૪૩

વડોદરા, ૬-૫-૧૮૯૮

.... Yes, my school is to be closed for ever from the 1st June. To write a history of how it came about would be wearisome. I have received a notice to the effect that I might find out a place for me. They however try to provide for me. H. H. knows me. I shall let you know if I leave Baroda.

You must have received my booklet on the nature of the Bible and the Law of its interpretation....

Don't prejudge and have

patience; this is all I request of you....

[હા, મ્હારી શાળા તા. ૧લી જૂનથી સદાને માટે બંધ થનાર છે. એ બધું કેમ બન્યું તેનો ઇતિહાસ લખવો કંટાળો આવે એમ છે. મ્હને નોટીસ મળી છે કે મ્હારે મ્હારે સાર કોઈ જગા શોધી લેવી. પરંતુ એ લોક મ્હને કોઈ ઠેકાણે રાખી લેવા ચત્ત કરે છે ખરા. ખુદ શ્રીમંત સરકાર સાહેબ મ્હને જોળખે છે. હું વડોદરા છોડીશ તો હમને જણાવીશ.

બાઇબલનું સ્વરૂપ અને તેના અર્થ સમજવાની ચાવી એ વિષય ઉપરની ન્દાની ચાપડી હમને મળી હોવી જોઈએ પ્રથમથી ગાંધવાળી ના હો; અને ધીરજ મળે, મ્હારે તકમારી કંતે મળવાનું ને બધુંયે બાટલામાં આવી જાય છે.]

૪૪

બાબર, ૨૯-૭-૧૮૯૮.

.... I have at last come here. There is little hope of Baroda doing any thing suitable for me. Perhaps I may go to Bhavnagar Seeking fresh service at this stage is very painful and it is hard to pass days without work. Did you read —'s book that Thakore left

with you ?....

[આખરે હું અહીં આવ્યો છું. વડોદરામાં કામની શોધમાં એવી કશી આશા નથી. કદાચ હું ભાવનગરની આશા યોગી નહીં છું. કદાચ હું ભાવનગર જઈશ. આ ઉપર નવી નોકરી શોધવા અતિ દુઃખ છે અને કામના વગર દિવસો જીવવા છે. કાકોરે તમને આપેલી નીચેની પુસ્તક તમે વાંચી ?...]

૪૫

કુલ્હા, ૧૩-૧૧-૧૮૯૮.

.... Balubhai is coming to Lathi on the 16 th. I shall start from here on the 15th and meet

him * ...

[બલુભાઈ તા. ૧૫ મીએ લાલી આવે છે. હું અહીંથી ૧૫ મીએ નીકળીશ અને મળીશ*]

* પછી અમે અઠવાળીય સુરસિંહજી સાથે ગાળ્યું હતું. શાસ્ત્રી પ્રમુલ્લસ પ્રભાગર અને જટિલ અને રા. રા. રૂપશંકર ઉચ્ચગંધર અને હારમાની તાત્યા સાહેબ ત્યાં હતા ન અને રા. ગ. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ ભાવનગરથી બે દિવસ આવ્યા હતા. મેં માત્ર મણિશંકર અને ગદારે સુરસિંહજી સાથે મહાભયેશ્વરના ગાળવો અને સાથે શેઠમળીયર અને પ્લેટો, મોટોલકીસ, આદિ વાચવા, એ મોટા સુરસિંહજીએ ઘણું આગ્રહ કર્યો હતો. શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિંહજીના જેટલી ઉત્કૃષ્ટતા અતિ વિરલ.

૪૬

ભાવનગર, ૧-૧૨-૧૮૯૮

.... I came here last evening and have taken charge to-day. I learnt after coming here that the salary of the place has been reduced to Rs. 150, perhaps because no one exactly knew what I was getting at Baroda, and — said I was getting 175 babashai. [it is a mistake, it cannot be corrected just now....

[હું રાતે અહીં પહોંચ્યો અને આજે ચાર્જ લીધો છે. અહીં આવ્યા પછી જ જાણવામાં આવ્યું જે જગતો પગાર કમી કરીને રૂ. ૧૫૦ કરેલો છે, કદાચ એમ પણ હોય કે વડોદરામાં મારો પગાર કેટલો હતો તેની કોઈને નક્કી ખબર નહીં, અને — એ કહ્યું, કે મને ત્યાં રૂ. ૧૭૫ બામાશાહી મળતા. આમ ભુલ જ થઈ ગઈ હોય, તથાપિ હાલ દુરતમાં તો એ સુધારી શકાય નહીં....]

૪૭

ભાવનગર, ૨-૩-૧૯૦૦.

...સૌ. નર્મદા મને “ પવિત્ર લોજન ” ન લેવાને આગ્રહ કરે છે, કે જેથી તે મારી સાથે રહીને મારો ધર્મ સમજવાનો યત્ન કરી શકે હું જવાબ આપું છું, કે “ પવિત્ર લોજન ” લેવાની મારી ફરજ છે; તેમા માફ, તેમનું. અને સર્વનું શ્રેય છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર જે કંઈ પરિણામ થવા દેશે તે સહીશ. છેવટે શ્રેય થશે એ સંબંધી મને કશો સંદેહ નથી. હાલ આ સ્થિતિ છે. હવે પછી જે બનશે તે જણાવતો

રહીશ. બેશક હું સ્વસ્થ છું.

...અહીંના અને બહારના મારા જૂના મિત્રોના વર્તન સંબંધી તો શા માટે લખું ? બેશક મને ખેદના ઘણા કારણો છે. પણ એ બિચારા અજ્ઞાન છે !

દેવાલયમા પ્રવેશ કરવાની ન્યાંસુધી ફરજ માત્ર લાગે છે, ત્યાંસુધી એ યોગ્ય રીતે થઈ શકશે નહીં. એવો વખત આવે છે કે જ્યારે તેમ કરવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા થશે...

૪૮

ભાવનગર ૨૬-૩-૧૯૦૦.

...મેં ગઈ કાલે “ સ્વામીના લોજન ” માં ભાગ લીધો છે. એ સંસ્કાર કેટલો ગંભીર

છે, તે તમે કદીપી શકશો: જુઓ. લુક, ૨૨: ૧૯-૨૦....

૪૯

ભાવનગર, ૧-૮-૧૯૦૦

What shall I write to you ? Perhaps you may be thinking that I have for ever lost the right of writing to you. I hope not for ever. My angry words you can forget: I see that my excitement was abnormal: and I have since passed through many painful experiences.

Need I write *at length* to you ? I find that I at least have not the courage to remain aloof from family and brethren and that way serve Christ. I have discovered unsuspected weaknesses in my nature. I feel that I must

return to my caste and for the rest of my life only try to imbibe a little of the spirit of Christ if I may....

The “ shastras ” provide a remedy for everything. I have written to Vyasji. Please expedite the business....

I have requested His Highness to re-employ me....

[ત્હમને શું લખું ? ત્હમે કદાચ માનતા દર્શો જે ત્હમને લખવાનો દક્ષ મેં તો સદા કાળને માટે ગુમાવી દીધો છે. નહીં, નહીં, હું આશા રાખું છું કે સદાને માટે તો નહીં. મ્હાગ ગુસ્સાના બોલ ત્હમે જૂઝી શકો. મ્હારી મે સમજતી બિચારી અતિ દુરોદાયી હતી એમ

હવે જોઉં છું; અને તે પાછી પણ દુઃખ અનુભવોમાંથી પસાર થયો છું.

ત્દમને લાંબાબુથી લખવાની જરૂર હોય ખરી ? મહારી ખાતરી થય છે કે હું તો કુટુંબ અને સંમંધીઓનાથી વિખુટો રહી શકું નહીં; કાંઈકરતા એ પ્રકારના મેચક થવા મૂંઝાણ મહારામા તો છે નહીં. મને મુદ્દે કલ્પના નથી એવા પ્રકારની નખખાઈઓ મહારી પ્રકૃતિમા મે તલ્લક્ષ કરી છે. મહારે પાછા સાર્તિમા આવવું જ પડે-

વાનું; અને કાંઈકરતા ધર્મના તારીનું જરૂર તમને મહારી હવેની જાહેરાતમાં હું જાણ્યું મહારી શકું તો બાગ્યસાળી,

" શાસ્ત્રો "મા ફરક બાબતના રંગો છે જ, મેં વ્યાસજીને લખ્યું છે, આ બાબત બનતા ત્યજાએ વિદ્યો વ્યવ એમ મહેનત કરે, મહારાજન આજે [ભાવસિંહ] ને મેં વીન યા છે કે મને જરી નોંધરીમા લેવા કૃપા કરે]

+ રવ, જયકૃષ્ણ હવતરામ, જે શુભાશ્રમા કથાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ પ્રખ્યાત હતા; જેમણે મહિષાસુરને પેલી વખત પ્રાયશ્ચિન આપાને વિનું કરેલા.

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

... Being lectured to is now-a-days a daily experience to me. But don't you think I need some other food also ?...

The contest in which I find myself is very unequal. Please note that, realize my situation, and try to be an advocate....

[સૌ મને ટોકે છે અને બોધવચન

સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ હીને આવાં વચન સાંભળવાનાં, આવા કાગળ વાંચવાનાં હોય. પણ ત્દમને નથી લાગતું કે મને બીજા બોગદની પણ જરૂર ખરી ? જે સંગ્રામમા હું મહારી જનને આવી પડેલી જોઉં છું, તે અત્યંત એકતર્જી છે. કૃપા કરીને તેનું આ લક્ષણ ધ્યાનમા લ્યો, મહારી પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ ખરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મહારા પક્ષવાદી થવા યત્ન કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦.+

.....' દિનચર્યા લેખ '.....હાલ મહારાજ સાહેબ [ભાવસિંહ] ની કૃપાથી છપાય છે. ઋગ્વેદ ઉપર સાયણાચાર્યના ભાષ્ય-માથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્ય

માથી અવતરણો આપ્યા છે.....

હાલ તો ઋગ્વેદ અને પ્રાચીન માર્ગમા નવીન દૃષ્ટિના સચારમા જ મારી પ્રવૃત્તિ છે...

+ આવા પ્રશ્ન ચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની હજી નક્કો જ લેવામાં આવી છે, જેમાં તે ક્યાથી -ઈ તારીએ લખાયેલા એ નક્કો કરનારે જણાવેલું નથી. "પત્રધારા"માં આવા કાગળોનું સ્થાન જે આપેલું છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલું હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલું છે તથાપિ ચિંત્ય જાણ્યુંવર્તે

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me....His letters I hope may do me good....

[કૃપા કરીને બલુભાઈને કહેા કે મને લખે. એના કાગળોથી, હું આશા રાખું છું કે મને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૯-૧૧-૧૯૦૦

.... Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now. I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife....

ing — ....

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો; નાતને હાલ તુરતને માટે મુકવી પડી, મહારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યા કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માડવું.

Why does the Professor continue silent?...You must be enjoy-

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવન કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે?...તમે --મા મજા કરતાજ હશે...]

૫૪

૧૯૦૦

.....“ સહ ભોજન ” એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી. પણ તમે જોયું હશે કે મને પ્રાર્થનાસમાજો અને બ્રાહ્મણોના માર્ગ જોટા લાગે છે હું આર્યનમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસંદ કરું છું. આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે.....

ઓ બંધુ, હું મારા સંબંધીઓને છોડવા ચાલતો નથી, આર્ય મહામંજ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાલું છું.....

હું આર્યનમાજના માર્ગનું અનુસરણ કરતો નથી હું નવીન દેવાલયના માર્ગનું અનુસરણ કરું છું. દિશા બદલાઈ જવાની ભીતિ છે જ નહીં.....

* નવીન દેવાલય-New Church, સ્વીડનમાંના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાટો સ્વીડનમાં જો “ પ્રાચીન શબ્દ ” હતો, અને હજી તાર્તરીમાં જળવાઈ રહ્યો છે, એમ જણાવેલું તે સ્વીડનમાં જો કહી માટે સાચું જ હોયું એટલે એવી સ્વીકૃતિમાંથી ચોતરફની તાપણી વચ્ચે તવાતા મહિશંકરને તર્ક ઉઠ્યો કે એ “ પ્રાચીન શબ્દ ” તે ઋગ્વેદ જ હોયો. એટલે, અને મહિશંકર આર્ય-સમાજ સાથે ઉપર એમાં દર્શાવ્યો છે તે પ્રંતરનો સંબંધ તપાસતા થયા

ઋગ્વેદ તે જ એ “ પ્રાચીન શબ્દ ” એ તર્કના સત્યામત્યતા શોધન પાળ્ય એમણે યોગ્ય થયેલા સમય સુધી લીધો. આખરે “ હાર્ડ એન્ડ ઇન્ડીયા ” એ ત્રમાસિ ના એમણે ૧૯૪૮ સ્વીકાર્યું કે એ તર્ક તો નથી ખેસતો (૧૯૧૫) અને આ વિષયનો પાલો મત આવ્યો તે પછી એમની કૃપા કે પ્રતિભાતિની ઉપમા આવળતા જેટલી માત્રા સુધી ફરારિ ચરેલી જણાતી નથી, અથવા કહેા કે એમની હનરાવરચનાનો આરંભ એ જિંદગી. ૧૯૧૫ ની માસની આખરથી

હવે જોઉં છું; અને તે પછી ઘણા દુઃખદ અનુ-
ભવોમાંથી પસાર થયો છું.

ત્યારે લંબાણથી લખવાની જરૂર હોય
ખરી ? મ્હારી ખાતરી થઈ છે કે હું તો કુટુંબ
અને સંબંધીઓનાથી વિખુટો રહી શકું જ
નહીં; કાષ્ટરૂના એ પ્રકારના મેચક થવા કુટુંબ
મ્હારામાં તો છે નહીં. મને સુદેશ દેવના નાની એવા
પ્રકારની નળનાદિઓ મ્હારી પ્રકૃતિમાં મેં તત્કા
કરી છે. મ્હારે પાછા જાતિમાં આવવું જ પડ-

વાનું; અને કાષ્ટરૂના ધર્મના પાદનું જરૂર
તરખે મ્હારી દેવની છાંછીમાં રૂં થઈ જ
શકે તો બાળ્યસાળી,

“ શાંત્રી ” માં દેશ જાળવનાર મેં છે જ.
મેં વ્યાસજીને લખ્યું છે. આ જાળવ
ખતના ત્વગએ દેખી જાય એમ મને ન લાગે.
મ્હારાગત માર્ગ [ભાવમિત્ર] ને મેં
વીન યા છે કે મને જરૂર નોંધરીમાં લેવા
કૃપા કરે.]

+ રૂ. જયકૃષ્ણ જીવનરામ, જે સુબાઈમાં કયાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ
પ્રખ્યાત હતા; જેમણે મહિંગદરને ખેંચી વખત પ્રાયશ્ચિન આપીને વિગ્રહ કરેલા.

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

.... Being lectured to is now-
a-days a daily experience to me.
But don't you think I need some
other food also ?...

The contest in which I find
myself is very unequal. Please
note that, realize my situation,
and try to be an advocate....

[સૌ મને ટોકે છે અને બોધવચન

સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ હારીને આવાં
વચન સાંભળવાના, આવા કાગળ વાંચવાના.
હોય. પણ ત્યારે નથી લાગતું કે મને બીજા
ખોરાકની પણ જરૂર ખરી ? જે મંથામમાં
હું મ્હારી જનને આવી પડેલી જોઉં છું, તે
અત્યંત એકતર્ફી છે. કૃપા કરીને તેવું આ
લક્ષણ ધ્યાનમાં લ્યો, મ્હારી પંચિસ્થિતિનું સ્વ-
રૂપ ધરાવે પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી
થવા ચત્ત કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦.-

..... ‘ દિનચર્યા લેખ ’..... હાલ મ્હારા
રાજ સાહેબ [ભાવસિંહ] ની કૃપાથી
છપાય છે. મુગ્ધેદ ઉપર સાયણાચાર્યના ભાષ્ય-
માથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્ય

માથી અવનરણો આપ્યા છે.....

હાલ તો મુગ્ધેદ અને પ્રાચીન માર્ગમાં
નવીન દૃષ્ટિના સંચારમાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે...

— આવા પ્રશ્ન ચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની હતી નહોતી જ જેવામાં આવી છે, જેમાં
તે ક્યાંથી - હ તારીએ લખાવેલા એ નહોતી કરનારે જણાવેલું નથી “પત્રધારા”માં આવા કાગળોનું
સ્થાન જે આપેલું છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલું હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલું છે
પરંતુ ચિંત્ય જ. અ. સ. સ. સ.

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me....His letters I hope may do me good....

[કૃપા કરીને બલુભાઈને કહો કે મને લખે. એના કાગળોથી, હું આશા રાખું છું કે મને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૯-૧૧-૧૯૦૦

.... Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now. I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife....

ing — ....

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો; નાતને હાલ તુરતને માટે મુકવી પડી, મહારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યાં કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માડવું.

Why does the Professor continue silent?...You must be enjoy-

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવ્રત કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે ?...તમે --મા મજા કરતાજ હશો...]

૫૪

૧૯૦૦

.....“ સહ ભોજન ” એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી. પણ તમે જોયું હશે કે મને પ્રાર્થનાસમાજીઓ અને બ્રાહ્મણોનો માર્ગ ખોટો લાગે છે. હું આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસંદ કરું છું આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે.....

ઓ બંધુ. હું મારા સંબંધીઓને જોડવા ચાલ્યો નથી, આર્ય મહાજન જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાલું છું.....

હું આર્યસમાજના માર્ગનું અનુસરણ કરતો નથી હું નવીનદેવાલયના માર્ગનું અનુસરણ કરું છું. દિશા બદલાઈ જવાની ભીતિ છે જ નહીં.....

* નવીન દેવાલય-New Church, સ્વીડનબોર્ગના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલો ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાટો સ્વીડનબોર્ગે જે “ પ્રાચીન શબ્દ ” હતો, અને હજી તાત્પર્યના જળવાઈ રહ્યો છે, એમ જણાવેલું તે સ્વીડનબોર્ગે કહ્યું માટે સાચું જ હોયું જોઈએ એની સ્વીકૃતિમાંથી ચોતરફની તાપણી વચ્ચે તવાતા મણિશંકરને તર્ક હશે કે એ “ પ્રાચીન શબ્દ ” તે ઋગ્વેદ જ હોય; જોઈએ, અને મણિશંકર આર્યસમાજ સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યું છે તે પ્રકારનો સંબંધ રાખતા થયા.

ઋગ્વેદ તે જ એ “ પ્રાચીન શબ્દ ” એ તર્કના સત્યામત્યના શોધન પાછળ એમણે ધણો શ્રમ લાંબા સમય મુદ્દી લીધો આખરે “ હાઈ એન્ડ ઇન્ડીયન ” એ ત્રમાસિ માં એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યું કે એ તર્ક તો નથી જોસતો (૧૯૧૫) અને આ વિષયનો ખાવો અંત આવ્યો તે પછી એમની શ્રદ્ધા કે પ્રતીતિની ઉપમા આગળના જેટલી માત્રા મુદ્દી કરાપિ ચડેલી જણાતી નથી; અથવા કહો કે એમની ઉત્તરવસ્થાનો આદર્શ એ બિંદુથી, ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી

૫૫

સપ્ટેમ્બર, ૪-૧-૧૯૦૧.

Narmadashankar Shastri writes to me from Kashi that the Pandits there refuse to give prapanch to me ! He pleaded mental disturbance &c., but to no purpose. This creates a difficulty and as yet I find no way of escape....

I think in due time I shall be prepared for all that providence may assign to my lot. Even hardship acts as a tonic when there is some vitality in the

frame...

[નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી કાશીથી મને લખે છે કે ત્યાના પંડિતો મને પ્રપંચિત દેવાની ના જ પાડે છે ! એણે માનસિક અવસ્થાના આદિ કારણ રજૂ કર્યા પણ વ્યર્થ. આને કીધે મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, જે દેવી રીતે દૂર કરવી તે હજી તો મને કંઈ સુઝતું નથી...

કાળે કરીને હું થાકું કે “પૂર્વદષ્ટિ” એ [સર્વજ્ઞ] મારે માથે જે જે મંડાર નિર્ધાર્યા હશે તે બધાને મારે સન્ન થઈ બેઠા. વિપત્તિ પણ વાછકડા જેવી અસર કરે છે, જતમા ન્યા કંઈ પણ સત્ય હોય ત્યાં...]

૫૬

૧-૧૯૦૧

...સારગ્રાહી થનારે દોષની ઉપેક્ષા જ કરવી જોઈએ. દયાનંદ, પ્રાર્થનાસમાજ, થીઓસોફી, એ સર્વ અમુક અંશે આ દેશને મારેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે. એ ભાવિ ઈશ્વરી યોજના શી હશે તે કહવાના બધા જુદે જુદે પ્રકારે કરે છે. પણ જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મત બીજા પાસે કબૂલ કરાવવાને તો શું પણ પ્રકટ કરવાને સુધા આગ્રહ રાખતા નથી. તેઓ બધાને પોતપોતાના ઐયતા માગીમા ઉત્તેજન જ આપે છે. વિશાળ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ધણાની વાત સમજી શકે છે, અને ધણાની સાથે સમભાવ બાધી શકે છે

આમ્રહી ઉદ્દેગ ધણા માનસિક વ્યાધિ-

ઓને દૂર કરી બહુ આપે છે અને આજમ સર્વથા વ્યાધિ અને નિર્બલતાનું કારણ છે...

મેશક સર્વથી ઉંડા અને મદત્વના અનુભવોમા તો દરેક આદમી હમેશા એકલો જ છે...લગભગ મિત્રરહિત થઈ જશે

એ સ્થિતિ પણ લોકોને લાગે તેવી અસહ્ય નથી. આગ્રહી, સ્વતંત્ર, વિચારશીલ, સ્નેહશીલ કેટલાએક આત્માઓને એ અનુભવ પણ થયેલો છે અને થાય છે. એ સ્થિતિ જે વિચારશીલ ન હોય તેમને તો અસહ્ય થઈ પડે. પણ જેમને એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ પ્રાયશઃ પોતાપણુમાથી મુક્ત થયેલા, દષ્ટાઓ સરખા, હોય છે અથવા થાય છે. એ સ્થિતિવાળાનું સુખ જુદા પ્રકારનું હોય છે: તેમના સંતોષના સાધનો પણ જુદા હોય છે...

— પોતાપણુ મારે આગળ પણ જુલો, ‘પત્રધાર’ પત્રક ઉર તળે ટિપ્પણ

૫૭

ભાવનગર, ૯-૧૧-૧૯૦૧.

....Can you prevail upon my brother to allow my mother and wife to stay here separately, even before the assemblage at Jam nagar ?....

[આ અને પત્ની જુદા [જુદા મકાનમાં] પણ અહીં રહેવા આવે, જામનગરમાં સૌ [જાતિજન મહારી બાબતમાં વિચાર કરવાને] ભેળા થાય તે પહેલાં પણ, એટલું તમને ભાઈને સમજાવીને કરી શકશો ?]

૫૮

શિહોર, ૧૬-૧૨-૧૯૦૧.

...—ભાઈ પણ એક દિવસ આવી ગયા. પણ જ્ઞાતિની અતિશય બીક લાગે છે, તેથી રહી શક્યા નથી. તેમણે મોટાભાઈ [ગૌરી-શંકર] ને લખ્યું છે કે મોટાભાઈજ અહીં આવી એકાદ માસ સાથે રહી સ્થિતિ સુધારે, અને પોતે મુંબાઈનું દવાખાનું મંભાળશે. મોટાભાઈ હાલ એ પ્રમાણે કરી શકશે, એમ મને જણાતું નથી. બંને તે ખરું.

દવા લઈશ. પણ હું ખુલાસો નથી કરી શકતો કે સાથી મારી મેળે હું કશું કરી શકીશ નહીં.

અમૂભાઈને માલુમ થાય જે તમારા ધરના તમામ માણસો ચિન્ વગેરેને માટે જે કાળજી રાખે છે તેથી સંતુષ્ટ અને આભારી છું....

ઓ—, કેમ વાર મારા જવાબમાં હાલની સ્થિતિથી વિલંબ થાય તોપણ તમે તો લખ્યા જ કરશો....

...દવા પણ હજી લઈ શકતો નથી. જો કોઈ ભાઈ કે વૈદ્ય સાથે રહેશે તો તેના હાથથી

...ભાઈ શું કહે છે ? હું શું કરું ?

૫૯

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૦૨

....For a long time I looked upon myself as the injured party; but at last that feeling has left me, and I thus address you. I know not whether here-after I shall ever have the happiness of enjoying your friendship—I looked upon few things as more precious and am therefore pained at the thought; but I know not and I can bear. I can only reap what I have sown: and I have come

to know that I have deserved my hardships.

My wife wishes to be kindly remembered to you all. We are not happy, and we often remember you,—feel the loss of your presence,...

I have been reading your poems in the Sudarshana and thinking and feeling a thousand things. Alas, that it should come to this !....

[લાખા વળત મુઠી મને એમ રહ્યું, જે મિત્રધર્મમા ન્યૂનતા તમારા મારી નરરના વર્તનમા હતી, પણ આખરે મારી આવી લાગણીથી હું મુક્ત થયો છું, અને આ પ્રમાણે તમને લખું છું. ન જાને હવે પછીના સમયમા તમારી મિત્રતાના મુખનો ઉપભોગ મને કોઈ કાળે ય મળશે કે નહીં—એ વર્ણમા એનાથી વધારે મૂલ્યવાન મને કોઈક જ ચીજ લાગતી, અને તેથી ભાવિમા એ પાછી મળશે કે નહીં એવો મંશય હ.ખ ઉપગત છે. પરંતુ મળશે કે નહીં તે ન જાને, અને એ વગર નિર્વાહ કરવો પડશે તો તે પણ મલી શકાશે. મેં જે વાવ્યું

હોય તેનાજ ફલ મને મળી ગઈ; અને મારે માથે મુજબી રજા છે તે સર્વ વાના મના જ કર્મોના ફરતી ફલ છે, એટલું તો હું મનુષ્ય પામ્યો છું.

પત્ની તમને મને માયાળુ મંબાજનું લખાવે છે. અને મુજિયા નથી, તમને વાર-વાર મંબાજિયે છિયે, તમારી લગ્નરી, —ના અભાવ અમને સાહે છે.

મુર્શનમાં તમાગ દાખ્યો વાયું છું, અને વિચારે અને લાગણીઓ સંકટો અને દુઃખનો-માથી પસાર થાઈ છું અરેર, ક્યા તે આગલા સમય અને ક્યા દાખને!]]

૬૦

ભાવનગર, ૧૫-૧-૧૯૦૨

...તમારો પત્ર આવ્યો એટલે કંઈક આશા આવી છે. પ્રકૃતિથી દટ નથી, અને દોષોથી વધારે અદક થયો છું. પણ હાલની સ્થિતિમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા સમજું છું.

.....માન્યતા હતી તે છે. “બામિસ્મા” લીધું હતું, તે પાછળથી ખોટું સમજાયું હતું: માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુદ્ધાત છતા હજી અવનારને માનું છું: અને મનમાં એટલો અંધકાર છે કે એ વિષયમાં કર્તવ્ય શું છે, તે જોઈ શકતો નથી....પણ પોતાને ધર્મ જેવા વિષયમા જે વાત સાચી લાગતી હોય, તે શુભ રાખવી, એમાં સચ્ચે અપમાન આપવા સરખું લાગે છે જો મેં બામિસ્મા લીધું જ ન હોત, તો અત્યારે પોતાનાએને દશી દાનિ થવાની ધાસ્તી વગર, નિચારો પ્રકટ કરી શકત. પણ હવે તો એવી સ્થિતિ આવી છે કે જો દિલની વાત હું બહાર જણાવું તો પોતાનાઓની સાથે રહી શકવાની જે થોડી આશા બંધાઈ છે, તે આ જિદગીને

માટે નષ્ટ થાય...

...દેરી સાહસ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવા છઠ્ઠું છું.

સવા વર્ષ પહેલાં જ્યારે સ્થિતિ સદન ન થતા, ફરી જાતિમા આવવા હું વળતો હતો, ત્યારે તમારા જ પત્રના આક્ષેપથી હું અમદાવાદ ગયેલો. માનસિક નિર્બલતા તે વખતે એટલી બધી હતી કે હું ટકી ન શક્યો. પછી પણ મહિનાઓ મુઠી એ સંબંધમાં કશું કર્તવ્ય છે એવો વિચાર મને સ્પુરેલો જ નહીં...

કોઈ વાર એમ લાગે છે કે જ્યારે મારું મગજ બગડેલું છે એમ હું સમજું છું, નિર્ણય કરવાને કે કર્તવ્ય સ્પષ્ટ જોવાને અશક્ત છું, કોઈપણ ત્યાગ કરું તો તે લાગતે ટકાવી શકવાની પ્રતીતિ નથી, ત્યારે મગજ સુધરે ત્યામુધી રાહ જોવી અને મગજ સુધારવાના ઉપાય લેવા એ જ મારી ફરજ છે. પણ અનુભવ એમ કહે છે કે એક પ્રકારનો નિર્ણય હાલ કર્યા વગર મગજ સુધરશે જ નહીં.....

૬૧

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૨.

Your silence after Pranal's death, together with your disapproval of my tendencies at that time, first led me to think that I had lost your sympathy. And the manner of your addressing me at the time of my turning back together with the tone of these letters had confirmed the impression. "It was all unlike your great and gracious ways,"* I thought. Its now a comfort to know that I was mis-

taken....

[પ્રાણલાલના અવસાન પછી ત્હમાં મૌન અને મ્હારા તે સમયના વલણોની ત્હમારી નાપસંદગી, એ બંનેથી મ્હને પહેલપહેલો વિચાર સ્પૃશ્યો કે ત્હમારી સમભાવ મેં ખોયો, અને મેં પાછું પગલું ભર્યું તે વખતે ત્હમાં મ્હારા ઉપરનું લખાણ, એ કાગળોની ઢબ, એ કાગળોનું અમાર્દવ, -સર્વથી મ્હારી શંકાએ પ્રતીતિનું રૂપ લીધું. મ્હને લાગ્યું, જે "આ બધું ત્હમારા ઉત્તર અને માયામધુર માર્ગોથી છેક જ નિરાળું".* અલારે જાણીને સાંડે લાગે છે કે હું જ ભૂલ ખાતો હતો.]

* Coventry Patmore.

Friends idealise one another, and the dis-illusionment, single or double, is a process no less painful to each than the dis-illusionment of lovers.

મિત્રો અન્યોન્યને ભાવનાનેત્રે જુવે છે, અને પછી, એકતું કે સામસામું બેસતું, નર્ત્ય દર્શન થવા પામે છે, ત્યારે એ અનુભવ, એ ય મિત્રને, પ્રેમી યુગલના એવા અનુભવ જેવો જ, દુઃખદ હોય છે ઉગતી જીવાનીના વાતાવરણનું અપાર્થિવ તેજ ાહેલુમોહું હરી જ ન્વય છે, અને એ અપાર્થિવ તેજ વિનાના થઈ ગયેલા આપણા રોજીંદા વાતાવરણ તળેની આપણી સામાન્ય દુનિયા અને તેમાંનું બધું યે—માણસો અને ચીજો, કર્તવ્યો અને મંથનો, હાર અને છત બધું યે—ઠીક જ છે. It is all unlike the great and gracious ways of the land of ideals.

૬૨

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૦૨

....Balubhai has replied and the correspondence will now be regularly kept up. I look upon it as a token of better days....

[બલુભાઈનો જવાબ આગ્યો છે અને પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચલાવ્યે રાખીશ. આને હું સુધરતા ભવિષ્યની નિશાની ગણું છું.]

૬૩

ગદડા, ૧૩-૩-૧૯૦૨.

...સંસારને અને પ્રાપ્તિ સંઘર્ષોને દુઃખો આનંદ સ્વભાવ માનતો આત્મા હો તેના ત્યાગ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી. પણ એવાં કર્મો

જોઈ શકે, કે જે કરતા, પ્રાપ્તિ સંઘર્ષોના આનંદો ત્યાગ કરે. અમ્મ...

૬૪

૧-૧૯૦૨

...પણ જે લોકોમાં રહેવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તેમના સ્વભાવ સમજીને, આપણી પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરીને, એકાંતમાં નિર્જીવો કરીને, દીર્ઘ અને ગંભીર વિચાર કરીને, અગ્નિ-માનથી રહિત થઈને, સિદ્ધાંતો જીવનમાં સ-માંસ જતાવીને, બહુ સંભાળથી આલવાની જરૂર છે.

મનુષ્યનો અંતરાત્મા કોઈની કંટા નથી. તેને પરમેશ્વરને મર્મપિત કરતાં કોઈ મનુષ્ય અટકાવી શકે તેમ નથી. જ્યાં સુધી અંતર અંત જાણ વચ્ચે બેઠે અને છેલ્લે મૃત્યુ, ત્યાં સુધી જ જૂઠું અને જૂઠું નર છે.

પ્રકાશને અનુસરવાથી જ પ્રકાશ વધે છે...

* "made flesh" એ ઇંગ્લિશ બાઈબલના આગ્રહ પ્રયોગનો સમ્પ્રદાય અનુવાદ અર્થ—મૂર્તિમાન

૬૫

૧-૧૯૦૨.

...પશ્ચિમના કવિઓ પૈકી પ્રથમ ડેન્ડી એલિથિયેરીના હૃદયનો પરિચય કરવો યોગ્ય છે. હોમર ને વર્જિલને કંઈકરતાં જીવન અને સમ્પ્રદાય લાભ મળેલો નહીં. ડેન્ડી અર્વાચીન ચૂરપનો પહેલો મહાકવિ છે. તેના હૃદય ગ્રાહને મિલ્ટન કે પાઈનને કોઈ ધાર્મિક કવિ પહોંચી

શક્યો નથી. પણ નમે જાણો છો કે હું સહેલાઈથી અવતારણ કરી શકતો નથી; એટલે ધીમે ધીમે અને ચોક્કસ લખી શકીશ. રૂબરૂ ધારૂં વધારે બતાવી શકાય.

સસ એ ભાઈ અને ખરી કવિતા એ બંને છે.

૬૬

લાવનગર, ૨૬-૨-૧૯૦૨

....I had heard more than a year ago that you were collecting Kalapi's poems with a view to editing them...for the last three months I have been collecting all the available materials for that

labour of love....

I hope I have now got almost all the smaller poems, but only the third canto of Kalapi's largest effort—૬૫:૭ Have you secured the first two cantos?

Can you allow me to avail myself of your labours ? If so, I shall be duly thankful.

[એક વર્ષથી વધારે પહેલાં મેં સાંભળે-
જેલું જે કલાપીનાં કાવ્યો તહમે ભેગા કરતા હતા,
પ્રકટ કરવાના ઇરાદાથી...એ સ્નેહના ધર્મકાર્ય
માટેના અવશિષ્ટ રહ્યા છે તે તમામ સાધનો
હું છોડ્યા ત્રણ માસથી ભેગા કરવામા ગુંથાયો છું.

લગભગ બધી ટુંકી કવિતાઓ નહતે મળી
ગઈ છે એમ ધારૂં છું. પણ કલાપીનો સૌથી
લાભો પ્રયાસ “હમીરજી”,-તેનો મહેને ત્રીજો
જ સર્ગ મળી શક્યો છે. પહેલાં બે સર્ગ તહમે
મેળવી લીધા છે ?

તહમારા પ્રયાસફલોનો લાભ મહેને આપી
શકેગો ખરા ? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ.]

૬૭

૧-૧૯૦૩.

...મારે ઉમેરવું જોઈએ કે જૂના ક્રિશ્ચિ-
યન દેવાલયને હું અનધિકારી ગણું છું; મેં
તેમના દ્વારા બાપ્તિસ્મા લીધેલું તેને નિષ્ફલ
માનું છું. હવેથી બાપ્તિસ્મા આપવાનો અધિકાર
માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની બિલ-
કુલ કદર નથી, તેમની આગળ તેના સંબંધી
મૌન રાખવું એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીક
વાર મને લાગે છે. પણ શું એ ખરૂં છે ?

૬૮

લાઠી, ૬-૭-૧૯૦૩.

...મને સફલ થવાની સ્થિતિમાં આવતાં
હજી વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને
બેશક બંધાયેલો છું. પણ મને જે સર્વોપરિ
લાગે છે તેની ગુજરાતને પરવા નથી. માંડે

યૌવન પૂરૂં થયું છે. બીજું સ્થિર યૌવન જીવન
હશે તો આવશે. દરમિયાન શાંતિ રાખવાની
છે ઋણી થાઉં છું, પણ અનૃણી થવાનો
વખત ચાલ્યો આવે છે....

૬૯

બાપતગર, ૨૬-૯-૧૯૦૩

....I hope to be able to send
you a copy of કલાપીનો કેકારવ in a
fortnight. The title being કેકારવ, I
regret I could not see my way
to make use of your excellent
stanza....

I do not think my own pieces
worth collecting....

I may however mention

Pascal and St. Augustine and
Valmiki as new favourites...

[“કલાપીનો કેકારવ ” તૈયાર થવા
આવ્યો છે તેની એક નકલ તહમને પખવાડિ-
યામાં મોકલવાની આશા રાખું છું. સંગ્રહનું
નામ “કેકારવ ” હોવાથી તહમારે અચ્છો
શ્લોક ઉપયોગમા લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો
નહીં તેથી દિલગીર છું....

મહારી કવિતાઓ સંગ્રહ કરવા જેવી મહેને

નથી લાગતી....

[મહારા હાલના વાચન વિશે] જણાવીશ

દે પાસકાલ, સેંટ ઓગસ્ટાહન, અને વાલ્મિ-

દિનો મને દમણા ઘણો નાદ લાગ્યો છે....]

૭૦

શિહોર, ૧૫-૧૧-૧૯૦૩.

...--એ મને લખ્યું હતું કે જાતિએ તમારી સાથે — ન કરવાનો કરાવ કર્યો છે, અને એ માટે લખવા સૂચ્યું હતું. મેં જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે જાતિ બદલ થવાનાં હુ.ખોનો મારો અનુભવ હું તમને જણાવીશ....

તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે બાકીઓ, સંયંધીઓ, અને સ્નેહીઓ તો શું, પણ પત્ની સુદ્ધા, સત્યની ખાતર બાલદાન થવાનો તમારો વિચાર હશે, તો તમને સમજી મકશે નહીં. તમે જો સ્નેહના બૃખ્યા દશો, તો તમારા આત્માને અનિશય અને તીવ્ર વેદનાઓ થશે.

...ઓ બન્ધુ, ખાત્રીથી માનજો, અને

તમારા ખાનગી જીવનમાં વિષમવેશ થશે....

૭૧

શિહોર, ૨૨-૧૧-૧૯૦૩

.....

શ્રેષ્ઠી કૃત “ પ્રેમીયિયસ અન્પાઉન્ડ ”માંથી—

“ આશા જેને અનંત ધારે છે તેવાં હુ.ખો મહવા;
મૃત્યુ અથવા રાત્રિ કરતા કૃષ્ણતર ખોટા ક્ષમવાં;
મર્ત્ત શક્તિમાન બાસતી શક્તિની સામે થવું;
ચાહવું અને મહવું; આશામવું જ્યાં લગી આશા
પોતાની ભરમમાંથી ચિન્તિત વસ્તુને સુજે ત્યાંસુધી
ફરવું નહીં; અટકવું નહીં; અનુતાપવું નહીં;
એ. [એ] ટાકટન, તારી કીર્તિની માફક
બધા, મહાન અને આનંદપૂર્ણ, સુંદર અને અનધીન* થવું છે;
આ જ કેવળ જીવન, ઉલ્લાસ, સાત્રાત્ય અને વિજય છે.”

.....

* આ સમયના મહિયારકરના પત્રોમાં હેન્ડી, સ્વીડનબોર્ગ, બાલબલ, સેંટ ઓગસ્ટાહન, પિલ્ગ્રિમસ ગ્રેગ્રેસ, અને બીન ક્લેમિઓ અને ગ્રેગોનાથી હુંડા હુંડા અને ક્વચિત્ લાખા તરતુમા, અને કોઈક ક્લેમિઓના સાર થણા છે.

આગલા એક હાજળમાં લખ્યું હતું—“ સ્વતંત્ર ” શબ્દ સારો નથી, એમાં “ પોતાને—પોતાપણને વશ હોવાનો અર્થ ” આવે. “ ‘ અનધીન ’ વધારે સારું છે ” અને તે ખેલાના એક હાજળમાં છે, “ ધાનુના સ્નેહો અજુક અને અયોગામી છે. ... દુનિયાના સ્નેહમાં પોતા-સ્નેહનું કેટલું બધું સાત્રાત્ય છે.....” “ પોતા-સ્નેહ ” self-regard, self-love, એ ફિલસૂફીના જાણીતા પાત્રિમાપિટ મમલસુન્ડ શાન્ડશા ગુન્ગની ને “ પોતાપણ ” એમ્મે વ્યા અથમાં egoism; હિંદુ ધર્મ

અને દિલસુદ્ધીની પરિભાષામાં આના પર્યાય અહંકાર, મમત્વ, મામ, વગેરે જાણીતા છે. પોતાપણું, પોતાસ્નેહ, આદિ આ અર્થમાં મણિશકર થોળે છે. સ્વાર્થ—selfishness ના 'સામાન્ય અર્થ'માં નહીં

શેલીની આ ખરબચડી પણ મહિમાભર્યા અર્થને લીધે જગપ્રસિદ્ધ થવા પામેલી પંક્તિઓનો ઉપલો તરજુમો શબ્દશ છે. ખેશક, પરંતુ ઇચ્છેલ ન જાણતો હોય એવો વાચનાર એ તરજુમામાંથી શો અર્થ મેળવી શકે? શબ્દશ: તરજુમો જ સાચો, એવો તરજુમો જ ઉત્તમ, કેમકે એવો તરજુમો જ મૂલનો આશય ખીલ ભાષામાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઉતારી શકે, ગાંઠનું સૌથી ઓછું અંદર ધુસાડે, અને ચિરંજીવ પ્રતિકૃતિ નીવડે,—એ મણિશકરનું સૂત્ર સ્વીકારે, તેણે પણ તેને વિવેકથી અનુસરવાનું છે, નહીં કે શબ્દશ.

૭૨

ભાવનગર, ૧૪-૮-૧૯૦૪.

....મારી માનસિક સ્થિતિ ખરેખર વિષમ થઈ પડી છે. ફરી ફરીને વિચારતા પણ મારી ધાર્મિક માન્યતા અને ખોટી લાગતી નથી; પણ આપણા દેશમાં એ માન્યતા ખીજાઓ સીકારે એવો સંભવ દેખતો નથી. છૂટા છવાયા માણસો જ્ઞાતિ-બંધન તોડનારા છે; પણ તેવાઓના મંડળમાં પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવામાં

ભય અને કોઈ વાર તો પાપ જેવું લાગે છે. પત્ની જ્ઞાતિને જ આહું છે. તો તેને માટે જે કરવું પડે તે કરવાની મને ફરજ લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં તેને ધણું ખમવું પડ્યું છે, તો હવે તેનું દુઃખ ઓછું થાય, એ જોવાને ઉત્સુક છું.*

* ૨૭-૮-૧૯૦૪ ના કાગળમાં ઉમેરે છે,—

“વચ્ચે વચ્ચે મગજની અસ્વસ્થતામાં નાત વગર ચલાવવું જોઈએ અને ચલાવી શકાય, એમ પણ વિચારો આવતા પણ એ સર્વ વધુ ગયું છે.....ધણું જીવિત રૂથા ગયું એમ લાગે છે.....”

૭૩

ભાવનગર, ૨૭-૮-૧૯૦૪.

.... Instead of becoming stronger and more loving in the heart as my religious opinions teach, I have become weaker, and I find that my heart is much contracted. Introspection makes this appear terrible to me. The only direction in which I see some hope of healing this disease

is a closer intercourse with old relatives and friends....

[હૃદયના બલ અને રતિ, મહારા તરીકે મેં સ્વીકારેલા ધર્મના બોધ પ્રમાણે તો [સાચા આસ્તિકનામાં] વધતા આવવા જોઈએ: પણ મહારા તો હિલટા ક્ષીણ થયા લાગે છે, અને મહારા હૃદય મરને મોકાયામ્ ગયું હોય એમ લાગે છે. આતર દષ્ટિ દેખાડે છે તે [મહારી જાતની હાલની સ્થિતિનું] આ ચિત્ર ભયાનક

છે. આ રોગનો ઉપાય એક જ દિશામાં જોઈ આ રોગ મટાડવાની કંઈ યે આશા છે. આગલા સંબંધીઓ અને મિત્રો સાથે દેખાય છે.]

૧૨ી નિઃકટતર સમાગમ સધાય, એમાં જ

* ઉપલો કાગળ જુદા મતલુસને, કાગળ ૭૩ અને તેના ટિપ્પલુમાં નોંધેલો આ જ તારીખનો ખીન્નો, અને કાગળ જુદાને આ ત્રણ લેવા ખીન્ન કાગળો પાલુ આ સમયમાં લખ્યા હતા અને સગાં, નાતલાઈઓ, તથા આગલા સમયના મિત્રોમાંથી ધણાને વાતચિતમાં મલિશંકર આવી પોતાની જરૂર અને ઇચ્છા દર્શાવતા હતા. ઉપરાંત સંબંધ સમાગમ આદિ વધારવાને માટે પ્રયત્નો પણ એમણે કરી કરીને કરેલા પરંતુ-નહારે અગત મત પૂછે તો-મલિશંકરના હવનતા આ પ્રકરણમાં કંઈક એમ થયું કે એમણે એ કરીકરીને આરભેલા અને પર્યા મુદ્દલા પ્રયત્નોમાં એમનાં આગ્રહ અને નિષ્વાસતા એકસરખા પડેવાયાં જ નહીં અને કંઈક એમ થયું કે સામા માલુસોનાં શ્રદ્ધા, ભાવ, આદિ-૧૮૬૭ થી ૧૯૦૪ સુધીના સમયમાંનાં મલિશંકરના અસાધારણ અને હૃદયને ઝલોલી નાખે એવાં આચરણોથી, કુદરતી રીતે લક્ષા પડેલા તે લક્ષા જ રહ્યાં. એ સંપત્તિના લગભગ મધ્યખિન્નથી માંડીને, એઓ ભાવનગર અને ભાવનગરની નોર્મને તન્છોડીને ઘોરા માસ પહોંચ રહ્યા તે અરસાથી માંડીને, એમના “શિષ્યો” ઉપરાંત એમણે કોઈ કોઈ “નવા મિત્રો” કર્યા “શિષ્યો” અને “નવા મિત્રો” સાથે એમણે સંબંધ વધારી દીધો; એમની સાથે મલિશંકરને સાચા ઉમળકાનું અને હૃદયના ક્રેટલાક વંતુઓના કુદરતી મેળતું સમાગમનું પણ મળ્યું. પછી આ પ્રમાણેની પગિચ્છિતિમાંથી કુદરતી રીતે જ કાળજી ખીલ જે પરિણામ પાડ્યાં-(૧) સ્નેહ અને ઉપકારવશ મલિશંકર આ “નવા”ઓના સંબંધમાં અતિ વિશ્વાસુ અને અધ પ્રશંસક બની ગયા; (૨) આ “નવા”ઓને મલિશંકરના પોતાના શ્રેય અને હિત અને ભાવિને માટે સાચી લાગણી ક્રેટલી હશે અને તેઓની એમને ખરી સલાહ આપવાની, એમના સંબંધમાં આત્મભોગે પણ અધરા મિત્રકાર્યો યથાપ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ ક્રેટલી હશે, એ વિશે મલિશંકરના સંબંધીઓ જાણતા મિત્રો અને હિતે-ચ્છુઓ શંકાશીલ જ રહ્યા, કોઈ કોઈ શંકાશીલતા ઉપરાંત પોતપોતાના સ્નેહની ઉષ્મા અને સંસ્કારાદિ પ્રમાણે અદેખાઈ અને નિષ્કારણ દેખતા પણ તણાયા હશે. અને આર પાંચ વર્ષ તો એવી સ્થિતિ ચાલી કે આ “જૂના” અને “નવા” જે વર્ગ વચ્ચેનું જેવું તેવું યે તારતમ્ય મલિશંકરને પોતાને કાંઈ કોઈ વાત પણ સ્વતંત્રપણે સંભળાવનાર એમની પાસે એક જ વ્યક્તિ હતી-એમની પત્ની અ સ્ત્રી નર્મદા-૯ સ ૧૯૦૫ ના ઉત્તરાર્ધમાંની એક રાત, જાણે પાંચપંદર દિવસ ઉપર જ વીતેલી હોય તેમ, આજે પણ યાદ આવે છે, જે લગભગ આખી અમે ત્રણેએ આંખુની ફરીફરીને છલકાતી ધારાઓએ નદવણવેલી

૭૪

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૦૫.

...I now teach Burke....

—told me that the amalga-
mation scheme is not practicable
for the present i. e. for some
years to come. Besides he is not

sure that it is even desirable...

[૬] હમણા [સામળતા કોલેજમાં]
ખર્ષ [Reflections on the French
Revolution] શીખવું છે. —એ કહ્યું કે
[ભાવનગર અને જુનાગઢમાંની કોલેજોને

બદલે રાજકોટમાં એક] સંયુક્ત કોલેજની જનથી લાભ જ થાય એમ પણ એમને યોજના હાલના સમયમાં એટલે કે કેટલાક વિશ્વાસ પડતો નથી.] વર્ષ સુધી વ્યવહાર નથી; વળી એવા સંયો-

૭૫

મીઠી વીરહી, ૩-૬-૧૯૦૬.

...અહીં સમુદ્રમાં પ્રાચીન કાલની બાધેલી ઘણી મીઠા જલની વીરહીઓ છે. કહે છે કે માર્કેડેય ઋષિનો અહીં આશ્રમ હતો. સ્થાન અતિશય એકાંત, શાંત, અને સુંદર છે....

મળ્યું છે. રા. નહાનાલાલ કવિ અને મહારા ધણા મિત્રો મારા નહાના ગીતોની અવગણના કરે છે, તેનો મને તાપ લાગતો હતો. તમારા લખવાથી ઘણી શાંતિ મળી છે. જે એક પંક્તિમાં તમે કરણુ જોઈ શક્યા છો, તે આપણા ધણા વધારે શબ્દોને જ સમજનાર ભાઈઓને નિરર્થક છે.

‘આતર સપ્તપદી’* સંબંધી તમારી થોડી પંક્તિઓ વાંચી મને ઘણું આશ્વાસન

* કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં અહીં છાપી છે, એની નકલ ઉપૈર ઉપલેા જાગળ છે તેમને એક આગલા જાગળ સાથે, સ્વાઈ અને તુરત, મોકલેલી, એપ્રિલ મહિનામાં.

૭૬

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૦૬.

...કવિના કર્તવ્ય સંબંધી તમારા સ્નેહભર વિચારો વાંચી મુખ થયું. પિતા પ્રભુની નિઃસીમ દયાના પ્રભાવથી હું કંઈ તે સવિતા તરફ જોતો થયો છું; એટલે મનુષ્ય બંધુઓની નિંદા અને

સજા સહી શકું છું.

બધા જ પિતાના સંતાન છે. આપણે એટલું જ ચાહીએ કે બધા એ પ્રમાણે સમજે, અને મારા અને સાચા થઈ સુખી થાય.

૭૭

ભાવનગર, ૨૯-૯-૧૯૦૬

...—મા ગર્જ તા. ૯ મી ની વિશ્રામ-વારની રાત્રિએ —ની સાથે એક ઘણી લાંબી વાતચિત થઈ...“ગુજરાતને કાંઈસ્ટનું નામગમતું નથી: પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો તમે જાતે બલે કાંઈસ્ટને માનો; પણ અમે એ ન માનીએ તેમાં અમારો દોષ ન કહાડો, અમે કાંઈસ્ટથી વિરુદ્ધ છીએ, પણ પ્રભુના સેવક છીએ. પ્રભુ કરતા કાંઈસ્ટ માટે વધારે આગ્રહ? અવતાર કહો તો રામ કૃષ્ણ કા નહીં? બધા મનુષ્યો કા નહીં? તમે કાંઈસ્ટનું નામ

ગુપ્ત રાખીને કહેવા ચાહશો તો ઘણું ઉપયોગી કરી શકશો. આ તો તમારું જીવન વૃથા વીતે છે.” વગેરે ઘણા અભિપ્રાયો —એ આવેશથી આપ્યા.

હું તેને શો જવાબ આપુ? “—, જેણે કાંઈસ્ટને તેના શબ્દથી જાણ્યો નથી, તેણે પ્રભુને જાણ્યો નથી. મનુષ્ય મનથી રચેલા ઈશ્વરની પૂજાને વધારે ઇષ્ટ અને બુદ્ધિપુર સર માને, તે તેનો એક ક્ષુદ્ર અહંકાર છે. કાંઈસ્ટમાં જ પિતા-ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે...એ નામની

* ‘સાચું સ્વર્ગ’ આદિ પુનરુદ્ધિઓથી ભરપૂર મલમલિયા શૈલીની, અને જ્ઞાનમાં તેમ યુક્તિની વાપરમાં બાલક જેવાં વાંચનાર સ્ત્રીપુરુષોને માટે લખાયેલી ચોપડીઓના કર્તા, સાહુ, શુભાશયી, લગભગ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળનાર,—સ્વ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર.

એક વાર મણિશંકરને જરા કહ્યું, કે ‘ચક્રવાકમિથુન’ અને ‘દેવયાની’ જેવી શિષ્ટ તેજસ્વી શૈલીની કૃતિઓના કર્તા આવી ચોપડીઓને વખાણે, એ તો જાણે એમની વિશાળ ઉદાર ગુણગ્રાહકતાનો અચ્છો નમૂનો છે, પરંતુ જે આ ચોપડીઓના ગુણ જ જુલે છે, તે જ પાછા એ જ જાતની ‘ભામિની ભૂપણ’ જેવી ચોપડીઓના દોષ જ જોઈ શકે છે, એવા બનાવમાં નહીં તો સમજ પડતી નથી, અને અંગત રાગદ્વેષની લીલા જેવું જ લાગે છે,—ત્યારે એ તપી ગયા હતા

૮૧

ભાવનગર, ૧૬-૭-૧૯૦૭

...સ્લાઇટ : સાહેબે લખેલું કે બેપિઝમ કંઈ નિયમ નથી. જો જૂના મંડળોમાં રહી વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ ન બની શકે પણ માત્ર સેવા બની શકતી હોય, તો તેમ કરવાને જરા સ્નેહના મહાનિયમમાં—જીવનમાં—સ્વામીનો સ્વી-પણ હરકત નથી. આ — વગેરેએ સ્પષ્ટ જાણવું કાર થયો હોય, તો બસ છે, એ જણાવું છું. જોઈએ....

નવીન મંડળ સ્થાપવું જ જોઈએ એવો

* સ્ફીડનબોર્ગના પથનો એક પ્રતિષ્ઠિત ઉપદેશક અને લેખક.

૮૨

ભાવનગર, ૩૦-૧૦-૧૯૦૭.

...‘સ્નેહ સ્નેહને જોય છે, સ્નેહ સ્નેહને ખેંચે છે, સ્નેહ સ્નેહથી બંધાય છે, પરમાત્માના સકલ વિશ્વમાં વ્યાપેલી એક જ વિભૂતિ તે સ્નેહ છે.’ આ તમારા વાક્યોને હું હૃદયથી “આમીન” કહું છું....

મારા જમાનામાં આવા હૃદયો મળશે એવી મને આશા નહોતી. તમે સમજી શકશો કે હું એકાતવાસી સુસાક્ષર અણુધારી અને સ્નેહી સોજત મળી જતા કેટલો સશક્ત થતો હોઈશ.

વચ્ચે હું નિર્વેદ પામ્યો હતો. મારા જૂના મિત્રોમાના લગભગ બધાની સાથેતો મારો સંબંધ નષ્ટપ્રાય થયેલો. હવે તે પિતા મને પોતાની વિભૂતિ બતાવવા લાગ્યો છે. તે પિતા સ્નેહ છે God is Love એ માફ તો ધર્મસૂત્ર છે. એ જ ઋગ્વેદનો પુરાણ અગ્નિ. અગ્નિમીલે એટલે હું ઈશ્વરાગ્નિ—ઈશ્વરી સ્નેહને—સ્વલંત સૃષ્ટિદાઝને પૂર્ણ છું, હૃદયમાં એ અગ્નિની સ્થાપના થાય તે જ સાચું ‘અગ્નિ-હોત્ર’....

૮૩

ભાવનગર, ૯-૯-૧૯૦૮.

...જીમ્સ ક્રાઇસ્ટ એ મનુષ્યના રૂપમાં આપણો પિતા જ આ પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો, અને તેની આજ્ઞાઓ તેના શાબ્દ ઉપરથી

જાણી તથા સમજીને પાળવામાં જ આપણા દેશનું જીવન છે, એમ એ ભાઈ હજી માને છે? અને જો તેમ હોય તો આપણે ત્રણ પગપર

આમિસ્મા આપીને સ્વામીના નવીન દેવાલયને આપણા હૃદયમાં સ્થાપિત કરીએ, એ શું આવશ્યક નથી? ત્યારે જ આપણે માથે રત્નો શકીશું, ત્યારે જ આપણે સંયુક્ત કામ પણ કરી શકીશું; જાહેર રીતે કાઈસ્ટની પિતૃતા અને મનુષ્યની ગંધુતા સ્વીકાર્યા વગર અને ખીજ

અધા સંબંધને ગોળું કરીને બાળ વસ્ત્રના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપ્યા વગર, આપણું જીવન સુખી થશે એમ મને દાલ દેખાતું નથી.

મેં ધાત્રી વર્ષ રૂઢ જોવામાં ગાળ્યા; ઘણું વર્ષ પ્રમાદના પણ વીત્યા....

૮૪

ભાવનગર, ૨૦-૯-૧૯૦૮

...તમારો એ વિષયમાં અભિપ્રાય જાણવા માહું છું. હું ખુવાર થઇને તમને ખુવાર કરવાનું તો ચાહતો ન જ હોઉં: તો એ માર્ગ + તમને કેવો લાગે છે? બેશક, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મને કોઈ વાર કશું સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. કોઈ

વાર એમ પણ થાય છે કે જ્ઞાનિમાં જ રહી કામ કરવું. જો સત્ય હશે તો કાલે કરીને પ્રચાર થશે જ, અને પુરતો પ્રચાર થશે ત્યારે મંડળ પણ બંધાશે.

— આગલા પત્રમાંનો.

૮૫

સુ'બાઈ, ૧૭-૧૦-૧૯૦૮.

...મારી કવિતાઓ છાપાવવાની મને કિતાવળ નથી. પણ “રહસ્યો”નો પ્રથમાધ્યાય—જો કે બહારના વાંચનાર કોઈ જ નથી તો પણ — પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

...કશામાં રસ લાગતો નથી. મંદતા અતિશય છે. પરમાત્મા આ સ્થિતિમાં શું કરે છે તે જોઈ છે. મારી હજી કોઈ પણ દિશામાં પ્રવૃત્તિ નથી. એકની સાથે કે અનેકની સાથે

હું કોઈ પણ વિષયમાં હજી દિલથી પઠી શકતો નથી....

...હાલ તો મૌન ધારીને બધે હરૂંકું છું. દિનમણિ હિંદિ થવાની રાહ જોઈ છે.

ચૌવન પૂરું થયું. વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઈ ચુકી. સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેદરકારીમાં લૂટાઈ ગઈ. અને હવે—ઓ પિતા!

૮૬

ભાવનગર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૮

...નમ્રતા સારી વસ્તુ છે, પણ બધી કહેવાતી નમ્રતા નમ્રતા નથી. દીવાદાહીને દીપ-સ્થંભ સાફ કરે, તે પછી રખેને તેનો પ્રકાશ બહાર પડે એવી બીજી રીત જો તે તેને આ-

ચ્છાદન કરે, તો એ ખોટી નમ્રતા છે. પ્રકાશ ઝગમગવા માટે જ તેનો નિયોગ છે, અને જો તે તે ગોપે, તો થનારી પાપમાનીનું જોખમ તેને શિર છે. એવા જ દયાલુ હૃદયથી સ્વામી

કોઈ પણ હૃદયમાં જીવનનો પકાશ પ્રકટાવે શું શું કરી શકે, એ તેણે મચ્છીમારોને પસંદ છે. એ તેની બક્ષીસ અને તેના ઉદ્દેશને કરીને બતાવી આપ્યું છે. માટે છે.

બંને ભાઈઓ સાથે પ્રાર્થના કરશો.

એ અફસુત કથા શું ખરી છે? આ પ્રશ્ન

મનુષ્યથી શું થાય એ સવાલ નથી.

તમે બંને ભાઈઓ વિચારો એમ હું ચાહું છું.

મનુષ્યદ્વારા શું થાય એ સવાલ છે. કરનાર તો પ્રભુ છે. મનુષ્ય અંતરાય ન કરે તો પ્રભુ

જો ખરી હોય, તો વિશ્વાસ ન આવવાના શા કારણો છે, તે શોધવાનું રહે છે....

૮૭

રાબુલા, ૮-૧૨-૧૯૦૮.

...ધણા ધણા માણસોના સહવાસમાં આવું છું અને સ્વદેશમાં વિદેશી છું એમ અનુભવું છું. સેનાપતિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હજી

કશી સાબળતો નથી. પણ તે આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે વર્તવાને જાણે આસપાસના સ્નેહબંધનોથી પણ છૂટો થતો જાઉં છું....

૮૮

લાલમગર, ૧૩-૧-૧૯૦૯.

...કુટુંબોના* સાંનિધ્યનું કંઈ શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ થયું છે? મને લાગે છે કે પ્રભુમાં યુક્ત થયા સિવાય સ્ત્રીઓ કે પુરુષો એક થઈ શકતાં નથી. આપણા લગ્ન પછી ધર્મગ્રન્થિના અભાવે એકતામાં ન્યૂન છે; અને તેથી સ્ત્રીઓ

અંતરથી યુક્ત થવાની મને આશા નથી....

બાલકોને માટે શું કરવું? તેમને જૂના સંબંધોમાં જ જોડાવા દેવા? આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ વિચાર કરીને અમુક નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

*—અને— એ ગામડાંમાંની શાળાઓને નિમિત્તે સાથે રહેતા શિક્ષકોનાં કુટુંબોનું.

૮૯

મુહુવા, ૨૧-૫-૧૯૦૯

...પરિષદ ઉપર પધારશો કે? લખો નહીં તો ખેર, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ધણા તમને જોઈને અને મળીને રાજી થશે. અમુક અંશે... રાજકોટની પરિષદ વધારે સફલ થવા

સંભવ છે....

...મારા કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરું છું. 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવું ધાર્યું છે....

૯૦

મહુવા, ૨૫-૧-૧૯૦૯

...‘પૂર્વાલાપ’માં પ્રકટ થવાની એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા* મોકલું છું તમે જોયેલ નહીં હોય. ત્રણ વર્ષો પહેલાં હું ધારૂં છું કે ઇ. સ.

૧૮૮૭ માં એ લખાયેલી. પછી મેં જે કવિતાઓનો નાશ કરેલો તેમાં એ આવી ગયેલી. ભાઈ બલવંતરાય ઠાકોર પાસે નકલ હતી,

તેથી એ હાલ મળી શકી છે.

એક મહિનામાં એટલું દામ થયે કે જે અગાઉ
દશ વર્ષમાં પાનુ ન થાય. બાપી મારી મેંને

લખવાનું ચાલશે. એરક ચલાવશે ત્યારે પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી....

* 'રમા'. આ કવિતા માટે તા. ૧-૮-૧૯૮૯ નો કાગળ પાનુ જુઓ (પત્રાં ૬)

+ જુઓ આગળ પત્રાં ૧૧૩.

૯૧

લાવરેડ, ૨-૬-૧૯૦૬.

... 'રોમન આત્મચાસન' કરીને નાટક છું કે ગુજરાતને એ ધખી નરી વસ્તુઓ દેખા-
હું લખતો હતો, તે હવે તૈયાર થયું છે. હું ધારૂં કરીશ...

૯૨

લાવનગર, ૩૦-૬-૧૯૦૬.

...હું રજામાં અમદાવાદ, વડોદરા, અને બાઈને દેશા હતા....હવે મળવા જેટલો વખત
મુજબ જવાનો છું. અમુક સાહિત્યસેવા માટે નથી. કારણ કે કાલે મેંકલમાં હું જઈશ....
જાઉં છું. બીજાં કેટલાંક ગૌણ કારણો બહુ.

૯૩

સિદ્ધક્ષેત્ર, નર્મદાતીર, ૨૯-૭-૧૯૦૬.

મારો છેલ્લો પત્ર મળ્યો હતો, ભૃગુતીર્થ ઉપરથી લખ્યો હતો તે. આપણા પૂર્વજનો આશ્રમ ખરે જ અદ્વિત છે. ખડકમાથી એક ગૌમુખી નીકળી છે, અને પાણીમાં અજબ જેવી શક્તિ છે. ન્હાના કુંડ ઉપર એક ઉંબરાનું ઝાડ છે. ત્રણ હાથ નીચે સ ગેમરમરના ખડકોમાં ચઢને નર્મદાનાં નીર વેગથી વહે છે. હું એક ધોધ પાસેના પથર ઉપર નહાતો હતો, ત્યાં નીચે ત્રણસો ફૂટ ઉંડુ પાણી છે એમ એક માણસે કહ્યું હતું.

જોડા ફરે છે અને બધા પક્ષિઓ કલ્લોલ કરે છે. આ નર્મદાતીરનાં વનોની આગળ લાખા-વન અને શેપાવન દેશા હિસાબમાં નથી. કર-દેવનું વન તો અહીંથી એક ન્હાનું આંખાવા-ડિઉ હોય તેવું લાગે છે, સ્થળે સ્થળે પટ્ટાડ-માથી ધોધ નીકળી નર્મદાને મળે છે. ગઠ કાલે ગૌધારા અને વન્મધારા નામના બે ધોધ અને હુંસતીર્થ એ ધામ જોયાં હતાં આજનું સ્થાન એથી પણ સરસ છે...

આજે હોડીમાં બેસી નીચે બાર માઇલ દૂર સિદ્ધક્ષેત્ર છે ત્યાં ન્હાવા આવ્યો છું. મોરના

રવિવારે કાશી જઈશ...હું વહેલો જ આવીશ ..

૯૪

મહુવા, ૭-૧૦-૧૯૦૬

...મ. — ને મહારાજે તાર કરી લાવનગર તેડાવ્યા હતા. રાજ્યની નોકરી સ્વીકારવાને ખુશી છો કે કેમ એમ પૂછી, તા પાઠી,

એટલે...મારું શું થશે એમ પૂછતાં,...એમ કહ્યું. છેવટે,—ખુશીથી રજા આપે તો પોતાની હા છે એમ— —એ કહ્યું...

મહુવા, ૧૫-૧૨-૧૯૦૬.

...હું ગુરુવારની સ્ટીમરમા અહીંથી ભાવનગર ગયો હતો તે ગઈ સાંજે પાછો આવ્યો.

—તે મળ્યો. મહારાજાએ કંઈ વાક તો બતાવ્યો નથી, પણ નુકસાન નહીં થાય એટલું જણાવ્યું છે...ફેરફારી તો અટકાવવાની આશા આપી નથી.

...કારણમા મહારી વારંવાર બગડતી સ્થિતિ મુખ્ય હશે. અને — ની પણ કદાચ અસર હશે. અસ્તુ. હવે કરવું શું ?

—એ તમારા તથા ઠાકોરના પત્રની વાત કરી. ઠાકોર ત્યાં — મળશે ત્યાં સુધી કશું ચોક્કસ ન કરવા લાખે છે એમ પણ જણાવ્યું...

...ફેરફારીનો દેખાવ પણ ખોટો જ થશે એમ લાગે છે...

...મને લાગે છે કે તમે — જાઓ અને બધી વ્યવસ્થા ચોક્કસ થાય ત્યાં સુધી હાજર રહો તો સાફ...

ઠાકોરના કાગળથી મને ખીલકુલ અસં-
તોષ થયો નથી. ઉલટું સાફ લાગ્યું છે. એમને અત્યારે જુદો પત્ર લખતો નથી. આમા જ ખીડીશ...

....શરમ, ચિંતા, ભીતિ, એ બધા દુશ્મનો છે. અને ઉપરથી કશું આશ્વાસન મેળવવાની સ્થિતિ પણ નથી છતાં છેક મદદગાર વગર નથી એ જોઈને પણ કંઈક ધીરજ રહે છે...

તમે અને ઠાકોર બંને મળીને ચત્ત કરશે તો આ કફેડી સ્થિતિમા પણ કંઈક સહી શકાય એવું બની શકશે...

૯૬

મહુવા ૧૫-૧૨-૧૯૦૬

The sight of your letter cheered me....

His Highness I have served zealously and willingly. Till now I believed that he had some regard for me. He never showed any other feeling. But now I cannot say...You can know the truth....and let me know too.

For a long time I have been alternating between two states, one of excitement and another of quiet and depression. I have not remembered you in my states of

excitement, but in every succeeding time of quiet, I have longed for you, and my memory has dwelt upon our past. Only recently at--, I had asked—to bring about a meeting between us....

...I trust you will go to—with—, and all will be done that can be.

My future being so painfully uncertain, I cannot write what more is surging within me...,

[તમારો કાગળ જોઈને મહારી જ્ઞાનિ ઓસરી. મહારાજ સાહેબની નોકરી મેં જિસા-દથી અને પૂરે મને કરી છે. હું માનતો હતો કે ખુદતો મહારા ઉપર બાવ છે. અન્યથા દર્શન મને કદાપિ નથી થયું. પણ હવે તો [સાચું શું માનવું તે] સમજી ગઈતો નથી. તમે સત્ય જાણી શકશો અને મને પણ જાણાવી શકશો.

મહાર્ મન લાંબા સમયથી એ સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છે. આવેશની સ્થિતિ પછી શાંતિ અને જ્ઞાનિની સ્થિતિ આવે છે, [પછી પાછો આવેશ]. આવેશમય સ્થિતિઓમા

મેં તમને વિસાંગ્યા છે, પણ પછાતી દરેક દરેક જ્ઞાનિની સ્થિતિમાં, હું તમારે માટે તલસ્થો છું, અને આપણા જનકાવની સ્મૃતિઓ પાછી સજીવન થયા દરેકી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ — મા મેં — તે કદ્યું હતું, કે આપણે ગેળાપ થાય એવું કંઈ કરે.

...મને બરોડા છે જે — ની સાથે તમે પણ — જશો, અને તે બની શકતું તમે તે નમામ કરવામા આવશે.

મહારા ભવિષ્ય વિશેની અનિશ્ચિનતા આ-ટલી દુઃખદ હોવાથી, મહારા દિલમાં જે બધું હજી રહ્યું છે તે લખી શકતો નથી.]

૬૭

ભાવનગર, ૧૦-૧-૧૯૧૦.

તમારો સંવિચારનો માયાળુ પત્ર ગાંધી રાત્રે મળ્યો; વાચી સુખ થયું. લાગણીના શબ્દો હાલ મારા પર વધારે અસર કરે છે: કારણ કે હું લૂંટાયેલા જેવો છું. મહારાજ સાહેબ

હમણા શિકારમા વધારે રહેતા હોવાથી એકમે વાર પ્રયત્ન કર્યા છતાં હું મળી શક્યો નથી... — સાહેબને કંઈ જવાબ લખ્યો છે કે નહીં તે હવે મળીશ ત્યારે પૂછી જોઈશ...

૬૮

ભાવનગર, ૧૬-૨-૧૯૧૦

...મને એક ચાન્સ વધારે મળ્યો છે એ તો ખુશ છું... કામ નિયામન કરવું એટલું મારાથી અને તેવું છે અને તે હું કરીશ. પણ અંદર નવું તેજ આવ્યા પહેલાં હું ખાતામા

તેજ લાવી શકું એમ મને લાગતું નથી. અને અંદર ક્યારે આવવા માંડશે તેની હજી કશી ખબર પડતી નથી...

૬૯

ભાવનગર, ૧૭-૬-૧૯૧૦.

...મૈત્રી કરવી એ સુસાધ્ય નથી. મિ. ફ્રેઝરે હાલ કશો ખરેખરો ઉપયોગી લેખ મોકલી શકું તેમ નથી. સ્થિત્યંતર આવશ્યક છે, પણ તે આતર સ્થિતિનું પ્રથમ આવશ્યક છે. એ થશે ત્યારે બહારનું રૂપ મેળે મેળે બદલાશે. જે રાજ્યની સેવા એક વાર સ્વીકારી

તેનો ખાસ મહત્વના કારણો વગર ત્યાગ પણ હું અનુચિત માનું છું. અને અહીં તો મેં ખાનગી કામ પણ હાથમા લીધું છે. સંગીત 'ઇલિયડ' ના હજી ઘણા ભાગો છપાવવા બાકી છે. માટે મને લાગે છે કે મારે રહેવું જોઈએ. સ્વીડનબોર્ગ કેન્સરમાં માન પુરતું ડબ્બ

ન હોવાના કારણથી જ જમ શકતો નથી. જો એમનું જવાનું ચોક્કસ થશે તો હું મને કદાચ નવા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના સાથે લઈ જવાને વિનંતિ કરવાનો છું. અને સમારંભ ઉપર અમારા મહારાજા ઇંગ્લાડ જશે. તે ખરું...

* ‘ ઇન્ડિયન એન્થ્રોપોલોજી ’ એ માસિકના તંત્રી અને મુખાઈ સેક્રેટરી ટીચર્સ કોલેજના ખેડેલા પ્રિન્સિપલ.

૧૦૦

ભાવનગર, ૧૧-૮-૧૯૧૦.

બેશક, આ વખતની જૂનાગઢની મુસાફરીથી “ ઘોડી,” વગેરે શબ્દો જેમ નવા સાંભળ્યા, મને ધણો આનંદ થયો છે. એવા સ્થાનોમા તેમ તે વસ્તુઓ પણ પહેલી વાર જ અનુભવી..... હું અગાઉ કદાપિ ક્યો નહોતો, અને “ઝર,”

૧૦૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૧.

...વિલાયતવાળાઓ જનોઇઓ આપે છે, સુદાને સાથે રાખી શકતા નથી. કદાચ હું વિવાહો કરાવે છે, કોઇને કાંઈ વાધો આવતો ખુશામત કરું એવી તેમની ઇચ્છા હશે.... નથી. મારા ભાઇઓ મને તો શું પણ બાલકોને

૧૦૨

ભાવનગર, ૧૭-૮-૧૯૧૧

...પ્રાર્થનાના સંબંધમાં હું જોઉં છું કે નથી, કારણ કે એમ લખ્યું છે કે “ જે મેં પોતે આટલા બધા વર્ષો થઈ ગયા તો મારી પાસે આવે છે, તેને હું ” કોઈ રીતે પણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી બહાર કહાડી મુકીશ નહીં....”

આનંતરે ઉઘડેલા હું અનુભવતો નથી. પ્રાયશઃ પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય એકઠું કરેલું હોવાને લીધે આપણો પત્રવ્યવહાર હાલ અગાઉના જેવો “કીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો સફલ નથી. તેનું કારણ મુખ્ય અંશે હું મારા ખાતર પાડીને ચોરે છે.” ‘ એક દેવીના પોતામા સમજું છું. મારી પોતાની ગતિ સંતત આત્મવૃત્તાત’મા અને અવિચ્છિન્ન રહી નથી. દુનિયાને પણ લખાયેલું છતાં મારી અદર હું થોડો જ વિકાસ હજી સુધી બરાબર પીછાનતો થયો નથી. જોઉં છું. અને તો પણ બેશક નિરાશ થતો. ઇ. ઇ. અસ્તુ....

૧૦૩

ભાવનગર, ૧૧-૮-૧૯૧૧

Perhaps I have forfeited a desire, and you are at liberty to corner of your heart [?], and comply with it or not as you yet I think I may express my think best.

Being without friends, and at present more solitary than ever, harassed also by the visions of many most unpleasant possibilities I turn to you and ask you to come if haply my words can touch your heart and make you forget all past unpleasantness.

[કદાચ તમારા હૃદયનો એકે ખૂણો મારે માટે રહ્યો નથી, અને તથાપિ હું તો મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવું છું, જેનો પ્રતિધ્વનિ

આપવો કે કેમ એવા લગભર જે મારા હૃદયને તે દેવા લગે રચના છે.

મિત્રની દેવાથી અને અત્યારે આગળ કદી નહીં એટલે બધો એટલે થઈ ગયા છું એમ લાગનાં, વળી અત્યંત દુઃખ નીવડે એવા સંભવો નજર આગળ નરવર છે તેની પીડાના, હું તમારું સ્મરણ કરું છું, બાકી, અને જે મ્હારાં દીન વચનોથી લગભરે દયા મળે, અને ગમ્મ ગમ્મથી બધી દેવી ઘટનાઓ લગે બધી શકે, તો મ્હારાં વીનવણાં માલગા અને અહીં આવો.]

૧૦૪

લાવનગર, ૨૪-૬-૧૯૨૧

...If nothing satisfactory is done here, I think of applying to the Gaikwad either for some suitable service or for some regular translation work. I wanted you for consulting with me about these things. However, it does not matter. I think I can earn enough to maintain my family anywhere....

[જે અહીં કશી સંતોષકારક ગોઠવણ ન થાય, તો મ્હારો વિચાર ગાયકવાડને અરજ કરવાનો થાય છે, હું ખપ લાગું એવી કોઈ નોકરીને માટે, અથવા તો નિયમિત રીતે ભાષાતર કામ મળે મળ્યા કરે તે માટે. આ બાબતો વિશે મલાદ મેળવવાને સારું તમારો ખપ હતો. પરંતુ કંઈ ચિંતા નહીં. હું ધારું છું કે કુટુંબનિર્વાહ જોગું તો હું ક્યાંયથી પણ કમાઈ શકીશ.]

૧૦૫

લાવનગર, ૭-૬-૧૯૨૨

...આમુ થોડા પડે તેથી મને હું ખ થવું નથી. તેનું રાજ્ય આવો. પછી મને સાથે સાથે

આમુની નહીંઓ પણ ચાલે ' હું કેટલીક બાબતોમાં કહોર છું....

૧૦૬

લાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૨૨

...એકાદ મહીના પછી બધું રીપેયર થઈ જશે આવજો....
નયન ત્યારે આમ ત્રણ કરશું, એટલે સૌ

* મણિશંકરે લાવનગરમાં નવું ખરીદેલું વર.

૧૦૭

ભાવનગર, ૨૯-૭-૧૯૧૪.

...“દુઃખી સંસાર” ભજવી બતાવવા “શુરુ ગોવિંદસિંહ”નું નાટક લખવામાં માટે એક મંડળી અહીં પ્રયાસ કરે છે. દીવા- રોકાયો છું. એ શીખ શુરુનું ચરિત્ર પરમ ણીના અરસામાં બહાર પડશે.... “જ્ઞાનસુધા”માં ઉત્તમ અને કરુણ છે.... આગળ ઉપર મોકલશે. દરમિયાન હાલ હું

* ‘દુઃખી સંસાર’ પછી પુસ્તક રૂબે જ બહાર પડ્યું હતું.

૧૦૮

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૧૪.

...‘હિંદુનું હૃદય’ ‘Heart of India’ એ નામ તમને ‘પસંદ પડ્યું જાણી એ નામ મળ્યું અને તે સ્વીકાર્યું.... સંતોષ થયો. નામમાં જ કંઈ હિંદો ત્રિમાસિક એ ગ્લો-વર્નાક્યુલર નીકળશે....

૧૦૯

ભાવનગર, ૧૬-૧૧-૧૯૧૪.

...વચ્ચે “દુઃખી સંસાર” નાટક ભજ- શરમ મોકલું છું. એ ગ્રંથ છપાવો શર થયો વાળું તેની ધમાલમાં હોવાથી.... તેથી મને પરમ આનંદ થયો છે.... આ સાથે “સ્વર્ગીય રહસ્યો”નું પહેલું

૧૧૦

ભાવનગર, ૧૨-૧-૧૯૧૫,

...“વિક્રમ” નો છટો અંક તમને એ વાંચી અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. પરિચય મળ્યો છે એ જાણીને તથા વિશેષો બતાવ્યા અને વિશ્વાસ ત્વરાથી વધતો જાય છે.... છે તે જોઈને સંતોષ થયો છે. સાતમા અંકથી આનંદમાં અને ઉદ્ધાસમાં રહેજો. સત્યનો પથ જે લાગે તે લખશો. નામદાર મહારાજ વિજય ત્વરાથી ચાલે છે....

* ‘બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ એ નામે મહારાજ સાહેબે લશ્કરના સિપાહીમાં અને તેમની ભરતી પ્રતિના આમ વર્ગમાંથી મુખ્યત્વે થતી હતી તેમનામાં મુક્ત વહેંચવાને માટે આરભેલું સાતવારિયું.

૧૧૧

ભાવનગર, ૭-૩-૧૯૧૬.

.... My own special field of work has been different for a number of years. I have come in personal contact with Englishmen and Americans of the faith received by me, and have correspondents even in Africa and Australia. The work of propagation started through me has already achieved some success...

We were not youths but full-grown men when we separated. I see that the separation has not succeeded in breaking the original harmony....

....Will you also review કલાપીનો વિરહ ?...Kavi tells me you were going to edit* it yourself. Kavi needs and deserves encouragement and acknowledgment....

* કવિ ત્રિભુવનને કલાપી વિદેહ થયા પછી ભાવનગર અને લાહીનાં રાજ્યો તરફથી નહાની રકમો માસિક મળતી, અને “વિભાવરી સ્વપ્ન” નું વેચાણ, રા.રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ જેવા ઉદાર સજ્જનની પ્રસંગોપાત મદદ, એ પ્રમાણે એનો સાદો સમાર નબ્બે જતો. “કલાપીના વિરહ” ને માટે કવિને સુખ્યત્વે જરૂર કોઈ ત્રીન્દુ દેશી રાજ્ય એ ચોપડી છાપી આપે અને એને કંઈ નહાની રકમ માસિક બાંધી આપે, એ પ્રકારની હતી; આવો આશ્રય મેળવી આપે તે સાથે સાથે એડિટિંગ પણ કરે વા ફરાવી આપે તેમાં કવિને વાધો ન હતો.

૧૧૨

ભાવનગર, ૧૮-૪-૧૯૧૬

...હું પોતે ટીકાકારોની એટલી ઓછી દરકાર કરું છું કે મારી સુખ્ય પ્રવૃત્તિ તમારા સર્વની અને હિંદના તમામ કેળવણેલા વર્ગની ક્લેશ માત્ર દરકાર કર્યા વગર ચાલુ રહી છે. પણ મને તો પચામ વરમ થવા આવ્યા, અને

[અરે આસ કર્નલ પ્રદેશ ફેરલાંક વર્ધી બુદ્ધિ બાબુનો છે. જે ધર્મ મેં સ્વીકાર્યો છે તે માનનારા કંઈક અને અમેરિકાના અંગત મમાગમના, હું આવ્યા છું; અને આફ્રિકા અને એસ્ટ્રેલિયાનાના પણ કોઈ કોઈ ધર્મ-બાધ] નાથે મારે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. પ્રચારબુના જે કાર્યના આરંભ અને પ્રવર્તનનું હું નિમિત્ત છું, તેમા યોરો વિગત્ય તે આવડા [કુદ] સમયમાં પણ મળી ગયો છે....

આપણે જુદા પડ્યા ત્યારે કિયોરો ન્દેતા. પક્ષ સ્થિતિએ ગંદાચેવા ભાવના હતા. વિખૂટા પડ્યા, તથાપિ મૂલ આપણા વચ્ચે જે મંવાદ [બંધો હતા], તે, હું જોઉં છું જે એ વિચો-જને તોડી નથી શકાયો.

...“કલાપીનો વિરહ” એનું પણ અવલોકન લખશો ને? કવિ [ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, એનો કર્તા] કહે છે, તદમેજ એને ‘એડિટ’ કરી આપનાર હતા. કવિને જોજન અને [એની કૃતિના ગુણની] જાહેર પ્રશંસાની જરૂર છે, અને તેને એ લાયક પણ છે....]

તમને જાનેને મૂર્ખ ટીકાકારોને...

કાઠીયાવાડી શબ્દોના પ્રયોગ [ખ્રિશ્ચ અને હિંદી] વિક્રમમા વધારે વધારે જોવામાં આવતા હશે. એ શબ્દોને “જુજીકારી કાકાનો કાળ હવે ગયો છે, ” એમ તમે લખો છો,

તેમાં “હવે” અસ્થાને છે. એ શબ્દો તો ગુજરાતનો ખજાનો છે, અને એ વિષયમાં હું પોતે લખવા ચાહું છું. એમાં કાંઈ “હિંમત”નો ખડું સવાલ નથી. તેમ “વાજાની સ્થાન અપાવવાનો” પણ નથી. વાજાની સ્થાન એ શબ્દો ભાષામાં છે તેથી છે જ; અને સારા લેખકો અને વક્તાઓ તેને યોગ્ય રીતે વાપરશે ત્યાં સુધી રહેવાનું. —વાચી? ‘વીસમી સદી’ જોઈ? એ કચરો કેવો લાગ્યો?...

૧૧૩

ભાવનગર, ૬-૫-૧૯૧૬.

...તમારા...જૂના લગભગતમામ [કાગળો] વચલા વખતમાં બની ગઈ છે, અને હવે તેનો નો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. આ એક વાત ઉપાય નથી....

૧૧૪

ભાવનગર, ૩૧-૫-૧૯૧૬.

...ધર બંધાય છે તે માટે પોતાનું* દોઢક ભાગ ફરી બંધાવું છું.... વરસ પહેલા ખરીદ કર્યું હતું, અને હાલ થોડો

* જુઓ ૧૧-૭-૧૯૧૪નો કાગળ, પત્રાંક ૧૦૬.

૧૧૫

ભાવનગર, ૨૦-૬-૧૯૧૬.

...‘સંસાર દુઃખમય છે અને હોવો જ નોઈએ’ એ સૂત્ર પણ હું સ્વીકારી શકતો નથી. “સંસાર દુઃખમય છે,” એ ખરી વાત; પણ તે તેવો હોવો ન જોઈએ....*

‘પૂર્વાલાપ’ નાં ટિપ્પણો માટે હજી કશો વિચાર કર્યો નથી. લાંબા ટિપ્પણોને હું પણ વિગ્રહ ચાલે ત્યાં સુધી લાંબી રજા ન લેવાનું મેં અમારા મહારાજ સાહેબને વચન આપેલ છે, અને પેપરનું કામ ચાલુ જ છે...

* ૬-૭-૧૬ ના કાગળમાં ઉમેરે છે—“માનવ જીવન પ્રધાનપણે દુઃખમય જ હોઈ શકે,” એ તમારું સૂત્ર તમારા પ્રકાશ પ્રમાણે ખરાબર છે.

૧૧-૭-૧૬ ના કાગળમાં ઉમેરે છે, “ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ લવ દુઃખમય જ હોવો જોઈએ, એમ નથી. ખેશક, હાલ તો લગભગ સર્વત્ર દુઃખની પ્રધાનતા દેખાય છે. ઇંગ્લાંડમાં તો નહીં, પણ અમેરિકામાં અત્યારે પણ Bryn Athyn, Glen view, વગેરે થોડાં ગામ એવાં વસેલાં છે, કે જેનું જીવન angelic life [દિવ્યતાઓનાં] જીવન. ને ઘણું મળે છે. [ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણેનાં] આશા અને આસ્થા ઉપરાંત, આ અનુભવ પણ છે.”

૧૧૬

ભાવનગર, ૧૨-૫-૧૯૧૭.

...અહીં —ના પિતાના કાર્યમાં નાત બધા માગવાથી, અને વગ્ની સુધી એનલ આપવાથી, છોકરાંઓ મારે ફર્યો કરવા તૈયાર હતી, પણ કશું બન્યું નથી. છોકરાંઓએ તેના છોકરાંઓની મૂલ પુરોના ધર્માધિકાર માટે —એ ફર્યો સાથે રહીને કાર્યમાં બાળન લીધું છે...

૧૧૭

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૭.

...અહીં બુધવારે જાતિ એટલી થઇ હતી. સતી કરેલ છે. તેમણે ઠરાવ કર્યો છે, કે છોકરાંઓ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્તમા પચાશેકનો ખર્ચ થશે, માલે, તેા સૌને સાથે એસીને બોળન લેવામાં એક રૂપિયા જાતિબોળનના થશે, અને કશી હરકત નથી, તેમ બવિખતી પ્રબલે રૂ. ૨૫૦ ગૌદાનનિમિત્તે હાલકેશ્વરમાં આપવાનું પણ બાધ આવશે નહીં. સૌએ એ ઠરાવ ઉપર રહ્યું છે. + ...

+ તા. ૧-૬-૧૭ના કાગળમાં લખે છે—આવતે એમવારે મારા તરફથી જાતિબોળન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બંને કરવાનું ઠરાવ્યું છે. નિર્વિંએ પાર પડશે એવી આશા છે

બેથ પુત્રોના અને મોટી પુત્રીના લગ્ન આ પછી થયા. અ સેા નર્મદાએ ત્રારી પેકે હતાવળ કરાવીને આ કાર્યો કરી લીધા, બંને કે પોતાનું થોડું જ આયુષ્ય રહ્યું છે એમ આગળથી ચેતી ગયાં હોય એ પ્રમાણે આ બાબત વિશેના અને પુત્રોના ઉપનયન વિશેના કાગળો બાળીને અહીં છાપ્યા નથી, એવી બાબતોની પ્રસિદ્ધિ નિરૂપણોગી ગણીને

૧૧૮

ભાવનગર, ૧૬-૪-૧૯૧૮.

...તમામ પરીક્ષણોનો હેતુ સંશોધનનો જ સુધી કંઈક કદ રહેશે, હોય છે. હું પોતે પણ હાલ અમુક એ પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવું છું આશા અને આસ્થા છે સર્વ શક્તિમાનનો પોતાનો શાબ્દ એવો કે પરિણામ સાફ આવશે, બે કે અમુક વખત છે કે “ડરશે નહીં.” તો વધારે શું બેઠએ?

+ તા ૧૬-૭-૧૮ ના કાગળમાં લખે છે—પુનર્જનન અને પરીક્ષણ સબધી છેલ્લા બે મહીનામાં ઘણા લેખો વાંચ્યા. પુનર્જનનની ક્રિયામાં વર્ષો લાગે છે અને એક પછી એક ઘણાં પરીક્ષણો આવે છે, એમ સૌ અનુભવીઓ લખે છે.

૧૧૯

ભાવનગર, ૧૮-૬-૧૯૧૮

...હૃદયમા શૈય છે અને તે દૂર થતા બાપાતર+ પૂરું થયું છે, અને હાલ તેની શુદ્ધ નકલ હજી લાખો વખત લાગશે, એમ દેખાય છે. ઉતાઈ છે.

છતાં ઉદ્ધોગ ચાલ્યા કરે છે. ‘ગીતાનલિનું’

+ જુલો આગળ પત્રાંક ૧૨૮ અને ૧૩૪,

૧૨૦

ભાવનગર, ૨૪-૯-૧૯૧૮

વજ્રપાત ઉતર્યો છે. સૌ નર્મદા અચાનક પ્રભુએ આ આકૃત ઉતરવા દીધી છે, આંચકી થઇ આવવાથી ગઇ કાલે રહવારે એટલે હું અધીન છું...ધર ભાંગી પડ્યું છે.... સ્વર્ગવાસી થયેલ છે.

૧૨૧

ભાવનગર, ૫-૯-૧૯૧૮.

તમારા બંને માયાળુ કાગળો મળ્યા છે. હુંજ જણાવવાનું છે કે ડોલરની નહાની * ધીરે રહીને પ્રતિધ્વનિ આપીશ. હાલ તો એટ- બહેનને પ્રભુએ ગઇ કાલે બોલાવી લીધી છે...

* 'છેલ્લું' બાલક આ દુનિયાની હવા થોડા દિવસ જ લઇને પાછું થયું.

૧૨૨

ભાવનગર, ૧૫-૯-૧૯૧૮.

.....છેક નહાના બાલકો વચલી * સ્થિ- તિમાથી પસાર ન થતા સીધા સ્વર્ગમાં જાય છે, એમ સ્વીડનબોર્ગ 'સ્વર્ગ અને નરક'ની ક. ૩૩૨ માં જણાવે છે.....

સંતત પ્રાર્થના ચાલ્યા કરે છે. 'સ્વર્ગ અને નરક' વગેરે કોઇ કોઇ વાર વંચાય છે.....

હજી સવિસ્તર લખવા જેવી સ્વસ્થતા નથી. પ્રભુ આપશે ત્યારે આવશે. હાલ પણ તે આપવાને તત્પર હશે, પણ હું જખમને લીધે થ્રી શકતો નહીં હોઉં.....

વાંચવાનું હાલ કશું ચાલતું નથી. માત્ર

* 'વચલી સ્થિતિ' વિશે જીવો આ પછીનો પત્ર અને ટિપ્પણ.

૧૨૩

જુનાગઢ, ૨૪-૯-૧૯૧૮.

.....વેદનાની સ્થિતિમાં પ્રાર્થના થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. ઝિંદગીનો મોટો ભાગ જેના સહવાસમાં ગયો, અને જેનો મને ધણે આધાર હતો, તે એકાએક ખસી જવાથી હૃદય કેટલીક વખત સુધી શન્યવત્ બની જાય, તેમાં કશી નવાઇ નથી. પણ બેશક મારી શ્રદ્ધા કાયમ છે કે આ બતાવ સુદ્ધા અમુક ગ્રેયને મારેજ બન્યો છે. શાશ્વત સ્થિતિને એ ઉપકારક થવોજ જોઇએ.

અને મને શાંતિ પણ મળશે. ક્યારે મળશે એ અભારે સમજાતું નથી; પણ વખત જતા

મળશે એમ લાગ્યા કરે છે. દરમિયાનનો વખત કોઈકી રીતે પણ વીતી જશે.....

લખવા વાચવાનું થોડું થોડું ચાલ્યા કરે છે ગઇ કાલે ચોદાન વાચતો હતો, અને આજે પણ એ વાંચતા સાઈ લાગ્યું છે.

છતા ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યાં દિલમાં વારંવાર ચરચરાટી થઇ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બળા જાય, તેટલી ઝડપથી બળતરા થઈ જાય છે... ..

નિંદ્રાભંગ કોઇ કોઇવાર થાય છે.....

સ્મરણ આવે છે કે વચલી સ્થિતિ:

સંજંધી ઘણા વિશેષો આપણને જાહેર થયેલ નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર્ગના સૂર્ય મંજંધી ત્યાના તાપ અને પ્રકાશ સંજંધી પુષ્કળ માહિતી મળેલ છે. પણ વચલી સ્થિતિના પ્રકાશ સંજંધી કોઈ સ્થાને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય, એમ મને સાબરતું નથી. એ જીવનની કલ્પના કરવાના પ્રયાસો કરે છે, અને નિષ્ફળ થાઉં છું, ત્યાં શી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હશે, સોળતી કોણ હશે, નિવાસ કેવો હશે, અહીંના સ્મરણોથી શું થતું હશે, વગેરે કશી બાબતનો સ્પષ્ટ પ્રભોધ થતો નથી.

હતાં કૃષ્ણરૂપાથી એક નવોપરી મન્ય જન્મનં, મિદ્, અને કૃષ્ણ રંગેલ છે. પ્રભુ જીસસ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો એક કૃષ્ણ છે, તે નિરુચીમ ત્યાપુ છે, અને તે જિંદગીના આખી રહેલા ભાગમા આ દીન સંવદનને યત્નિગિત એવા જન્મવવા નેટલી પ્રક્રિયા અને સ્વસ્થતા આપશે, એ વિશ્વાસ ટપી રહેલો છે, અને સાફ આશ્વાસન આપે છે.

તમે દીવાળીની રત્નમા અવસ્ય આવશે. મને સમાગમની જરૂર છે, અને મંદિરો.....

૪ નર્મદાના ‘આત્મા’ની ગતિ વિશે કુદરતી રીતે તર્કવિતર્કની દ્વંદ્વામા આ એક વિલક્ષણ દર્શકત પકડાઈ આવે છે કે સ્વીકૃતભોગે કે સત્યનો સંપાદન સંગ્રહ પણ આવા મુદ્દાના વિષય હવે તો કશું જ અજવાળું નથી પાડતો, ખીન નહાના મોટા દર્શનોના અસંખ્યાત પ્રયોગો નેહું માત્ર થોડા છે !

૧૨૪

ભાવનગર, ૩૧-૧૦-૧૯૧૮.

દિવસો અને રાત્રિઓ વીતે છે અને મારા હૃદયમાંથી મંદ જડ ઉદાસી ખસતી નથી. કંઈ કંઈ સ્મરણો આવીને ‘અમક’ ઉત્પન્ન કરે છે, જો કે વેદનાની તીવ્રતા થોડો જ વખત રહે છે. યોગ કેવો અને કેટલો હતો એ જાણે હમણા જ-હવે જ-ભાન થાય છે. અને “એક પાત્ર” વગર જીવનમા જાણે કશો જ સાર રહ્યો નથી, એમ અનુભવાયા કરે છે.

જૂનું જીવન ક્ષય થયું છે, પણ નવું હજી પ્રાપ્ત થયું જાણતું નથી. પ્રભુએ આપેલી બહેસોનો અત્યારસુધી જે દુરુપયોગ કર્યો છે, તેના ભૂતો સનાવે છે, અને નિરાશા ગ્રેરે છે. છતાં

કંઈક આશા અને કંઈક આસ્થા ટપી રહેલ છે, અને જો આ લોકમાં લાગુ રહેવાનું થશે, તો કદાચ...

ગાડાનો ચોધરી કોને ગણવો, તેની અગ-અગ ખબર પડતી નથી. હું તો એક બળદ હોઉં એમ લાગે છે...

કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય, તો સારી શાંતિ મળે. હાલ તો તે માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે ક્ષોભ છે...

તમે લખ્યા કરશો ? અને ખતી શકે તો વિસ્તારથી ?..

૧૨૫

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...પ્રભુ જીસસ કોઈસ્ટનું રાજ્ય જે આ-
પણા હૃદયમાં ધરાબર ઉતરશે, તો આગળ
ઉપર ગુજરાતમાં પણ ઉતરશે. પણ આટલાં
વર્ષો થઈ ગયા છતાં મારા પોતાના હૃદયની
સ્થિતિ જ મને સંતોષકારક લાગતી નથી.

કેટલીક મહત્વની બાબતો ઉપર છેક હમણા જ
ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે. હવે જીવનનો ઉત્સાહ
ઓછો થયો છે એમ લાગે છે. પણ સ્વામી
નવજીવન આપવાના હોય, તો તે જાણે.

૧૨૬

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...‘જીવનના સિદ્ધાંત’ નું ભાષાતર શરૂ
કર્યું છે. રોજ થોડું થોડું વાંચું છું.

...મારી પ્રવૃત્તિ હજી થોડી છે, પણ શરૂ-
આત થઈ છે એટલે ધીમેધીમે વધશે એમ
ધારું છું.

ન હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ
સહન કરવાનું જ અત્યારે તો મુખ્ય કર્તવ્ય
સમજું છું.

વ્યથા છેક ઓછી થઈ ગઈ છે. ઉદ્વાસ

તમે લખ્યા કરતાં ઓછો છે તે પ્રમાણે
લખ્યા કરશો.

૧૨૭

ભાવનગર, ૨૦-૧-૧૯૧૯.

...આપણા સ્નેહની અને આપણી
આસ્થાની કસોટીનો વખત ચાલે છે. પ્રભુ ઉપર
વિશ્વાસ રાખીને ટકી રહેવાથી બધા સંકટો
દૂર થતા જશે, અને શાંતિ મળતી જશે. મારી
પોતાની કસોટી ઘણી બાબતો અને અતિશય
આકરી છે, તમને પણ પ્રમાણમાં તેટલું જ

સહેવાનું આવશે. છતાં ચોહાનના ૧૬ મા
અધ્યાયનું છેલ્લું વચન યાદ રાખવું ઘટે છે...

હાલ જે ચાલે છે તે પણ એક પ્રકારનો
અભ્યાસ જ છે. શાબ્દનો વધારે અભ્યાસ પણ
યોગ્ય કાલે થવા લાગશે. ધાર્યા પ્રમાણે નથી
થઈ શકતો, એ અનુભવનો પણ ઉપયોગ છે.

૧૨૮

ભાવનગર, ૧૫-૩-૧૯૧૯

...‘જીવનનો સિદ્ધાંત’ હજી ગુજરાતીમાં
પૂરો ઉતાર્યો નથી. છપાવવા માટે તો લંદનની
સોસાયટી તૈયાર છે...

‘ગીતાંજલિ’ છપાવા માડી છે. થોડા
દિવસમાં પૂરી થશે...

૧૨૯

૧-૧૯૧૯.

...પ્રાર્થના કદાપિ નિષ્ફલ નથી જતી. માત્ર તરત આપણને આરામ ન લાગે, કે શાંતિ ન મળે, તેથી એવો અવિશ્વાસ થાય છે. એવે પ્રમંથે ધૈર્ય રાખવાનું ખામ કર્તવ્ય છે.

‘વસ્તુનાએ મનુષ્ય માત્ર પામર છે. ખોતાની પામરતાનું ભાન થાય એવો અનુભવ તો જે સાચા નમ્ર થઈ શકે તેવા વિરલ જીવોને જ પ્રભુ આપે છે.

કવિતા આ સાથે મોકલુ છું.

માનસિક પવિત્રતા પરના હુમલા પણ તમે

+ ‘ પ્રલાપ પ્રાર્થના. ’

લાખો છાં તે પ્રમાણે આવરયક છે. તરત શરણ લઈ લેવાથી તે નિષ્ફલ જશે. આપણે બાહ્ય પવિત્રતા માયવીએ, તો અંદરથી પ્રભુ જ શુદ્ધિ કરે છે...

પિતા પ્રભુ પરમ દયાળુ છે, અંત ને રક્ષા કર્યા વગર કદાપિ રોડે નહિ. આપણે સર્વ તેના ખોળામાં પડ્યા છીએ. ત્યાં પાત્ર હુમન આવીને ડરાવે, તો બચનું કશું કારણ નથી. જોસકને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને પ્રભુની યોજના થોડા જ વખતમાં પ્રગટ થશે.

૧૩૦

લાવનગર, ૨૪-૪-૧૯૧૯.

... I am reprinting my સિદ્ધાંત-સારનું અવલોકન. I am adding some of my ચર્ચાપત્રs in the જ્ઞાનસુધા as appendices. I wish to dedicate the whole volume to you. It is a product of the spring-time of our life, of which I need not be ashamed. My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life + I shall of course send you my draft for approval. And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather

long. Do you agree ?...

[મહાઈં ‘ સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન ’ ફરી જાણુ છું. જ્ઞાનસુધામાંના મહારા [તે વખતનાં] ચર્ચાપત્રોમાંથી પણ કેટલાક પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરું છું. આખી ચોપડી ત્હમને અર્પણ કરવા ઇચ્છું છું. એ આપણા જીવનના વસંતકાલનું ફલ છે, જેને વિશે મહારે લજવાવા જેવું નથી. મહાઈં અર્પણપત્ર જરા લાંબું થશે, તેમાં આપણા જીવનના એ અને પછીના સમયનું અવલોકન આવશે. હું ત્હમારી અનુમતિને માટે મહારો મુતસદ્દો મોકલીશ જ, અને ત્હમારો જવાબ પણ જાપવા ઇચ્છું છું, જે પણ, અચિત, જરા લાંબો થશે. ત્હમે હા પાડો છો ને ?...]

~ આ લાંબા અવલોકનને બદલે થોડી લીટીના અર્પણથી જ ચલાવી લેવું પડ્યું, તેનું તા ૨૮-૧૦-૨૦ ના ત્રગળમાં કારણ જણાવેલું છે ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા પછી થોડા વખતમાં જ માદગીનો હુમલો થયો, તે લાંબો ત્રગળ ચાલ્યો માનસિક મંથનનું કારણ પણ ખરૂં

૧૩૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૯.

...તમારી પાત્રતા કેવી છે તે હું સારી રહેવા દેશો.—
 રીતે સમજું છું. તમે ગમે તે કરેલ હોય, તે હું તમને દૂર કરી શકું તેમ નથી. હા,—
 આપણા સંબંધને બાંધક નથી. એ યાદ ની માફક જે તમને એમ લાગતું હોય, કે
 રાખશો કે સર્વોપરિભાગમાં મારે જે કોઈના મારી સાથેના સંબંધથી હાનિ છે, તો તમે
 સહકાર રહ્યો હોય, તો તે મુખ્યત્વે કરીને પોતે પોતાને દૂર કરી શકશો; પણ હું નથી
 તમારો જ રહ્યો છે. માફ એટલું સુખ તો ધારતો કે તમે એમ માનતા હો...

૧૩૨

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૯.

...‘ બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ના કેટલાક રાજા સાહેબ હાલ મહુવે છે, એટલે બતાવાયો
 લેખો પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ કરવા સંબંધી નથી. આવશે ત્યારે વાત કરીશ....
 તમારો કાગળ મળ્યો છે; પણ નામદાર મહા-

૧૩૩

ભાવનગર, ૧૯-૬-૧૯૧૯.

...તમને પણ-ની અક્કલ પર ચાલવાને કે-નહીં, પણ તમારો સમાન છું; માત્ર તમે
 બહલે પોતાની અક્કલ પર ચાલવાની મારી નમ્ર ગૌહરબાનની માફક મારા કરતાં વધારે
 લલામણુ છે. અને એ યાદ રાખવું કે હું કંઈ- કમાઓ છો.*

* પછી સાત મહિને તા. ૧૫-૪-૧૯૨૦ ના કાગળમાં લખે છે,—પશ્ચાત્તાપ, અશક્તિ,
 ઉદાસીનતા, વગેરે બધા અનુભવોમાંથી ફરી પસાર થાઉ છું. જે બની ગયું તે માટે હવે ઉપાય નથી.
 પ્રાપ્ત સ્થિતિને શી રીતે સુધારી લેવી એ પ્રશ્ન રહે છે.

૧૯૨૦ ના મે માસમાં બીજા જે મિત્રોને પણ આ જ મતલબવું લખે છે—(૧) હું ત્યાં આવી
 શકતો નથી, ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે ડખત્ર માફી માગવાને; એટલે લખીને જ દિલગીરી દર્શાવું છું,
 તદ્દમારા પ્રતિ જે અતિ અવરિત વર્તન કરેલું તેને માટે. પરંતુ તદ્દમે બાણો છો જ કે તે સમય
 દરમિયાન મહારી પ્રકૃતિ હામ ન હતી...; (૨) મહારાથી જે અનુચિત લખાયું હતું તે માટે તો ખેદ
 દર્શાવ્યા સિવાય હવે મહારાથી કશું બને તેમ નથી. તદ્દમે સ્થિતિ બાણો છો.

૧૩૪

ભાવનગર, ૧૧-૧૦-૧૯૧૯.

....‘ ગીતાબલિ ’ છપાઈ તો ક્યારની લાપ’ અને ઉત્તરાલાપ’= એ પ્રમાણે બે ભાગ
 રહી છે. બંધાવા વિલાયત ગઈ છે. આજકાલ થશે
 આવી પહોંચવાનું મેકિમલન [કંપનીનો મેને- ‘ રોમન સ્વરાજ્ય ’ નાટક છાપવા લાપક
 જર] લખે છે... થયું છે.
 ‘ ક્રાન્તકાવ્યકલાપ ’ તૈયાગ થાય છે: ‘ પૂર્વા ‘ જીવનનો મિદાન ’ લખાયા છે...

૪ પોતાની કવિતાઓ એકઠી કરીને મફત કરવાના વિચાર એકથી વધારે વાર મના અને કાઇને કાઇ કારણે અસિદ્ધ રહેલા એવા કેટલાક પ્રયત્ન આ પુસ્તકાગમના આગ્રહના નિર્દેશ મુજબ એવામાં આવ્યા હશે. હાલુકાર પ્રમુદ સ્વર્ણને માટે તૈયાર મના નાટ્યો ત્યાંથી નોંધે નિર્વાહિત નોંધે ૨૨ વર્ષે એક એ વાર મહિનાં ૨૨ ને એમની કવિતાઓ ખૂબ વારવારે માટે રજાવાના પાત્ર આરંભ કર્યો હતો.

એમને ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં “ પ્રાર્થનાઓ ” ના સંગ્રહીને “ શિષ્યા નાટ્યપર્યાયન માટે ” નાટ્યવાનો વિચાર થયો હતો “ અજ્ઞાન સપ્તા પ્રતિ ” (પૂર્વાલાપ ૫. ૬૬) અને “ અનામી નામ ” (૫ ૫ ૬૮) થી માંડીને

(૧) ભક્તિરસ પ્રધાન,

(૨) “ બદાલાઓને ઉપદેશ ” (૫. ૫ ૮૬) નેવી ભાષ્યપ્રધાન, ૨

(૩) “ કલાપીને સંબોધન ” (૫ ૫ ૧૧૧) નેવી સ્વીડનબોર્ગી સત્યની ત્રણ પાત્ર પ્રધાન-
આંખી કરાવતી, જે જે કૃતિઓ પદસચ્ચતામાં કે સંગીતમાં લખાયેલી, તે બધી આમાં સંગ્રહિત થાવું ૧૮૬૭ પહેલાં લખાયેલી બધી કવિતા અને તે પછીની કૃતિઓમાંથી જે જે આ ગ્રાનુમાંથી એક વર્ગમાં ન આવે, તે બધી એ “ પૂર્વાલાપ ” પૂર્વે એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પેલાંના આલાપ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછીનો અને એ જ્ઞાનના ફલ જેવો તે “ ઉત્તરાલાપ ” અને આ નામોમાં એ પાત્ર ગર્ભિત ખરું છે જે આલાપ માત્ર છે જ્ઞાન શી વસ્તુ છે તે વર્તા નામે છે, અને આ તો તે મરિની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મત્યલોકની સ્થિતિમાં થઈ શકે એવી, ખરું જ્ઞાન તો સ્વર્ગમાંનો બને કરશે સ્વર્ગમાંનો હુકમ હશે તો સ્વર્ગમાંના સાંનિધ્યમાં, સ્વર્ગમાં ત્યાં તેને અટકાવી લઈને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યાં !

“ ઉત્તરાલાપ ” માં, ઉપલી ચોજના પ્રમાણે અનુવાદો પાત્ર આવત પાત્ર આખરે પાછો વિચાર ફેરવે. “ પૂર્વાલાપ ” અને “ ઉત્તરાલાપ ” માં મુકવા જેવી બધીયે કૃતિઓ એક એપીસોડમાં મુકતા તે પ્રધાનપણે સ્વીડનબોર્ગી થઈ બધ, ખ્રિસ્તિ થઈ બધ, લોકપ્રિય નજ યાવ; અને પોતાની કવિતાઓ પણ લોકોની ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સ્વીડનબોર્ગી તરફની અપ્રીતિનો ભાગ થઈ પરંતુ એટલે ઉત્તરાલાપમાંની થોડી અને લોકોને અપ્રિય લાગવાનો કોઈથી એકા બધ એવી કૃતિઓ જ લઈને, તેમને ખીટી કૃતિઓ સાથે સાથે ગોઠવવામાં પણ સાવધાની ગાળીને છેવટે સંગ્રહ કર્યો; જે મહિરશંકરના મૃત્યુને દિવસેજ અમદાવાદમાં “ પૂર્વાલાપ ” ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો

એમાં મહિરશંકરનાં નાટકોમાંની કવિતાઓમાંથી પણ બહુ થોડી આપી છે. નાટકો થોડા વખતમાંજ ખૂબ પડવામાં છે, એટલે એ કવિતાઓ અહીં કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં પણ આપી નથી.

૧૩૫

લાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૨૦.

...મરહુમ મહારાજાએ આદરેલા કામ સેવાનો પણ વિચાર છે. જે અને તે ખરું....
પૂર્ણ કરવાનાં છે. અને એકાદ વર્ષે ફરી રજા

૧૩૬

ભાવનગર, ૨૩-૪-૧૯૨૬.

I am compelled to give up the idea of visiting Bombay. There has come such a stamp of painful sadness upon my face that I shrink from meeting people. I can't talk as I ought to. I think it is better not to come. You have seen me in a similar condition in the past. You will therefore understand my unwillingness. I feel that I must continue in my seclusion till I feel tolerably well. I have not come to this conclusion without a struggle. In short I cannot come.

This means that I shall not see Mr.—I have already informed him of my mental depression. I had to, as he asked me to deliver

a public lecture....

[મુખ્ય આવવાનું જરૂર કરવાની ફરજ પડે છે. મહારા મહેરા ઉપર ઉદ્દેશ અને ઝલા-નિની એવી મુદ્રા છપાઇ છે કે લોકોને મળતાં પેણું સંકેત પામું છું. વાતચિત થવી જોઈએ તેવી કરી શકતો નથી. ન આવવું જ સાફ. મહારી આવી દશામાં તહમે ખેલા જોયો છે જ, એટલે [હાલ ત્યાં આવવા વિશેનો] મહારો અલગમો તહમે સમજી શકશે. મહને લાગે છે જે હું કંઈક સાનેસમે થાઉં ત્યાંમુધી આમ એકલ પડ્યા રહેવું જ અનિવાર્ય. આ નિર્ણય સ્વીકારી લેતા ખેલા તેની સામે હું બન્યું તેટલું બધું ને ન મથ્યો હોઉં એમ ન ધારશો. પરંતુ હુંકામાં આવવાને અશક્ત જ છું.

અર્થાત્ [આ ફેરે] હુંમિ.—ને મળી નહીં શકું. મહારી માનસિક વ્યવસ્થાની સ્થિતિ વિશે હું એમને લખી ચુક્યો છું. મહને એમ કરવું જ પડ્યું, કેમકે એમણે મહને એક જાહેર વ્યાખ્યાન કરવા લખેલું....]

૧૩૭

ભાવનગર, ૧૪-૫-૧૯૨૦.

...કાવ્યોનો સંગ્રહ હાલમાં હાથમાં લઇ ધણી છે....
શંકુ તેમ નથી. મગજની અશક્તિ હેતુ

૧૩૮

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૨૦

.... Tell me what you wish me to do ...I am ready to come and labour there. I shall even accept a very small salary if and when necessary. My life henceforth

has no other object except the service of my children. Only, unhappy as I am, at present I can render no service whatever.

[તહમે હું શું કરું એમ ધ્યાન છે તે

મહેને જણાવો.....હું ત્યાં આવીને વૈતરું કરવા બાલકની સંવાને માટે જ છે. પરંતુ, અરેરે હું, તૈયાર છું, ન છૂટકે છેક ઓછો પગાર પણ હું હુન્ની હું, કશીયે સેવા કરી શકું એમ નથી.] સ્વીકારીશ. હવે પછીની મ્હારી જીંદગી મ્હારા

૧૩૯

ભાવનગર, ૧૨-૬-૧૯૨૦.

...I thank you for having taken the trouble of going to— for my sake. The reply received is so far favourable that my compulsory retirement is not contemplated. And I know I ought not to complain of getting more leisure, since I am expected to be able to make good use of it in my own way. Well, as there is no other alternative, I am bound to submitx....

[મ્હારે માટે ત્હમે—જાણ આપવાની તસ્દી લીધી તે ત્હમારો પાડ માનું છું. મળેલો જવાબ સંતોષકારક એટલે અંશે છે કે મહેને પેન્શન ઉપર રિટાયર કરવાનો ધરાદો છે નહીં, અને મહેને વધુ દુરસદ રહે [એવી આ ગોઠવણ થાય છે], તે વિશે ફરિયાદ કરવાનો મહેને કશો હક્ક નથી. ઉલટી એ તો મહેને ચાહું તે રીતે સહુપયોગમાં લેવાને માટે વધારે વખત મળે એવી ગોઠવણ છે, જેનો લાભ હું લઈ શકીશ જ એમ પણ ધારવામાં આવે. અસ્તુ. ખીલું કંઈજ થઈ શકે એમ ન હોવાથી હું શું કરું—તાબે છું x!]

x તબિયત વિશે અકટોબર માસના એક કાગળમાં લખે છે કે—ભય અહીં અઠવાડિયું રહી ગયા, એમને ભય હતો એટલી ખરાબ એમને મ્હારી તબિયત ન લાગી અને હવે મહેને તીવ્ર દર્દ છે પણ નહીં પરંતુ મ્હારા હૃદયમાં હંડી હંડી જે શૂન્યતા અનુભવું છું, જે વિશે કોઈની આગળ વિલાપ કરવાનો અર્થ નથી તે તો ઈશ્વરજ મટાડવાને સમર્થ છે, અને તેને એનો અંત આણવાનું યોગ્ય લાગશે, ત્યાં સુધી તે હું સહી લઈશ.

૧૪૦

ભાવનગર, ૧૯-૬-૧૯૨૧.

.....વૃદ્ધાવસ્થા આવી ચુકી છે, ડિજ- લતા છે તે હુખનું કારણ છે. ભવિષ્યમાં શું ત્યાં હજી પ્રાપ્ત નથી. પ્રાપ્ત કરવામાં જે શિથિ- થશે તેની કશી ખબર પડતી નથી.....

૧૪૧

ભાવનગર, ૨-૬-૧૯૨૧

.....મારો ગયેલો ઉત્સાહ અમુક અંશે સંગ્રહને હાથમાં લઈ શકીશ. તમારી મદદ પાછો આવશે એમ કેટલાક વખતથી લાગવા લેવી જ પડશે. માણું છે. એટલે થોડા મહિના પછી કાવ્ય

૧૪૨

લાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨

.....સૌ. હૃદયલક્ષ્મી સંબંધી કેટલીક જ કરી છે. અંગત હાનિ તરફ તો ભ્રેવાતું જ ખબર ત્ય. પાસેથી જાણી હશે. સરલ સ્તિગ્ધ હોય નહીં. તેના ગુણો ઘણા વખત સુધી સાંભ- અને નિર્દોષ જીવનથી દીકરી અમારા સર્વના રશે અને આંસુ પડાવશે; પણ તેના પોતાના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પાડી ગઈ છે. સૌને... આત્માને માટે તો જે બન્યું છે, તે શ્રેયસ્કર ખાતરી થઈ છે કે આ કલેશમય સંસાર જ છે, એવી મારી આસ્થા હું આસપાસનાં રમાંથી તેને બોલાવી લીધી એ પ્રભુએ દયા હૃદયોમાં પણ ભેળે છે.....

૧૪૩

લાવનગર, ૧૧-૪-૧૯૨૨.

... ..મારી નિવૃત્તિનો વખત પાસે આવતો એકાત નિવાસનાં કરવા ધારું છું. સ્થાન અતુ- નય છે. પહેલો ઉપયોગ કોઈ સુંદર સ્થળે જઈ ફેલ હોય તો તમે સાથે આવશો ?.....

૧૪૪

ત્રીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩.

...આ કાશ્મીરની ભૂમિ દિવ્ય છે...

...ઉત્તમરામ ચરિત (સંસ્કૃત)ની એક નકલ

અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. મેળવી બુકપોસ્ટથી મોકલશો.

આવળ વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ.~

* નાદરત તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર બેઠું છોડ્યું. શરીર કેટલું અધુરું સત્વહીન થઈ ગયું હવે તેનો પૂરો ખર્ચાલ પણ નહીં હોય, અને—ઘણાં ધણાં પ્રાણીઓ જાણે અજાણે છેલ્લી ટોડ કરે છે ઘરની દિશામાં, તેમ ત્રીનગરથી મણિશંકર ધસી આવ્યા રાવલપિંડી, અને ત્યાં કોઈની સલાહ મानी નહીં, દાકતર કે ઇન્સપેક્ટર તો હું દેજ શેના, જરા રોકાયા પણ નહીં, ધગતા તાવવાળા જ મેલ ટ્રેનમાં બેસી ગયા. ગાડી સાહે જ્યારે લાહોર સ્ટેશનમાં આવીને ઉભી રહી ત્યારે રેલ્વેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે બીજા કલાસના ડબ્બાના એક ખાનામાં મણિશંકરને બદલે કોઈ અજ્ઞાત મુસાફરનું નિર્જીવ બાજિયું જ ભેગા પાડ્યા.

“ Life is but a tale of morning grass
Withered at eve. ”

Wordsworth.

Yet leaving here a name I trust.
That will not perish in the dust ”

Southey.

કુખું ન શોકમાં: ગયું ગયું જ તે
જતાં ય સર્વ જે રહ્યું, રહ્યું છ તે:
તે ય છે ન અલ્પ સાંતિ ધૈર્ય કાળ,—

રાગ તે અભાગ, તે અભેદ-અસ્મિતા જ,
તે સહોર્મિ, તે સહોત્તતિ-સ્મૃતિ,
તે વિચિત્રસાથ, અશ્રુ ગુપ્તમાં ય સંગતિ,
દોષ તર્ક તે ઉદારતા મધુર,
ખળત દૂર દૂર તો ય ઉડી દૂરતા-ખખર,
નુદત સખ્યમાં ય તાંતુ તે અમર,
કાલસ્ત્રોતથી ય જામતી અદૃશ્ય દૃષ્ટિ તે,
શાંતિ તે, વિરાગે તે, મધે છ વર્ષ વર્ષ જે.

કુખું હું શીક શોકમાં? ગયો જ તું અશોકમાં:
નિહાળ્યું કાન્ત સત્ય કાન્ત વડે ગળ્યો અતુલ્યમાં:
વા ભવે નવે કુદો ફરી અશોક આલ્યમાં.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના જીવનના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી

(કાન્તમાલા માટે તૈયાર કરનાર રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.)

૧૮૬૭

નવેમ્બર ૧૦; ચાંવડ ગામમાં જન્મ.

૧૮૮૩

પ્રથમ લગ્ન.

“ખરી મોહોબત અથવા ગુલબાસતું ફુલ” (પૃષ્ઠ ૭૨) એ ચારણી ક્રિસો પ્રકટ કર્યો. લખેલો લગભગ આખો મણિશંકરે, ચાનણોના સાંભળેલા ક્રિસોઓ ઉપરથી, કોઈ કોઈ ભાગ એમના તે વખતના સહાધ્યાયીઓ-માથી એકમેકે ઉમેરેલા અને ફેરવેલા. દાખલા તરીકે, મુખપૃષ્ઠ ઉપરનો દોહરો મણિશંકરનો નથી. મુખપૃષ્ઠ ઉપરની સાલ ૧૮૮૨ છે, જે ખરી નથી, અને કર્તા તરીકે મણિશંકરની સાથે દલપતરામ વલ્લભદાસ પાઠેકતું પણ નામ છે, પરંતુ પાઠેકે માત્ર અર્પણપત્ર લખેલું અને ચોપડી છાપવા તથા ખપાવવાની ખટપટ કરેલી. આની બીજી આવૃત્તિ થઇ જ નથી, અને ખેલવી આવૃત્તિની નકલો પણ ઘણીખરી નાશ પામી છે. ચોપડીમાં ફરી છાપવા જેવું કંઈ જ નથી.

૧૮૮૪

રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ.

૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮

ગોદળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં રહીને એલિનસ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ.

૧૮૮૮

બી. એ. માં પાસ, સેકન્ડ ક્લાસ, ઐચ્છિક વિષય-ફિલસૂફી.

૧૮૮૯

કામચલાઉ શિક્ષક, સરકારી હાઇ સ્કૂલ, સુરત, “વસંતવિજય” એ કવિતા મુર-તમાં રચી.

૧૮૯૦

પુત્ર પ્રાણલાલનો જન્મ.

મુખાબ લો-ક્લાસમાં અભ્યાસ.

“ચક્રવાક મિથુન” એ કવિતા રચી; “દેવયાની” આરંભી.

સપ્ટેમ્બર ૧૫: વડોદરા કલાભવનમાં નવી વાઇસ પ્રિન્સિપલની જગા ઉપર નીમણુક, પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદાર; થોડા માસ પછી રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૧

પ્રથમ પત્ની નર્મદાતું મૃત્યુ.

૧૮૯૨

દ્વિતીય લગ્ન.

૧૮૯૩

“પ્રજ્ઞઓના ઇતિહાસ” એ માલામાંની “ઇન્દ્રિય” એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૫

એ ૧: પગાર વધીને રૂ. ૨૦૦ કળદાર “સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા” એ માલામાં “શિ-ક્ષણનો ઇતિહાસ” પ્રકટ કર્યો.

કુમાર શ્રી જયસિંહરાવના શિક્ષક થોડા માસ: કલાભવનની નોકરી ઉપરાંત દર અઠવા-ડિયે અમુક કલાક આ કામ કર્યું.

૧૮૯૭

“ એક દેવીતો આત્મવૃત્તાંત ” એ અનુવાદ (ગ-અ-થ કૃત વિશ્વેશ્વર મીસ્તરના એક વિભાગનો) પૂરો કર્યો.

સ્વીડનબોર્ગ એક જ સાચા ધર્મનો ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઇ.

“ બ્રજબ્રાહ્મી મહાપુરુષો ” એ માલામાના “ પ્રેસિડન્ટ લિંકન ” એ જીવન ચરિત્રનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેમ્બર: ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં ડિરેક્ટર મિ. જમશેદજી ઉનવાળાના આસિસ્ટન્ટ થયા, પગાર રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૯

“ લગનરનેહ અને તેનો વિશ્વકર્મમા હેતુ ” એ સ્વીડનબોર્ગ નિબંધ પ્રકટ કર્યો. પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ.

૧૯૦૦

“ સ્વર્ગ અને નરક ” એ સ્વીડનબોર્ગના એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૩

“ કલાપીનો કેકારવ ” પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૪

સામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલ: કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા તરીકે, લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી

૧૯૦૮

સલીમશાહ (અનુમતિ) નાટક લખ્યું.

૧૯૦૯

રોમન આત્મચાસન એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન એડિસે અને મદારાજ સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

‘ હુમીર કાવ્ય ’ એ કલાપીનું અપૂર્ણ મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૨

‘ માલા અને મુદ્રિકા ’ એ સ્વીડનબોર્ગ નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

એરિસ્ટોટલ કૃત નીતિશાસ્ત્રનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

“ ક્ષિતિશ અને દિંદી વિક્રમ ” એ સાંપ્રાદિક યુરોપીય મહાસુદ્ધ ચાલ્યું તે દ્રમિયાન ચલાવ્યું.

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ઘર ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

“ Heart of India-હિંદનું હૃદય ” એ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ મતના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

“ હુ.ખી સંસાર ” એ નાટક પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૭

“ શુરુ ગોવિંદસિંગ ” એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

દ્વિતીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મદારાજ

‘ ગીતાગોલિ’

૧૯૨૦

‘ સિદ્ધાન્ત

પ્રકટ કર્યું.

૧૯૨૧

એરિસ્ટોટલ

મોટી પુત્રીનું

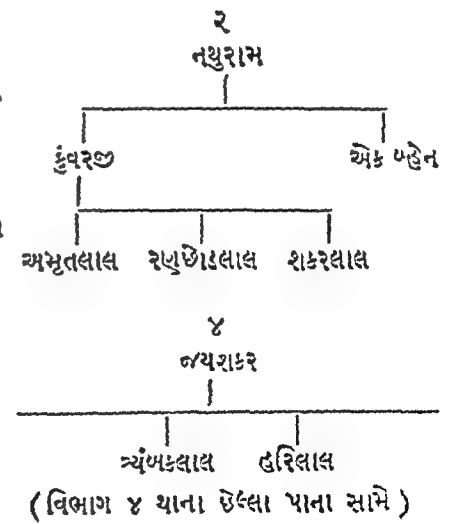
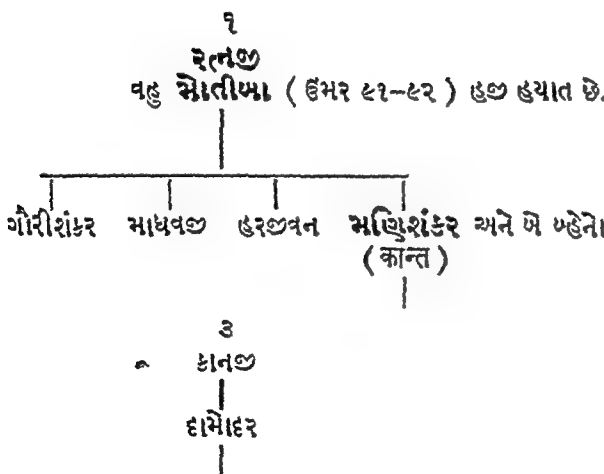
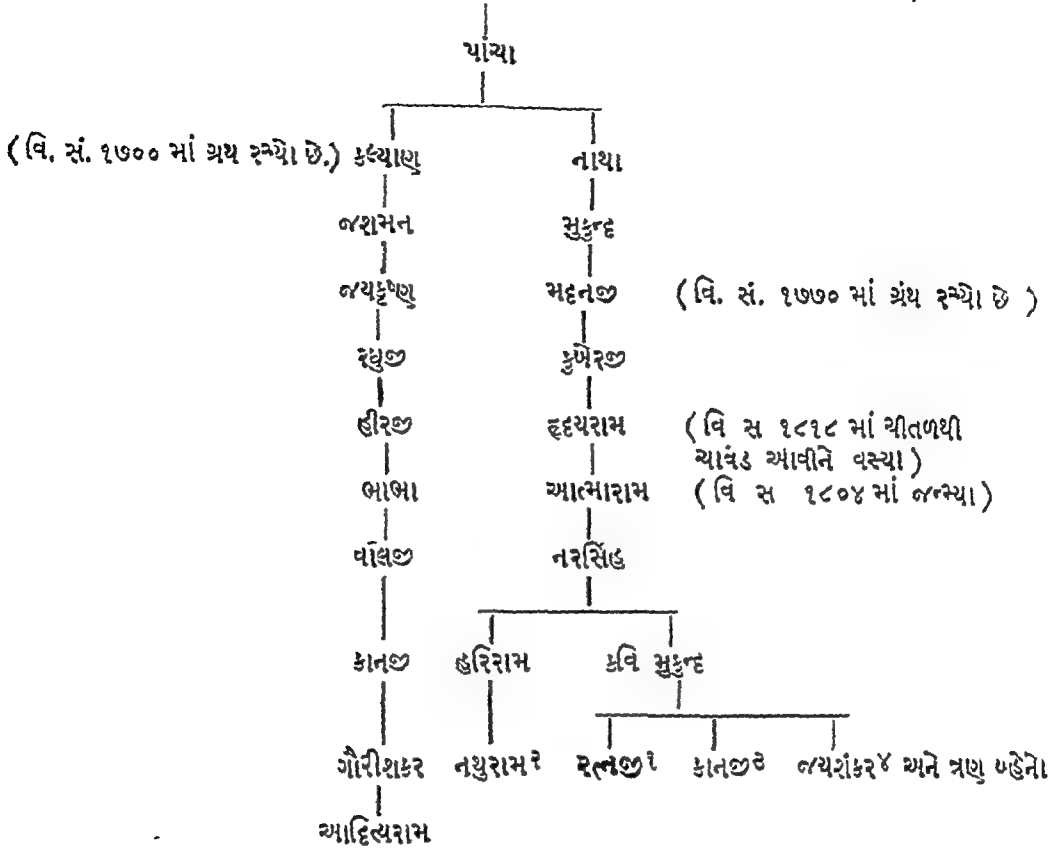
૧૯૨૩

જૂન ૧૬:

આવતી મેલ

દિવસે “ પૂર્વા

વિ. સં. ૧૮૧૮ થી ચાવંડનિવાસી પ્રશ્નોરા નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંબો
(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. દુ. કે. શાસ્ત્રી અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

૧૮૪૭

“ જોકે દેવીનો આત્મવૃત્તાત ” એ અનુવાદ (ગ-અ-થ ફ્રાન્સિસ બીન્ડરના એક વિભાગનો) પૂરો કર્યો.

સ્વીડનબોર્ગ એક જ સાચા ધર્મનો ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઈ.

“ પ્રજાઓના મહાપુરો ” એ માલામાંના “ પ્રેસિડેન્ટ લિંકન ” એ જીવન ચરિત્રનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેબર. ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં ડિરેક્ટર મિ. જમશેદજી દિનવાળાના આસિસ્ટન્ટ થયા, પગાર રૂ. ૧૫૦

૧૮૯૯

“ લગ્નરહેતુ અને તેનો વિશ્વક્રમમા હેતુ ” એ સ્વીડનબોર્ગ નિબંધ પ્રકટ કર્યો. પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ.

૧૯૦૦

“ સ્વર્ગ અને નરક ” એ સ્વીડનબોર્ગના એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૩

“ કંઠાપાનો કેકારવ ” પ્રકટ કર્યો

૧૯૦૫

સામળદાસ કોલેજમાં પ્રેક્ટિસર તરીકે કામ કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલ. કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા તરીકે, લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી.

૧૯૦૮

સલીમશાહ (અશ્રુમનિ) નાટક લખ્યું.

૧૯૦૯

રોમન આત્મશાસન એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન ઓફિસે અને મહારાજ સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

‘ હુમ્મી માન ’ એ કલાપીનું અનુવાદ મહારાજ્ય પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૨

‘ માલા અને મુદ્રિકા ’ એ સ્વીડનબોર્ગ નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

એરિસ્ટોટલ ફ્રાન્સ નીનિશાન્યનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો

૧૯૧૧ થી ૧૯૧૮

“ ક્રિષ્ણ અને હિંદી વિક્રમ ” એ સાંપ્રાદિક યુરોપીય મહામુદ્ર ચાલ્યું તે સ્મિતિવાન ચલાવ્યું.

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ઘર ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

“ Heart of India-હિંદુ કદ્ય ” એ હિંદુશ-ગુજરાતી વિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ મનના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

“ કુખી સંસાર ” એ નાટક પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૭

‘ શુરુ ગોવિંદસિંગ ’ એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

હિંદીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મહારાજ ભાવસિંહજીનું મૃત્યુ.

‘ ગીતાંજલિ ’ નો ગદ્ય અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૨૦

‘ સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન ’ ચોપડીરૂપે પ્રકટ કર્યું.

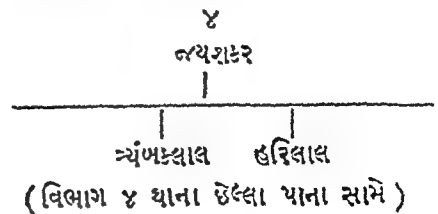
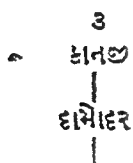
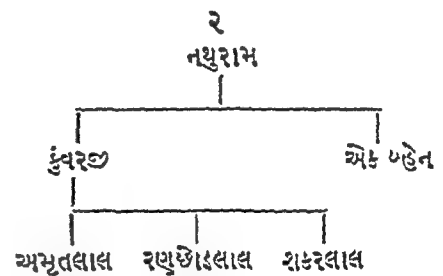
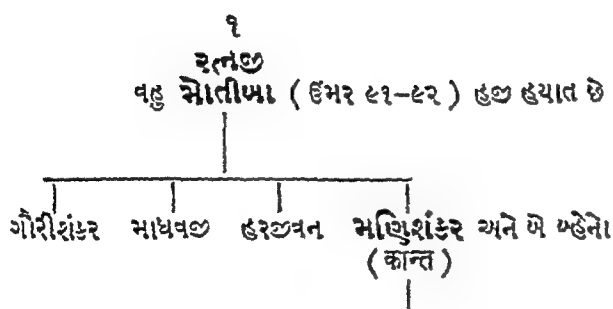
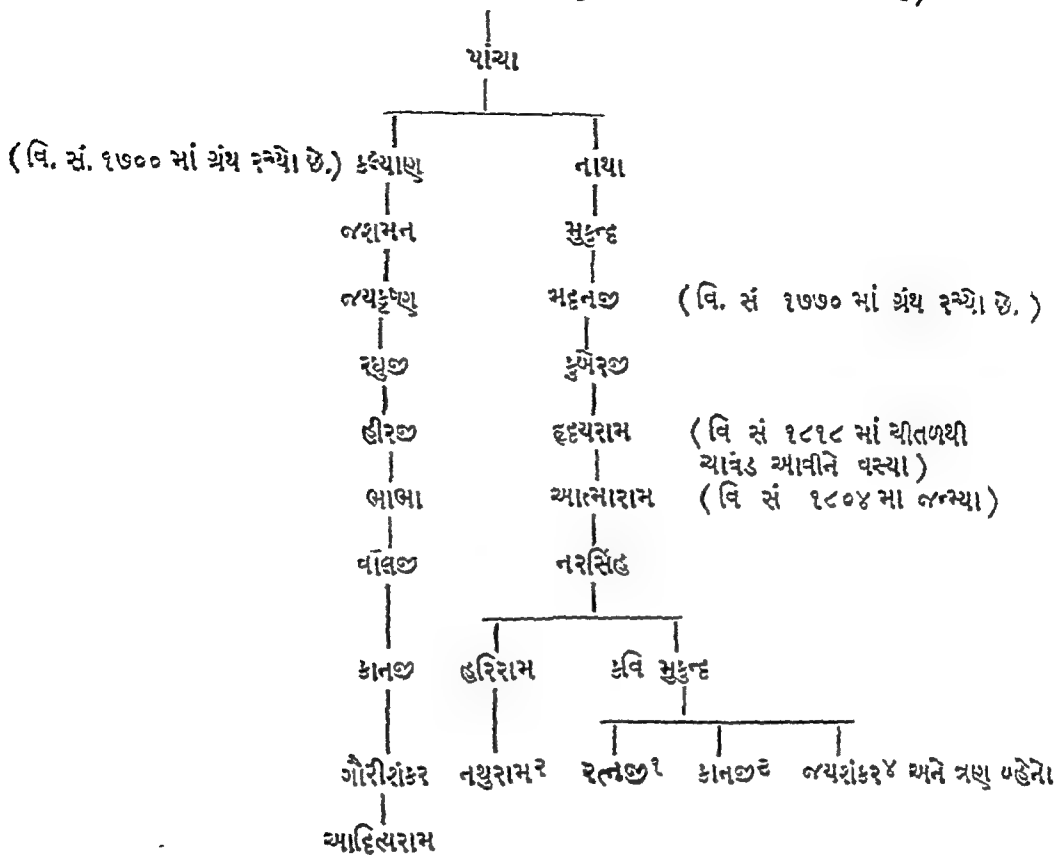
૧૯૨૧

રેસ્ટોરેશન શીડસનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. મોટી પુત્રીનું મૃત્યુ.

૧૯૨૩

જૂન ૧૬: મૃત્યુ, રાવળપિંડિયી લાહોર આવતી મેલ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતાં; તે જ દિવસે “ પૂર્વાલાપ ” અમદાવાદમાં પ્રકટ થયો.

વિ. સં. ૧૮૧૮ થી ચાવંડનિવાસી પ્રશ્નોરા નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંખો
(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. દુ. કે. શાસ્ત્રી અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

કાન્તમાલા

મોડી મળેલી કૃતિઓ

રા. રા. ભાતુપ્રસાદ વ્યાસ:

રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

વીરપૂર જેવા સો ઘરના ગામડામા સાબના સાત તાગે ગ્રામ્ય લોકોના સાદા વ્યવહાર વિના ખીજું શું નજરે પડે ? સીમમાંથી આવેલાં દોર કોઇ દોહતું હતું તો કોઈ આખો દિવસ ખેતરમાં ફરી ચાકી ગએલા બળદોને પંપાળી ઘાસ નીરતું હતું. કોઇ હજી હજી લઇ ઘેર આવતાં લાખે સાદે ગ્રામ્ય ગીતો લલકારતું હતું. તો કોઇ ગ્રામ્ય બાળા માથે ચારનો ભારો લઇ હાથમાની નાની ડફળીથી ભેંસોને હાંકતી સાથેના ગોવાળીઆઓ સાથે વાતો કરતી ધરભણી વળતી હતી. આખો દિવસ મજુરી કરી, પ્રમાણિકપણે નિર્વાહ ચલાવતાં મજુરો ખીજા દિવસની મજુરીની વાતો કરતા આવતા હતા; તો કેટલાક ખેડૂતો ચાલુ સાલના પાકની વાતો કરતા છૂટા પડતા હતા. વરસાદ ધીમે ધીમે-ટમ્ ટમ્ કરતો- પડતો હતો. કોઈ કોઈ સમયે વીજળીના ચમકારા સાથે કડાકા થતા હતા અને મત્ત મયૂરો તેને પોતાના ગગનભેદી પણ મીઠું સ્વરથી સત્કારતા હતા.

આવા રમણીય સમયે વીરપૂરના ગરાસીયા દેશળદેવ પોતાના વિશાળ ઓટલાપર કાથીનો ખાટલો નાખી હુકો ગગડાવતા બેઠા હતા. ચાર પાંચ ખેડૂતો અને બે એક વરતણીયા પણ સામે બેઠા હતા. વચ્ચે એક કાઠવની બતા-

વેલી સઘડીમાં કચડીઓ બળતી હતી. બાજુમા લીલા વટાણાની સીંગો પડી હતી. પાસે ખેસનારાઓમાના કેટલાક તે ફેલતા હતા. જ્યારે કોઇ કોઇ હાથની વાળેલી આસત્રીના પાદડાની ખીડીઓ કુંકતા હતા. ખાટલાને અઢેલીને રામ-શંકર મહેતાજી બેઠા બેઠા તમાકુનો માવો કરતા હતા. આડા અવળા ગપ્પામાથી નિશાળ સંબંધી વાત નીકળી.

“ મકુજે માસ્તર શ્યામ ! મારા અરખાને અળુચ આક નહિ આવડતા, તે એ તે ભણ્યે કે ને ભણે ? ” અળુ પટેલે મહેતાજીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જુઓને પટેલ ! અમે તો શીખવાડીએ, પણ એતું મગજ જરા કાચું છે, તેનો શો ઉપાય ? કંઈ એના મગજમાં લખી દેવાય છે ? એ તો ધીમે ધીમે શીખે. ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ ભણવામા તો મારો રાયશંગ બહુ બહાદર. એને મેંતાજીએ કંકો શીખવાડ્યો ત્યાં તો માળો સાંપડીઓ વાચવા મંડી પડ્યો. ” દેશળદેવ વચ્ચે પૂરાયા.

“ એમા તો હૈયાનો ઉકેલ જોઇએ. ” મહેતાજી બોલ્યા.

“ પણ હું માસ્તર સાહેબ ! ભલા પેલા

સાચર સાચર ક'છે તે શું હશે ?

એક વાર હું વડોદરે ગયો તો, તારે તાં વાન હાબળીતી કે સાચરની સભા મળવાની છે. એ બધા કેટલું બળેલા ? તમેય એ પરીક્ષા આપી છે કે નૈ ? ” દેશબાએ બોલ્યા.

“ દેશબા ! એ તો સાક્ષર કહેવાય. એની પરીક્ષા નથી હોતી. હુંય સાક્ષરમા ગણાઉં છું. પણ સાક્ષર થવું બહુજ કઠણ છે. ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ એ ભણ્યા વના રથી રીતે થવાય ? ” દેશબાએ છાસા જણાવી.

“ હોતે મ્હારી જ વાત કહું. ” મહેતાજી પોતાની વડાઇ હાકવા તથા પોતે સાક્ષર શી રીતે બન્યા તે વાતનું રસપૂર્વક વર્ણન કરવા તૈયાર થયા. એટલામા ભગા ખારોટ આવ્યા. ખારોટ આવતા કસુંબાનું કામ શરૂ થયું. અને ખીજ તરફ રામશંકર મહેતાજીએ પોતાની વિક્રતા દેખાડવાની તથા સાક્ષર કેમ થયા તે વાન સંભળાવવાની શરૂઆત કરી.

“ શરૂઆતમા હું મુંબાઈમા મૂળજી જેઠા મારફટમા નોકર હતો. પણ પાછળથી શેડે પાંચડી ફેરવતાં આપણને ત્યાંથી પાણીચું મળ્યું. ન મળે હાથમા દમડી તેમ ન મળે ઓળખાણ. ધીમે ધીમે ખાવાના પણ વાખા પડવા માંડ્યા. તેમજ નોકરીના પણ સાસા હતા. એટલે કાઠક વગર મૂડીતો ધ ધો બોળવો શરૂ કર્યો. ફરતાં ફરતાં એક દરજ્જેને જેઠ વિચાર થયો કે આ ધંધો સારો. મૂડીમા માત્ર સચો. રોજની કમાણી પણ ઓછામા ઓછી રૂપીઆ દોઢેકની. પણ સંચો લાવવો ક્યાંથી ? વળી મન હજી મના ધંધા પર દોડ્યું. પણ તેમાય પાછી મુસીમન આવી. એક તો અચ્છો અને ટપટ પીયા માટે પૈસા જેઠએ અને વળી તે ઉપરાંત હજમત કરતા આવડવી જેઠએ. નહિંતો જે કોઇનો ગાલ કે ઘાટી કપાય તો ચાર થપ્પડો

ખાવી પડે. બાકી એ ધંધામાય કમાણી તો મનમન. એક દોસ્તદારે દરખાસ્ત કરી કે રોજના વર્તમાન પત્રોમા નોકરીની જાહેર બજારો આપે છે તે વાચવી, એટલે નોકરીનું ચાકકું ગોટવાનું જાયે. આપણને કાઠક તે દરખાસ્ત મળી, અને ફરસદંતો વખત એટલે કે આખો દિવસ વાચનાલયમા ગાળવા માંડ્યો જાહેર બજારો બધી અથ થી છતિ સુધી વાચવા માડી. પણ તેમા શું વળે ? ” જેઠએ છે-રૂપવતી દન્યા માટે લાચક વર. ઉમ્મર વર્ષ ૧૬. લખો બોક્ષ નં. x x x ” “ જેઠએ છે-પુનર્વિવાહ માટે થોડા વિધવા. ઉમ્મર વર્ષ ૧૮ સુધીની. પત્ર વહેવાર ખાનગી રાખવામા આવશે. ” આવી આવી જાહેર બજારો વાચી આપણે તો કંટાળ્યા એટલામા એક માસિકમાં “ જેઠએ છે-સાક્ષરો. સાહિત્યની ચર્ચા કરવા માટે. લખો:- અધિપતિ ‘ અવકાશો ખુલાર ’ આવી જાહેર બજાર જેઠ આપણને કાઠક લેખ થયો. સાક્ષરોને સાફ માન મળે છે અને વિદ્વાનોમા પણ એક ગણાય એટલે આપણે સાક્ષર થવાનો ઇરાદો રાખ્યો. અને મોટા મોટા લેખકોના લેખો અને પુસ્તકો વાચવા માડ્યા. ખીજે દિવસે એક કવિતાની શરૂઆત કરી. કાગળ, ખડીઓ, કલમ લઈ આપણે તો લખવા બેઠા. શું લખવું એ વિચારમા એટલે તો હું લીન થઈ ગયો કે ગગાની મા જન્મવા બોલાવવા મંડી તે પણ આપણે સાભળ્યું નહિ. હજી તો કલમ કાગળનો સ્પર્શ કરે છે એટલામા તો ગગાની માએ હોવીટજર તોપ કુટે એમ જાહેર ધડાકો કરતા કહ્યું—

“ ઓ હો હો હો ! આજ તો કઈ બહુજ કામ આવી પડ્યું છે ! સંભળાવું નથી કે શું ? ”

“ અરે જરા ધીરી થા. આજ તો કવિતા લખવી છે. ” આપણે કુટે પેટે જવાબ આપ્યો.

“ કવિતા તે વળી શ્યુ ? ”

સુધી ભણેલી ગગાની મા બોલી.

“ એ તો તમે ગીત ગાઓ છો ને તેવાં સુધરેલા ગીત તે કવિતા. ”

“ ત્યારે તો તુંય મને આમા મદદ કર. ”

બસ, થઇ ચૂક્યું. અમે બેય જણ બેઠાં અને કવિતા શરૂ કરી. ધીમે ધીમે પુરી કરી ત્યારે જ જમવા ઉઠ્યા. અમારી પહેલી કવિતા નીચે મુજબ હતી:—

“ ઓ હો ! એમા તે શ્યુ ? એવા તો અમેય ઘણા બેઠકડા ગાઇએ છીએ. ” ઉઠા

* “ લેંમડાની ડાળે ઓલી, કોયલડી બોલે,

આબલીયા ડાળ કાગ ઝુલે રે લેંમડાનીં

ચંપાની કળી પરે ભમરો ગગણે,

કમળે તે કુકડો બોલે રે. લેંમડાનીં

વાદીની મોરલીએ વાધનો ધુધાટો,

હરણીયા કુદી બેલ બેલે રે. લેંમડાનીં

કુતરાનું “બહાઉ, બહાઉ,” બીલ્લીનું “મ્યાઈ મ્યાઈ”

સાબળીને હાથીઓ ડોલે રે. લેંમડાનીં

તે દિવસે અમારા આનંદનો પાર નહોતો. અમે—”

“ રા. મ. દે. કણુ ? ” દેશળભાએ પૂછ્યું.

“ મહાર્જી નામ રામશંકર, મારા ગગાની

“ વાહ. વાહ. મેતાણ શ્યામ ! ગીત તો બૌ હાર હો. ” અન્નુ પટેલ બોલી કહ્યા.

“ ક્યમ ના હોય, ખાપ ! એ તો સરસતીના દીયરા. ” ભગા ખારોટ કસુંબો લખને દેશળદેવની નજીક આવતાં બોલ્યા. ખારોટે બધાને ‘મારા હમ’ ‘તમારા હમ’ કરીને કસુંબો પાચો, અને પોતે પણ બે ત્રણ અંજલી ભરી પીધો. પછી રા. મ. દે. સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું.

“ આપણે તો જમી પરવારી ખાસ્સા કેરા કડકડતા કાગળ ઉપર મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે કવિતા ચીતરી કાઢી અને “ગુજરાતી” પત્રના અધિપતિરાજ ઉપર મોકલી. સાથે એક આનાની દીકરીયે બીડી અને કવિતા લખનાર તરીકે રા. મ. દે. ની સહી કરી. ”

માનું નામ મ—”

“ મહાકેર ! ” ભગા ખારોટ મહેતાજીને અચકાતા બોલે ઉઠ્યા.

“ હા, હા, એ જ. અને દેશાધ અમારી અડક. એટલે કુંકામા રા. મ. દે. લખી દીધું.

સાક્ષરો બધા એમ જ લખે છે. ગુજરાતી ચોપડીઓમાં તમે નથી વાંચ્યું ?

‘ ક. દ. ડા; ખ. દ. ડા; ન. ભો. દી; મોં. વા. દ. ’ એ બધા એવા જ નામ, સમજ્યા કેની ? ”

“ હા. હા સમજ્યું ખરું. ” દેશળભા ધૂમાડાનાં ગોટ કહાડતા બોલ્યા.

“ પછી ‘ગુજરાતી’ના અંક માટે આપણે તો રવિવારના સવારના પહોરમા વાચનાલયમા પહોંચ્યા. આખું ગુજરાતી ગળડાવી ગયા,

* હીચના રાગમા ગવાશે

પણ કવિતાનું તો નામ જ નહિ. આખરે “લેખકોને” એ મથાળા નીચે “રા. મ. કે. — કવિતા લખતા પહેલા બાપાનો અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો. નહીં તો કામ સાક્ષર પામે જઈ એકરો એક ઘુટો. તમારી કવિતા કચરાપટ્ટીની ટોપલીને સ્વાધીન.” એવું લખેલું વાંચી આપણે તો ટાઢા જ થઈ ગયા. ગગાની માને વાન કરી. તે બોલી:—“એમા શું? કંઈ ભૂલ દશે. ફરી લખો.”

આપણે પણ પછી તો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે ‘અસ, લખતા પહેલા બહુ વિચાર કરવો! અને તેથી મોટા મોટા માક્ષરોની ઢબની નકલ કરવા, તે દબે બોલવાની ટેવ પાડવા મારી.

કેટલાક દિવસ પછી અમારા એક સ્નેહી નાથાલાલના ઘરની વાન નીકળી. આ નાથાલાલ બહુજ પૈસાદાર હતા. તેમને ત્યાં દાથી ઝૂલે તોય કાંઈ વધારે ના કહેવાય. એમની વહુનું નામ હતું હેમકાર. એમના છોકરાનું નામ હતું કચરાલાલ અને ભત્રીજાનું નામ હાથીબાઈ.

આજ તો હું નાથાલાલને ઘેર ગયો હતો. ‘હેમને’ ત્યાં કચરાનું લગન છે તેની દમણ તો ધામધૂમ ચાલે છે,” આપણે સાક્ષરતોનું અનુકરણ કરતા કહ્યું.

“ત્યારે આપણે પણ લગનમા મ્હાલવાનું થશે. હીક મજા પડશે.” ગગાની માએ ખુશી થતાં કહ્યું.

“અરે! પણ શું ધાધળ? ‘હેમને’ ધઠી-વારની કુરસદ નથી. તેમાં વળી હેમને તાવ આવે છે. ઘરમા ‘કચરો’ તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં હાજર જ. ‘હેમના’ ઘરમાં—”

“હો તે વળી કચરો...ઘરનો દીકરો તે ક્યા જાય?” ગગાની મા વચ્ચે બોલી ઊઠી.

“અરે કચરો નહિ પણ હું તો ‘કચરો’ પુંજે-કહેતો હતો. વળી એમણે હાથીની પણ

ગાલવાનું કરી છે.”

“તે એ ‘દાથી’ બાપડો ત્યાં? અને એને બાવાનું કામ નીચે?”

“આજ તે નને થયું છે શું? હું ‘દાથી’ ‘હેમના’ ભત્રીજાની વાન કંઈ છું ત્યાં? હું ‘દાથી’ અમને છે.”

“આજ નમાઈ મગસ તો કંઈ અમ્ય ત્યારે છે. હેમને ને વળી ભત્રીજો જ ક્યા છે?” ગગાની મા ખીજવાઈ.

“કેમ, ‘હેમને’ ભત્રીજો નથી? નને તે આજ થયું છે શું?” હું પણ દબે નો ખીજવાયો,

“ના. ના દશ વાર નહિ. હેમને ભત્રીજો હોય તો માગ કાકા કલમ કહે.” ગગાની માએ છેલ્લે પાટલે એમના કહ્યું.

“અને જો ‘હેમને’ ભત્રીજો ન હોય તો હું મારી મજ મુકાવી નાખું.” અસ. પછી શું પૂછું. અમારે બહુ જ બોલાબોલી થઈ. મારા સાળાનું નામ અમથાલાલ હતું તે પણ બાળુ-માજ નહેનો હતો તેથી મેં ગગાની માને ધ્રમી પાડવા કહ્યું:—

“પણ જો અમથો કહે તો તું કમુલ કરે કે નહિ?”

“‘અમથો’ કહે તેમા શ્યુ વળ્યું? એ કંઈ ખરી વાન કહેવાય? એમ તો હું અમથી અમથી ધણીય વાતો કહે.”

“અરે? ‘અમસ્તો’ નહિ પણ અમથો તારો ભાઈ?”

“હા ભક્ષે”

મેં તરતજ અમથાલાલને બોલાવ્યો. અને આ બધી વાત કરી. તે બોલ્યો:—

“જાઓ, જાઓ, હેમને તે વળી ભત્રીજો છે જ ક્યાં? એ તો નાથાલાલનો ભત્રીજો થાય,”

“હું પણ એ જ કહું છું તે કે એ ‘હે-

મનો' ભત્રિજો થાય, "

" અરે ભલા માણસ ! હેમનો નહિ પણ એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો. "

" હા, હા, નાથાલાલનો જ " મેં કહ્યું.

" ત્યારે તમે 'હેમનો' 'હેમનો' કેમ કરે છો ? "

" મેં તો એમનો કહ્યું. હેમનો નહિ. એ તો આજ કાલની સાક્ષરીઆ બોલી છે. તમે ના સમજો. હમણાના સાક્ષરે 'અ' ને બદલે ઘણી વખત 'હ' વાપરે છે. " મેં ખુલાસો કર્યો.

" ધૂળ પડી તમારી એ બોલીમા. ફેગ-ટો લોહી ઉકાળો કરાઓ. " ગગાની માએ શાન્ત થતા કહ્યું.

આપણે આ અનુભવ પછી તે બોલીનું અનુકરણ કરવું પડતું મૂકી બીજી અનુકરણ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સામાન્ય વાતચીત કરવામા પણ આપણે તે જ ગલપદ્ધત્મક શૈલીનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો. મારી જન્મગા-હને આગલે દિવસે મેં ગગાની માને કહ્યું:-

" સાભજે છે ? મા ગગાની ! કાલે છે જન્મગાહ મારી. ઇચ્છા થાય છે એવી, કે કરાવું જલસો નાચતો, જો હોય ઇચ્છા તહારીય સાથે. વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનુ ભેગાભેગું થઇ જશે બધુય હીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી કોકિલકંઠી ગાનારી રંભાને, મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ. "

આટલું બોલતા બોલતામા તો ગગાની માની સ્ત્રીમ વધી પડી અને મોઢાનું બોઢલર શરી ગયું. ઘડાઘડ અને તડાતડ વાગ્યાણ નીકળવા માડ્યા. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બે સ્વસ્તી પણ સાભળી. અને આપણે ઠંડા પડી ગયા.

આ સાભળી બધા હસવા મંડ્યા. રા-મ-દે સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું:-આ બધું બનવાનું કારણ મારા ગગાની માએ ગલપદ્ધત્મક ભાષા બોલતી ન હતી અને તેથી એ અવગું સમજી. "

(ગગાની મા રા. મ. દે. નું કહેવું નીચે મુજબ સમજી હતી:-

" સાભજે છે મા ! ગગાની કાલે છે જન્મગાહ. મારી ઇચ્છા થાય છે એવી કે કરાવું જલસો નાચતો જો હોય ઇચ્છા. તહારીય સાથે વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનુ ભેગા ભેગું થઇ જશે બધુય હીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી કોકિલકંઠી રંભા ને મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ. " રંભા અમારી શેરીમા રહેતી એક કૂટડી વિધવા હતી, જેને વિશે કંઈ વાત નીકળતામા બધી સંધવાઓ છેડાઇ જ પડથી, કાણુ જાણે કેમ.)

આપણને તો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. જ્યારે જ્યારે સાક્ષરોનુ અનુકરણ કરતો ત્યારે ત્યારે આવી જ પંચાત થતી. છેવટે આપણે કંટાળ્યા અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે:- "સાક્ષરો પુસ્તકો યા લેખ લખે તે કોને માટે ? અને સાક્ષર એટલે શું ? " સાક્ષર એટલે સમ્પ્રસાર=ભણેલો, બુદ્ધિવાન. અર્થાત્ નિરક્ષરથી ઉલટું. એટલે આપણે સમજ્યા કે ભણેલા ને બુદ્ધિવાન એ સાક્ષર અને સાક્ષરો જે લખે તે સામાન્ય પક્તિના માણસ માટે. કારણ સાક્ષરો તો વિદ્વાન જ છે પણ નિરક્ષરને શીખામણ આપવા તે લખે. અને તેથી " હેમને " અને " હેવું " તથા " મધુવચ શૈલી " નિરક્ષરને માટે તદ્દન નકામી જ. માટે ખરૂં પૂછો તો સાક્ષરોએ સાદી સરળ ભાષામા જ લખવું જોઈએ. આ નિશ્ચય થતા આપણે બધાનું અનુકરણ કરવાનુ છોડી દીધું, અને સરળ ભાષામા લખવા માટે કવિ શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું અનુકરણ કરવા માડ્યું. અને સારથી હું સાક્ષર થયો. અને તેથી જ જેમ તે કવિશ્રી કે દ. ડા લખતા તેમ મેં રા. મ દે લખવા માડ્યું. કહેા, બાપુ !

હું સાક્ષર ખરે કે નહિ ?

૫૮

સા. રા. હરિપ્રસાદ જોડીદાસ મસ્તકદાર.

પરદુઃખભંજન પ્રજ્ઞ

યાને

એક અસાધારણ આત્મભંગી, સ્વાર્થત્યાગી અને યોદ્ધા વખતે પણ જાતે સંસ્કૃતિ
રમ્યામાં હળી જનાર લોકની કલક પીઠાન

એ ટાપુમા અમે કરતા હતા ત્યારે મારે
અમેરીકન સાથી હર્યા જ કરતો હતો. અમે
ત્યાં દિનર્યા, મહીને દિવસ ગળા અને એક
કેલિફોર્નિયા પોસ્ટમાં ત્યાં સુધી એ હર્યા જ
કરતો હતો, અને જરાક કોઈક બંધા માણસ
દેખાતા તેને “ ગામુશા ” એવું નામ આપતો
હતો. જે દુષ્ટોથી તેને હસવું આવતું હતું
તે જ દુષ્ટોએ મારા મન ઉપર કંડી અસર કરી
હતી. એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજ્ઞ મારે મને
ઓચીતું પચીસ ટકા માન વધી ગયું હતું.

પ્રથમ પરિચય-વાત એમ બની હતી
કે ૧૯૧૦ માં જ્યારે જાપાન માર્ગે હું અમે-
રિકા જતો હતો, ત્યારે શેવાઈમાં એક અમે-
રિકન ગૃહસ્થ જોડે મારે મિત્રાચારી થઈ હતી
અને તે પરિપક્વ થતા, મારું આગણુ પ્રોગ્રામ
રદ કરી, તેણે અને મેં પાસિફિક મહાસા-
ગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે
જવાતું નક્કી કર્યું હતું. તે પ્રમાણે એક વખતે
ન્યૂઝીલેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફોરમોસા, કેપ્ટન
કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેના
નામ તેમની કોઈબાઓએ પાડ્યા નહોતા, તેની
બેઠ લેના લેના ફોરમોસાથી દર અંત બીજા
કોઈ પણ બહુશીતા સ્થલથી દર એવા પાસિ-
ફિકના મધ્યગિર્દોએ આવેલા શામુશા ટાપુમા

અમે જઈ ચડ્યા.

એ નામ પણ અમે જ અપાવેલું. તેનું દેશી
નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાંના દેશીઓએ
અમને તે ઘણી વખત ગોખાવ્યા હતા. મેં ચાલ
નહીં એવાથી, તે લોકોની ગોખીમાં વારંવાર
આવના ‘ શામુશા ’ શબ્દ ઉપરથી અમે તેને
એ નામ આપી દીધું હતું.

પાસિફિકના બીજા ટાપુઓમાં કહેવો અનુ-
ભવ થયો હોવાથી, અમારી યોદ્ધા (Yacht)
જેવી ટાપુના કીનારા આગળ લાગરી કે અને
પાને જળા, પાટલનના બીમામાં બે, વાગડનના
બીમામાં બે, કમરે પહેરેલા પટામાં બે, એવી
રીતે છ બાર બાર ગોળાથી ભરેલી રીવોલ્વરથી
મજબૂત થઈ હાથમાં નાળી તલવાર માથે જ,
અમારા રસાલા સાથે દિનર્યા. કેટલાક ટાપુઓમાં
અમારે તરિાના માર સદન કરવા પડ્યા હતા,
કોઈ સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવા પકવાન્તો સમજી
અમારો નારતો કરવા આવેલા માણસોથી પાછા
હીને અમારે યોદ્ધામાં બરાબ જવું પડ્યું હતું.
એક ટાપુમાં તો અમે કેટલાક થઈ ગયા હતા
અને અમને શેકવાને મારે હોળી ખરડી જંગ-
લીઓ તેની કરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં
તો અમને જીવના ગળીને જાળે આ શામુશા
વિશે દુનિયાને માહિતી આપી શકાય મારે,

કુદરત જ મદદે આવી. ગાજવીજ સાથે મૂશળ-ધાર વરસાદ તુડી પડ્યો અને અમારા જેવા અશરાર્થ માણસોને શેકી ખાવાની મક્કસથી કુદરત તેમની પર ચુસ્તે થઈ હોય તેમ માનીને જંગલીઓ નાસી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઠા થયેલા અમે હવે ફરેક ટાપુમા પૂરેપૂરા શસ્ત્રબદ્ધ થઈને જ ઉતરતા હતા. પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતાં જ ત્યાંના વતનીઓ શંખ ડુકતા અને હોલ વગાડતા સામૈયુ કરી અમારી સામે આવેલા જોઈ, હું અઝગપીમા ગરકાવ થઈ ગયો. વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જંગલી હોવા છતાં સુધરેલા દેશોનો પોપાક ધારણ કરતા હતા. કોઈ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમા, તો કોઈ જાપાનીસ વેપમા, કોઈ રશીઆની આજ્ઞાખાન ટોપીમા અને કોઈ ઇંગ્લિશ શૈલીના ગ્લૅસમા વિભૂષિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમા અમારો સુદર સત્કાર કરી એ જંગલીઓએ ઇશારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી. પરદેશીઓ તરફ શકાની નજરે જોવાની તેમને આદત નથી. પરદેશીઓને દુશ્મન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઈ પણ અઝગપીમાને તેઓ અતિથિ ગણતા મને આતિથ્યસત્કારનું માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા. વળી ઇશારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે “અહો પરદેશી પંખીડા ! નિશ્ચિંત બનો ! જોઈએ તેટલી મોજમજા અમારા ટાપુમા ઉડાવો.”

અદ્ભુત સત્કાર-કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના રાજના મહેલ તરફ સરવસ કહાડીને લઈ જવામા આવ્યા. રાજ્યએ થોડોડ જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોપાક પહેર્યો હતો. ત્યાં અમારી ભારે અઝગપીમાએ જાપાન

અને અમેરીકાની સુદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામા આવી. હાવાનાની સીગાર, ચેશાયનું પનીર, સ્પેનની ડ્રાક્ષ, નોર્વેના સફરજન, હિમાલયની આફૂસ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેવનનું માખણ, ઓસ્ટ્રીયાના ખૂત, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નજર કરવામા આવ્યું.

“ઓહો !” હું ખોલી ઉઠ્યો, “આ તો સિવિલાઇઝ્ડ-સુધરેલો ટાપુ લાગે છે.”

“પૂરેપૂરો” એક જાપાનીસ ગૃહસ્થ જે ત્યાં કલકત્તી ખાણુ ચલાવતોને અગ્રેજી જાણતો હતો તેણે ખાતરી આપી. તેણે વધુમા ઉમેર્યું કે “આ પ્રજા જેડી ભલી, લાયક, અશરાર અને પરોપકારી પ્રજા ધરતીના પડ પર બીજે કયાય તમને નહી મળે.”

ખેતી-પરદેશીઓ મારે-તે દેશના રાજ, જેઓ ત્યાંના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારા જેવા પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોંપી દઈ તખ્ત ઉપરથી ઉડી ગયા હતા, અને કેવળ મરભરા ખાતું જેમણે પોતાને દરનક ગપ્પુ હવું, તેમની ભલામણથી પેના ખાણુવાળા જાપાનીસને અમારા ભોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમા ફરવાની તથા માહિતિ આપવાની આજ્ઞા થઈ.

અમે આ મગવડનો લાભ લઈને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે સ્થળેક્યાં, અને લોકોના રીત રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ ભૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી. ન્યા જુવો ત્યાં લીલોતરી, ભરચક લીલોતરી, ને દરિયાળા ખેતરો નજરે પડતા. લોકોનો ઉદ્યોગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઈ હું ખુશ થયો અને આ આટલું બધું અનાજ તથા રણકળાદિ દેશમા હોવા છતાં આ લોકો જાપાન ને ધિરનથી ખીંચીટ .

૫૮

સા. રા. હરિપ્રસાદ ઝોડીશંકર મરનકપીઠ.

પરદુઃખભંજન પ્રબલ

યાને

એક અમાધારણ આત્મભાગી, સ્વાર્થત્યાગી અને યોગ વખત ઉપર જ સંસ્કારો
દિગ્વિમા ફળી જનાર લોકની કંઈક ખીલાન

એ ટાપુમા અમે ફરતા હતા ત્યારે મારે અમેગીકન સાથી હસ્યા જ છૂનો હતો. અમે ત્યાં ઉતર્યા, મહીનો દિવસ ગળા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યાં સુધી એ હસ્યા જ કરતો હતો, અને જરાક કોઈક ભક્ષો માણસ દેખાતા તેને “શામુશા” એવું નામ આપતો હતો. જે દૃશ્યોથી તેને હસવ આવતું હતું તે જ દૃશ્યોએ મારા મન ઉપર ઉઠી અમર કરી હતી. એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજા માટે મને એવીયું પચીસ ટકા માન વધી ગયું હતું

પ્રથમ પરિચય-વાન એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ માં ત્યારે જાપાન માર્ગે હું અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શેઠાઈમા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ બેઠે મારે મિત્રાચારી થઈ હતી અને તે પરિપક્વ થતા, મારું આગલું પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મેં પાસિફિક મહામાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની સુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યું હતું. તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેન્ડ, એસ્ટ્રેલિયા, ફ્રાન્સોસા, કેપ્ટન કુકનો ટાપુ અને તેવા ખીલ કેટલાક જેના નામ તેમની કોઈકાઓએ પાડ્યા નહોતા, તેની બેઠ લેના લેતા ફ્રાન્સોસાથી ફર અંત ખીલ કોઈ પણ બહીતા સ્થલથી ફર એવા પાસિફિકના મધ્યગિરિએ આવેલા શામુશા ટાપુમા

અમે જઈ ચડ્યા

એ નામ પણ અમે જ આપ્યું તેનું દેવી નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાંના દેવીઓએ અમને તે ઘણી વખત ગોખાવ્યા હતા તે યાદ નહીં મળેવાથી, તે લોકોની બોલોમાં વારંવાર આવતા ‘શામુશા’ શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધું હતું.

પાસિફિકના ખીલ ટાપુઓના દરેકે અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેની ટાપુના ધીનારા આગળ લાગતી કે અમે બને જળા, પાટલુનના ખીનામા એ, વાન્કુટના ખીનામા એ, કમરે પહેરેલા પટાનાં એ, એવી રીતે છ બાર બાર ગોળાથી ભરેલી રીવોલ્વરથી સજ્જ થઈ હાથમા નાગી તલવાર માથે જ, અમારા રમણા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમાં અમારે તરોતા માર સહન કરવા પડ્યા હતા, કોઈ સ્થળે અમને સ્વાસ્થિ તવા પકવાનતા સમજી અમારો નાસ્તો કરવા આવેલા માણસોથી પાછા હોતે અમારે યોટમા બરાબ જવું પડ્યું હતું. એક ટાપુમા તો અમે કેદ પણ થઈ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખાટી જંગલીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તો અમને છવના ગખીને જાણે આ શામુશા વિશે હુનિયાને માહિતી આપી શકાય માટે,

કુદરત જ મદદે આવી. ગાજવીજ સાથે મૂશળ-ધાર વરસાદ છુટી પડ્યો અને અમારા જેવા અશરાર્થ માથુસોને શેઠી ખાવાની મક્કસથી કુદરત તેમની પર ગુસ્સે થઈ હોય તેમ માનીને જંગલોઓ નારી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઠા થયેલા અમે હવે ફરક ટાપુમા પરેપરા શસ્ત્રબદ્ધ થઈને જ ઉતરતા હતા પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતાજ ત્યાંના વનનીઓ શંખ ધ્રુક્તા અને ટોલ વગાડતા સામૈયું કરી અમારી સામે આવેલા જોઈ, હું અજાણીમાં ગરકાવ થઈ ગયો. વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જ ગસી હોવા છતાં સુધરેલા દેશોનો પોપાક ધારણ કરતા હતા. કોઈ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમા, તો કોઈ જાપાનીસ વેપમા, કોઈ રશી-આની આસ્થાખાન ટોપીમા અને કોઈ ઇંગ્લિશ શૈલીના ઝક્કસમા વિભૂષિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમા અમારો મુંદર સત્કાર કરી એ જંગલીઓએ ઇશારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી. પરદેશીઓ તરફ શંકાની નજરે લેવાની તેમને આદત નથી. પરદેશીઓને દુસ્મન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઈ પણ અજાણ્યાને તેઓ અનિયમિત ગણતા મને આતિથ્યસત્કારનું માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા. વળી ઇશારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે “અહો પરદેશી પંખીડા ! નિશ્ચિંત બનો ! જોઈએ તેટલી મોજમજા અમારા ટાપુમા ઉડાવો.”

અદ્ભુત સત્કાર-કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના રાજના મહેલ તરફ સરવસ કહાડીને લઈ જવામા આવ્યા. રાજાએ થોડોક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોપાક પહેર્યો હતો. ત્યાં અમારી ભારે અજાણી વચ્ચે જાપાન

અને અમેરીકાની કુદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામા આવી. હાવાનાની સીંગાર, એશાયનું પતીર, સ્પેનની ડ્રાક્સ, નોર્વેના સફર-જન, હિમાલયની આફસ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેવનનું માખણ, આઝીઝના ખૂત, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નજર કરવામા આવ્યું.

“જોહો !” હું બોલી ઉઠ્યો, “આ તો સિવિલાઇઝ્ડ-સુધરેલો ટાપુ લાગે છે.”

“પૂરેપૂરો” એક જાપાનીસ ગૃહસ્થ જે ત્યાં કલકની ખાણ સવાવતોને અગ્રેજી જાણુતો હતો તેણે ખાતરી આપી. તેણે વધુમા ઉમેર્યું કે “આ પ્રજા જેની ભલી, લાયક, અશરાર અને પરોપકારી પ્રજા ધરતીના પડ પર બીજે કયાંય તમને નહી મળે.”

ખેતી-પરદેશીઓ મારે-તે દેશના રાજા, જેઓ ત્યાંના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારા જેવા પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોંપી દઈ તખ્ત ઉપરથી હાલી ગયા હતા, અને કેવળ સરભરા ખાતું જેમણે પોતાને હસ્તક મળ્યું હતું, તેમની ભલામણથી પેના ખાણવાળા જાપાનીસને અમારા ભોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમા ફરવાની તથા માહિતિ આપવાની આજ્ઞા થઈ.

અમે આ સગવડનો લાભ લઈને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે સ્થળેકર્ષ્યા, અને લોકોના રીત રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ ભૂમિ અત્યંત ક્ષણરૂપ હતી. જ્યાં જુવે ત્યાં લીલોતરી, ભરચક લીલોતરી, ને હરિઆળા ખેતરો નજરે પડતા. લોકોનો ઉદ્યોગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઈ હું ખુશ થયો અને આ આટલું બધું અનાજ તથા શળકળાદિ દેશમા હોવા છતાં આ થોડો જાપાન ને ધિરનથી પીચીટ .

૯૮

રા. રા. હરિપ્રસાદ જોશીશંકર મસ્તકદાર:

પરદુઃખભંજન પ્રજ્ઞ

યાને

એક અસાધારણ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને થોડા વખત ઉપર જ રમેચ્છાએ
દરિયામા હૂળી જનાર લોકની કંઈક પીઝન

એ ટાપુમા અમે કરતા હતા ત્યારે મારે
અમેરીકન સાથી હસ્યા જ કરતો હતો. અમે
ત્યા ઉતર્યા, મહીનેા દિવસ રહ્યા અને છેક
કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યા મુઠ્ઠી એ હસ્યા જ
કરતો હતો, અને જરાક કોઈક બક્ષો માણસ
દેખાતા તેને “શામુશા” એવું નામ આપતો
હતો. જે દશ્યોથી તેને હસવું આવતું હતું
તે જ દશ્યોએ મારા મન ઉપર ઉઠી અસર કરી
હતી. એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજ્ઞ માટે મને
ઓચીતું પચીસ ટકા માન વધી ગયું હતું

પ્રથમ પરિચય-વાત એમ બની હતી
કે ૧૯૧૦ માં જ્યારે જાપાન માર્ગે હું અમે-
રિકા જતો હતો, ત્યારે શેઠાઈમા એક અમે-
રિકન ગૃહસ્થ જોડે મારે મિત્રાચારી થઈ હતી
અને તે પરિપક્વ થતા, મારું આગલું પ્રોચામ
રૂ કરી, તેણે અને મેં પાસિફિક મહાસા-
ગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે
જવાનું નક્કી કર્યું હતું. તે પ્રમાણે એક વખતે
ન્યૂઝીલેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફ્રેન્ચમેસા, કેપ્ટન
કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેના
નામ તેમની કોઈબાઓએ પાડ્યા નહોતા, તેની
બેઠ લેના લેના ફ્રેન્ચમેસાથી ૬૦ અંત બીજા
કોઈ પણ બહુતા સ્થલથી દૂર એવા પાસિ-
ફિકના મધ્યભિંદુએ આવેલા શામુશા ટાપુમા

અમે જઈ ગયા

એ નામ પણ અમે જ આપેલું. તેનું દેશી
નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાના દેશીઓએ
અમને તે ઘણી વખત ગોખાવ્યા છતાં તે યાદ
નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બોલીમાં વારંવાર
આવતા ‘શામુશા’ શબ્દ ઉપરથી અમે તેને
એ નામ આપી દીધું હતું.

પાસિફિકના બીજા ટાપુઓમા કહેવો અનુ-
ભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht)
જેની ટાપુના કીનારા આગળ લાગરી કે અમે
ખતે જણા, પાટલુનના ખીસામા બે, વાન્કુટના
ખીસામા બે, કમરે પહેરેલા પટામા બે, એવી
રીતે છ બાર બાર ગોળાથી ભરેથી રીવોલ્વરથી
સજ્જ થઈ હાથમા નાગી તલવાર સાથે જ,
અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમા
અમારે તીરોના માર સહન કરવા પડ્યા હતા,
કોઈ સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવા પકવાન્નો સમજ
અમારો નાસ્તો કરવા આવેલા માણસોથી પાછા
હકીને અમારે યોટમા ભરાઈ જવું પડ્યું હતું.
એક ટાપુમા તો ‘અમે કેદ પણ થઈ ગયા હતા
અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખરડી જંગ-
લીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં
તો અમને જીવતા ગખીને જાણે આ શામુશા
વિશે દુનિયાને માહિતી આપી શકાય માટે,

મારા મિત્રે કંઈ જવાળ આપ્યો નહી. તે હર્યાજ કરતો હતો. પણ મેં તે, અમારા માયાળુ ભોમીઆનો ઉત્સાહ ભાગી ન જાય તે માટે પ્રયત્નો જારી જ રાખ્યા.

“આ બધું કરવાના નાણા ક્યાંથી લાવતા હશે?”

“દેશમાં ખૂબ ભય છે.” ઉત્તર મળ્યો. “કુદરતની પૂરી મહેર છે. આ અદ્ભુત પ્રગ્મ મેહનત મજૂરી પણ કેટલી અસાધારણ કરી શકે છે એ તમે ક્યાંથી જાણો? તેમના વડવાઓ સદીઓથી આખી પ્રગ્મ માટે અદ્ભુત ધ્વ્ય મુકી ગયા છે. એ બધું સંચારી રાખવાનો લોભ તેમણે રાખ્યો હોત તો જંગલીના જંગલી જ રહી જત. પણ અત્યારે જેમ જાપાન, અમેરીકા, મેક્સિકો, આઝીય, ફ્રાંસ, ચોટુગાલ, અને ઓટ્ટોમન જેવા રાજ્યો તેના એક સુધરેલા રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે તે પ્રસંગ કદી ન આવ્યો હોત. તમને ખબર છે?—અમારા મીકડોના તાજમાં આ શામુશાનું સૌથી ઝગકતું જવાહીર છે!”

શામુશાની ખાણો-આપણા સુરત જીલ્લા જેવડા એ ટાપુની અંદર અત્યંતની કીમતી ખાણો છે. તાપ્પા, ક્વર્ઝ, કોલસા, લોખંડ, સોનું, રૂપું, એ સર્વની ખાણો ત્યાં હતી, અને તે સ્વર્ણ, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે અંટસ ન થાય વાસ્તે દરેકને તેના બળ પ્રમાણે વહેંચી આપવામાં આવી હતી. આ રીતે, આનંદ કલ્લોલ કરતા શામુશાપાસીઓ પરદેશીઓ માટે વૈતં કરતા. આમાં પણ વિનિમય ચાલતો જ. તેઓ પોતે તાપ્પું ને ક્વર્ઝ જાપાનને આપતા અને તપેલા બનાવવાના ચક્રતા ત્યાંથી લાવતા. લોખંડ અમેરીકા મોકલીને ત્યાંથી ખીલા આણતા...વગેરે.

આવી રીતે. લગભગ દશ પ્રજાઓની માલીકી હેઠળ જુદી જુદી ખાણો હતી. અને

એ કાયા માલની જે બનાવટો થઈને આવતી તેનું સૌથી સુંદર બજાર ઉપર પ્રમાણે આ શામુશા જ હતું.

આત્મસોગની પરાકાષ્ઠા—પછી ભોમી-આએ એક નવાઈ જેવી અસાધારણ હકીકત અમને કહી તે આ પ્રમાણે હતી:—

“૧૯૦૮ માં અમારા જાપાનમાં બેકારી પુષ્કળ વધી ગઈ, હજારો કામદારો રખડી ગયા. સેંકડો કારખાના બંધ થયા. આ ઉદાર પ્રજાને તેની ખબર પડતાં તેણે તુરત જ કાઉંટ એડ્-માને પોતાના મહાજન મારફત કહેવરાવ્યું કે ‘ગભરાશો નહીં, અમારે ત્યાં નીપજતું રૂ, ઊં, શણ, બધું અમે તમને તમારે જોઈએ તે ભાવે મોકલીશું.’ આ વચન પાળવા ખાતર શાલુ-શાની પ્રજાએ પોતાની જુની જંગલી શાળો અને રેંટીઆઓ તોડી નાખ્યા અને કહેવરાવ્યું કે જો જાપાની કામદારો સુખી જ થના હોય તો અમે આજથી સોગન લઈએ છીએ કે અમારો દરેક દરેક વતની જાપાનીસ મિલોનું જ કાપડ વાપરશે. આ તેના નિશ્ચયથી જાપાની મિલોમાં ખુશાલી પ્રસરી રહી. જાપાને એક કેળવાયલા ને સુધરેલા જોડીદાર રાજ્ય તરીકે આ ટાપુનો સ્વીકાર કર્યો અને ખુદ જાપાની-ઓને પણ નહીં હોય તેવાં સરસ જાપાનીસ માન અકરોમો ને ડીઝીઓ અહીંના વતનીઓને આપવા માઠી, તેમાં અહીંના રાજાને તો સામુ-રાઈનો ખેતાબ મળેલો અને અહીંનો નગરશેઠ જે જાપાન માટે જ ખાસ બટાટા વાવે છે તેને “જાપાની બતક” નો ઇલકાળ મળ્યો. ઉપરાંત, રસો-જાપાન લડાઈ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જાપાનના હિતની ખાતર અર્પણ કરી ભીખારી બનનાર એક કોટયાધપતિને “કુશુ-આમા” (જાપાનનો પવિત્ર પહાડ) ના ખેતાબથી નવાજવામાં આવ્યો હતો.

કારોઆર-શામુશાનો કારોઆર જાપાનીસ

હતો, અને જાપાનીસ ગવર્નરની મર્યાદાને ખાતર સેક્રેટરીએટ, ન્યાય ખાતું, પોલીસ, રેલવે, સ્ટ્રીમરો બધું જ જાપાનીઓના હાથમાં હતું. શક્ત, કારકુની અને હાથાલીના કામો પર શામુચા વાળાઓએ પોતાનો હક રાખ્યો હતો. કેમકે તે કરવાનો વખત ઉઘાળી જાપાનીઓને ન મળે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. તેઓએ પોતાની રહેણીકરેણી પણ પોતાના વરીસ જાપાનને જ મળતી રાખીને તેને નવિગમ સંતોષ્યુ હતું.

આ બધું જોયા પછી અમને યોગ દિવસના વસવાટથી પ્રતીતિ થઈ કે ત્યાના દેશીઓમા જાપાનીસ ભાષાના “ આ ” કહેવાય તેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ વચ્ચા હતા.

દરેકે દરેકે ઠેકાણે, ટાપુના એકથી બીજા છેડા સુધી, હું અને મારો મિત્ર શ્યાં. લોકોની ભલામણની વાત તો જુઓ! ત્યાની જાપાની

મેંડેઓન નીભાવવા માટે નેંચો, એ પેનાની મેંડેઓની નુકરી એક ઘોડેમથી બીજાના વડ જવાનું નુકરો દેતે આંતો બાપતો હતા. આ કારણથી, એ મેંડેઓને વીધે જ દેશમાં નહોતો મોઢવારી વધેલી જાણતી હતી, પણ એ બીજાની રીઝોન શું થાય?—એ દેશને કોઈ જ ને નેમ માત્ર અડાવ નિગર દર્શા કરતા હતા,

એક મહીનો ખૂબ અમન અમનમા બાપતને અમે બંને એ ટાપુન છેડેથી સવામ કરીને ત્યાંથી ઉપરવા

“ કેમ શુ ધાર્યું? ” મેં મિ. હોમને પૂછ્યું.

“ ધારે શુ? દુનીયામા જે કોઈ મોંથી અક્કરની ઓથમીર પ્રજા હોય તે તે શામુચાની!”

“ તમે તો અમેરીકાના તે આર્થી અને સંકુચિત જ રહી ગયા. મારો દષ્ટિકોણ જુદો છે અમાગ એક મુનિની આનામાં મને દર વિશ્વાસ છે ” આમ કહીને મેં શેકે ઉઠ્યાથો—

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

“ તમને શી ખબર, ” મેં આગળ ચલાવ્યું—“ કે અમારા આથે, જેને ઉદારચરિત કહે છે તેના જ નમૂના આ લોકો છે. તેમની કદર પાશ્ચાત્ય મઠમનિઓ ન કરી શકે એ દેખીતું છે...” પેલા કંઈ બોલ્યો નહીં. તેણે મને નક્કી શામુચા-મેનિયાથી પીડાતો દર્દી માન્યો હશે.....

હું દિંદુસ્તાન પહોંચ્યા પછી થોડે દિવસે મિ. હોમનો પત્ર મને ન્યુયોર્કથી મળ્યો, તેમા તેમણે મને ખબર આપી હતી કે,

गणना लघुचेतसाम् ।

वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

જાપાનમા વધેલા એકર કામદારોને ક્યાં વસાવવા તેની ચિના જાપાનીસ સરકારને થએલી તે ટાળવા શામુચાની સમસ્ત પ્રજાએ દરીઆમાં રાજાખુશીથી આનંદ સહિત હામારી દીધું હતું અને આખો ટાપુ જાપાનને ખાલી કરી આપ્યો હતો ।

મારી આખો આ જાણીને હર્ષ ને કરુણાથી ભીંજાઈ. મેં વિચાર્યું આવું અપૂર્વ બળિદાન બીજા કંઈ પ્રજા આપી શકે? શુ પ્રાચીન કે શું અર્વાચીન ?

૨૧. ૨૧. કશીમ મહમ્મદ માસ્તર:

મોહર્રમનું રહસ્ય: અડગ સત્યાગ્રહ

ઇસ્લામના સ્થાપક, હજરત પેગમ્બર સાહેબના અવસાન સમયે (ઈ. સ. ૬૩૨) ખેવંદો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો: દીન અને દુનિયા, મજહૂબ અને મદનનન, એ ખેઉ અગ હજરતના સમયમા તો મિશ્રિત હતા. ઇસ્લામી નવો મજહૂબ, અને નવી મદનનન, તેની ખે તરફ ઇરાન અને રૂમ (Constantinople - Byzantine Empire) ની ખે જયરદસ્ત શહેનશાહનો, અને મધ્યમા નવી જન્મેલી અમરખ પ્રજા જોને નવા દીનના પ્રાણસંચારથી છુટી છવાઇ અને નિરંતર દલદ કરતી નહાની ટોળીઓ રૂપે હતી તેમાથી દૃઢ પ્રજાકીય એકતાનું અખુટ બલ આન્યુ હતું, આ સંજોગોમા મજહૂબમાથી મદનનન. આ મદનનતમાથી મજહૂબ એમ વિખુટા પાડના ખેયતુ જીવન ક્ષય થવાની ભીતિ હતી

હજરત પેગમ્બર સાહેબે, પોતે અપુત્ર હોવા છતા, પોનાના વારસ(ખલીફ) નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો, તેથી આ ખેવંદી જવાબદારીનો નિર્ણય કરવાનું જોખમ, હજરતના સમકાલીન, સુખદુખના ભાગિયા, “અમહાબો” ઉપર ઉતર્યું. અમહાબોમા મુખ્ય ચાર જણા હતા ખે સસરા અને ખે જમાઇ. એઓ “એહલ્-એ

ખેત” (ઘરના માણસો)ના સમગ્ર નામથી ઓળખાય છે. (એહલ્-એ-ખેતનો સંક્રુચિત અર્થ કરીએ તો તહેમા હજરત અલી, ખીખી ફાતમા અને તેમના ખે પુત્ર, ઇમામ હુમન અને ઇમામ હુસેન, એટલાનો જ સમાસ થાય છે.) જમાઈમાથી એક, હજરત અલી મુરતજા તો પેગમ્બર સાહેબના પાળક અને સગા કાકાના પુત્ર-ભાઈ-હતા. વળી હજરત અલીના પિતાના અવસાન પછી તેમને ખુદ નખી સાહેબે જ ઉછેર્યા હતા. તથાપિ વારસાઇ દાવો વ્યાપ્ત ગયો, અને પ્રજાકીય પસંદગીનો પક્ષ શાવી ગયો. વયોવૃદ્ધ હજરત અબુબકર સિદીક, હજરત પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારા ખીખી-હજરત અમાયશાના પિતા, પ્રથમ ખલીફ નિમાયા. (ઈ. સ. ૬૪૦) તેમનો લક્ષ (હોદ્દો)^૧ ખલીફ-એ-રસૂલુ-લ્લાહ (=અલ્લાહના રસૂલના વારસ)એ પ્રમાણે હતો. તેઓએ અધિકાર હાથમા લેતી વખતે પ્રગ્નને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, “જ્યા સુધી હું સન્ય માર્ગે પ્રવર્તું ત્યા સુધી મહારી આજ્ઞાઓ સ્વીકારજો અને પાળજો, પરંતુ હું અન્યાય કર, વા મહારામા સ્વાર્થ જુઓ તો મ્હને આપેલો અધિકાર ત્હમે લઇ લેજો” સંપૂર્ણ પ્રગ્નતંત્રતા આ ઉદ્દગાર હતા.

૧ હલકાબ લક્ષનું ખાલ વચન છે,

પોતાની પાછળ વાગ્ય નીમવાનું કામ ખુબ પેગ-
મ્પર સાહેબે કર્યું નહોતું, તે કામ હ. અખુબકે
પણ કર્યું નહિં.

ત્યાર પછી, પેગમ્પર માટેળના ખીજ
મસરા હજરત ઉમર અલકાહક, સર્વાનુમતે ખીજ
ખલીફ થયા. (ઇ. સ ૬૪૫) તેમનો લક્ષ્ય
બદલાયો. તેઓ ‘ખલીફ-એ-રસૂલુલાહ’ નહોતા.
તેઓ તો ‘ખલીફ-એ-ખલીફ-એ-રસૂલુલાહ’
હતા અર્થાત્ અલ્લાહના રસૂલના ખલીફના ખલીફ
હતા આ પ્રમાણે દરેક ખલીફ માટે લક્ષ્ય
લંબાવના આદેશ આવે નહિ, તેથી નવો લક્ષ્ય-
અમીર-લ મોમનીન=મુસલમાનોના વડા
-યોજાયો અને પ્રચલિત થયો. તેમના અમલમાં
કરાન, શામ (સીરિયા), રૂમ અને મિસર
હસ્તગત થયા. અને ઇસ્લામી સલ્તનતનાં અંગ
બન્યા. શહેનશાહતનો વિગ્નાર એકદમ પ્રણા બ
વધી ગયો. હ ઉમરને પુત્ર હોવા છતાં તેમણે
પણ પોતાનો ખલીફ નીચો નહિં.

ત્રીજી પસંદગી, હજરત અલી ઉપર હતી.
પરંતુ તેમણે અમુક શરતો સ્વીકારવા ઇન્કાર
કર્યો, તેથી ખીજ બમાઇ હજરત ઉસ્માન ગંતી
ચુકાયા. (ઇ સ ૬૫૬) તેઓ અતિ વૃદ્ધ
હતા, અને ૮૦ ઉમરના અમલમાં અતિ
વિગ્નત થયેલી શહેનશાહતને યોગ્ય અંકુશમાં
લાખી શક્યા નહિં. તેમની કેટલીક અવ્યવસ્થાને
લીધે પાછળથી આતર વિચલ અને શીયા-સુ-
ન્નીના મતોતર દિલબધ્યા. પોને કંઈક કાનના
કાચા હોવાથી પ્રગતે પણ અન્યાય થયો, અને
પરિણામે પોતાનું પગરસ્તે અકાળ મૃત્યુ નીપળ્યું.

આખરે, હકદારને હક મળ્યો, અને
હજરત અલી મુરતજા બિનશરતે ચોથા ખલીફ
ચુકાયા (ઇ. સ. ૬૬૭) “ખલીફ” સાથે વિશેષમાં
તેઓ “ હમીમ ” પણ ગણાય છે. પ્રથમના
ત્રણ ખલીફ હમીમ ગણાતા નથી, હજરત
અલીનો વારો છેલ્લો આવ્યો તેના બે કાળુ

હતા, હજરત પેગમ્પર માટેળનાં ચોથી બ્રાહ્મ
ખીખી હ. આપણા, એક નજવા કારણને લીધે
તેમનાથી વિન્દ વર્તતા હતા; અને હ. અલીના
બેગમ અને હ. પેગમ્પર માટેળના ચોથી બ્રાહ્મ
પુત્રી, ખીખી કુતમા, પેગમ્પર માટેળની વકાત
(અવમાન) પછી ૭ મામમાં ૮૨૫ વર્ષની
વયમાં ૮ ખુદાની રદમતને ‘હા’થી ગયાં, તે પછી
હ. અલીએ ખીજનાં ખીખી કર્યા હતા, આથી
તેમની દોષપ્રિયતામાં ઘટાડો થયો હતો.
હ. અલીએ ખિલાફતનો અધિકાર હાથમાં લેતા
હ. ઉસ્માનના રા-ત્યયવારણમાં થયેલી કેટલીક
ભૂલો સુધારવા બતા આતર વિચરતો આરંભ
થયો જેની શરૂઆત, કમનર્મણે, ખીખી આયશા
નરથી ૮ થઇ હ. ઉસ્માનના ખુનીને
હ. અલી સજા કરતા નથી, એવે ખતાને ખીખી
આયશાએ પોતાની લાગણીએને બેલા દીધી,
તે એટલે સુધી કે પોતે “ હમ્મુલ મોમનીન ”
-મુસલમાનોના મા-નો ગંભીર હુદો વિસારી,
પરંતો પણ કોરાળે સુટી, લખરની સગદારી લઇ
હ અલી સાથે જંગમાં જોડાવ્યું. આથી
શામના મુળા મોઆવિયા, મિસરના મુળા
અમર વગેરેને ઉત્તેજન મળ્યું, અને યોદ્ધા લડાઇ-
ઓમાં મુસલમાનોનું પોતાનું ૮ ખૂન રેલાયું.
હ. અલીએ દંડ ખુદની માગણી કરી, પરંતુ બાહતી
સંન્યતા બળપર ઝૂઝતાર મોઆવિયાએ બીડતા
દેખાડી. છેવટે, સમરાગણના વિજેતાને કિલ્લ ખટ-
પટ અગમ્ય હતી તે અગમ્ય રહી જંગના ‘હુદરે’
ફેનેહની નોખા વગાડ્યા પછી લવાહનો કેસો
સ્વીકારી મુસલમાનોની વધુ ખુનરેશ અટકાવવા
હા બાણી (અ. લડાઇઓમાં અત્યાર સુધી
પોણા લાખ મુસલમાનોની કતલ થઈ ચુકી હતી)
દગો થયો અને ઇસ્લામી સલ્તનતનો આક્રાંત્ય
ત્યાંથી મગરિય (પશ્ચિમ) તરફ ઉતરવો શરૂ
થયો. શહેનશાહતના ભાગલા પડ્યા એકતા
નુટી, બળ વિરામ્યું. ખિલાફત એક મટી બે

થય; મદીનામા હ. અલી, અને ડમરકસમાં મોઆવિયા. આ રીતે જુનું અરબસ્તાન નવીન જીનેસા પ્રતોથી જુદું પડ્યું. હજી ઇમામન-ધાર્મિક વડાપણું તો હ. અનીનું જ રહ્યું હતું. મોઆવિયા ઉત્તર પ્રાંતોના ખલીફા રૂપે માત્ર સ્વતંત્ર સુબો હતો, તે પોતાને 'અમીર-ઇલ મોમનીન' ને બદલે- 'ખલીફ' કહેવડાવતો. અને તે પછીના તેના વંશજો 'અમીર' કરતા 'ખલીફ' ને વધારે મોભાકાર લકઝ સમજી પોતાને 'ખલીફ' કહેવડાવવા લાગ્યા.

સનાદ થઇ, છતાં મુદ્દ ખટપટો ચાલુ રહી. રાજ્યલોભથી ઇસ્લામનું અનિષ્ટ થાય છે, એમ માનનાર એક અરાજકવાદી (anarchist) મંડળ ઉભુ થયુ. આંતર નિષેધના ત્રણ નાયક હ. અમી, મોઆવિયા અને અમરને એક જ દિવસે હતવ કરવા મંડળના ત્રણ જણે બીકું ઝડપ્યું. ત્રણ હુમલા થયા કનનસામે, હ. અમી ઉપરના આવાન જીવલેશુ નીવડયો. આ બનાવ પાક રમઝાન શરૂના મદીનામા, મરિનદમાં બન્યો. મુસલમાનોમા નીનિતરવ ઘટતુ જતું હતું હોતી આ નિશાની હતી.

હઝરત અમી પછી પણ ખિલાફત માટે પ્રત્યક્ષ પસંદગી થઇ. હ. અમીના વડા પુત્ર. અને હ. પેગમ્બર સાહેબના સાંચી પ્યારાં પુત્રી બીખી ફાતમાના લાડકવાયા નૂરુલ્લમ ફઝલ, ઇમામ હુસન, પાચમા ખલીફા ચુટાયા. (ઇ. સ. ૬૭૨) ઇમામ હુસનના શાન્તિપ્રિય સ્વ-ય ખટપટ અનુકૂળ નહોતી. તેથી ના જીવન દરમ્યાન ખિલાફતનો યાતે અર્થો, પરંતુ આ હક

મોઆવિયા માટ પણ રહેના જીવન પર્યંત જ હતો હજી ઇમામન તો એહલ-એ-બે'તમાં, આલ-એ-નબી, (પેગમ્બરના વંશજ) ઇમામ હુસનનીજ હતી, અને તેમનીજ ચાલુ રહી.

ખિલાફત અને ઇમામત જુદા પડ્યાં. આ ગોઠવણ ઇમામ હુસનના ન્હાના ભાઇ, ઇમામ હુસનને નાપસંદ હતી. જના વડીલ બંધુની મરજીથી વિરુદ્ધ વર્તવું તેમને તેટલું જ અપ્રિય હતું. નેથી વડીલની હયાતી દરમ્યાન વસ્તુ-સ્થિતી સ્વીકારી નિભાવ્યુ.

મોઆનીયાનો રાજ્યલોભ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. પોતાના જીવનમા જ પોતાના પુત્ર યઝીદને પોતાનો રાજ્યવારસ બહેર કર્યો. બુદ્ધ પેગમ્બર સાહેબે જે કામ નહોતું કર્યું તે કામ મોઆવિયાએ કર્યું; નવીન રિવાજ દાખલ કર્યો; ત્યાર સુધીની પ્રમુદીય પસંદગીની પદ્ધતિ પલટાવી નાખી. શામ, રૂમ અને ઇરાનની પ્રજા પિતા-પુત્રના ઉત્તરોત્તર વારસાઇ હકથી સુપરિચિત હતી, તેથી તે પ્રજાને તો મોઆવિયાનું આ કૃય તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યું * છતાં બ્યારે આ હકીકત મોઆવિયાના દૂતોએ મક્કા-મદીનામાં બહેર કરી, ત્યારે અરબ પ્રજા ઉસ્કેરાઇ ગઇ. દૂતોએ આ પરિસ્થિતિ મોઆવિયાને જણાવી.

રાજ્યલોભ શું ન કરે? લોભી પિતાના વિશેષ લોભી પુત્રને 'કૈસર' અને સીઝરની બહોળલાતી જતી કરવી કેમ રહે? આખખરે તેણે નીચ પ્રવૃત્તિ આદરી; ઇમામ હુસનને તેમના પોતાના જ બેગમ પાસે ઘેર દેવરાવ્યુ. લાલચમા પોતે પરણવાનું વચન આપ્યું હતું. કામ સરી રહે આપેલું વચન પાળ્યું નહિ. બેગમને જવા-

લી પડે ને
વંસને
પ્રજા

ની થાય પછી જ પાઝે હરેક વખત તે ઉપર નવો માણસ
તો કાયદો બેદર એવો શામ, રૂમ, ઇરાન, આદિનો
સેફ રાજકીય ધોરણોની આવશ્યકતા સમજી શકે એટલી

દેવતાની બક્ષિય મળી, અને પંચ ન લેવા વિનય.

યજ્ઞીન્નું મન્યાસાદણ (ઇ. ન. ૧૫૭)
ધરણી તવારીખમાં નવીન પ્રવંચ હતો, પ્રવ-
ચાય સુ'શુભિતે બક્ષે પિતાએ કહેલી નિમગ્ન
હતી; મોઆવિયાના પુત્ર તેવા ઉપરાંત યજ્ઞી-
ન્નમાં બીજા કોઇ અંગત ગુણ નહોતા, તેમ પુત્રના
પિતાની કાર્યકુશળતા પણ નહોતી. ખિલાફતના
મંગીન અધિકાર પર ઇમામતનો દોષ ચઢાવી
ઇસલામી દુનિયાને આજી નાંખવા ઇચ્છા કરી.
ઇમામ હુસેન પામે પોતાની જોત-ઇમામત
કળુલ કરાવવા કાવતું રચ્યું. (ઇ. મ. ૬૮૦)

ત્રણ વર્ષ સુધી (૬૭૭ થી ૬૮૦) ઇમામ
હુસેને યજ્ઞીન્ની ખિલાફત સામે વિંગધ સ્થાપ્યો
નહીં તેથી જ પ્રતીત થાય છે કે—

ઇમામ હુસેન એટલી ખિલાફત મારે
ઝાઝો આચક્ર ફરત નહિ. પણ ઇમામત-એ તો
પોતાનો જ જન્મમિદ્દ હક તે કેમ છોડાય?
જેમણે પોતાના શિશુપણમાં ગુદ પેગમ્બર
માહેબને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતા જોયેલા, ઇસ્લા-
મનું ગૌરવ જેમની રોશનમા ઢિછળતું હતું, તે
ઇસ્લામને અપમાન શી રીતે કરે? ઇમામત
કંઈ બબર ચીજ નહોતી કે ખરીદી શકાય,
ઇમામત આપી લેવાની નથી, લીધી મળી
શકતી નથી, તે મારે ગુણુ જોઇએ, કુદરતી
બક્ષિય જોઇએ, છરકે છલાહીની જગતી જ્યોતિ
જોઇએ. ઇમામતનો ઝગડો ખિલાફતમાં પલટાયો.
તલવાજ વિના સિપાહી નકામો છે; લશ્કર વિની
રાજ્ય હોય નહિ; ખિલાફતના ઝોરઝોર વિના
ઇમામત થાય નહિ. ઇમામતના કાનુન ખિલા-
ફતના ઇન્સાફ અને અંકુશ વિના અમલમાં
આવે નહિ.

ખટપટથી દર રહેવા, ઇમામ હુસેન મદીના
છોટી મકકે ગયા. ત્યાં તેમને કુદાના લોકનું
આમંત્રણ મળ્યું. મોઆવિયા સાથેની લડાઇએ
વખતે દરરત અખીએ કુદાને પોતાનું પાયતખ્ત

બનાવ્યું હતું તેથી ત્યાંથી ગાન આમનું
થયું હતું. અંબેશકેમએ કુદાનો પ્રવંચ બંધ
નહિ કર્યા મનગમતું પણ આ બાબતને
બરામાનો ત્યાગ જ નહોતો પોતાને મારે
અંગત લાભ હતો જ કદાચ કુદાની પ્રવ-
ચકી વિકટ, ઇન્સાનના તાબામાં થતી તર્વાત
અનીન વિરુદ્ધ પોતાની મદદ માગતી હતી, તેને
ના કેમ કહેવાય? કું જવામાં પોતાને અશક્તિ
હતી, વિચરત તેજમ ખેડવાનું હતું પણ તેથી
શું? તેમ કરવાની પોતાની ફરજ હતી. ઇન્સા-
નના બંધાગન તેજમમાં હતું, 'કેમ' અને
'સીજ'ની જોડણી દાખલ થતી હતી, તે નહિ
વિરોધ દોળ કરે એ જગત સો મોખીદની
મુખ્યત્વે એવન-એ-એ'તની હતી. કુશવાયા
પોતાની જગત બચવવા ત્યાગ થયા હતા, તેઓ
માત્ર આજેવાન માગતા હતા. પોતે જયું અને
યજ્ઞીદ સામે થયું; એ પોતાની ફરજ કરતા કંઈ
વિશેષ નહોતું, ઇમામત પોતાની હતી, ખિલા-
ફત પણ પોતાને મળી જોઇએ; પણ તેમાં
સ્વાર્થ નહોતો, અંગત રાજ્યલોભ નહોતો.
ઇમામતની તન્કી (પ્રગતિ) મિવાય બીજી કોઈ
ઇચ્છા નહોતી.

આખરે, કું જવા નહીં હતું. પોતાના
ત્યાગ કાર્યમાં વિલગ ન થાય તે મારે પોતાના
બાહને કુંદે અગાઉથી મોક્કી, જરૂરી નવારી
કરી રાખવા જણાવ્યું. જેને પણ પાછળથી કુંદા
તરફ કુચ કરી. કળીલો સાથે લીધો. પોતાની
ગેરહાજરીમાં, તે વખતની હામારોળ રિથિતમાં,
તેમને પાછળ સુકવામાં જોખમ, તેથી કળીલાને
પણ સાથે જવાનો તેટલો જ આચક્ર હતો.
ઇમામ હુસેનને કુશમાં કંઈ જોખમ આવી
પડે અને કુંદાના માણસો મક્કામાં શાનિમાં
વસે તે કળીલાને પોતાને જ અસહ્ય હતું. છેવટે
યોશ અંગરક્ષક માણસો સાથે લેવાનું કહ્યું

કુંદે કુચ કરવાની આગથી રાત્રે ઇમામ

હુસેનને એક અનિષ્ટ સ્વપ્ન થયું, કે જે જવામા પોતાનું અમંગળ થશે એમ સમજ્યા છતા ઉપડ્યા. આવી આગાહી તેમને પ્રથમથી જ હતી. કહે છે કે પોતાના નાનામન* પેગ-અર સાહેબે જ તે આગાહી કહી હતી. પોતાના પિતાએ પણ તેવીજ વસિયત કરી હતી. એ બેઉ પરવરદિગારના પ્યારા હતા, અને તેમની અનેક આગાહીઓ સત્ય નીવડી હતી. પોતાના અમંગળની આ પ્રમાણે ખાત્રી હોવા છતાં કર્તવ્ય કરતા પાછું વળી જોયું નહિં. “તવક્લતો અલક્ષીહ” : અલાહ પર ભરોસો રાખો.

કુદ્રાની સરહદ પર ચઝીદનું એક હજાર માણનું લશ્કર હુરની સરદારી નીચે સામે મળ્યું. ઇમામ હુસેનને કેદ કરી કુંકે લઇ જવા હુરને હુકમ હતો. તેજ વખતે કુદ્રાનો શિરમા નામનો એક દિતચિંતક મળ્યો. તેણે ઇમામ હુસેનને કુદ્રાની બદલાયલી પરિસ્થિતિ જણાવી. હવે આગળ વધવું જોખમ ભરેલું હતું. શિરમાએ ઇમામ હુસેનને સલામતી માટે પાસેના પ્હોટી કિલામા લઇ જવા કહ્યું. તેમ કરવામાં કુદ્રાની પ્રગ્નનો વિશ્વાસવાન થાય, એમ સ્પષ્ટ ઇમામ હુસેને ના પાડી. શિરમાએ પછી ઇમામ હુસેનને મકકે પાછા ફરવા વિનવ્યા. તેમ કરવામા બીરૂપણું જણાય, તેથી તેણે કમુલ્યું નહિ. પણ હુરના કેદી તરીકે આગળ વધવા ના પાડી છેવટે હુરે તેમને આગળ જવા દીધા, અને પોને પાછળ ગ્રહી, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખી. એટલામા ચઝીદનું ૪૦૦૦ માણસનું વધુ લશ્કર આવી પ્હોચ્યું અને આગળ વધવાનો માર્ગ રોકાયો. હવે કેદી થઇ આગળ જવા પોને ના પાડી ત્યાજ સુકામ કર્યો. અને ચઝીદ પાસે જાતે જઇ

પોતાના કલહનો નિવેડો લાવવા નિઃશરણે ઇચ્છા દર્શાવી મોમીનોમાં આતર વિચ્છા થાય અને મુસ્લીમોની પોતાની ખુનરેશ થાય તે અટકાવવા પોતે મકકે પાછા ફરવા જણાવ્યું. તેમ પણ નહિં, તો તે વખતે ચાલતી ચઝીદ તરફની પરરાજ્ય સાથેની કોઇ પણ લડાઇમા સરદારી લેવા ખુશી ખતાવી આ બધું કમુલ, પણ ચઝીદની ખેત-તે તો નાકબુલ, પોતે કોણ! ચઝીદ કોણ! ચઝીદની ખેત હોય જ નહિં; પોતાનાથી તો કમુલ થાય જ નહિં. ઇમામ તો એદલ-એ-ખેતની જ હોય, ટેક જાળવવા શિર જાય તો ખેર! પણ ઇસ્લામથી વિરુદ્ધ વર્તાય કેમ! પેગઅર સાહેબની વફાતને પૂરા સાક વરસ પણ થયા નહોતા, તેટલામાજ ઇસ્લામની આ બરબાદી!

આ રાતે એક બીજું સ્વપ્ન થયું: મોતના દિરસ્તાએ મોતની આગાહી આપી. છતા પોતે કરેલા નિશ્ચય તેવોજ અડગ રહ્યો.

સુકામ નદી કિનારે હતો, પણ હુશને વચ્ચે આવી નદીનું પાણી ઇમામ હુસેનનાં માણસોને મળતું અટકાવ્યું હતું. બે દિવસ અને બે રાત રેતીના રણની અસલ્ય ગરમીમા ગાળ્યાં. નાબુક ખીખીઓ અને કુમળા બાળકો પાણી માટે અહીં અતિ દુખી થયા. પાણી લેવા જાય અને હુશન તરફથી તીરનો વરસાદ વરસે! ધીરજની કસોટી થઇ. પણ ખેત કમુલી પોતાની સલામતી ઇચ્છવી એ તો બને જ કેમ! અંગત સલામતી ઉપરાંત વિશેષ અધિકાર પણ મળશે એમ હુશને કહ્યું, પણ ‘ચાર દિવસની જિંદગી’ માટે દીનની ખરાબી પોતાને હાથે જ કેમ થઇ શકે! હુશને પોતાના કબીલાના માણસો માટે પાછા જવાના સલામતીના પામ મોકલ્યા હતા, પણ ઇમામ

* જન (= જન) નેના પ્યારા નાના (= માના બાપ)

હુસેનને જોખમમા છોડી જવા સૌએ માફ ઇન્કાર કર્યો. ઇમામ હુસેન પોતાના અંગરક્ષક માણસોને વિદાય થઈ તેમની સલામતી સંભાળવા હતું. તેઓ પણ શી રીતે જાય! 'જે જલ્દાનના સરદાર,' પેગમ્બર સાહેબના નવાના, તેમને જનના જોખમમા મુકી ક્યો મોમીન જવા હા પાડે! ખુદ દુરમનતું લશ્કર, ઇમામ હુસેન સામે હુયિયાર ઉચકવા નારાજ હતું! છેવટે લશ્કરનો સરદાર અલ્લાયો, અને લડાઈ નકી થઈ.

લડાઈની આગલી રાત્રે ત્રીજું સ્વપ્ન થયું. નાનાજન ખ્યાખમા આવી, 'જનનમાં આવવવાની થોડી વાર છે,' એમ કહી ગે'જ થયા! પોતાના કબીલાને વાત કરી. સ્વાભાવિક કંકલાણ શરૂ થયું. "ઇન્ના-લિલ્લાહે, ઈન્ન, અલય્હે રાજેઊન" અર્થાત્ "અલ્લાહ તરફથી આવ્યા છીએ, અને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરવાનું છે." ગ્રીક ફિલસૂફ સોક્રાટ (Socrates) ની માફક આત્માના અમરત્વ ઉપર વિવેચન કર્યું. નમાઝ અને બંદગીમા રાત ગાળી, સ્લવારે લડાઈ શરૂ થઈ. પ્રથમ પોતે આગળ આવી લશ્કરને દુરાતે-શરીફનો બોધ કર્યો. હુરૂર લશ્કરમાંયા છુટો પડ્યો. તેની સાથે ત્રીસ સાથીઓ જુદા થયા. ઇમામ હુસેનને પ્રથમ રોકનાર તેઓ હતા. આ મર્વ અનિષ્ટના મૂળ પોતે છે, એમ તેમને પશ્ચાતાપ થયો. હુરૂર લશ્કરની આગળ આવ્યો અને તેઓ કોની સામે લડવા નૈયાર થયા છે, તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું. કયામતમા પેગમ્બર સાહેબને મળવાનું છે. તેમના જ પ્યારા નવાસાથી લડી, દીન અને દુનિયાની લ્યાનતં (શ્રાપ) થી ચેતાવ્યા. આ ઉપદેશની અમર થાય તે પહેલાં નવા સરદાર શમર લખન (આપિત) એ તીર છોડી લડાઈની શરૂઆત કરી હુરૂર અને તેમના ત્રીસ સાથીઓ ઇમા હુસેનની માશી મેળવી

એલ-એ-એ'ત નરકથી લડી શરીફ થયા. લડાઈ નરિં, પાનુ દનવ અદ' ઇમામ હુસેનના મરણમાં માખુમે તે જ પ્રમાણે શરીફ થયા. ૫૦૦૦ ના લશ્કર આગળ ગળ્યાગાદયા એકું ૧૦૦ માણુનના ગા દિમાખ! ઇમામ હુસેનની શહાદત થઈ! અને તે પોતાના નાનાનીજ ઉમ્મતને લાયે! અરસાસ' ઇલામી નવાનીખમા ગમ'જ થયો! દુનિયાબગના દુનિયામમ આથી વધારે ગમગીન બનાવ જાડે નથી.

ઇમામ હુસેનની શહાદત સાથે જે મરજીય અને ધાર્મિક તત્ત્વ માટે પોતે જનને જોખમે લડી પોતાના દખીલાની ખુવારી કરી હતી, તે તત્ત્વ સૈદાઓ માટે અદન્ય થયા. જ્યારે સુરોષ જલ્લાલના અધિકારમાં હુમેલું હતું, ત્યારે ઇસ્લામે પ્રથમ પ્રજાતંત્ર ચોળ્યું. પ્રજાતંત્ર રાજ્યવ્યવસ્થામા તેમ ધર્મ બંધારણમા, જે પ રીતે દુનિયાને અમલમા મુકી દેખાડ્યું. આ પ્રજાતંત્ર રાજ્યઅંગમાં મોઆવિયાએ તોડ્યું, અને ચક્રીદે ધાર્મિક અંગ પણ જિનનિન કરી નાખ્યું. ઇમામ હુસેનનો ખેડ પ્રતિ વિરોધ હતો. ચક્રીદે ત્યાર પહેલાની ખિલાફતની સાદાઈ તજ, રૂમી જાહોજલાલી વધાવી, વધારી, પ્રચારી, વિનાશનાં બીજ રોખ્યાં હતા.

એલ-એ-એ'તનુ વેર લેવાને બદલે અખ્યાસી ખલીફાઓ લોકપ્રિય થયા. પરંતુ પોતાના મૂળ ઉંડા ઉતરના, જેમને માટે પોતે લડ્યા હતા તેમને વિસરી ગયા. પરિણામે, શીયા પંથ ઉપસ્થિત થયો. ઇમામ હુસેનના બેગમ, શહેરયાનુ. દરિનના છેલ્લા શાહ, ચૂદગર્દનાં શાહ-જાની હતાં. તેથી આખખું ઇરાન એલ-એ-એ'તના પક્ષમા લગ્યું અને શીયા પંથી બની ગયું. રાજકીય મનાતર મઝહબમા દાખલ થયા અને પ્રતિદિન વધતા ગયા. આજે ઇસ્લામમા નહાના મ્હોટા ૭૨ રિસ્કા (પંથ) છે. સૌ ફિરકા

દિનનો એકજ ક્ષમો પડે છે. “લા ઇલાહા ઇલ્લહલાહ મોહમ્મદર્ રસુલુલ્લાહ” છતાં એક બીજા તરફ ઝેરની નજરે જુએ છે! હિંદુ-મુસ્લિમ બેગા થાય, “ઐક્ય” સાધે છતાં શીયા-સુન્ની તો ભેગા થું ન જ થાય! અફમોસ! આ બધું શાને લીધે? દુમામ હુસેન વિજયી થયા હોત, ચઝીદની સત્તા ત્યાંથી જ અટકી હોત, ઇસ્લામમા દિનના શરકા ન પડ્યા હોત, તો આજે સ્થિતિ કેવી હોત? હું શાયર “હાજી”ના “મુસદ્દસ” વાચો.

રાજ્યવ્યવહારમા પ્રજાતંત્ર ચાલુ રહ્યું હોત, તો મધ્યકાળની અંધાધુનીને અવકાશ મળત નહિ. યુરોપે પ્રજાતંત્ર ફ્રેચ રેવોલ્યુશન પછી ૧૮ માં સૈકામાં જોયું. અમેરિકાએ તેથી જરા પહેલાં; તોપણ પૂર્ણ રીતે તો ૧૯ પણ અનુભવ્યું નથી અમેરીકન એક્સ-પ્રેસીડન્ટ અને વિદ્વાન લુશાઉ વિદ્સનનું “ધિ રેટ” નામનું પુસ્તક વાંચતા આ સત્ય પ્રતીત થશે. તેમ

છતાં, સંપૂર્ણ પ્રજાકીય - રાજ્યતંત્ર ઇસ્લામે ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં કરી દેખાવ્યું હતું. મસ્જિદ તે અમીરૂલ મોમનીનનો મહેલ. મસ્જિદમાંની મિમ્બર તે રાજ્યામન, ફાટલી સાદલી તે દરબારની ફરશ, ખુલ્લો પઢતા પઢકવાનો અસો (લાકડી) તે ખલીફનો રાજ્યદંડ! અમીર અને ગરીબ, શાહ અને ફકીર એક જ સાદલી પર, એક જ હાગમાં, સાથે સાથે એક જ ખુદની નમાઝ પઢે. હજ વખતે અદના ફકીર અને ખલીફતુલ મુસ્લમીન-અમીરૂલ મોમનીન એક જ જાનનું “એહરામ” પહેરે, અને હજની સૌ વિધિઓ સાથે રહી એક સરખી રીતે કરે. પસો અને અધિકાર વિસરી જાય-એથી વિશેષ પ્રજાતંત્રમા થું હોય! વિશ્વમય બંધુત્વ-Cosmopolitan Brotherhood તે આ પિલાશત. ડમસ્કસથી બગદાદ, અને ત્યાંથી ઇસ્તમ્બુલ જતાં આ બધું વિસરાયું. હવે અંગારે આવનાં બેક રીતે સ્થિતિ બદલાયના શુભ ચિન્હ દેખાય છે. આમીન!

૧૦૦

૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર :

એક ઐતિહાસિક આલોચના

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર આપણા ઇતિહાસની આપણી વાસ્તવિક ભાવના ઉપર બહુ ભાગે રહ્યો છે. હિંદુસ્તાને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમા આ સંબંધી જેવો જોષો તેવો વિચાર ક્યો લાગતો નથી. પ્રાચીન સમયમા તો આપણે આપણા જ ઇતિહાસની

કરેલી અવગણના અક્ષમ્ય ગણાશે. જ્યારે પુરાતન ગ્રીકોએ અને રોમનોએ પોતાના અંતર્ગત ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર કલ્પેશોના પણ ધણી જ સમર્થ ભાષામાં અને શૈલીમા નિરૂપણ કર્યા છે, ત્યારે આપણે તો નાનાં બાળકોની માફક વેદો, સ્મૃતિઓ ને પુરાણોનો નિહવાપાઠ કરીને જ

આવેલ અગોકાદિના શિલાલેખનું રક્ષણ કરવા જેટલું પણ આપણને ધ્યાન રહ્યું નહિ. આપણે આપણું પ્રાચીન ગૌરવ; કૃતિ, સ્મૃતિ, ભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમાં જ આવી રહ્યું હોય એમ માનવા લાગ્યા. અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના કાળથી તે કેક દર્પવર્ધન સુધીનો એક હમ-સ્થી પણ વધારે વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણે આપણી દૃષ્ટિની અંધતામા ગણી ગયા. માત્ર થોડા વર્ષો ઉપર જ, આ આપણી ભીષણ નિદ્રા હતી અને ઈરીથી આપણે, જ્ઞતિસ્મરણ થયું હોય, એવો અનુભવ લેવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી આપણે એમ માનતા આવ્યા કે ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના અલિસાવાદથી આપણે નળગા બની ગયા તે મુસલમાનોએ આ નમજાઈનો લાભ લીધો હતો. આ પણ એક ઐતિહાસિક વિતંડાવાદ છે. આપણે આ વિચાર બદલ લાવતા અનિહાસિક દ્રષ્ટિએ અન્યાય કરીએ છીએ. ગિપ્સને પણ એક વાર એમ કહેલું કે રોમનો ખ્રિસ્તી પથમાં બળી ગયા તે તેથી તેઓ સામ્રાજ્ય બોધ બેઠા. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો દેહાધ્ય-માન કાળ બૌદ્ધ સમય હતો. આપણું વર્તમાન એ કાળમા ત્રણાં, દેશાવરનો સાથે આપણે તે કાળમા પરિચિત થયા. આપણું ધર્મચક્ર તે કાળમા દિબેટ, ચીન, અંગાળાના અખાતના ટાપુઓ, મગેરે પર ઈરી વળ્યું. આપણું વાણિજ્ય, આપણું સાહિત્ય, આપણી કલા, આપણું સર્વસ્વ તે કાળમાં હતમ હતું. એવો કાળ પછી મોગલાઈને વખતે પ્રાપ્ત થયો હતો. પણ ત્યારે આપણે અંતર્વિગ્રહોથી તેને જાણે કરી દીધો હતો.

દિલ્હીના સુલતાનોના રાજ્યત્રે આપણને વધારે પ્રાનિક બનાવી દીધા તે અગાઉ પણ દિલ્હી પ્રાનિક તો બની ગયા હતા આપણી રાજકીય તે સામાજિક અવનતિનું તે ચિન્ન

હતું. તે કાળનાં મુસલમાની ગળ્યો પણ પ્રાનિક હતાં. દિલ્હીમાનનો તે વખતનો ઇતિહાસ સુરોપના વર્તમાન ઇતિહાસને મળતો આવે છે. મોગલોના આવવા પછી ધીમે ધીમે આ પ્રાનિક ભાવના ઘટવા લાગી. મરાઠાઓનું રાજ્ય આ ભાવનાના વિકાસમા વિનરૂપે હતું. દક્ષિણ-વાસીઓ દક્ષિણમાં રહ્યા ત્યાં સુધી પોતાની અંદરની જાગવી શક્તિ, પણ જ્યારે પહેલા બા-હરાવ પેશ્વાએ પેશ્વાઈને ઉત્તરમા વસાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને મરેઠી “ ઘોડા ”ને અંગા ને સિંધુ નદીના પાણીમા રનાન કરાવ્યું ત્યારે દક્ષિણાત્યોની ભાવનામા તુરત જ કેન્દ્રશર રહ ગયો. પુતાને દિલ્હીસ્થાનની રાજધાની કરવા જતા તેઓને દિલ્હી સર કરવું પડ્યું અને દિલ્હી સર કરતા પ્રથમ અબ્દુલ્લીને લાયે અને પછી કંપનીને લાયે સખત ઈટકાઓ ખાવા પડ્યા. ઉત્તર દિલ્હી લેવા જતા તેઓ મદારાદ્ર બોધ બેઠા-સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જતા તેઓ “ સ્વરાજ્ય ” શુભાવી બેઠા.

આપણા ઇતિહાસમા દિલ્હી નગરીનો આ ચમત્કાર છે. દિલ્હી, પટણા, કાશી, જૂનાગઢ, એ બધાં સ્થળોનો વિચાર કરતા દિલ્હીસ્થાનનો સમસ્ત ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ઉઘો રહે છે. આ દરેક નગરીનો ઇતિહાસ આપણા દેશનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. દિલ્હી એ એશિ-આનુ રોમ છે. વર્ગિલ કવિએ રોમને અમ-ગવતી-અમરનગરી-નુ ઉપનામ આપ્યું હતું. દિલ્હી પણ સામ્રાજ્યનું હૃદય-મસ્તિક- છે ને તેની ગાદી પણ અવિચળ છે. ઉત્તર દિલ્હીસ્થાનથી સમગ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રવાહ આપણે ત્યાં ચાલ્યો છે. નર્મદાની દક્ષિણમા આવું નગર કોઈ વાર ઇતિહાસે સિદ્ધ થયું નથી. સિંધાઈના બળવાનું લક્ષ્ય કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી હતું સિટને કેમરેલિંદનો દરબાર ત્યાં જ ભરેલો કર્જનનો દરબાર પણ ત્યાં જ ભરાયેલો. શહેનશાહનો

અભિષેક પણ ત્યા જ થયેલો. ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અંતરાત્માને જાણે કે માન અપાતું હોય તેમ ઇંગ્લાંડે પણ તે જ રાજનગરને છેવટે સામ્રાજ્યની રાજધાની બનાવ્યું. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પેહલું યાત્રાસ્થાન આ નગર છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રવાહ અત્યારે ક્યાં જાય છે ? ઘણા હિંદુઓ મુસલમાની કાળમાં “ ગાય અને બ્રાહ્મણોનું પ્રતીપાલન ” કરવા મરવા તૈયાર થતા. એ દિવસો ગયા છે. આપણે આપણા ઇતિહાસને પુનર્જન્મ આપવો છે. તે બાળકને આપણે વીશમી સદિનું બાળક કરવું છે. ઘણા કાળ આપણે જંગલોમાં જઈ આત્મા ને પરમાત્માનો વિચાર કરતા ગાળ્યો. ઘણા કાળ આપણે જંગલી જાંતોને આર્થ ધર્મમાં લાવતાં કાઢ્યો. ઘણા કાળ આપણે અંદર અંદર લડી મરવામાં વીતાવ્યો. પણ હવે! હિંદુસ્તાનને જગત ભૂલી ગયું હતું તે હવે યાદ કરવા લાગ્યું છે. એ યાદ કરતું જગત પિયેગોરાસ, એટનિનસ, સીઝર, કે કેસરબસનું જગત નથી. એ યાદ થતી આપણી ભૂમિ પણ જનક કે કૌટિલ્ય કે પૃથ્વીરાજ કે અકબરના કાળની નથી. જગતના ઇતિહાસમાના વર્તમાન સમુદ્રમાં આપણો ઇતિહાસ સિંધુ કે ગંગા નદી જેવો ભળી જવો જોઈએ. આપણે આપણા વાંજુજ્યથી કે આપણા શાસનથી કોઈ પ્રજાને શુભામ કરવા ઇચ્છતા નથી. આપણને શાંતિમય અને કરકસરીઈ રાજ્યનંત્ર અત્યારે જોઈએ છીએ. હિંદુઓને, મુસલમાનોને, પારસીઓને, શ્દ્રેને, બધાને, આપણે હિંદી બનાવવા છે. આપણે માની બેઠા છીએ કે આપણે હિંદી છીએ-વસ્તુતઃ. આપણે તેવા નથી. આપણા ઇતિહાસના પૃષ્ઠો આ ભવિષ્ય તરફ નજર કરી લખાવા જોઈએ. આગ્રાના તાજમહેલથી હિંદુઓ ધ્રુવાય છે. સાંચીની કલાથી કે ઇલોરાની ગુફાઓથી મુસલમાનો હવે

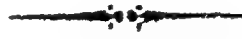
ધ્રુવાવા લાગ્યા છે. હિંદુઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિઓનું ભારતીય દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરે તો મુસલમાનો પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃતિનું તે જ દૃષ્ટિથી કેમ અધ્યયન ન કરી શકે ?

પ્રથમ જણાવ્યું તેમ આપણે ઇતિહાસ બહુ ઉત્પન્ન કર્યો છે પણ તેનો વિચાર આપણે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિએ કર્યો નથી. હવે આપણો ઇતિહાસ વધારે નિયમબદ્ધ (constitutional) બનતો જાય છે. નિર્ણાયક યુદ્ધોનું સ્થાન રીત-સર ચુંટાયેલ પ્રતિનિધિઓના વાદ અને અંતે થતી મતોની બહુમતિએ લીધું છે. તે કારણથી આપણે જગતના વર્તમાન ઇતિહાસથી પૂરા વાદેફગાર થવાની જરૂર છે. રોલેટ બિલનું રદ-સ્ય સમજવા આપણા પૂર્વ ઇતિહાસમાં કોઈ સામગ્રી છે ? મહેસુલ, કરવેરો, વાણિજ્ય, વગેરેના અભ્યાસ માટે આપણે બહારની મદદની અવગણના કરવી જોઈએ નહીં. એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, માતેસ્ક્યુ જેવા ચિંતકો આપણે ત્યા કેમ ઉત્પન્ન ન થાય ? કૌટિલ્યનું “ અર્થશાસ્ત્ર”, પ્લેટોના લોઝ, એરિસ્ટોટલનું પોલિટિક્સ, અને ક્ષાઈસનું ‘મોડર્ન ડિમોક્રસીસ,’ એ ચારેનો નિષ્કર્ષ આપણે કેમ ન કાઢી શકિયે ?

દરેક કાળમાં અહીં પ્રતિભાશાળી માણસો જન્મ્યા છે. ગૌરાગે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરી બંગાળને ધર્મભ્રમથી ઉગાર્યું. રામાનુજ અને વલ્લભાચાર્ય આપણને સમકાલીન દૃષ્ટિએ વિશેષ બળવાન કર્યા. કંપીર અને નાનકે મુસ્લિમ-હિંદુ એકતા ધર્મક્ષેત્રમાં ઉપદેશી. અકબરે તેને રાજ્યનીતિમાં ઉપાડી લીધી. યુરોપના સંસર્ગથી આપણું વ્યક્તિત્વ બેવાયું નથી. આપણા રામમોહનરાય, દયાનંદ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, ગાંધી, ને રવીંદ્રનાથ ટાગોરના જીવનચરિતો સાક્ષીભૂત છે. આપણે તે સંસર્ગની ઉત્તમ બાબુને ઠેલી પણ નથી. આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું ભિન્નત્વ ને એકત્વ ઇતિહાસના મહા-

સાગરના મોજાં ઉપર દરેક વાર સ્પષ્ટ તર્ક આવેલ છે. જેમ મદામાગરનાં ઉજ્જ્વળતા મોજાં એક ગળને કિનારા ઉપર કેંડા દે છે તેમ એ સંસ્કૃતિને હજી સુધી ઇતિહાસે કેંડા દીધી નથી. કારણ કે તે સંસ્કૃતિનું શરીર આત્મા વિનાનું શરીર નથી. ભવિષ્યમાં પણ એ અમર

જીવ ભારતવર્ષના અત્યારે ખાખરા થએલા પાળ બહારથી તેમ જ અંતરથી રોપવામાં આવતા રસાયનોથી ફરીથી મૃત્વાવસ્થામાં આવના ક્ષેત્રવર્તો કદી પણ ત્યાગ નહીં કરે. આપણા ઇતિહાસની ભાવના આથી કોઈ બીજી કોઈ દેખા શકે ખરી ?

૧૦૧

૩૧ રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી :

શ્રી પ્રહ્લાદાખ્યાન

(વૈષ્ણવકવિ ગિરધરની અપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રમાદી)

વડોદરાનો વૈષ્ણવકવિ ગિરધર તેના રામાયણથી મશહૂર છે. ગુજરાતના સામાન્ય જન-સમાજને તેનાં સાદા, મરળ અને ભક્તિરસથી ભરેલાં કાવ્યો બહુ આનંદજનક થઈ પડ્યાં છે. એના રામાયણની ગામેગામ કથા થાય છે. અને ગિરધરે રામજીણુવાદના પ્રચારને માટે એ ગ્રંથ રચેલો છે અને સૌથી પહેલાં પોતાના નિવાસસ્થાન આગળ વડોદરામાં મુલતાનપુરામાં એક બ્રાહ્મણને આગળ રાખીને પોતે જ એક માસ સુધી લોકોની મેદની સન્મુખ રાગરાગ-ણીમાં એ રામાયણની કથા કહી બતાવી હતી. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોમાં તે પ્રચલિત થઈ ને ગામ-ગામોમાં તેની કથાઓ થવા લાગી.*

ગિરધરનાં કૃષ્ણચરિત્ર અને રાગમૂલયન પણ પ્રસિદ્ધ છે, એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાક

અપ્રસિદ્ધ પદો તથા પ્રહ્લાદાખ્યાન હજી અપ્રસિદ્ધ છે. જેની નકલો મેં અસલ દસ્તાવિજિત પ્રયોમાથી કરી લીધેલી છે. વસાવડાના કાલિદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન જાણીતું છે, તેના કરતાં ગિરધરનું પ્રહ્લાદાખ્યાન ઉત્તરે તેવું નથી. ગિરધરનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ કૃષ્ણનાઓ, રસાલંકારની અમતૃતિ, કે શબ્દોનો ઘટ્ટારોપ નહિ માલમ પડે; પરંતુ તેના નીતિપ્રિય દરેક સ્વભાવ પ્રમાણે ઉઠા આનંદ અને સૌમ્ય ભાવના તો હંમેશાં હંમેશાં જણાશે જ. તેની સાથે તેનામાં શોધક-શુદ્ધિ જળરી હતી; તેથી પુરાણકથાઓ કહેનારા બીજા કવિઓએ જે કેટલીક શુભ વાનો નથી લખી, તે ગિરધરે શોધન કરીને લખી જણાવી છે, ને જ્યાં દેવચરિત્રોમાં વિપરીતતા જણાઈ આવી હશે, ત્યાં તો તેણે લોકોની શ્રદ્ધા ન ખસી જાય માટે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે.—

* કર્તાના જ હાથની પ્રત દાલ તેના વંશજને પામે છે, તે ઉપરથી રામાયણનો શુદ્ધ ગ્રંથ નરવું સાદિત્ય કાર્યાલયને માટે તૈયાર થાય છે.

“તે માટે દેહ ન કરશો વિવેકા સંત સુગણુ;
એ અકળ ચરિત્ર જ દેવતણું તે કોણે ન થાય પ્રમાણુ.

—રા. પા. કા. અ. ૧૩—

વળી સીતાહનું હરણ થયા પછી શ્રીરામ- નેઈને ઇશ્વરાવતાર ઉપર અત્રદા ન થાય માટે
ચંદ્ર ભગવાન જે વિરહવ્યથા ભોગવે છે તે કહે છે કે:-

“જે શુદ્ધ ચૈતન્ય માયાપતિ પ્રભુવ્યાપક એક અનિત;
“તે માયા તણો અભિપ્રાય દેખાડે છે માયિક જનની રીત.

—ન. અ. કા. અ. ૧૮—

વળી વાલિવધને પ્રસંગે કહે છે કે:-

“એમ દેવચરિત્ર છે ધણું અટપટા, અઘટ ધટાવે જોહ,
એ નેઈ કોઈ અન્ય મનુષ્ય કરે તો, પડે નરકમાં તેહ.
જળ ઉપર જેણે પૃથ્વી રાખી, સ્થંભ વિના આકાશ;
એવા પ્રભુ છે એક સ્વતંત્ર જ, અખંડ અનિત અવિનાશ.
તે પ્રભુ કરે કરાવે કર્તવ્ય, તે થાય સત્ય પ્રમાણુ,
તે નેઈને કો અન્ય કરે તો, નરક પડે નિર્વાણુ.

—રા. કિ. કા. અ. ૭—

કવિને ભક્તિરસ પ્રિય હતો અને તે કાર- શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ગ્રંથની શરૂઆત કવિ
ણથી ધણે ભાગે તેમણે ભક્તિરસનાં જ કાવ્યો મંગલાચરણથી કરે છે અને કવિકુલશુર કાલિ-
લખ્યાં છે. પ્રહ્લાદાખ્યાન પણ ભક્તિરસ ખીલ- દાસની પેઠે વિનયથી પોતાની અશક્તિ જણા-
વવાને જ એમણે લખ્યું છે. હવે થોડાંક દૃષ્ટાંતો વતા કહે છે કે:-
એમનાં એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથમાથી આપીએ:-

“જેમ અંધ ધૃષ્ટિ પચરંગ કહેવા, અપંગ ધૃષ્ટિ ગંગ,
નિર્ધન ચિંતામણિ ધૃષ્ટિ; કામી ધૃષ્ટિ સત્સંગ.
તેમ ધૃષ્ટિ યદ્ય એક મન વિષે, તે પૂરીએ શ્રીજન્મવીર,
કથા કહું પહ્લાદની જે ભક્તશિરોમણિ ધીર.

કડવું ૧.

સારપછી પુત્રાસુરવધ, શિશુપાલવધ, ન દની ઉત્પત્તિ કવિ બતાવે છે. પણ ત્યાં એક
હિરણ્યાક્ષહનનની કથા દુંકામાં આપી પ્રહ્લા- પ્રશ્ન કવિના ભક્તહૃદયને ઉત્પન્ન થાય છે.-

“અસુરતાણું કુળ મહા અધર્મી, દેવદિગ્ગનો દ્રોહ કરનાર છ,
“તેહના કુળમાં કેમ થયો, હરિભક્ત તણો અવતાર છ.
કડવું ૪.

આતુ મમાધાન કવિ આજગ જતા કયા-
બાગમાં આ પ્રમાણે આપે છે. એક વખતે
હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા બેઠો હતો, ત્યાં આવી
નારદે હરિ નામની ધૂન લગાવી, એટલે ધ્યાન-
માંથી તે જાગી ઉઠ્યો. પણ નારદ આંતર્યાન
રહી ગયા. હિરણ્યકશિપુ તપ પરતું મૂકી શેર
ગયો પણ તેના કાનમાં તો હરિ નામના રઘુદાગ
જ વાગી રહ્યા હતા. તે રાત્રે તેની આંતે ગર્ભ
રહ્યો, એટલે ગર્ભિણી તે સરકાર લાગ્યા. વળી
બીજી વખત તપ કરવા ગયો ત્યારે હઠ આવી

તેણે નગર વાંટી, બાળી, તેની આંતે ઇંદ્ર પદ્મીને
લાઈ ગયાં. પરંતુ નારદે આવી તે આંતે ઇંદ્રાવી
અને પોતાને આશ્રમે લઈ જઈ તેને પ્રવચન
નો ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ સ્ત્રી નમસ્ક
કરી નહિ પણ તેના કિરકા મેલ્યા મેલ્યા તે
ચલણ કર્યો. એ ગર્ભથી પુત્ર કિષ્કિન્ધ થયો.
તે પ્રત્યાદ, અને એટલા માટે જ તે બકરાવળ
કિષ્કિન્ધ થયો. પ્રત્યાદ મેલ્યા થયા પછી તેને
નિશાળે બેસાડ્યો, પણ ત્યાં તે અસુખની વિદ્યા
ન બણતાં—

x   x   /   /

“ સ્મરણુ કરે ગોવિંદતુ શ્રીહરિ નારાયણુ દેવ
ધ્યાન ધરે ધરણીધર કેડું ને કંચુ ઋષિએ રૂપ;
ચિત્તને એકાગ્રે દૃઢ કરીને મમરે વૈકુંઠ બૃષ.
—કડવું ૯—

અને ઋષિએ-નારદે-ને રૂપ કહેલું તે કેવું હતું—

“ દુર્વાદળ ધનરયામ સુંદર, પીતપટ કડી કિંકિણી;
કંચન રત્ન અમૃત્યમાં સુહૃદ્ય, મેખલા સર્દા લંકની.
બાળુ પહોંચી વેડ વાંટી, કણ કંકણુ ઘૂંચરી;
મુક્તાદળના હાર ઉજ્જવલ, વૈળયન્તી માલા હર ધરી.
શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ નૃણલાઇત, નાભિ ગંજિર નીવડી,
શિર પેચ સુંદર, મુગટ મણિમય, ધનુષ્ય નિંદક નૃકુટી ચડી.
સુખચંદ્ર કમલ વિદ્યાળ લોચન, કર્ણકુંડળ મણિ ઝળકતા;
અધર અરુણ ચિચુક ચાર, દંતહીરા ચળકતા.
લક્ષ્મી સહિત શ્રીકાંત શોભ, ચતુર્ભુજ ધનન્યામ,
શંખ ચક્ર ને ગદા પદ્મ, ભક્ત રક્ષક ભગવાન.
ચરણકમળ અજ કશ વંદે, સેવે નારદ સનકાદિ સહી;
કોટી શશિચર કોટી ભાતુ, રાતકોટી કામ શોભા રહી.
જપ તપ બોગ વ્રત ધ્યાન ધરતાં, દેહ દમન કરતાં અતિ ધણી;
તોયે સ્વપ્નામા દર્શન નહિ, તે ભક્તવશ ત્રિભોવન ધણી.
—કડવું ૯—

એ જ ધ્યાન પૂર્વકે પ્રત્યાદે ભણવાને બદલે હરિશ્ચણુગાનનો કંકો શીખવવા માડ્યો.
બદલે હરિ નામતું રણુ જ કરવા માંડ્યું અને તે કંકો તે આ—

નિશાળમાં બાળકોને પણ વર્ણુભાળાના કપાને

“ પ્રહ્લાદ કહે ભાઈ સાંભળો, કહું કક્કનો બેઠ;
ખત્રીશ અક્ષર તે ખરા, જે અવિચળ વાચા વેદ.

—વોળ—

કરીએ કૃષ્ણચરણરૂપીતી, રાખીએ દૃઢ વિશ્વાસની રીતિ.
વશ કરીએ ઇંદ્રિ એકાદશ જિતિ, તો માયામાં મોહ ન પામીએ રે.
ખોટા ખેલમાં ચિત્ત નવ ધરીએ, ખળ તણી સંગત નવ કરીએ.
વાસના રહિત ઠેકાણે દરીએ, તો હૃપદથી રહીએ વેગળા રે.

x x x x x

વગેરે.

—કડવું ૧૧—

પ્રહ્લાદનો રંગ તો બધી નિશાળને લાગ્યો, અસુરોથી એ કેમ સહન થઈ શકે ? તેમણે
તેથી નિશાળના છોકરા પણ પ્રહ્લાદની પેઠે પ્રહ્લાદને પ્રભુભક્તિ છોડી દેવાને ધણું સમજ-
ધ્યાન ધરના અને ભજન કરતા શીખી ગયા. બું પણ તે તો:—

“ જેમ રણસગ્રામે ચઢે ચરો, દેહશુદ્ધિ નહિ લગાર,
એમ રાજપુત્ર નિઃશંકે થઈને, જપે જુગદ્ધાર

—કડવું ૧૨—

ગુરુએ શીખામણ દેવા માડી લ્યારે તેમણે ગુરુને પણ સમજાવી દીધું કે:—

x x x x x x

“ તારે પરને તરે પોતે, તે ગુરુ સાચા જાણુ.
અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપે, કરે નારાયણનો દાસ;
વાસના બાળે આળ ટાળે, કરે બ્રહ્મવેદ પ્રકાશ.
ગુરુ તો તેહને કહીએ, બાકી સર્વ આળપ'પાળ.
પાણી પહેલું વહી ગયું, પછી મૂરખ બાંધે પાળ.

+ + +

માટે માન મૂકીને કહું છું, તમે પંડિત ગુણભંડાર,
જો ઈચ્છો ભવદુઃખ વામવા, તો જપો જુગદ્ધાર.

—કડવું ૧૨—

છેવટે ગુરુ રાજ પાસે ફરીયાદ કરે છે કે આત્માને અમર માનનાર પ્રહ્લાદને મરણના
તમારો કુંવર આપણા કુળની વિદ્યા ન ભણતાં હરની શી અસર થવાની હતી ? હિરણ્યકશિપુ
શ્રીહરિમરણ કર્યા કરે છે, અને નિશાળના તેમના પ્રાણ લેવાના અનેક ઉપાયો કરે છે.
ખીળ' છોકરાને પણ અવળે રસ્તે ચઢાવી દે છે. પણ જેને રામ રાખે તેને કોણ મારી શકે એમ
આ ઉપરથી રાજ તેને શીખામણ દે છે અને છે ? અંતે એક દિવસે પ્રહ્લાદની ખરેખરી
છેવટે પ્રાણ લેવાનો પણ ધાક દેખાડે છે. પણ કસોટી થાય છે. ભારે સભા ભરી ત્યાં પ્રહ્લાદને

જોવાથી હિરણ્યકશિપુ પૂછે છે કે તારો રામ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, ને ભક્તની મદદ કરી આ-
ક્રમા છે તે બતાવ. એમ કરી તેમને મારવા સુખેના અંત લાવે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન કવિ
ખાતમ કાઢે છે એટલે સ્તંભ કાઢી ગસિંગરો મદદ રીતે કરે છે:—

“ અથ ગર્જના ધોર પ્રચંદ, દાસ્યો થઈ ઠોડ્યું બદાંડ;
ધૂણ પરા ને સળક્યો એપ, પડ્યો ત્રાસ આસુરને અંડેપ.
ઠોડ્યું ઇંદ્રાસન બદાલોદ, દિશા ચક્રિન પવન થયો રોદ,
ગિરિ શિખર પડ્યાં છે તુટી, ગબુની સમાધિ છટી.
ત્યહાં ઠોડ્યા દશે દિક્ષપાત્ર, ખળબળીયાં સાને પાનાળ,
થયો આઠાથમાં અંધકાર, ઉછળાયા સિંધુ અપાર
કાઠ્યો થઈ ઘેરો અંડોડ, થયો ગગન માટે ગેરોડ,
ત્યાથી પ્રકટ્યા નરદરિવીર, મદાધર્મ ધોરિધર ધોર.
ધર્યું વિઠટ ભયંકર રૂપ, રાતા નેત્ર બન્યો અગ્નિરૂપ,
લાંબી છબ અવે મુખ લાળ, નખ વગ્ગ સરીખા દરાળ.
દંત કરકટે ક્રોધની લવાળ, કેશવાળી મોટી વિદરાળ,
ગોભિ સહઅજુગ્ગ શ્રીકંત, ઘર્યા આયુધ કરમા અનંત.
કરી ગર્જના ધોર ધુરાવ, થયો આસુરી ગર્જનો આવ,
કેશવાળી કંખાવી ન્યારે, દૈત્ય મૂર્ગ પામ્યા ત્યારે.

— કવ્યં રપ —

આ પછી હિરણ્યકશિપુ સાથે યુદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે અવનવા પ્રસંગોથી ભરેલી
છે તે તેમા તેના સંહાર કરે છે. છેવટે પ્ર- કવિ ગિરિધંદાસની આ અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ છે.
હવાદને રાજ્ય આપી પ્રભુ અંતર્યામ થાય કવિ નિરભિમાનથી પોતાને માટે કહે છે કે—

“ તેમ નુ દુર્બળ અજ્ઞાની, ન સમજી વિવેક વિચારજી,
બાળકશુદ્ધિ અનલપણામાં, કર્યો અંધનો વિસ્તારજી.

અને

“ કવિજન કોષએ ખોડ મા દેશે, નથી મુજ બળશુદ્ધિ લગારજી.

“ જે હરિએ કહેવરાવ્યું તેવું કવું છે. અધિકાતા દેવ મોરારજી.

કોષ કહેશે કે એમ છે તો પછી એવો અંથ શા માટે રચ્યો? તેનું કારણ પણ કહે છે કે:—

“ પણ હરિ જરા ભક્ત ચરિત્ર કથામૃત, શ્રીનરહરિતો અવતારજી,
એવું જાણીતે સજ્જન સંત વિવેચી, તે કરશે અંગીકારજી

૧૦૨

સ્વ. નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ.

સ્વ. નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા મણિલાલ ઇચ્છારામ સુ. દેસાઈ]

તા. ૬મી જુલાઈ ૧૯૭૦.

પ્યારા નાનાભાઈ,

ખનાવો (માની લીધેલા સારા ને માઠા) બને છે. ખૂબી ને ખોડ કુદરતમા નથી જ-દુનિયાદારીમા છે. આફરીન છે કુદરતને કે મોટો ફિલસૂફ ને મોટો તપેસરી પોતાની ઊંચી અક્ષતી અને મન મારવાના મહાવરાથી ગમે તેટલો દાખ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે. દુનિયાદારી-અક્ષત તથા મહાવરો એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતને જ તાબે થાય છે, તોપણ તે થોડી ઘણી સુદત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખાડાવે છે.

ભાઈ, ન. ક. નું થોડું નીકળ્યાને ૩ વર્ષ થયાં. હજી પૂરેપૂરું બિલ મારાથી ચુકવાયું નથી-બહુજ બળા જાઉં છઉં. સમો ઘણો બારીક જોવામા આવે છે.

એક દિવસ હું ભાઈ માણેકજી બરજોર-છને ઘેર ગયો હતો, ને વાતમા તેણે કહ્યું હતું કે “યૂનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલા કામ સંબંધી મારું ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે માગણું નીકળે તેમાથી હું મારી પોતીનું તો દેવાને ચૂકવી ધરું છું-જ્યારે આટલાં વરસ યથા ને નિવેરો ત્રીજી આવતો લાગે દાલો ગું-

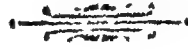
ચાડો શું કરવા દેવા દેવો જોઈએ,-માટે નાનાભાઈને કહીને ન. ક. નું જેમ તેમ માઠી વાળો તો સારું.” એ વાત હું તને કહેનાર હતો પણ જોગ ન આવ્યો. હવે એ સંબંધી તારો શો વિચાર છે? ખે પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જો તું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સારું હું ને માણેકજી ખાતગી સમજાવે, ને બાકી રહેલો યૂનિયનનો અવેજ હું બ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીયો સરતે કહાડીને તને પૂરો કરી આપું-પણ પ્રથમ માણેકજીનો આંકડો મારે જણાવો જરૂર છે.

તને મેં કચ્છરેટર ઉપરનું રા ૧૪૦) નું બિલ મોકલ્યું છે, તેના નાણાં તને પોતાં કે નહીં તે જણાવજે. જે પાચસે ચોપડીયો તારે ત્યાં રહી છે, તેને પોણા પોણાનું પૂરું બંધાવવાને સારું પોણીચારસે જોઈએ તે હું તને બંધાવતું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાંથી પણ આણી મોકલાવીશ. ચોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને ચોડાએક કાઠના લઈશ. ચોપડીયો બંધાતા બોલામાં બોલો મહિના દોઢ તો થશે જ; ને એની અંદર તો હું તને કકડે કકડે મોકલતો જઈશ. માટે બંધાવવા આપજે.

ભાઈ, કોઈ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામા ચોથાનું શેવટ આણી આપ બારીક વખત

જોઈ ગભરાઈ' છડ'. પ્રેસના ગિલનો નિકાલ કરું તો ગિંતા નહીં. આનો બવાળ લગતો.
કર. વળી...માણેકજીતું ગાગું ખાનગી ખાતું   લા. વખત જોઈ ગભરાતો જતો
નર્મદો.

[ટિપ્પણ—

ન.-ક.-નર્મદવિતા. માણેકજી ખરજોરજી, સમાચાર પ્રસવાળા, માતાબાગ સુન્નનજી, સુનિયત પ્રસવાળા; કવિના પારસી મિત્રા. રોયર સદાના મગચનું ડળાણ ૧૮૬૪ થી, સુનાઈટો સેટેટમના આંતર વિગ્રહ પૂર્વ ગયો ત્યારથી શરૂ થઈ ગયું.

કાગળની તારીખ સુધી ન.-ક નું કપામણ અને કાગળનું બિલ ચૂકવાયું નહીં, અને પાછળે નક્કો તો હજી બાધવાની પામી બાધી ! આ અધિકારી વાચનાર સાગી જાન્યને આવી આપણની બરીદીમાં પામી ગુજરાતી પ્રજાના પ્રમાદનો આ દાખલો તો નીચું જોતરવે એવો છે. આ જમાનામાં અને ખાસ કરીને કવિની જાતને આ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિને માટે હિંદુ પારસીના સદ-કાર, એ આ કાગળની જગણી બાજુ છે સાગી ગોપણીઓના વેચાણમાં આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં દંધક પ્રગતિ કરી હશે, તો સાહિત્યપ્રીત્યર્થ હિંદુપારસીસહકારમાં તો આપણે બેઠા પાછળ પડ્યા છીએ.]

૧૦૩

૨૧ શ. હરિલાલ મૂલશકર મૂળાણી:

ડગતું હૃદય: એક સંવાદ

(સાચો સંન્યાસ એ નાટકમાથી સમય સંકેતને લઈને ન બજવાતો એક ભાગ)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ:-રસ્તો. તેની પેલી મેર લીલું મેદાન.

સમય-આદની ખીલી રહી છે.

(સંન્યાસી માધવાચાર્યની પુત્રિ મનોરમા રાજકુમાર હેમચંદ્રનો હાથ ઝાલી ગાતી ગાતી પ્રવેશ કરે છે.

મનોરમા: (ગાયત)

ખીલી રહી આંદની, આ શી જો છતા ભરી

અંતઃમાહિ અવનવી સમૃદ્ધિ દે ભરી—ટક.

ચંદ્રનો વિકાસ પ્રથમ દિન પ્રતિદિન થાય છે;
પૃથ્વીમાં કલાપ્રકુલ સુંદરી કુલાય છે,
ક્ષીણુ તે ચતી પછી તિમિરોદ્ધરે સમાય છે;
લમ માનવી જીવનવિકાસ ક્ષીણતા નીમાય છે,

.....—ખીલી રહી.

રાજકુમાર, આદનીના પ્રકાશથી છંટાયલા આ ઘેરા રંગના તરુપક્ષવો આપનાં મંગલ પગલે આભારી થયાં હોય તેમ કેવા આનંદથી ખીલી તમને પવન નાખે છે ? પુણ્યશાળી જીવ, પરમાર્થી વીરપુરુષ, આપનાં વીરોત્સાહે ભર્યા અંતરને એ ઉત્સાહથી વધાવી લે છે. રે અવિશ્રાંત

દિલવાળા વિશ્રાંતિ પામશે અહીં ? આનંદ થાય છે અહીં ?

હિમચંદ્ર:-આનંદ ! જેણે પોતાના દેહનો, પોતાના દિલનો, પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે; અરે-એ ભોગ આપતા જેણે કોઈ નિર્દોષ જીવનને દુઃખી બનાવી દીધું છે, કોઈ નિર્દોષ કુલને ચૂંટી છુદાવા કેંઈ દીધું છે તેને આનંદ કેવો ?

મનોરમા:-રે કુમાર, આટલાં મોટાં મનમાં એવો સંકુચિત ભાવ ભરેમાં. શું સ્વાર્ષણુમા અનેરો આનંદ નથી ? તમારો અંતરાત્મા શું કહે છે ? આ દેહનો કે દેહના બંધનનો આ હૃદયનો કે હૃદયને વળગેલાનો એક મહાન કર્તવ્ય માટે ભોગ આપવાથી તમારો આત્મા તૃપ્ત નથી થતો ? તમારો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન નથી થતો ?

હિમચંદ્ર:-(ઘોડીવાર વિચારમાં પડી જાય છે. પછી) તમારાં આવાં વચનોનો તે હું શો જવાબ આપું ? એકએકથી વિરુદ્ધ ભાવો મારાં ચિત્તમાં તોફાન જગાવી મને વ્યાકુળ બનાવી દે છે. હું શું કહું કે મારા મનમાં શું થાય છે ? છતાં એટલું તો ખરું જ કે મેં એક પારકું છતાં અતિ વ્હાલું જીવન ઝેર કરવામાં ભાગ લીધો છે એ વાતનો ડંખ તો શમે તેમ નથી

મનોરમા:-પારકું જીવન ? કોનું ? સુમનનું જીવન તમે પારકું ગણો છો ? પ્રિયા પ્રિયતમ એ તો એક અંગના બે પડખાં જ માત્ર. દંપતિ એ એક જ શબ્દ છે તેમ એનું જીવન પણ એક જ છે. તમારી વેદનામાં એ ભાગ ન લે તો તમારા સુખમાં એ કેવી રીતે ભાગ લઈ શકશે ?

હિમચંદ્ર:-જીવન એક ખરાં પણ તેના ભાગ સમાન કયા ધડાય છે ? એક કોર, બીજો સુકુમાર. જે ધા કઠિન નર ખમે તે સુકુમાર અબળા કેમ ખમે ?

મનોરમા:-ભૂલો છો. પત્થર પર પત્થર પછાડો તો તે કદાચ તૂટી જશે. પણ ક્રોમળ વેલી પર પત્થર પડશે તો તે વળી જઈ ગ્રીલી લેશે ને પત્થર ઉડાવતા ફરી પોતાનું સ્વરૂપ પકડશે. અબળાનું ક્રોમળ અંતઃકરણ મહાન પુરુષોના વાઘ જેવા હૈયાં કરતા ય વધારે સહનશીલ હોય છે, કુમાર.

હિમચંદ્ર:-(સ્વચત) આને શું કહું ?

મનોરમા:-કેમ બોલ્યા નહીં ? એનો ઉત્તર ન મળ્યો, ખરું ? ક્યાંથી મળે ? સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો એક નમૂનો તમારે જોવો છે ? (ચંદ્ર ગતાવતી) પેલી ચંદા જોઈ ? અશાંતિમાંથી શાંતિ અને શાંતિમાંથી આનંદ પ્રકટાવે એવો એનો શીતળ પ્રકાશ છે. જે જાતે બળે છે તે જ બીજાને બળતાં બચાવી શકે છે, બીજાને શાંતિ અને આનંદ પણ તે જ આપી શકે છે. બળતા હૃદયોમાં અમી સીંચવા ચંદાએ જાતે બળવું સ્વીકાર્યું છે. ચંદ્ર, તમે પણ પરની વેદના શમાવવા જાતે વેદના સ્વીકારી છે.

હિમચંદ્ર:-(નિઃશ્વાસ નાખે છે) હે શિવ !

મનોરમા:-શાંત થાઓ, ભાઈ. શ્રદ્ધા રાખો કે એ વેદનાના તાપથી શુદ્ધ થઈ ભીષ્મ-વ્રતના પ્રનાયથી પુનીત થઈ તમે તમારી અર્ધાંગનાને વધારે ભાગ્યશાળી બનાવી શકશો. તેના સૌભાગ્યને દિવ્ય બનાવી શકશો.

હિમચંદ્ર:-ઓ બહેન, તારા મીઠા અને આશાભર્યા વચનો મારા હૃદયમાં ત્હાડકે રેડે

છે. પણ આજ માંડ ચિત્ત, મારી ખુદિ,
માંડ કર્તવ્યમાન મારા દાથમાં નથી.
હું કિંકર્તવ્યમદ બની ગયો છું. આજ
જગતને હું જૂદી જ નજરે જોઉં છું.
ગંભીર આખો મને પ્રેમપય લાગે છે.
જડ વસ્તુઓના પણ આલુએ આલુ
પ્રેમથી આકર્ષીત એક બીજાને ચોરી
રહ્યાં છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, સર્વની
ગતિને એ જ આકર્ષણ નિયમિત કરે
છે. ચેતનસૃષ્ટિમાં પણ જોઈ છું તો
જૂતું જાય છે ને નવું પેદા થાય છે.
શું વનસ્પતિમા કે શું પ્રાણીમા એ ક્રમ
અવિચ્છાત ચાલ્યો જ જાય છે. અને
એ સર્વને નિયમમાં રાખનાર એક જ
સૂત્ર સર્વત્ર દેખાય છે. પ્રેમ! જલમા
જાણે એનો જ રસ ભર્યો છે, પથરમાં
જાણે એ જ ભાવ ધટ્ટ જમાવ્યો છે,
પુષ્પોમા જાણે એનું જ મધુ પમરે છે,
આકાશમાથી જાણે એનો જ નાદ ધૂમે
છે, સૃષ્ટિ આખી જાણે મને એક જ
ઉદ્દેશ આપી રહી છે-પ્રેમ! અદા
બહેન, એવી રીતે મારા આખાં જીવ-
નમા એાત-પ્રોત થઈ રહેલ એ પ્રેમને
તે હું કેવી રીતે દૂર કરી શકું?

મનોરમા-ભાઈ, સૃષ્ટિ તો એક જાતનું સંયત્ન-
સ્થાન છે. જેને જેવું જોઈએ તેવું તેને
તેમાથી મળી રહે છે. મનનો એ સ્વ-
ભાવ છે કે પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ જ-
વૃત્તિને પોષણ મળે તેવું જ કંઈક દરેક
ચીજમાંથી શોધી લેવું. એટલે પ્રેમીનું
મન સૃષ્ટિમા પ્રેમ જ શોધે છે, અને
તેને દેખાય છે પણ સઘળે પ્રેમ. પાપી
અને અવધ વૃત્તિવાળાઓને એ જ સૃષ્ટિ
પાપના મૂચનો અને પ્રલોભનોથી ભરેલી
ભામે છે, જ્યારે ભક્તજન એમા જ

પરમાત્માને શોધે છે અને બાકાત
પામે પણ છે. ભાઈ, રંગ દ્રષ્ટિને લાગે
છે સૃષ્ટિને નવી. દ્રષ્ટિને દેવો રંગલગા-
વેા એ તો પોતાના દાયની વાત છે.
એમા સૃષ્ટિનો કે સૃષ્ટિદાતાનો કંઈ
રોપ નથી.

હિમચંદ્ર-બહેન, તું જાની પિતાની ખુદિ થઈ
એટલે જાનની વાતોથી મને મ્હાન કરે છે.
પણ વાત માત્રથી મ્હાન થાય એ આ
હૃદય નહીં.

મનોરમા-જતાં પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવી,
એટલું તો હૃદય કામમાં રાખજો કે
નહીં?

હિમચંદ્ર-પરમાત્માને હાથે બ્રહ્મ આપીય,
જેમ હાકું હોય તેમ હાકે.

(નેપથ્યે ગિરનનો સૂર સંભળાય છે)

“નાવલીયા કરી નેલ. બુલી શું ગયા રે?”

(હિમચંદ્ર ચમકે છે) એ કોણ ગાય છે?

(નેપથ્યે ગાન આગળ વધે છે.)

“ગંગાના તીરે રે અમૃત પીધાં

“પીધા તે પાછા ન દીધાં—બુલી શું ગયા રે?”

હિમચંદ્ર-(સ્વગત) ગંગાને તીરે?—અમૃત પીધાં?
રખે—?

મનોરમા-સાવચેત વીરા મન તો એવું ચંચળ
પંખી છે કે જ્યાં કાવ્યું સાથી હરી
જશે. માટે તેનું પગડું સંભાળજો.
(સ્વગત) શું આ દંડ રહી શકશે?
પિતાજીએ પાત્ર જોયા વિના પ્રતિજ્ઞા
લેવરાવી છે. ક્યા આનો ગજમી સ્વ-
ભાવ અને ક્યાં એ કારમી પ્રતિજ્ઞા!
(જવા જાય છે)

હિમચંદ્ર-ક્યા ચાલ્યા તમે?

મનોરમા-તરંગ ચાલે ત્યા.

હુમયંદ્ર-જરા સખૂર, મારા શાંતિદાતા, મારાથી
દૂર ન થાઓ.

મનોરમા-(હસી) કુમાર, તમારું મન ચંચળ
છે તે કરતાં પણ અમે વધારે ચંચળ
છીએ. એ પ'ખીને તો તમે ધારશો
તો પાંજરામાં પૂરી આવી શકશો; પણ
અમારી પાખો તો પાંજરાંને પણ તોડી
શકે છે. નદીના તરંગને તમે રોકશો?
પવનની હલરને અટકાવી શકશો? જો
એને રોકી શકો તો મને રોકવા આવજો.

(નય છે)

હુમયંદ્ર-કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી! એનો સ્વભાવ
સમજવો એ મારે માટે તો એક
કાયડો છે.

(નેપથ્યે ગાન)

“ગંગાનાં તીરે રે અમૃત પીધાં
પીધા તે પાછા ન દીધાં

ભૂલી શું ગયા રે?”

× × × ×

(આ પંક્તિનો ભાગ ભજવાય છે)

ભક્તકવિ અખેા:

ખારમાસ

(કાન્તમાલા માટે મોહનનાર રા. ગ અંગાલાલ પુસ્તાખીરામ લખી)

(૫૬)

ખારે મામ સ્વામી તે સરખો સદા હવ જાણ્યા વિના ભવ ભટકે:
માસને ખાસ જાણે રખે માનવી તુજ નિજરામશું શુદ્ધિ અટકે. ખારે૦

કાતકે કા તકે ચેતે નહી હવડા નિત્ય અવસર એવો નહિ જ આવે:
પંચ ઇન્દ્રિયતણું જ્ઞાન છે તુજ વિષે તે નીચ કરતે કરી કાં ખપાવે ?
શ્વાન શકર ખીડાલ ઉપર ખર તે તણી વૃલ લેછ શું રે હવે ?
વચન ગુરુના સુણી ચિત્ત ચેતે નહીં પડે અંધકૂપે લેછ હાથ દીવે: ખારે૦

માર્ગશીરે મુખ હશે ગુરુદેવથી જે ગુરુ બ્રહ્મવિદ્યા જ પોપે
આત્મ જાણ્યા વિના ભવવિષે આશળે આપ ઓળખ્યા વિના કાલદોષે:
ભક્તિ ને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સીડી સદા તે વિના ગુરુગમ કો નવ્ય પામે.
હરિ ગુરુ સંતના ચરણ એવો સદા તે વરાસે જે કો રહેશે મામે. ખારે૦

પોપ તું તુજને માહાશ્વર્ય રસ વડે જો જહિ હાથ તું નિ વાક્યતીતા:
જે રસઅરથે ઇશ અલર્નિશ રટે શ્રીમુખે અચ્યુત ગાયે ગીના:
સંતસંગ સાધુ માંહાં તું પોપાદશ જો હાથ જડશે તું નિ હેત હરિનું:
હવતો હવતે મુક્તિ માંહા લવ સદા એ સમજતે કાજ સરશે જ નરનું: ખારે૦

માહા જન જાણ રે હાણ નિત્યે હોયે કાલકરખત તોઈ આચ્યુત કાપે:
કામ ને ધામ ધન દેખી શું ધસમસે મીપ માટે રૂપાચોહાર ન આપે.
માહાત્મ જાણીઈ નહિ જ માહારાજનું કાજે હામ્ય અકાજ કીધું:
દેહાતીનને હામ્ય તે દેહ ભજ્યો અમૃત દોળા ને વિપ પીધું: ખારે૦

દ્રાલમાંહે ગુણ છે ઘણો જીવડા શલ બોલે તેહને કાઢિ શોધી:
તે જાણ્યા વિના ભટકે બહુ ભવ ત્રિપે મુક્તિનું દાર તે મુક્યું રોધી:
કરમ નાના કરે શુભ અશુભ ભોગવે સ્વામી સમીપથી નવ્ય દેખે
શબ્દાતીત શબ્દે કરી ઝોળખે તે નર નાવે નામવેષે: બારે૦

ચિત્રવિચિત્ર એ ચપલ માયા ખરી ચિત્ત દેષ હ્રદે જો વિચારી:
ધ્રુ ને ચંદ્ર મુનિ સર્વ ક્ષરવાતણા મરવાતણા માન્ય જે થયા સંસારી:
તું છે ક્રીડામૃગ કાલ માયા તણો મૂઢ મકલાઈ શું મૂઢ મરડે ?
કેહી નિઠાએ સૂતો બકે પામરા કાલં તુઝ ગ્રહેવા હાથ કરડે! બારે૦

વૈશાખ જોતા તું કશુ જીવડા પર્વત સરખા બહુ કોટિ આધા:
દિનકર સાથે કાલદાવે કીર્તિ પાણુ કાલની દાઢિમાં તે ન લાધ્યા:
ઐશ્વર્ય ને આયજી જે દશગ્રીવનું બગદાલમ્ય લોહોમસ્ય સરખા
બહુ કાલ જીવ્યા પણ્ય કાલ લેખો નહીં છુંદ લેખું કશું યમ વર્ષા: બારે૦

જ્યેષ્ઠ પદ જોતા એ જ ભાસ્તું મને જે ઇશ્વર ઝોળખી અને આપ ગાળો:
હરિ ગુરુ સંતના ચરણ સેવો સદા બ્રહ્મ અગ્નિઈ નિજ કર્મ બાળો:
જ્યેષ્ઠ માસે જલ જ્યાંહાં તાંહાં ઉમટે અવની અંકુર જ્યમ મુકે લીલા:
ધ્રુ અંગ અંગમાં સ્થપી આતમા પ્રગટે જો આઘ અહંકારના કાઢ ખીલા: બારે૦

અષાઢ માંહે પડ્યા દોહલા નર નીસરે દેહગૃહ ક્ષીર્ણ ગુર્ક મોહું:
એમાં ગરકાવ થયા સુર મુનિ નાગ સર્વ એ સત્ય દીસે પણ માંહ બોહું:
એ માઆપોલાવાહામા બેહુ જ અધવચ ગયા પદ્ દર્શન ખટચપટચ કરતા
જેહેતું હાથ અચાનક આવી હરિ ગૃહો તે જ નર નીસર્યા નેટિ મરતા. બારે૦

શ્રાવણે શ્રવ તું સર્વ દીસે ખરું ક્ષણું ક્ષણું ક્ષરતી જાયે કાયા:
કાલનું ચક્ર તે સહુને સરખું દશે સુર મુનિ દાનવ રંક રાયા:
આતમા ઝોળખે તે જ અળગો પડે જ્યમ જાલમાહાધીમે નહોએ જ પાણી:
એ અકલ કલા અદ્ભુત સદ્ગુરુ તણી માહાજન હોશે તે રહેશે જાણી: બારે૦

ભેદ્રવે સધળો ભેદ પામે સ્થકે જીવ શિવ મિલી રસઢપ થાયે:
પંડિત્વહાંડ તે એક ભાસે જ્યદા તદા કંટા ભેદીને જંતુ જાયે
જાંહા નહીં લોક પરલોક કારણકરણ વચન ઉચ્ચાર વિધિ ધ્યે ન ધ્યાતા:
આશ્રયજેલ આપે જ લહે આપણો જગતજંગલ મહીં શિવ ધાતા: બારે૦

આસો આ સોડહ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રમે જેને શ્રુતિ સ્તથી કહે પ્રપંચપારે:
આપે ઉપારો આપ આપે રમે પ્રારતન સાધન નહીં છે વિચારે:

આપ ઇચ્છાઈ આપ વિલસે સદા મન વિના છે મુદા જન જાણોઃ
અણુચર્યું આપ સમજે થકી ઓળખે તે નર દેહમાં નથી બંધાણોઃ બારે૦

એ બારે માસ પૂરણ થયા તેહનિં જે જને અર્થ એહનો જ પ્રીછયોઃ
વ્યપ્ત વિમલ આકાશવત્ થઇ રહ્યો શિવપદે લીન હવો છવ ન ઇચ્છયોઃ
શીખે સાબળે અનુભવે જે નર તે નર તે તદ્દપ થાયેઃ
પ્રત્યક્ષ રામ રમતાને ઓળખી અખા સદ્ગુરનો જ્ઞાલ હોયે તે જ ગાયેઃ બારે૦

॥ વારે માસ સંપૂર્ણ ॥

દિપ્પણ

- માપ હપરથી પ્રલાતિયું લાગે છે કરતે કામો, કૃત્યો.
૩ વાસ્તવતા: પરબ્રહ્મ. પોષાદિશ. તદને જ્ઞાન કપી પોષણ મળશે
૪ કાર્ત્તે જે કાર્ય ન કરવાનું તે કૃત્ય, કરવાનું તે ન કૃત્ય
૫ કાર્ત્તિ કાઠ. સમીપથી સમીપ છતાં.
૬ કરવાતણા: કર. જે જે સંસારી તે તે સર્વને મર્ત્ય જાણુ. કેહી કંઈ તુઝ અહંવા: તને
ઝડપવા મઠિ આનુ થઈ રહ્યો છે.
૭ ભોતાં ૭ કથું: જુવે છે કે નહીં, અહ્યા? દશગ્રીવ. રાવણ. બગદાલક્ય, લોમસ, ઘણ
લાંચુ આયુધ્ય લોગવનારા ઝંપિયો (જુવો મહાભારત, વનપર્વ. ભૈમિનિ-પાંડવાશ્વમેધ; વગેરે).
થમ જેમ.
૮ અગ્નિદ અગ્નિવડે. હમરે. નીકળી આવે. જેમ લીલા અંકુર જમીનમાંથી કુટી આવે, પહે-
લાંના સુકા ફાંદાં કહોડી નાખે તો જ, તેમ પ્રથમ અહંકારના ખીલા છત્યાદિ
૯ અને ૧૦ માં નીચે લીટી છાપી છે તેટલા અક્ષરમાં શબ્દ વિભાગ શો અને અર્થ શો લેવો
તે બેસતું નથી. એટલે ૯ માં બેહુ તે કયા બે તે પણ વિચારવાનું રહે છે. આમાથી ૧૦ મા
“નયમ જલમાંથી ન હોએ જ પાણી” એમ કહાય હોય.
૧૧ બધો લય ટવી નય ભેદ-સાચો ભેદ-પામી જઈએ એટલે. યે-અય
૧૨ કાર્તક નારક અને આસો આસોડહ એમ મૂલમાં બેવડું છે નહીં પ્રથમ સ્થળે ત્રણ
અક્ષર અને બીજે બે અક્ષર બેવડાવીને હપર પંક્તિઓ છાપી છે તે સુચન માત્ર છે
વ્યપ્ત=વપુદ

દરે માસના નામમા શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે વાક્યનો ખીલે અર્થ પણ લેવાય છે, પરંતુ અહીં
માત્ર મૂળ છાપવાનો જ ઉદ્દેશ હોવાથી માત્ર દિપ્પણ આપ્યું છે ૫૩ વિવરણ રચવાનો આશય
નથી તથાપિ ડેવરમા એટલુ કમેરીગુ કે કવિ સવિતાનાયણની અલકાર ચદ્રિકામા રતનાવલિ
અલકાર આપ્યો છે તે જાતની જ અખાની માસોનાં નામ આવે છે ને દરેક પંક્તિ સધાયેલી છે.

૧૦૫

૨૧. ૨૧. “ ઓશીંગણ ”:

મર્મવાણી થોડી થોડી

(૫૬)

શું કહાવિયે ઓધાની નોડી રે ! ઝાઝેરાં તમને ?

ધ્રુવ.

ઓધાની નોડી વહાલા, માધાએ તોડી ત્યારે—
રાધા બિચારી મરેડી !

શું.

સોળસો ગોપી અમે તો હારીને બેઠા રે—
કુળ્લ કાવી લૂલી ખોડી '.

શું.

ત્યા જઈ કીધા વાલે માખાપ ખીજાં રે—
અહીંઆ ચોળાવી રાખોડી '.

શું.

ઓશીંગણ પ્રભુછ ભક્તના ભાવની રે—
મર્મવાણી થોડી થોડી !

શું.

સા. શા. કાવસણ જમશેદણ સંજાણા:

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી અનુવાદ

(ગાદ્યલિપિરિત)

વઢાત્રા નિજમાલ૦

સદાએ લખો જે કપાળપટમા સંપત્તિ થોડીધણી
તે પામે મરુદેશમા ય, વધુ ના પામે સુવર્ણાદિથી;
તો ધીરા થઇ, ભાઇ, કોટિપતિને ના માખવો દીનતા:
કાઢો અગ્નિધર્મો, વા કુવાથા, -ધરમા છે તીરની તુલ્યતા !

રે રે ચાતક૦

ભાઇ ચાતક, સાવધાન મનથી મહાર જરા સાબળ,
આકાશે બહુ હોય મેઘ પણ તે સૌમા ન તેવૂ બળ,
કોઇ વૃષ્ટિથી ભૂમિ તૃપ્ત કરતા, કોઇ વૃથા ગર્જતા,
જેને જોય જ તેનો તેનો નિકટે દેખાડ મા દીનતા !

અર્ધે દાનવવૈરિણા૦

અર્ધો દેહ જ શૈવ અચ્યુત હરે, અર્ધો હરે પાર્વતી;
આ પેરે લય પામના જગતમા કામારિ, હે ભૂપતિ,
ગંગા સાગર જાય, ચંદ્ર ગગને, નાગેશ પાતાલમાં,
સર્વશત્રવ અધીશ્વરત્વ તુજમા, તે ભૈલ્ય તો મુજમા !

દ્યાન્ય નૈકતયા૦

ના એકત્ર કોંધા યુદ્ધત્ શ્રુતિગણો, જન્મ્યો ન વલ્મીકથી
ખેડો અચ્યુતનાભિમા નવ, મહાંભાષ્યો ન ભાષ્યા કદી,
ચિત્રાર્થા મુપૃહત્કથા કર્યો નથી, ના છૂં મુરોનો ગુરુ,
રાજન ત્વદ્ગુણકોટિકોટિકવતો શી રીત હું તે કહું !

અયં માર્ત્તણ્ડઃ કિમ્૦

આ માર્ત્તડ ખરે પ્રતાપનિધિ ? ના ના, સમ અશ્વેા મળે,
અશિદેવ જ સત્ય આ પ્રખર ? ના, તે સર્વ દિક્ પ્રબળજે;
પોતે ઉચ્ચ કૃતાન્ત આ ? -મહિપ કયા કયા પાશ એના કહો
વિપ્રાન્તિર્થો ભવત્પગલમ રણે દેખે દિપ્તસૈનિકો !

૧૦૭

૨૧. ૨૧. ચાંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા:

ઝરણાં ! શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

(પદ)

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

શું ઝીણા છો તેથી મૂંઝાઓ ?

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝીણા છતાં છો પ્રજાનાં પ્રેર્યાં:

તો પછી કા લજવાઓ ?

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

નહાનાં તથાપિ સુંદર જોણો

નિર્મલ નીરના વહાવો,

ઝરણાં !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ

કેંક તલસતા રસીયાઓની

રસની તરસ છીપાવો,

ઝરણાં !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

મનહર મીઠા અમી અનેરા

આછા આછા ખૂંકાવો,

ઝરણાં !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

૧૦૮

રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક:

પૃથિવી સૂક્ત*

દીક્ષા ગ્રાહ્ય સત્ય ને ઝન હિં
ધારે પૃથ્વીને, તપ ને ઘન યજ્ઞ,
તે ભૂત ને બાવિની પત્ની પૃથ્વી
કરે વિશાળ અમ કાળ લોક. ૧

ન સંક્રાન્તા મહી^૧ માનવો છે,
જિયા લાળા દેશ ને પાધરો જ્યા,
ધારે નાના વીર્યની ઓપધિ જે,
ભૂ! વિસ્તરો, મહેર કરો અમોને. ૨

જેમા પાણી સિન્ધુ છે ને સમુદ્ર,
જ્યા અન્ન ને કૃષ્ણિઓ^૨ ઊપજે છે,
જ્યા આ પ્રાણી ગતિવાળું સ્પરે છે,
તે ભૂ! અમને પ્રથમ પેય આપો. ૩

જે પૃથ્વીને ચાર દિશા રંડી છે,
જ્યા અન્ન ને કૃષ્ણિઓ ઊપજે છે,
ધારે પ્રાણી ગતિવાળું બહુ, તે
ગળો અમોને ગાય ને અન્નમાદી. ૪

* અથર્વવેદના ૧૨મા કાંડના ૧ લા અનુવાદના ૧ લા સૂક્તનો અનુવાદ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. મૂળનો અર્થ મૂળના હન્દો, મૂળનું સંગીત સમજવાની, તથા તેમથી જે કાંઈ સમગ્ર રાજ્ય તેને ગજરાતીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓ લેતા મને આ સાહેસ જ લાગે છે છતાં પહેલા પ્રયાગ તરીકે તેની ભૂલો વિઠાનો દગ્ગુજર કરો એમ આશા રાખુ છું અર્થ કરવામાં બિહટની અને ક્રિષ્ણિ બન્નેની મે મદદ લીધી છે

સૂક્તની અનુક્રમાંબીમાં અનેક હન્દોનાં નામો આપ્યા છે બિહટની તેનું સાદું વર્ગીકરણ કરે છે. મે બંને તેટલું મૂળને અનુસરીને, ગાયત્રી, અનુષ્ટુબ્, ત્રિષ્ટુબ્, અને જગતીમાં અનુવાદ કરેલો છે અને, એક પાદમાં અનુક્રમે ૮, ૮, ૧૧, ૧૨ અક્ષરો આવે એવું એમનું સાદું લક્ષણ સ્વીકાર્યું છે. ક્યાંક ૧૦ અક્ષરનું પાદ પણ આવી ગયું છે.

૧, અસર્વાન્ન વધ્યતો માનવાના અને. મધ્યતો...એવા બે પાઠ પૈકી બીજો અહીં સ્વીકાર્યો છે

૨ મૂળનો કૃષ્ણિ: રાષ્ટ્ર જ અનુવાદમાં પણ રાષ્ટ્રેલો છે. તેનો રાષ્ટ્રાર્થ ખેતી થાય છે પણ ખેતી કરનાર માણસો-માણસની નતોના અર્થમાં એ રાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ વાળી વાર થાય છે.

જેમા પૂર્વે પૂર્વજો-શૌર્ય-ખેલ્યા,
જેમા દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા,
આવાસ અગ્નિ ગાય ને પક્ષીઓનો,
અમને આપો પૃથ્વી તે ભાગ્ય, વર્ચસ્.

૫

વિશ્વંભરા વસુધા ને પ્રતિષ્ઠા,^૩
હિરણ્યવક્ષા, હામ દે જંગમોને,
ધારે વૈશ્વાનર અગ્નિ ને જે,
ધન્વન્તરપ્રભા,^૪ ડબ્બે થાપો અમોને

૬

સૂતા પિના રક્ષતા નિત્ય જેને,
દેવો પૃથ્વી--ભૂમિને અપ્રમાદે,
તેહ દ્વિજો મધુ ગ્રિય,^૫ કરો પ્રોક્ષણુ તેજતુ.

૭

અગ્ને હતી અણુવે સક્ષિલ જેહ,
માયાથી જે અનુસર્યા મનીષિઓ,
જે પૃથ્વીનું અમૃતરૂપ હૃદય
સત્યે છાયું પરમ વ્યોમમા છે,
દો તેજ બલ તે ભૂમિ, અમને રાષ્ટ્ર ઉત્તમે.

૮

જેમા પાણી કરતા એક રીતે
અહોરાત્ર અપ્રમાદે ઝરે છે,
તે ભૂમિ બહુ ધારા દૃઢ દ્વિજો,
કરો પ્રોક્ષણુ તેજતું

૯

જેને માપી અશ્વિનોએ, વિપ્લુના વિક્રમો^૫ જહી,
કરી શયીપતિ ઇન્દ્રે,^૬ નિઃશત્રુ આપમાટ જે,
તે ભૂમિ, માત પુત્રશું, વિસર્જો^૭ પય મૂજને.

૧૦

૩ ધારણુ કરનારી, એવા બોજિત અર્થમાં આ શબ્દ અહીં વપરાયો છે

૪ ઇન્દ્ર જેનો ઋષભ-આખલો છે એવી

૫ મૃગ અર્થ પગલા થાય છે. સવારે બપોરે અને સાંજે આકાશના જે ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની છે તેને પગલાં કહેવા છે. આમાંથી જ વામનનાં ત્રણ પગલાંની પુરાણ કથા ઉત્પન્ન થાય છે વિક્રમ નો અર્થ પરાક્રમ પણ થાય છે.

તારા ગિરિ દિમવન્તા પદાંગ
અરબ્ય તારૂં પૃથિવિ રહુ દન્તે,
ભૂરી દાળા લાલ ને વિશ્વરૂપ
ક્રિન્દે-ગદી ધ્રુવ ભૂમિ પરે રહુ,
રહુ જિભો અછતાયો, અદભૂતયો જ અક્ષત. ૧૧

પૃથ્વી તારૂં મધ્ય જે નાભિ તારી,
તાગ તનથી સક્તિઓ હિંદુભવી જે,
તેમા મૂંછી શુદ્ધ દેગે અમોતે,
ભૂમિ માતા પુત્ર દુ પૃથ્વી દેગે,
પિના પર્જન્યે અમને ભરી દો ૧૨

આધે વેદી જેટ ભૂમિની માદી,
સૌ કર્મકારી યાજતા યત જેમા,
રોપાયે છે યુષ જે પૃથ્વીમાદી
જિભા, તેજસ્વી, આહુતિઓની સામે,
અમને ભૂમિ વાધતી તે વધાવે. ૧૩

પૃથ્વી રાણે દેવ અમથી લડે જે,
પજવે મનથી વા કારી સંચ.
પહેલો ધા દૈ વશ તેને કરી દે ૧૪

તૂંથી જન્મી મર્ત્યો તૂમાં ફરે છે,
ધારે છે તું એપગાં ચોપગાને
તારા પૃથ્વી પાય આ માનવો છે,
જે મર્ત્યોનિ અમૃત એતું જ્યોતિ
સૂર્ય જિગન્તો રશ્મિથી વિસ્તરે છે. ૧૫

ફોં અમને તે પ્રજા સૌ સમગ્ર,
પૃથ્વી મને મહુ દે વાણી કેરૂં ૧૬

સર્વ-જનની માતા ઓપધિની,
ધ્રુવા પૃથ્વી ધર્મથી જેહ ધારી,
રહી કસ્યાણી પર ચાલું નિત્ય. ૧૭

મોટો વાસ, થઈ છે તું મોટી,
મહાન વેગ, કંપ, તારો ધ્રુવરો,
મહાન ઇન્દ્રે રક્ષતો અગ્રમાદે,
તે ભૂમિ અમને ખૂબ, ઝળકાવો હિરણ્ય શા,
મા કરો દ્રેપ કો અમ. ૧૮

ભૂમિમા ને અગ્નિ છે ઓપધિમાં,
પાણી ધારે અગ્નિને, છે શિલામા,
જનોની માંહી છે અગ્નિ, ગાય અશ્વે ય અગ્નિઓ. ૧૯

ઘૌંથી અગ્નિ તપે છે ને,
અગ્નિદેવતું ઉરુ અંતરિક્ષ,
મર્ત્યો પ્રગટાવે અગ્નિ, હવ્યવાહુ ધૃતપ્રિય. ૨૦

અગ્નિવસ્ત્રા ધૂંટણે કાળી પૃથ્વી,
મને કરો તીક્ષ્ણને તેજવન્તો. ૨૧

ભૂમિમાં દેવને દે છે, યજ્ઞ હવ્ય યથાવિધિ,
મનુષ્યો મર્ત્ય જીવે છે, અન્ન સ્વધાથી ભૂમિમા;
તે ધો ભૂમિ પ્રાણ આયુ અમોને,
દીર્ઘ આપો મુજને પૃથ્વી આયુ. ૨૨

પૃથ્વી તારો ગન્ધ જે ઊપન્યો છે,
ધારે જેને ઓપધિઓ, પાણી જેને,
જેને ગન્ધર્વો અક્ષરા ભોગવે છે,
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્રેપ કો અમ. ૨૩

પેટો તારો ગન્ધ જે પદ્મમાંહી
સૂર્યા કરો જેહ વિવાહમાંહી,
અગ્ને સ્નન્યો અમરોએ ગન્ધ, પૃથ્વી !
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્રેપ કો અમ. ૨૪

જનોમાં ગન્ધ જે તારો, સ્ત્રીમા ભગ નરે ધૃતિ,
જે અશ્વોમા વીરોમા, પશુમા હસ્તિઓ વિશે;
કન્યામાં ભૂમિ ! જે વર્ચસ્, તે અમો સાથ જોડજો,
મા કરો દ્રેપ કો અમ. ૨૫

શિલા ભૂમિ ખાણુ ધણ, ધારી ભેળા જ ધારી તે;
તેહ હિરણ્યવક્ષાને, પૃથિવીને નમ્યોહું હું. ૨૬

જેમાં વનસ્પતિ પ્રજ્ઞા, એવ નિત્ય રહે જાણા,
ગંગોધિગે મર્વ-ધારી તેલ ધારંગી પ્રવીણ. ૨૭

જાળા ચતા અંનં જોડા, જાળા કે રાગ વાળતા,
પગે જગણા ઘાળાએ, લથડીએ ન ભૂમિમા. ૨૮

વદ પ્રવી પાવનદારિણીન
દામા, ભૂમિ, અલ્પથી વાધવીન,
જેસિયે ભૂમિ, તું પરે, ધારતી જે
શક્તિ ધુણિ થી અને આનંદમા. ૨૯

જરે જળો શુદ્ધ સરીર કાળે,
જે છે દુઃખ મટાએ શત્રુમા તે,
પૃથ્વી ! કંઈ શુદ્ધ મને હું શુદ્ધથી. ૩૦

તારી દિશા પૂર્વ જે ઉતરે છે;
ભૂમિ તારી નીચલી જે પટ્ટીની,
રૂઠી હોજને ચાલતા તે મને સૌ,
આધાર લેતો ભુવને પડું ના. ૩૧

લાકા નહિ આગળ પાછજેથી,
ઉંચેથી કે નીચેથી ના,
અમને સ્થાસ્તિ થા ભૂમિ, મળે ના વાટપાડુઓ,
સુદર રાખ શસ્ત્રને. ૩૨

તને દેખુ છું હું ભૂમિ, જ્યા સુધી સૂર્ય મિત્રથી,
ત્યા સુધી વર્ષથી વર્ષ, અશ્ન નહ યશો નહિ. ૩૩

મૂતો મૂતો કેરવું જે
પાસાં, ભૂમિ ! વામ કે દક્ષિણે હું
લાળા પાસાભેર સુષ્ટએ, તું પરે આવી જે મળે,^૭
અમોને મા હણે તહીં, પૃથ્વી ! પથારી સર્વની ૩૪

ખોદી નાખુ ભૂમિ ! જેહ, તેય તત્ખેવ ઊગજો,
મા ફલવું મર્મ તાંડે, તાંડે હૃદય પાવની ૩૫

૭ જે કોઈ બાલુ પાસા ફરીએ તે બધી બાલુ સામા પૃથ્વી આવીને મળે છે

તારાં વર્ષો ગ્રીષ્મ ભૂમિ ।
 શરદ્ હેમન્ત શિશિર વસન્ત,
 સ્થાપેલી ઋતુઓ વર્ષ તારા
 દ્વંદ્વો અમોતે અહોરાત્ર પૃથ્વી । ૩૬

જે પાવની સર્વ ધ્રુવની કોઢે,
 જેમા હતા અગ્નિઓ વારિમાહી,
 છોડી દેતી દસ્યુઓ દેવ-દ્રેષી,
 પૃથ્વી વરી ઇન્દ્રને, વૃત્રને ના,
 રહી વીર્યવાન્ વૃષભ શક મારે ૩૭

જ્યા આસન હવીપાત્ર, યૂપ રોપાય છે જહીં,
 અર્ચે છે આહ્વાણો જેમા, ઋક્ સામથી યજુર્વિદો,
 યોગ્યે ઋત્વિજો જેમાં, પાવાને સોમ ઇન્દ્રને. ૩૮

ભૂતકર્તા ઋષિઓએ, પૂર્વે જ્યા અર્ચા ગાયને,
 પવિત્રોએ સાન સત્રે, યજ્ઞથી તપની સહ. ૩૯

તે ભૂમિ અમને આપો ધન જે ઇચ્છીએ અમે,
 પધારે તે પછી ભગ, જાઓ ઇન્દ્ર પુરોગ ત્યા. ૪૦

જેમાં ઉચ્ચ સ્વરે મર્ત્યો ગાયે નાચે છ ભૂમિમાં,
 ઝૂંઝે છે જ્યાં, મહાશબ્દ ગડગડે દુઃકુંભિ જહીં,
 તે ભૂમિ હાકો અમ શત્રુઓને
 કરે મુળને નિઃશત્રુ પૃથ્વી. ૪૧

જેમા અન્ન વહરી યવ, જેની આ પાચ કૃષ્ણો,
 નમો, પર્જન્યપત્નીને, ભૂમિ વર્ષાથી પુષ્ટને. ૪૨

જેનાં પુરો દેવકૃત, જેના ક્ષેત્રેજ સૂક્તા,
 પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથિવીને
 કરે અમોતે સુખદા સ્થલે સ્થલે. ૪૩

ધારે રૂઢા ગુણ નિધિ ગાહુ સ્થલે
 પૃથ્વી મને દો મણિ ને દિરણ્ય,
 વસુદા અમોતે વસુ આપનારી
 દેવી આપે એહ પ્રસન્ન ચિત્તે. ૪૪

બહુધા જોલી જોલના લોહ ધારે
નાના ધર્મોના પૃથ્વી ચથાચલ;
ફોં મને દ્રવ્ય મદ્ય ધારથી
દાસ્યા વિના સ્થિર ધ્રુવની ગેર, ૪૫

તારો મર્ષ વધી કંદારદંશી
ટાટ માર્ગો ગરીબો ધુપાતો,
પૃથ્વી ! દાલના જંતુ, જે જે વર્ષામર્દી કરે,
તે અગો પાસ ના સરે, જે શિવ મ્હેર તે કરે. ૪૬

તારા માર્ગો બહુ જે જનોના,
વારો, રયો ગાડીઓને જવાના,
જેમાં ચાલે ભદ્રને પાપ બન્ને,
છતીએ તેહ પથોને, જ્યાં ન યત્ર ન તસ્કરો,
જે શિવ મ્હેર તે કરે. ૪૭

ધારે મૂર્ખ અને બારે,
મલા ભુંડાના નિધનો સદન્તી
વરાહથી મેળ રાખી પૃથ્વી
ઉઘડે છે જંગલી ભુંડ મારે. ૪૮

તારા ગતી પશુ, પ્રાણી રાને
સિંહ, વાગ્રો, મનુષ્યમક્ષી ફરે છે,
વર, જરખ, પૃથ્વી ! દુર્ભાગ્ય વારો,
ફરે ઋક્ષીકા રાક્ષસો અમોથી. ૪૯

જે ગન્ધર્વો અમ્સરાઓ, અરાયો ને કિમીદિના,
તે સૌ પિશાચ રાક્ષસો, અમોથી દૂર તે કરો ૫૦

જેના ભણી બેપગા પક્ષી બીરે,
હંસો સુપર્ણો શકુનિ ને પંખી,
વાયુ ત્યા માતરિશ્વા ફરે છે,
આધી કરંતો તરુઓ ધુણાવતો,
જવાલા હલે વાયુશું આધી પાછી. ૫૧

૮ અર્થ જરાખર સ્ફુટ નથી.

જેમા ભળ્યા કૃષ્ણ ને લાલ એવા,
અદોરાત ભૂમિપર મુઢેલા,
વર્ષાથી પૃથ્વી-ભૂમિ ખૂબ વીંટી
અમેને મ્હેરથી તે દો, ધામેધામ બધાં પ્રિય. ૫૨

દ્યૌ, પૃથ્વી, અન્તરિક્ષે આ, મને આકાશ આપિયુ,
તે મેધા વિશ્વદેવોએ, પાણીએ સૂર્ય અગ્નિએ. ૫૩

હું છું પ્રભાવશાળી ને, ઉત્તર નામ ભૂમિમા,
વિજયી સર્વજિત છું ને, જેતા સર્વ દિશા મહી. ૫૪

ખુણે થતી આગળ પહેાળી જે તું,
પ્રસરી થઇ મોટી દેવોએ કલાથી
ત્યારે સુમત તુજમાં પ્રવેશ્યું,
અને દિશાઓ ગ્ની ચાર, દેવા । ૫૫

જે ગામો જે અરણ્યો જે સભાઓ થાય ભૂમિમા,
જે મંચામો સમિતિઓ ત્યા તારું પ્રિય ભાળીએ. ૫૬

જનો પૃથ્વીમા વસતા ઉડાડ્યા
જન્મી ત્યાંથી, રજ જેમ અશ્વ
રૂઢી, પુરૌગા, ભુવન રક્ષનારી,
વનસ્પતિ ઓપધિઓની ભૂમિ ૫૭

જે ખોલું તે મધુવાળું ખોલુ,
જે દેખું તે મને વરે,
તેજસ્વિ છું વેગવાળો, હજું અન્ય જ હિંસકો ૫૮

શાન્તિલી, સુરભિ, રૂઢી, મીઠું પેય જ આઉંમ,
દ્ધાળી દો આશીર્વાદ, ભૂમિ ! પૃથ્વી પગે સત. ૫૯

જેને ખોળી અર્જુન હવિપથી,
વિશ્વકર્માએ રજમા ગયેલી,
ભોળ પાત્ર ગુણ રાખેલું કાઢ્યુ,
ભોગો માટે, જેમને માત હોય. ૬૦

જનો ફેરી આવપતી' જ તું છે
અદિતિ કામદેવ વચનર-ની,
જે બાણે તે તુજ કાળ પૂરે
પ્રજાપતિ ઝનનો અગ્રગણો.

૬૧

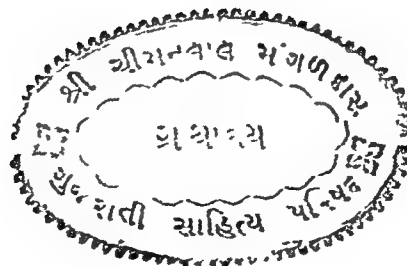
જન્મ્યા અમેને નુંપરે જામેલા
અરોગી ને અયદ્યા પૃથ્વી હોજને,
જગન્તા દીર્ઘ આયુષ્ય માટે
બલિ ધરંતા રત્નમે અમે તને.

૬૨

ભૂમિમાતા મને મૂક, મહેશ્વી સુપ્રનિદિત,
દેવિ ! ઘોંતે અનુકૂલ રાખ શ્રી-ભૂતિમા મને.

૬૩

૬ વસ્તુઓ ફરી હાથ પડી રહેવાનું પાત્ર અથવા આવપન નો અર્થ થાય છે. અટી પાડે
એજ અર્થ લાગે છે.

શુદ્ધિપત્રક

વિભાગ ૧ લો.

પૃ.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	૧૩	આત્મારામ (પોતે)	આત્મારામ પોતે
૨૩	૧	૩	તમામ	તોપથુ
”	”	૮	શાતિ નહીં	શાતિ વળી નહીં
”	”	૯	કંથું	કંથું છે
૩૦	કર્નાના નામ પછી		ઉમેરવું-	(“ધૂમકેતુ”)
	૧	૧૮	ટાઢ	ટાઢક
	૨	૨૦	રાનની	રાત
૩૪	૨	૨૬	ને નિદ્રામાંથી	ને રાત્રિ જાણે નિદ્રામાંથી
૩૫	૨	૩૩	lovely	lonely
૪૧	૧	૨	જોગ	જોમ
૪૨	૧	૧૭	સભ્યસભ્યાઓ	સભ્યસભ્યાઓને
૪૯	૧	૬	તો આવીશ	તોય આવીશ
૫૪	૧	૮	હકરાના	હકરાળાં
૫૮	૨	૮	આત્માની	આત્માને
૫૯	૨	૧૭	ખેંચનાર	ખેંચાનાર
૬૮	૨	૧૧	સરિના	સરિના
૬૬	૧	૨૨	ઓળો...	ઓળો જીતો મધ ગયો
૬૮	લેખાંક ૧૫ ના	કર્નાનું નામ		વૈકુંઠલાલ
૬૯	૨	૪	તે	તો
૭૨	૨	૧૯	મેં	તેં
૭૫	૧	૪	માદે	મદે
	૨	૨	લલયાવા	લલયાવવા
૭૬	૧	૨૪	નહિ	નથી
૭૭	૧	૧૩	ગાંડીઆ સાંઢ	ગાડા સાંઢીઆ

વિભાગ ૨ ને

ક્ર.	કાલમ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૯	૨	૨૪	હતા	હવા
૮૦	૧	૨૫	નમન	નયન
૮૦	૨	૧૫	ઉભય એને	ઉભય એને
૮૩	૧/૨	૧	દેવખાલા	દેવખાલા
	૨	૩૦	ચાલાદ	ચાલદ
૮૫	૨	૨૮	ઝાડના	ઝાડના
૮૫	૧	૩	પિતૃમૂલ	સમાજબંધારણ પિતૃમૂલ
	૨	૧૭	અસ્મિતા	આ અસ્મિતા
૧૦૨	૨	૧	ખડખાઈ	ખડખાગી
૧૦૬	૦	૨૯	સ્વત્તો	સ્વત્તો
૧૦૭	૨	૫	હૃદયગળ	હૃદયગમ
૧૧૧	૧/૨	૧૩/૮	કલાના આત્માને	સર્વે કલામાં આત્માને સ્થાન
૧૧૩	૧	૨૫	ખેપીઆએએ	ખેપીઆએને
૧૧૪	૧	૨૯-૩૦	તનપુરા	પુરાતન
"	૨	૧૪	એ દિવસ	એક દિવસ
"	૧	૦૦	એ આપણી	એ શક્તિ આપણી
૧૧૫	૨	૬	ગ-અ-થ	ગ-અ-થએ
૧૧૮	૦	૨૨	પશુએ	પશુએ
૧૧૯	૨	૫	મૃગતૃષ્ણિકા	મૃગતૃષ્ણિકા
"	૨	૧૫	વીરતાગી	વીરતાગી
૧૨૬	૧	૨૦	વૃક્ષસ્થળ	વૃક્ષ સ્થળ
"	૨	૧૭	વયસ્ક	વયસ્ય
૧૨૯		૨	પુતળીખાદ	પુતળીખાદ
૧૩૭	૨	૨	પરિણિતિ	પરિણિતિ
૧૩૮	૨	૩૦	અનુભવતી	અનુભવની
૧૩૯	૧	૧૦/૧૨	સ્વલક્ષી	સ્વલક્ષી

૧૩૯	૧	૧૩	બધામા	બાધામા
૧૪૧	૧	૨૨	એવું	“એવું
૧૪૨	૧	૪	મન	મનને
૧૪૮	૧	૨૪	એની	બેની
૧૫૦	૧/૨	૧૬/૨૫	નિયંત્ર	નિમંત્રે
૧૫૧	૨	૨૧	હુનિયામા	હુનિયાના
૧૬૦	૨	૧/૮/૧૮	જે	ને
૧૬૧	૨	૯	તેમ	તમે
૧૬૪	૨	૨૧	દન	દત્ત
૧૬૬	૧	૨૧	ઓળખતા	આલેખતા
૧૭૨	કૃતિ ૩૭ ના	કર્તાના પિતાનું નામ—		જવેરીલાલ
૧૭૩	૧	૨૫	એ નાની ઝુંપડી	એના (Anna શેકરપીય- રની પત્ની) ની ઝુંપડી
૧૭૫	૨	૧	મૃત્યુ	“મૃત્યુ
૧૭૭	૧	૮	દત્તે તન્મિશ્રા	દત્તે તન્મિશ્રા
”	૧	૨૧	વિષે તો	વિષેનો
”	”	૩૧	પતે	પ્તે
”	”	૩૩	ચ્યતે	ચ્યેતં
૧૮૨	૧	૧૬	વિરચિતશંકર દિં	વિરચિત શંકરદિં
૧૮૩	૨	૨૭	અનાવસ્થા	અનવસ્થા
૧૮૭	૨	૮	વાયુ	વાયું છુ
૧૮૯	૧	૧૨	શિષ્યસ્ને । ૦ન્ન	શિષ્યાતે । ૦ન્નામ
૧૯૦	૧	૧૫	wara	warra
		૨૯	એટલે	એકલે

વિભાગ ૩ બે

પૃ. ક્રોધમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૦	૩૫	મનની	મિનતી
૨૦૧	૧૮	રવિતમ	રગિતપ

૨૦૪	૩	અપાર્ણ	અપાર્ણ
૨૦૬	છેલ્લી	છત્તી	છત્તી
૨૦૬	૫૪ મી કૃતિના કર્તાનું નામ-રા. રા. જાનમજીદર મદાગજીદર ભુય ("સલિન")		
૨૧૧	૧૮	જોડક	જોડક
૨૧૨	૧૭	સાયર, ઉડાઈ	સાયર-ઉડાઈ
૨૧૩	૨૮	કોમગ્ગનાન	કોમગ્ગનાન
૨૧૫	૬	દિશોરવસ્થાના	દિશોરવસ્થાનાં
૨૧૭	૨	રૂપ	રા. રા.
૨૧૭	૨૬	જાણાય	જાણાય
૨૧૮	૧૮	આમારૂં	અમારૂં
૨૨૮	૭	"દુઃખાધિમા	૧ "દુઃખાધિમાં
૨૨૬	૬	હુદિનર	હુદિનરૂ
૨૩૧	૧૦	ગયા, યૈ	ગયા યૈ,
૨૩૭	૧૭	રેલાવજે	રેલાવજે
૨૩૯	૨	સાંજી	પટણી
૨૪૧	૬	ચંદ્રાપીઠ	ચંદ્રાપીઠ
"	૧૩	રહો	રહી
"	૨૧	ભણિ	ભાગિ
૨૮૨	૭	મદન	મદન
"	૧૬	પાર	પરિ
"	૧૭	પરિ ભય	શી પરિ ભય
"	૨૧	ધરી	ધરિ
"	૨૩	ધન	મન
૨૪૭	૨૦	ધરે	ધરે
૨૪૮/૨૪૯	કૃતિ ૭૫ છે તે ૭૬ મી અને ૭૬ મી છે તે ૭૫ મી જોડાયે.		
૨૪૯	૨	હરિવાદ	હરિહરરામ
૨	૨૪	વિરલ	વિરલ
૨૫૧	૨	૬	સરિતાણાં

૨૫૨	૧૫	ચંચલ	અંચલ
”	૨૭	દિલકુ	મુખકું
૨૫૩	૯	મુખકું-સીમંતેથી	મુખ તે’-
		શુ શુ ન ચુમ્યું	કળેવાળી ધર્યું સામે
		૧૦ ચુમી ચુમી ફરી ચૂમ્યું	ચુમી ચુમી જ ચૂમ્યું મેં-
૨૫૮		કૃતિના નામ પછી એક લીટી ઉમેરી લેવી-	
		(કાન્નમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જયશંકર પી. ત્રિવેદી)	
૨૫૯	૧૨	પુષ્પ	પુષ્પ
૨૬૭	૬૭	શીર	ચીર
		છેલી દીડી	અદીક કો જાદુગરે મુજ ઘેલું કીધું ઉર,
			મુજને નવ કો રોકશે
૨૬૮	૫	તિરેછી	નિરછી
૨૭૩	૩	જુલેખાં	જુલેખા
૨૭૩	૧૬	વૃક્ષોને	વૃક્ષો ને
૨૭૬	૮	ખંડજે	ખંડજ

વિભાગ ૪ થો.

૨૭૯ (પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન) એ કાવ્યમાં ૧ લી અને ૨ જ દીડીના છંદ જણાવ્યા છે તે જ આખા કાવ્યમાં અતુકમે આવ્યા કરે છે: આ કમ માત્ર છેલી એ દીડીમાં ઉલટાવ્યો છે.

૨૮૦	૧૫	દહ દું	નહ દું
૨૮૧	૧૬	આ જ ભલે	આજ ભલે
૨૮૩	૬	કોયલ	કોમલ
”	૨૭	એવો	એટલે
૨૮૪	૨૦	આ પિતા	ઓ પિતા
૨૮૫	૬	કાગ	કાગી
”	૮	જેસેભની	જેસેભની
”	૧૦	ધનાયલ	ધનાયત
૨૮૮	૧	૧૩	level

પૃથ્વિ અંતે ૧ લા ડોલમની છેલી ય કિતિ ઇંગ્રેજ કવિ
વડસર્વર્ગમાંથી અવતરણ છે

૨૮૯	૧	૩	with	to the
	૧	૨૧	આવી મળેલો અવતર	માથે ગુજરાત આદત
			મને અનુકૂળ છે એ	[પ્રથમ પત્નીના અકાળ
			માલાતાર કુટુંબ છે	મૃત્યુ] નજીક હું છુપી,
				નહીં જાઉં એમ લાગે છે.
	૨	છેલી	one	me
૨૯૦	૨	૩૨	defecive	defective
		૨૧	know	knew
૨૯૧	—	૭	વધી	અધી
,	૧	૩૨	નિર્દેષ	નિર્દેશ
,	૧	છેલી	વ્યક્તિસચિની	વ્યક્તિરચિની
૨૯૧	૨	૩૦	I am afraid....	પહેલાં ઉમેરી લેવું—
			I am deeply interested in the search	
			for truth, but	
૨૯૨	૨	૨૨	love	lover
૨૯૩	૨	૧૦	development	all developments
૨૯૪	૧	૨૮	આપત	આપત
	૨	૨૦	આપણામા આવે	આપણું મળે છે
૨૯૫	૧	૧૧	લોકસમૂહમા છે તે	તે લોકસમૂહમા
૨૯૫	૦	૩૧	ઉદ્ભવે	ગદા ઉદ્ભવે
૨૯૬	૧	૨૫	પુરુષ	પરુષ
૨૯૭	૧	૨૧	સ્નેહસંબંધિઓ	સ્નેહસંબંધિઓ
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૨૯૮	૧	૧	આવડ	આવડ
૨૯૯	૧	૧૧	હું	મે
૩૦૦	૧	૧૨	અતાવી	અતાવી છે.
..	૧	૧૬	થયા	થયું

૩૦૧	૧	૬	તમને	તેને
૩૦૬	૨	૨૫	આપે	આવે
૩૧૨	૧	૬	વ્યંગ	વ્યંગ
”	૧	છેલ્લી	વ્યાવૃત	વ્યાપૃત
૩૧૩	૨	૨૩	ધરમા પણ	ધરમા જ
૩૧૫	૨	૬	કુદરતીની	કુદરતની
”	૨	૧૫	સમજી	સમજી
”	૨	૩૧	હરણ	વરણ
૩૧૬	૧	૨૦	ત્રણ	(૩) ત્રણ
૩૧૭	૧	૧૨	શુમારે	(૪) શુમારે
”	૨	૩૪	આવા	(૫) આવા
૩૨૦	પત્ર ૩		know I	know, I
૩૨૪	પત્ર ૯		તહારા	તહમારા
૩૨૫	પત્ર ૧૦	પંક્તિ ૭	you	yet
૩૨૫	પત્ર ૧૧		our	Mr.
૩૨૮	પત્ર ૧૪		તેને હું	તે હું
૩૩૧	૨	૧૩	મને	મન
૩૩૨	૧	૨૫-૨૬	I know any Moral Philosophy એ પાચ શબ્દ ઉમેરી લેવા.	
૩૩૩		ટિપ્પણ	આવા થાકેલા	આવી થાકેલા
૩૩૪	પત્ર ૨૩		addressed	I addressed
૩૩૭	૧	૯	should be	should rather be
૨૩૯	—	—	મિલિઓ	મિલિઆ
૩૪૨	૨	૨૨	બહાલાએ પણ	બહાલાઓ પણ
”	૨	૨૮	ખીજાના છે	ખીજાના છે ”
૩૪૭	૧	૩	standing	slaying
”	૨	૨૨	લખવો કંટાળો આવે	લખતા તો કંટાળો
			એમ છે.	આવે.
૩૪૮	૨	૫	દરવાની	કરે તેની

	૧	૬	૧૬૧	૬૨૧
૧૪	૨	૬	અર્ગ	અન
૩૫૯	ટિપાણુ ૧ લુ		છે. બેનડ,	છે, બેનડ,
૩૬૧	પત્ર ૭૫ ટિપાણુ-		કિપર	કેમના કિપર
૩૬૨	-	-	“માયા સ્વર્ગ”થી	“માયા સ્વર્ગ” માંથી
૩૬૪	૨	૧	ગાલ	ગ્યાલ
૩૭૧	૧	૬	મોટકાએ	મોટકાએ
૩૭૪	૧	૪	માટે	માટે
૩૯૩	૨	૧૨	પરથી	પરતી
૩૯૪	૨	૮	પાસિદિના	પાસિદિના
૩૯૫	૧	૨૫	મને	અને
૩૯૭	૧	૨૬	પ્રમાણે	પ્રમાણે
૩૯૮	-	૧૮	વેત્તિ	વેત્તિ
,,	૧	૨૧	આયે	આયાં
,,	૨	૩	જવાવું	જવાતું
૪૦૫	૨	૧૨	પસો	પસો
૪૦૬	૧	૩	જખા	જખરા
,,	૧	૨૩	જલ	જેલ
૪૦૮	૧	૧૫	નખખાઈતો	નખખાઈતો
૪૦૯	૧	૮	પ્રતીપાલન	પ્રતિપાલન
૪૧૧	-	૧	દેહ	મંદેહ
,,	-	૭	અભિપ્રાય	અભિપ્રાય
,,	-	૨૫	પદ્ધત્તી	પદ્ધત્તી

૧૮૮ ૩૨૧
20 APR 1988

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ - ૯

10223

૪૬૪

10223

કાન્ત

કાન્તમાલા / દુરગોવિંદ

કાંટવાળા અને અન્ય સંપા,

4/4/23/7
0 APR 1985

૪૬૪

કાન્ત

10223

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૯